

Barcode - 9999990319805

Title - Athavani V Akhyayeka Khand-I

Subject - Devotional

Author - Bapat,Sadashiv Vinayak

Language - marathi

Pages - 532

Publication Year - 1924

Creator - Fast DLI Downloader

<https://github.com/cancerian0684/dli-downloader>

Barcode EAN.UCC-13

लोकमान्य टिळक

यांच्या

आठवणी व आख्यायिका

(खंड १ ला)

संग्राहक

सदाशिव विनायक बापट.

प्रस्तावना लेखक

नरसिंह चिंतामण केळकर

बी. ए. एल्एल्. बी., संपादक केसरी.

[द्वितीयावृत्ति]

१८४६]

पुणे

[सन १९२४]

किंमत तीन रुपये.

प्रकाशक—सदाशिव विनायक वापट, घर नं. १६६ नारायणपेठ,

मुद्रक—केशव रावजी गोंधळेकर,
'जगद्धितेच्छु प्रेस,' ६०७ शनवार, पुणे शहर.

लो० टिळक यांच्या
आठवणी व आख्यायिका

नरसिंह चिंतामण केळकर

प्रस्तावना.

More knowledge may be gained of a man's real character by a short conversation with one of his servants than from a formal and studied narrative, begun with his pedigree and ended with his funeral
Boswell

When will mankind learn that literature is one thing and sworn testimony another?
Augustine Birrell

गूतवर्षी लो. टिळकाच्या चरित्रप्रयाचा पहिला खंड प्रसिद्ध केला त्याच्या, प्रस्तावनेत मीच असें दर्शविलें हातें कीं, माझा हा ग्रंथ अनेक दृष्टींनीं अपूर्ण आहे चरित्रग्रंथ लिहिण्याच्या ज्या अनेक पद्धति होऊ शकतात त्यांपैकी एकाच पद्धतीचा अवलंब मला करता आला आहे ही पद्धति म्हणजे प्रकरणवार साधार माहिती देण्याची पण या पद्धतीचा अंगीकार केल्यामुळे टिळकाचे चरित्रात घडलेल्या बारीकसारीक फुटकळ गोष्टी किंवा समाघर्षे वगैरे मला देता आलीं नाहींत. अशा गोष्टींना प्रकरणवारीत फारसें स्थान मिळत नाहीं, व कालानुक्रमानें चरित्र लिहिलें गेलें तरी अशा गोष्टी कालनिरपेक्ष असल्यामुळे त्या त्यात कोबर्षे योग्य होत नाहीं अर्थात् अशा गोष्टींचा समावेश एकाद्या सकीर्ण प्रकरणात किंवा स्वतंत्र ग्रंथात करणें अधिक सोयीचें ठरतें. माझा चरित्र ग्रंथ अपुरा म्हणजे १८९९ पर्यंतच असल्यामुळे त्यात सकीर्ण प्रकरण घालता आले नाहीं आणि याच ग्रंथाचा दुसरा खंड पुढें केव्हा तरी मी लिहीन अशी मनाला थोडीशी अशा वाटत असल्यामुळे किरकोळ गोष्टींचा वेगळा ग्रंथ तयार करण्याची कल्पना मला मुचर्षे शक्यच नव्हतें अर्थात् तो लवकर हवा तर तो लिहिण्याचा प्रयत्न इतर काणाकडून शक्यास पाहिजे होता, व तथा एका प्रयत्नाचेंच फळ म्हणजे श्री सदाशिवराव वापट यानीं तयार केलेला 'लोकमान्याच्या आठवणी व आख्यायिका'चा हा संग्रह होय प्रस्तुत पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिण्याचें मी कबूल केलें त्याचें झालें तरी कारण हेंच कीं, माझ्या चरित्रग्रंथाला हा ग्रंथ काहींसा पुरवणी दाखल आहे, व जें काम बरील कारणाकरिता मजकडून झालें नाहीं तें काम वापट याच्या या पुस्तकानें अद्यत पार पाडलें या वृत्तशताबुद्धीमुळेच मी ही प्रस्तावना लिहित आहे.

लोकमान्याच्या आठवणींना श्रीयुत वापट यानीं आपल्या 'आत्मनिवेदनात' अनेक उपमा दिल्या त्या यथार्थ आहेत या आठवणींना त्यांनीं विस्कळित माणिक

मोठ्यां असें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे, तर मुख्य चरित्रग्रथाच्या इमारतीच्या चिरेप्रदीप्त भरलेल्या दरजा असें दुसरे एके ठिकाणीं म्हटलें आहे पैकीं दुसरी उपमा हान-वस्तुदर्शक असली तरी अधिक समर्पक आहे असें मला वाटतें. कारण मोठ्याच्या एका सरासा दुसरा सर जोडल्यानें अधिक शोभा आली तरी अधिक खबिरी घेत नाही, पण दगड-विटातील दरजा कुशलतेनें भरल्या गेल्या तर इमारतीला शोभा व बळकटी हीं दोनहि लाभतात

प्रकरणवार लिहिलेला एकादा चरित्रग्रथ वाचून चरित्रविषयाच्या कार्य क्षेत्राची सुसंगत व व्यापक कल्पना येऊ शकेल, पण त्याचा स्वभाव व त्याचे गुणदोष याचा कल्पना आठवणीविजा किरकोळ हकीकती किंवा सवादप्रसंग यांनीं जितकी येऊ शकते तितकी एकादें सपूर्ण प्रकरण वाचल्यानेंहि कदाचित् येऊ शकणार नाही वॉसवेल यानें जासनचे चरित्र लिहिलें त्याच्या प्रस्तावनेंत असें म्हटलें आहे कीं, “ निवळ सार्वजनिक कागदपत्रावरून तयार केलेल्या चरित्रग्रथानें त्या चरित्रग्रथाचें कार्य भागत नाही, व प्रसंगविशेषी चरित्रविषयाच्या एकाद्या व कश्चित् नोकराशीं झालेल्या लहानशा सभाषणानें त्याच्या खऱ्या चारित्र्या विषयीं जें ज्ञान होतें तें इतर माहितीनें पूर्ण व परिश्रमपूर्वक परंतु औपचारिक रीतीनें लिहिलेल्या चरित्रग्रथापासून होत नाही, मग त्यात पुन्या वशावळी पासून खुद्द त्याच्या स्वतःच्या स्मरणानुपार्यंत माहिती का असेना ” स्वतः वॉसवेल यानें आपल्या सुप्रसिद्ध चरित्रग्रथानें वरील सिद्धान्त सोदाहरण सिद्ध केला आहे असच म्हणावें लागतें.

वास्तविक वासवेलच हें चरित्र वाचणारास त्यातील हकीकतींच्या शुद्ध पणाचा एकदरीनें धोटा आल्याशिवाय राहत नाही केवढा प्रचंड ग्रथ, पण त्यातील पानेच्या पाने आलाहावीं तेंव्हा कोठें रडोपरच चटकदार किंवा बोधप्रद किंवा गरी स्वभावदर्शक दृशी एकादी गोष्ट किंवा सभाषणातील वाक्य सापडतें परंतु शुद्धता व चघळपणा हे दोष असताहि वॉसवेलचा ग्रथ अखिल आग्ल वाचकवर्गाला प्रिय व मान्य होऊन बसला आहे याचें कारण फिरून एक वेळ वासवेलच्याच उद्दात सागावयाचें तर, असें म्हणता येईल कीं, Minute

सर्वसाधारण अशा गोष्टी रचल्या जातील, किंवाहुना वाचनीय ठरतील, यात काय नवल? जॉन स्टुअर्ट मिल किंवा बेंजामिन फ्रॅंक्लीन यांनी आत्मचरित्रे लिहिली ती सर्वमान्य आहेत. तथापि त्यांतील शेंकडों गोष्टी अशा दाखविता येतील की, त्या सामान्य व्यक्तींच्या चरित्रातहि सापडू शकतील. पण मिल व फ्रॅंक्लीन हे असामान्य पुरुष होऊन गेले, म्हणूनच तद्विषयक सामान्य गोष्टी देखील चित्ता कर्षक वाटू लागतात. मराठी भाषेतील प्रो. कर्वे यांचे आत्मचरित्र व कै. श्री. रमाबाईसाहेब रानडे यांचे “आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी” ही पुस्तके देखील वरील दोन प्रकारची उदाहरणे होत. शिक्षणाप्रीत्यर्थ कवे यांना भोगाच्या लागलेल्या अडचणी ज्यांना भोगाच्या लागल्या अशी सामान्य माणसे किती तरी सापडतील! पण ती माणसे पुढे सामान्य ठरली म्हणून त्यांच्या अडचणींचे कौतुक नाही, व ती सामान्य म्हणूनच त्यांच्या अडचणींची सार्वजनिक नोंद कोणी करून ठेवीत नाही. पण तेच कवे हे अखेर असामान्य कोटीपैकी ठरले म्हणून त्यांच्या अडचणी, आठवणी, स्वतः त्यांनी लिहून काढाव्या असा त्यांना मित्रांनी आग्रह केला व लोकांही त्या वाचून त्यांचे कौतुक करतात. कै. रमाबाईसाहेब यांच्या पुस्तकात वर्णिलेली नव्या-जुन्या पिढातील नणदा-भावज्यांची भाडणे आपल्या समाजात काय गोडी पाडण्यास सापडतील? तसेच रमाबाईसाहेबांनी आपल्या पतींच्या रुसण्याफुगण्याविषयी ज्या खासगी हकीकती लिहिल्या आहेत तशा हकीकती सामान्य कुटुंबात किती तरी घडतात. परंतु पति कै. रानड्यासारखा पुरुष व पत्नी रमाबाईसाहेबासारखी स्त्री, म्हणूनच त्या रुसव्याफुगव्याची हकीकत याचणारास क्षुद्र वाटत नाही. तर कौतुकास्पद वाटते.

टीकाकाराकडून पहिला व जोरदार आक्षेप यावयाचा तो त्यातील कित्येक हकी-
कर्तीच्या क्षुद्रपणावरूनच, हे मी जाणून आहे. ज्या हकीकती तथा क्षुद्र नसतात
त्यांचे समर्थन करण्याचे कारण पडत नाही त्या स्वतः प्रमाणच असतात. म्हणजे
त्या वाचल्यापरोवर कोणीहि मनुष्य स्वयस्फूर्तीने असे उदार काढतो की,
“हे थोराच्या थोरपणाचेच लक्षण होय असले आचरण सामान्य मनुष्याच्या
हांतून घडणे नाही, असले माणस सामान्य मनुष्याच्या तोंडून निघणे नाही.”
असे उदार काढण्यास असामान्य अशा दहापाच हकीकती प्रघात असतील तर
त्या इतर सामान्य अशा शेकडो हकीकर्तीना आपणापरोवर तारून नेतात. आणि
रान्या सरमरणीय व तेजस्वी अशा शेकडा १०/५ गोष्टी देखील ज्याच्या मरघाने
सांगता येणार नाहीत त्यांचे चरित किंवा त्याच्या आठवणी लिहिण्या
छापण्याची स्फूर्ति कोणाला होणार? प्रस्तुत आठवणीच्या या प्रघातहि
सामान्य व असामान्य यांचे प्रमाण जवळ जवळ तर सांगितल्यासारखेच
पडेल असे कदाचित् कोणी म्हणतीलहि वाळल्यापरोवर ओले जळते
म्हणतात, तसाच थोरापरोवर लहानावाहि सहज स्तुकार होतो, पण त्यापदल
कोणी नाक मुरडीत नाही परंतु थोराच्या लहानसहान गोष्टी नुसत्या रूपून जातात
असेच केवळ नसून त्या आदरणीयाहि का ठरतात? यांचे उत्तर असे की,
त्याच्यामुळे थोर विभूतीचे स्मरणप्रसंग वाढतात म्हणून थोरांचे स्मरण हे
स्फूर्तिदायक असल्यामुळे ते नित्य किंवा निदान जितका अधिक वेळ घडेल
तितके घडावे असे वाटणे स्वाभाविक आहे, अथात थोराच्याहि सर्वच आठवणी
पाहिल्या प्रतीच्या उत्कृष्ट अलौकिक असतील तर उत्तमच, पण त्या तशा नसल्या
तरी दुय्यम दर्जाच्याहि आठवणी यथाशक्ति स्फूर्तिदानाचे काम करतातच
सगुण पूजेचे तत्त्वच आठवणीच्या प्रघाच्या मुळार्था असलेले दिसून येते. देव
पूजेतील सामुग्री सामान्य किंमतीचीच असते परंतु देवपूजेची भावना उत्पन्न
करून देणारे अभिप्रेकपात्र चार आप्यांचे असले तरी आघोळीचे पाणी
तापविण्याच्या पत्रास रुपये किंमतीच्या वनापेक्षा ते अधिक पवित्र व जपून ठेवावेसे
वाटते! देव धुतल्यावर पुसण्याच्या वस्त्राला एक पैसाहि पडत नाही, पण त्याचे
घासिक महत्त्व स्वतः मालकाने नसलेल्या जरतारी पीताग्रपेक्षाहि अधिक ठरते!
मानसिक शास्त्राचा असा नियमच आहे की, आपणास कोणाचेहि स्मरण
होते ते तत्सवधी सगुण रूपाच्या कोणत्या तरी एक किंवा अनेक अंगांनीच
होते, निर्गुण अर्था आठवण होऊच शकत नाही कारण आठवण ही ज्या मूळ
गानसवेदनेची पुनरुक्ति असते ते शानहि सगुण म्हणजे बाह्य सृष्टीच्या साधनाने
किंवा आधारानेच झालेले असते. या वायतीत स्मृतिविषय हा महत्त्वाचा किंवा
विचमहत्त्वाचा या भेदाने फरक पडत नाही स्मृतिविषय कमी महत्त्वाचा
अगत्याच फार तर आपणास त्याची स्मृतीच होणार नाही, किंवा शालीच तर कमी

वेळा होईल. पण स्मृति झाली म्हणजे मग ती दोनही विषयासंबधानें सारख्याच रीतीने व्हावी लागते. कोणाहि मनुष्याची आठवण व्हावयाची म्हणजे तत्संबधी जी गोष्ट आपल्या अधिक परिचयाची तिचेच ज्ञान आपणाला प्रथम आठवते. परिचित मनुष्यमात्राची आठवण सामान्यतः त्याचें रूप आठवूनच होते. मनुष्य-परिचयात डोळ्याचाच उपयोग इतर इंद्रियापेक्षा अधिक होतो. स्वरूपानंतर त्याचा पोषाक, त्यानंतर त्याची बोलण्याचालण्याची विशेष दृश्य, त्यानंतर त्याचे सामान्य गुणदोष, व शेवटी तत्संबधी अनुभवाचे विशेष प्रसंग, या क्रमानें आठवणी होतात. पण उलट स्वरूप हें प्रथम स्मरणात न येता ज्याची आठवण होते अशा वस्तूचीहि उदाहरणें देता येतील. फुलाची आठवण प्राय वासावरून, पश्याची आठवण प्राय त्याच्या शब्दावरून, व खाद्य पदार्थाची आठवण प्राय त्याच्या रुचीवरून होते. केवळ स्पर्शानें ज्याची आठवण होते अशा पदार्थांची उदाहरणें देणें थोडें कठीण आहे, पण देता येतील या नियमानुसार, मोठ्या लोकाची आठवण आपणास कशांमुळे होते असा प्रश्न मनात उत्पन्न झाल्यास त्याचें एकच ठराविक असे उत्तर देता येणार नाही. किंबहुना असेहि म्हणता येईल कीं, योर लोक त्याच्या कीर्तिमुळे जितक्या लोकाना माहित असतात त्यापेक्षा फार थोड्यांना ते प्रत्यक्ष स्वरूपानें माहित असतात. खुद्द लो. टिळकाचेच उदाहरण घेतलें तर त्याची कीर्तिद्वारा माहिती असलेले लोक व त्यांना प्रत्यक्ष पाहिलेले लोक याचें प्रमाण दरशेंकडा दहा किंवा पाच असे पडेल अर्थात् उरलेल्या नव्वद किंवा पचाण्णव लोकाना टिळकाचें स्मरण व्हावयाचें तर तें त्याच्या स्वरूपद्वारा न होता त्याच्या कीर्तीचें ज्ञान ज्या निरनिराळ्या प्रसंगां झालें असेल त्या प्रसंगांच्या द्वारानेंच होईल कोणाला आपल्या गांवात झालेली त्याच्याविषयीची सभा आठवेल, कोणाला त्याजविषयी ऐकलेल्या एकाद्या पदाची आठवण होईल, कोणाला त्याचें नाव ठेवलेल्या एकाद्या इमारतीवरून आठवण होईल, वगैरे वगैरे. पण टिळकाशी प्रत्यक्ष परिचय असलेल्या लोकानाहि त्याची आठवण

ठसा उमटला होता आठवण सहज झाली किंवा मुद्दाम केली तरी तें कार्य वरील नियमाचे द्वारेच घडून येणार कारण मानसशास्त्राचें यथनच तस आहे.

आपण नेपोलियन याचेंच उदाहरण घेऊ त्याच्या चरित्रातील जग विख्यात गोष्टी या जणु फाहीं त्याचें स्मरण करण्याला पुरेशा नाहींत असें वाटूनच कीं काय, अनेक चरित्रकारांनीं त्याच्या सभाषणातील लहानसहान वाक्येहि मोठ्या कौतुकानें सम्रहीत करून ठेविली आहेत शिवाय दुसरे असेहि कित्येक ग्रंथ आहेत कीं, त्यात नेपोलियनच्या जगविख्यात गोष्टींचा फाहींच उल्लेख नसता, त्यासवर्षीं अगदीं किरकोळ साध्या अशाच गोष्टींच्या म्हणजे आठवणींच्या वसरी त्यात लिहून फाडल्या आहेत त्यात नेपोलियन दिसला फसा, घोलला कसा, त्याच्या अंगावर पोषाक कसा असे, त्याची उठण्यावसण्याची ढब कशी असे, तो काय खाई, काय पिई, व तें फसें खाई व कसें पिई, त्याच्या नित्य व नैमित्तिक सवयी काय होत्या, ती कोणाला केव्हा काय बोलला, असल्या चिह्नर गोष्टी त्यांनीं लिहून ठेवल्या आहेत. यास्तविक नेपोलियनचें नेपोलियनत्व या एकादि गोष्टींत नव्हतें पण तो इतर रीतीनें मोठा ठरलेला असल्यामुळे वरील किरकोळ गोष्टींत देखील त्याच्या अंगाचा मोठेपणा ससर्गानें सम्रमित झाला होता अशा बुद्धीनें किंवा समानें त्या गोष्टी त्यांनीं लिहिल्या आहेत कित्येक

तो कप्पा भी उघडू शकतो ” किंवा, “माझ्यामध्ये काम करण्याची किती ताकद आहे तिचा मलाच अत लागलेला नाही.” वगैरे वाक्ये घटली तर त्यात ती एकाद्या नेपोलियनाने उच्चारली याशिवाय त्यात अलौकिक अस काय आहे ? पण ही वाक्ये स्वतः अलौकिक म्हणून कोणी ती समजित केलेली नाहीत, तर एका अलौकिक मनुष्याच्या तोंडून ती निघाली या विशिष्ट विभूतिपूजनाला ती वाक्ये स्मृतीचे तितके अधिक सगुण अधिष्ठान मिळवून देतात म्हणूनच

ज्याच चरित्र चमत्कारभय किंवा अद्भुत अशा वर्णनीय गोष्टींनी व चमत्कारांनी भरलेले आहे त्याची जर ही गोष्ट तर ज्याच्या चरित्रात अद्भुत गोष्टी घडल्या नाहीत, तथापि जे आपल्या लोकोत्तरपणामुळे सस्मरणयि ठरले, त्याच्या सबंधी मिळतील तितक्या आठवणीच्या गोष्टी कोणा चरित्र लेखकाने उकरून काढल्यास काय आश्चर्य ? डॉ. जॉनसन हा एक मोठा लेखक होता, परंतु त्याच्या आयुष्यात अलौकिक अशा गाष्टी फारच थोड्या घडल्या अर्थात् अशा मनुष्याची स्मृति जागृत राहण्याकरिता बॉसवेलसारख्या चरित्रकाराला हजारो बारीकसारीक गोष्टी हुडकून उकरून काढून लिहिण्याचा मोह पडला आता त्याला असा मोह पडला यापेक्षा विद्वान व सदभिरुचीचे वाचक अशा पुस्तकाला डोक्यावर घेऊन नाचू लागले हेच सकृद्दर्शनी अधिक आश्चर्याचे वाटते तथापि पण जॉनसनचा मोठेपणा एकदा गृहीत घेतल्यावर असल्या चिह्नर गोष्टींच्या समहाची व कौतुकाची उपपत्ति आम्ही वर दर्शविल्याप्रमाणेच करावी लागेल.

असो, लोकात्तर चारित्र्याच्या मनुष्याच्या आठवणीविषयीची अशी उपपत्ति लाविल्यावर दुसरीहि एक गोष्ट त्याबरोबर सांगावी लागते ती ही की, अशा आठवणी समहित करून ठेवणे हे तरी समर्थनीय व उपकारक असले तरी त्याला काही स्वाभाविक अशा मर्यादा व बंधने असतात आणि ती न ओळखून चालणार नाही पैकीं पाहिले बंधन विश्वसनीयतेचे व दुसरे औचित्याचे. पाहिल्या बंधनासबधाने इतकेच म्हणता की, आठवणी लिहिणारावर फार मोठी जोरपीम येऊन पडते त्याचा लेख हा एक प्रकारचा एतिहासिक पुरावा हाऊन बसण्याचा संभव असतो म्हणून त्याने सर्वस्वी सत्याला स्मरून व इकडचे तिडडे काही न करिता आपली माहिती करड्या टाकाने लिहिली पाहिजे. जेथे आपली स्मरणशक्तीच दगा देईल किंवा घोंगळा करील नेथ इलाज नाही परंतु एरवी जे जसे घडले असेल ते तसेच लिपि भ्रयस्वर असते कोणाच्याहि आठवणी लिहिणे त्या पुराव्याच्या शाखाच्या मूलतत्वाला धरूनच लिहिलेल्या हव्या आठवण ही, प्रथमतः घडलेली ज्याने गोष्ट प्रत्यक्ष पाहिली त्यानेच ती ‘चक्षुर्वैसत्य’ म्हणून घागितलेली असावी. ऐकीव माहिती प्रायः त्याज्येच; निदान तशः प्रकारची आठवणही दुय्यम प्रतीची समजावी अशा दुय्यम प्रतीच्या आठवणीचा समावेश आख्यायिका या सदराखाली सहज होऊ शकतो. परंतु आख्यायिकाना

इतिहासाचें स्वरूप नखून वखरीचें स्वरूप असतें हें घ्यानात ठेवलें पाहिजे. शिवाय आख्यायिका झाली तरी ती " खुद पाहणारानें खुद मला सांगितली " येथ पर्यंत तरी तिच्या मुळाशीं प्रत्यक्ष संबंध असला पाहिजे पण या पलीकडे जाऊन सांगोवागीच्या नात्यात चुलतपणाच्या जितक्या अधिक चुली येतील तितकी सत्याची रास अधिक झालेली आढळेल प्रस्तुत पुस्तकात आख्यायिका म्हणून काहीं घालण्यात आलेल्या आहेत, व त्या जरी खोऱ्या मानण्याला फारसें कारण नाही, तरी पुराव्याच्या दृष्टीनें म्हणजे शास्त्रीय सत्यकथनाच्या दृष्टीनें त्या आढवणीपेक्षा गौणच ठरतात

औचित्याचें नवन नवर दोनचें असलें तरी तेंहि फार महत्वाचें आहे. मोठ्या मनुष्याचा संबंध आलेल्या पुष्कळशा गोष्टी मोठ्या भासतात हें जरी खरें, तरी त्यापैकीं कोणत्या सांगात्या व कोणत्या साणूनये, हा भेद अर्थात् सूचिकाग्र अशा सूक्ष्म सद्भिदचीनेंच लक्षात येण्यासारखा असतो क्षुद्र हकीकर्तीसपर्यीं प्रथम ही गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे कीं, मनुष्य कोणी कितीही मोठा असला, तरी तो निर्दोष किंवा निर्व्यग्न असा असत नाही आणि Paint me as I am म्हणजे 'मी जसा आहे तशीच हुमहुम माझी तसवीर काढा' हें म्हणणारानें म्हटलेलें शोभतें तरी चित्र काढणाऱ्याला तें सर्वस्वी मान्य करून चालत नाही. या ठिकाणीं स्वतः चित्र विषयापेक्षा चित्रकागला अधिक सहृदयता व मनाचा नातुकपणा ठेवावा लागतो मनुष्याच दोष किंवा व्यगें हीं झाकलीं जावीं म्हणून प्रत्यक्ष एोट बोलू नये हें खरें पण त्यावर किंचित् पाधरुण घालणें किंवा उदारपणाचा कानाडोळा करणें हें दाक्षिण्यच मानलें जातें ज्या चित्र गोष्टीत दोष नाहीत अशाही पण कित्येक प्रसर्गां उपेक्षणीय ठरतात रिश्लिझम किंवा यथा वस्तुदर्शन हा शब्द झाला तरी तीहि एक कलाच आहे म्हणजे तिच्यातहि निमर्गला वृत्रिमतची किंवा कौशल्याची किंचित् मुरड घालणें हें प्रेक्षकाला प्रियच वाटतें थोर व्यक्तींच्या भाषणसमापणासमधानें तर फारच सावधगिरी ठेवणें जरूर असते नेपोलियनच अरिस्त लिहिताना लॉर्ड रोजवरी म्हणतो —

" It is not wise to record every word that falls from a great man in retirement The mind which is accustomed to constant activity and which is suddenly deprived of employment is an engine without guidance The tongue without a purpose is not always under control

पण हे शब्द उदियासाठीं नेपोलियनला उद्देशून लिहिलेले होते त्याच्या तोंडून निघणारा प्रत्येक शब्द मौल्यवान् मानून तो जपून ठेवण्याकरिता हातात पाटी पन्सिल घळून न वळत टपून बसलेले लोक नेपोलियनच्या भावती होते व ही गोष्ट नजरेला आणून " अशाच्या देसता

तुम्ही जपून बोलत जा ” अशी नेपोलियनला त्याच्या एक दोन लेखांनी नाजूक सूचनाहि केली होती. पण पराक्रमी मनुष्य एकदम बदिवासाच्या रिकामपणात पडला म्हणजेच याची जीम बेसुमार बोलू लागते असें मात्र नाही. तर मोठी माणसें मोकळी असता आवेशाच्या भरातहि जें न टिपून ठेवावें असें बोलू शकतात. यात बोलणाराकडे काहीं दोष येतो हें खरें, पण तें बोलणें मुद्दाम टिपून ठेवून कायम करणाराकडे दोष अधिक येतो. आवेशाच्या वाऱ्यानें मोठ्या माणसाच्या भाषणाचें अग उघडें पडेल तेंच जवळच्या मनुष्यानें जर सहानुभूतीनें पाघरून घालून लाज राखली नाही, तर तोच अधिक अपराधी ठरेल. डॉ. जॉनसन याची मापणें शब्दान्शब्द देण्यामध्ये बसवेल याची पुष्कळ ठिकाणीं अशीच चूक झाली आहे. ऑगस्टाइन विरेल म्हणतो कीं, It is impossible to recognise all Johnson's recorded utterances with any one view of anything When crossed in conversation or goaded by folly he was capable of anything. सुमारे वीस वर्षांपूर्वी स्वतः लो० टिळकानीं या विषयावर एका प्रसर्गां असेच उद्गार काढलेले आहेत. १९०४ सालीं मुंबईस हिंदू युनियन छत्रमध्ये कै० महादेव गोविंद रानडे याच्या श्राद्धतिथीनिमित्त कै० गणपत रावजी आगाशे यांनीं व्याख्यान दिलें, त्यात आगाशे यांनीं रानड्यांच्या काहीं आठवणी म्हणून सांगितल्या. त्यावर त्यांना उद्देशून टिळकानीं केसरीत खालील टीका केली आहे “ या गोष्टी मुंबईकरांस नव्या असतील, परंतु पुणें शहरात त्यांस कोणी विशेष महत्त्व देईल अस आम्हांस वाटत नाही लहान मनुष्य काय आणि मोठा काय, प्रसंगविशेषीं निरनिराळ्या प्रकारचे व कधी कधी एकमेकांस विरुद्धही विचार प्रदर्शित करित असतो, परंतु त्यामुळे त्याची तीं मते कायमचीं होती असें समजणें वेढेपणाचें होय ! मनुष्याच्या शरीराप्रमाणें त्याचें मनहि नेहमीं उमेदीतच असतें असें नाही, त्याच्या मनांत कधी दुःखाचीं तर कधी नाउमेदीचीं झाक येत असते, व अशा प्रसर्गां त्याच्या तोंडातून निघालेले उद्गार जर जगापुढें माडू लागले तर त्या मनुष्यास लवकरच मूर्ख बनविता येईल. शिवाय असेंहि लक्षात ठेविलें पाहिजे कीं, आयुष्याच्या हरएकक्षणीं मनुष्य जें बोलतो तें पूर्ण विचारातीं बोलतो असें नाही इतकेंच नव्हे तर त्याच विषयावर जर सार्वजनिक तऱ्हेनें बोलण्याचा प्रसंग आला तर निराळ्याच तऱ्हेनें तो बोलतो याकरितां

होते. त्यांतील मोठ्या लोकांसंबंधान्या आख्यायिका पाचणारांस त्या किती मनोरंजक असतात किंवा स्वभावदर्शनाचा गुण त्यांत किती सांठविलेला असतो हे ध्यानांत घेईल. शास्त्रीवोचार्नी ही कल्पना इंग्रजी वाङ्मयावरून घेतली होती. ती कोणत्याहि देशाच्या वाङ्मयाला व थोर पुस्तकांना लागू पडण्यासारखी आहे. अनेक लोकां, कथाकलाप हा समुद्रासारखाच विस्तीर्ण असतो व समुद्रासारखीच त्यांत रत्ने सांपडतात. घड चरित्रग्रंथ नव्हे घड प्रबंधग्रंथ नव्हे, घड कालानुक्रमवार इतिहास नव्हे अशा पुस्तकांचे हे उत्कृष्ट नमुने असतात. खरेशास्त्री यांनी प्रसिद्ध केलेली 'हरिवंशांची वाङ्मय' हे एक बरील नमुन्याच्या ग्रंथाचे उदाहरण होय ! व ज्या ग्रंथाला मी ही प्रस्तावना लिहित आहे तोहि बरील नमुन्याच्या ग्रंथाचेच एक उदाहरण होईल. त्यांतील प्रत्येक आठवण हे एक स्वतंत्र चित्र आहे. व कोणाहि चरित्रविषयाची निरनिराळ्या माणसांनी काढलेली जितकी अधिक चित्रे उपलब्ध होतील तितके त्यांचे चरित्रवर्णन अर्थात् अधिक पूर्ण होईल. एकाद्या मनुष्याचा पुतळा किंवा मूर्ति करावयाची जसेल तर त्याला मूर्तिकारापुढे निरनिराळ्या अनेक बाजूंनी बसविले जावे लागते, याचे कारण हेच की, कोणत्याहि एका बाजूने मनुष्याचे जे स्वरूपदर्शन घडते ते त्याची ढोबळ ओळख पटवून देण्यास पुरेसे असले तरी ते एकांगी म्हणून अपूर्णच असते. पण पुतळा हा चोहो बाजूंनी पाहातात, निदान दिसू शकतो, म्हणून मूळ मनुष्याला निरनिराळ्या बाजूंनी पाहिले असता तो जसा दिसेल तसाच पुतळाहि करावा लागतो. नुसत्या फोटोवरून टिळकांना ज्या अल्पपरिचितानी पाहिले असते ते टिळकांच्या मागच्या बाजूस उभे असता त्यांना टिळकांची ओळख पटली नसती. पण टिळकांचा पुतळा ज्यांनी चारी बाजूंनी पाहिला असेल त्यांना मागच्या बाजूनेहि टिळक ओळखता आले असते. टिळकांचे शेंकडो फोटोग्राफ उपलब्ध आहेत. पण ते निरनिराळ्या बाजूंनी घेतले असल्याने प्रत्येकांतील स्वरूप वेगळे दिसते, आणि याच कारणाकरिता त्यांच्या कोणाहि मूर्तिकाराला त्यांचे जितके अधिक फोटोग्राफ मिळतील तितके हवे असतात. टिळकांच्या जडस्वरूपाची प्रतिमा रक्षण करण्याला ज्याप्रमाणे हे अनेक फोटोग्राफ उपयोगी पडतात, त्याचप्रमाणे त्यांचे समग्र अमूर्त स्वरूप रक्षण करण्याला या किंवा अशा क्षात्रवणी

त्यात त्याच्यात्रोवर दुसऱ्या कोणाचा तरी सबध येणारच. तीच गोष्ट टिळकासबधीं हि खरी जाहे. कारण बहुतेक सर्व आठवणी टिळकाच्या लोकसंग्रहात्मक व्यवहारातील आहेत, व व्यवहार म्हणजे दुसऱ्याचा सबध आलाच. या व्यवहारात टिळकाच्या शेंकडों ह्येह्यानीं व चाहत्यानीं आपल्या मनाच्या किंवा शनैद्रियाच्या कॅमेऱ्यानें जे शेंकडों फोटो घेतले त्याच्या निगेटिव्ह काचा त्याच्या अधान्या स्मृतिकपाटात झाकून ठेविल्या गल्या होत्या. आठवणी गोळा करणारानें इतकेंच केलें कीं, त्या त्या लोकाना विनति करून त्या त्याजकडून त्याच्या जवळील निगेटिव्ह छापवून एक एक प्रत मागविली, व ती प्रत छापून डोळ्यात पाहणें हें स्वतः त्यांनाहि प्रिय म्हणून त्यानीं ती मागणाराला दिली अर्थात् आठवणी व आख्यायिका याचें बापटवृत्त हें पुस्तक म्हणजे अशा चित्राचा संग्रह किंवा फोटोंचा आल्बम होय. म्हणूनच त्याला ठराविक प्रारंभ नाही, ठराविक अंत नाही, ठराविक कालानुक्रम नाही, ठराविक संगति नाही चित्रसंग्रहाप्रमाणें तो कोठेंहि उघडल्यास त्यात टिळकाच्या टिळकत्वाच्या अनेक अंगांपैकीं कोणत्या तरी एकाचा अंगाचें चित्र यदृच्छेनें पाहावयास मिळेल. सोडतींतील निरनिराळ्या किंमतीच्या तिकिटाप्रमाणें या पुस्तकात कोणास त्याची बुद्धिमत्ता, कोणास त्याचें धैर्य, कोणास त्याची देशभक्ति, कोणास त्याची सूक्ष्म विवेचकशक्ति, कोणास त्याची लोकसंग्रहेच्छा, कोणास त्याची लोकप्रियता, कोणास त्याची विद्वत्ता, कोणास त्याचें मिलनवात्सल्य, कोणास त्याची धार्मिक बुद्धि, कोणास त्याचें व्यवहारचातुर्य दर्शविणारें चित्र लाभेल, किंवा प्रस्तुत पुस्तक हें टिळकभक्ताना एकप्रकारची शकुनवतीच होईल. फरक इतकाच कीं, शकुनवतीत एकादें प्रसर्गि अनिष्ट वचन किंवा दुर्भाग्यचिन्ह निघू शकतें, पण टिळकाच्या आठवणींची ही शकुनवती उघडणारास त्याच्या मनाला ज्याच्या योगानें सत्स्फूर्ति मिळेल असेंच काहीं तरी निघेल यात शका नाही.

पुणें,
ता. २२ माहे जुलै, सन १९२४. }

न. चिं. केळकर.

अर्पणपत्रिका

सन १८७० ते सन १९२०

ग्रहणजे

या प्रभावशाली अर्ध शतकांन महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक

आयुष्यक्रमार्चे नवयुग सुरु केलें ज्याने अभिनव

कल्पना-विचारांचें स्थित्यंतर घडवून आणिलें

ज्याने सामाजिक चालीरीतींचें मन्यतर

प्रवर्तित केलें व ज्याने महाराष्ट्राच्या

प्रांचान राजकीय इतिहासास

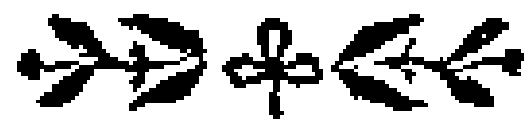
जन्म दिला

त्यास

कृतज्ञभावानें हा ग्रंथ-गुच्छ अर्पण केला आहे

स वि वापन

आत्मनिवेदन.

तत्त्वं तत्त्व जेव्हां सरें । तेव्हां आपण केंचा उरें ॥

आत्मनिवेदन तेणें प्रकारें । सहजाचि झालें ॥

धीसमर्थ.

कै. राष्ट्रसूत्रघार लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्या 'आठवणी' चें हें पुस्तक वाचकांचे हातीं आज देण्यास मला फार आनंद होत आहे ज्या महा भाषानें आपल्या अतुल बुद्धिसामर्थ्यानें व अवाट कर्तवगारीनें सर्व हिंदुस्थानाला कोणत्याना कोणत्या तरी चळवळीच्या आदोलनानें चाळीस वर्षे एकसारखें हुलत ठेविलें होतें, त्या असामान्य पुरुषाचें पुण्यस्मरण नित्य कोणास होणार नाही ? जोंपर्यंत हिंदी 'राजकारण' हा शब्द लोक विसरणार नाहींत तोंपर्यंत त्याची आठवण विसरणें अशक्य आहे एवढ्या स्थूल प्रमाणात जर ते सर्वांच्या चित्तात अखंड वास करीत आहेत, तर मग मर्यादित अशा या प्रस्तुत प्रयत्नाचें प्रयोजन काय ? याला उत्तर एवढेंच कीं, समुद्राच्या अथाग हृदयात अन्त अमूल्य वस्तुसंग्रह आहे हें जरी सर्वास माहित असलें तरी पाणमुड्यानें उडी मारून आपल्या शक्तीप्रमाणें त्याचे उदरातून प्रत्यक्ष काढलेल्या लहानमोठ्या माणिकमोत्याचे सर करून एकाद्यानें त्याचा हार गुफिल्यास तो पाहून कोणास आश्चर्य होत नाहीं !

सातारा जिल्ह्यातील आमच्या बोरखळ गावीं दरवर्षी लोकमान्याच्या पुण्य तीर्थाचे दिवशीं, माझे वयोवृद्ध परमपूज्य तीर्थरूप टिळकभक्त भाऊसाहेब यानीं मला म्हणार्चे कीं, 'येथील लोकांस तू टिळकाच्या गोष्टी सांगून त्याची पुण्यतिथि साजरी करावी' याच आशेचें पर्यवसान लोकमान्याच्या आठवणी लिहिण्याचें स्फूर्तीत झालें. त्याला पुढें माझे मित्र कार्यानाथ नरसिंह ऊर्फ बापूराव केळकर याचें विशेष प्रोत्साहन मिळालें व त्या पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करण्याबद्दल सातारचे माझे मित्र श्री जनार्दन नारायण ऊर्फ बापूराव ढांगे यानीं विशेष आग्रह केला लोकमान्यांच्या आठवणी म्हणजे साधकाच्या किंवा मुमुक्षूच्या हातातील स्मरणीच्या मण्याप्रमाणें आहेत. कोणत्याहि दुसऱ्या व्यवसायात चित्त व्यग्र झालें असता हातांतील स्मरणीचे मणी ज्याप्रमाणें अतर्दृष्टीला मुख्य ध्येयापासून फारसे दूर चळू देत नाहींत, त्याप्रमाणें लोकमान्यासारख्यांच्या आठवणी त्यांच्या धीरोदात्त स्वभावाचें व जाज्वल्य देशाभिमानाचें बरचेवर स्मरण देऊन मन कर्तव्यच्युत होऊ देत नाहींत.

पण या आठवणी सांगावयाच्या कोणी आणि हे निरनिराळ्या ठिकाणी साडलेले मणी एकत्र करून त्याची स्मरणी बनवावयाची कोणी ? या मण्याची

निपजहि निरनिराळ्या वेळीं निरनिराळ्या परिस्थितींत झालेली असल्यामुळे स्फटिकाच्या मण्याप्रमाणें ते एकच रंगाचे असूं शकणार नाहींत ; अर्थात् सर्व मणी एके ठिकाणी जमा केल्यानंतर त्यांची यथायोग्य निवड करून जो रंग ज्या ठिकाणी खुलून दिसेल त्याच ठिकाणी तो घालून सुंदर स्मरणी वनविण्याचें काम अधिकच कठिण व कौशल्याचें असतें. यामुळे मला हें काम प्रथम आपल्या शक्तीवाहेरचें वाटलें, तथापि लोकमान्यांविषयीच्या शुद्ध भक्तिप्रेमामुळे या संग्रहकार्यास मी हात घालण्याचें घाडस केलें. गेल्या वर्षी त्यांच्या पुण्यतिथीनिमित्त केसरी, लोकसंग्रह व लोकमान्य या पत्रांत मी माझ्या आठवणी प्रसिद्ध केल्या, व त्याबरोबरच इतर सहानुभवी अशा कांहीं सद्गृहस्थांच्या सह्यांनिशीं महाराष्ट्रांतील सर्व लोकांस लोकमान्यांच्या आठवणी पाठविण्याबद्दल जाहीर विनंति केली. हेतु हा कीं, श्री. तात्यासाहेब केळकरकृत टिळकचरित जरी सर्वांसुंदर झालें असलें तरी त्या चरित्रप्रासादाच्या चित्रेवर्दीतील क्वचित् मराठ्यांच्या राहिलेल्या दर्जा 'आठवणींच्या' उत्कृष्ट सनल्यानें जर घेमाळम मरल्या गेल्या तर अद्याप वनवाण्याचें राहिलेलें चरित्रप्रासादाचें उत्तुंग शिखर यामुळे अधिकच खुलून दिसावें. 'आठवणी' ह्या एकाद्या प्रचंड नदीस चोहोंकटून येऊन मिळणाऱ्या लहानमोठ्या नद्यांप्रमाणें, किंवा विघ्नकारानें काढलेल्या चित्रांतील रंगाप्रमाणें, अथवा मूर्तीकारानें केलेल्या मूर्तीच्या कोंबीव कामाप्रमाणें होत; किंवा असेंहि म्हणतां येईल कीं. आंगरज्यास जसें अस्तर, पंचपक्षाज्ञाच्या मोजनास जशी

अडचण उत्पन्न झाल्यावाचून राहत नाही. अनभिज्ञ माणसास ज्याप्रमाणें गेल्याच्या सरातील खरें व खोटें मोर्ती ओळखणें कठिण, त्याचप्रमाणें आठवणीतून त्यासत्याची पारख करणें कालांतरानें दुरापास्त. म्हणून असल्या आठवणी प्रसिद्ध करताना ज्याच्याकडून माहिती मिळाली, त्या गृहस्थाच्या नावाचा उल्लेख, काळ व स्थळ यांचा निर्देश असणें अवश्य असतें; आणि लिहिण्यास आनंद वाटतो की, आपण आपल्या आठवणी प्रसिद्ध करताना ही खबरदारी घेतली आहे हें मला दिसून आलें. माझी अशी खात्री आहे की, इतक्या परिश्रमाने लोकमान्याच्या चरित्राचा भावी भव्य प्रासाद बाघण्याकरिता आठवणींच्या रूपानें लहानमोठ्या विटा जमा करून आपण ठेवीत आहा. तोच क्रम असाच चालू ठेविल्यास या सर्व सामुग्रीचा उपयोग होऊन लोकमान्याचा चरित्रप्रासाद निर्माण झालेला पाहण्याचें सद्भाग्य देखील आपणास लाभेल. याच लोकमान्याच्या भव्य चरित्राचे उत्तुंग शिखरावरून अवतीर्ण झालेल्या तत्वगणेच्या पावन स्पर्शाने आमच्या देशाचा उद्धार होणार आणि आमच्या भावी सततीचा उत्कर्ष होणार, हा माझा दृढ विश्वास असल्यामुळे या प्रवाहाचें अवतरणार्थ आपण चालविलेल्या प्रयत्नाचे मी मनःपूर्वक सादर कौतुक करतो. आपल्या प्रयत्नाबद्दल मला निव्वळ कौतुक वाटत नसून आपले हातून कै० लोकमान्याची स्मृति कायम ठेवण्याचें महत्कार्य होत आहे अशी भावना माझे अतःकरणात असल्यामुळे पुनः एकवार आपलें मनःपूर्वक अभिनंदन करतो.”

या बाबतीत ता. ३१ जुलै १९२३ च्या केसरीमध्ये पहिली जाहीर विनंति करण्यात आली. सदरचें विनंतिपत्र सविस्तर खाली दिलें आहे.

“ लो. टिळकांचें वाङ्मय स्मरण ”

विपुल ही गोष्ट उघड आहे. हजारों लहानमोठ्या व्यक्तींची टिळकांनी आपलें अंतरंग व्यक्त केलें असेल. त्यांत दिखून आलेल्या ज्या अनेक लहानमोठ्या स्वभावदर्शक गोष्टी त्या सर्व कोणा तरी एकट्या एक व्यक्तीच्या माहीत असतील ही गोष्टच मुळांत अशक्यप्राय आहे. अर्थात् अशा कोणत्याहि चरित्राला सर्वांगपरिपूर्णता येणें शक्य नाहीं. पण या गोष्टीची चिंता महाराष्ट्रमर पसरलेल्या सर्व राष्ट्रीय पक्षास वाटली पाहिजे. राष्ट्रीय पक्षाचें विशिष्ट राजकीय तत्त्वज्ञान बऱ्याच अशी टिळकांच्या स्वभावगुणांत व चरित्रांत उतरलें होतें यांत शका नाहीं. अर्थात् टिळकांचें अनेकांगी व निस्तृत चरित्र शक्य तर जसेचें तसे लिहिलें जावें. हाच राष्ट्रीय पक्षाच्या राजकीय तत्त्वज्ञानाचा पाया होय. व्यक्ती नष्ट झाल्यावर त्याच्याजवळ असलेल्या आठवणीहि लुप्तप्राय होतात व अशी पिढीच्या पिढी उलटून गेल्यावर साधार चरित्रसाधनांच्या अमार्गी राजकीय पंथाचा पायाच धमजोर होऊ लागतो ही गोष्ट विसरता कामा नये. चरित्रलेखनाची गोष्ट योग्य परंतु एकट्या मनुष्याच्या हातून पूर्ण झाली तरी देखील ती ज्याप्रमाणें एका अर्थानें अपूर्णच राहते, त्याप्रमाणें प्रत्येकानें हेंहि लक्षात ठेवलें पाहिजे कीं, लेखक सर्वस्वी योग्य असताहि कित्येक वेळां अनेक कारणांमुळे त्याच्या हातून हीं कामें तडीस जाताहि नाहींत. न्या. रानाड्यांचें चरित्र गोखले लिहिणार होते; पण गोखल्याच्यावरून रानडेहि गेले असेच म्हणण्याची आतां पाळी आली; व स्वतः गोखल्यांचें चरित्रहि अजून कोणी लिहिण्याचें मनावर घेतल्याचें दिसत नाहीं! तात्पर्य, अशा वावर्तीत कोणावरहि न विसरतां ज्याची त्याची काळजी प्रत्येकानें स्वतः केली पाहिजे. हजारों व्यक्ति व त्यांच्यावरून हजारों बहुमोल गोष्टी आम्ही स्वतःच्या अनास्थेनें नामशेष होऊ देतो, व नंतर सशोधन सुरू झाल्यावर एकाद्या मोठ्या सिद्धांताची इमारत एकाद्या सुल्लभ व्यक्तीजवळ असलेल्या सुल्लभ चिटोऱ्यावर उभारावी लागते, हा अनुभव इतिहासशोधकांस आहेच. ती स्थिति होऊ नये म्हणून या कार्मी येणाऱ्या भावनाप्रधानत्वाचा गुण किंवा दोष स्वतः पत्करूनहि आम्ही महाराष्ट्रमर पसरलेल्या राष्ट्रीय पक्षाच्या सर्व अनुयायाना अशी विनंति करतो कीं, आपणाजवळ असलेली परंतु दुसऱ्याला सांगण्यासारखी वाटेल अशी, टिळकांसवधीं प्रत्येक लहानमोठी गोष्ट लिहून काढून ती आपल्या नावावर त्यांनीं प्रसिद्ध करावी. यांत स्वतःला अपरोक्ष रीतीनें मोठेपणा येईल, अशी खोटी कल्पना त्यांनीं करून घेऊ नये. कोणाला कशाबद्दल यावर्तीत एकजुटीनें कां काम केलें पाहिजे याबद्दल एकच उदाहरण पुरें होईल. अनेक लहानमोठ्या व्यक्तींनीं आपल्या हकीकतीच्या साधार परंतु लहानमोठ्या गोष्टी धोडपणानें पुढें येऊन सांगितल्या नसल्या तर, नुक्ताच प्रसिद्ध झालेला कायदेमग-कमिटीचा रिपोर्ट किंवा पजार-प्रकरणाचा साधार व साग्रंत इतिहास

लोकाना वाचावयास मिळाला नसता. अयात् टिळकचरित्राच्या बावर्तीतहि ल्हान लोकानी मोठेपणाच्या किंवा मोठ्या लोकानी ल्हानपणाच्या कल्पना बाजूस सारून, पुढे येऊन, हे साधनप्रकाशनाचे काम केले तर सर्व राष्ट्रीय पक्षाने एकजूट करून टिळकाचे वाङ्मय स्मारक केले असे होईल. यापेक्षा टिळकाच्या अनुयायाना जास्त लिहिण्याची गरज नाही असे वाटते.”

शकर गणेश लवाटे
वासुदेव वृष्ण भावे
सदाशिव विनायक वापट
अनंत वासुदेव फडणीस
काशिनाथ नरसिंह केळकर.

पण सदर विनति केल्यापासून पुढे सुमारे सहासात महिन्यात फार तर दोघाचौघाशिवाय कोणाकडूनहि आठवणींचा मजकूर आला नाही. याचे कारण अशा प्रकारच्या पाश्चात्य घर्तीच्या नवीन वळणाची आम्हास सवय नाही हेच होय म्हणून त्याद्वल आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाही. टिळकचरित्र लिहिण्यापूर्वी चरित्रकार श्री. तात्यासाहेब केळकर याच्यासारख्यानी चरित्रसाधने पुरविण्याविषयी केसरीमधून दोन वेळा जाहीर विनति करूनहि जेथे काही उप-योग झाला नाही, तेथे आमच्यासारख्याच्या विनतीची कथा काय ! सदरहू विनति-पत्रास जरी याचे तसे यश आले नाही, तरी आस्थेने व आग्रहपूर्वक सतत खासगी तऱ्हेने व्यक्तिशः प्रयत्न करित राहिल्यास त्यात निराश होण्याचे मुळीच कारण नाही असे माझ्या मनाने घेतल्यामुळे, गेले सहासात महिने मी या उद्योगाचे माग लागले, पत्रव्यवहार सुरू केला व कित्येकांच्या प्रत्यक्ष गाठी भेटाई घेतल्या. यास यश कितपत आले याचे प्रस्तुत पुस्तक हेच समर्पक उत्तर होय.

माझा हा प्रयत्न म्हणजे स्वतःच्या घरच्या शिधासामुग्रीन समाराधना घालण्या-सारखा नसून इतरानी तयार केलेली पत्राने वाढणाऱ्या वाढण्याच्या कामाप्रमाणेच होय. पुण्यात वाढपी पुष्कळ मिळतात असे म्हणतात. त्यांपैकीच मीहि एक असून लोकमान्याच्या आठवणींचे हे बौद्धिक पत्रात महाराष्ट्र जनतेस मी वाढात आहे ; किंवा असे म्हटल्यास अधिक शोभेल का, लोकमान्याच्या निरनिराळ्या खेही लेखाकडून मागितलेली आठवणींच्या लेखाची ही ‘मधुकरी’ एकत्र करून तिचे परित्र मोजन महाराष्ट्र जनतेस घालण्याचे मी हे काम करित आहे. आणि सरोखरच मला मधुकन्याप्रमाणेच अनुभव आले ! ही मधुकरी मी मागत असता, जाणूनबुजून न वाढणाऱ्या इच्छेने, समर्थ अशा किती तरी ठळक यत्नमानानी “ थावून या, ” “ अजून तयार नाही, ” “ आज एकादशी

आहे," (अन्न आहे पण वाढावयाचें नाहीं) "तुम्ही कोण ब्राह्मणच का!" (तुम्हास आठवणी जमविण्याचा अधिकार काय?) असे नानाप्रकारांनीं हिणवून शेवटीं विमुख पाठविण्यासहि कमी केलें नाहीं! निराशेच्या उन्हाचे चटके घेत व अपमानाच्या तापलेल्या रस्त्यानें पाय पोळत, घावपळ करीत, खिशाची चौपदरी करून मी हिडत असता, काहींनीं गेलाविलेल्या ठराविक वेळींहि त्याजकडे गेलों तरी 'अजून अवकाश आहे,' (मजकूर देण्याचें ठरविलें नाहीं) अशी पाटी लाविलेली रें, जरा उशीरा गेल्यास 'मधुकरी बंद' (मजकूर देण्याची इच्छा नाहीं) म्हणून तीच पाटी उलगी करून ठेवलेली! ह पाहून जिवास फार खेद होई लोकमान्याच्या सर्व नव्याजुन्या, प्रसिद्ध-अप्रसिद्ध, लहानमोठ्या अनुयायांच्या 'आठवणी' चें पवित्र अन्न मधुकरीच्या रूपानें एकत्र करून त्याची महाराष्ट्र-वाचकवृदास समाराधना घालावी, या शुद्ध बुद्धीनें मी प्रेरित झालों असताहि मला त्यात दुर्दैवानें पक्षपातीपणाहि दिसून आला लोकमान्याशीं कमीजास्त संबध आलेल्या अशा सुमारे तीनशें सद्यहस्थास आपल्या आठवणी देण्याविषयीं मीं विनति केली

येथें येवढें सांगणें अवश्य आहे कीं, या बाबतींत पक्षभेद, जातिभेद किंवा दुसरे कोणतेहि क्षुद्र विकार मनात न अणता सरकारच्या वाजूचे, मवाळ, जहाल, ब्राह्मण, अब्राह्मण, सुधारक, दुधारक, राष्ट्रीय, प्रागढिक, सहकारी, असहकारी, प्रतियोगी, स्वराज्यवादी वगैरे सर्व मलाचे लोकास, तसेंच हिंदु, मुसलमान, पार्शी, खिस्ती वगैरे जातींच्या स्त्रीपुरुषास मी एकजात पत्रद्वारें व समक्ष विनति केली, कारण लोकमान्याचें मन व कार्यक्षेत्र समुद्राप्रमाणेंच विस्तीर्ण असल्यामुळें सर्वांशीं त्याचा संबध आलेला होता, व न जाणों, एकाचास माहीत असलेली लोकमान्याच्या धोरणीची गोष्ट आपल्या दोघैक पक्षपातामुळें त्यास न विचारल्यानें ती अप्रसिद्ध ठेव्याचें पाप आपणास लागेल, या भावनेन मी घरसकट सर्वास विनविलें साराश, आठवणी मागितल्या गेलेल्या क्षेत्राची सीमा सागावयाचिनि क्षात्यास मी एवढेंच सांगतों कीं, इंग्लंडचे मुख्य प्रधान रसे मॅडोनाल्ड, सर व्हेलेटाईन विरोल, लन्सदोनी, वेनस्पेर, हॉर्निमन-

दिवस असलेला त्याचा गडी त्याचे बरोबरचा आचारी, घरातील देवपूजा करणारा ब्राह्मण, त्याचे मुलाचा सासणी शिक्षक, त्याचा नेहमीचा शूद्र कोचमन, फार काय पण त्यास स्मश्रूचे वेळी कधीहि दुःखापत न केल्यामुळे आपल्या हस्तकौशल्याची (!) तारीफ करणारा त्याचा ठरीव कारागीर याजकडूनहि आठवणी मिळविण्याचा मी प्रयत्न केला आहे, असो, वर मी म्हटलेंच आहे की, योर पुराच्या आठवणी लिहिण्याचें हें वळण आम्हास नवीन आहे, आणि याचा पुरावा म्हणजे असा की, अगदी हाताचे बोटावर मोठ्याइतक्या व्यक्ति वगळून, बाकीच्या सर्व सदृष्टस्थास वारवार विनवण्या कराव्या लागल्या. पैकी स्थानिक मडळीकडे चारचार पाचपाच खेपा घातल्या व बाहेरगावच्या लोकांपैकी कोणास तीन, तर कोणास चार, तर कोणास चार किंवा कोणास पाच अशीं पत्रे पाठविल्याशिवाय त्याजकडून उत्तरहि येऊ शकल नाहीं. इतकच काय पण शेवटच्या पत्रात उत्तराकरिता तिकिट पाडवून जबाब नाहीं म्हणून पुनः पुन पोस्टाची रिणाय काडें पाठविली, तरीसुद्धा उत्तर आलें नाहीं, अशी कित्ती तरी उदाहरणे पाहावयास सापडलीं ! मग मनकुर येण्याची गोष्ट कशाळा ? छापील पत्रानें अगत्य वाटत नाहीं म्हणून एक बोटभरहि छापील मजकुराचें पत्र न पाठविता, सर्व पत्रे (एकदर हजार—अकराश) मी जातीनें हातानेंच लिहिलीं होतीं आरमीं मी मनात अशी शपथ घेतली होती कीं, कोणीही सदृष्टस्थ मजकुर पाठवीपर्यंत किंवा पाठविण्याच नाकारीपर्यंत आपण त्यास पत्रे पाठवीत राहावयाच, पण ही माझी प्रतिज्ञा व शपथ कित्येकांनीं मला मोडण्यास भाग पाडलें, कारण त्यास मी अनेक पत्रे पाठविलीं तरी उत्तरादाखल बोटभर चिद्धोहि त्यास पाठविण्यास वेळ झाला नाहीं. म्हणून अखेर मीच शरमून त्याचा पिच्छा सोडून दिला ! कदाचित् त्यास सदर विषयाच तितकें महत्त्व वाटत नसाव, अगर तें कार्य हातीं घण्यास माझी अपात्रता त्यास वाटत असावी असहि कशावरून नसेल ? म्हणूनच पत्रास साधें उत्तरहि देण्याची सामान्य रीत त्यांनीं

मागतों. ती अशी की, माझ्या अल्प समजुतीप्रमाण महाराष्ट्रातीलच काय, पण सगळ्या हिंदुस्थानातील अशी ठळक एकही व्यक्ती मजकडून सहसा सुटली नसावी की, निचा लोकमान्याशी सगळ्या आलेला वाटला असता, मी त्या व्यक्तीस आठवणी पाडविण्यातद्वल कळकळीने व परोपरीने विनति केली नाही. मग घरच्या पुण्या-मुंबईच्या-लोक्याची गाण कडात्त? पण सर्वोपर ताण म्हणजे मुंबईच्या एका प्रसिद्ध शास्त्रीपुत्र आधुनिक 'महा विद्वानां या वानर्तात माझे पत्रास उत्तर म्हणून हेवा-मत्सर-द्वेषादिकाचें रोडण भरून त्याचा मला पत्ररूप प्रसाद पाडविला तो गुतरूपाने झाकून ठेवणेंच प्राप्त आहे कारण त्याचा जुसता विपारी आस्वादहि मी वाचकास दिल्यास त्याची मानसिक प्रकृति विघडविल्याच फुकट पाप मात्र मला माझे मार्यां घ्यावें लागेल!! असो, पण याचे उलट या वानर्तात माझ्या प्रयत्नास आस्थापूर्वक सहानुभुति दाखविणारे मला कोणी भेटले नाहीत अस मात्र नाही आता असहि शालें की, काहींची मजकूर पाडविण्याची तीव्र इच्छा असताहि जमले नाही. जुन्या व लोकमान्याशी विशेष सगधी अशा प्रसिद्ध पुढारी तद्गृहस्थाच्या आठवणी मिळविण्यावर माझा विशेष कटाक्ष होता. त्या मिळविण्याच्या लोभानें मी त्यास कृती लास दिला व तो त्यानी कृपाळूपण कसा सोसला, याचें प्रत्यंतर मुळ्याचे आमदार, सत्कार्योत्तेजक सभेचे विद्वान व प्रसिद्ध श्रीरामर्थमन्त्र श्रीयुक्त शंकर श्रीकृष्ण देव वी. ए एड्. एड्. वी. वर्काल याच्या पुढील पत्रावरून वाचकास पटण्यासारख आहे. ते आदल्या ता. ५-१-२४ च्या पत्रात म्हणतात, "तुमची एकदर सहा पत्रे पांचली. प्रसिद्ध करण्यासारख्या आठवणी लिहिण्याचें असेरीस मला काहीं साधलें नाही. तरी राग न मानावा इलाज नाही मला वाईट वाटत. तरी मला क्षमा केली पाहिजे आठवणीत सार्वजनिक बोध पाहिजे का, लोकमान्याचे स्वभावाचा विशिष्टपणा असावा याचा विचार केला, पण असेर काहीं साधलें नाही खरें. मी लिहिण्याचा प्रयत्न केला, दहानारा कागद लिहिले, पण त्यात प्रसिद्ध करण्यासारखें कित्या निराळ कोणास ठाऊक नाही असें काहीं वाटलें नाही, म्हणून तें टिपण माझ्या घरातच आठवणीसाठी मुलाच्या हवाली केले हें सारें सागतों तें

दोन पत्रावर न्यायमुर्तींनी स्वहस्तें लोकमान्याचे केलेले वर्णन मला सांगून तीं पत्रांही त्यांनी मला देण्याचें अभिप्रेत दिलें होतें. पण कालान अचानक ऐन जिनसी त्यासच आपला दुर्भर उदरात गडप केल्यामुळ सर्वच वेत जेथल्या तेथें राहिला !

माझे मनात नेहमीं असं येई कीं, आठवणी आठोक्यांसाठींहीच्या भल्याच जबाबदारीच्या कार्यास आपण आता एन्दा हात घातला तरा, तेव्हा प्रयत्नाच्या दृष्टीनें आपण कसूर करता कामा नये. काम करण्याच्या बुद्धीचें ज दुसरें लक्षण “प्रारब्धस्यान्तगमन ” हें आपण विसरता कामा नये. म्हणून काहीं ठिकाणीं आठ-आठ हेलपाटे पडले तरी शेवटीं मजकूर मागण्यास मी गेलो, तेव्हा देणे-दाराचा तगादेदार भय्या पुरवला, पण ही व्यक्ति आता येण नको, असही काहींना कपाळास आठ्या घालून मला जाणविल्याशिवाय सोडल नाही ! मनुष्य कार्येक झाल्यावर तो आपला मूळ स्वभावही कसा विसरतो, हें मी या वेळीं चांगलें शिकला. हें सर्व येथें सांगण्याचे कारण इतकेच कीं, लोकमान्याच्या आठवणींचा सग्रह करणें, हें मी खासगी काम समजत नसून ते एक मोठ्या जबाबदारीचें सार्वजनिक कार्य असेच मानता, आणि म्हणून त्या कामाचा, सक्षेपानें का होईना, जनतेस अहवाल सांगणें हें माझें कर्तव्य समजता. हें कर्तव्य बजावील असता आलेल्या अनुभवाचा साग्र वृत्तांत लिहिल्यास, म्हणजे अर्थात् या आठवणींच्या आठवणी लिहिल्याचे योजल्यास, खरोखरच त्याच एक स्वतंत्र मनोरंजक शे-पाऊणशें पानांचें मजेदार पुस्तकही बनू शकेल !

येणेंप्रमाणें खासगी प्रयत्न मी केला; पण तो मला अगदीं अपुरा वाटल्यामुळें पुन एकवार महाराष्ट्र-जनतेस सदर गोष्टीचें ताजें स्मरण करून दिल्यास थोडेंबहुत तरी कार्य साधेल, या उत्कठेन ‘केसरी’ च्या ता. २७ मे १९२४ च्या अकांत मी पुन जाहीर विनति केली. पण केवळ अपवाद म्हणूनच कीं काय, फक्त एकच पत्र आलें व त्याचाहि व्हावा तसा उपयोग झाला नाही ! तात्पर्य, माझ्या माहितीप्रमाणें लोकमान्याशीं कमीजास्त सवध आलेल्या दळक अशा बहुतेक सर्व सदगृहस्थास मी खासगी पत्र पाठवून व समक्ष भेटून मजकूर मिळविण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला, व अज्ञान वा विस्मरण यामुळ ज्यांना खासगी तन्हेनें विनति करणें अशक्य, त्यांना वर म्हटल्याप्रमाण, केसरीद्वारा दोन वेळा जाहीर विनतीहि केली. ह्यापेक्षा अधिक यशस्वी प्रयत्न करण्याच्या मार्गाची अचूक दिशा कोणी मला दाखविल्यास मी त्याचा आभारी होईन.

या पुस्तकास ‘लो. टिळकाच्या आठवणी’ येवढच सुटसुटीत व सार्थ नाव द्यायचें होतें, पण आठवणी पाठविणाराकडून येणारा मजकूर निव्वळ आठवणींच्याच स्वरूपाचा वाटेना, त्यास छचित् स्थळी किंचित् आख्यायिकेचें स्वरूप चढू लागल. तेव्हा त्याही वळनेचा समावेश व्हावा, म्हणून “आख्यायिका” हा शब्द जोडणें

प्राप्त झालें लोकमान्यासारख्याचें चरित्र लिहिणें जशी यद्वा नव्हे तसेंच त्याच्या आठवणी लिहिणें सार्धें काम नाहीं. या बाबतीत धुळ्याचे रा. शंकरराव देव आपल्या ता. ११४१२४ च्या पत्रात म्हणतात “मी विचार केला तों असें आढळून आलें कीं, त्याच्या आठवणी, आपण म्हणता खरें, पण त्या आपल्याच आठवणी होतात ! म्हणून मला माफी करा, असें मी आपणास लिहिणार होतों. पण आपली विलक्षण आग्रहाचीं पत्रे पाहून काय करावें असा प्रश्न पडला तेव्हा अस ठरविले कीं, ग्रासगी स्वरूपाच्या आठवणी मनातल्या मनात ठेवून लोकाना मार्गदर्शक होतील अशाच तेंपट्या द्याव्या, पण अशा आठवणी मला फारच थोड्या देता येतील ” याचप्रमाण मुम्बईचे श्री. दत्तो आपाजी तुळजापूरकर या ए एम् एच् सी वकील यांनी या बाबतीत मार्मिकपणानें प्रदर्शित केलेले विचार पुढें देत आहे, ते म्हणतात—

“भोळ्या माणसाच्या आठवणी लहान माणसांनी लिहिणें म्हणजे बरीच सावधगिरी टेवावी लागते त्या लोकमान्याच्या आठवणी आहेत, हें प्रथम लक्षात ठेवून पाहिजेत. नुसत्या गळ गगापर टिळक या व्यक्तीच्या त्या आठवणी नसून, ‘लोकमान्य’ गळ गगापर टिळक याच्या त्या आठवणी असल्या पाहिजेत. लोकमान्याचें काही तरी वैशिष्ट्य त्यात दिसून आलें पाहिजे ‘नाहीं तर लोकमान्यांना सुपारीचें व्यसन होतें, तें इतकें कीं, एकदा असा प्रसंग आला कीं, त्याच्या मिशातली सुपारी सर्व सपली होती आणि सुपारीची तहफ तर लागलेली तेव्हा त्यांनीं मठा मुद्दाम हाक मारून माझेजवळची सुपारी माणून घेतली ’ ही गोष्ट लोकमान्याची आठवण म्हणून ‘लोकमान्य माझ्याशीं गोल्ले,’ हें गाणीत करणाऱ्याच्या अनावर इच्छेतें सागत सुटणाऱ्या भोळ्याभायड्या खुळघट किंवा रवय माय टिळकभक्तावद्दल हसू आल्यागोमाय राहत नाहीं प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्ण किंवा रामचंद्र यांच्या जरी असल्या खुळघट गोणी, व्यास-वाल्मीकींनी सांगितल्या असल्या तरी त्यांच्या भारत-रामायणादि ग्रंथांना त्यामुळे उलटा थोडासा कमीपणाच आला असता ! ज्या कवितेंत काव्य नाहीं ती कविता कसली ? ज्या आठवणीत लोकमान्याची आठवण, ओळख पटत नाहीं ती आठवण तरी कसली ?

दुसरी गोष्ट म्हणजे माझ्या माणसाच्या आठवणी सांगणाराना त्यातच आपलें आत्मचरित्र गोवून देणाऱ्या मोह अनावर होत असतो आठवणी म्हटल्या म्हणजे त्या एकागीं कधीच नमतान त्यात न्या सांगणाराचा काही तरी संपन्न येत असतोच आत्मचरित्र कथन करणाऱ्याची पथणी सहज साधत असल्यास ती कोणास नकोगी वागणार ? पण त्यात दारतन्मबुद्धि न ठेवल्यास रसदानि होऊन लेखक स्वतःलाच उपहासास पात्र करून घेतो

तसेंच आम्हाला लोकमान्याच्या आठवणी पाहिजेत, आख्यायिका नकोत, कणापवणी ठेकलेल्या लोकमायासत्रधाच्या चार भल्यानुच्या गाणीची आम्हाला

जरूर नाही. आख्यायिकेत सव्याखोऱ्याच मिश्रण इनकें बेमालूम झालेलें असतें कीं, त्याचें पृथक्करण करणें केवळ अशक्यच. असल्या आख्यायिकाच्या आधारावर कोणत्याहि मोठ्या माणसाचा स्वभाव वाटेल त्या स्वरूपाचा बनवता येईल. 'टिळक, हे शरीरानें एवढे धिप्पाड आहेत व शक्तीन एवढे बलवान आहेत कीं, गर्दीन जाताना एहानशा घक्क्यानें ते सहज दहापाच माणसाना कोलमडून पाडू शकनात' अशा तऱ्हेची त्याच्याविषयीची आख्यायिका त्याच्या ह्यातीतच खेडे गावातून पसरलेली पुष्कळानीं ऐकलीं असेल. पण एवढे कशाला ? 'केसरीतील अग्रलेख व स्फुट सूचना एकाच वेळीं ते लिहीत असत, म्हणजे दोन लेखक जवळ बसलेले असावयाचे, एकाला अग्रलेखातील एक वाक्य सागावयाचें व तें तो लिहीपर्यंत दुसऱ्याला स्फुट सूचनातील मजकूर सागावयाचा व पुनः अग्रलेखाकडे वळावयाचें !' ही त्याच्या असामान्य लेखनकौशल्याबद्दलची आख्यायिका शब्दशः खरी मानणारे सुशिक्षित वर्गातही बरेच लोक आढळून येत असत ! असल्या गोष्टी सत्याच्या कसोटीवर पारखून घेण्याची यातायात कोण करतो ?

आख्यायिका म्हणजे फुगीर किंवा खोल्गट मिगाऱ्या आरशाप्रणें असतात. त्यात खरें प्रतिबिम्ब कधीं दिसावयाच नाही. म्हणून आम्हास लोकमान्याच्या आख्यायिका नकोत, आठवणी पाहिजेत.

आठवणी याचा अर्थच असा आहे कीं, त्या आठवून आठवून सागाव्या लागतात. म्हणजे त्या केवळ सत्यस्वरूपी असल्या पाहिजेत. त्यात सागणाराची अन्योक्ति, वक्रोक्ति, किंवा दुसरी कोणतीही 'उक्ति' ऊर्फ मखलाशी असता कामा नये. लोकमान्याची कृति किंवा 'उक्ति' जशी असल तशीच जनतेपुढें आली पाहिजे. जशी 'असेल' तशी, 'दिसल' तशी नव्हे, कारण पाहणारा च्या रगाच्या चष्म्यातून पाहील त्या रगाची ती त्याला दिसेल "

आठवणी व आख्यायिका या बाबतीत मला तात्विक दृष्ट्या जें काहीं म्हणावयाच होतें तें माझे सन्मित्र श्री. दाजीसाहेब तुळजापुरकर यानीं लिहून माझे काम हलकें केलें, याबद्दल मजवर त्याचे उपकार आहेत. सदरहू पुस्तकात आख्यायिकांच्या सदरात पडेल असा फारच थोडा मजकूर असल्याचें दिसून येईल. काहीं लेखकांच्या आठवणींत आख्यायिकांची थोडी छटा दिसू लागली म्हणून त्या सर्व मजकुरावर हात फिरविण्यापेक्षा त्याचाहि परामर्श घेतला जावा म्हणून 'आख्यायिका' हें सदर घालावें लागलें मुद्रणाभिज्ञ श्री रा. द. पत पराडकर यानीं आपल्या एका पत्रात मला पुढीलप्रमाणें सूचना केली होती. 'आठवणीच्या लेखनविस्ताराविषयी व त्याच्या प्रदर्शनपद्धतीविषयी आपणास, इतकच सुचवावेस शकतें कीं, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा प्रमाणातीत सकोच न करता सर्वच आठवणी-लेखकाना, निदान मर्यादित तरा, स्वातंत्र्य बहाल करूनच आपण चालावें.' खेडबुडनिं केलेली ही सूचना अखंड लक्षात घ्याव्यानिहि

व वयानें, ज्ञानानें व अधिकारानें सर्वच लेखक श्रेष्ठ असताहि, केवळ पुस्तकाच्या आटपशीरपणाचे दृष्टीनेच काहीचि मजकुरास नाइलाजास्तव मला कात्री लावावी लागली, औचित्याचे दृष्टीने काहींच्या लेखातील व्यक्तींचीं नावें गाळावीं लागलीं, काहींच्यामध्ये एक्सूरूपण राहता म्हणून मजकूर मागेपुढें करावा लागला, वगैरे 'आगतुफ मुखत्यारी' बदल त्यांनीं मला क्षमा करावी, अशी त्यास प्रार्थना आहे. ज्ञाता ज्ञाता या शरतीत सांगण्यासारखे एवढेंच कीं, लेखकाकडून जसा मजकूर आला तसा तो तारतम्यशुद्ध व विवेचकपणा न चालविता सर्वच मी जसाच्या तसा छापिला असता तर त्याम खाल हजार बाराशें पानहि पुरतीं नसती व तो एक नवलकथाचा अद्भूत अजरग्याना किंवा गोपाळकालाच बनला असता !

सुंदर पुस्तक अनेक दृष्टींनीं दोषपूर्ण आहे, याची जाणीव प्रकाशकाला नाही असें नाही, पण ते ठराविक मुदतीच्या आत विशिष्ट दिवशींच, प्रसिद्ध व्हाययाचें असल्यामुळे, अत्यावधीत एकाच छापखान्यात ते सर्व छापले जाईल कीं नाही या शक्येमुळे, मजकूर हातास आला, त्या क्रमानें पुस्तकाचे दोन भाग करून ते निरनिराळ्या छापखान्यात छापून घेण भाग पडल, यामुळे नेहमीप्रमाण ग्रंथाची पृष्ठसंख्या एक्सारसी धावती न राहता, त्यामुळे उत्पन्न होणार वैगुण्य पत्ररून, दोनही भागास स्वतंत्र पृष्ठसंख्या घालावी लागली, हे लक्षात असावे कीं, पुस्तकाची हल्लींची रचना लोकमान्याच्या चतुर्थ वार्षिक पुण्यतिथीचा दिवस गाठण्याच्या केवळ धाईघाईनेच झालेली आहे. वास्तविक विषयवार मजकूर छापून त्यातून लोकमान्याचें सगलवार सुंदर चरित्र खुलून दिसण्यास काहीच हरकत पडू नये, पण याला सर्व मजकूर अगाऊ हातीं असता लागतो, तो तसा नसल्यामुळे, इतकेंच नव्हे तर शेवटपर्यंत मजकूर येत राहिल्यान, जसा तो आला तसाच छापणें प्राप्त झालें. त्यात पत्तिप्रपच किंवा लहानघोर असा भेद ठेविला गेला नाही, व एका अर्थानें लहानघोरार्ची सर मिसळ बैठक या पुस्तकात घडली, हें हल्लींच्या या 'टेमॉन्सोच्या' काळात ठीक झालें असच वास्त ! ज्यांनी या आवृत्तीतच छापण्याकरिता आपल्या आठवणी देण्याचें कबूल केलें होतें, पण अनिवार्य अडचणीमुळे त्यासतें शक्य जमल नाही, अशा कित्येक परमातस्थहि योर गृहस्थाच्या आठवणी, व ज्यांनीं ह्याच प्रथात

* टीप—माझ्या आप्ताच्या विनतीवरून, ज्यांनीं आपला बहुमोल वेळ रच करून आस्थापूर्वक आपल्या 'आठवणी' पाठविण्याची कृपा केली, पण अनेक अडचणीमुळे मला त्या सर्व, या गड्यात समाविष्ट करता आल्या नाहीत त्यांमदल त्यांची पुन एकवार क्षमा मागून, त्या द्वितीय गड्यात अवश्य प्रसिद्ध हातील, असे त्यास आश्वासन देतों व त्याचा श्रेष्ठ फल नामनिदर्श करता —
(१) श्री नारायण रामलिंग धामणगाकर, उमरावती, (२) डॉ० आमदार

छापण्याकरिता आपल्या गोड आठवणी अगत्यपूर्वक लिहिल्या, पण त्या उशीरा हातीं आल्यामुळे व अदमासागारे प्रथविस्तार झाल्यामुळे, आमच्या व वाचकांच्याहि सोयीकरिता आणि मुख्यतः प्रथप्रसिद्धीकरणाची वेळ विशिष्ट दिवशींच साधण्याच्या औचित्याकरिता येथेच थावून, घेता आल्या नाहींत, त्याची क्षमा मागतो. त्याच्या आठवणीहि ईशकृपेनें योग आल्यास, द्वितीय सडात प्रसिद्ध करण्याचा भासा विचार आहे.

शेवटचे काम म्हणजे हें पुस्तक वाचकांचे हातीं देण्यास जे कारणीभूत झाले त्या सर्वांचे अतः करणपूर्वक आभार मानण्याचे पूर्वी, निरनिराळ्या वर्तमानपत्रातून, मासिकातून, व लोकमान्याविषयीं प्रसिद्ध झालेल्या काहीं लहानमोठ्या पुस्तकातून ओघात येऊन गेलेल्या त्याच्या आठवणी त्या त्या लेखकाच्या व प्रकाशकाच्या 'मूक समतीनेच' सदर प्रयात अवतरित केल्या आहेत, याबद्दल त्यांनीं मलाक्षमा केली पाहिजे, तसेच आग्रहाआग्रहाने पत्रे लिहून व तोंडी विमति करून ज्यांनीं आपला अमूल्य वेळ रचवी घालून मजकूर पाठविण्याची कृपा केली याबद्दल मी त्या सर्व लेखकांचे मनापासून आभार मानतो. माझे मित्र श्री. वासुदेव कृष्ण भावे, बी. ए. उपसपादक, केसरी, श्री गोपाळ हरि ऊर्फ तात्या साहेब धारप, असि. म्यानेजर केसरी मराठा, श्री दत्तात्रेय विष्णु आपटे, पी. ए. म्यानेजर 'आनदाश्रम,' लोकसंग्रह छापखान्याचे मालक श्री. शंकर रामचंद्र ऊर्फ मामासाहेब दाते, बी. ए. व विशेषत या कल्पनेच्या बाबतीत उपक्रम पासून माझे सहकारी असलेले श्री. कार्शनाराय नरसिंह उर्फ बापूराव केळकर बी. ए. (टिळक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ) व मला उपकारबद्ध करणारे 'गीताबीज'

मोतीराम बाळकृष्ण वेलकर, मुंबई, (३) श्री. खासदार माधव श्रीहरि अणे, यवतमाळ, (४) श्री. गोविंद सखाराम सरदेसाई, बडोदे, (५) श्री. दामोदर विश्वनाथ गोखले, (दुसरा हस्ता), (६) लेखक-पुरुषार्थाचे मूळ, पुणे, (७) श्री. काशीबाई कानिटकर, सगमनेर, (८) श्री. नारायण सिताराम देशपांडे, खेड, (९) श्री. शंकर बापूजी मुजुमदार, नाशिक, (१०) श्री. घोंडो वासुदेव विद्वास, पुणे, (११) श्री. प्रो. गोविंदरायजी चोळकर, हिंगणे, (१२) श्री. सिद्धेश्वर शास्त्री चिन्नाय, पुणे, (१३) श्री. हरि भिकाजी करमरकर, कोल्हापूर, (१४) श्री. लक्ष्मण रघुनाथ भिडे, सागली, (१५) श्री. पन्नालाल व्यास, खामगाव, (१६) श्री. रा. ल. घरत, आवास, (१७) श्री. पुरुषोत्तम नारायण आठवले, सावतवाडी, (१८) श्री. कृष्णार्जीपत कोल्हटकर, सातारा, (१९) श्री. श्रीपादराव वैद्य, पेशावर, (२०) श्री. डॉ० यादव श्रीहरि अणे, वणी (वन्हाड), (२१) श्री. व्य. ग. जावडेकर, धुळे, (२२) XXX एम. ए. हेडमास्तर, हायस्कूल XXX. (२३) वैद्य-गों. रा. विनीवाले, सागली.

कर्ते श्री. गजानन विश्वनाथ वेतकर, बी. ए. एल्. एल्. बी., उपसंपादक, केसरी-
मराठा, याचें या कार्मीं मला सहाय्य नसतें तर पुस्तक प्रसिद्ध होणें कठिण होतें,
एवढेंच म्हणून त्याचे मी मन पूर्वक आभार मानतां.

सर्वांत शेवटचे पण अत्यंत आदरयुक्त व कृतज्ञतापूर्वक आभार मानावयाचे
ते श्री. तात्यासाहेब केळकर याचे होत. पण या यात्रांत मी लिहीन तितकें
थोडेंच होईल, इतकेंच म्हणून पुरे करतां. कारण या कार्मीं सर्वस्वी सहानुभूति व
मदत त्याचीच आहे.

शेवटीं, महाराष्ट्रभूमीस ' स्वातंत्र्या ' चें चुडेदान करून घन्य झालेल्या
श्रीशिवछलपतींच्या पश्चात् त्याची स्फूर्तिदायक आठवण करून देणाऱ्या मगवाद्
श्रीसमर्थींच्या शब्दांत थोडा फरक करून हल्लींच्या तत्सम परिस्थितीतील लोकांस
थुटीलप्रमाणें आठवण करून देऊन मी हें लावलेले आत्मनिवेदन पूर्ण करतां.

बलवताचें आठवाचें रूप । बलवंताचा आठवाचा प्रताप ॥

बलवताचा आठवाचा साक्षेप । भूमडळीं ॥ १ ॥

बलवताचें कैसें चालणें । बलवताचें कैसें घोलणें ॥

बलवताची सलगी देणें । कैसें असे ॥ २ ॥

पुण, केसरी ऑफिस.

मिळकजयति.

आपाठ व. ६ शके १८४६.

सर्वांचा नम्र सेवक,

सदाशिव विनायक वापट,

संपादक व संपादक.

द्वितीय आवृत्ति.

वस्तुतः ही द्वितीय आवृत्ति असली तरी ती नवीन जास्त 'आठवणी' च्या राजा मजकुराच्या दृष्टीने, द्वितीय आवृत्ति नवून तें केवळ पुनर्मुद्रण आहे असेंच मी समजतो. प्रथमावृत्ति कल्पनेच्या बाहेर अल्पावधीत म्हणजे सुमारे पबरावीस दिवसांतच संपल्यामुळे, व मागणी तर एकसारखी वाढत राहून पुस्तक न मिळाल्यामुळे, टिळक-मत्ताची निराशा होते आहे, असें दिसून आल्यावरून व हितचितक स्नेहाच्या सदिच्छापूर्ण आग्रहावरून द्वितीय आवृत्ति छापण्याचें मी मनार्शी ठरविलें व तिच्यामध्यें, जवळ असलेल्या सर्व नवीन आठवणी घालून ती छपावी अस योजिलें पण विचाराती हें करणें अगदीं अयोग्य वाटलें कारण एकतर ज्यांनी उत्साहाच्या पहिल्या उसळीसरशी प्रथमावृत्ति घेतली त्यास थोड्या फार नवीन मजकुराकरिता पुन्हा तितका खर्च करण्याचा मोह उत्पन्न करणें अत्यंत अनुचित वाटलें, शिवाय दुसरें असें की, तसें केल्यानें वाढणारें पुस्तक तयार होण्यास कालावधि लागणार व त्यामुळे लोकांची उत्कठा नष्ट करून त्यांच्या वाचनाची भूक मारण्याचें पाप मार्गी घ्यावें लागणार असा विचार करून काहीं किरकोळ सुधारणा, विस्तृत सूची व प्रस्तावना लेखक श्री तात्यासाहेब केळकर यांचा फाटो एवढेच देण्यापलीकडे या आवृत्तिंत विशेष काहींहि फरक केला नाहीं सुमारे एक महिन्यांचे आत पुस्तक छापून देण्याचें आश्वासन दिल्याप्रमाणें तें अगत्यपूर्वक तयार करून दिल्याबद्दल 'जगद्विद्वेषु' छापखान्याचे सौजन्यशील मालक श्री केशव रावजी गोंधळेकर यांचे आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत

केसरी ऑफिस, पुणे
श्रीगणेश चतुर्थी शके १८४६

}

सदाशिव विनायक वापट,
संपादक व प्रकाशक

लेखक	पृष्ठ
२४ गणेश महादेव नामजोशी	८६
२५ अम्बाजी विष्णु कुळकर्णी	९६
२६ नारायण दामोदर सावरकर	१०४
२७ दत्तात्रय बालकृष्ण काठेलकर	१०७
२८ दत्तात्रय केशव पाठक	११२
२९ नागुराव भाऊराव फुले	११३
३० नरहर शिवराम पराजपे	११५
३१ दत्तात्रय विष्णु आपटे	११५
३२ विष्णु वामन भागवत	११७
३३ महादेव भल्हार जोशी	११९
३४ दत्तात्रय वामन पोतदार	१२०
३५ केशव रामचद्र जोगळेकर	१२१
३६ नारायण कृष्ण गोगटे	१२६
३७ विनायक सदाशिव गोगटे	१२८
३८ धोंडो केशव कर्वे	१३०
३९ अताजी दामोदर काळे	१३२
४० केशव रामचद्र छापराजने	१३७
४१ जनार्दन सराराम करदीकर	१४७
४२ सदाशिव सडा आव्हेतेकर	१५०
४३ रामकृष्ण गोपाळ भिडे	१५१
४४ श्रीधर बळवत टिळक	१५३
४५ दत्तो अम्बाजी तुळजापूरकर	१६१
४६ भाषाद महादेव माट	१७३
४७ वामन कृष्ण दातार	१७४

लेखक	पृष्ठ
८८ यशवतभुवा ब्रह्मनाळकर	२८२
८९ मधुसूदन दा. टेंवे	२८३
९० व्य. ग. जावडेकर	२८४
९१ महादेव गोविंद अशकर	२८५
९२ म. वा. गोरे	२८९
९३ कृष्णाजी सावार्जा गुरुजी	२९०
९४ के. श्री. जोशी	३००
९५ जे. चौधरी	३०६
९६ गणेश लक्ष्मण पागे	३०७
९७ दत्तात्रय राजाराम गुप्ते	३१२
९८ ज. र. आजगावकर	३१३
९९ इंदुप्रकाश, टिळकगुणकलाप	३१८
१०० अनंतानुज	३२०
१०१ पितामण विनायक वैद्य	३२२
१०२ बामुदेव दामोदर मुडले	३२६
१०३ गणेश सदाशिव मराठे	३२८
१०४ महादेवशास्त्री दिवेकर	३३०
१०५ चिन्नरजन दास	३३३
१०६ सिताराम केशव दामले	३३४
१०७ एस्. सत्यमूर्ति	३३७
१०८ वामन मोरेश्वर पोतदार	३३९
१०९ रामकृष्ण दत्तात्रय पत पराडकर	३४४
११० नारायण सदाशिव मराठे	३५२
१११ व्यंकटेश भीमराव अळर	३५३
११२ नरहर गोपाळ सरदेसाई	३५८
११३ बामुदेव कृष्ण भावे	३५९
११४ श्रीपाद दामोदर सातयळेकर	३६०
११५ वामनशास्त्री विंजवटेकर	३६०
११६ हरि गणेश फाटक	३६५
११७ रामचंद्र बामुदेव दाते	३७९
११८ लक्ष्मण बळवंत भोपटकर	३८०
११९ महादेव धोंडो विडास	३८३
१२० गजानन नारायण कानिटकर	३८७

लेखक	पृष्ठ
१२१ प्रभाकर वासुदेव आपटे	३८८
१२२ सदाशिव गोपाळ गोगटे	३९३
१२३ अयकर हरि आवटे	३९६
१२४ दामोदर विश्वनाथ गोखले	३९८
१२५ दत्तात्रय ध्यकटेश वेळवी	४०४
१२६ सदाशिव लक्ष्मण सोमण	४०७
१२७ बालकृष्ण गणेश आपटे	४१४
१२८ बाभट्ट नारायण देशपांडे	४२६
१२९ नारायण जगन्नाथ दातार	४२९
१३० नीळकण्ठ महादेव केळकर	४३४
१३१ यादव माधव काळे	४३७
१३२ वासुदेव गोविंद आपटे	४४०
१३३ बळवत गणेश आपटे...	४४२
१३४ श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर	४४३
१३५ नरसिंह चिंतामण केळकर	४५३
१३६ श्रीनिवास विश्वनाथ पराजपे	४६८
१३७ लक्ष्मण रघुनाथ गोखले	४६९
१३८ अनंत वासुदेव फडणीस	४६९
१३९ नारायणराव श्रीपाद राजहस, नालगधर	४६४
१४० काशीनाथ नरसिंह केळकर	४६५
१४१ दत्तात्रय बळवत पारसनीस	४७१

लेखक

पृष्ठ

१५४	श्यामसुंदर वक्रवर्ती	६००
१५५	व्ही. व्यकटेश्वर शास्त्रु	६०४
१५६	सी. एफ. अंबुज	६०९
१५७	सरलादेवी चौधराणी	६१०
१५८	महात्मा गांधी	६१३
१५९	सासदार ए. रंगास्वामी	६१५

लो० टिळक यान्या
आठवणी व आख्यायिका

लोकमान्य टिळक
यांच्या
आठवणी व आख्यायिका.

खंड १ ला.

श्रीशंकराचार्य

[डॉ. महाभागवत, कुर्तकोटी, करवीरपीठ]

दिवगत राष्ट्रसूत्रधार लोकमान्य टिळक यांचे चरित्र अनेकागानीं परिपू
आहे असा दुसरा पुरुष अलिङ्क्या काळात पाहावयास सापडत नाही. प
त्यांचे चरित्र असे विविधागानीं पूर्ण असल्यामुळेच ते कितीहि सांगितले त
सांगून सपत नाही, ही त्यांच्या आठवणी लिहिताना पहिली अडचण भासते
भिन्न भिन्न लोकांस ते भिन्न भिन्न रीतीनें दिसत असल्यामुळे त्यातील गोष्टींच
निवड करण्याचे वावर्तीत दुसरी अडचण वाटते—

“ मद्यं घञ्ज गमे, नरां नृप गमे, कामस्वये स्त्रीजनां ।
गोपा आत, खळां नृपां, प्रभु शिशू मातापित्यांच्या मना ॥
धं सा मृत्यु, अशक्त पामरजनां. संतासि तत्त्वांबुधि ।
श्रीशेषासन यादवां, हरि दिसे रगांत नानावाधि ॥ ”

घपें विचार करून श्री. ए. एल्. एल्. वी. शास्त्र्यापरोक्षरच कै. चिपलुणकरांचा “गुरूपदेश” घेतला, व राजकारणापेक्षा विद्याव्यासगाकडेच किती तरी अधिक ओढा असूनहि त्यांनी स्वार्थत्यागपूर्वक जन्मभर आपल्या मनाचा हिरमोड करून वेऊन देशाच्या सद्य स्थितीमुळे राजकारण हेंच आपलें कार्यक्षेत्र म्हणून आसून घेतलें ह्यामुळे ते इतर चळवळींत प्रत्यक्ष भाग घेत नसत, पण देशाला हितकारक असलेल्या प्रत्येक बाबतीतील कार्यकर्त्याला ते दिनमोल अशा सहा घ उत्साह दिगुणित करणारे प्रोत्साहन देत असत—

“स्वे स्वे कर्मण्याभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।”

हे त्याचें तत्व होतें असो, ह्या तत्त्वानुसारच आश्रम घेण्याच्या बाबतीत व घेतल्यानंतर आपली व त्याची जी बोलणी सारी त्यापैकी काही पुढें दिली आहेत.

(१) द्वारकापीठाचा व करवीरपीठाचा स्वीकार करण्यासाठी दोन्ही-कडून बोलावणी होती एकाचे दोन झालेल्या करवीर व सकेश्वर ह्या दोनहि मंडांनी पुन एकी करण्याचा प्रयत्न करूनहि यश न आल्यामुळे विचार बदला होता. कोणी काही सहा देत, कोणी काही देत ! प्रत्येकाचा सहा निराळा ! पण “कोल्हापुराला जाऊ नका” असेंच पुष्कळजण म्हणत काय करावें हें ठरलें नसल्यामुळे करवीरपीठासाठी एक वेळ आश्रम घेण्याविषयी बोलावण्याची ऐन जरूरीच्या वेळीं तार घाली असूनहि तो प्रसंग टाळवा लागला. शेवटी, लोक मान्याचा सहा घेतला त्या वेळीं ते जें काय बोलले तें माझ्या आठवणीप्रमाणें शक्य तोंपर्यंत त्याच्याच शब्दात पुढें देत आहे. ते म्हणाले, “कोणाचें ऐकू नका सरळ उठा, आणि कोल्हापुराला जाऊन आश्रम घ्या. आता काळ वेळ जाणणाऱ्या धर्मगुरूचीच गरज आहे. मिशनऱ्याप्रमाणें हिंदुधर्मासाठी काय रक्षणाराची जरूरी आहे ह्याच्याचसाठी प्रोफेसर विजापुरकर आणि प्रो. पाठक याना मी पीठावर बसा म्हणत होतो. पण तो योग नाही जुळून आला.—प्रति पक्षाकडे (कोल्हापुराला) तुम्ही गेला म्हणून लोक म्हणतीलना ! दोन दिवस म्हणतील. तो त्याचा गैरसमज घालविणें हें आपलें काम आहे मी सांगतो, कोल्हापुरात तुम्ही काही फार दिवस राहत नाही, कोल्हापुरात स्वतंत्र थाप्याने राहिला तर करवीरसकेश्वराची ही न मिटणारी भाडणें तरी एकदा मिटून जातील व कोल्हापुरात तसे न राहू शकला, तर शंकराचार्यांचें एक पीठ ह्या कोल्हापुरकरांच्या हातीं सापडलें आहे ते त्यांच्या हातून मुटेल आणि पीठ सस्था-नाच्या बाहेर आल्यावर तरी एकी होईल. पीठावर आमच्या धार्मिक हक्कासाठी भाडणारा आणि ते हक्क जाणणारा माणूस पाहिजे. हल्लीचि धर्मगुरू लक्ष देत नाहीत, त्यामुळे सरकार आमचे धार्मिक हक्कसुद्धा हिरावत चाललें आहे. कोणी

कांहीहि घटलें तरी ऐकू नका, आणि वृग्ही सन्यास घेऊन पीठावर बसा. कोल्हापुरात गादीवद्दल माडणें आहेतना ? खुशाल असू द्या. माडणें काय करतात ? मी आहे. ”

लोकमान्याच्या सङ्घाप्रमाणें वर्तन केलें. त्याच्या अपेक्षेप्रमाणेंच गोष्टी घडल्या ! पण आज दुर्दैवानें काळानें ओढून नेल्यामुळे तड लावण्यास मात्र ते नाहींत !

(२) इ. स. १९१८ सालीं Anti-Untouchability Conference (अस्पृश्यतानिवारक परिषद) भरली होती. रा. विठ्ठल रामजी शिंदे हे अध्यक्षपद स्वीकारावें म्हणून आपल्याकडे आले होते. त्या वेळीं लोकमान्य टिळकाचा सङ्घा घेतला असता ते म्हणाले, “ ह्या वावतीत लोकमत तयार करण्याचा प्रयत्न जरूर करावा, पण लोकमत तयार होत नाहीं तोंपर्यंत पीठावरील आचार्यांनीं अशा ठिकाणीं प्रत्यक्ष अध्यक्षपद स्वीकारून काम केल्यास एखादे वेळीं लोक पीठाचा निर्णय मान्य करणार नाहींत, व पीठाचा त्यानें व्यर्थ बोज जाईल ” हा सङ्घा पटला, व त्याप्रमाणें केलें. परंतु पुढील एका प्रसंगानें त्या सङ्घाचें स्मरण करून दिलें. इ. स. १९२० सालीं नागपूर काँग्रेसच्या वेळीं कर्मवीर गांधीजी माझ्याकडे येतील आले, व अस्पृश्यता साफ काढून टाकावी असें आचार्य ह्या नात्यानें काँग्रेसमध्ये भाषण करा म्हणून त्यांनीं फार आग्रह केला. त्या वेळीं टिळकाची आठवण झाली. त्याचें तत्त्व हें होतें कीं, लोकाना मिळून मार्ग राहावयाचें नाहीं, पण लोकांना टाकूनहि पुढें जावयाचें नाहीं. लोकांना सारखें तयार करीत राहावयाचें व आपण त्याच्यापुढें एकदोनच पावलें घेतत राहून त्यांना घेऊन पुढें जावयाचें. /

(३) विलायतेहून टिळक परत आल्यावर प्रायश्चित्तावद्दल जें बोलणें झालें त्यात ते म्हणाले,—“ माझ्याकडे विल्कुल दोष नाहीं, व प्रायश्चित्ताची विल्कुल आवश्यकता नाहीं. तरी पण शास्त्रमर्यादारक्षणासाठीं मी काणता आग्रह घरीत नाहीं. ”

ह्याहि गोष्टीत वरील गोष्टीचेंच तत्त्व आहे व शिवाय आपल्या विषया रोगीज इतर वावतीत त्यातील प्रमाणभूत भाषणाच्या शब्दाला कसा मान ते देत असत ह्याचें प्रत्यंतर आहे.

(४) इ. स. १९२० सालीं सांगलीच्या ज्योतिषसंमेलनाच्या वेळीं लोकमान्य टिळकांनीं आपल्याला मुद्दाम बोलाविलें कारण, तेथें धर्मशास्त्राचा प्रश्न उपस्थित झालेला होता, व त्याचा अधिकारबुद्धीनें धर्मभेदानें निर्णय द्यावा अशी त्याची इच्छा होती. तिथीच्या वृद्धिद्वयाच्या नियमात फरक करण्याच्याविषयी प्रश्न होता.

सांगलीला जाऊन पोचल्यावर लोकमान्यांनीं ज्ञानसंघ्यादि मठाच्या नित्य कर्माची वेळ विचारून त्यास जुळेल असा कार्यक्रम ठेविला आणि खासगी रीतीन

सुचविलें कीं, आपण बोलून उपयोग होईल असें मला वाटलें, तरच मी आपल्याला कळवीन, मग आपण आपला निर्णय घ्या, नाही तर आपण निर्णय देऊन पीठाचा शब्द वाया गेला असें होता कामा नये ”

ह्या त्याच्या सांगण्याचा अर्थ हाच कीं, त्यांना पीठाचा व परपरेचा मान कायम राखून ह्या सस्थाची रीत चालवून, ह्या सस्थाचा उपयोग करून घ्यावयाचा होता हीहि गोष्ट लोकमान्याच्या निघनानंतर लवकरच मला पुढें दुसऱ्या एका प्रसंगी जाणवली इ. स. १९२० सालच्या काँग्रेसपूर्वी महात्मा गांधीजी नाशिकला आले होते. सकाळीं आले, व दुपारी गेले. त्याचा मुकाम त्या दिवशीं आपल्या मठातच होता. दुपारी जाताना म्हणाले, “आणखी बरच योरावयाचें आहे, सुधईपर्यंत चला ” मी सांगितलें, “माझ्या आश्रमधर्माप्रमाणें व पीठाच्या परपरेप्रमाणें देवपूजा व स्नानसध्या ह्याची वेळ झालेली आहे, ती टाकून मला येता येत नाही. नाही तर अवश्य आलों असतो ” ते म्हणाले, “आता स्नान सध्या किती दिवस करीत बसावयाचें ? त्याच्याहून महत्याच्या गोष्टी आहेत ” हें ऐकून आपणास काय वाटलें हें सांगता येत नाही.

असेल त्या व्यक्तीचा, सत्येचा, गोष्टीचा किंवा परिस्थितीचा उपयोग करून घेऊन, पुढें अधिक सुधारणेकरिता झटणें हें टिळकाचें सर्वत्र अपाघित तत्त्व होतें, व ह्या तत्त्वाप्रमाणेंच सर्व जन्मभर त्याच्या विविध चरित्रातील प्रत्येक बाबतीत त्याच्या व्यवहारा चालत असे ३

चिंतामण गंगाधर भानु

[वी ए, माजी प्रोफेसर व पुणे डे ए सो चे लाइफ मेंबर व नेमस्तपक्षाचे अनुयायी, हल्ली मु यवतमाळ]

चस्तुत पाहता मी लहान माणूसना ? पण माझ्या प्रारब्धानुसार प्रो. टिळक याचा व माझा सार्वजनिक कार्यांमध्ये थोडाबहुत संबंध जुळून आला. तत्संबधाने मी काही लिहावे, असे श्री सदाशिवराव बापटानी मला सुचविले. लोकमान्य टिळकांनी जो राजकीय संप्रदाय महाराष्ट्रामध्ये सुरु केला, त्याच्याविरुद्ध संप्रदायातील मी आहे, असे श्री. बापटास कळविले असताहि त्याचा पुन व्याग्रहाचा प्रेष आला. तेव्हा “ नाही, लिहित नाही ” असा जबाब देणे माझ्या भिडस्त स्वभावाला प्रशस्त वाटले नाही श्री. बापटाच्या प्रेषाचा सादर स्वीकार केला. त्याचे फल पुढाले लख आहे.

(१) कै. श्री आगरकर व कै श्री टिळक यांनी लोकशिक्षणासाठी अपूर्व स्वार्थत्याग करण्याचे ठरवून व सुप्रसिद्ध निबंधमालाकार धाकटे शास्त्रीबुवा चिपळूणकर यांच्याशी सहकार्य जुळवून आणून १८८० साली न्यू इ. स्कूल व १८८१ साली “केसरी,” “मराठा” चालणारा आर्यभूषण प्रेस या संस्था काढल्या. इतर तरुणाप्रमाणे मला सुद्धा-मी या वेळी ५ व. खात्यामध्ये हगाभी नौकर

मोठीच गर्दी जमली होती. स्टेशन सोडून कै. हरि रावजी चिपळूणकर यांच्या बंगल्याच्या भव्य पटांगणात या उभयतांवे स्वागत पुणेकरांनी केले. तेव्हां श्री. टिळकांस बोलताना मी प्रथम ऐकले. ते पुष्कळच अशक्त झाले होते तरी त्यांचा आवाज खणखणीत होता. "लोकशिक्षण लोकांच्या हातांत आल्याशिवाय आपली खरी सुधारणा व्हावयाची नाही" हा श्री. टिळकांचा मंत्र होता, व "समाजातील जातीभेद नष्ट करून सर्वत्र ऐक्यभाव उत्पन्न करणारे शिक्षणच आपले इष्ट साध्य करून देईल" हा आगरकरांचा मंत्र. दोन्ही मंत्र मला पटले. पुढे त्याच वर्षाच्या कोजागिरीला टे. कॉलेजने टिळक-आगरकरांस व त्यांच्या सहकाऱ्यांस दुग्धपानाप्रीत्यर्थ बोलावले होते. "आपल्या राष्ट्राचा विचार करा. कामास लाग. नुसत्या आहारविहारासाठी मानवजन्म नाही" ही महावाक्ये उभयतांनी या खेळाच्या दिवशीही उच्चारली.

(२) १८८३ साली कॉलेजातील फेलोज व विद्यार्थी यांच्यामध्ये मानापमानाचे भांडण जुपले, विकोपाला गेले; तेव्हा विद्यार्थ्यांनी काय करावे, हा सल्ला घ्यावा म्हणून काही विद्यार्थी (यांत मलाहि निवडले होते) श्री. टिळक-आगरकराकडे गेले तेव्हां "फेलोजच्या निवडणुकीत विद्यार्थ्यांचे मत काय आहे, हे कॉलेजच्या अधिकाऱ्यांनी पाहावे असे मागणे करा" असा आगरकरांचा उपदेश होता व "आपले जन्मसिद्ध स्वातंत्र्याचे हक्क केव्हांहि सोडून देऊ नका" असा टिळकांचा उपदेश होता. पण कॉलेजातील उभय पक्षांनी पडते घेतले व तय मिटला.

(३) १८८४ साली साध्या वृत्तीचे सुप्रसिद्ध प्रो. केरूनाना छत्रे वारले. स्मारकाची सभा झाली तेव्हा श्री. टिळकांनी आपला एक महिन्याचा पगार देऊन आपण वृत्त शिष्य आहे असे लोकनिदर्शनास आणले.

(४) १८८४-८५ साली माझी बी.ए. ची परीक्षा उत्तरली. कर्मधर्मासयोगाने मला फेलोशिप मिळाली. फेलोशिप मिळालीच तर एम.ए. होऊन न्यू इ. स्कूलच्या स्वार्थत्यागी चालकांनी शिक्षणाची स्वतः संस्था काढून राष्ट्राला सर्वोत्तम शिक्षण द्यावयाचे, सारांश, "शहाणे करून सोडावे । सर्व जन ।" हे जे समर्थोचे व्रत धारण केले होते, ते आपणहि स्वीकारावयाचे, असा माझा १८८२ पासूनचाच सकल्प होता, तो १८८५ सालच्या माझ्या फेलोशिपने सफल होणार असे वाटून मला आनंद झाला. परंतु प्रकृतीच्या अस्वास्थ्यामुळे व इतर काही कारणांनी मला अभ्यासच करता आला नाही, शिवाय आगरकर, नामजोशी, केळकरप्रभृतींनी "एम.ए. व्हा, न व्हा, तुम्ही आमच्यामध्ये येऊन मिळालेच पाहिजे" असे सांगितल्यामुळे एम.ए. होण्याचा माझा उत्साह मंद झाला व प्रकृति सुधारण्याकडे व इतिहासग्रंथ वाचण्याकडे माझी तट्टी लागली. दोन वर्षे याप्रमाणे मी संपादन खेळलो व इतिहासग्रंथांचे पठणहि केले. पुढे १८८७ त

माझ्या पुण्यशील मातापितरांच्या इच्छेविद्द मी न्यू इ. स्कूलला अतर्भूत करणाऱ्या डेफन ए सोसायटीचा लार्डफ मेयर झालो या सोसायटीला १८८५ तच सालीच फर्ग्युसन कॉलेज काढण्याची परवानगी मिळाली होती. या कॉलेजचे पहिले प्रिन्सिपाल प्रो धामन शिवराम आपटे होत. व्यवस्थित टापटीप ठेवून शाळाकॉलेजचें अतर्बाह्य स्वरूप कार्यक्षम करण्यामध्ये आपटे याचा हातखंडा असे प्रो टिळक, प्रो आगरकर, प्रो. वासुदेवराव केळकर, प्रो गोपाळराव गोसले व प्रो. माधवराव गोळे हा कॉलेजातील पहिला शिक्षकवर्ग हे सर्व गृहस्थ आपआपल्या विषयात पटाईत होतेच, पण टिळकाचा असा लौकिक सर्वतोमुर्ती असे की, कोणताहि विषय त्याचा हातखंडा आहे असो हे सर्वजण जिद्दाळ्याच्या व आस्थेगार्हक कळकळीने शिकवीत व विद्यार्थीवर्गाशी सहासुभूतीने वागत, म्हणून मॅट्रिक्युलेशनप्रमाणेच प्रीव्हियस परिक्षेचे निकालहि समाधानकारक होऊ लागले, शाळाकॉलेजची भरभराट झाली, मडळीचा लौकिक वाढला, डे. ए सोसायटी अपूर्व होणार असे लोकमत झाले व आता डेफन कॉलेजची जरूरी नाही, असे लार्ड रेसाहेवाच्या सरकारला पटून "दुसऱ्या हवाली डेफन कॉलेज करतो" अशी सूचना सरकारने डे ए सोसायटीच्या कौन्सिलपुढे १८८६ साली ठेवली

परंतु दुघाच्या भाड्यात मिठाचा खंडा पडावा तशी गत लार्डफ मेयराने द्वैताची उत्पत्ति झाली सोसायटीसारख्या सुंदर व अपूर्व पुतळीला इष्ट लागली चारजणांनी मिळून एकमताने राष्ट्रकार्य अथवा समाजकार्य करणे हे जणू महा राष्ट्राचे ब्रीदच नव्हे, असे झाले ! दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन करणे व खलवत चालले असता पडते घेऊन इष्टकार्य साधणे, असली " शिक्षा " महाराष्ट्राला कित्येक शतके नाही आहे ! असो चालकात भाडणे सुरू झाली टिळकपक्ष व आगरकरपक्ष असे दोन पक्ष झाले प्रगति यावणार, अशी दुष्ट चिन्हें होऊ लागली. शाळाकॉलेजाची भरभराट आणि चालकात भाडणे ! काय अपूर्व योग हा !!

काय बोलणार असें मला वाटे. असो, हें श्रवणाचें काम मी करीत असतानाच मला कळून चुकलें की, या दोषा मल्लप्रतिमल्लाच्या वायुद्धामध्ये सत्याची वाजू कोणीकडे झुकते आहे, हें ठरविण्याकडे दुर्लक्ष करून “ जित मया ” असें कसें म्हणता येईल, हें शोधून काढण्यात उभयतांचीं मनें गुतलीं असत. वार्दविवादाचीं किंवा वित्तहातीं आम्ही शतके एकतान होऊन जात असू की, सुटीच तास सपला, असें सांगण्याची पाळी बहुधा येत असे. तसेंच, एकच कार्य करण्यासाठीं एकत्र झालेल्या या आमच्या मंडळींत परस्परावद्दलचें प्रेम व अगत्य जास्त वाढावें म्हणून दर शनिवारी आळीपाळीनें सहमोजनें सुरू झालीं होती. सहमोजनाचा वेत साधाच असे. सात वाजता मंडळी जमे व दहा वाजता प्रत्येक-जण घरी जाण्यासाठीं निघे. हीहि योजना चांगलीच उपकारक होईल, असें प्रथम वाटलें. असो, मी मंडळींत शिरल्यानंतरच्या तिसऱ्या भोजनसमारंभाला माझ्या दृष्टीनें भीषण स्वरूप आलें. प्रो. आगरकर फार हिशोबी असत. अवश्य गरज भागिण्यासाठीं सुद्धा त्यांनीं आमरण उसनार म्हणून घेतलेंच नाही. लाइफ मॅम्बरला त्यावेळीं अवघे ४० रुपये दरमहा मिळत व साल असेलीला ४०० रुपये ग्रँट प्रत्येकास मिळे. एवच अवघा ८८० रुपयाचा कारभार. पुणे शहरी ७-८ रें रुपयात ससार आटपताना नाकीं नव येत. त्यातच प्रो. आगरकरास दम्याची व्यथा असल्यामुळे दरमहा कर्मांतकमी पाच रुपये तरी औषध पाण्याला लागत. म्हणून आगरकराची तारबळ उडे. ही अडवण कमी व्हावी म्हणून त्यांनीं मंडळापुढें सूचना आणली की, लाइफ मॅम्बराचा वगार ४५ रु करावा व वर्षअपेरीस अवश्यच वाटल्यास अधिक आलेले ६० रुपये ग्रँटमधून वजा करावे. या सूचनेत वावरो

(६) झालें, कसा तरी उडून मी घरीं गेलों माझे डोकें मणाणल्यामुळे मला सगळ्या रात्रींत झोंप म्हणून आली नाही आगरकराची अडचण दूर केली पाहिजे अस एक वेळ वाट व अजमासे ७८०० रुपये सरकारी ग्रँट आमच्या स्वतंत्र बाण्यामुळे कमी झाली किंवा अजीबात घडच झाली तर ही हरमहाची वाढ करता येणार नाही, असेंहि वाटे शेवटीं, आपण सोसायटीला कायमचा रामराम करावा, असें माझ्या मनानें घेतलें पुढें स्नानवगैरे आटोपून राजीनामा लिहावयास बसणार तो श्री नामजोशी व प्रो कळकर सहाळचे ७ ७ ३० वाजण्याच्या सुमारास माझ्या बिऱ्हाडीं आले याच्याविषयीहि माझ्या मनात आदर बुद्धि होती व तशात हें माझ्या घरीं आल्ल तव्हा मला आनंद झाला व त्या भरात मी प्रसुक्त मनानें माझा रात्रीचा सकल्प त्यास कळविला प्रो कळकर विद्वान् पण विनोदी आणि श्री नामजाशी वादीपचानन या उभयतार्नी गमती नेंच वादामध्ये मला हरविलें नंतर चहापाणी होत असता त्यानीं प्रो टिळका सवर्षीं स्तुतिस्तोत्र गाइलें त्यानीं सांगतलला टिळकाचा स्पष्टवक्त्रपणा, सोसायटी विषयीची त्याची खरी कळकळ, त्याची कुशाग्र बुद्धिमत्ता, लोकप्रेम संपादून श्रेष्ठकार्य करण्याची त्याची योजकता वगैरे गुण माझ्या अनुभवास आलच होते. त्याच्या विलक्षण हृष्टाचा मीं उल्लेख कला, तेव्हा आगरकर पक्षाचा द्रव्य लोभ उच्छेदण्याप्रित्यर्थ हा इष्ट व अष्टाहास आहे, असें त्यावळपुरतें सांगून त्यानीं माझी समजूत केली सारास, टिळकपक्षाकडे त्यानीं माझे मन वळविलें व मीहि आगरकरपक्षाशीं दान हात करण्यास तयार झालों ! अर्थातच पगारवादींचा प्रश्न थाबला.

(७) “ डेक्कन कॉलेज डेक्कन ए. सोसायटीनें घ्यावें ” या लार्ड रे साहेबाच्या मसलतीचा उल्लेख वरतीं केलाच आहे ही मसलत पुण्याच्या व इतर ठिकाणच्या लोकांस आवडली नाही ठिकठिकाणीं सभा झाल्या व सरकारचे तृप्त्य निषेध्य आहे, असे ठराव पास झाल आमच्या मंडळींची व विशेषत टिळक नाम जोशाची भिस्त लोकमतावर फार शिवाय, सरकारशीं सहकार्य करून लोकमत विरुद्ध होत असल तर तें सरकारला प्रिय, परंतु लोकहितकारी असलें तरी करा वयाचें नाही, हा प्रो टिळकाचा बाणा तेव्हा प्रो टिळकांनीं बुद्धिचातुर्यानें काहीं तरी खुसपट काढून माघार घेण्याचें ठरविलें आगरकरपभालाहि फारशी उत्सुकता नव्हतीच इत्यर्थ हा कां, “ आम्हास सरकारच म्हणणें पसत नाही ” असें पत्र सरकारकडे पाठविलें ह्या पत्राचा मसुदा तयार करण्यासाठीं टिळक आगरकर एकत्र बसलेले पाहून प्रो टिळकाशीं सहानुभूति वाळगणाच्या मलासुद्धा आनंद झाला लार्ड रे सतापले त्यानीं सातान्यास एक जगी भाषण केलें भाषणाचा विषय हे ए सोसायटीची घरसाइ हा होता त्या प्रसिद्ध झालेच्या भाषणातील प्रत्येक मुद्दा घेऊन त्याचें खटन टिळक-आगरकरांनीं केल, तें अनेक दृष्टींनीं मनन

करण्यासारखे आहे. पुढे फर्ग्युसन कॉलेजला अधिक मदतच करायची नाही, असा लार्ड रेनी हुकूम सोडला. प्रो. टिळक म्हणजे—

/" महावात सूटला तरी कां फप येत भूधरा ! " /

या वृत्तीचे त्याच वृत्तीचे अनुकरण करणारी याकीची मडळी. तेव्हा वरील दह शतीला कोणीच भीक घातली नाही, पण मडळीत मात्र एकोपा दिसू लागला. सुट्टीचा तास मुखाचा जाऊ लागला प्रो. टिळक व प्रो. आगरकर यांनी आप-आपला हट्ट व दुराग्रह सोडून दिलासें दिसू लागले. अर्थात् माझ्यासारख्या सुलभ समाधानी मनुष्याला आनंद झाला मात्र प्रो. गोखले दूरदृष्टी, त्यांनी ताडले की, ही वेगळी शांति म्हणजे पुढे लवकरच येणाऱ्या बादळाचे पूर्व चिन्ह आहे. असो, या शांततेच्या सधिकाळात प्रि. आपटे, शाळेचे सुपरिंटेंडेंट व कौन्सिलचे चिटणीस, प्रो. टिळक आगरकर मुख्य मंत्री, श्री. नामजोशी बाहेरील कार्याचे मंत्री, अशी बुद्धिवत व कार्यवत पुरुषांची कमिटी ठरली. गरीबसा सागकाम्या मी, म्हणून घोडांची चिटणीशी व नाथब सुपरिंटेंडेंटी मिळाली १८६८-१८७४ मध्ये ग्रेट ब्रिटन व आयर्लंडचा राज्यकारभार करणारी मडळी अकलवताची होती म्हणतात, तशीच आमच्या छोटेलानी राज्यातील वर उल्लेखलेली चौकडी होय. आता शाळाकॉलेजचा गाढा सुषम चालणार असें सर्वांस वाटले १८८९ सालच्या परिक्षेचे निकाल सर्वांकृष्ट झाले प्रत्येक आपले शक्ति-मति-सर्वस्व खर्च करून आपआपले कर्तव्य करीत होता गुरुजींचे अनुकरण शाळाकॉलेजातील विद्यार्थ्यांनीही केले इंग्लिची मरभराट याच वेळीं झाली १८८८-८९ सालचा पधरा महिन्याचा रिपोर्ट लिहिण्याच काम प्रो. टिळक आगरकराकडे आले व या सदे वहादरानी अहोरात्र जागून अवघ्या २४ तासात रिपोर्ट लिहून काढला सोसायटीच्या व कौन्सिलच्या कामाची माहिती प्रि. आपटे देत होते व घोडांची माहिती मी देत होता असो, प्रो. टिळक आगरकर हे दोघे राज्यामानी बुद्धि वीर एकमताने रिपोर्ट लिहिण्याच काम करीत आहेत, हे पाहून मला मनस्वी आनंद झाला भारतकालीन धनुर्धराग्रणी कर्णार्जुन एकमत होऊन भारतवर्षाला एकछत्री फरते व पेशवाईतील नाना महादजोशारखे बुद्धिवीर व रणवीर एकमताने प्रयमपासून शेरपयंत चालते, तर गेल्या १९ व्या शतकात व इंग्लिंच्या २० व्या शतकांतसुद्धा आमच्या भारतीय संस्कृतीने सर्वत्र अजिंक्यपक्षेच मिळवून आमच्या भारताची आत्मिक सत्ता चारी पाची स्वदात कायम केली असती ! प्रो. टिळक व प्रो. आगरकर एकच कार्य करण्याकरिता एकत्र जमले हा शब्दचा प्रसंग होय.

(८) प्रारब्धाची फीज विचित्र लीला ही ! प्रो. टिळक-आगरकर एकमताने काम करण्याचे ठरवून Union is Strength (सहतिर्बलीयसी) हे आपले त्रीद धार्य करू लागले न लागले, तों घोड्याच दिवसांत " माशी शिंकली ! "

एक अत्यंत शुद्ध कारणाचें निमित्त झालें राखेंत लीन झालेल्या अमिस्फूर्तिगावर राफेल साडल्याचें निमित्त होऊन तो लीन झालेला अमि मडकतो तसाच प्रकार आमच्या सोसायटींत झाला. प्रो टिळक व प्रो आगरकराचें अतस्थ वैमनस्य या आगतुक निमित्तानें उफाळलें, घडी विसकटली, या दोघानीं एकत्र राहणें अशक्य झालें वरतीं उल्लेखिलेलें शुद्ध कारण अद्यापि वादग्रस्त आहे, म्हणून मी त्याचा येथें नामनिर्देशसुद्धा करीत नाहीं, अर्थात् त्याच्या सूत्रासूत्रासवर्षीं मी सध्यां काहीं म्हणत नाहीं. फक्त इतकेंच म्हणतो कीं, या वेळेपासून मी प्रो टिळकाच्या विद्वद् असलेल्या पक्षाला सामील झालों

। प्रो टिळक अद्वितीय मोहरा सरा त्याची कुशाग्र बुद्धि, त्याची ग्राहकता, प्रसर्गी काम करण्याची राक्षसी कर्तृत्वशक्ति, सम्य व साधेपणा, त्याची बहुश्रुतता, चैनीची निष्ठुर अनासक्ति, वगैरे डे ए सोसायटींत दिसून आलेले गुण व केसरी, मराठा पत्रें चालवीत असता वादकुशलता, परपक्षाचा उपहास करण्याची हातोटी, सरकारी अधिकाऱ्यांशीं धिटाईचें वर्तन, कोणतेहि विधान आपण केले असता तेंच कायतें सरें आहे, हें सिद्ध करण्याची, निदान भासवण्याची चतुराई, लोकांस आपल्या इष्ट मताकडे ओढून आणण्याची व त्यास न दुखविता व प्रसर्गी त्यास आवडेल असेंच बोलून व वाणून लाकमत आपल्या बाजूचें करण्याची त्याची अजब कर्तृत्वशक्ति, इत्यादि प्रकट झालेले गुण लोकोत्तर होते, त्याचा विलक्षण हृदी स्वभाव हा अति उत्तम सदुण म्हणावा अथवा कीं व करण्यासारखा दोष समजावा, हें त्याच्या कट्ट्या मित्तातील एका विद्वानाला तरी सांगता अलें नाहीं, हें मला प्रत्यक्ष ठाऊक आहे

(९) आपल्या विद्यार्थ्यांमध्ये अत्यंत आदर असलेल्या व लाकाच्या गळ्यातील ताईत असलेल्या बहादुराला सोसायटीच्या लाइफ मॅम्बरशिपचा राजीनामा देऊन बाहेर पडण्याचा प्रसंग आला हें पाहून इतरांप्रमाणे मलाहि वाईट वाटलें आपण बाहेर गेलों तर शाळाकालेजादि सस्था दबघाईस येऊन बुडतील, असें खुद्द प्रो टिळकास वाटलें नसलें तरी त्याच्या चाहत्यास तसें वाटत हातें, यत्त शका नाहीं त्यांनीं राजीनामा लिहिला, त्यातील कित्येक विधानें त्याच्या समजुतीप्रमाणें सरें असतील कदाचित्, परंतु परमार्यदृष्टीनें वस्तुस्थिति मात्र तशी नव्हती

(१०) शाळाकालेजचें काम सुटल्यावर प्रो टिळकांनीं ' लॉ स्कूल ' काढलें. तेव्हा अर्थात्च त्याची माझी भेट होण्याचे योग क्वचित्च येत वरील राजीनामा दिव्यानंतर २ ३ वर्षांच्या आत त्यांनीं ' केसरी, मराठा ' पत्रांचो सर्व जबाबदारी आपल्याकडे घेतली आणि अत्यंत मेहनत करून व माळ्या वकिली चातुर्यानें जाणत्या व अजाणत्या लोकांचें मत आपल्या बाजूचें केले राजकीय आर्षी कीं सामाजिक आर्षी, किंवा उभयता समकालीन वगैर प्रश्नाची चर्चा करण्याचें हें

स्थळ नव्हे. सर्वोस प्रत्यक्ष असणाऱ्या राजकीय पारतंत्र्याविरुद्ध त्यांनी आपले अमोघ शस्त्र उचलले व हरएक प्रसर्गा तेंच शस्त्र त्यांनी सुधारकांच्या प्रक्रियेवर चालविले. थोड्याच वेळात “केसरी” हें महाराष्ट्राचें मुखपत्र झालें.

(११) प्रत्यक्ष सवष वुटला तेव्हा प्रो. टिळकाचें दर्शन काचित् होई हें वरती सांगितलेंच आहे. शिवाय मिलरस्पेन्सरादि सऱ्या स्वातंत्र्यदेवतेचें आराधन करणाऱ्या अर्थकारांच्या व ओट, आर्नोल्ड, श्रीनप्रभृति इतिहासकारांच्या ग्रथाशीं माझा परिचय असल्यामुळे लोकमान्यतेची पदवी प्रतिक्षणीं जवळजवळ आणणाऱ्या प्रो. टिळकाचे एकदेशी राजकारणी उद्योग फारसे प्रिय होत नसत. सामाजिक सुधारणा व तिची प्रक्रिया यासंबंधानें त्यांचीं मार्गीं मते जमणें शक्यहि नव्हतें. तथापि १८९३-९४ सालीं एक आगतुक योगायोग उत्पन्न झाला. श्री. विष्णु रघुनाथ नातु, बेलगावचे सुप्रसिद्ध वकील, याना महाराष्ट्राचा १८ व्या शतकातील शेवटचा महावीर महादजी शिंदे पाटीलबोवा (ह्यासच इंग्लिश अर्थकार माधवराव शिंदे म्हणतात) या महाशूर, महाधोरणी, महाधोजक, महापुरुषाचें चरित्र प्रसिद्ध केले विषय उत्तम व अथलेखकहि उत्तम ! श्री. नातु हे कॉलेजांत माझे सहाध्यायी असत त्यांचा उद्योग दाडगा, बुडि कुशाग्र, ग्रथाची मांडणी अतीच न्याय-शुद्ध, उपलब्ध साधनप्रथाची खडाखडा माहिती, माया मनोहर, कल्पनाशक्ति चचाट, इत्यादि अनेक स्पृहणीय सद्गुणामुळे त्यांचा अर्थ सर्व आबालवृद्धांच्या आदराला सहजच पाव झाला इतिहास हा माझा आवडता विषय, त्यातल्यात्यात मराठेशाहीचा इतिहास तर मला अत्यंत प्रिय, म्हणून माझे स्नेही श्री. नातु यांचा अर्थ मी कसोशीनें दोनतीन वेळ वाचला तो वाचून मला वाटले की, ह्या ग्रथामुळे १८ व्या शतकातील इतर राजकारणी पुरुषांच्या धवल् फांतोवर कदाचित् अपकीर्तीचे वृष्णमेघ येतील. काव्येतिहासातील बखरी व विशेषतः पत्रें, यादीं मी ठीक गीतीनें वाचल्या होत्या म्हणून मला पहिल्या चार भट पेशव्यांच्या व नाना फडणिसांच्या राजकीय ग्येयासंबंधानें व कर्तृत्वासंबंधानें एक प्रकारची अव्यभिचारिणी भाक्ति उत्पन्न झाली होती व आहे व

की, केवळ राजकारणी दृष्टीने मात्र मी लेखमाला लिहावी आणि जरूर तेथे काने-वेलाच्या घेऊन केसरीकारांनी ती प्रसिद्ध करावी. बहुतेक दोन तास ते माझ्या येथे बसले होते. हीच त्याची व माझी बहुतेक शेवटची भेट होय. ह्या प्रसर्गा पुनः मला वाटले की, रावसाहेब रामड्याच्या सर्वांगीण संस्कृत भावनेला प्रो. टिळकाच्या याणेदारपणाचे व त्याच्या घाडशी घडाडीचे साह्य मिळाले असते तर केवढी मोठी बहार झाली असती. परंतु असे होणे शक्य नव्हते. नाना व पाटीलबोभा एका जुटीने शेवटपर्यंत काम करते, तर १९ शतकाच्या पहिल्या दुसऱ्या दशकातच राज्यक्रांति झाली नसती व शाब्दिकाच्या आश्रयाला नाव होनी, तेथे विपर्यय होऊन शाब्दिकाला नावचा आश्रय घेण्याचे कारणहि उत्पन्न झाले नसते ! आता काय उपयोग ? ईश्वरी नेमानेच असा होता म्हणून स्वस्य ब्रह्मार्थे आणि ' गेल्याचा शक वृथा ' हे समजून घेऊन आपली आर्थ सस्कृति सर्वांगसुंदर करण्यासाठी रात्रदिवस विवेकपूर्वक प्रयत्न करावे, हे आमचे कर्तव्य होय, हे बरीक खरे.

(१२) मुंबईपुण्यातील हिंदुमुसलमानांच्या दग्यानंतर उत्सवप्रिय हिंदु लोकांसाठी प्रो. टिळकांनी श्रीगणपतीच्या सार्वजनिक उत्सवाला पुनर्जीवित केले हे महत्त्वरच आहे. हिंदु लोक सार्वजनिक गणपति बसवून मिरवणूक काढू लागले, पण ताबुतामध्ये मिरवण्याचे बहुतेकांनी सोडले नाही या सार्वजनिक गणपत्युत्सवात मी भागणे करू लागले ही गोष्ट सुधारकास फारशी आवडली नाही या

आमंत्रण नाकारावे लागले तरीहि आग्रह होण्याचे सुटेना तेव्हा ही आपत्ति टळावी म्हणून मी प्रो टिळकाच्या घरी सुद्धा गेलो, माझ्या तक्रारी सांगितल्या व मला वेळ नाही म्हणूनहि सांगितले प्रो टिळक हुशार! कोणाला कोणत्या मंत्राने आकर्षावे हे त्यास ठाऊक त्यांनी योडासा वेळ जाऊ देऊन माझ्या तोंडावर

“ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यत्तामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत ॥ ”

व

यदि ह्यह न वर्तय जातु कर्मण्यतद्रित
मम चरमानुचर्तन्ते मनुष्या पार्थ सर्वशः ।
उत्सादेयुरिमे लोका ”

प्रभृति ऋक टाकले शात्याचे काम उपदेश करण्याचे आहे वगैरे साणून माझे मन वळाविले व मी भाषण करण्याचे कबूल केले “शिवाजी महाराजांनी अफझुल-खानाला मारले, तो वध आहे, खून नव्हे ” अशा अर्थाचे मी ब्रेकन कॉलेजात भाषण केले होते, त्याचाच अनुवाद करीन असे सांगितले व त्याप्रमाणे उरलेल्या दिवशी अनुवाद केलाहि विषय आठोपून शेवटी सामाजिक समतेच्या दृष्टीने आम्हा मराठ्यांचे हर्षाचे वर्तन अराष्ट्रीय आहे हे मी सोदाहरण सिद्ध केले व भाषण संपविले प्रो जिन्सीवाल्यास माझा शेवटचा भाग रुचला नाही मला त्यांनी शेलकी विशेषपणेहि अर्पण केली असो, हा उत्सव आटपतो न आटपतो, तोंच युरोपियन अधिकाऱ्याचे खून झाले, चौकशी सुरू झाली वगैरे गोष्टी प्रसिद्धच आहेत या उत्सवात भाग घेण्यावद्दल मलाहि काही अशी “हिरण्यभ्रातृ” करावे लागले.

याच सुमारास प्रो टिळक लोकमान्य झाले मी अद्वैत वेदाशाचा अनुयायी झालो मद्रल्याहून आल्यानंतर तेथेच लिहिलेले प्रचंड श्रीमद्भगवद्गीता भाष्य लोकमान्यांनी प्रसिद्ध केले त्या भाष्याविरुद्ध मी टीका ११२ लेखात केली अद्वैत पंडितांनाहि पुष्कळ आक्षेप घेतले त्यावर स्वपक्षमदनार्य लोकमान्यांनी भाषणे केली त्यात मलाहि शेलपागोट अर्पण केले असा लोकप्रवाद आहे असो, त्याच्या उध्वाने माझा काम अभिप्राय होता व आहे, याचे निदर्शन मी अमळनेर येथील एका समेत केले आहे

साराश, लोकमान्यांची पुष्कळ मते मला अप्रिय आहेत तरी त्यांच्या अलीकडि बुद्धीविपर्या व अचाट कर्तृत्वशक्तीसमधाने मला ते फार आदरणीय वाटतात, अण लिहून मी आपली लेखणी खाली ठेवतो

सुद्ध लो. टिळकांच्या तोंडून (!)

के. लोकमान्य टिळक विलायतेस असताना त्याची मुलाखत “ ब्रिटन थॅड झीड्या ” नामक साप्ताहिकाच्या प्रतिनिधीने घेतली होती

मुलाखतदाराजवळ दुसऱ्या विषयावर बोलणे झाल्यावर लो टिळक म्हणाले, “ वस्तुतः माझ्या मनामध्यें ज्ञानदान हेंच माझ्या आयुष्याचें ध्येय ठरवावें असा उद्देश होता, व त्याप्रमाणें मी शिक्षणाच्या कार्यांत आयुष्याच्या सुरवातीस पडलों छुन्यानव्या ध्येयाचें शिक्षण जनतेस द्यावें हा माझा हेतु होता लोकाना खऱ्या हिंदी शिक्षणाची तीव्र आवश्यकता आहे असें १८८० सालीं माझ्या मनाला पटलें होतें राजकीय पुढारी व्हावें असा माझा उद्देश त्या वेळीं मुळींच नव्हता १८८२ च्या एज्युकेशन कमिशनपुढें मी माझे शिक्षणविषयक विचार मांडले असून ते त्या कमिशनच्या अहवालात नमूद आहेत माझे सहकारी मित्र रा आपटे यानींही आपले शिक्षणासंबंधीचे विचार सदर कमिशनपुढें सांगितले हाते त्यानंतर माझ्यावर तुरुंगात जाण्याची पाळी आली ” हें शब्दचें वाक्य टिळकांनीं अत्यंत शांतपणानें उच्चारलें

“ तुम्हास कैदेत जाण्याचा प्रसंग का आला ? ” मुलाखतदार म्हणाला,

‘ मी दोन वृत्तपत्रें काढलीं होती, आणि कोल्हापुरच्या महाराजाना त्याचे कारमारी फार वाईट रीतीनें वागवितात अशा अर्थाचा मजकूर मी छापल्यामुळें माझ्यावर खटला झाला पण त्याचा निकाल होऊन तदनुसार शिक्षा भोगण्याचा अवधि संपल्यावर मी पूर्ववत् माझ्या स्वीकृत कार्यास लागलों मी चालविलेल्या शाळेशीं माझा १८९० पर्यंत संबंध होता पुढें तो संबंध सुटला मी या शाळेंत गणित, संस्कृत, पदार्थविज्ञानादि शास्त्रें शिकवीत होतों नंतर शाळा काणत्या तत्वावर चालविली जावी याविषयीं माझा सहकारीवर्गाशीं मतभेद झाला सरकारनें मदतीदाखल रकम देऊन शाळेच्या अंतर्गत व्यवस्थेंत हात घालण्याचा प्रयत्न केला सरकारनें पाहिजे तर मदत द्यावी, पण शाळेच्या व्यवस्थेंत ढवळाढवळ करू नये असें माझे मत होतें, आणि त्यासाठींच सरकारची ग्रेट घेऊ नये असें मी

हल्ली त्याची सख्या बावीस हजार असून फिरकोळ विक्रीसह बत्तीस हजार प्रत काढतो. माझी मूळची शास्त्रीय व वाङ्मयसेवेची प्रवृत्ति परिस्थितीमुळे चाजूस राहून मला माझ्या कार्यात राजकारणाला प्रमुख स्थान देणे भाग पडलें.”

सीताराम केशव बोले

[मजूर पक्षाचे कैवारी व कार्यकर्ते, मुंबई]

काही वर्षांपूर्वी केसरीत ' वेदोक्त-प्रकरण ' असा लेख आला होता, व त्यात ब्राह्मणेतरांनी वेदपठन व वेदोक्त कर्मे करू नयेत अशा अर्थाने प्रतिपादन केले होते. हे पाहून मी पुण्यास गायकवाडवाड्यात जाऊन त्यांनी फळविलेल्या वेळी त्यास भेटलो व त्यांच्याशी वरील विषयासंबंधाने माझे भाषण झाले. तेव्हा त्यांनी मला असे सांगितले की, सदरहु लेख माझ्या पश्चात् लिहिला गेला. मी स्वतः हल्ली केसरीत बचित् लिहितो. जर्मनीत छापलेले वेद जर आम्ही वाचतो, तर ब्राह्मणेतरास ते वाचण्याचा व त्याप्रमाणे कर्मे करण्याचा अधिकार नाही या म्हणण्यात काही अर्थ नाही. या उद्दारावरून ते सामाजिक वायतीत उदारमतवादी नव्हते अस म्हणता येणार नाही परंतु राजकीय वायतीत लोकजागृति करण्याचा जो मार्ग आपण पत्करला आहे, त्यास अडथळा येऊ नये या विचाराने कदाचित् त्यांनी सामाजिक सुधारणेच्या वायतीतील आपल्या मताची विशेष परिष्कृता केली नसावी असे वाटते, आणि या वायतीत ते नेहमी म्हणत की, एकानेंच सर्व कामे हाती घेतली पाहिजेत असे नाही. समुद्रपर्यटन करणे शास्त्रविद्द आहे, अशा पुण्या विचाराचा माणूस घाठी उलटल्यानंतर विलायतेस इत्या नसता यावरूनहि त्याची मते दिसून येतात.

विश्वनाथ गंगाधर केतकर

[बी ए एलएल बी, नाशिक येथील वकील व म्युनिसिपल प्रेसिडेंट, लो टिळकांचे वडील जावई व त्याच्या मृत्युपत्राने नेमलेले एक पत्र]

(१) सन १८९७ सालात राजद्रोहाच्या कलमाच्या अमलवजावणीची साथ प्रथमच मुंबई प्रांतात आली रँड व आयस्ट यांचे खून झाल्यावर इमजी वर्तमान-पत्रकारांनी व सरकारी अधिकाऱ्यांनी त्यास राजकीय स्वरूप दिले वास्तविक असल्या प्रकारचे घोर अत्याचार राज्यपद्धतीतील काही दोषामुळे व अन्यायामुळे ज्याची डोकी मडकून जातात अशा माथेफिरू इसमाकडूनच होतात, ही गोष्ट निर्विवाद आहे परंतु अशा वेळी आपल्या कृत्यातील दोष सरकारच्या लक्षांत येत नाहीत वर्तमानपत्रकार व इतर चळवळीचे याजवर अशा घोर अत्याचाराची जबाबदारी टाकावी या हेतूनेच राजद्रोहाचे खटले करण्यात येतात व त्याचप्रमाणे ९७ साली झाले लोकमान्यावरहि खटला विनाकारण सरकारने केला, म्हणजे खून करणारा गुन्हेगार सापडत नाही म्हणून केला अशी लोकांची समजूत होती. त्यावेळी काही तरुण पदवीधर व विद्यार्थी लोकमान्याकडे येऊन त्यास व्यक्तिशः म्हणाले “ हे लेख मी लिहिले आहेत असे आपण सागा म्हणजे आपल्यावरचें सकट टळेल ” त्या अननुभवी व प्रेमळ तरुण मंडळींची समजूत घालून त्यास लोकमान्यांनी परत लावले, परंतु लोकांची अनन्यभाक्ती सकटकारी दृष्टी लपचीस आल्यावर त्याचें अतः करण भरून आले

(२) एके वेळी विंचुरकर यांचे वाड्यात आम्ही बरीच मंडळी मोजनास बसलो असता शेजारी बसलेल्या तरुण मंडळीस उद्देशून लोकमान्य म्हणाले, “ अरे, आज सध्या कोणी कोणी केली आहे ? ” सध्या प्रत्येकाने टाळा दिल्या असल्याकारणाने जो तो दुसऱ्याचे तोंडाकडे पाहू लागला हे पाहून लोकमान्य म्हणाले, “ मी स्वतः रोज सध्या करीत नसलो, तरी तुम्हाला ती इतक्यातच सोडण्याचें कारण नाही ! ”

(३) लोकमान्यावर जाणत्या समाजाची अनन्यभाक्ती व अकृत्रिम प्रेम होतेंच, परंतु अशा समाज त्यांना देवाप्रमाणे मानीत होता. लोकमान्यांना मोठे लोक नवस करीत असत व ते नवसास पावतात अशी त्यांची समजूत असे. यात खरेपणा किती होता हे सांगता येणें कठीण आहे, परंतु अशा तऱ्हेचा अनुभव १९१७ साली नाशिक येथे आला. प्रातःक परिपदेकरिता लोकमान्य ज्या दिवशी नाशिक स्टेशनवर येणार होते, त्याच वेळी सित्तर ताडुक्यातील एक मराठा जातीची स्त्री आपल्या मुलास लोकमान्याच्या पायावर घालण्यासाठी पुण्यास जाण्याकरिता नाशिक स्टेशनवर आली होती. लोकमान्य स्वतःच त्याच वेळी तेथे

यावयाचे असं तिला समजल्यावर तिने मडळीस आपली हकीकत सांगितली. या बाईच्या मुलाचं डोकें फिरलेलें होतें व तो वेढ्यासारखा करीत असे. तेव्हा बाईने नवस केला होता की, माझा मुलगा चागला झाला तर मी त्यास टिळकाचे पायावर घालीन. ईश्वरी कृपेने तिचा मुलगा बरा झाला व ती बाई नवस फेडण्याकरिता पुण्यास जाण्यासाठी आली तिचा 'देव'हि त्याच वेळी येणार असल्याने तिला फार आनंद झाला. त्या राईस मुदाम वेदिंग रूममध्ये बस विण्यात आले. नंतर लोकमान्य गाडीतून उतरताच त्यास वेदिंग रूममध्ये आणण्यात आले व बाईने त्याच्या चरणावर मुलास ठेवून नवस फेडला ना. सापडे त्या वेळी प्रेमाने म्हणाले, "अहो बळवतराव, तुम्ही नवसास पावता असं आज आम्हास समजले!"

(४) गणित व ज्योतिष लोकमान्यास चांगले अवगत होतं, परंतु फलज्योतिषावर मात्र त्याचा पूर्ण विश्वास नव्हता. कारण त्याच्यासंबंधाने केलेली भविष्ये बरोबर जुळण्यापेक्षा ती बऱ्याच वेळा चुकीची ठरली होती. आपल्या आयुष्यातील एकच गोष्ट ते पुष्कळ ज्योतिष्यास विश्वारीत व ती गोष्ट म्हणजे त्याच्या मृत्यूचा काल पुष्कळ ज्योतिष्यांनी ते ६५ वर्ष जगतील असे वर्तविले होते, यामुळे अखेरच्या दुखण्यात ते लोकांना उगाच धीर देण्याकरिता म्हणत असत की, मला अजून दोनतीन वर्षे जगात राहावयाचं आहे, मी या दुखण्यात जात नाही. परंतु दुर्दैवाने हे भविष्य खोटेंच झाले व त्याच्या नेतृत्वाला हिंदुस्थान मुकला!"

(५) तीस वर्षापूर्वी मद्यिदीवरून बाघें वाजवीत जाण्याचे निमित्ताने महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी दगे झाले, त्यात येरळें (नाशिक जिल्हा) येथेहि दगा झाला या दगाची सर्वां कारणे कोणती व या कार्या विशेष कोणाची फूस होती याबद्दल केवरीत लोकमान्यांनी लेख लिहिले होते कोणत्याही विषयावर अगर प्रथमावर लेख लिहिताना त्याबद्दलची सर्व माहिती मिळवूनच ते लेख लिहित, व यासाठीच वेवळें येथें स्वतः जाऊन तेथील वस्तुस्थिति व हकीगत प्रत्यक्ष समजून घेतल्यानंतरच त्यांनी हे लेख लिहिले होते येवल्यास जाण्याचे वेळी त्याचे दुसरे चिरजीव रामभाऊ हे फार आजारी होते दुखणें फठीण असल्याने त्यांनी बाहेर गावी जाऊ नये असं घरच्या मडळींनी त्यास सांगितलें परंतु वर्तमानपत्रकार या नात्याने आपलें कर्तव्य काय आहे व जबाबदारी किती आहे हे लक्षात घेऊन सासारिक अडचण बाजूला ठेवून ते घेवल्यास स्वतः गेले, हे पुष्कळाना माहीत आहे अशा प्रसंगाच कर्तव्यतत्परतेची परीक्षा होत असते.

(६) कै. रा. व. गणेश व्यकटेश जोशी यांच्या अध्यक्षतेखाली पुण्यास निवृत्ता परिषद झाली. त्या वेळी मद्यपाननिषेधासंबंधाने लोकमान्यांचे माघण झाले त्यात त्यांनी पिकेटिंगचा उल्लेख करून "पुण्यातून दोन महिन्यात मी दारुची हाकलपट्टी करतो, परंतु या कार्या तुम्ही तुम्हास मोगण्यास किंवा

मरण्यास तयार वाहा काय ?" असा प्रश्न विचारला. सार्वजनिक कार्यांत कर्तव्य बजावी व असता आपल्यावर कोणताही प्रसंग आल्यास लोकमान्य मदत केल्या खेरीज राहाणार नाहीत अशी अनुभवाने पुण्यातील पुष्कळ तरुण मंडळींची खात्री असल्यानेच त्या वेळी पिकेटिंगच्या चळवळीस सुरुवात झाली

(७) लोकमान्याची शरीरपट्टि वारीक पण कसलेली व पीळदार अशी लोकांच्या आहाण्यात होती. विद्यार्थिदंडेत असताना त्याचे शरीर दिसण्यात अगदी किरकोळ असे, यामुळे त्याची गणना काडीजवानात होई. त्याच्या पत्नी त्या वेळच्या त्याच्या मानाने जास्त सुदृढ होत्या. बरोबरीचे विद्यार्थी याबद्दल त्याची यष्टाहि करीत हा कमीपणा घालविण्यासाठी कॉलेजचे एक वर्ष केवळ तालीम करून शरीर सुदृढ करण्यात त्यांनी खर्च केले. या वर्षात त्यांनी पुस्तकसुद्धा उघडले नाही सकाळ-संध्याकाळ तालीम, जेवण व शॉप याशिवाय त्यांनी एक वर्ष दुसरे काही केले नाही. याचा फायदा त्यांना पुढील आयुष्यात फार चांगला झाला. परकीयांच्या अनुकरणामुळे क्रिकेट, टेनिश वगैरे खेळ खेळणे म्हणजेच व्यायाम अशी पुष्कळांची समजूत असते परंतु या खेळांनी शरीर पीळदार व कसदार होत नाही ही गोष्ट ते नेहमी तरुण होतकरू मंडळींस सागत घरच्या मुलाकरिता देशी पद्धतीच्या व्यायामाची सोय त्यांनी आपल्या वाढ्यात करून ठेविली होती

(८) १९०२-३ साली गावात प्रेग असल्याने लोकमान्य फर्ग्युसन कॉलेजा जवळ पराजपे याचे पडळोचे जागेत शॉपडीत राहत होते त्या ठिकाणीहि प्रेगचा प्रादुर्भाव होऊन लोकमान्यावर कौटुंबिक आपत्ति आली व त्याचे ज्येष्ठ चिरजीव विश्वनाथपत हे प्रेगला बळी पडले. विश्वनाथपत हे त्या वेळी फर्ग्युसन कॉलेज मध्ये विद्यार्थी होते एकाच आठवड्यात चुलतमाऊ, माचा व वडील मुलगा प्रेगला बळी पडल्याने त्याचे मनावर किती परिणाम झाला असल याची कल्पनाच करणे बरे. विश्वनाथपत वारले त्याच दिवशी प्रस्तुत लेखक पुण्यास लोकमान्याकडे गेला होता. शॉपडीकडे जाण्यापूर्वीच ही दु खद वार्ता समजल्याने लोकमान्याच्या खासगी तबूत जाऊन त्याचे सात्वत कसे करावे व काय बोलावे या विचाराने त्या वेळी तोंडातून शब्दहि निघाला नाही लोकमान्यांनी धात हाक मारून बोलावले व ते म्हणाले, 'अहो, गावची होळी पेटल्यावर प्रत्येक घरच्या गोवण्या बाब्या लागतात, त्याप्रमाणेच झाले.' पुत्रवियोगामुळे त्यास अत्यंत दु ख झाले ही गोष्ट साहजिकच होती, परंतु अशा प्रसंगीहि त्याची धृति कशी असे हे यावरून कोणाच्याहि लक्षात येण्यासारखे आहे.

(९) सन १८९७-९८ सालातील तुरुगावाचे वेळी, लोकमान्याचा विद्या व्यासंग जाणून प्रो० मॅक्समुल्लर याने आपला ऋग्वेदाचा ग्रंथ लोकमान्याकडे तुरुगाचे अधिकाऱ्यामार्फत पाठविला. ऋग्वेदाचा ग्रंथ हाती आल्यावर तुरुगात

२० लो० टिळक यांच्या आठवणी व आख्यायिका

त्यांनी तो ग्रथ दोनदा वाचला, व तो वाचत असतानाच काही ऋचावरून आर्यांचे मूल वसतिस्थान, ज्या प्रदेशात रात्र व दिवस मोठे असतात त्या प्रदेशात असले पाहिजे ही कल्पना त्यास आली विशेषत "सूर्योदयात् प्राक् बहूनि अहानि आसन्" (सूर्योदयापूर्वी पुष्कळ दिवस गेले) या ऋचेने त्यांच्या कल्पनेस दृढता आली तुरगातून सुद्धा आल्यानंतर या विषयासंबंधाने माझ्या समक्ष एका विद्वान् मित्राशी बोलताना ते म्हणाले, "ज्या रात्री 'सूर्योदयात् प्राक् बहूनि अहानि आसन्' या ऋचेचा अर्थ बरोबर लागला ती रात्र मला फार आनदाची गेली." त्यावर त्याचे मित्र साहाजिक म्हणाले, "अहो, तुरगात कसला आला आहे आनंद ?" लोकमान्यांनी उत्तर दिले, "तो आनंद कसा असतो हे तुरगात गेल्याखेरीज तुम्हास समजणार नाही !"

(१०) "आर्यांचे मूल वसतिस्थान" (Arctic Home in the Vedas) हा ग्रथ लिहिण्याची तयारी करित असता भूगर्भशास्त्रावरील बरेच ग्रथ स्वतः वाचून त्या वेळेपर्यंत सर्वमान्य असे सिद्धांत कोणते ठरलेले आहेत हे लोकमान्यास स्वतःच पाहावे लागले. एका शास्त्राचा अभ्यास करणारास दुसऱ्या शास्त्रातील अगदी अलीकडील शोध व सिद्धांत याची माहिती अवश्य लागते, परंतु अशा तऱ्हेची साधने हिंदुस्थानात तरी उपलब्ध नव्हती व अजूनहि नाहींत असे म्हटले तरी चालेल. याबद्दल त्यांनी स्वतः मला सांगितले की, 'मला जो जो वेळ, मग तो थोडा का असेना, मोकळ्या सापडेल त्याचा पूर्ण फायदा घेऊन मी भूगर्भशास्त्रावरील चवदा ग्रंथ वाचले.'

(११) एका दिवाळीचे दिवसात सकाळी स्नान व फराळ करून लोकमान्य "इंडियन ॲटिकेरी" या मासिकाचे एक घेऊन त्यात वेदकालासंबंधाने त्या वेळेपर्यंत कोणी कोणी काय काय लिहिले आहे हे पाहता होते दिवाळीचे दिवस म्हणजे गोड गोड खाण्यात व खेळ खेळण्यात जावयाचे, असे असता लोकमान्यास वरील मासिकाचे एक वाचताना पाहून एका गृहस्थाने "ह काय चालले आहे" म्हणून विचारले. त्यावर ते म्हणाले, "अहो, हा मासा दिवाळीतील खेळ चालला आहे !"

(१२) सन १९०८ सालातील राजद्रोहाच्या खटल्याचे शेवटच्या दिवशी मघल्या सुट्टीत लोकमान्य, त्याचे स्नेही, आस व इतर मंडळी बोलत बसली असता, या खटल्यात लोकमान्यास होणाऱ्या काढ्यापाण्याच्या शिक्षेची कल्पना मनात येताच काहींना दौळ्यात अभ्रू आले. वरील प्रकार होणे साहाजिकच होते. मंडळींची कृति बदलली असे पाहून लोकमान्य म्हणाले, "ज्यांना शडावयाचे असेल त्यांनी आताच बाहेर जावे, येथे बसू नये." त्या घेयशाली पुरुषांचे हे म्हणणे ऐवून मंडळींस काय वाटले असेल याची कल्पनाच करणे बरे.

गजानन विश्वनाथ केतकर

[श्री ए एल्एल् वी, टिळकाच्या वडील मुलीचे वडील चिरजीव, हल्ली केसरी" व "मराठा" वर्तमानपत्रांचे उपसंपादक]

लोकमान्य स्वर्गवासी झाले त्या वेळी मी एल्एल् वी च्या वर्गात म्हणजे विद्यार्थिदशेतच होतो अर्थात् पुढे दिलेल्या आठवणीत सार्वजनिक वावर्तपिक्षा धरुणुती गोष्टीच अधिक येणे अपरिहार्य आहे यामुळे पुढील त्रोटक माहितता लो० टिळक याचा ती० दादा या धरुणुती तोंडात बसलेल्या नावाने पुष्कळ ठिकाणी उल्लेख केला आहे

(१) ती० दादाना १९०८ साली शिक्षा झाली त्या वेळी माझे वय १० वर्षांचे होते अर्थात् त्या वेळी शिक्षा झाली म्हणजे काय झाले याचाहि नीटसा अर्थ कळत नव्हता नाशिकला शिक्षा झाल्याची तार आली त्या वेळी आई रडू लागली व त्या दिवशी जेवली नाही याबद्दल मात मनाला योंडे याईट वाटले १९०६ साली माझ्या मुजीकरिता व १९०८ साली माझ्या घाकट्या भावाच्या मुजीकरिता ती० दादा नाशिकला आले होते मुजाकरिता इतके पाहुणे आले असता त्यात फक्त ती० दादाचीच लोक मिळवणूक का काढतात याचे लहान पणी फारच आश्चर्य वाटे आम्ही लहान मुले म्हणून व्याख्यानाला आम्हास कोणी नेले नाही, पण व्याख्यानाला अतोनात गर्दी व घक्काबुकी झाल्याची वर्णने वडील माणसाकडून ऐकल्यावर आईला विचारले की, दादा व्याख्यानात काय सांगतात ? आईने सांगितले की, " स्वदेशी माल वापरा " असे सांगतात. मग मी विचारले की, " स्वदेशी माल वापरा, " येवढे दादाच्या तोंडून ऐकण्याकरिता येवढी गर्दी जमण्याचे कारण काय ? यावर आईने काहीसे उत्तर दिले, पण ते समजले नाही

(२) दादाचा स्वभाव रागीट असल्यामुळे रामभाऊ, बापू, मी किंवा बाबा विद्वास यांची मुले माझ्यावर रागावल्याचे काही प्रसंग आठवतात सर्वच मुलास दादाचा अतिशय घाक वाटत असे, पण रागावले म्हणजे नुसते बोलत, मार दिल्याचे कधी आठवत नाही आपल्या मुलाच्या अन्धासाची व्यवस्था दादांनी फारच उत्तम ठेविली होती व या कार्मी ते अतिशय काळजी घेत सस्कृत व सध्या पूजा वगैरे नित्य कर्म शकविष्यास श्री. गुर्जरशास्त्री येत असत शिवाय गणित वगैरे शिकवावयास एक बृद्ध मराठी मास्तर येत मुलाना तालमीकरिता मळपत्राव, जोड्या, जोर काढण्याचे इत्ते, स्वतंत्र व्यायामाची साली व एक तालीममास्तर इतकी व्यवस्था होती मुलांना ते स्वतः सिंहगडच्या टाक्यात पोहण्यास शिकवीत. घोड्यावर बसण्यास यावे म्हणून काही दिवस एक लहानसे तडूहि त्यानी आणले होते क्यामेरा आणून फोटोग्राफीच्या शिक्षणाचीहि व्यवस्था केली होती

(३) याच वेळीं त्याही दरवर्षी बहुधा मे-जून महिन्यात पुण्यास येत होतों. विंचूरकरांच्या वाड्यातील अगणात पाणो शिंपडून व वाक टाकून उन्हाळ्यात सध्याकाळचे वेळीं दादा बसत असत, ही गोष्ट आठवते गायकवाडाच्या वाड्यात राहण्यास आलों त्याच वेळीं बापूसामा (टिळकाचे घाकटे चिरजीव) याची मुज झाली. वाड्यातील राहण्याचें घर बाघण्याचें काम त्या वेळीं अर्धेसुधे पुरें झालें होतें घर बाघण्याचें काम दादा स्वतः पाहत असत. यात त्यांच्या बुद्धीची साक्ष देण्यासारख्या एकदोन गोष्टी आहेत वाड्याच्या बाजूच्या भिंतीमधूनच एक वाटोळा लाकडी जिना काढलेला आहे. इतक्या अरुद भिंतीत वाटोळा जिना वसविता येणार नाही असें सुतारानीं सांगितलें, तेव्हा दादानीं त्यांच्या फळ्या कसा कापावयाच्या हें सुताराना समजावून देऊन तो जिना तयार करवून घेतला. दुसरी गोष्ट, वरच्या माड्यातून एकाच हडीनें दोनहि दालनात उजेड पडावा अशी रचना नुसतें मघल्या भिंतीत एक चौकोनी भोंक पाडलें व त्यात हडी टागली तर भिंतीच्या जाडीनें अघार पडतो तेव्हा त्या चौकोनी भोंकापर्यंत चोर्ही बाजूनीं ही भित निमुळती करण्यात आली होती. त्यामुळें भिंतीचा भाग उजेडाचे आड येत नसे. तिसरी गोष्ट म्हणजे वाड्याच्या एका भागातून दुसऱ्या मागाकडे जाण्यास भिंतीनें

पत्रे इमजी असत, व त्यात राजकीय स्वरूपाचा काही मजकूर नसे दरमहिन्यास एक पत्र येत असे त्यातही मुलाच्या अभ्यासाची दादा अतिशय काळजी घेत कवडेशाही हे मुलाना सस्कृत शिकविण्यास होते व महाजन म्हणून दुसरे एक मास्तर इमजी शिकविण्यास येत या मास्तरानाही कशा पद्धतीने शिक्षण द्यावयाचे यासबर्धी पत्रातून नेहमी सूचना येत मुख्यत्वे व्यायामासबर्धी पत्रातून नेहमी सूचना येत व्यायामासबर्धीहि रोज किती जोर बैठका काढतात याची ते चौकशी करीत मुलांनी साध्या राहणीने वागावे यावरहि त्याचा कटाक्ष असे इतका की, सायकल वापरणे किंवा चष्मा लावणे याचाहि त्यांनी निषेध केला होता ! सहा वर्षांत ती० बाबा, दोनतीन वेळा, माझे वडील ती० आप्पासाहेब हे एक वेळ व मुलें एक वेळ मडालेस भेटण्यास गेली होती मुलाना बरोबर आपल्या अभ्यासाच्या घड्या घेऊन बोलाविले होते व त्यांनी तेथे त्यास निर निराळ्या विषयावर प्रश्न विचारून चाचणी घेतली होती मॅट्रिकच्या परीक्षेची तयारी कशी करावयाची याबद्दल विषयवार व विस्तृत सूचना त्यांनी पाठविल्या होत्या व त्या खासगी रीतीने छापल्याहि होत्या त्या इतक्या चांगल्या आहेत की, अजूनहि त्या या आठवणीच्या पुस्तकातच छापून काढण्यासारख्या आहेत

(५) तुरुंगात असताना येथून पुस्तकाबरोबर सुपारी, कपडे, जाडे वगैरे सामान पाठविण्यात येत असे त्याकारता पेटी तयार करण्याचे काम बापू सुतारकडे होते हा पुष्कळ दिवस दादाकडे काम करीत असे पेटी दादाकडे जाणार आहे असे कळल्यामुळे त्याने तिचे आतीठ याजूस पेन्सिलीने ' बापू सुतार याचे दादास दववत ' असे लिहित्याचे स्मरते हा बोलणाऱ्या ढलप्याचा निरोप पोंचला किंवा नाही ते माहीत नाही

(६) मी १९१४ साली मॅट्रिक पास होऊन पुण्यास फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये जाऊ लागलों, ती तीन वर्षे गायकवाड-बाळ्यातच राहिलों त्या वेळी जगन्नाथ महाराज हायस्कूलात होत रामभाऊ व बापू प्रीतिद्वयसमर्थे होते बाबाचे वडील चिरजीवहि न्यू स्कूलात होते ही सर्व विद्यार्थी मडळी हल्ली ज्या संपादकाच्या खोल्या आहेत त्यात राहत, पाहुणे मडळीची व्यवस्था मोठ्या हॉलमध्ये करण्यात येत असे. दादा नेहमी या विद्यार्थ्यांच्या खोलीत येऊन अभ्यासाबद्दल चौकशी करीत जगन्नाथमहाराज यांच्या शिक्षणाबद्दल ते विशेष काळजी घेत

असे विचारीत याचा अर्थ विचारल्यास “तू आज अम्यास केला असशील तर आपलें जेवण मिळविलेंस, नाही तर फुकट जेवलास” असे म्हणत

(८) मुलाना किंवा विद्यार्थ्यांना एकाद्या विषयाची माहिती सांगण्याचे कामीं दादाना मोठी हीस वाटे लहानपणीं आईनें काहीं शास्त्रीय विषयाबद्दल माहिती सांगवी व तिला विचारलें कीं, “ही माहिती तुला कोणी सांगितली ?” तेव्हा तिनें सांगायें कीं, “लहानपणीं दादा आम्हास पुष्कळ वेळा माहिती सागत असत,” यावरून त्याची ही सवय पूर्वीपासून असे असे दिसते विशेषतः दुय्यार विद्यार्थ्यांस शिकविण्याची त्यास फार हीस वाटे उदाहरणार्थ, बटोद्याच्या चापटसाहेबाचे चिरजीव रा प्रभाकर वासुदेव चापट यास मुद्दाम बोलावून पुष्कळ माहिती ते सागत असत माहिती सागताना विषयाचीं तादात्म्य झाल्यामुळे त्यात काळवेळाचेंहि भान राहत नसे एकदा सिंहगडावर असताना दादाचें जेवणखाण करण्याची व्यवस्था ती० सी० आझा, धाकट्या मावशी (डॉ साने यांच्या पत्नी) याचेकडे होती सिंहगडावरून सध्याकाळीं फिरून आल्यावर निरनिराळ्या विषयावर गोष्टी निघत व त्या जेवणाच्या वेळपर्यंत व जेवतानाहि चालत त्यामुळे त्याचें जेवणाकडे लक्ष जात नसे यामुळे जेवताना कोणतीहि विषय काढावयाचा नाही, अशी ती० आझानें आम्हास सूचना दिली होती कारण काहीं विषय निघाला कीं, बोलण्याचे भरात दादा नीट जेवत नसत पण या सूचनेचा फारसा उपयोग झाला नाही कारण, आम्ही विषय काढला नाही तर तेच काढीत ! बोलण्याप्रमाणे पुस्तक वाचतानाहि त्याचें मन फारच गढून जात अस पुष्कळ वेळा असें होई कीं, चहा व्याणून ठेवून व साणून गेलें तरी “हू” म्हणून ते वाचनातच गर्क राहत व त्या समार्धातून जागे होईपर्यंत चहा थडगार होत असे मग पुनः व्याणावयास सागत असा तीन तीन वेळा चहा थड झाल्याचे प्रसंग आठवतात

✓ (९) माणसाना ओळखण्याचे कामींहि त्याची स्मरणशक्ति दिसून येई चिरोल कसचे वेळीं त्याचेभोवतीं गुप्त पोलिसांचा सुळमुळाट झाला होता चिरोलच्या यात्रेनें काहीं पुरावा मिळाल्यास पहावा हा त्याचा हेतु असावा त्यापैकी एका गुप्त पोलिसास “तू मला अमुक गावीं अमक्या ठिकाणीं गदीत नमस्कार करावयास आला होतास” असें त्यानीं सांगितलें ! यामुळे तो विचारा फजीत होऊन निघून गेला

(१०) गुप्त पोलिसानाहि दादा सौजन्यानें सांगवीत उदाहरणार्थ, काहीं गुप्त पोलिस सिंहगडावर येत तेथें त्याची उत्तरण्याची योगी सोय नसे. तेव्हा त्याची जेवणाची व निजण्याची जापल्याच बगल्यात सोय करून त्यांची ते सामोपचारानें ओळखण करीत चिरोल कसचे वेळीं असाच एक गुप्त पोलिस साधूच्या वेपानें सिंहगडावर आला होता त्यानें असें सांगितलें कीं, “कोल्हापूरकडील पहाडात

माझा गुरु राहतो इत्यारें वगैरे जमवून इमज सरकाराविरुद्ध बड करण्याची त्याची तयारी चालू आहे व आपला सहा त्यांना पाहिजे आहे ” टिळकांनी या साधू बुवाना सांगितलें, आपण कोण आहात हें मी ओळखलें असो धाता आपण येथेंच भाजन करून व झोंप घेऊन सकाळच्या थड वेळीं गडाचे खालीं उतरा मला आपल्या गुरुना काहीं एक सहा द्यावयाचा नाही ”

(११) सौजयाबद्दल तर टिळकाची प्रसिद्धि आहेच त्याचे घरीं नेहमीं यणाच्या जाणाऱ्या पाहुण्याची गर्दी असावयाची, व पाहुण्याची सर्व व्यवस्था नाट ठेवण्या बद्दल ते दक्ष असत व बाबा विद्दास याजपारीं सर्व व्यवस्थेबद्दल चौकशी करीत कित्येक पाहुणे तर महिना महिना राहत मुसलमान लोकहि त्यात असत व त्याचें पान मोठ्या जेवण्या घरात पण निराळें माडीत पुण्यास मुसलमानाची शिक्षणपरिषद झाली त्या वेळीं निरानराळ्या ठिकाणाहून मुसलमान आले होते ते भेटण्यास येत त्या वेळीं “ आपण पुन आला तर माझे घरीं उतरा ” असें बहुतेकास ते सागत कोणी आला तरी प्रथम ‘ आपण उतरलात कोठें ? ’ हा त्याचा प्रश्न असे व ‘ उतरण्याची सोय नसल्यास मजकडे या ’ अस सागत कोणी कांहीं मदत मागण्यास आल्यास त्यास सहसा विन्मुख परत धाडीत नसत व कोणी पैसे आणून दिल्यास ते न घेता होमरुल फडाकडे अगर पैसाफडाकडे द्या म्हणून सागत काहीं लोक कोठें दूरच्या प्रवासास जावयाचे म्हणजे विश्वासानें आपल्या पैसाची धेली टिळकाजवळ आणून दत ही निवळ ऐकीव गाष्ट नाही एकानें आणून दिलेले १४०० रुपये मी स्वत मोजून बांधून दिले होते एकदा एका अज्ञानाच्या इस्टेटीसबर्धी व्यवस्था करण्याचा प्रसंग असता त्यातील दागियाची याद करून त्याच्या सराफाकडून किंमती करण्यात आल्या त्या वेळीं त्या सराफानें असें सुचविलें कीं, याताल कांहीं आपल्याला पाहिजे असल्यास किंमत देऊन ठेवून घ्या यावर त्यांनीं त्याचा निषेध केला व शक्य तितक्या लवकर हें विष येवून घेऊन जा असें सांगितल

शानप्रकाशात सारखी एक महिनाभर टीका चालली आहे, त्याला एका आर्टिकलात हे उत्तर आहे ” असे टिळक म्हणाले तेव्हा गांधी म्हणाले की, “ शान प्रकाशाचा खप फार थोडा, केसरीचा खप सर्वत्र आहे ” टिळक म्हणाले, “म्हणून एकच आर्टिकल लिहिले. शिवाय वर्तमानपत्रातील लिहिणे त्यांच्या खपावर अवलंबून नसते ” अशी गांधी गेल्यावर टिळक म्हणाले, “ हा पक्का मिशनरी आहे ”

(१३) यानंतरची मी पाहिलेली भेट म्हणजे सिंहगडावरची. महात्माजी या वेळी प्रकृति सुधारण्याकरिता सिंहगडावर आले होते त्याचेबरोबर स्वामी आनंद, एक गुजराथी डॉक्टर, मरला देवीचा मुलगा दोपक व नैसर्गिक आरोग्याचे डॉक्टर ग. वेळकर वगैरे मंडळी होती ते नरोत्तम शेट्टे वगळ्यावर उतरले होते. लश्करच त्यांना अहमदाबादेच्या सपाबद्दलची तार आल्यामुळे परत जावे लागले. त्या वेळी टिळकाच्या व त्यांच्या एकदोन मुलाखती झाल्या. दादाचे त्या वेळी वृद्धावस्थेमुळे चालताना पाय बरोबर पडत नसत व वाट दिसत नसे म्हणून सिंहगडाच्या एडकाळ घाटांनी सध्याकाळी जाण्यास बरोबर कोणी मनुष्य लागे मी त्यांना एके दिवशी सध्याकाळी गांधींच्या वगळ्याकडे घेऊन गेलो. त्या वेळी बेशटवाईंनी पटेल यांच्याविरुद्ध काही गैरसमज उत्पन्न केल्यामुळे, व पटेल इंग्लंडात असल्यामुळे त्यांनीच बेशटवाईंस उत्तर दिले होते. यात बेशटवाईंस “ पूतना ” असे म्हटलेले होते या कडक भाषेचा गांधींनी निषेध केला बेशटवाईंची चुक असली तरी त्या आपल्या प्रामाणिक समजुतीप्रमाणे वागत आहेत असे ते म्हणाले यावर टिळक म्हणाले की “ पूतना देखील आपल्या प्रामाणिक समजुती प्रमाणेच वागत होती पूतनेला तरी अप्रामाणिक कोण म्हणतो ? पण ती जशी श्रुतिष्णास मारण्यास आली होती तशाच बेशटवाईंहि आमचे डेप्युटेशनचे कार्य

आहात मी तुम्हा दोषांमधील दुषा होतो ” असेर पुन दशात फिरुन आल्यावर आठदहा दिवसांनी भेट घेऊन चर्चा वरण्याचें ठरलें

यानंतरचा भेट अखेरचीच यात टिळक अत्यवस्थ हाते व शुद्धीवर नव्हते त्यांनी नुसता नमस्कार केला व ' When did you come ? ' (तुम्ही केव्हा आला ?) असा प्रश्न केला पुढें काहीं बोलण्याचा प्रयत्न ते करीत होते, पण त्यास बोलता आलें नाहीं नंतर डॉक्टराचे सांगण्यावरून गांधी बाहेर आले पुन त्यांनी बाबुराव गोखले यास आत पाठवून “ मला काहीं ' भेसज ' सांगा वयाचा आहे काय ” असें विचारावयास सांगितलें व तें आत येऊन बाबुरावांनी विचारलेंहि पण टिळक उत्तर देऊ शकले नाहींत !

(१५) टिळक व नामदार गोखले याचाहि माझ्यासमक्ष एकदा भेट झाली होती हा प्रसंग घडण्यास कारण झाली ती अशी त्या वेळीं टिळक व बेहट यांचे काँग्रेस-सभेसबर्धी बोलण चालत होत बेहटबाई सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटींत उतरल्या होत्या त्यांना भेटण्यास म्हणून टिळक सोसायटींत गेले तेथेंच त्यांनी सहज गोखले आहेत काय म्हणून चौकशी केली व ते होतेच अर्थात् त्यास भेटून आल शिष्टाचाराप्रमाणें गोखल्यांना परत भेट देणें प्राप्त झालें भेट खासगी स्वरूपाचीच होती गोखल आजारी होते व त्यांना जिना चढण्यास त्रास होत अस म्हणून बाह्यातील दाराजवळच्याच खोलींत, हल्लीं म्यानजरचें ऑफिस आहे तेथें, भेटण्याची व्यवस्था केली हाती सुमारे दहापंधरा मिनिट बोलणें झाल त्यात सामा य गोष्टी झाल्या टिळकाप्रमाणें गोखल्यांनाहि मधुमेह होता गोखल्यांनी मधुमेहाच्या डॉक्टरावर येणाऱ्या फोडावर ' Rasnol ' नावाचें मलम लावण्यास सांगितल तें टिळक शबटपर्यंत वापरीत असत अखेर काँग्रेससबर्धी गोष्टी निघाल्याच व वाद होतो असें वाटलें पण दोघांनी विषय आवरता घेतला

[टीप — या भेटीसमयानें जास्त इकीकत स्वतः टिळकांनी वर आल्यावर सांगितली त्या वेळीं वर ऑफिसात राकरराव लवाटे दत्तोपत लिमये, खाडिलकर व मी हाता टिळक वर येताच खाडिलकरांनी त्यास विचारलें “ काय म्हणतात गोखले ? ” यावर ' गोखले म्हणतात, तुम्ही काँग्रेसमध्ये यऊ नका कांन्स्टिट्यूशन व आनच्या काँग्रेसमधील मडळींचें व तुमचें पटणार नाहीं ' असें टिळकांनी सांगितलें यावर तुम्ही काय उत्तर दिलें अस खाडिलकर यांनी विचारल्यावरून टिळक म्हणाले, “ मीं गोखल्यास असें स्वच्छ सांगितलें कीं, काँग्रेस सर्वांची आहे ती काहीं कोणत्याहि एका पक्षाला आंदण दिली नाहीं मी प्रथम ' केंद्री ' (देश) तयार करणार काँग्रेसमध्ये येणार व काँग्रेस काबीज करणार आहे ' यावर खाडिलकर, लवाटे वगैरे मडळी विरिमत झाली हें

घोरण जरी टिळकानी आपल्या मनाशी बाधून ठेवलेले असले तरी त्यात यत्किंचित्ही गुप्तपणा न राखता, प्रतिपक्षी भेटावयास आला असता ते टिळकानी उघड बोलून दाखविले, हे घरे केले नाही, घोरण घृतीत येण्याचे आर्घीच त्याची पिनाकारण वाच्यता झाली असा यानंतर लक्षाटे यांच्या बोलण्याचा आशय होता त्यावर टिळकानी उत्तर दिले की, “ पूर्ण विचाराती जी माझी ठाम मते झाली असतात ती मी प्रतिपक्षाला नेहमी उघड व प्रथम बजावीत असतां आपले घोरण प्रतिपक्षाला उघड करून त्याच्याशी दोन हात करण्यातच पुढ्यार्थ आहे असें मला वाटते । ”

स्वतः टिळकानी ही हकीकत सांगताना सदर लेखकाने ती प्रत्यक्ष ऐकली असल्याने थेंबे दिली आहे—संपादक]

(१६) टिळक आणि रँग्लर पराजपे याची मात्र एकदाच उम्या उम्या भेट झालेली माझ्या आठवणीत आहे म्युनिसिपालिटीच्या निवडणुकीस रँग्लर पराजपे उभे राहिले होते गायकबाडवाडा टिळकाचे हयातीतच रामभाऊच्या नागावर होता तद्द्वारा रामभाऊला मत होते व ते मागण्यास रँग्लर पराजपे स्वतः आला होते बाडवाडील पुलाच्या तांडाशीच त्याची व टिळकाची गाठ पडली दोघानी एकमेकांस नमस्कार केल्यावर टिळक म्हणाल, “ आपल्या सारख्याना स्वतः मताकरिता हिंडण्याची जरूर नाही ”

(१७) गुप्त मोडिसापमाणे पोलीस अधिकाऱ्याशीही टिळक सौजन्यानेच वागत एकदा गायडर व दुसरे एक पोलीस अधिकारी सहज टिळकाकडे आले टिळकानी त्यांना प्रथमच इसत इसत विचारले, “ माझ्याकरिता काही वास्त घेऊन आला आहात काय ? ” त्यांनी आपण नुसते सासगी भेटीकरिता आणो आहो म्हणून सांगितले बोलता बोलता योगशास्त्रासवधीं चर्चा काढली त्या सवधीं टिळकानी त्यांना सरळपणाने माहिती सांगितली पुढे एक “ सोडगा शास्त्री ” नावाने प्रसिद्ध असलेल्या अनार्किस्ट योग्याची त्यांनी गोष्ट काढली हा मनुष्य त्या वेळी जर्मनीत किंवा अमेरिकेत असावा त्याबद्दलची टिळकाना काही माहिती आहे काय हे पाहण्याकरिता हे दोन पोलीस अधिकारी आले असावे टिळकानी सांगितले, हा शास्त्री मला पूर्वी भेटला होता पण इष्टी तो कोठे आहे हे मला माहीत नाही याउपपर फारसे सुभाषण न करता हे अधिकारी परत गेले

(१८) टिळकाच्या विनोदी भाषणासवधीं एक लहानशी गोष्ट सांगतो समुद्रातील शस्त्र, कवड्या वगैरे चित्रामौवती असवून तसवार तयार करतात, त्या सारखी एक टिळकाची तसवीर त्याच्या मुर्तीनी केली होती, व ती त्यांना दाखविली त्यावर ते म्हणाले, “ मौवताली हे लहान लहान शस्त्र आणि मध्ये हा मोठा शस्त्र म्हणून मला बसविलेले वाटते ! ”

दिवसात कैफीयत तयार करून छापून दिली ही गोष्ट होय. या सातआठ दिवसात त्यांच्या प्रकृतीस अपाय होत आहे हे त्यांच्या नित्य सहवासातल्या माणसाना दिसून येत होते पण एकदा अमुक काम, अमुक रीतीने, अमुक दिवसात करावयाचेंच असा टिळकाचा निश्चय झाला म्हणजे त्यांस परावृत्त करणें कोणासहि शक्य नव्हतें व शेवटचें निमित्तकारण म्हणजे मुंबईचें श्री० चमनलाल यानी त्यांना मोटारीतून ' थोडेंसें फिरावयास चला ' म्हणून पुष्कळ हिंडवून आणलें, त्यात त्यास वारा लागला तो सहन झाला नाही त्याच दिवशीं त्यांनीं मला किरकोळ पत्रें लिहिण्याकरिता सरदारगृहात बोलाविलें होतें मी दुपारीच गेलों व पुष्कळ वाट पाहिली शेवटीं सध्याकाळीं सहाचे नंतर ते परत आले पण " मला थोडीशी तापाची कुणकुण वाटते आहे, मी आता निजतो, पत्रें उघ्या लिहू " असें म्हणून ते आतल्या सोलीत जाऊन निजले तो सडकून ताप मरला व त्यावेच अग्नेरच्या आजारात पर्यवसान झालें

(२२) शेवटच्या वेगुर्दीत लोकमान्याची नेहमींची धोलण्याची विनोदी पद्धति व हात हलविण्याची पद्धति कायम होती. फक्त अशक्तपणामुळे वाक्याच्या शेवटचे शब्द थोडे अस्पष्ट येत असत. सकाळचे वेळीं माणूस ओळखण्याइतकी अर्धवट शुद्धि असे, पण दुपारी व रात्री हीसुद्धा नाहीशी होई. लोकमान्याचें शुद्धीतील बोलणें यापुढें ऐकण्याचें नशीरात आहे कीं नाहीं, याबद्दल मन साशक असल्यामुळे त्याचें निदान वेगुर्दीतील शेवटचे शब्द ऐकावे अशीच भावना बहुतेकाची होती.

बुधवार ता २८ जुलै रोजीं दुपारपासून लोकमान्याची शुद्धि नाहीशी झाली. त्याच्यापूर्वी आपण या दुखण्यातून धरें होणार असा त्याचा पूर्ण विश्वास होता. त्याच्या कन्या ज्या वेळीं प्रथम त्यांना भेटण्यास आल्या त्या वेळीं ते त्यांच्या नेहमींच्या विनोदी पद्धतीस अनुसरून म्हणाले, " पुन सगळ्या जमत्या का तुम्ही ? तुम्हाला उठल्यासुटल्या माहेरीं वेण्याची सवयच आहे ' त्याचप्रमाणें त्याचे धाकटे विरजीव जेव्हा पुण्याहून आले त्या वेळीं लोकमान्य म्हणाले कीं, " मी मुळांच आजारी नाही तुला उगीच चार दिवस मुंबईस घालवावयाचे होते म्हणून माझ्या आजाराचें निमित्त करून आलास असें वाटतें. "

ता. २७ जुलै रोजीं दुपारी, लोकमान्यांनीं घरच्या व्यवस्थेसबधानें काहीं बोलावें म्हणून श्री० घोंडोपत विद्वांस यानी सूचक प्रश्न केले. त्याचा भावार्थ लोकमान्यांनीं जाणला व ते म्हणाले, " अरे तू वेढा आहेस मी अजून पाच वर्षे खास मरत नाही आज अकरा वाजता जरा ' Critical ' होतें, पण आता ती वेळ गेली आता मी मरा होणार, मिण्याचें काहीं कारण नाहीं. "

ता २८ रोजीं दुपारी डॉ गोपाळराव देशमुख औपघ देत होते. औपघाचे दोन घोट घेतल्यावर गोपाळराव म्हणाले, " आता थोडे राहिलें, तेवढें घ्या. "

यावर लोकमान्य म्हणतात, "अहो, पुष्कळ पोटात गेलें म्हणूनच थोडें राहिलें." त्याचप्रमाणें सायकाळीं पाच वाजता गोपाळराव औषध देत असताना पुढील-प्रमाणें संवाद झाला:—

लोकमान्य—“आता मी तुमची औषध घेणार नाही, उगीच शास का देता ?”

डॉ. गोपाळराव—“पण येवढें घ्या, पुन्हा देणार नाही.” यानंतर औषध घेऊन लोकमान्य म्हणाले की, “आता, यापुढें सर्व औषधाचे डोज डॉ. साठ्ये यास द्या; ते आमचे सेक्रेटरी आहेत.”

ता. २८ जुलै रोजी रात्री ११ वाजता लोकमान्यांना दुसरें इजेक्शन दिलें, त्या वेळीं साठ्येला संवाद असा—

डॉ. नानासाहेब—आता इजेक्शन देतो म्हणजे घरे वाटेल.

लोकमान्य—माफ करा, एक झालें तें पुरे, अजून हात दुखतो आहे.

डॉ. नानासाहेब—या हातावर नको असेल तर या दुसऱ्यावर किंवा पायावर देऊ. कोठेही दिलें तरी चालेल.

डॉ. गोपाळराव—यानें तुमची उचकी थावून तुम्हास उचकीमुळें होणारा शास कमी होईल.

लोकमान्य—अहो, सासाकरिताच तर परमेश्वरानें जन्म दिला आहे, मुखाकरिता नव्हे.

डॉ. गोपाळराव—तरी पण आज हें एक इजेक्शन घ्या. पुनः तुम्हाला सास देणार नाही.

लोकमान्य—नको, उद्या मरावयाचें तें आजच माराल.

डॉ. वेलणकर—वेळ नाही लागणार.

डॉ. गोपाळराव—चटकन् होईल.

लोकमान्य—हे डॉक्टरां लागले पुनः सिद्धसाधकपणा करायला.

डॉ. नानासाहेब—वेळ मुळीच लागणार नाही.

लोकमान्य—माणसाला मारता पटकन घेतें, वेळ मुळीच लागत नाही. आमचे दाजीसाहेब विद्दगडावर पटकन् पशु मारून दाखवीत असत. एका घेकदात खलास.

याना विद्दांस—पण दादा, असें काय करता ? तुम्हाला सगळें ठाऊक आहेना. नानासाहेबसुद्धा असेंच सांगतात. ते तर आपल्या सगळ्यात शहाणे आहेतना !

लोकमान्य—तें खरें, पण तूं मला कां Support (सपोर्ट) करीत नाहीस ?
याप्रमाणें संवाद चारू असतां डॉ. गोपाळराव यांनीं इंजेक्शन केलें.

(२३) रात्री व दुपारीं बेशुद्धीत ते पुष्कळच बोलत असत. कधीं संभाषणा-
सारखें, तर कधीं व्याख्यानाच्या आवाजात, व्याख्यान दिल्यासारखें बोलत.
त्यांचीं सर्वच वाक्ये लक्षांत राहणें अशक्य आहे. सर्वसाधारणरीत्या घेवढें
सांगतां येईल कीं, या चार दिवसांत खासगी सांसारिक गोष्टीविषयीं ते एक
शब्दहि बोलले नाहींत. त्यांच्या लोकांत सर्व सार्वजनिक गोष्टीच घोळत होत्या.
अंतकालच्या बेशुद्धीतसुद्धां आपल्या अंगीकृत कार्यांशिवाय इतर कोणतीहि गोष्ट
मनांत न येणें ही कर्मयोगांतल्या समाधीची पराकाष्ठा होय. आम्हांस जीं वाक्ये
कळलीं तीं यापुढें दिलीं आहेत:—

ता. २८ जुलै रोजी रात्री—

“ १८१८ सालीं असें झाले—परवां हे १९१८ साल आलें—A
hundred year's history—आम्ही हे असे हीन झालों. ”

“ पंजाब Matter मध्ये तुम्ही काय करणार ? पटेल यांस तार केली काय ?
आम्ही Special कॉन्ग्रेस भरवणार आहोंत. ”

ता. २९ जुलै रात्री १ वाजतां व्याख्यानाच्या भाषेंत—

“ माझी अशी खात्री आहे आणि आपणहि विश्वास घाळगा कीं, हिंदुस्थानाला
स्वराज्य मिळाल्याखेरीज तरणोपाय नाहीं. ”

रात्री २ वाजतां व्याख्यानाच्या भाषेंत—

“ आपण व जनता यांनीं जे परिश्रम केले त्याबद्दल मी आपले आमार
मानतो. ”

ता. ३० पुढें त्यांचें बोलणें अस्पष्ट होऊं लागलें व तें अगदीं जवळच्या
माणसास देखील समजेनासें झालें. ते शेवटपर्यंत शुद्धीवर आले नाहींत. मरण-
समयीं त्यांची मुद्रा अत्यंत शांत होती.

सदाशिवशास्त्री भिडे

[भिडेशास्त्री हे वयाच्या पाचव्या वर्षी अथ झाले, तथापि त्यांनी लोकांकडून वाचून घेऊन शेंकडों मंत्रांचें अध्ययन केलें ते नामांकित प्रवचनकार आहेत वेदात-शास्त्रांत ते निष्णात आहेत सुंबई]

(१) शके १८३९ च्या भेटांतील हकीकत. गीतेच्या वाक्यार्थासंबंधी चर्चा चालू असता त्या आठवड्यात ज्या काही अवातरगोष्टी घडून आल्या, त्यापैकी पुणें करानीं केलेला श्रीशंकराचार्यांचा सत्कार व सदर प्रसर्ग झालेले लोकमान्यांचें मापण ही गोष्ट लक्षात राहण्याजोगी होती या बाबतीत वर्तमानपत्रांनीं फारसें मन घातले नव्हतें, तरी पण त्या वेळीं आचार्यांच्या मठात चाललेली खटपट बरीच महत्त्वाची होती यात संशय नाही त्यासंबंधी बोलताना लोकमान्य असें म्हणाले कीं, शंकराचार्यांना पैसे दिले तरी त्या पैशाचा विनियोग कसा होतो हे आम्हास कळणें अत्यंत अवश्य आहे, असें आता लोकांना वाटू लागले आहे हें लोकांच्या मनोवृत्ति जागृत झाल्याचें लक्षण होय लोकांनीं जर निरनिराळ्या कामात लक्ष घालण्यास प्रारंभ केला, तर त्यायोगानें प्रातिनिधिक तत्त्वाची सवय होऊन दानधर्माला इष्ट बळण लागण्यास उशीर लागत नाही ज्या दिवशीं सकाळीं आमचें हें बोलणें चाललें होत त्याच दिवशीं तिसरे प्रहर आचार्यांचे मठात सभा भरवयाची असें ठरलें होतें श्रीशंकराचार्य मठ सक्ेश्वर, पूर्वाश्रमांचे वेदमूर्ति शेंडे, गुरुस्वामी व शिष्यस्वामी, या दोघांच्याही स्वान्या त्या वेळीं पुण्यास आल्या होत्या तो भाद्रपद शुद्ध एकादशीचा दिवस असावा असें वाटतें. तिसरे प्रहर चार वाज याच सुमारास श्रींच्या सत्काराकरितां भरलेल्या सभेस सुरुवात झाली. सभेंत दासल झाल्यावर प्रथम शास्त्री वैदिक मंडळींनीं "दीर्घतमामामतेयो" या मंत्रानें श्रींस पूजाद्रव्य अर्पण केल्यावर लोकमान्यांनीं श्रींना पूजा व दक्षिणा समर्पण केली व ते बोलावयास उठले तेव्हा म्हणाले, "मठदेवता संन्यस्त आहे, तिला पैशाची जरूर नाही, पण मठाचा कारभार पैशाचाचून चालत नाही श्रींची जहागरी जप्त असल्यामुळे सर्वच कारभार लोकाभ्यावर येऊन बसला आहे त्यामुळे सस्यानामार्फत होणाऱ्या सर्व कार्यांत किंवा व्यवस्थेंत लोकांची इच्छा काय आहे हें पाहणें युक्त आहे श्रींच्या सस्यानाविषयी लोकांच्या अंतःकरणातील अभिमान जागृत व्हावा अशा बेतानें मठाची व्यवस्था लावण्या करिता पुणेंकरानीं एक योजना तयार करण्याचें मनात आणलें आहे, व या योजनेस श्रींचें अनुमोदनहि मिळालें आहे. तरी लवकरच श्रींच्या आशेसह वर्तमान ही योजना प्रसिद्ध होऊन त्या दिशेनें मठाच्या कार्याला सुरुवात होईल.

दुसरे दिवशींच्या भेटांत बरील सभेविषयी गोष्टी निघाल्या असता खुद्द मठस्य आचार्यांच्या मनातच सरी कळकळ उत्पन्न झाल्यापेरीज असल्या सभाचा लो...आ...३—

किंवा माषणाचा काहीएक उपयोग व्हावयाचा नाही, असे लोकमान्यांनी स्पष्ट बोलून दाखविले, आणि अखेरीस तेच कसे खरे ठरले, हे येथे निराळे सांगव्याय नको

(२) यानंतर विलायतेला जाण्याचे वेळी एकदोन सेपेस लोकमान्यांच्या भेटीचा प्रसंग आला त्या वेळी राजकारणाविषयीही काही गोष्टी निघत होत्या. विलायतेला जावयाच्या डेप्युटेशनसंबंधाने मतभेद, आतल्या वात बराच धुमसू लागला होता या वादतीत बडबडबाईचें नाव बऱ्याच प्रामुख्याने येत असे ज्या बाई राष्ट्रीय पक्षास इतक्या अनकूल झाल्या होत्या, त्यांनी एकाएकी टोपी फिरवलेली पाहून लोक आश्चर्यचकित झाले असले तर त्यात नवल कोणते ? याविषयी लोकमान्यांच्यापुढे मडळीत बरीच भवति-न भवति चालली होती मीही लोकमान्यांना या वादतीत प्रत्यक्ष प्रश्न विचारून म्हटले, " हे असे होते तरी कस ! काही माणसे पूर्वी अनकूल असतात तीच वाता एकदम प्रतिकूल कशी होतात ? ही माणसे पूर्वी अनकूल का होती, याविषयी लोकांना फारशी जिज्ञासा उत्पन्न होत नाही, पण जेव्हा ती प्रतिकूल होतात तेव्हा मात्र लोकांची जिज्ञासा अनायर होते, अशा वेळी प्रतिकूलतेची म्हणून जी कारणे पुढे येतात, ती तर मुळीच समाधानकारक नसतात त्यामुळे तर लोकांच्या कल्पनेस अधिकच चैत्र येऊन ज्याला जे सुचेल ते तो बोलू लागतो " माझे हे बोलणे ऐकून लोकमान्यांनी " निमित्तापाये सति नैमित्तिकस्याप्यपाय " ही व्याकरणातली परिभाषा म्हणून दाखविली, आणि सांगितले की, अशा लोकांची अनकूलता किंवा प्रतिकूलता ही नैमित्तिक असते कित्येक लोक केवळ कीर्तीकरिताच राष्ट्रकार्यात पडतात, आणि ज्या पक्षाच्या घर्तने काम केले असता अधिक कीर्ति मिळेल असे त्यांना वाटते त्या पक्षात ते सामील होतात व याच दृष्टीने त्यांना पूर्वी स्वीकारलेला पक्ष सोडूनहि थांबा लागतो कीर्तीची प्रसन्न इच्छा हे त्या घरसोडीचे मुख्य निमित्त होय केवळ कीर्तीवर नजर ठेवून "द्रुकार्ये" करणे हे मोठेसे उच्चतम नसले तरी नियम मात्र खास नव्हे " उदारस सर्व एषैते " हा गीतागात्राचा न्याय लोकांनी नेहमी लक्षात ठेवावयास पाहिजे अखली कीर्तीला मुकलेली मंडळी निरूपयोगी असतात असे मुळीच नाही. आजपर्यंत त्याचा पुष्कळच उपयोग झाला आहे, म्हणून त्यांच्या लोकेपणेकडे दुर्लक्ष करणेच भ्रमस्वरूप असते, परंतु त्यांच्याकडे असे दुर्लक्ष केले जात नाही त्यामुळे ही माणसे विघ्नरतात आणि कार्याचा मात्र विघाट होतो

(३) दुसऱ्या एका प्रसंगी लोकमान्यांनी लिहिलेल्या " श्रीरायनच्या " जुन्या आवृत्तीतील " नित्यानि उदासि " या शतबल महामाभ्यातील उक्तान्यासबंधी घर्षा निघाली होती. स्वामी विवेकानंदांनी वेदाच्या नित्यत्वाबद्दल परेच भोधम

प्रतिपादन केले होते परंतु वैदिक वाङ्मय नित्य व अपौरुषेय आहे, असे पूर्व मीमांसाकारांचे मत आहे व त्याला अनुसरूनच पुराणमतवादी लोकांचा सर्व साधारणपणे ग्रह झाला आहे ज्ञानद्वारा वेदाला नित्यत्व मानून स्वामीजींनी जुन्या मताशी जुळते घेतले आहे व भाष्यकार पतंजलीची देखील, अशीच शैली वरील उतान्यास दिसून येत होती यावरून प्राचीन व अर्वाचीन लोकांचे वेदाच्या नित्यत्वाबद्दल मत सारखेच आहे असा क्षणभर भास होतो परंतु ही गोष्ट खरी नाही, यात मतभेद अगदी स्वतंत्र आहे मीमांसक आनुपूर्वीस म्हणजे अक्षरशः शब्दरचनेस नित्यत्व मानतात तर भाष्यकारादि शास्त्रकर्ते किंवा आधुनिक सुशिक्षित लोक त्यातील ज्ञान नित्य आहे असे म्हणतात, असा या दोन मतात जमीन अस्मानाचा फरक आहे यावर लोकमान्य म्हणाले की, मीमांसकांचे मत कोणत्याच शास्त्रकर्त्यांना पसत पडले नाही आनुपूर्वीचे नित्यत्व सिद्ध करण्याविषयी मीमांसकांनी जी ओढाताण केली आहे ती तर अगदीच उपेक्षणीय आहे आणि म्हणूनच “ घाता यथापूर्वमकल्पयत् ” या श्रुतीचा अर्थदेखील भाष्यकारांच्या घोरणाप्रमाणेच लावणे जरूर आहे, म्हणजे अर्थाच्या दृष्टीने किंवा ज्ञानाच्या दृष्टीनेच वेदांचे नित्यत्व सिद्ध करणे उक्त आहे यावर मी विचारले की, तडजोडीची खरपट करून मतेक्याचा आभास उत्पन्न न करता आनुपूर्वीचे अनित्यत्व व वेदांचे पौरुषेयत्व सिद्ध करण्याचे बाबतीतील नैयायिकाची स्पष्टाक्तीच अधिक प्रशसनीय नव्हे का ! लोकमान्य म्हणाले, अगदी निःसंशय या बाबतीत नैयायिकांनी आमक असे काहीच लिहिलेले नाही, याबद्दल ते प्रशसेष पात्र आहेत परंतु या साध्या प्रभाचा निर्णय करताना देखील नैयायिकांनी आपल्या नेहमीच्या घडिवाटीस अनुसरून शब्दाचा जो कीस काढला आहे, त्यामुळे नैयायिकाचा हा निर्णय दुर्बोधपणाच्या अघारातच पडून राहिला आहे ही गोष्ट त्यांनी जर साध्या भाषेत सांगून ठेवली असती तर तिचा पुराणमतवादावर पुष्कळच प्रकाश पडला

सकार्त्वि ८ ते ११ व दुपारी २ ते ५ असे वादविवादाचा बसत असू. समापणाचे वेळी तसेच काही महत्त्वाचे कारण असल्याखेरीज आपणास कोणीहि हाक मारू नये अशी लोकमान्यांनी आपल्या मंडळीस ताकीद दिली असावी, असे वाटते. कारण, आम्हाला अगदी निर्वेधपूर्ण चर्चा करण्यास वेळ मिळत असे, त्याची वादविवादाची पद्धति शांत पण पूर्ण निर्णयात्मक अशी असे माझ्याशी वादविवाद करताना लोकमान्यांनी जो शांतपणा घेवनाचा मोकळेपणा दाखविला तो शब्दांनी वर्णन करण्यास मी असमर्थ आहे. वादाचे बाबतीत लोक म्हणतात तथा दुराग्रह मला कोठेहि दिसून आला नाही, इतकेंच नव्हे तर काही स्थळां मी पुढे मांडलेली कल्पना कबूल करून श्लाकाचे अर्थहि त्यांनी बदलले. चर्चेचा विषय शास्त्रीय असल्यामुळे मीमांसा, वेदात व अलंकार या शास्त्रातील त्यांचे प्रावीण्य फारच लोकोत्तर होते, असे माझ्याहि पूर्णपणे प्रत्ययास आले. मी शास्त्री असून पहिल्यापासून अध्यापनाचा व्यवसाय करणारा हाता, तथापि गीतेंतील एखादे पद कोणत्या शास्त्रात, कोणत्या प्रकरणात आले आहे, याविषयी त्यांच्या स्मरणशक्तीने तर मला पूर्ण आश्चर्यचकित करून सोडले. आता या वेळी एकच स्थळ आठवले आहे, ते असे की, शरीर हा शब्द वदातसूनच कोठे आला आहे, असा प्रश्न निघाल्याबरोबर अतर्क्याभ्यधिकरणामर्ध्य तो असावा, अस लोकमान्यांनी चटकन सांगितले, व मला दुसऱ्याच अधिकरणात असावासा वाटता, अस मी म्हटल्यावरून लोकमान्यांनी गारारभाष्याचे पुस्तक चटकन वपाटातून काढून आणले, व अतर्क्याभ्यधिकरणातील सूत्र वाचून दाखविले व तुम्ही म्हणता ते स्थळ सूत्राचे नसून शांकरभाष्याचे आहे अस सांगून तोहि माझ्याचा मारा

पडली आहे हा मंत्रलिंगाच्या वरूपनेचा अतिरेक होय वास्तविक मंत्रातील यती नाम् हे पद अपाम् याचे विशेषण आहे, आणि म्हणूनच यति हे स्त्रीलिंगी वर्तमान कालवाचक धातुसाधित पद्यीचे बहुवचन आहे परंतु इकडे कोणीहि लक्ष दत्त नाही चिकित्सक पद्धतीने वैदिक वाङ्मयाचे अध्ययन सुरू झाल्याखेरीज या गोष्टी लोकांच्या लक्षात यावयाच्या नाहीत

(२) एकादा न्यायशास्त्राविषयी एका वदातग्रंथात आलेली टीका पाहत असता पुढीलप्रमाणे मापण झाले हे ग्रंथकार म्हणणे पंडित वाचस्पतिमिश्र होत नैय्यायिकाचे सडण करताना सदर मिश्रमहाशयानी नैय्यायिकावर बरेच कोगडे उडविले आहेत व लोकमान्यानी देखील गीतारहस्यामध्ये नैय्यायिकाच्या भाषेच्या द्राविडी प्राणायामानदल यद्वा केलो आहे लोकमान्याची न्यायशास्त्रावर विशेषशी मर्जी नव्हती, हे मनात येऊन मी किंचित् रागानेच म्हटले "प्राचीन व अर्वाचीन वेदात ग्रंथ कारानी विवेचनपद्धति बहुतेक नैय्यायिकाचीच घेतली आहे असे असून त्याचेसबर्धी कडक भाषा वापरणे, हा निवळ कृतघ्नपणा नव्हे काय ?" तेव्हा लोकमान्य हसून म्हणाले, "अहो, एकादा मतभेद दर्शविताना लेखक विरुद्ध मतावर जी टाका करतो, त्याचे कारण त्या मताविषयी किंवा शास्त्राविषयी अनादर किंवा तिरस्कार दर्शविणे हे नव्हे, तर स्वतःच्या व दुसऱ्याच्या मतातील फरक वाचकाच्या स्पष्ट लक्षात यावा हेच त्याचे सर कारण होय, आणि याचकरिता मी देखील सन्यास मार्गावर प्रसंगविरोधी कडक टीका केली आहे वास्तविक आद्य श्रीशंकराचार्या विषयी माझी फार पूज्यबुद्धि आहे बौद्धधर्माच्या पडत्या काळी बौद्धभिक्षूच्या नैतिक अध पाताबरोबर अरिपल राष्ट्राचा अध पात हाण्याची वेळ आली होती परंतु आचार्यांनी आपल्या तीव्र वैराग्याने व अलौकिक बुद्धिवैभवाने शानवैराग्य संपन्न असे सन्यासी उत्पन्न करून नैतिक अध पतनापासून राष्ट्राचा बचाव केला "

(७) एके वळी बुद्धीच्या साम्याविषयी चचा सुरू असता लोकमान्यानी बुद्धीच्या समत्वाचे वर्णन पुढीलप्रमाणे केले, "मनुष्यास हर्षोत्पादक अगर शोक जनक अशी कोणतीहि परिस्थिति प्राप्त झाली, तरी त्या परिस्थितीत हर्षाने हुरळून न जाता किंवा दुःखाने न गागरता स्वतःच्या अध्यात्मिक उन्नतीकरता अगर लोककल्याणाकरिता प्राप्त परिस्थितीत जे करता येण्यासारखे असेल ते शात चित्ताने करित राहणे, हीच बुद्धीची खरी साम्यावस्था होय असे मी समजतो मला गीताशास्त्राचे चिंतन करण्याची फारच हीस होती, परंतु निकडे लक्ष देण्यास वेळ कसा तो मिळतच नसे, पण बरे झाले की, सरकारने मला पाचसहा वर्षे तुरुंगाच्या एकातवासात नेऊन ठेविले हा पाचसहा वर्षांचा काल निर्वेधपणे मिळाला म्हणूनच मला गीतेचा सागोपाग विचार करून गीतेसबर्धी मला काय घाटते, हे लोकांस समजावून देण्याची तजवीज करता आली " लोकमान्याच्या

तोडचीं हें अक्षरें ऐकून आमच्या डोळ्यांतून धळघळा अशु येऊ लागले तेव्हा लोकमान्य हसून म्हणाले, “शास्त्रीबोवा, यात तुम्हाला विशेष ते काय वाटतें ? अडवणीचे प्रसर्गें जर आपली बुद्धि शांत ठेवता आली तरच काहीं योग साधला, असें समजावयाचें, नाही तर “सुस्थे को वा न पडित ?”

(८) लोकमान्य दुसऱ्या वेळीं विलायतेस जावयास निघाले, त्या वेळीं मी पुणें मुक्कामी त्याची भेट घेण्यास गेलों होतों प्रथम गतिसंबधानें काहीं थोडेंसें बोलणें झाल्यावर त्याच्या प्रवासाबद्दल गोष्टी सुरू झाल्या लोकमान्याची अशक्तता, विलायतेतील कामाचा घास व वाटेची दगदग इत्यादि कारणामुळे आपल्या प्रवासा बद्दल लोकांस फारच काळजी वाटत आहे, असें म्हटल्यावरून लोकमान्यानीं महाभारतातील पुढील श्लोक म्हणून दाखविला —

“न साहसमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
साहस पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥”

प्रवासाची दगदग सहन होऊन इंग्लंडमध्ये काहीं काम करता आलें तर देश सेवेचें तेवढेंच स्वधर्माचरण घडेल, पण प्रवासाची दगदग न सहन झाल्यामुळे मरण आलें तरी हरकत नाही कारण, कर्तव्य करित असताना फोठेंहि आणि केव्हाहि मृत्यु आला तरी तो काशीक्षेत्रातील मरणप्रमाणें मोक्षप्रदच होतो बरोबर पैय अगर डॉक्टर घेतला नाही, त्याबद्दल सागताना लोकमान्य बोलले कीं, हिंदु स्थानापेक्षा इंग्लंडातच डॉक्टर जास्त आहेत आयुष्याची दोरी तुटली तर इंग्लंडचे डॉक्टर व हिंदुस्थानचे वैद्य दोघेहि सारखेच !

वाळकृष्ण शिवराम मुंजे

[एल् एम् अँड एस् डॉक्टर, नेत्रवैद्य, राष्ट्रीय पक्षाचे व स्वराज्य पक्षाचे एक प्रमुख पुढारी, नागपूर]

(१) १९०० सालाची गोष्ट असेल त्या वर्षी रायगडावर श्रीशिवाजीचा उत्सव मोठ्या प्रमाणावर लोकमान्याच्याच प्रेरणेने करण्यात आला होता त्या उत्सवास मी आणि माझे मित्र डॉ श्रीधर भिकाजी जठार, डॉ कृष्णराव मोरेश्वर पारधी (हे हल्ली दोघेरी विलायतेस स्थायिक होऊन राहिले आहेत) यासह हजर होतो मी आणि डॉ पारधी हे नुकतेच डाक्टरी पास होऊन मुंबई म्युनिसिपालिटीमध्ये प्रेग ऑफिसर या जागेवर नोकर होतो तोंपर्यंत मी टिळकाना पाहिले नसवें, निदान हेच टिळक म्हणून ओळखत नसे रायगडावर एक दिवस सकाळी दहाच्या सुमारास आम्ही गगासागर तळ्यावर स्नानास गेलो पोहता येत होते म्हणून पोहण्याच्या नादात होतो इतक्यात टिळक तेथे स्नानास आले त्या वेळेस रा तात्यासाहेब केळकर हे स्नान करून लाल सोबळे नेसून डोक्यावर छत्री धरून पाण्याजवळ घाटावर उभे हाते लोकमान्य स्नान करू लागले तेव्हा त्यांचे लक्ष आम्ही पोहत असताना आमच्याकडे गेलें त्यांनी आमच्यासबर्धी विचारपूस केली व टिळक आले असें कळताच आम्हीहि तारावर टिळकाजवळ आलों त्यांनी आम्हास आमच्या पोहण्याविषयी विचारलें टिळक आम्हास म्हणाले, ही नरसोपताची छत्री दोनहि हातात धरून केवळ पायाने पोहत या तळ्याचे पार जावें आम्ही तसा प्रयत्न केला पण मध्यातूनच परत आलों, पार जाऊ शकलों नाहीं नंतर लोकमान्यांनी ती छत्री आपल्या दोनहि हातात धरून केवळ पायाने पोहत परतिस गले आणि परत आले आम्ही हें पाहून थक झालों पूर्वापासूनच त्याच्याविषयी आदर, अभिमान व स्नेह आमच्यात होताच, परंतु हें पाहून आमच्या मनात आश्चर्य व प्रेमाचें भरतें आलें

(२) १९०६ साली आम्ही-टिळक, लापर्डे, मी व इतर काही मंडळी-कलकत्यास शिवाजीच्या उत्सवाकरिता जात होतो गाडीत बसल्यावर अनेक विषयावर चर्चा सुरू झाली गोष्टी चालता चालता कै० गोपाळराव गोखले याज विषयी गोष्ट निघाली पुण्याचे प्रेमसंबधानें गोखले यांनी विलायतेस जी विधाने केली होती ती विनाकारण त्यांनी हिंदुस्थानात परत आल्यावर परत घेतली ही मोठी चूक केली त्याच्यावर काहीं तोहमत आली असती तर सर्व प्रकारचा पुरावा त्याच्या समर्थनार्थ सादर करण्यात आला असता हीच गोष्ट पुढें चर्चेत आला असता टिळक म्हणाले, " गोखले हे मनाचे थोडे कोवळे आहेत, निर्घास्त

नाहीत, स्वराज्यामध्यें यांना Foreign Secretary ची जागा कर्षी देण्यात आली नसती. Home Member चें काम यानी उत्तम प्रकारें केळें असतें.”

(३) या शिवाजिच्या उत्सवप्रसंगी कलकत्यास एकदा अलाहाबादच्या बंगाली हायकोर्ट जजाच्या मुलानें टिळकास मेजवानी दिली होती. त्या वेळेस पान सुपारी घेत असता शेजारचाच एक बंगाली गृहस्थ तेंधें आला आणि टिळकास बाजूस नेऊन मोठ्या नम्रपणें म्हणाला, मी ज्योतिषाचा अभ्यास केला आहे आणि तुमची पत्रिकाहि पाहिली आहे. माझ्या गणितावरून लवकरच एकदोन वर्षांच्या आत आपणास तिसरा बधनयोग आहे मी हेंच सांगण्याकरिता येथें आलों आहे माझा मुलगा आजारी असून अल्पवय स्थितीत आहे मी आता जातो, असें म्हणून नम्रपणें नमस्कार करून तो निघून गेला मी या भाषणाचे प्रसंगी टिळकासरोधर होतो आणि हें सर्व भाषण माझ्या समोर झालें

(४) वेळगाव कॉन्फरन्सच्या वेळेस आम्ही सर्व मवाळाशी तडजोड करण्याचे विरुद्ध होतो. आमचें म्हणणें असें होतें की, मवाळाकडून भरविण्यात येत असलेली कॉंग्रेस ही काहीं सरी व सर्व पक्षाची राष्ट्रीय कॉंग्रेस नव्हे सर्व पक्षाची मिळून सरी राष्ट्रीय कॉंग्रेस भरविण्यात येईपर्यंत कॉंग्रेसचें फ्रीड जें मवाळांनीं ठरविलें आहे तें सर्वमान्य फ्रीड होऊ शकत नाहीं आणि त्यांनीं आमच्या गैरहजेरीत केलेले नियम आम्हास मान्य नाहींत टिळकाचें म्हणणें पडलें कीं राष्ट्रांत दोन कॉंग्रेस सभा भरविणें चूक होईल तेव्हा मवाळाशीं समेट करून त्या कॉंग्रेसमध्ये आपण आपला पाहिल्या प्रथम डिरकाव करून घ्यावा, आणि नंतर आपल्या बहुमतानें आपल्या मनाप्रमाणें सर्व पुढें घडवून आणावें, हा भशा प्रकारें समेट करणें आम्हास अपमानास्पद वाटे अशा स्थितीत आम्हास धोलावणें आल्यावरून मी दादासाहेब साखरे याजसरोधर पुण्यास गेलों. लोकमान्यांनीं माझी समजूत घालण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु मी आपलें मत बदलवू शकलों नाहीं पुढें वेळगावास आम्ही सर्व मिळून गलों माझी लोकमान्यांचेच बगल्यावर राहण्याची व्यवस्था करण्यात आली तेथेंदि बळघतरांनीं माझे मन बळघिण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु व्यर्थ शेवटीं, ज्या दिवशीं हा समेटाचा ठराव येणार होता, त्या दिवशीं अगदीं सकाळीं प्रातर्विधि उरकण्याकरिता मी तयारीत असता मला एके बाजूस एकटा पाहून बळघतराव माझ्याजवळ आले आणि म्हणू लागले, पहा, हा समेटाचा ठराव पास केल्यानें आपल्या पक्षाची पुढें गरशी होण्याचा फार समभव आहे. तरी, मध्यप्रातातकें मी या ठग्याचें समर्थन करूं पाहिजे. मी निश्चिंत म्हणारों, हें शक्य नाहीं माझ्या बुद्धीत पटत नाहीं, आणि मन मोकळे करून योगावें तर मला असें घाटू लागलें आहे कीं, कदाचित् भारतां आपलें अपतारपत्य संपलें. परशुरामाचा क्रिया कृष्णाचा परामव घेता हाहा

सशीच वेळ आपलीहि घाली आहे असें यादें आपली ही मोठी चूक होणार आहे, हे आपणास निश्चून सांगण आता प्राप्त झालें आहे आताहि आपण सर्वांच्या विचाराप्रमाणें आपला विचार बदलावा बळवतराव म्हणाले, तुम्हाला अनून राजकारण समजत नाहीं मा म्हणतों तेंच करणें भेयस्कर होइल मी मनाचा उद्वेग आवरून म्हणलों, बळवतराव, आपण माझे गुरु आतापर्यंत आपल्या विचारानें आमचें कल्याणच झालें आहे माझ्या बुद्धीला जरी आपलें म्हणणें बिलकूल पटत नाहीं तरी आपण माझ्यापेक्षा अनंत पटींनीं शहाणे आहात आपल्या शहाणपणावर आणि मुसद्दीपणावर भासा पूर्ण विश्वास आहे ही परीक्षची वेळ आहे मी आपल्याविरुद्ध जाणार नाहीं अकल्याण होणारच असल तर होईल पण आपण ही चूक करात आहात, असें जरी मला यादें, तरी आपला तसाच आग्रह आहे तर मी चचन देता की मी आपल्याविरुद्ध जाणार नाहीं आणि या कांफरन्समध्ये आरल्या विरुद्ध जो पक्ष जोमान उभारण्यात येत आहे त्यात मी सामील हाणार नाहीं प तु सभत मी भाषण करणार नाहीं बळवतराव म्हणाले, तुम्हाला ल्यकरच प्रत्यय यइल की या वेळस इच करणें शहाणपणाचें आहे या घोरणानें गेल्यास वष देन वयात आपल्या पक्षाची सरशी झाल्यानिवाय राहत नाहीं

कोंफरस पुढें सपला लाक आपापला परीने चर्चा करू लागले तिसऱ्या दिवशीं मुम्बईच्या "टाइम्स" पत्रात अग्रलेख आला त्यानीं बळवतरावाचा मुत्सद्देगिरीचा कावा उघडकास आणला आणि टाइम्सकार म्हणाला की, त्या समेटाच्या ठरावानें टिळकानें काँग्रेस काबीज केली माझे डाले उघडले बळवतरावाकडे जाऊन मी आपल्या याचर्चित मारून घेतली आणि प्राजल्पणें चूक कबूल करून क्षमा मागितली बळवतराव हसले, आणि हें प्रकरण मिटल

मनाहर विष्णु काथवटे

[वी ए एरएल वी ला टिळकाजे सहाय्यायी पेशनर सबजब् वाइ]

लोकमान्याचा व माझा विद्यार्थीदशेंतील फार निकट सवघ आम्ही दोघेहि डेफन कॉलेजात असता त्या वेळीं ह पुढें असामान्य पुरुष हातील अशी कल्पना नव्हती तरी पण इतर विद्यार्थ्यांपेक्षा याच्यात अलौकिक गुण होते हें त्या वेळींहि लक्षात आल्यावाचून राहिलें नाहीं कॉलेजात ते आले तेव्हा त्याची शरीरप्रकृति

अत्यंत क्षीण होती, म्हणून त्यांनी सर्व मर शरीरसंपत्ति मिळविण्याकडे दिला, व यामुळे त्यांस कधी औषधाचे नांवहि घ्यावे लागले नाही, व त्यामुळेच अखेर-पावेतो त्यांना अचाट कामे करतां आलीं.

त्यांच्या व इतर विद्यार्थ्यांच्या वाचनाच्या रीतीत फरक होता. इतर विद्यार्थी ग्रंथ समजला म्हणजे तृप्त होतात, परंतु यांची तेवढ्याने कधीहि तृप्ति होत नसे. ग्रंथकर्ता कितीहि जाडा विद्वान् असला तरी त्याचे विचार बरोबर आहेत किंवा नाहीत हे पाहण्याकडेच त्यांचे विशेष लक्ष असे. कोणी सहाय्याची त्यांना म्हणे की, हा ग्रंथकर्ता जबर विद्वान् व हांडगा अधिकारसंपन्न असतांना त्याच्यापेक्षा तुम्ही जास्त शहाणे की काय ? तर ते स्पष्ट सांगत की, होय, तोहि मनुष्य, मीहि मनुष्य; तो चुकीस पात्र नाही असे घरून कां चालावे ? त्यांचे म्हणणे सयुक्तिक आहे किंवा नाही हे आपण आपल्या बुद्धीनेच ठरविले पाहिजे. नाहीतर मग परमेश्वराने दिलेल्या बुद्धीचा उपयोग काय ? कॉलेजांत असतांना आपल्या मित्र-मंडळींनी विड्या ओढलेल्या पाहून त्यांस त्याबद्दल अत्यंत तिडकारा येई. प्रेमाने ते त्यांचा निषेधहि करीत. पण तेच टिळक पुढे पोक्त वयाचे झाल्यावर आपला विडीवाज स्नेही घरी आल्यास त्याकरितां बाजारांतून विड्या आणून ठेवीत ! एल्एल्. वी चे अम्यासासाठीं उपासनी, अण्णासाहेब शारंगपाणी, टिळक व मी असे डेकन कॉलेजांत कांहीं दिवस राहिले होतो. तेव्हां त्याच वेळीं त्यांनी आपला आयुष्यक्रम बहुतेक ठरवून टाकला होता. लोकांत राजकीय विषयाची जागृति करण्याकरितां शिक्षणाची स्वतंत्र संस्था स्थापून, जोडीला वर्तमानपत्र काढून, त्याची पूर्तता करणे हाच त्यांचा भावी आयुष्यक्रम निश्चित ठरला होता.

ते स्वभावाने निश्चयी व आग्रही होते तरी आपल्या स्नेहासंबंधाने फार कोवळ्या मनाचे असत. प्रसंगविशेषी अतिशय क्षीज सोसणारे होते. आमच्या स्नेह्यांत कृष्णाजी सदाशिव मराठे या नांवाचा एम्. ए. चा अम्यास करणारा एक विद्यार्थी होता. मुंबईस पालव्याचे रस्त्यावर एका भाड्याचे घरांत ह्य करून सदर मराठे व आम्ही रहात होतो. एकदां मराठे हा शीतज्वराने आजारी पडला. त्याला के० डॉ० अण्णासाहेब पटवर्धन हे औषध देत होते. त्यांनी आम्हां सर्वास बजावले की, याची शुश्रूषा फार काळजीने करावयास पाहिजे. टिळक तेव्हां दुमन्या घरी रहात होते. परंतु हे त्यांना कळल्यापरोवर ते आमच्या घरी येऊन मराठे यांची शुश्रूषा करण्याकरितां अहोरात्र जागृत असत व सर्व प्रकारची मेहनत स्वतः करीत. परंतु शेवटी त्या दुखण्यांत त्याचा अंत झाला. टिळकांच्या मानसिक धैर्याचा एक भासला पाहण्यास सांपडला. तो असा की, सोनापुरांत (स्मशानभूमि) मराठे यांचे प्रेत नेह्यावर दर्शनाचे वेळेस घराणायर त्यांच्या शरीराचा-गुट्याला-भागा-भागे बाहेर पडला त्याचरशी सर्व एकमेकांकडे टकटक पाहू लागले; पण चटकन् टिळक मात्र पुढे होऊन त्यांनी तो भाग

तोडून दु सानें सरणात टाकून दिला ! आशी २०-२५ जण तेथें होतों, पण त्यापैकी कोणावेहि हातून ही गोष्ट झाली नाही. सागण्याचा मुद्दा असा की, सोण्यापेक्षा मृदु व वज्रापेक्षा कठीण असें साधुसताचे लक्षण कवि सागतात हें या योर पुरुषाच्या उदाहरणानें स्पष्ट होणारें आहे !

लक्ष्मणशास्त्री लेले

[प्रोफेसर न्यू पूना कॉलेज, व लोकमान्याचे एक चहाते.]

(१) ताईमहाराजांच्या खटल्यातून टिळक मुण्डले तेव्हा अभिनदनार्य मी त्यांना आमहानें मोजनास बोलाविलें ते आल्यानें घयता वाटली तेव्हा मी कै० परशुरामपततात्या गोडबोळे यांच्या घरी राहत होतों, म्हणून त्यांच्या गोष्टी निघाल्या तेव्हा टिळक म्हणाले, मी लहान असता मोरापताच्या कठीण आर्या घेऊन परशुरामपततात्याकडे पुष्कळ वेळा याच घरात आलों आहे तात्या हे मोठे काव्यभोक्ते व वाङ्मयव्यासगी त्यांच्या नाटकांच्या अनेक हस्तलिखित प्रती मी पाहिल्या त्यांची सस्कृत नाटकांची भाषातरे अप्रतिम आहेत मजजवळील काव्यग्रथाचा भ्रष्टा पाहून टिळक म्हणाले, “ हा आनुवंशिक संस्काराचा परिणाम आहे बापाचा घदा मुलानें करावा या मतात पुष्कळच अर्थ आहे ”

(२) नाशिक येथें प्रोव्हिन्शियल कॉन्फरन्सचे वेळीं टिळकांचें एक व्याख्यान यशवंतराव महाराजांच्या छत्तीजवळ पटागणावर झालें. त्या वेळीं टिळकांचें एक जुने मित्र बाबा कुलकर्णी यानीं टिळकांच्या अभिनदनार्य काहीं कविता रचून आणलेल्या एका गृहस्थानीं वाचून दाखविल्या त्यावर टिळक बालावयास उभे राहत असता बाबा कुलकर्णी त्यास म्हणाले, माझ्या नावाचा उल्लेख करू नका टिळक म्हणाले बरें आहे ! पण माषणाच्या आरभीच ते म्हणाले, “ आताच कांहीं माझ्या स्तुतीनें मरलेलीं पद्ये येथें म्हणण्यात आलीं पण ‘ बाबा वाक्यम् प्रमाणम् ’ मानणारा मी नाही ’ अशा खुबीनें टिळकांनीं बाबा कुलकर्णींची समावना केलीच ! !

लक्ष्मण रघुनाथ भिडे

[सत्याग्रहाश्रम, सावरमती, अमदावाद.]

मी पूर्वी एक महाराची शाळा चालवीत होतो. सागलीच्या ज्योतिषमेलनाचे वेळीं माझ्या निमंत्रणावरून वेळांत वेळ काढून हरिपुरास जाताना लोकमान्य टिळक महाराजांच्यात आले, व त्यांनीं माझ्या कार्यास इतकें उत्तेजन मिळालें कीं, त्यामुळे अस्पृश्योच्चाते हें माझे एक जिव्हाळ्याचें काम होऊन बसलें आहे. आज महात्मार्जांच्या चळवळींत मी जो थोडा भाग घेत आहे, त्याचें सर्व धीज लोकमान्यांच्या या परिचयातच आहे.

दत्तात्रय शिवराम शाळिग्राम

[जपानला गेलेले स्कॉलर व करवीर सरकारचे एक नोकर.]

मी शिक्षणाकरिता जपानला जाण्यास निघालों तेव्हा मी टिळकाची गाठ घेतली. तेव्हा उपदेश म्हणून त्यांनीं मला सांगितलें कीं, ज्याच्या योगानें स्वदेशाची सांपत्तिक प्रगति होईल तेच शिक्षण खरें उपयोगी जपानात तुम्ही शिक्षणाशिवाय इतर राजकीय उलाढालींत तूर्त पडूं नये. आमच्यासारख्यांनीं त्याकरिता आपलें आयुष्य वाहिलेंलें आहे. तुमची विद्यार्थिदशा संपल्यावर तुम्हासहि तें करणेंच आहे; पण त्याचा विचार मग करता येईल. परदेशात स्वतंत्रपणें बोलार्थें, वागार्थें वसे तरुण विद्यार्थ्यांना वाटतें, परंतु तो मोड तुम्ही तूर्त आंवरला पाहिजे.

एके दिवशीं मी टिळकाकडे बसलों असता “केसरीत” प्रसिद्ध करण्याकरितां बुद्धिबळाचा एक डाव त्यांचेकडे आला, तो त्यांनीं भूमितीच्या प्रक्षाप्रमाणें फारदावर पाहूनच तोंडानें सांडविला. पुढें गोष्टीवरून गोष्ट निघतां “सचिन्न लडन टाईम्स” मध्ये असें डाव येतात त्यावर “व्हाइट टु द्द्रे अँड मेट इन थी मूव्ज”-पादन्यानें प्रथम खेळून काळ्यावर तीन डावात मात करावी-असें लिहिलेंलें असतें असें मी म्हणालों. तेव्हा टिळक थट्टेनें म्हणाले, खेळातसुद्धा पादन्यानें काळ्यावरच मात करावी हें काय म्हणून ! खेळातहि काळ्याचा पादन्यावर डाव होऊ नयेच कीं काय ! आणि “केसरीत” येणाऱ्या डावाची परिभाषाहि मा बाणेदार उत्तरांतलि घोरणास अनुसरूनच असे.

नीलकंठराव पाटणकर

[बी. ए. एल्एल्. वी. वकील, नाशिक; टिळकांचे एक जुने शिष्य.]

टिळकांच्या कायदेपंडितगिरीचा मला ज्या खटल्यांत अनुभव आला तो विठ्ठलराव विरुद्ध रामराव विंचूरकर (२ मुंबई लॉ-रिपोर्टर पान १३९) या कार्मी मित्ताक्षरेने सावत्र आणि सख्खा असा फरक भावांच्या वारसहक्कांत करून सख्खा भाऊ हा अधिक जवळचा वारस व तो नसल्यास सावल भाऊ वारस होतो असा नियम ठरविलेला आहे. या नियमातील मूळ तत्व धरून सख्खा चुलता अधिक जवळचा व तो नसल्यास सावत्र चुलता, असा वारसाचा निर्णय करावा, किंवा सख्खा आणि सावत्र हा भेद न करतां सख्खा व सावत्र चुलता हे दोघेहि एकाच स्थानावर असल्यामुळे दोघेहि समसमान हक्कांने वारस व्हावे, असा कायद्याचा प्रश्न या मुकदम्यांत होता व मित्ताक्षरेने काढलेला भेद किती लांबपर्यंत म्हणजे कोणकोणत्या नात्यातून किंवा पिढ्यातून मानावा असा उहापोह मीमांसापद्धतीने मित्ताक्षरेच्या शब्दार्थावरून व इतर धर्मग्रथांच्या आधारांवरून केलेला या कार्मी आढळून येईल. या कामांतील ही तक्रार कशी करावयाची याबद्दल सर्व भ्रम लोकमान्यांनी करून, त्यांनी सर्व शास्त्रग्रथांदरून तयार केलेले आर्ग्युमेंट मी व नानासाहेब पेंडसे (इल्लीं जुनागड येथे प्रोफेसर आहेत) या दोघांस, आम्ही पक्षकार रामराव यांचे वकील असलेमुळे, त्यांनी समजावून दिले व नंतर हायकोर्ट वकील चंदावरकर यांसहि समजावून दिले व मग ते आर्ग्युमेंट चंदावरकर यांनी कोर्टापुढे मांडले. धर्मग्रथ पाहण्यासाठी टिळक, मंडलीक यांचे लायब्ररींत जात तेव्हा मीहि बरोबर आहे. टिळकांनी तयार केलेले हे आर्ग्युमेंट धर्मशास्त्रग्रथाचा अर्थ करण्याच्या शास्त्रीय पद्धतीने तयार केलेले पाहून त्यावरून त्यांची बुद्धि व विद्वत्ता याबद्दलचा माझा आदर दुणावला.

भाऊसाहेब आठल्ये

[धी. ए., लो. टिळकांचे जेही व कै. बापूसाहेब आठल्ये यांचे कनिष्ठ वंशु, हल्ली सुकाम गोमांतक.]

(१) बापूसाहेब मुंबईस हायकोर्ट वकील असल्या वेळेपासून टिळक व दाजीसाहेब खरे यांचा व त्यांचा स्नेह होता. टिळक व नानासाहेब देशमुख यांचा स्नेह आठल्ये यांच्या कारणानेच प्रथम झाला. टिळकांचे वडील व आठल्यांचे वडील हेही स्नेही होते. आठल्ये हे पूर्वी दावासाहेब कागलकर यांचे ट्यूटर असून त्यांचा व दिवाण माधवराव बंधे यांचाहि स्नेहसंबंध होता. टिळक, आठल्ये यांजकडून कायद्याची पुस्तके केव्हां केव्हां श्रम्यासाकरितां नेत व त्यांच्याशी त्या विषयाची चर्चा करीत. कोल्हापूरप्रकरणी टिळकांवर फिर्याद झाली. तेव्हां आपणातर्फे आठल्ये यांनी वकीलपत्र घेऊन वॅरिस्टर यास मदत करावी अशी बरे यांनी त्यांस विनंति केली. पण आठल्ये यांनी ती नाकारली, व सांगितले की, या कामी मी तुम्हास मदत करणार नाही. कारण टिळक तुम्हांत गेल्याने मला सतोष नाही. यामुळे पुढे आठल्ये व बरे यांचे वैमनस्य आले. नंतर टिळक, आठल्ये यांना भेटण्यास गेले, तेव्हा आठल्ये म्हणाले की, " तुम्ही इतर गोष्टीप्रमाणे या कामी माझा सहाय्य आर्घी घेतत तर उपयोग झाला असता. बरे यांच्या व तुमच्या स्नेहामुळे मला त्यांच्याप्रमाणे तुमचेहि वकीलपत्र घेतां येत नाही तथापि त्यांनीं मदलीक व मेधा यांना डिफेन्सचे कामी आंतून मदत केली. "

पुढे १८८७ साली आठल्ये हायकोर्ट वकिली सोडून बडोद्यास नोकरीवर गेले. त्यानंतरहि टिळक व दाजीसाहेब खरे यांना घेऊन डे. ए. सोसायटीचा राजीनामा द्यावा की नाही याविषयी आठल्ये यांचा सहाय्य घेण्यास मुंबईस गेले होते. त्या वेळीं सर्व हकीकत ऐकून " आणखी एक वर्षे राजीनामा देऊ नका. अजूनहि निभले तर निभावून घ्या " असे आठल्ये यांनी सांगितले व पुढे एक वर्षानंतरहि टिळकांनी राजीनामा दिला तत्पूर्वी पुनः हकीकत ऐकून घेऊन आता राजीनामा द्या, राहण्यांत अर्थ नाही असा सहाय्य आठल्ये यांनी दिला व त्याप्रमाणे टिळकांनी सोसायटी सोडली.

धर्माचे यावर्तीत टिळक व आठल्ये यांची मते जुळत. १८९०-९१ साली मसतिविलाच्या विषयावर आठल्ये यांनी टिळकांच्या पक्षास मान्यता देऊन 'केसरीत' एकदोन पत्रे लिहिली आहेत धर्मशास्त्र हा आठल्ये यांचा आवडता विषय थसे. त्यांनी व राजारामशाही बोदड यांनी रा. सा. मदलीक यांना धर्मशास्त्रावरील त्यांचे पुस्तक लिहिण्यास बरीच मदत केली. आठल्ये बडोद्यास गेल्यानंतर त्यांनी आपणमासदक्षिणेच्या फंडांतून धर्मशास्त्रातील कांहीं विकट मुद्यांवर निबंध

लिहून व शास्त्री लाकाकडून ते तपासवून बक्षिस देण्याकरिता धावणमास दक्षिणेच्या फडापैकी काही रकम सयाजीमहाराजाकडून वेगळी काढविली होती अशापैकी एक निबंध टिळक यानी लिहून बप्पिसहि मिळविले होते या निबन्धाचे परीक्षक महामहोपाध्याय बोंडसशास्त्री व बाळशास्त्री आगाशे रत्नागिरीकर हे होते तसेच, बडोदे संस्थानच्या स्वर्णान जर्मनी वगैरे ठिकाणी एकदात तरतरीत तरुण गृहस्थ पाठवून व्यापार व राजकारण यासबधी माहिती आणवावी अशी एक योजना आठल्ये याच्या समतीने महाराजांनी मुकर केली होती आणि व वा. प्रा गजर यांना व्यापारविषयक आणि बळवतराव टिळक यांना राजकारणाविषयक माहिती मिळविण्याकरिता युरोपात पाठवाव असे ठरलेहि हातें परंतु ही योजना पुढे तशीच राहिली पण " सयाजा शानमनुषा " ही पुस्तकमाला व कलाभुवन ही सध्या याच योजनेतून निघाली

आठल्ये त्याच्यामुळेच टिळक व सयाजीरावमहाराज यांचा परिचय झाला १८९३ साली वापटप्रकरण सुरू झाल्याचे आधी टिळक हे बडोद्यास गेले व त्याची व आठल्ये याची सर्व्हेसेटलमेंट सात्यासबधानें आणि महाराजाविरुद्ध बडोद्यात चाललल्या कारस्थानासबधानें बरीच सहामसलत झाली, आणि वापट याच्या स्नेहाप्रमाणेंच आठल्ये यांचा सहहि टिळकांनी वापटप्रकरणात पडण्यास कारणीभूत झाला

(२) बरील आठवणी पुरीजकरून स्वतःची म्हणून एक आठवण साली देत आहे कोल्हापूरप्रकरणी डोंगरीचे तुरुगानून टिळक आगरकराची सुटका झाली, त्या वेळीं माहि आठल्ये यापबरोबर तुरुगाचे दारात गेलों होतों येथें सुमारे शभरसवाशें गाड्या आलेल्या असून लोकसमाज सुमारे दोन हजारवर जमला होता परंतु कोणी एक जुन्नरचा उपदेशक पहाटें चार वाजताच मोठी दोन घोड्यांची गाडी, टिळक व आगरकरास पागोटें, झालजोडी, पोषाक घेउन तुरुगाचे दारापाशी आला बरोबर तो एक हावीहि घेऊन गेला होता सुपरिटेंडेंटाचे परवानगीने त्यानें उभयताची श्मश्रु, ज्ञान, पोषाक वगैरे त्यास करवून आपल्या गाडीत आणून बसविलें होतें परंतु स्वागताची सर्व तयारी व श्रम जुन्नरकर या गृहस्थानी केले असल्यामुळे त्यांचे विनतीस मान देऊन टिळक व आगरकर त्याचे गाडीत बसले सूर्योदयास मिरवणूक चालू झाली मिरवणुकीत सर्व महळी पायीच चालत होती नंतर मिरवणूक दास याचे बाडीत आल्यावर महळीचे आभारप्रदर्शनार्थ टिळक व आगरकर चारशब्द बोलले नंतर दोघेहि दोन दिवस मुबईस राहून पुण्यास आले

असल्याने, व टिळक कायदेवदित, त्याचा पक्ष त्यांना अवगत, म्हणून मी एक वेळ त्यास प्रश्न केला की, “ कायद्याने अशी टीका चालू शकते काय ? ” त्याचे उत्तर असे मिळाले की, “ कायद्याच्या शब्दाचे सामर्थ्याचा आम्ही उपयोग करू शकतो, व तो केला पाहिजे ”

एक तत्त्व सहज टिळकाचे तोंडून सागण्यात आले, त्याचा विद्याभिलाषी मनुष्यास उपयोग आहे म्हणून मी त्याचे महत्त्व मानतो तें हें—“ काही तरी एका अध्येय विषयाची जो पुरती आस्था घरलि, त्यास अनेक प्रकारें नूतन ज्ञान व त्या विषयाची नवीन शास्त्रांमुळे उपलब्ध होतील ”

मी अज्ञानपरवशतेनें एके समर्थी माझे देथें माझे चुलत वधूच्या मृत्युसमर्थी शेजारघर्मानें आपल्यासहवर्तमान टिळक याना प्रेतवाहक योजिलें तें काम त्यानीं घरच्या माणसाप्रमाणें केलें !

गोविंद फाशिनाथ गाडगीळ

[बी. ए., बॅरिस्टर, नेमस्त पक्षाचे व डेक्कन सभेचे एक प्रमुख समासद, पुणे]

(१) कै. लो० टिळक यांची मी कॉलेजमध्ये असताना इ. स. १८८९ ९० साली ओळख झाली त्या वेळी ते "प्रोफेसर टिळक" म्हणून फर्ग्युसन कॉलेजातील गणिताचे विषयात एक नावाजलेले प्रोफेसर होत. मी त्यांचा विद्यार्थी नव्हता, तरी आमचे डेक्कन कॉलेजातील प्रोफेसरांच्या विद्वत्तेचे मानाने त्यांची गणितातील प्रगति फारच विलक्षण होती माझे सहाध्यायी व लेही फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये १८८९ ९० साली त्यांचे विद्यार्थी होते. त्यात त्यांची तक्रार, रा. बळवतरावजी यांची स्मरणशक्ति व बुद्धि फार विशाल असल्यामुळे विद्यार्थ्यांस त्यांची गणिताची लेक्चरं समजण्यास फारच अडचण पडते अशी होती. बळवतरावजी अल्जिब्रयातील "Binomial Theorem" वगैरेवरची उदाहरणे तोंडाने सोडवीत, व ज्या विद्यार्थ्यांस ती उदाहरणे बोर्डावर लिहावयास सांगत त्या विद्यार्थ्यांचे दोनदोन थोडे भरून निघत. पण ते तिकडे न पाहता क्लासाकडे बघत असत, व तोंडाने उदाहरणाच्या Steps सांगत. याप्रमाणे "गणितशास्त्रविशारद" म्हणून रा. बळवतरावाचा लौकिक आम्हा विद्यार्थ्यांमध्ये एलिफन्टन कॉलेजचे गणितशास्त्राचे प्रोफेसर हॅयॉर्नव्हेट यांचेपेक्षाहि जास्त पसरला होता.

(२) इ० स० १८९१ साली आपले इकडे समतिविलाचे कायद्यासवधी फारच एळपळ उडाली त्या वेळी रा. बळवतरावजी यांनी त्या विलास वसून विरोध केला, व त्या वादात त्यांनी डॉ. माडारकर यास धर्मशास्त्रावरून अर्थ लावून, हार खाण्यास लाविली अशा सार्वत्रिक समजूत झाली होती डॉ. माडारकर यांचेसवधी डेक्कन कॉलेजचे विद्यार्थ्यांस साहजिकच अभिमान वाटत होता. म्हणून या मतानुयायी विद्यार्थ्यांनी एक यादी तयार करून, त्यावर "आम्ही यापुढे आमच्या मुलींची लग्ने १२ वर्षांचे वयाचे आत करणार नाही, कारण ते अशास्त्र होय" अशी शपथ घेऊन, ती यादी प्रसिद्ध करण्याचे ठरविले. परंतु बळवतरावजींनी आपल्या तर्कवादास लोकमताचा एवढा मोठा पाठिंबा मिळविला की, त्यापुढे डेक्कन कॉलेजमधील बरील विद्यार्थी मडळीस आपला प्रयत्न अजीबात सोडून द्यावा लागला.

(३) बळवतरावजींच्या ज्येष्ठ कन्येचा नाशिकचे वकील रा. विश्वनाथ गगाधर केतकर यांचेशी विवाह झाला, त्या वेळचा एक प्रसंग आठवतो. बळवतरावजी हे एक जुन्या मताचे व पुराणमताभिमानी गृहस्थ आहेत, अशी पुण्यातील लोकांची समजूत होती. कारण, कै. वा. सरदार वाळासाहेब नातू, अप्पाराव वैद्य, वकील वगैरे जुन्या मताचे म्हणजे "सुधारक विरोधी" मडळीशी त्यांचा

विशेष सत्र असे आमचे वडील के व काशिनाथपत गाडगीळ हे इ स १८८९ साली विलायतेहून बरिस्टर होऊन आल्यापासून त्यांनी प्रायश्चित्त न घेतल्यामुळे रा बाळासाहेब नातू रा अप्पाराव वैद्य वगैरे पुण्यामधील पुराण मताभिमानांनी मडळी त्यास ग्राह्यत लेखित असत रा बळवतरावजी यांनी काशिनाथपतास आपल्या मुलीचे लग्नाचे मेजवानीस येण्याबद्दल आग्रहाचे निमंत्रण दिले त्या वेळी रा काशिनाथपत यांनी ते निमंत्रण स्वीकारण्यापूर्वी, “ तुमची जुन्या मताची स्नेही मडळी मी बहिष्कृत आहे अशा मुद्यावर मला पत्तास असण्यास हरकत घेतील, तुम्ही आयत्या वेळी त्याच मोहवतीखातर माझे निराळे पान माडाल तर ते मला सहन दणार नाही करिता तुम्ही मला मेजवानीस येण्याचा आग्रह करू नका, ” असे रा बळवतरावजींस सांगितले त्यावर रा बळवतरावजींनी काशिनाथपतास उत्तर दिले का, ‘ मी तुम्हास निमंत्रण करण्यास यथापूर्वीच या सर्व गोष्टींचा विचार केला आहे ज होणार असेल ते द्या !! मी निश्चयी माणूस आहे व आपल्या शब्दाची किंमत जाणणारा आहे मी तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे सर्व व्यवस्था करतो ’ असे काशिनाथपतास सांगून त्यावेळीहून त्यांनी आपल्या आमंत्रणाचा स्वीकार करविला पुढे भोजनाचे वेळी काशिनाथपत मेजवानीस गेले ते हा जुन्या मडळीत तक्रार निघते अगरे गडबड होते असे दिसून आल्याबरोबर रा काशिनाथपत यास आपल्या हातान धरून मरपत्तीत बळवतरावजींनी बसविले ! पुढे त्याबद्दल गावात बरीच कुरकुर झाली परंतु बळवतरावजी यांनी आपल्या बोलण्याप्रमाणे आपला निश्चय तडीस नेला व आपला शब्द खरा केला यावरून दिसून येईल की ‘ रा बळवतरावजी हे केवळ जुन्या मताचे होते व त्याचेजवळ सामाजिक बाबतीत प्रागतिक विचार नव्हते ” अस म्हणणारास अगरे समजणारास त्याची दिशाभूल होत होती असे या एका गोष्टीवरून दिसून येईल

झाला. रा. सा. रानडे यांचे नेहमींचे सामोपचाराचे रीतीप्रमाणे “ टिळक यांचे वगळून काँग्रेस पक्षही होणार नाही ” असे त्यांनी आपले मंडळीस सांगितले. तेव्हा “ रा. बळवतराव यांचे बोलवून तडजोडीने काम करावे, ” असे त्यांचे सुचविले, व रा. बळवतराव यांचे काँग्रेसचे एक सेक्रेटरी करावे असा त्यांनी आपला मनोदय प्रगट केला. त्या वेळी रा. माधवरावाविषयी एक गृहस्थ असे बोलले की, ‘ Either Mahavrao Ranade or Madhavrao Namjoshi must rule Poona ’ अशा स्थितीत रानडेपक्षीय मंडळीस टिळकाविषयी रानडेयांचे चाललेले सल्लोख्यांचे अगर तडजोडीचे वर्तन विशेष आवडले नाही. रा. सा. रानडे यांनी “ आमच्या पक्षातील ज्या भाणसार्थी तुम्ही मनापासून काम कराल असा जोडीदार सेक्रेटरी तुमचा निवडून काढा, व काम करण्यास लागू, ” असे बळवतरावजींस सांगितले. त्यावर रा. बळवतरावजींनी पुढे कळविले की, “ वें काशीनाथपंत गाडगीळ यांचे खेरीज दुसऱ्या कोणाशी माझे जमणार नाही; व कळकळीने काम होणार नाही. ” म्हणून रा. माधवराव रानडे यांनी रा. टिळक व रा. गाडगीळ यांचे तडजोडीने रिसेप्शन कमिटीचे सेक्रेटरी नेमिले. रा. गाडगीळ यांचे नेमणुकीमुळे रानडेपक्षातील ज्या मंडळीस आपणास रा. सा. रानडे सेनेटरी नेमतील अशी अपेक्षा वाटत होती, त्याचा बराच हिरमोड झाला, व कुरकुर सुरू झाली.

(५) इ. स. १८९६ साली मुंबईस सप्टेंबर आक्टोबर महिन्यात प्रथम न्यूझीलंड फ्लेग हा नवीन भयंकर साथीचा रोग उद्भवला आहे अशी बातमी चोहोकडे पसरली. त्या वर्षी युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षा मुंबईस न होता दुसरे कोणते तरी ठिकाणी घेण्यात याव्या अशासंघर्षा या इलाख्यातील सर्व कॉलेजातील विद्यार्थ्यांत फार चळवळ उडाली, परंतु ही गोष्ट साध्य कशी व्हावी याबद्दल पुण्यातील फर्ग्युसन, डेफन व इजिनियरिंग कॉलेजातील विद्यार्थ्यांनी पुढाकार घेऊन मुंबईहून सर्व परीक्षा हलवावयाच्या असा निश्चय केला. यात L. L. B परीक्षेचे विद्यार्थीही बरेच सामील झाले, व त्यांनी या इलाख्यातील कॉलेजातील विद्यार्थ्यांचा पत्रदारे व तारांच्या द्वारे विचार अजमाविला. University ही विद्यार्थ्यांचे भीतीकडे अगर तफारीकडे लक्ष देण्यास तयार नव्हती असे दिसून आले. पुणे येथे या कामाकरिता व सर्वाकरिता सुमारे चार पाचशे रुपये फंड तयार झाला. रा. बळवतरावजी हे त्या वेळी प्रथमच युनिव्हर्सिटीचे निवडलेले फेलो झाले होते व त्यांचेकडे विद्यार्थीमंडळाचे पुढारी “ तुम्ही या कामी मदत घावी व खटपट करावी, ” म्हणून आपली गाहाणी घेऊन सहा मागण्यास गेले. बळवतरावजी यांनी विद्यार्थीमंडळाचे म्हणणे ऐकून घेतल्यावर त्यांचे मदत करण्याचे कगळू केले, व “ मी या कामी अर्ज तयार करतो, व आणखी चार फेलोजच्या सहा मिळवून हा प्रश्न सीनेटपुढे वादविवादाकरिता आणतो ” असे

आम्हास आश्वासन दिले. त्याप्रमाणे त्यांनी अर्ज तयार करून कै. दाजीसाहेब नगरकर वगैरे पांच फेलोजच्या सहा मिळविल्या; परंतु बळवतरावजीस आपणास यहुमत विलकूल मिळणार नाही असे वाटल्यामुळे आमचे हितासाठी त्यांनी आम्हा त्रिपार्ष्यांस असा सल्ला दिला की, न्यायमूर्ति रानडे हे सिंडिकेटचे एक सभासद आहेत; त्याचे मार्फत ही खटपट करा. या वेळी कै. प्रो. गोपाळराव गोखले व बळवतराव यांचे विशेषेने नीट नव्हते. विद्यार्थ्यांती काहींचा व गोपाळरावांचा विशेष परिचय होता, व “ रा. सा. रानडे, शेवियर कॉलेजचे प्रि प्रो. डेकमन वगैरे सिंडिकेटचे सभासदाकडे गोपाळराव गोखले यांचे मार्फत “आम्ही खटपट करू का ? व जर आम्ही रा. गोपाळरावाची या कार्या मदत घेतली, तर आम्ही तुमचे सहानुभूतीस व खटपटीस मुकू की काय ? ” असा प्रश्न आम्ही त्यास विचारला. त्यावर बळवतरावांनी उत्तर दिले की, “ रा. गोखल्याचा व माझा सार्वजनिक संबंध कसाहि असो, पण गोपाळरावाचे मार्फत तुमचे काम होण्यास मदत होत असेल, तर त्याबद्दल मी मुळीच विषाद मानणार नाही. मला जी तुम्हास मदत करावयाची ती मी अवश्य करीनच ! तरी तुम्ही काहीही सकोच न दाळता रा. गोपाळरावाकडे जा, व काय होतें तें मला वळवा. ” विद्यार्थीमंडळी पुढे प्रो. गोखले यांचे मार्फत रा. सा. रानड्याकडे गेली व “ मुबईहून परीक्षा बदलावी ” अशी त्यास विनंती केली त्यावर न्यायमूर्तींनी तत्ववेत्त्यास सार्जेसे उत्तर दिले, तें आमच्या हृत्पटलावरून कधीही हलणार नाही. तें उत्तर असे, “ Life is such a precarious chance, that it is a wonder we living to-day (जन्ममरण आपल्या हातीं नाही, तर मृत्यूस आपण का म्यासे !) हें उत्तर जरी तत्वज्ञानपरिपूर्ण होतें, तरी त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे समाधान न होता उलट त्याची निराशाच झाली, व त्याचे अल्प ब्यात त्याचे मनावर तें तत्वज्ञान विवेना ! न्यायमूर्तींनी हें उत्तर जरा घट्टेनेच दिले असावे असे त्यांनी “ काही खटपट करून पाहू ” असे शेवटी सांगितले त्यावरून वाटते. ही सर्व इकीकत रा. बळवतरावास सांगितल्यावर, “ या मंडळी-कडून शेवटी कितपत पाठिंबा मिळेल याचा भरवसा नाही, करिता आता मी आपली खटपट जोराने चालवितों, परंतु हल्लींच्या सीनेट व सिंडिकेटपुढे मला कितपत यश येईल याची मला खातरी नाही, असे त्यांनी सांगितले. इकडे पुण्याचे विद्यार्थीकमिटीने, सीनेटने व सिंडिकेटने काही निकाल न दिल्यामुळे सिधमधील कॉलेजातील विद्यार्थ्यांस थोपवून घरले, व ते तेथून परीक्षेकरिता निघाले नाहींत. रा. बळवतरावजींचा ठराव University पुढे येणार होता. विद्यार्थीवर्गात फार मोठी चळवळ उडाली होती. परंतु परीक्षा सुरू होण्याचे अगोदरच परीक्षेचे मंडपास मुबईस आग लागून तो जळून गेला, यामुळे University चे अधिकारी व सभासद विद्यार्थीवर्गावर फार खवळले ! सर्व

परीक्षा साहजीकच पुढे लांबल्या. हा मंडप कोणी जाळला याबद्दल पुढे दामोदर चाफेकर याने रॅडसाहेबांचे सुनावदल विस्तृत कबुलीजबाब देऊन त्यात खुलासा केला. यामुळे रा. बळवतरावजी टिळक याजवर त्यांनी विद्यार्थ्यांचा पक्ष घेतल्याबद्दल युनिव्हर्सिटीकडून खासगी रीतीने शिंतोडे उडविण्यांत आले होते, त्यांचे व पुण्याचे विद्यार्थीकमिटीवर त्यांनी मंडप जाळला म्हणून जो आळ घेतला होता त्यांचे यथायोग्य निरसन झाले ! या एका गोष्टीवरून रा. बळवतरावजी सार्वजनिक कार्य साधण्याचे बाधतीत आपले मत अगार पक्षभेद विसरण्यास कसे तयार असत हे दिसून येईल !!!

विश्वनाथ बळवंत नाईक

[एम्. ए., प्रोफेसर व लाइफ मॅबर डे. ए. सोसायटी व शुद्ध पंचांगप्रवर्तनकमिटीचे अधिकारी, पुणे.]

गोर पुढ्याशी थोडा जरी सवघ घडून आला तरी तेवढ्यानेच मनुष्यास एक प्रफारची घन्यता वाटत असते. यामुळे अशा प्रसंगाची स्मृति तो आपले मनात जागृत ठेवतो. मनुष्यस्वभावाच्या या विदोयास अनुसरून के. लो. टिळका-चगेवर सहकार्य करण्याचे जे थोडे प्रसंग मला लाभले, त्यांच्या आठवणींचे

आवश्यकता व इच्छा मला वाटली नसल्यामुळे, मला या ज्योतिषविषयक कार्यात कोणाशीही सहकार्य करण्याची अडचण नव्हती व आजपर्यंतही कधी उत्पन्न झाली नाही तथापि काही लोकांस तरी ला टिळक व मी एकत्र काम करित असल्याचे पाहून थोडे नवल वाटते असेल यात शका नाही असो, समेलनाची हकीकत देण्याच हे स्थळ नव्हे त्यातील सामण्यासारखी गाष्ट म्हणजे समेलनातील आरभीची भाषणे झाल्यानंतर विषयनियामक कमिटीत जी चर्चा झाली त्या चर्चेच्या वेळेस लो टिळकानी अगिकारिलेले घोरण हे होय त्याच्या कार्य करण्याच्या पद्धतीचे रहस्य त्या एकदोन दिवसांच्या सहवासान माझ्या चांगले प्रत्ययास आले झाली गेलेल्यास ज्याप्रमाणे खडबडून जागे करावे त्याप्रमाणे सामान्य लोकांत मुरलेले विचारद्वैधिल्य आपल्या स्पष्ट व लोकांस नमके पटेल अशा भाषणाने आधी दूर करावयाचे, मग त्याचे अवसान पाहून त्या बेताने त्यांना आपल्याबरोबर जितक लाब नेव्हेल तितके लाब कार्यसिद्धीचे दिशेने न्यावयाचे, व हे करताना त्याच्या मार्गातील अडचणी दूर करण्याची जबाबदारी आपण स्वतः पुढे होऊन पतकरावयाची, अशी त्याची पद्धति या ज्योतिष समेलनाचे कार्या माझ्या अनुभवास आली

(२) समेलनाचा पहिला दिवस सपत्यावर रात्री मी, रा केळकर, रा फोंडोपत छत्रे व आणखी १-२ गृहस्थ गायकवाडवाड्यात दुसऱ्या दिवसाच्या कामा संधर्षी विचार करण्यास गेलो त्या वेळेस त्यांनी आम्हास जो उपदेश केला तो हाच की प्रथमतः तुम्ही ग्रहलाघवी पचाग साहून देण्याच लोकांसहून ठरवा, मग नवीन काय घ्यावयाचे ते जसे ठरविता येईल तसे ठरवू ग्रहलाघवी पचाग सुरून आज जर एतमुखी पचाग सुरू करता आले-मग ते काणत्याहि पद्धतीचे का असेना-तर पुढे यात योग्य तो फरक वेव्हांही करणे कठीण पडणार नाही तुम्ही जे नवीन पचाग सुरू कराल ते सर्व प्रसृत व्हावे याकरिता त्याच्या चार पाच लाख प्रतीदि मीत कमी किंमताने देण्यात जे नुकसान होईल ते सासण्यास मी तयार आहे तेव्हा आज केरापती, का कतका, का सा न या विचारात वेळ न घालविता गणितगुद्ध असे जे काही बहुमताने ठरविता येईल ते ठरवून घ्या निरयन पचागच घ्यावयाचे तर करोवताचा अथवा केतकराचा रैवतपक्षच घ्यावदास पाहिजे व एवढा एकमुखी पचाग सुरू झाल्यावर आरण हा गाष्ट सहन घडवून आणू पण प्रथम ग्रहलाघवी पचाग बंद करावयास पाहिजे त्याच वेळेस त्यांनी केतकरासहि सांगितले की होईल तितके करून आण गुद्ध पचाग सुरू करावयाचे त्यास तुमचा ग्रह आज आरण तयार आहे, त्यातील रैवत व नैत्र या दोहोंपैकी कोणत्या बहुमताने पसत झाला तर पारच उत्तम, पण तसे नच झाले तर मुघसमनान जो अथनाशाजिपरी ठराव केला आहे त्यास अनुसरून अथनाश घेण्याचा ठराव करू अथवा ग्रहलाघवाचे आजचे अथनाश घेऊन तुमच्या

ग्रथातील गणितानें शुद्ध पचाग काढण्याचें ठरवूं. ग्रहलाघवी पचाग दद करण्यास आज इतर मतभेद बाजूस ठेवून बहुमतानें ठरेल त्या कोणत्याहि पचागास तुम्ही आज विरोध करूनका. मग एक पचाग सुरू झालें कीं, आपण पुनः संमेलन भरवून योग्य ते फरक घडवून आणू. रा. केतकर याना व मला स्वतःला प्रयत्नः हा उपदेश फारसा पटला नाहीं. रैवतपक्षाच्या शुद्धतेची माझी खात्री होती, तशीच रा. केतकर यांचीहि होती. दुसऱ्या दिवशीं विषयनियामक कमिटींत आपण लोकांस आपलें मत साणू व त्याजकडून रैवतपक्षास समति मिळण्यास फारशी अडचण पडणार नाहीं अशी माझी समजूत होती. काहीं तरी अयनास घेऊन पचाग सुरू करावें असें माझ्या मनास वाटेना दुसऱ्या दिवशीं भाऊमहाराजाचे वाड्यांत चर्चा झाली. ती ऐकून या बाबतीतील माझा भ्रम दूर झाला. जमलेल्या मंडळींत ज्यांना ज्योतिषाचें सोपपत्तिक ज्ञान आहे अशीं माणसें दहापाचच होती. तीं बहुतेक आपापला पक्ष स्थापवयाचा या आग्रहांनेंच आलीं होती इतर मंडळी ग्रहलाघवी पचाग चुकतें एवढें कबूल करणारी, परंतु केरोपती अथवा केतकी पचागाचें नावही रापणार नाहीं अशा निश्चयाची, याचाच भरणा अधिक या मंडळींस आम्ही विषय समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला. परंतु अगदीं अज्ञान मनुष्यापेक्षा अर्थवट नान असलेल्या मनुष्याची समजूत करणें फार कठीण, यामुळें केरोपती अथवा केतकी यापैकीं कोणतेंच पचाग त्यांच्या दुराग्रहापुढें टिकणें शक्य नव्हतें. लेथें या दोन्ही पक्षांच्या लोकांचा नगारा लोकांत ऐकू जाईना तेथें वे. शा. स घोंडगास्रघासारख्यांच्या ग्रथाची टिमकी काय

ध्या ” वास्तविक केतकराच्या चैत्रपक्षाचे अयनाश सुमारे २२-४६ असल्यामुळे मडळीस ते घेता आले असते पण ते ध्यावयाचे नाहीत हा बहुतेकाचा आग्रह मग ग्रहलाघवाच्या अगदी जवळचे व सुवर्णच्या ठरावास अनुसरून असलेले २३ अयनाश घेण्यास मडळी कबूल झाली वास्तविक या २३ अयनाशास कसलाच आधार नव्हता पण बहुमताने ते ग्राह्य म्हणूनच ग्राह्य मानावयाचे अशी स्थिति होती

याप्रमाणे ग्रहलाघव सोडण्यास टिळकांनी बहुमत मिळविजे परंतु त्यामुळे केरोपती अथवा केतकी पक्षाचे लोकांचे समाधान होणे शक्य नव्हते, व या दोन पक्षांतच खरोखरी ज्योतिषाचे मर्म समजणारे लोक होते त्याची अनुकूलता मिळाल्यावाचून काम करणे कठीण तेव्हा यासहि त्यांनी एक तोड काढिली ती अशी की, राशिचक्राच्या आरमस्थानाविपर्यी एक ठराव वे शा स विनायक शास्त्री रानापूरकर याचे समतीने पुढे मांडला तो म्हणजे राशिचक्राचे आरमस्थानी नि शर रेवती योगतारा आहे अशा निर्णयाचा होता सूर्यसिद्धांतादि सर्व ग्रंथांत रेवती यागताच्याचा मोग शून्य किंवा जवळजवळ शून्य असल्यामुळे यास जुषा पक्षाच्या लोकांचा विरोध झाला नाही याचा अर्थ असा की, त्या लोकांस तो तारा आरमस्थानी माय परंतु त्यावरून प्राप्त होणारे अयनाश मात्र अमाय हा विरोध पुष्कळास कळलाहि नाही तेव्हा मी लो टिळकांस एकीकडे विचारले की, “ असे परस्पर असबद्ध ठराव कसे करावयाचे ? त्यातील विरोध अगदी दळदळीत आहे ते म्हणाले “ विरोध आहे, हे तर मला दिसतेच आहे, व तो दळदळीत आहे हे तर फारच चांगले कारण त्यामुळच पुन लवकर तो नाहीसा करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली आज त्या ठरावाने केरोपताच्या अनुयायांचे समाधान होत आहे व इतरांचा त्यास विरोध नाही मग उगीच सोल पाण्यात शिरण्यात अर्थ काय ? हे ठराव पास होऊ या त्याप्रमाणे आपण शुद्ध गणिताचे पचाग तर सुरु करू मग पुढे जुन मार्गे पळले म्हणजे नवीन पचागात योग्य तो फरक करू ”

वर निर्दिष्ट केलेल्या ठरावास जुन्या पक्षाच्या लोकांची व केरोपताच्या अनुयायांची लेखी समति मिळाली आरमस्थानाच्या ठरावाने रैवतपक्ष ध्येयरूपाने मान्य झाल्यासारखा झाला म्हणून के रानापूरकर, रा कोंडापत वगैरे मडळीस बरे वाटले रा केतकरांनीहि ह्या ध्येयाकडे नजर देऊन समति दिली असती तर बरे झाले असते पण ते नाखूप होऊन उठून गल पुढे त्यांनी वर्तमानपलातून टिळकांनी अशी दाडगाइ केली, तशी दाडगाई केला, वगैरे चर्चा सुरु केली तिचे वैयर्थ्य बरील हकीकतीवरून स्पष्ट झाले.

याप्रमाणे ज्या स्थितीत काहीच निष्पन्न होणार नाही अशी भीति आम्हास यादत होती तिच्यातूनच कार्यभाग साधण्याचे श्रेय लो टिळकांनी संपादन

केले व पुढील कार्यास सुरुवात झाली त्यांनी जे घोरण स्वीकारले ते स्वीकारले नसते तर शुद्ध पचागाच्या प्रश्नास चालनाच मिळाली नसती.

(३) पुण्यातील समेलनाने केलेल्या निर्णयानुरार पचाग तयार करून ते प्रसृत करण्याकरिता पचागप्रवर्तन कमिटी नेमण्यात आली. तिचे अध्यक्ष व उपाध्यक्ष कै. टिळक व मी असे नेमिले गेले. प्रसारासयधाची सर्व जबाबदारी आपल्या वचनाप्रमाणे लो. टिळक यांनी अंगिकारिली. पनागातील गणिताच्या शुद्धतेबद्दल त्यांनी करून घेण्याचे काम मजकडे आले. पचाग तयार करण्याचे काम पंडित ग्युनायशास्त्री, वे. शा. स. मोघे व मुबईचे मिडे यांनी पतकरले. या कमिटीसयधाने मला लो. टिळक यांचेकडे अनेकवार जावे लागे. पुढे लवकरच लो. टिळक यास विनायतेच्या प्रवामासाठी जावे लागले. तेव्हा पचाग विषयक वावर्तीतील सर्व कामाचा भार सर्वस्वी त्यांनी मजवर टाकला व वेसरीत त्या विषयावरील सर्वा माझ्या सहघाने होत जावी अशीही त्यांनी व्यवस्था केली. विनायतेस गेल्यानंतरही कमिटीच्या कार्याची ते काळजीपूर्वक चौकशी करीत.

कॉलेजच्या विद्यार्थींचे असे म्हणण्याचा अधिकार विद्यार्थ्यांस प्राप्त होत नाही, असे मला वाटते " फर्ग्युसन कॉलेजाचे विद्यार्थी " या नात्याने जी जी गोष्ट विद्यार्थ्यांस करावयाची असेल त्या त्या गोष्टीस प्रिन्सिपालची समति मिळाल्या वाचून त्यांनी ती करणे हे शिक्षक व शिष्टाचार या दोघांस विरुद्ध आहे " त्यावर टिळक म्हणाले की, " मलाहि असेच वाटते पराजपे व मी याचे काहीहि मांडण असले तरी ते व विद्यार्थी यांच्या परस्परसंघात विघाड उत्पन्न करण्याची माझी इच्छा नाही, व मी विद्यार्थ्यांना अश्वच सांगणार आहे "

(५) पुढे माझे बघु माझे बरोबर होते, त्यांनी मानपत्रासबधी पुण्यात झालेल्या प्रकारानुदल खेद प्रदर्शित केला व असा विरोध करण्यात विरोधकाना फाय सावावयाचे होत, अशा प्रकारचे उद्गार काढले यावर लो टिळक म्हणाले की, " वास्तविक मानपत्र देणे ही एक शिष्टाचाराची गोष्ट आहे, व मते भिन्न असली तरी हा शिष्टाचार सादण्याचे कारण नाही गाखल इग्लंडहून आले तेव्हा आमची त्याची भाडणे होती तरी मी त्यास मानपत्र दण्यात पुढाकार घेतला व आताहि शास्त्री येतील तेव्हा त्यांनाहि मानपत्र दण्यास जरूर तर मी तसाच पुढाकार घेईन. बरे, विरोधच करावयाचा तर मग अगदी समेत येऊन, विरुद्ध माधने करून, प्रतिकूल मते देऊन पद्धतशीर करावयाचा अशा गोष्टीला माझी पूर्ण तयारी होती, पण तसेहि झाले नाही " पुढे आमचे बधूर्नी पुढाऱ्या तील व्यक्तिविषयक दुहीचा उल्लेख कला त्यासबधी बोलताना मी बोलण्याचे ओघात बोलून गेलो की, " आपण कसरीत जी टीका करता ती कधी कधी इतकी झोणारी असते की, ती माणूस कधी विसरत नाही पराजपे इग्लंडहून परत आल्यावर त्यांच्यावर कसरीतील एका लेखात जी वडक टीका आली ती व त्या लेखावसल मथळ्याचा श्लोक ह्या गोष्टीचा त्यास विसर पडण इक्य नाही " तेव्हा लो टिळक म्हणाले " काय ? अहून पराजप्यांना त्या लेखाचे विस्मरण पटले नसे ? सार्वजनिक आयु क्रमात इतकी नाजूक घाते असून भागावयाचे नाही मी स्वतः ' दोन आवे दान घ्यावे ' या मताचा आहे राहते, आगरकर वगैरे मडळी किताहि टाका झाली तरी फिकीर करीत नसत टिकस प्रतिटीका करण्यास त तयार असत पराजप्यांवरील लेख मी लिहिला नसता परंतु लेख मी पाहिल्याबरोबर त्यातील मथळ्याचा श्लोक माल मला सहज मुचला व तो मी त्यावर घातला अशा श्लोकाचा शब्दार्थ घ्यावयाचा नसतो "

(६) यानंतर नवीन रिफॉर्मसंबंधाने बोलणे निघाले त्यात त्याचा आपण स्वीकार करणार की नाही असे माझ बधूर्नी विचारले तेव्हा त म्हणाले, " जे मिळत आहे ते पदरात पाहून घ्यावयाचे, ते राहता - ने नाही मात्र तेवढ्याने आमचा सतोष झाला असे आम्ही म्हणणार नाही रूढापासून आम्हास अधिक दिले पाहिजे अशी चळवळ आम्ही सुरु करणार आमच्यात व नेमस्त मडळीत

मुख्य फरक येथेच आहे जेथे मिळाले तेवढे अमळात आणून पाहू, मग अडचण आली म्हणजे अधिक मिळविण्याची तयारी करू हे त्यांचे धोरण. मिळाले ते अगदी अपुरे आहे, ते आम्ही टाकले नाही तरी त्याने आमचे आजही मागणार नाही म्हणून आजच जोराची चळवळ सुरू करावयाची हे आमचे धोरण " असो याप्रमाणे ते दिवशी सभापण झाले

(७) पुढे लवकरच लो टिळकांनी पुण्याच्या ज्योतिषसभेलातील निर्णया सयघाने जी अटकळ घाबली होती ती खरी ठरण्याचा योग आला तो घेण्यास वे शा स घोंडशास्त्री कारणीभूत झाले पुण्याचा निर्णय आपले मताप्रमाणे बदलून घण्यासाठी समेलन सागलीस भरविण्याची एटपट त्यांनी केली त्यास सागलीतील काही प्रमुख सदस्यांचे साहाय्यहि मिळाले रा श्री कृ कोल्हटकरासारख्या विद्वान् गृहस्थाची अध्यक्षस्थानी योजना केली व पुण्यातील व इतर ठिकाणच्या ज्योतिष्यास निमंत्रणेहि गेली मला अन्य कार्यामुळे त्या समेलनास जाता आले नाही लोकमान्य टिळक व पचागप्रवर्तन कमिटीचे इतर सभासद समेलनास गेले तेथील सर्व हकाकत केसरीत प्रसिद्ध झालीच आहे पुण्याच्या निर्णयातील सब दोष सागलीस काढून टाकण्यात आले व नवीन करणग्रथ करून रैवतपक्षाचे शुद्ध निरयन पचाग सुरू करण्याची कामगिरी पचागप्रवर्तन कमिटीकडे आली

(८) ही कामगिरी करी पार पाडावयाची ह्याच्या विचाराकरिता लो टिळक यांचे येथे मी, रा कोल्हटकर, रा नानासाहेब आगाशे, वगैरे मंडळी जमली मुख्य प्रश्न नवीन करणग्रथ तयार करविण्याचा त्याबद्दल नवीन ग्रथ करून देणारास १००० रूपायांचे बक्षीस देण्याचा ठराव केला कमिटीजवळ अर्थातच काहीच पैसे नव्हते तथा टिळकांच्या पद्धतीप्रमाणे हीहि जबाबदारी त्यांनीच स्वीकारली व त्याप्रमाणे केसरीत जाहिरात दिली लो टिळकावर पचागाचे बाबतीत वाटल ते आरोप करणाऱ्यांनी त्यांनी या कामात किती शीज सोसली याचा विचार करावयास पाहजे मला तर वाटते की, पचागाचे प्रश्नास आज जे निश्चयात्मक स्वरूप प्राप्त झाले आहे व नवीन शुद्ध निरयन पचागाचा जो जोराने प्रसार होत आहे त्याचे सर्वस्वी श्रेय त्यांचेकडेच आहे

गोविंद कृष्ण टिळक

[वकील, लोकमान्याचे एक शिष्य व अभिमानी वार्शी]

(१) सन १८८६ साली फर्ग्युसन कॉलेजात प्रोफेसर म्हणून शिकविताना टिळक यास मी पाहिले सस्कृत मेघदूत काव्य ते शिकवीत त्यात श्लोकांचे गोड माघांतर करून देण्यापेक्षा मुख्यतः अर्थाने रहस्य व काव्याची महती कशात आहे हे समजावून देण्याकडे त्याचा विशेष कटाक्ष असे दुसरा विषय बीजगणित ते शिकवीत त्यात विषयाचे पृथक्करण करून उपपत्ति सुलभ करून दाखविण्यात त्याचा हातखंडा असे या गणिती प्रोफेसरास अडविण्याकरिता बुद्धिवान् विद्यार्थ्यांनी नाना प्रकारच्या विकट शका विचारून आपली शिकस्त करून पाहावी, परंतु व्यथ टिळकानी उदाहरणातील निरनिराळ्या टप्प्याचा (Steps) तोंडानेच फडशा पाडावा, व क्षणात उत्तर आणून देऊन सर्व वर्गास चकित करावे !

(२) सन १८८९ साली कोल्हापूरप्रकरणावर मी एक नाटक लिहिले सदर प्रकरणातील काही विशिष्ट व्यक्तींवर नाटकात मी हल्ला केला होता त्यामुळे कायद्याचे उल्लंघन झाले आहे व अन्ननुकसानीची फिर्याद होण्याचा संभव व भय आहे अशी कित्येक छापणारानी शका काढली व त्यामुळे नाटक प्रसिद्ध करण्यास कोणी घजना कायदेपडिताचे मत घेऊन काय ते करावे म्हणून मी कै. माधवरावनी रानडे यास ते दाखविले त्यानी ते वाचून पाहिले व नाटक छापणे फार घोक्याचे आहे असा अभिप्राय दिला पुढे मी ते पुस्तक टिळकाना दाखविले, त्यानीहि सांग वाचून पाहिले पण ते म्हणाले, छापण्यास काहीच हरकत नसून घोका मुळीच नाही व हा आपला अभिप्राय त्यानी लिहूनहि दिला रानडे याचा अभिप्राय काय पटला हे त्यास मी कळविला “रानडे आन्डरक्वॉशस् (फाजील सावध) आहेत म्हणून त्यानी तसा अभिप्राय दिला, तुम्ही नाटक खुशाल छाप” असे हसत म्हणून त्यानी मला उत्तेजन दिले.

(३) सन १८९७ साली “जस्टिस” या सहीने “टाइम्स ऑफ इंडिया” पत्रात काही पत्रे छापली होती त्यात कोणीकडून तरी टिळकास राजद्रोही ठरवावे हा लखकाचा उघड हेतु होता सदर पत्रे वाचून व त्यात व्यक्त झालेली खोडसाळ व दुष्ट बुद्धि पाहून मला अत्यंत चीड आली, व म्हणून एके दिवशी सध्याकाळी मी टिळकाची गाठ घेतली व ‘ह्या जस्टिसला कोर्टात खेचून तुम्ही त्याचा समाचार का घेत नाही’ असे त्यास विचारिले लगेच ते म्हणाले, “मी त्याच गोष्टीचा विचार करित आहे आजच रात्री मुबईस जात आहे व तेथील सल्लागाराचे मत घेऊन पुढे कामास लागणार आहे” ते मुबईस गेले, पण दुर्दैवाने राजद्रोहाच्या आरोपावरून त्यांस तेथे अटक करण्यात आली यामुळे जस्टिसचे मरण कायमचे टळले.

(४) १९०० साली टिळक खातुरास सात अक्षतां वाटेंत वार्षास माई घरी उतरले होते. त्यांच्याशी बोलतांना स्पेन्सरची "असेय मीमांसा," गंगराचार्यांचा अद्वैत सिद्धांत, वगैरे विषयांवर त्यांचीं मते काय आढेत, हें जाणण्याच्या बुढीने मी त्यांस प्रश्न विचारावे व त्यांनीं सरळपणानें उत्तरें घ्यावीं, अशा क्रम चाले. मध्येंच मी त्यांस विचारलें "तुम्हास राजद्रोहाचे खटल्याचे वेळीं मुंबईम पकडलें व अटकेंत ठेविलें त्या वेळीं दाजीमाहेच खरे तुम्हास जामीन मिळायो म्हणून, प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेटकडे जाऊन स्वतःपट करून परत तुम्हास जामीन मिळत नाहो असें फळ-विण्यास आले तों तुम्हास गाढ शॉप लागल्याचें त्यांस आढळून आलें हें खरें काय ? व खरें असेल तर तुम्हास अशा प्रसंगीं शॉप कशी लागली ?" ते म्हणाले, "ही गोष्ट खरी आहे; एकदां अमुक गोष्टीचा निश्चित परिणाम अमुक होणार असें मनानें मी ठरविलें व णजे मला त्याची फाळणी मुळींच लागत नाहीं व माझ्या मनाची स्वस्थता ढळू शकत नाहीं. त्यांतलाच हा प्रकार, म्हणून शॉप लागली." त्यावर मी मुद्दाम त्यांस आणखी एक काल्पनिक प्रश्न विचारला कीं, "तुमचा मुलगा (त्याचे ज्येष्ठ चिरंजीव कै. विश्वनाथपंत हेहि तेथें होते) असाध्य आजारांन मृत्युशय्येवर पडलेला आहे, तुम्ही त्याचे शेजारी रात्रों निजण्याकरितां आपलें अंधरूण घालून पडला आहा, अशी कल्पना करा. तेव्हां अशा वेळीं तुम्हांस शॉप येईल काय ? सांगा." चटकन् त्यांनीं उत्तर दिलें, "हो ! शॉप येईल !" हें ऐकून मी तर चकित झालों व त्यांस विचारलें, "आपण अशी शांति संपादन करण्यास काय परिश्रम केलेत ?" ते म्हणाले, "मी परिश्रम केव्हांच केले नाहींत. माझ्या अंतःकरणाचा कठोरपणा उपजत आहे." नंतर बुद्धिमत्तेच्या गोष्टी निघाल्यावरून त्यांची प्रशंसा मी केल्यावरून ते म्हणाले, "रानडे व डॉ. नानासाहेब देशमुख हे "व्हर्सेटाईल जीनियस" चे लोक होत; मी कसचा ?"

(५) १९०६ सालीं समर्थविद्यालयाकरितां डॉ. नानासाहेब देशमुख, रा. व. वैद्य, प्रो. विजापूरकर व वासुकाका जोशी, वगैरे मंडळींसह टिळक येथें आले होते. ते येथील खोजाच्या बगल्यांत उतरले होते. तेथें त्यांस मेजवानी देण्यांत आली. जेवण चालू असतां सामाजिक सुधारणेचा विषय निघाला. तेव्हां मी चौकांके वळून म्हणालों, "पुनर्विवाहास टिळकांचें मत अनुकूल होतें तर त्यांनीं 'केसरी'त तसें प्रतिपादन कां केले नाहीं ?" हें ऐकून टिळक म्हणाले, "अहो, आम्ही केवळ राजकारण हा विषय शेतला आहे. त्यावरच आम्ही मुख्यत्वे भर देतो व लोकमत गपार करतो. लक्षांत ठेवा, सामाजिक सुधारणा आमच्या पत्राचा मुख्य विषय नाहीं."

(६) चिरोलकेसकरितां टिळक विलायतेस जाण्याचें ठरल्यावर मी त्यांस मुद्दाम भेटलों व म्हणालों, "समुद्रांत प्रवासी थोटीहि बुढविण्याचा जर्मनीचा सपाटा लक्षांत घेता विलायतेस जाणें किती धोक्याचें आहे हें आपणहि जाणतां, म्हणून

जाण्याचा वेत रहित केल्यास काय हरकत ? ” तेव्हा ते म्हणाले, “ ज्या दिवशी चिरोलवर फिर्याद दाखल केल्या त्याच दिवशी ती चालविण्याकरिता स्वतः विलायतेस जावयाच असा माझा निश्चय झाला तो आता वरून आकाशकोसळले तरी बदलणे शक्य नाही. स्टॅम्प बुद्ध्याचे भय मला एकट्यालाच आहे असे नाही. व्हाइसरॉयासारखे जर अशा भयप्रद स्थितीत प्रवास करू शकतात तर त्यात मी आपल्या जीवास एवढे भिण्यासारखे तें काय आहे ! ”

(७) अमृतरस कॉंग्रेसनंतर मी एवढा त्यास भट्टला, तेव्हा ते म्हणाले, “ कॉंग्रेसने रिफॉर्मरदल केलेल्या मुख्य ठरावास गांधीजींना अनुकूल करून घेणे कठीण झाले होते. परंतु विषयनियामक कमिटीत जालियनवाला बागेंतील अत्याचाराबद्दल सरकारी अधिकाऱ्यांचा जसा निषेध करावयाचा तसाच लोकांचाहि केला पाहिजे अस माघाचे आमरण म्हणण हात पण ते आम्हास विल्कुल मान्य नव्हते. आमच्याच मताचे प्रचंड बहुमत होते तरी या बाबतीत त्यांचे म्हणणे समेताच्या व राष्ट्रैक्याच्या बुद्धिनि मान्य करून सुधारणा नापसत असल्याचा जो मुख्य ठराव त्यास त्यांचा हेका सोडावयास लावून त्यांचे अकूल मत करून घेतले. याप्रमाणे गांधींचा उपयोग आम्ही करून घेतला गांधी एकादा निश्चय पाहिल्याने करून बसतात व मग शेवटी पस्तावतात ! ”

रघुनाथशास्त्री पटवर्धन

[पठित, ज्योतिषी व शुद्ध पवागप्रवर्तनकमिटीचे चिटणीस, पुणे]

(१) पुण्याच्या ज्योतिषी समेलनाच्या वेळची गोष्ट लोकमान्यांनी कोणतेही विशिष्ट कार्य हातात घेतले म्हणजे त्यात ते माघार म्हणून घ्यावयाचे नाहीत, तर कार्य पूर्णतेस कसे जाईल या गोष्टीकडे त्यांचे सर्व लक्ष वधलेले असावयाचे पुण्यास समेलन भरण्याचे निश्चित होऊन लोकमान्यांना अध्यक्षस्थान द्यावयाचे ही गोष्ट ठरली, त्या वेळी लोकमान्य पुण्यास नसून हायकोर्टात चाललेल्या चिरोल केशमध्ये गुंतलेले होते. पुण्यास आल्यावर सर्व हकीकत त्यांना समजली. अध्यक्ष स्थानाकरिता ३-४ नावे सुचविण्यात आली होती, पण सर्वानुमते लोकमान्यांनाच अध्यक्ष निवडण्यात आले कारण पौरात्य आणि साक्षिमात्य अशा दोन्ही बाजूची माहिती असलेला अध्यक्ष पाहिजे होता. या अध्यक्षनिवडणुकीच्या कामात श्री हरि नारायण आपटे, वे. शा. स. अय्यकरशास्त्री, प्रो. शि. म. पराजपे,

रा केतकर, बरीरेंनी लोकमान्याच्या नियमणुकीसच समति दिली. यावरून लोकमान्याची ज्योतिषशास्त्रातील तज्ज्ञता किती उच्च दर्जाची होती हे सहज कळेल.

(२) पुण्याच्या समेलनाचे वेळीं लोकमान्यांना अतिशय दगदग झाली. कारण परगावाहून आलेले ज्योतिषी वादग्रस्त विषयाची चर्चा करण्याकरिता रात्री बाराबारा वाजेपर्यंत त्यांच्या वाड्यात चर्चा करित बसावयाचे व पुन सकाळी ६-३० ला सबजेक्टस् कमिटीचे काम सुरू व्हावयाचे. पण लोकमान्यांनी कोणताहि नकार दर्शविला नाहीं सर्वांना योग्य प्रकारे वादग्रस्त विषय व त्यातील महत्त्वाचे मुद्दे ते समजावून सांगत, व त्यामुळे प्रत्येकाचे शकासमाधान होई.

(३) मुंबईचे ज्योतिषसमेलन यशस्वी करण्याचे महत्कार्य लोकमान्यांनीच केले, पण त्या वेळीं अध्यक्ष जगद्गुरु श्रीरक्षराचार्य होते. पुण्याच्या समेलनाचे अध्यक्ष लोकमान्यच असल्याने त्यांच्यावर विशेष जबाबदारी आली लोकमान्याची सर्वांगीण विद्वत्ता माहीत असल्याने परगावचे काही ज्योतिषी अशा वृत्तीने आले होते की, आपल्या विद्वत्तने आपण लो टिळकाना कुठित करू, पण लोकमान्यहि काही वचन्या गुरुचे चेले नव्हते यादविवादप्रसंगी, लोकमान्यांना कुठित करण्याकरिता सदर ज्योतिष्यांनी जे प्रथाघार व वचने हुडकून काढून आणली होती तीच वचने त्यांच्याच पद्धतीने व विचारसरणीने लोकमान्यांनी त्यांच्या गळ्यात बांधली व त्यांचे म्हणणे चुकीचे असल्याचे सिद्ध केले अर्थात् मोठ्या अभिमानाने आलेले सदर ज्योतिषी कुठित होऊन लोकमान्यांच्या विद्वत्तेपुढे त्यांना मान वाकवावी लागली व सागावयाम नकोच.

(४) सर्वांना बरोबर घेऊन जाय करता येईल तितकी प्रगति करावयाची असे लोकमान्यांचे धोरण हेच धोरण ज्योतिषसमेलनातही त्यांनी ठेवले होते, व त्यामुळेच ५०-६० ज्योतिष्यांची एकदाक्यता झाली कोण याहि गोष्टीत दोष राहिला असेल तर तो दळदळीत व स्पष्ट उद्देशपूर्वक राहू घावयाचा, त्यात गुप्तपणा अगर लपवालपवी करावयाची नाहीं, अस लोकमान्य नेहमी म्हणत, व त्याला अनुसरून पुण्याच्या समेलनात पचागात सुक्ष्मता व गणितशुद्धता या गोष्टी त्यांनी घडवून आणल्या व अयनाशाची चूक राहू दिली पण ठरावात स्पष्ट लिहिले की, आज अयनाश २३ घेतले आहेत, पण लक्ष्मणच बदलाचे लागतील.

(५) पुण्याच्या समेलनानंतर ठरावाच्या वेळेचा लो टिळकाचा म्हणून एक सोदा काल्पनिक संवाद ज्ञानप्रकाशात आला हा लोकमान्यांनी घाचला होता. एके दिवशी त्याबद्दल सहज चर्चा निघाली असता ते म्हणाले, अहो, यात काय आहे ? या अशा गोष्टी विरोधी व समेलनावर रसलेल्या लोकाकडून नेहमी व्हावयाच्याच. ज्योतिषसमेलनाशी माझा संबंध आल्यामुळे ज्ञानप्रकाशात हे आणखी एक साध मिळाले आहे. परवी "ज्ञानप्रकाश" या विषयाकडे कधीही पाहतांना, कारण ज्ञानप्रकाश पद्याला घर्माचेच जय घावडे आहे तेथे पचांगासारख्या

विषयात लक्ष घालण्याचें त्यांना कारणच नाही. पण टिळकाचा सर्वच आल्याने आता ज्ञानप्रकाश या विषयावर खोटेनाटे अथसुद्धा छापून काढील !

(६) पाडवा गुरुवारीच करावा अशाबद्दल लोकमान्यांनी २।३ लेख 'केसरी'त दिले होते. पाडव्याच्यापूर्वी विलायतेस जाण्याकरिता ते कोल्बोला गेले. पण तेथून त्यांनी पुण्यास 'केसरी'चे म्यानेजर रा. घोंडोपत विद्वास यांना पत्र लिहिलें की, सूक्ष्म पचागाप्रमाणें पाडवा गुरुवारीच आहे. आपल्या वाङ्मयात पाडव्याचा सण गुरुवारीच झाला पाहिजे. विलायतेस जाण्याच्या ऐनगर्दीतमुद्दा ही गोष्ट लिहिण्यास ते विसरले नाहीत. यावरून विशिष्ट कार्याकडे त्यांचें लक्ष किती वारकाईने राहत असे याबद्दल आश्चर्य वाटतें.

(७) कोणत्याही महत्त्वाच्या कागदास लो. टिळक फार जपत असत. सागली-समेलनात झालेल्या ठरावाचा व त्यावर असलेल्या सहाचा कागद अध्यक्ष रा. कोल्हटकर याच्याजवळ होता. तो त्यांनी आपल्याजवळ मागून घेतला व सेक्रेटरी प. रघुनाथशास्त्री यांना सांगितलें की, हा कागद जपून ठेवा. हा कागद म्हणजे सागली-समेलनाचें सार आहे. यासबर्षी वाटाघाटीत एके दिवशी त्यांनी असें सांगितलें की, तो कागद कमिटीजवळ असणेंच बरूर आहे. तो कागद तेथेंच राहिला असता तर मार्गेंपुढे विरोधी लोकाकडून त्या कागदाचा नाश होण्याचा समभव जास्त. तो कागद एकदा नाहीसा झाला म्हणजे असा ठराव झालाच नाही असें म्हणण्यापर्यंत विरोधी पक्षाचा विरोध येणार. म्हणून विरोधाचें बीज समूळ नाहीसें करणारी ठरावरूपी शेंडी आपल्या हातात पाहिजे ! विरोधकांनी पुढें जे अनेक चमत्कार केले व सागलीचे ठराव उधळून लावण्याचा कट केला त्यावरून ठरावाचा मूळ कागद आपल्याजवळ ठेवण्याचें लो. टिळकाचें दूरदर्शित्व लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे यात शंका नाही.

(८) सागलीस श्रीशंकराचार्यांच्या अध्यक्षतेखाली लोकमान्यांचें व्याख्यान झालें. लोकसमुदाय १५ २० हजार असेल, व्याख्यात्यासाठी उद्यासन तयार केलें होतें. लोकमान्यांचें भाषण संपून जगद्गुरु बोलणार इतक्यात कोणी साप, साप किंवा आग लागली अशी हूल उठविली. जिकडे तिकडे घाबपळ सुरू झाली आणि उद्यासन डळमळू लागून खाली पडतें की काय अशी स्थिति आली. लोकमान्यांना घका लागू नये म्हणून लोकांनी त्यांना सुरक्षित स्थळी जाण्याबद्दल विनंति केली. पण लोकमान्यांनी तेथून हलण्याचें साफ नाकारलें व सांगितलें की, हजारों लोकांचें जे होईल तेच माझेही होईल. इतरांच्या जीवापेक्षा माझ्या जीवाची किंमत मी जास्त समजत नाही. मियाचें काहीएक कारण नाही. सकट निवारण करण्यास ईश्वर समर्थ आहे. १० १५ मिनिटांनी सर्व स्थिरस्थावर झालें. श्रीचें भाषण झालें. नंतर लोकमान्यांनी सांगितलें की, नुसती सापाची हूल घेऊन तुम्ही

६६ लो० टिळक यांच्या आठवणी व आख्यायिका

इतके भेदरत्न ! असली भीति राष्ट्रकार्याला घातक होय. तारोखरी साप व्याला तरी त्याची दोरी बनविण्याचें सामर्थ्य तुमच्यात आहे.

(९) लोकमान्य विलायतेस गेले तरीही पचागप्रवर्तनाचें कार्य कसें काय चाल्लें आहे याची वारवार ते चौकशी करीत असत व माहिती मागवीत. शके १८४१ १८४२ चीं पचागें त्यांच्या गैरहजेरींत प्रसिद्ध झालीं. पण प्रत्येक वेळीं त्यांचीं पतें येत कीं, पचाग छापण्याची व्यवस्था करा. कार्य शिथिल होऊ देऊ नका

(१०) स्पष्ट व निर्भीडपणें योग्य अभिप्राय देण्याचे बाबतींत लोकमान्यांची ख्याति होती एकदा केतकी पक्षाचे एक पचागकर्ते काहीं विशिष्ट हेतूनें अभिप्राय मागण्याकरितां आले त्यांच्या सारिण्या वगैरे त्यांनीं तपासल्या व अभिप्राय दिल्या कीं, “केतकी अथाप्रमाणें यातील गणित सूक्ष्म असून हें परिश्रमपूर्वक तयार केलें आहे.” अभिप्राय मागण्यास येणाराचा उद्देश हा होता कीं, हेंच पचाग सर्वस्वी शास्त्रशुद्ध आहे, असा अभिप्राय मिळाल्या. पण लोकमान्यांच्या मते हीटापिशियम हें राशिचक्राचें आरम्भस्थान असल्यानें त्यांनीं स्पष्ट तोच अभिप्राय दिल्या व लोकमान्यांना लेखी अभिप्रायरूपानें चित्तापक्षात गुरफटविण्याचा केतकी पक्षाचा डाव फसला !

(११) लो० टिळक यांना त्यांचे गुरु कै. केरूनाना छत्रे यांच्याबद्दल अत्यंत आदर असे. पुण्याच्या समेलनातील भाषणांत पचागशुद्धीचें कार्य नानाच्या देखातच पूर्ण व्हावयास पाहिजे होतें व आजचें समेलन व त्यातील ठराव म्हणजे गुरुवर्य कै. केरूनानांच्या उद्योगाचेंच फल, असें त्यांनीं सांगितलें. त्या वेळीं त्यांच्या नेत्रांत अश्रुवितु चमकले व कंठ दाटून आला. सागली समेलनाहून सकाळीं परत आल्याबरोबर प्रथम त्यांनीं रा कोंडोपत छत्रे यांना चिठी धाडली कीं, कै. नानांच्या उद्योगास पूर्ण यश येऊन आज चीज झालें, व वी त्यांच्या झुणातून मुक्त झालीं. गुरुच्या कार्याबद्दल इतका जिव्हाळा, प्रेम व तळमळ क्वचितच पाहावयास सापडेल.

(१२) महत्कार्य सिद्धीस नेणें हें लोकमान्याचें ध्येय. मग त्याकरितां कितीही नुकसान सोसावें लागलें तरी हरकत नाहीं. प्रथमतः २-३ वर्षे पचाग त्यांनीं स्वतःच्या खर्चानेंच छापले नंतर करण ग्रथाकरिता १ हजार रु. बक्षीस व इतर खर्चही त्यांनींच केला. नागपूर येथील के. ल. दत्तरी यांना पुण्यास बोलावून घेऊन प्रयाचें काम त्यांच्यावर सोंपविलें व त्यांच्या मदतीस मोघे व बाघोलीकर यांना मुद्दाम पाठविलें आणि करण ग्रथ कमिटीही नेमली, व सर्व काम पूर्णत्वास नेलें.

(१३) शेवटच्या भाजारांत करण ग्रथ अथवा पचागाबद्दल लोकमान्यांच्या तोंडून वारवार उद्गार निघत असत. यावरून शुद्ध पचागकार्याचा जिव्हाळा

त्याना विशेष होता हें सिद्ध होतें. महाराष्ट्रातच नव्हे तर सवघ हिंदुस्थानात एकमुखी शुद्ध पचाग अमलात आणण्याची त्याची इच्छा होती. पण अकस्मात् मृत्यूने हेंच दर्शविलें कीं " कालार्थीन जगत् सर्वम्. "

रामचंद्र विनायक पटवर्धन

[वी ए एल्. वी , कै महर्षि अण्णासाहेब पटवर्धन यांचे चिरजीव, मराठा पत्राचे माजी सहसंपादक, पुणे.]

(१) सन १९१७ सालीं पुण्यास वैद्यक-समेलन झालें त्या वेळीं आयुर्वेदा-सवर्धी काहीं शास्त्रीय लेख ' मराठा ' पत्रात देण्यास हरकत नाहीं असें लोक-मान्यानीं सांगितलें. त्या वेळीं ते म्हणाले कीं, " अहो, ह्यात अडचण कसली ! माझा तर शिरस्ता असा आहे कीं, ज्यात लोकांचें हिताहित आहे असे मला सुचतील ते विचार ' केसरी ' व ' मराठा ' ह्या माझ्या पत्रातूनच लोकांसमोर ठेवावयाचे आणि नवीन कल्पना तर आपल्या पत्रातूनच प्रथम पुढें यावी हेंच पत्रकर्त्यांचें काम. मीं आजपर्यंत जे जे लेख लिहिले ते सर्व ' केसरी 'तून प्रसिद्ध झाले आहेत आज पसतीसचाळीस वर्षांत मी इतर ठिकाणीं फार तर तीनचार लेख काय ते दिले असतील, ह्या व्यावरून काय तें समजा. "

(२) राजकीय चळवळीशीं आणि राजकीय उलाढालीशीं अगदीं विसगत असे विषय म्हणजे गणित, घर्मशास्त्र, तत्वज्ञान, ज्योतिष आणि प्राचीन इतिहास हे होत लोकमान्यांना तर ह्या सर्व विषयांची अतिशय आवड, आणि राजकीय पुढाऱ्यांना साधारणपणे या विषयांचा तिटकाराच असतो, तेव्हा हें कसें असा लोकमान्यांना एकदा सहज प्रश्न केला. तेव्हा त्यांनीं उत्तर दिलें. " हें पहा, राजकीय चळवळ मला आवडते म्हणून मीं करतो असें नाहीं. आपल्या लोकांची स्थिति फार कठीण झाली आहे, म्हणून माझे हे आवडते विषय वाजूस ठेवून मला राजकीय चळवळीत पडणें भाग झालें ! आपल्या लोकांची व देशाची वाईट दशा पाहिली म्हणजे मला राजकीय भानगडीत पडल्याशिवाय राहवत नाहीं. राजकीय चळवळीत पडलों नसतों तर मीं आपलें आयुष्य निश्चितपणें शिक्षण आणि प्रयत्नान्न ह्यातच घालविलें असतें. "

(३) १९१९ सालच्या अखेरीस लोकमान्य विलायतेहून परत आले आणि त्यांना आणि तात्यासाहेब केळकरांना सर्व शहरवासीयातर्फें आहीर समेंत भानपत्र

चावें असें उरलें, व मानपत्र स्वीकारण्याचें लोकमान्यांनीं कबूल केलें. पुढें आदलें दिवशीं अशी दाट बातमी पसरली, कीं, काहीं विमलसतोषी लोक सभेंत विरोध करण्याचा बहाणा करून तटा करण्याच्या विचारात आहेत. लोकमान्यांच्या कानावर ही बातमी घालण्याकरिता सभेचे चालक गेले. तेव्हा लोकमान्यांनीं विचारलें कीं, “ ह्याबद्दल तुम्ही तजवीज काय केली आहे ? ” चालक म्हणाले कीं, त्याच विचारात आम्ही आहो, पण आम्हाला अजून योग्य तजवीज सुचली नाहीं. त्यावर लोकमान्य म्हणाले “ ह्यात एवढी मडचण कसली ! विरोध करणाराकरिता निराळी जागा राखून ठेवा म्हणजे शालें. त्यांना सभेंत लबाडीनें गोंधळ करता येणार नाहीं. सर्व शहराचें हें मानपत्र म्हणूनच मी तें स्वीकारणार आहे. पुणें शहरात माझ्या आयुष्याची चाळीस वर्षे लोकांच्या सेवेत गेली आहेत. त्यांना माझ्या सेवेची काहींच जाणीव नसेल असें समजता काय तुम्ही ? विरोधाबद्दल तुम्ही नावच घेऊ नका. मला पहावयाचें आहे कीं, विरोध तरी करतात कोण ? येवढें धैर्य जरी विरोध्यांना झालें तरी मला त्यात आनंद आहे. ” हा आत्म-विश्वास पाहून चालक मडळी स्वस्थचित्त झाली. आणि लोकमान्यांनीं भाकित केल्याप्रमाणें १०।१५ हजार लोकांची जगी सभा मोठ्या उत्साहानें आणि एकमतानें पार पडली.

(४) १९१४ साली लोकमान्य मडालेहून परत आल्यावर सर्व शहरानें जाहीर रीतीनें त्याचें मनःपूर्वक स्वागत केलें पुढें काहीं भिरमडळी त्यास असा उपदेश करू लागली कीं “ आता तुम्ही राजकीय चळवळ सोडून द्या. तिच्यावाचून तुमचें काय अडलें आहे ? तुम्ही आता नीति, तत्त्वज्ञान ह्या विषयावर ग्रथ लिहून काळ घालवता. ” तेव्हा लोकमान्य म्हणाले “ वाहवा ! तुरुगातून बाहेर आल्यावर देखील जर आपल्याला प्रशस्त वाटेल ते लोकहिताचें काम करावयाचें नाहीं तर जन्मभर तुरुगातच राहिलेले काय बाईट ? ”

(५) महर्षि अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्या ज्ञानसद्येसबंधानें सहज गोष्ट निघाली असता लोकमान्य घट्टेनें म्हणाले “ ह्या यावर्तीत आमच्या वाटण्या झाल्या आहेत. त्यांनीं ज्ञानसध्या करून राजकारण करावें, आणि मी लोकजागृति करून राजकारण साधावें. ”

(६) श्रीगणेशोत्सवासंधानें एकदा वाद निघाला. धार्मिक उत्सवात राजकीय परिस्थितीसंबंधानें चर्चा घ टोका करणें बरें नव्हे, असा एक मुद्दा निघाला. हा मुद्दा नवीन नव्हता. पण राजकारणात न पटणाऱ्या लोकांना उत्सवात सामील होता यावें म्हणून उत्सवात धार्मिक गोष्टींचीच चर्चा असावी असें काहींचें म्हणणें होतें. त्यावर लोकमान्य म्हणाले, “ तुम्ही चुकता सरकार काय करतें तें पहा. कोणतीहि वाद असो, शिक्षणाची असो, आरोग्याची असो, किंवा

घर्माची असो, त्यांचे खरे लक्ष एकाच गोष्टीकडे आणि ती ही र्फी, आपला अमल येथे कायम बसा राहिल, आणि आपला हुकूम विनतकार कसा अमलात येईल ? म्हणून आम्ही त्यांचेच अनुकरण करणार—कोणताहि प्रसंग असो त्याचा उपयोग लोकजागृतीकडे बसा करता येईल इकडेच आम्ही पाहणार नाही तर सरकार आमच्यावर हा हा म्हणता मात करील ”

(७) लोकमान्याच्या जुविलीच्या आनदाच्या वेळी त्यांच्यावर नोटीस बनावण्यात आली तेव्हा पुष्कळ लोकास वाटले, लोकमान्यास पुन कारागृहात पाठविण्याचा सरकारचा विचार आहे म्हणून ते चिंताक्रांत झाले आणि त्यापैकी एकां तर लोकमान्याजवळ तसे बोलून दाखविले तो गृहस्य चिंताप्रस्त पाहून लोकमान्य म्हणाले, “ अहो, माझ्या तुरुगात जाण्याची तुम्ही येवढी कसली भीति घरता ? अहो, तुरुग म्हणजे माझी विश्रांति आहे आणि तेथेसुद्धा मला किती कामे करता येतात झालेल्या कामाचा आढावा काढून पुढली दिशा स्वस्थपणे ठरवता येते नवीन अर्थ करता येतात आणखी काय पाहिजे ? आणखी तुरुगात गेलो तर माझ्या मनात मनुस्मृतीबिर काही लिहावयाचे आहे, ते लिहीन ” हे ऐकून तो गृहस्य आणि इतर मडळीसुद्धा लोकमान्याच्या चिंताची अद्भुत स्थिरता पाहून अगदी चकित झाली

विनायक बळवत चौकर

[लोकमान्याचे सहाध्यायी व स्नेही, वकील, नगर]

(१) सन १९०६ एप्रिल महिन्यातील गोष्ट त्या वर्षी रायगडावर जो पंचवार्षिक श्रीशिवजयत्युत्सव होत असे त्यापैकी तो उत्सव होता त्याकरिता कै दाजीसाहेब एरे, जो टिळक वगैरे मडळी जलमार्गान मुंबईहून महाडास गेली त्या उत्सवाच दाजीसाहेब हे अध्यक्ष होते तोच शेवटचा रायगडावरचा लोकमान्य हजर असलेला उत्सव महाडाहून आम्ही दुसरे दिवशी गडावर गेलो. तेथे अप्यशाचे शॉपर्टाच लोकमान्याची व्यवस्था केली होती मी कत्राटदाराचे स्वतःचे चार्जित उतरलो होतो आमची जेवणाची व्यवस्था पृथक् होती जयतीचा कार्यक्रम यथासाम पार पडल्यावर मडळी जेवणाकरिता आपआपल्या ठिकाणी जाण्याकरिता परतली नंतर मावळी लोकांचे जेवण होते मी पहिल्यानेच उत्सवास

गेलों असल्यामुळें सर्व गोष्टी पाहण्याची उत्सुकता म्हणून मावळे लोकांची जेवणाची व्यवस्था कशी ठेविली जाते हें पाहण्यास गेलों. व्यवस्था उत्तम होती. परंतु कांहीं महळचि उद्दार माझे कानावर आले कीं, आपणास टिळकमहाराजाचें दर्शन झालें नाहीं, महाराज कोठें आहेत, व जेवणापूर्वी त्याचें दर्शन कसें होईल ? हें ऐकून मला अतिशय विस्मय वाटला. म्हणून मी तडक अध्यक्षाचे झोंपडीकडे गेलों. मावळे जेथे जेवावयास बसणार तेथून ही झोंपडी बरीच अंतरावर होती. जन कडक पहलें होतें. मी त्याचे झोंपडीत गेलों तों अध्यक्ष, त्याचें कुटुंब व लोकमान्य गप्पा मारीत होते. लोकमान्यांनी मला पाहताच प्रथम माझ्या जेवणाखाण्याच्या सोयीबद्दल प्रश्न विचारला. त्याचें उत्तर न देता मी म्हणालों 'मावळे लोक जेवावयाला बसले आहेत, आणि म्हणत आहेत कीं, आम्हास अजून टिळकाचें दर्शन झालें नाहीं आणि येथें तर आमचे टिळकमहाराज खुशाल गप्पा ठोकित आरामात बसले आहेत. वा ! ठीक आहे !' असे शब्द मी उच्चारले मात्र तों लोकमान्यांना ती गोष्ट इतकी लागली कीं, तावडतोय धगदी विजेचा घषा बसवा त्याप्रमाणें त्यास होऊन लगेच आगरखा घालून व पगडी टोक्यावर ठेवून आगरख्याचे धद बगैरे न दाखताच उपरणें घावरीत स्वारी एकदम घावतच सुटली. ते पुढें व मी त्याचे मार्गें, जेवणाचे ठिकाणी गेल्यावर ते सर्व पत्तानून फिरले, सर्वांची विचारपूछ त्यांनीं केली यामुळें सर्व मावळ्यांस

म्हणण्यास हरकत नाही. तासर्थ, हा एकच मार्ग आता आहे. दोन निरनिराळ्या कॉंग्रेस करणे आणि राष्ट्रात फूट पाडणे हे अगदी गर्ह्य आहे. मला तें नको आहे.” शेवटीं भीहि त्याचे म्हणण्यास समाते दिली.

विष्णु महादेव भट

[वी।ए. एम्. बी. वी. एस्., मराठा पत्राचे माजी उपसंपादक, डॉक्टर-येवळे]

(१) चिरोल—केसच्या वेळची गोष्ट. चिरोल—केससबर्धी टिपणे लिहून काढण्याचें बहुतेक काम लो. टिळकानां मजवर सोंपविलें होतें. “मराठा” लिहिण्याचें काम समाजून शिवाय मला तें करावें लागत असल्यानें माझी मोठी तिरपीट उठे. पण खुद्द लोकमान्याची कर्तव्यतत्परता इतका दाढगी होती कीं, साठी उलटल्यानंतरहि, एखादें जरूरीचें काम अंगीकृत केल्यास, एका बैठकीवर ११।१२ तास ते एकसारखे बसून त्या कामाचा पिच्छा पुरवीत. मला मदतीला जेजून एकदिवस सकाळीं ११ पासून तो राती ११—४५ चे गाडीनें मुबईस जावयास ११ वाजता निघेपर्यंत चिरोल—केसचें काम एकसारखे पाहत बसले होते. ही त्याची कर्तृत्वशक्ति पाहून आम्हास खरोखरच विस्मय वाटे “मराठ्या” चें व चिरोल—केसचें अशीं दोनही कामें करणे जड जातें, असें म्हणण्याची होत असलेली बुद्धि, त्याची ही काम करण्याची चिकाटी पाहून, तेथल्या तेथेंच जिरून घाई. इतक्या धयस्कपणात जर ह्या गृहस्यान्यानें इतकें काम करवतें तर भर ताडण्यात त्याची कर्तृत्वशक्ति किती दाढगी असेल हें वळण्याची माझी जिशासा तृप्त करण्याकरिता मी त्यास त्याबद्दल सहज विचारलें. तेव्हा ते म्हणाले कीं, मुबईच्या एका राष्ट्रीय सभेच्या बैठकीचे वेळीं “मी एकसारखा एका खुर्चीवर ३६ तास बसून काम करीत होतो,” आणि माझ्या भोंवतीं माझ्या माडीला माडी भिडवून काम करणारा एकाहे गृहस्थ मला भेटला नाही, आणि मुविचारी, स्वार्थत्यागी व नेटानें, इमानानें आणि चिकाटीनें काम करणारी माणसें जमविण्याचा मी तीनदा प्रयत्न केला पण हें माझे सततोद्योगाचें दृढ मत पाहून आरामप्रिय व सटपट रमान्याप्रमाणें सटपट पुढारी माझ्याशीं फटवूनच धाणू लागले, असेंहि ते म्हणाले.

(२) चिरोल खटल्यातील दुसरीहि एक आठवण नमूद करून ठेवण्यासारखी आहे. ज्या नाशिकच्या कटाच्या खटल्यात मला पाच वर्षांची शिक्षा झाली होती त्या खटल्यात गणू वैद्य म्हणून एक माफीचा साक्षीदार होता. नाशिकच्या कटाच्या खटल्यात कोठेहि पुरावा मिळेनासा झाला म्हणजे गणू वैद्याने त्याची भरपाई करावी ह्या त्याच्या कृतीमुळे आमच्या खटल्यातील आमचे बॅरिस्टर वायटिस्टा यानी त्याला missing link म्हणजे (तुटलेल्या साखळीतील) 'हरवलेला दुवा' असे नाव ठेवले होते. विचारात गणू आपला जीव बचावण्याकरिताच ह्या गोष्टी करित होता त्याचे मन निर्मळ होते, पण शरीर दुबळे होते आणि शारीरिक क्लेश, भावी आघात आणि काही अर्शा त्याच्या सवगड्याची चुकीची शिक्कण व काही अर्शा केवळ दुर्दैव, ह्या चौरंगी सामन्यात गणूची गाळण उडून त्याने अधिकाऱ्याच्या मर्जीप्रमाणे अनेक गोष्टी आपल्या देशबाधवाच्या विरुद्ध सांगितल्या, आणि आपली २५ वर्षांची झालेली शिक्षा तीन वर्षांच्या सपुष्टात सरकारी मेहर वानीने आणली, व पुढे त्याला अधिकाऱ्यानीही पुण्यासच युरोपियन फ्लॉरांत एक २५ रुपयाची लहानशी नोकरीहि दिली सरकारी मेहरनजरेंवर, कासबीच्या पिलाप्रमाणे जगत असलेला गणू, आपणास टिळकाना व नाशिकच्या बडखोर लोकांचा सवध जुळविण्यास उपयोगी पडेल असे सरकारी नोकरास वाटत असल्यामुळे चिरोलला त्यानी गणूची साक्ष काढण्यास सल्ला दिला असावा असे वाटते सरकारी गुप्तखात्याचा हा प्रयत्न आमच्या खटल्याचे वेळीहि झाला होता पण तो टिळका विषयी असलेल्या गुप्त व अक्रिय स्नेहामुळेच एका अधिकाऱ्याकडूनच हाणून

त्याच्या चुक्याच्या कबुलीजबाबाचा आम्हास काहीच उपयोग नव्हता पण कर्मधर्मसंयागाने तो टिळकास मात्र उपयोगी पडला गणूस समस्त आख्यायरोबर त्याने लें मला दाखवले, न आता काय करू पुन ही माझी गळेचेपी होते आहे, मला लो टिळकाविरुद्ध साक्ष देण्याचे सकट घालताहेत, हातून निघट प्याचा मार्ग सांगा झाले तुमच्याविरुद्ध साक्ष देऊन केले तेवढे पाप पुरे, आतां ह्या पुण्यपुरुषाविरुद्ध तरी साक्ष देण्याचे पाप माझ्या हातून होऊ देऊ नका, म्हणून त्याने सद्वदित अत करणाने मला सांगितले मीहि त्यास तसें करतां म्हणून आश्वासन देऊन टिळकांस ही गोष्ट सांगितली ते मला म्हणाले की, " तुमच्या कटात मी नव्हतां इतकेच नव्हे तर तुम्ही असला प्रयत्न एव्हा करू नका असे मी १९०६ मध्ये तुम्हास स्पष्ट बजावून सांगितले होते, हे तुम्हास माहीत आहेच गणूसही ती गोष्ट माहीत आहे ही एवढी खरी गोष्ट त्याने सांगितली म्हणजे माझे काम झाले हे सांगण्याबद्दल त्याला त्याच्या नोकरीस मुकावे लागेल पण नोकरी गल्यास मी त्याची स्वतः तरतूद करीन असे त्यास माझे तसे आश्वासन पूर्वक सांगा " मी गणूस त्याप्रमाणे कळविले गणूनहि स य कथन करण्याचे कबूल केले आणि त्याप्रमाणे कमिशनपुढे सांगितलेहि ह्या गणूच्या साक्षीवरती टिळकांचा फातिकारकाशी संघर्ष होता हे ठरविण्याचा काही सरकारी पोलिस अधिकाऱ्याचा प्रयत्न अशारीतीने व्यर्थ गेला गणू ह्या वेळेस तरी सत्यास जागला आणि आमच्याविरुद्ध साक्ष देऊन आम्हास तुरुंगात टाकल्याच्या पापाचे अशत तरी त्याने प्रायश्चित्त घेतल

पण हातहि आणखी एक मौजेची गोष्ट आहे ठरल्या तारखेस गणू कमिशनपुढे आला, आणि गणून आम्हास जरी इतके आश्वासन दिले होते तरी एकदा फितूर झालेल्या मनुष्यावर भरवसा कितपत ठेवावा, हाहि प्रश्न आमच्या पुढे होताच ह्या प्रश्नामुळे टिळकाचे बकाल दादासाहेब करदीकर हे आडून आडून गणूस प्रश्न विचारू लागले गणूच्या साक्षीवर सर्व भिस्त असल्याने " नाशिकच्या कटाचा व माझा संघर्ष नव्हताना " असा रोख, सरळ प्रश्न विचारा म्हणून टिळकाचा आप्त होता आम्ही सर्वजण त्यास प्रतिकूल होतो. करदीकरहि तो विचारण्यास घेजेनात कदाचित् मार्गे एकदा फितूर झालेला गणू फिरून फितूर होऊन ' होय होता ' असे म्हणाला म्हणजे संगळाच खटला फसला असें व्हावयाचे, म्हणून दादानीहि तो न विचारण्याचे ठरविले टिळकाहि आग्रहास पेटले, आणि आयत्या वेळेस त्यानी स्वतः होऊनच हा भयकर प्रश्न गणूस टाकला ! आम्ही अगदी विश्वासारखे क्षणभर तटस्थ बसलो, आणि गणू जेव्हा ' नव्हता ' असे उद्गारला तेव्हा आमच्या जिवात जीव आला क्रॉस एक्झॅमिनेशनच्या तत्त्वाविरुद्ध हा प्रश्न होता त्यातून गणूसारखा एकदा अविश्वसनीय ठरलेला साक्षीदार, आणि त्यातहि ह्या प्रश्नाच्या उत्तरावर सर्व खटल्याची मदार,

अशा पसगात टिळकासारखा निघळ्या छातीचा मनुष्यच ही जोखीम घेऊ शकला. घरी आल्यावर आम्ही त्यास वकिली तत्वाच्या विरुद्ध आपण हें साहस कसे केलेत म्हणून विचारलें. तेव्हा टिळक म्हणाले की, तुम्ही फक्त वकिली तत्वाकडे नजर दिलीत, पण मानसशास्त्र विसरला. गणूच्या समोर—पश्चात्तम आणि आश्व-सित्त गणूच्या समोर—त्याचा जन्माचा प्रत्यक्ष पोंसिदा होणारा टिळक उभा होता, हें तुम्ही विसरला. मला ती रात्री होती, आणि म्हणूनच मी हें साहस केलें. टिळकासार नी माणसेंच हें साहस करू शकतात हेंच खरें.

(३) सन १९०६ मधील गोष्ट. महाराष्ट्राचे वगभगाच्या अपूर्व चळवळीमुळे हलून गेले होते. नुसत्या ब्रिटिशसाम्राज्यातर्गत स्वराज्याच्या ध्येयापेक्षा पूर्ण स्वातंत्र्यच मिळवायें असें म्हणणारा पक्ष उदित होत होता. भिक्षा देहीच्या मवाळशाही उपायानीं काहीं मिळत नाहीं, त्यापेक्षा जास्त जाज्वल्य काहीं तरी, कोणता तरी उपाय योजना असें म्हणणारा हा पक्ष हाता, इतिहासातील उदाहरणावरून हिंदुस्थानां घडा घ्यावा, घेतला पाहिजे, त्याशिवाय गत्यंतर नाहीं, असें ह्या पक्षाचें इतिहासावलोकनावरून मत झालें होतें. हिंदुस्थानात ३० कोटी लोक आहेत ते जर नुसते थुकले, फुकले तर त्या प्रवाहात २ लाख ब्रिटिश लोक गडप होतील, त्याची विशाद काय, असें काहीं अविचारी पुढारी—ब्रुव—म्हणत होते. विकारी व अविचारी पण देशाभिमानी मनें ह्या राष्ट्राचे शिकाने हुरळून जात होती. अशा स्थितीत लो. वळवतगवर्जींचा “केसरी” ह्या अविचारी प्रलापास थारा देत नव्हता. इतर काहीं वर्तमानपत्रें मन मधोमक असे लेख लिहून तरुणांच्या स्वातंत्र्यप्रीतीला प्रोत्साहन देत होती. “केसरी” तें सारासार विचारपूर्वक करित होता. त्यामुळे इतर काहीं वृत्तपत्रांच्या मार्गे त्याचें पाऊल आहे, असें ह्या स्वातंत्र्याभिमुख तरुणांस वाटत होतें ह्या पक्षारैकींच आम्ही काहीं तरुण नाशकास होतों लोकमान्य त्यावेळेस नाशिक काम झाले होते. तेव्हा त्याचें ह्या बाबतींत मत काय आहे तें स्पष्टपणें कळविं म्हणून आम्ही त्याची सासगी भेट घेतली. ही गुप्त राहिली नाहीं, त्यातच एक चोरटा पोलीस होता, ही गोष्ट निराळी, पण आम्ही आपल्या परीनें शक्य स्थित्या वसोटीनें निव

घरा व. सावधपणें चाला ” असें त्यांनीं आम्हांस कळवळून सांगितलें. ह्या त्यांच्या मेटींत एकच गोष्ट उघडकीस आली कीं; बंगाली किंवा महाराष्ट्रांतील तरुणांनीं १९०५-१९१० पर्यंत जे प्रयत्न केले तसलेच प्रयत्न तरुण असतां लोकमान्यांनींहि केले होते. त्या त्यांच्या प्रयत्नांतील सहकारी मडळीं आतां आहेत कीं, नाहींत हे माहीत नाहीं. पण लोकांची तयारी नाहीं, हें पाहून त्यांनीं ते प्रयत्न सोडून लोकांची मनःक्रांति घडवून आणण्यांत आपलें आयुष्य खर्च केलें. चिरोलनें त्यांना Father of Indian Unrest म्हणजे ‘हिंदी राजकीय चळवळीचे जनक’ म्हणून जें म्हटलें ते यावरून यथार्थ आहे असें ठरतें. ही जी वर आमची खासगी भेट झाली हीच गणू वैद्यानें चिरोल-केसमध्ये सांगितली.

(४) १९२० सालीं लोकमान्यांची कांहीं पुढारी लोकांशीं सरदारगृहांत एकदां भेट झाली. राष्ट्रांतील लोकांची तयारी कितपत आहे ह्यावर गप्पा चालल्या होत्या. त्या वेळेस मीहि तेथें होतो. एक पुढारी म्हणाले कीं, राष्ट्राची तयारी अगदीं ज्य्यत आहे, आणि पुढारी काय सांगतील तें लोक करतील, असें मला वाटतें. लोकमान्य म्हणाले कीं, ही तयारी नुसती वरपांगी आहे. प्रसंगी, मार्शल लॉला, लोक टिकतील असें मला वाटत नाहीं. लोकांची शेकडा ५० टक्के खरी तयारी मला दाखवा, म्हणजे मी बाकीचा हवाला ईश्वरावर ठेवून उद्यां बंड पुकारतो. आपल्याला निःशस्त्रच बंड करावयाचें आणि सशस्त्र करावयाचें नाहीं, असा कांहीं माझा हट्ट नाहीं. साधेल तें करावयास मी तयार आहे. मग आहे का तयारी ? ह्यावर ते पुढारी गप्पच बसले.

(५) लोकमान्य हे स्वतः जसें कोणतेंहि काम करावयास बसले म्हणजे स्वतःच्या शरीराकडे किंवा पैशाकडे पाहत नसत, त्याचप्रमाणें इतरांकडून काम करवून घ्यावयाचें असले म्हणजे इतरांनाही त्यांच्याचप्रमाणें वागावें लागे जर्मन सेनापती हिंटेनबर्ग किंवा म्याकेन्सन ह्यांच्याप्रमाणें लोकमान्यांची घडाडी असे. स्वीकृत कार्य फत्ते करण्याकरितां उपलब्ध सर्व शक्ति त्या कार्यांत ते केंद्रीभूत करित. ह्या त्यांच्या तडफीपुढे व घडाडीपुढे त्यांच्या हाताखालचीं माणसें कित्येक वेळेस अगदीं भेटाकुटी देत. त्याचे भावे रा. विद्वांस ह्यांना कित्येक वेळां लोकमान्यांनीं घरांत पाणीसुद्धां घ्यावयास फुरसत दिली नाहीं. त्याचप्रमाणें एर्चाच्या अतिशयतेमुळे एखादें काम करावयास जर कोणी कचरला तर तेंहि त्यांस सहन होत नसे. वेळेवर ठराविक काम झालेंच पाहिजे, मग तेवढ्याकरितां हवीं तितकीं माणसें व हवा तितका खर्च केला तरी त्याबद्दल त्यांची तक्रार नसे. चिरोल-केसच्या वेळेस मला हा अनुभव पुरा आला. त्या खटल्याचे कागद त्यांना ठराविक मुदतींत टाईप करून पाहिजे होते. टायपिस्टांनीं ते देतां म्हणून आश्वासनहि दिलें होतें. पण त्यांच्याच्यानें तें काम रेटेना. तेन्हां मी कांहीं

दिवसपर्यंत एकसारखे ८ टायपिस्ट ठेवून त्यांना जेवावयासहि बाड्यांत किंवा सरदार गृहातच घालून त्याचेकडून तब्बल १८ तास काम करून घेऊन तें पुरें केलें । “काम झालें नाहीं” हें म्हणण्याची त्याच्यापुढें सोयच नव्हती. चुकारतडूना त्याच्याजवळ थाराच मिळणें शक्य नव्हतें

(६) १९१६ सालीं वेळगावास प्रातिक परिषद भरवून लोकमान्यांनीं राष्ट्रीय सभा पक्षाशीं सहकार्य करण्याचें ठरवून राष्ट्रीय सभा काबीज करण्याचें ठरविलें त्या वेळेसहि काहीं कट्टर नाफेरवाले त्याच्या गोटात होतेच, आणि विशेष मौज ही कीं, आज जे सनातन नाफेरवाले आहेत त्यापैकीच काहीं लोकमान्यांच्या मताला उघड नव्हे—उघड विरोध करण्याची त्यांना छातीच नव्हती—प्रच्छन्न विरोध करणारे होते लोकमान्यासहि हें माहीत होतें ज्या दिवशीं हा समेटाचा ठराव यावयाचा होता, त्याचे आदले रातीं ह्या कट्टरानीं एक आप आपसात बैठक भरवली मते घणें चाललें तेव्हा एक घृद्ध पुणेरी वकील [हे हल्लीं मयत आहेत] I Am Opposite [म्हणजे मी विरुद्ध आहे ह्या अर्थी] ओरडले त्याच्या इमजीच्या शानाचें हें भाडवल फुटताच हशा पिकला, हें सांगणें नकोच. असो, मते घेता समेटाच्याविरुद्ध बरीच मडळी दिसली पण भरसभेंत विरोध करावा कोणी हें ठरेना. ‘भाजराच्या गळ्यात घाट बाधण्यास’ त्या सभेंत कोणीहि तयार होईना. लोकमान्यांना ही वार्ता समजली दुसरे दिवशीं ठराव पुढें माडताच लोकमान्यांनीं ह्यापैकीं प्रत्येकास हडसून—खडसून विचारलें, आणि विरोध करावयाचा असेल तर ‘या आता पुढें’ असें म्हणून एकेकाला पाचारण केलें लोकमान्यांची ती रागावलेली मुद्रा पाहून विरोधक जागच्या जागीच जिरले, आणि समेटाला विरोधक असणारे एकेक हळूच उठून, लोकमान्यांनीं पाचारल्याबरोबर समेटाला अनुकूल बोलू लागले. कोणी एक वाक्यातच “मी या ठरावाला अनुमति देतो” असें म्हणून बसले, तर कोणी पारहाळिक मापणेंहि केलीं. अशा रीतीनें समेटाचें ओर्ष्वदेहिक करावयाला आलेली मडळी त्याचा घाटदिवस साजरा करून गेली । लोकमान्याचें हें घोरण पुढें कॉपेस काबीज करण्यास कसें उपयोगी पडलें, व ह्या रूपमड्डुकाचें कसें हसें झाले, हें वाचकास विदित आहेच

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर.

[वी ए न्यू इ स्कूलमधील एक जुने विद्यार्थी, स 'मुमुक्षु,' हल्ली मु
पंचवटी-नाशिक]

(१) इ स १८८६ च्या जून महिन्यात इग्रजी शिकण्यासाठी मी पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये नाव दाखल केले. न्यू स्कूल तेव्हा स्थापन होऊन ६ वर्षे व विष्णुशास्त्री वारुन ४ वर्षे शाली होती. टिळक, आगरकर, आपटे, धारप, नामजोशी, नदगाँकर इ० शिक्षकांची नावे सर्व विद्यार्थ्यांच्या तेव्हा तोंडी होती मी १८८९ साली पाचवीत आलो, तेव्हा टिळक-आगरकरांचा आपला सहवास होईल अशी इतर मुलांप्रमाणे मलाहि उत्कठा लागली, पण न्यू स्कूलमधील शिक्षकवर्गात दुमत होऊन टिळकांनी शाळा सोडली १८९१ साली तरी मट्टिक मध्ये टिळकांच्या हाताखाली गणित शिकावयास मिळेल अशी आशा होती, पण तसा योग नव्हता का की, १८९० च्या अखेरीस राजीनामा देऊन ते गेले. आगरकर, गोखले, आपटे हे एका बाजूला व टिळक, नामजोशी, धारप, पाटणकर हे दुसऱ्या बाजूला, शत्रे यांच्या वाड्यात तिसऱ्या मजल्यावर या दोन पक्षात जी भाडणे होत त्याच प्रतिघ्वनि तळमजल्यापर्यंत येत आम्हा विद्यार्थ्यांना ती भाडणे थोडीथोडी ऐकू येत, पण विद्यार्थ्यांचे एकजात मत टिळकांच्या बाजूचे होते एवढे मला स्मरते.

(२) मी पाचवीत असताना युझिडचे १० सिद्धांत झाल्यावर एके दिवशी आमचे गणितमास्तर आजारीपणामुळे शाळेत आले नाहीत व त्या तासाला त्यांच्याऐवजी टिळक आले मला युझिडचे शब्द परिचयाचे झाले, पण विषय डोक्यात शिरेना यामुळे वर्गात पहिल्या काकावरचा, पहिल्या-दुसऱ्या नबरचा विद्यार्थी मी असून गणितात खाली चाललो, किंबहुना गणित कच्चे राहून पुढचा कोस घक्कतो की काय, अशी मला भीति घाटू लागली मुदैवाने त्या दिवशी टिळक आले व त्यांनी एका तासात पहिल्यापासून १० सिद्धांत इतक्या उत्कृष्ट रीतीने समजावून दिले की, मला ते समजले व शाळा सुटताच घरी जाऊन ते मी आपलेसे केले 'एका रात्रीत तुला युझिड समजू लागले' याबद्दल दुसऱ्याच दिवशी मास्तरांनी आश्चर्य प्रकट केले व मी गणितात वर्गाबरोबर चालू लागलो !

(३) बळवतरावांचा पहिला मुलगा विश्वनाथ हा 'न्यू प्रिपेरेटरी क्लासेस' नामक शाळेत मी शिक्षक असताना इग्रजी ४ थी व ५ वी इयत्ता माझ्या हाताखाली शिकत होता मी तेव्हा वरील शाळेत मास्तर होतो व इकडे फर्ग्युसन कॉलेजात इतरचा अभ्यास करीत होतो घरी विश्वनाथाच्या तोंडून पांगारकर मास्तरांचे नाव अनेकवार ऐवून बळवतरावांनी माही चौकशी केली व विश्वनाथाच्या वाढात

अनेक संस्कृत सुभाषिते, मराठी कवितेचे उतारे, इतिहासाच्या गोष्टींची टांचणे वगैरे घाळीत असता माझ्या विद्याव्यासगाची त्यांनी काही कल्पना केली; इतक्यांत डेफन कॉलेजात 'शिवपूर्वकालीन महाराष्ट्र' ह्या विषयावर झालेल्या माझ्या पहिल्या व्याख्यानाचा रिपोर्ट वेसरीत डे. कॉ. चे केलो गोष्टले यांनी दिलेला अर्थातच त्यांनी पहिला. लवकरच झालेल्या गणेशोत्सवांत (हे उत्सवाचे पहिले किंवा दुमरेच वर्ष होते) आपल्या लॉ क्लासमधील दोनतीन विद्यार्थी पाठवून त्यांनी माझे व्याख्यान ठरविले व याप्रमाणे विचूरकराच्या वाढ्यात त्यांच्याच अध्यक्षतेगाली 'महाराष्ट्राचे विशिष्टपण' या विषयावर माझे पहिले सार्वजनिक व्याख्यान झाले. बळवंतरावांची व्याख्याने १८९१ पासून झालेली मी ऐकली होती. समति वयाच्या कायशाच्या लढाउद्दीत शनवारवाढ्यासमोर टिळकांचे पहिले मोठे जाहीर व्याख्यान झाले होते. त्याने बळवंतरावाची कळकळ सर्पदां प्रत्ययास येत असे. विश्वनाथाची मला पत्रे येत व माझी उत्तरे जात. मी ज्या परीक्षेस घसावयाचा त्याचा रिझल्ट जाहीर होताच पागारकर पास झाला की नाही हे बळवंतराव आधी पाहत. शिकवण्यावर माझा योगक्षेम नीट चालतो की नाही हे त्यांनी मला ३।४ वेळ विचारले. तरुण, होतकरू माणसाना आपलेपणाच्या प्रेमाने वसे ओढून घ्यावयाचे हे रानडे व टिळक दोघेही उत्तम जाणत.

(४) कोणत्याहि विषयात गति नाही असे नाही, तथापि गणितात हातसडा अशी बळवंतरावांची शिक्षक यांना त्याने प्रसिद्धि होती. माझे 'मोरोपतचरित्र' या ग्रंथाचे संशोधन व लेखन चालू असता (१८९८-१९०८) माझे व त्याचे त्याचे घरी पुष्कळ वेळ 'वाङ्मय व काव्य' यासंदर्भात भाषण होत असे. एकदा मी त्याजकडे सकाळी ८।। वाजता गेलो तो १२ वाजता उठलो. प्रहरमर महाभारत यावर ते बोलत होते. महाभारत हा त्याचा अत्यंत आवडीचा विषय. मी मुक्तेश्वर, मोरोपत, श्रीधर वगैरे मराठी कवींचे भारतावरील ग्रंथ पाहिले होते. मला त्यांनी मूळ महाभारत ग्रंथ पाहाण्याचा उपदेश केला, व महाभारताची योग्यता काय हे मला सांगत होते. दोन-तीन वेळा मुलगा धारात येऊन 'दादा, मात वाढला आहे' म्हणून सांगून गेला, पण दादा भारतव्याख्यानात इतके तल्लीन झाले होते की, 'केवलैरीन्द्रियरपि योगिनः कर्म कुर्वन्ति' या न्यायाने 'ह, येतो अ' इतके शब्द त्याच्या तोंडून बाहेर पडत, पण जेवायला उठायचे आहे ही वृत्ति काही जागृत शाली नव्हती. त्यांनी भारतग्रंथाचे मुख्य गुणवर्णन केले तेव्हा मला पताची एक ओवी आठवली व ती मी म्हणून दाखविली, तेव्हा त्यांना फार आनंद झाला. पुण्यास दरसाल पताच्या कवितेवर माझे एकदोन व्याख्याने होत व बहुधा प्रत्येक व्याख्यानाला आपलेपणाच्या बुद्धीने बळवंतराव हजर राहून अध्यक्ष होत असत. एके वेळी माझे व्याख्यान तीन तास लावले. दुसरे दिवशी बळवंतराव मला म्हणाले 'काय हे व्याख्यान ! व्याख्यान म्हणजे तास किंवा फार

तर दीड तास असावे ' यावर मी म्हणालों ' पण श्रोत्यापैकीं एकही श्रोता उठून गेला नाहीना ! ' बळवंतराव म्हणाले " ते खरे तुम्ही भरामर आर्या म्हणता त्या व त्यांचे विवरण ऐकून श्रोते तल्लीन होतात हे मला ठाऊक आहे, पण नियमित वेळांत काम करायला शिकले पाहिजे बेशकवाई पाहा, तासभर व्याख्यान द्यायचे ठरवून तासात संपविते हा तिचा गुण घेतला पाहिजे." यावर मी म्हणालों, ' मध्ये मध्ये जे जे आठवते ते ते मी बोलत जातो, यामुळे विषय श्रोत्यांना पुरा ऐकायला मिळून रसनरग उभा राहतो आपण काही धड्याळाचे गुलाम नाही " यावर ते पुन म्हणाले " आते वेडे, तुम्ही वेडे ! नियमितपणे काम करायची सवय लागली पाहिजे आम्हाला काय मध्ये दुसरे विषय आठवत नाहीत ! पण जेवढे मुद्दे सांगायचे अगोदर ठरविले असल त्याच्या बाहेर जायचेच नाही असा निग्रह पाहिजे " ' काव्यविषयाला असा निर्बंध घातल्यास रसभंग होईल ' अथ मी म्हणालों यावर ते पुन म्हणाले " नियम सर्वत्र सारखेच पाळले पाहिजेत आम्हाला केसरीत एखादा विषय लिहावयाचा असला तर आम्ही पाच ओळी पासून पाच कॉलमापर्यंत लिहू शकतो सोमवारी एखाद्या विषयावर लिहावयाचे असले तर नागा किती आहे हे विचारून आम्ही अर्धा कॉलम जागा असेल तर अर्धा कॉलमात, तीन कॉलम असेल तर तीन कॉलमात तोच विषय लिहू शकतो " दुसऱ्या एका प्रसंगी मी आपल्या भाषणात सहज ' गणित विषय रुक्ष आहे, काव्यरसाची गोडी त्याला कोठून येणार ! ' असे म्हणाला होतो पुन बळवंतरावाची गाठ पडल्यावर ते म्हणाले, " तुम्ही परवा म्हणाला की, गणित विषय रुक्ष आहे व त्यात काव्य नाही म्हणून पण ह म्हणणे बरोबर नाही " मी मेकळे व विष्णुशास्त्री यांची उदाहरणे पुढे केली तेव्हा ते म्हणाले, " गणिताची ज्याला गोडी नाही किंवा गणितात ज्याचे डोक शिरत नाही त्याची विचारसरणी एक प्रकारे अपक्व (Defective) राहते गणिताच्या योगाने विचाराची साखळी अशुद्धित व सुसुद्ध होते गणितात काव्य नाही हे खोटे आहे शाळातून किंवा कॉलेजातून जे गणित शिकवितात ते खऱ्या गणितशास्त्राची पहिली पायरी आहे तुम्ही जसे काव्यात तल्लीन होता तसे आम्ही गणितात तल्लीन होतो मुळाशी पाहिले म्हणजे सर्व शास्त्रे एकरूप आहेत माणसाने आपल्या सोयीसाठी शास्त्रे निरनिराळी कल्पिली, पण सर्व शास्त्रे मुळात एक आहेत गणितात काव्य आहे व काव्यात गणित आहे ! " काव्यात गणित कसे आहे हे दुसऱ्या एका प्रसंगाने स्पष्ट होते फर्ग्युसन कॉलेजात टिळकाना एकदा प्रीव्हिअसच्या विद्या र्यांना कालिदासाचे ' मेघदूत ' शिकविण्याचा प्रसंग आला होता बळवंतरावांनी माहिनाथी न पाहता आपल्या बुद्धीने कोशाचे साह्य धरून ' मेघदूत ' शरभर वेळा घाचले व स्वतःच्या बुद्धीने सारा प्रथ लावला गणिताच्या किंवा भूमितीच्या क्षणा पायऱ्या असतात त्याप्रमाणे पहिल्या लोकातून दुसरा कक्षा निघाला,

पुरुष हिंदुस्थानात आहेत, त्यांच्या हातून देशकार्य रेटत नाही असें दिखू लागले की, बायका देशाचें जू साधावर घ्यायला तयार आहेत. तुम्हाला समातून काय दिवे लावता येतात ते लावा, नाही तर बायका आहेतच ! ”

(१०) बळवतरायाना नटनाथ्य, गायनविद्या इ. ललितकलाची प्रीति कितपत होती हें सुप्रसिद्ध आहे ! १९०७ च्या शेवटी शेवटी उत्तरहिंदुस्थानातला एक गायनविद्याप्रवीण असा मनुष्य गायनशास्त्रावर एक ग्रंथ लिहून तो बळवतरायाना दाखविण्यासाठी पुण्यास आला होता. मी त्याला घेऊन त्याजकडे जावें म्हणून तो मजकडे आला. ‘ बळवतरावाचा वाडा म्हणजे खुला दरवार आहे. तेथे ओळख नको, वशिला नको. वाटेल त्यानें त्यांना भेटावें. ते अतिशय मोकळ्या मनानें बोलतात माझी तुमच्याबरोबर यायला मुर्तीच हरकत नाही, पण त्याची तादृश गरज नाही ’ असें सांगून मी त्याला बळवतरावाकडे पाठविलें त्याची भेट घेऊन तो सायकाळीं मजकडे आला व म्हणाला, “ काय या पुरुषाची बुद्धि अचाट ! टिळकाना गायनविद्या माहीत नाही असें मी तरी काहीं म्हणणार नाही माझे पुस्तक चाळून पाहता पाहता व मजशी बोलता बोलता त्यांनी मला गायनासर्षी ज्या मार्मिक सूचना केल्या त्या घेऊन मी तर थक आलों टिळक म्हणजे एक अष्टपैतू दिसा आहे यात काहीं शका नाही. त्याच्या बुद्धिमत्तेप्रमाणें त्याचा साधेपणा व निगर्वापणा काहीं अनुपम आहे. एवढा मोठा मनुष्य पण किती साधा. त्याचा माझा जसा अनेक वर्षांचा परिचय आहे इतक्या मोकळेपणानें ते मजशीं एकदोन तास बोलत होते. ”

(११) पैठणचे भगवतराव तोडेवाले हे मनुष्याची तोंडावरून कुडली माडणाराना सभा भरवून काहीं बक्षिसे देण्यासाठी एकदा पुण्यास आले होते. सार्वजनिक सभेच्या मागील दिवाणसान्यात सभा भरली होती. सभेस काहीं ज्योतिषी व काहीं इतर सम्यग्दृश्य आले होते बळवतराव अध्यक्षस्थानी होते. आठ दहा उमेदवार होते त्यांच्या कुडल्या माडून झाल्यापर परीक्षक नेमले गेले, त्यात मी व माझ्यासारखे पाच-सहा ज्योतिषाधिपती पूर्ण अनभिज्ञ असे दृश्य होते. शिवरामपत पराजपेही परीक्षकात होते टिळकाशिवाय बाकीचे सारे नामधारीच होते ! कागदाची पुडकी घेऊन बळवतराव व आम्ही सर्वजण तिसऱ्या मजल्यावर गेलों. बळवतराव मध्यें बसले व इतर मजळी सभोवार बसली. कागद उघडून इतरांनी त्यातील माहिती घावी व टिळकांनी रिझल्ट शीट तयार करावा असें घाललें होतें. दहा मिनिटांत सर्वजण कंटाळून गच्चीवर एकेक उठून गेले, व गप्पाटप्पात दंग झाले. टिळकावर सर्व काम पडलें. प्रत्येकान्या नावचे कागद घ्यायचे, ते तपासायचे, रिझल्ट लिहावयाचा, सर्व काम आद्यत पाऊण तासपर्यंत त्यांनी एकट्यांनी केलें. बाकीचे सारे अनभिज्ञ होतेच, पण त्यांना साह्य करण्यास आगेवर कोणी राहिला नाही. बळवतराव ह्या कामात इतके गर्क झाले होते की,

जणु काय ह्या सभेच्या निणयावर हिंदुस्थानचें मोठें राजकारण अवलघून होतें ! गोष्ट झुल्लक आहे पण मोठ्या मनुष्याचें मोठेपण झुल्लक गोष्टीत जितकें स्पष्ट दिसतें तितकें तें कित्येकदा मोठ्या गोष्टीत दिसत नाहीं सिंह हा सर्वकार्णी सिंहच असतो, राजाचें राजेपण त्याला पळभरही सोडून जात नाहीं त्याप्रमाणें थोर पुरुषाचें थोरपण त्याच्या प्रत्येक लहानमोठ्या कृतीत प्रकट होत असतें ह्या प्रश्नाचा उद्यापासून कोणी विचार करणार नाहीं असें सर्व धोळत होते, टिळकानाहि हें दिसत नव्हतें असें नाहीं पण ज्या वेळीं जें काम अगावर घेतलें तें आपली सर्व बुद्धिशक्ति सचून श्रमाची पराकाष्ठा करून करायचें, त्यात चुकारतद्रूपणा यत्किंचित् करावयाचा नाहीं हें कर्मयोगाचें रहस्य त्याच्या अर्गी पूर्ण बाणल होतें सोबती कुचरपणा करीत आहेत हे जाणून टिळकाची स्वारी त्या कामात इतकी दग झाली होती कीं मस्तकावरून घामाच्या धारा चालल्या होत्या याची त्यांना शुद्धीहि नव्हती ! 'लहानथोर काम नाहीं । केल्यावीण होत नाहीं ' हें समर्थीचें वचन त्याच्या आचरणात दिसत होतें रिझल्टशीट तयार झाल्यावर आम्ही सर्व खालच्या हॉलमध्ये आलों निम्मे श्रोते गेले होते टिळकांनीं अध्यक्षपणाचें भाषण करताना ' परीक्षकांनीं असा निकाल दिला आहे ' इ० गौरवपर भाषा त्यांच्या तोंडून आली ती ऐकून परीक्षकांना आपल्या कुचरपणाची मनात लज्जा वाटली असल ! धारे श्रम आपण करायचे व त्याच्या गौरवाचें फळ मात्र आपल्या सोबत्यास वाटून द्यायचें हेंहि मोठेपणाचेंच लक्षण होय

(१२) एकदा न्यू स्कूलमधील शिक्षक व रघुवश, जानकीहरण वगैरे संस्कृत ग्रंथ इंग्रजी भाषांतरासह प्रसिद्ध करणारे नदरगांकरशास्त्री बळवतरावांशी बोलत बसले असताना मी तेथें गेलों कालिदासाच्या रघुवशाची छाया जानकीहरणादि ग्रंथावर कशी पडली आहे हा विषय चर्चेचा होता उभयता विद्वान् जानकीहरणातला एक श्लोक नदरगांकरांनीं सुंदर म्हणून घाडला तो ऐकताच बळवतराव म्हणाले ' अहो ! ह्या श्लोकातली कल्पनाही कालिदासापासून उचलली आहे तो श्लोक अमक्या प्रसर्गी आहे ' दोघेही श्लोक आठवू लागले चारपाच मिनिटात बळवतरावांनीं प्रथम श्लोक आठवून त्यांनीं म्हणून दाखविला ! शास्त्रीशोबाही चकित झाले एकदा प्रि सेल्बीवर ' हे आमचे गुरुच नव्हत ' या मथळ्याखाली बळवतराव अग्रलेख लिहीत बसले होते वामनपाडिताच्या फोठल्याशा काव्यात अनुरूप श्लोक आहेत एवढें त्यास आठवलें, पण वामनाचे ग्रंथ जवळ नसल्या मुळें त्यांनीं ताबडतोब लघाट्यांना मजकडे पाठविलें लघाटे म्हणाले, ' वामनाचे ग्रंथ आतांच्या आता बळवतरावांनीं मागितले आहेत ' कशासाठी पाहिजेत हें मी त्यांना विचारलें ' तें तुम्हाला काय करावयाचें ! पुस्तकें द्या ' असें लघाट्यांनीं उत्तर केलें ' कशासाठी पाहिजेत हें कळलें म्हणजे बळवतरावाना पानें घाळविण्याचे श्रम पडणार नाहींत ' अशी मी गळ घातली तेव्हा त्यांनीं अग्रलेखाचा

विषय मला सांगितला. मी प्रल्हादाख्यानांतील ' हे तों गुरु पापतरु म्हणावे ' हा व दुसरा असाच श्लोक—त्यापलीं तांबड्या पेन्सिलीच्या खुणा करून त्यांत खुणेचें पान घालून पुस्तक दिलें. बळवतराव सगुष्ट झाले. तेच दोन श्लोक त्यांना पाहिजे होते, व तेच त्या लेखांत नेमके आले.

(१३) निरपेक्ष ज्ञानदान करणारा शानी पुरुष हें आपलें ज्ञानदान भस्मासुराप्रमाणें आपल्याच डोक्यावरून हात फिरवील हें माहीत असूनही सढळ हातानें ज्ञानदान करित असतो, हें बळवतरावांच्या सर्तीत मला एकदा आढळून आलें. १८९६ च्या दुष्काळात दुष्काळाची चौहोंकडची भरपूर माहिती गोळा करून तिच्या आधारेणें त्या वेळीं आपलें तीव्र लेखनशास्त्र त्यांनीं सरकारावर परजिलें होतें. सार्वजनिक सभा टिळकपक्षीयाच्या हातीं गेल्यामुळें रानडे-गोखले पक्षांनें चिडून वेगळी डेक्कन सभा काढली होती व ' हा म्हातारचळ का पोखेळ ' हा तिरपट लेख केसरीनें प्रसिद्ध केला होता. गणेशोत्सव व शिवाजीचा उत्सव नव्या जोमानें मरमराटीस आले होते. टिळकाच्या कर्तृत्वाचा मध्यान्ह झाला होता. अणो; रघुनाथ दाजी नगरकर, वकील, हे टिळकाच्या प्रतिपक्षीयात म्होरकेपणानें वावरत होते. डेक्कन सभेनें सरकाराकडे दुष्काळाच्या माहितीच्या आधारावर एक अर्ज केला व टिळकांची सार्वजनिक सभा काहीच करित नाहीं, असा तत्पक्षीयांनीं आपल्या वर्तमानपत्रात गिह्या केला. आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, डेक्कन सभेनें केलेल्या अर्जाला आधारभूत माहिती टिळकच पुरवीत होते ! दोन दिवस सदर नगरकर वकील टिळकाच्या घरीं येत होते, व कांहींहि चोरून न ठेवितां टिळक आपलीं पुस्तकें, रिपोर्ट, खासगी येणारीं पत्रें वगैरे त्यांना दाखवीत होते हें मी स्वतः त्या दोनही प्रसंगीं हजार असून समक्ष पाहिलें आहे.

(१४) बहुजनसमाजाच्या थोड्याफार कळानें घेतल्याशिवाय लोकांत प्रीति उत्पन्न होत नाहीं व लोकांचा सप्रेम पाठिंबा असल्याशिवाय परकीय सरकाराची सगडण्याचें सामर्थ्य पुढाऱ्यात येत नाहीं हें तत्त्व टिळकांनीं धागटें ओळखले होतें. जनसुखाची सामाजिक मते या लोकप्रियतेच्या आड आलीं व गोखले लोकसमाजाची सामान्यतः फटकून वागत असल्यामुळें त्यांना ती मिळाली नाहीं. दोघेहि कर्तृत्वाचे थोर पुरुष होते, तथापि टिळकाची लोकप्रीति त्यांना मिळाली नाहीं. टिळकांची काहीं मते सुधारणेला अनुकूल होती, पण लोकाराधनेचें तत्त्व त्यांनीं सभाळण्यामुळें त्यांची लोकप्रीति वाढत्या प्रमाणात होती. पुण्यातून आलेंदी-देहूच्या पालख्या पदरपुरास ज्येष्ठ वयात जातात. एक साल वारकऱ्यांच्या व्यामहावरून टिळक पालख्यांवरोंवर पुण्यातून हिंदले व लोकांनींहि प्रागोजाग त्यांच्या गळ्यांत हार घालून त्यांचा गत्कार केला. एक साल पुण्याच्या हजारों सहर्षांनीं शिमग्याची घुळवड गायक्याडवळ्यांत गाजविली.

बळवतरावांच्या खवळ बसलेल्यापैकी एकाने लावणी म्हणण्याची आपली इच्छा प्रगट केली ! त्या गृहस्थाने लावणी म्हटली. पण ती सपताच बळवतरावांनी सर्वांस गुलाल लावून रसपान करविण्याची आशा केली. समारंभ सम्यतेने पार पडला, पण शानप्रकाशाने त्या प्रसंगावर आपल्या लेखणाची धूळ उडविलीच ! ' आपले लोक आहेत ' असे घेऊन राजकारणाचा गाडा पुढे ढकलायचा हे टिळकाचे तत्व होते म्हणून ते लोकात इतके प्रिय झाले. कायदेकौन्सिलचे सभासद ते निवडले गेले त्या वेळी हिराबागेंतल्या समारंभात पुण्याच्या एका मुक्या पगढ बदाने पूज्यबुद्धीने त्याच्या डोक्यावर पगडी ठेवली व कित्यकानी ते सुटले त्या रात्री आपल्या दुकानातली मेवामिठाई व दूध रात्रभर येतील त्यास फुकट वाटले, या गोष्टीचे बीजही वरीलप्रमाणे आहे

(१५) टिळकाचा वाढता उत्कर्ष बऱ्याच सुधारकाना सहन न झाल्यामुळे साहजिकच टिळकाबद्दल त्यांच्यात वैरभाव वाढू लागला टिळक हे पाहिल्या पासून कर्मठ नव्हते, तथापि पुष्कळ सुधारकामध्ये दिसणारा आचरतपणा मात्र त्यांनी केला नाही त्यांनी आपल्या तीनही मुलांचे विवाह उशीरा केले, व त्यांना हिंदुपद्धतीचे शिक्षण दिले. तिसरी मुलगी १२ वर्षांची असता म्हणजे विवाहाचे अगोदर आम्ही त्याचे घरी बोलत बसलो होतो बळवतराव महाभारतातील काही गोष्टी सांगत होते मुलगी शेजारीच होती त्यांनी आम्हास विचारले, या मुलीला आम्ही किती शिक्षण दिले आहे हे तुम्हास माहित आहे काय ? आम्ही नाही म्हणताच बळवतरावांनी तिला सावित्रीगीत म्हणून दाखविण्यास सांगितले ते म्हणाले, मी हिच्याकडून मोरोपतानी मुलीघाठी केलेले सावित्रीगीत व रुक्मिणीगीत पाठ करवून घेतले आहे सध्या सीतागीत चालू आहे रामायण, भारत यामधील सर्व कथा हिला ठाऊक आहेत आमच्याकडे कथा-कीर्तन झाले, किंवा व्याख्यान झाले तर ते हिला समजण्यास पचाईत पडत नाही

गणेश महादेव जोशी.

[कै. माधवराव नामजोशी (टिळकाचे परम मित्र) यांचे चिरंजीव, मे. इंजिनियर. विलायतचे डेप्युटेशनचे वेळी लोकमान्यावरोवर गेलेले त्यांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी, सु. अंबरनाथ.]

(१) वडील नुकतेच वारले होते व घरात कोणाचाच दाब नसल्यामुळे गाथातून मटकत होतो; तो सुमारे सकाळचे अकरा वाजता सदाशिव पेंढेत कुंट्याच्या बाब्यासमोर दादा व बाबा भेटले. मी अनवाणीच होतो. लगेच वायाना जोडा खरेदी करून देण्याचा हुकूम सुटला. घरातल्या गोष्टीत इतके लक्ष घातलेले कोणालाच अठवत नाही. परंतु माझ्या बाबतीत का घातले याचे उत्तर कोण देणार ?

माझे वडील वारल्यापासून तो स्वतः लोकमान्याच्या मरणापर्यंत माझ्या कुटुंबाचा सर्व खर्च चालविला. त्यात तीन बहिणींची लग्ने, माझे लग्न व भावाची मुंज इतकीं कार्ये झाली. शिक्षण आम्हा दोघांचे मॅट्रिकपर्यंत व वडील जिवंत असताना धडा रीतीने राहिले असतों किंवा नाही याची आम्हा सर्व कुटुंबाला धाकाच आहे. बहिणींच्या लग्नानंतर त्याचा भार हलका झाला नाही हे सांगण्याची आवश्यकता आहे व दोनही तुरुंगवास याच कारकीर्दीत दादांनी भोगले हे सांगणे अवरय आहे. मित्रांय त्यांच्यावरोवर विलायतेला गेली म्हणून काही तरी रकम उचलून देण्याचा मानस होताच

(२) पुण्यास वडील मुलगा अत्यवस्थ पडलेला असताना रायगडाला उत्तमवाला गेले होते. येताना भोराहून लौकर पुण्याला येऊन पांचवील म्हणून तिकडून येण्याची व्यवस्था केली होती. याच प्रवासात मोरला मुकाम करणे भाग होते, व तेथे जेवण्याची व्यवस्था करण्याविषयी रायगड उत्सवकमिटीकडून सार गेलेली, तेव्हा दादा कोठे उतरणार अशी पचाईतच होती. जसा गाव पचल आला तशी मंडळी घामोरी येऊ लागली व कोण कोण येत आहेत त्याची माहिती देणे मला भाग पडले, तेव्हा मंडळी उतरावयास आपल्याकडे दोलाबू लागली. शेवटी सर्वांना त्यांनी एकच उत्तर दिले की, तेथे माझे घर आहे, तेथे उतरणार व शेवटी घडतो तो ते माझ्याच विन्हाई उतरावयास आले.

(३) यानंतर मुंबईच्या कॉंग्रेसच्या धेळेला मी कॉंग्रेसला येऊ का, असा प्रश्न विचारला असता यदाच्या कॉंग्रेसला तुझ्यासारख्याने न येणेच बरे, कारण तेथे मागासरी शोण्याचा रंग दिसत आहे, व तेथे तुझ्यासारख्याने येणे म्हणजे मारा-मारीच प्रोत्साहन देण्यावैकीच आहे. तेव्हा ह् तेथे येऊच नकोच असे निश्चन घोषितले.

(४) यानंतरचा प्रसंग म्हणजे घाकऱ्या बहिणीच्या लग्नाच्या वेळेचा लग्नासारखे कार्य आपल्या मालकीचा वाडा असता दुसऱ्या जागेत कोण करू देणार ? शिवाय वाडा किती तरी मोठा होता परंतु या वेळेस त्यांना स्वतः वर खटला होईल असा समज वाटत असल्यामुळे घरी येऊन आईला सांगितले की, माझ्यावर खटला होण्याचा समज दिसत आहे. तेव्हा निराळ्या जागेत जानोसा देणे माग आहे तरी पण सकाळपासून सध्याकाळपर्यंत माझा मुकाम येथेच होणार

(५) १९०८ साली खटल्याच्या वेळेस त्यांचे जेवण घेऊन जाण्याचा मान काही दिवस मजवर घेऊन पडला होता त्या प्रत्येक वेळेस जर काही बोलण्याचा प्रसंग आला तर स्वतःच्या वरच्या प्रसंगासबधी एक अक्षरही ते बालल नाहीत तर बहिणीच्या लग्नाच्या वेळेला बोललो ते परे झाले किंवा नाही, किंवा असल्याच खासगी गोष्टींसबधी बोलले तसेच ह्या प्रसंगां आपल्याला या वेळेस अमुक पुस्तकाची गरज आहे व ती अमक्याला पाठवून आणावी, दुसरे कोणीही उपयोगी पडणार नाही, अशाविषयी त्यांनी निघून सांगितले कोणत्या कार्या कोणाची योजना करावी हे दादा चांगल्या प्रकारे ओळखत व त्या माणसाची त्या ठिकाणी योजना करित त्या प्रसंगां पुण्याहून मुंबईस येण्यास रेलवेतून अडचण पडत असे अशा वेळी पोलिसात माझी थोडीशी ओळख होती व तेणेकरून मला येण्यास सुलभ पडेल हे ओळखूनच दादांनी मला पुण्याहून काही वर्तमानपत्राच्या फायली व पुस्तके आणावयास सांगितली व अर्थातच मला पालिसाच्या सहाय्यानेच मुंबईस यावे लागले शेवटच्या दिवशी तर माझी स्थिति फारच मजेदार झाली खटला आज संपणार हे पुष्कळाना कळलेच नाही, त्यामुळे मडळी सर्व घरोघर निघून गेली, काही मडळी आली नाहीत यावरून शका येऊन काय आहे याची चौकशी करतो कोण ? तेव्हा अर्थातच जेवण आणणाऱ्याकडे कामगिरी सागावी असे सरदारगृहातल्या मडळींनी ठरविले इतक्यात बातमी येऊन थडकली की, खटल्याचा निकाल आजच लागणार, तेव्हा खरे काय ते समजावून घेण्याकरिता सरदारगृहातल्या मडळींनी मला पाठविले अशा बळी हातात रिकामा फराळाचा ट्या घेऊनच बाहेर पडलो ! कारण त्या वेळेस जवाब्याचे तयारच नव्हते असो. कसा तरी हायकोर्टाच्यापुढे जाऊन पोलिस कमिश्नरपर्यंत दाद लावल्यावर कोर्टाच्या आवारात जावयास मिळाले शेवटी खटल्याचा निगाल झाला दोन मोटारी निघून गेल्या त्याच्यामागून दुसऱ्या तीन मोटारी निघून गेल्या तरी मला सोडले नाहीच शेवटी जिऊडे तिकडे सामसूम झाल्यावर माझी मुटका झाली व काही कारणास्तव तसेच पुण्यास जावयास लागल्यामुळे खटल्याचा निकाल काय झाला हे पुण्यास सकाळी समजले

(६) बुरुगानून मुटल्यावर, मुटल्याबद्दलची तार पोंदल्याबरोबर रजेची व्यवस्था करण्यास लागलो परंतु रजा न मिळाल्यामुळे नोकरीच सोडून दिली व मेठण्या

करितां पुण्यास आलों. आज दादांच्या भेटांत प्रेमळपणा किती तरी घादलेला दिसला. आई मेल्याबद्दल व त्यामुळें पोरका झाल्याबद्दल त्यांना किती तरी वाईट वाटलें. शेवटीं नोकरी कां सोडली ह्याची चौकशी करतांना, अरे, माझी सुटल्याची तार आली म्हणून तर नोकरी सुटली नाहीं? अशी त्यांनींच चौकशी केली. असो; यानंतर सिंहागडावर जाणार आहे तेथें दोन दिवस राहावयास येण्याचा आम्रह केलाच. परंतु मलाच नोकरीची फिकीर असल्यामुळें दुसऱ्या नोकरीकरितां निघून गेलों.

(७) यानंतरचा प्रसंग म्हणजे माझ्या लग्नाच्या वेळेचा. लग्न ठरविलें व नंतर गांठ पडल्यावर म्हणाले कीं, सर्व खरें, पण तुहें देवदेवक ठेवावयाचें कोणी? तेव्हां अर्थातच मी सांगितलें कीं, आपण. पण त्या वेळेस त्यांची प्रकृति यरी नसल्यामुळें त्यांनीं घावांनाच देवदेवक ठेवावयास सांगितलें. परंतु व्याही भेटीच्या वेळेस, लग्नाच्या वेळेस व शेवटीं सुनेच्या तोंडांत साखर घालण्याच्या वेळेस स्वतः हजर राहून नंतर सिंहागडावर निघून गेले. हें सांगण्याचें म्हत्व एवढेंच कीं, डॉक्टरांनीं घाच्या आधीच त्यांना सिंहागडावर निघून जाण्यास सांगितलें होतें, परंतु कदाचित् मला व माझ्या घरच्या मंडळींना वाईट वाटेल म्हणून तेथें राहिले.

(८) विनायतेला जातेवेळेस मला बरोबर नेणार हें पुष्कळांना समजल्यावर वाईट वाटूं लागलें, व मी कोण उपटसुंभ म्हणून जो तो विचारूं लागला! मला दादांनीं स्पष्ट बजावलें होतें कीं, मला पाठीमार्गे आशा ठेवून येणारीं माणसें नको आहेत. निव्वळ माझ्याबरोबर सारखा चौवीस तास राहणारा माणूस हवा आहे, व त्यामुळेंच तुला घेत आहे. तशीच माझीहि भावना अशीच होती. वर सांगितलेल्या मंडळीला त्यांनीं एकच उत्तर दिलें कीं " त्याचें पालन मी आपल्या मुलाप्रमाणें केलें आहे. तेव्हा त्याला बरोबर नेण्याचा माझा हक्क आहे. त्यानें जर नाकारलें तर मग दुसऱ्या माणसांचा विचार." माझ्या कपड्यालत्यांचाहि सर्व खर्च त्यांनींच आपलेपणानें केला.

(९) स्टेशनवरची गर्दी पाहून यांनून दादा कसे वेळं शकतील याचीच आम्हांस काळजी वाटू लागली. असो; स्वयंसेवकांच्या पयकांतून दादा गर्दीत आले व शेवटीं गाडी चालू झाली. कोठल्या स्टेशनवर कोणी पोर्टरच येई व स्वराज्यसंघास मदत म्हणून दोन पैसे, वार आपण किंवा त्यांच्याजवळ लें काय असेल तें दादांच्या हातांत देई, पायावर शेकें ठेवी कीं चालला. अशा रीतीनें निघाल्यापासून तो मद्रासपर्यंत दादांना किंवा त्यांचेबरोबर असलेल्या मंडळींना हॉस्पच आली नाहीं. घाटवली मजा सांगण्यासारखी म्हणजे ज्या स्टेशनवर गाडी उभी राहत नसे, त्यावर देखील लोकांची अतोनात गर्दी असे व रात्रीचे मजाली झालून "टिळक-महाराजकी जय" ओरडण्यांत व खुशी पळणारी गाडी पाहण्यांत त्यांना काय मजा वाटत असे तें समजत नाहीं!

मद्रासहून घनुष्कोडीला धार्वोपर्यंत प्रेक्षकाची गर्दी मागे होतीच, परंतु प्रमाण थोडें कमी होतें. या सर्व प्रवाशांत दादाचे इतके हाल झाले की, विचारूच नका. उपड्या पायीं भरउन्हातून त्याची मिरवणूक काढली गेली, तरी पण कोणाला नासूप करावयाचें नाहीं म्हणून ते सर्व त्यांनीं सोसले. उन्हामुळें कधीं कधीं त्यांना जेवणही जात नसे. अशा वेळीं निवळ चहायर दिवस किंवा उपवास. अखी, घनुष्कोडीला थोटीत वसून पलीकडे तल्यामानारहा जाऊन पांचेतां सगळे विचार रामाच्या सेतूसयर्षीं चालले होते. फोलबोस आमचे पासपोर्ट रद्द करे झाले, याची इकीकत वर्तमानपत्रातून आलीच आहे मद्रासेहून सुवईस येताना प्रवासात आलेला सर्व शीण त्यांनीं अल्पज येताना घालविला कारण आम्ही निघणार केव्हा हें कोणालाच फळविलें नाहीं. घाटेंत सोलापुरजवळ गुप्त पोलीसांचा एक हुद्देदार दादाजवळ बोल्ड इच्छित होता व त्यानें तसें दादास फळविण्यास सांगितलें, व दोघांचें सरासरी दोनतीस तास घालणें झालें. येताना आमच्या सामानापैकीं दादाचे थोडेसे वपडे चोरीला गेले याशिवाय दुसरें म्हत्वाचें असें

गोविंदजी वसनजींनी मुद्दाम करून दिलेल्या मालापैकी कर्घी पुऱ्या, कर्घी खाऱ्या, कर्घी तारफेणी व दूध, दर्ही, माजी वगैरे पदार्थ व शिवाय लोणची पाकघिडी आम्हीच करीत होतो. सामान मात्र बोटीवरून घेत असू. जरी आमच्या खाण्यात फळें जास्त असावी अशी अट आम्ही तिकिटें घेताना घातली होती तरी ती मिळण्यास थोडीफार अडचण पडली परंतु द्रव्याच्या किंहीनें हात सढळ करीत असू. दादा कोणत्या कामाकरिता जात होते हे सर्व साहेब लोकाना माहित होतें. त्यामुळे कर्घी काळी एखाददुसरा साहेब चार शब्द बोलत असे. त्यात हिंदु-मुसलमानांचें वितुष्ट, अठरापगड जाति, असल्याच गोष्टींचा समावेश असे. असो. काहीं दिवस आम्हाला एक बंगाली बाबू म्हणजे करमणुकीचा निघय होऊन बसला होता. बाबूमहाशय शिक्षणाकरिता विलायतेला निघाले होते. अर्थातच पहिले दिवशी त्यांनी आपलें मन विशेष लक्ष दिलें नाहीं. परंतु दुसरे दिवशी दोनचार वेळ जीव देण्यास निघाले. एडनवरून परत जातो म्हणून म्हणू लागले. डोकें आपटीत, रडत, अशा तऱ्हेनें काहीं वेळ करमणूक म्हणून जरी वाटत होती तरी पुढें पुढें त्याचा त्रास होऊ लागला. दादांनी त्यांना उपदेश करून पाहिला, परंतु काहीं उपाय नाहीं. शेवटी त्यांना सर्वांनी स्पष्ट बजावले की, आता जर गप्प राहिला नाहींत तर कॅप्टनकडे तक्रार करून कोडून ठेवण्याचा प्रसंग येईल तेव्हा जरा प्राणी शांत झाले. असो, अशा रीतीनें पहिले तीनचार दिवस गेले. जसजसे एडन जवळ येत चालले तसतस घरी पत्र लिहून आम्ही येथपर्यंत खुशाल आलों हे कळविण्यात व दुसऱ्या अनेक ल्हान मोठ्या गोष्टी कळविण्याकरिता लिहिण्यातच आमचा वेळ गेला. बदरावर बोटीची डॉक्टरची तपासणी होते व त्या वेळीं कार्टाईन वगैरेसर्घी हुकूम सुटतात. या वेळेला आजार वगैरे काहीं नव्हता. परंतु इंडियन पॅसेजर्सना फक्त उत्तरण्याची मनाई झाली व बाकीची सर्व मडळी उतरली. अर्थातच सर्वांना वाईट वाटले, परंतु उपाय काय ? हात काहीं तरी गुप्त हेतु होता व. त्याशिवाय दादाना एडनला उत्तरणाला गदी करण्याचें कारण काय ? असो. येथे कॉंग्रेसच्या अध्यक्षाचा मान दादाना मिळाल्याची तार मिळाली आम्ही सुखरूप पोंचल्याबद्दल आम्हीही दुःखाला तार केली. व इतर गप्पा मारण्यात वेळ घालविला. थोडेसे खाण्याचे पदार्थ घेतले व लगेच पुढील कार्यक्रम ठरविला. चिरोल-केसचे कागद काहीं वाचावयाचे राहिले होते. तेव्हा त्याची वाटाघाट करण्याकरिता पुस्तकें बाहेर काढून ठेविली. असो. या वेळेस मला लघुलेखन घेत असतें तर बरें झालें असतें असें वाटू लागले. कारण पुष्कळसे सवाद टिपून ठेवण्यासारखे असत. एडन सोडल्यावर आमच्या पोतर नेहण्यासर्घी पॅसेजर लोकांत कुरबुर सुरू झाली. दादाना पायाला तथय व्हावी म्हणून हलकळ धूट घालण्यास सुरुवात करण्याचें ठरविलें होतें. तसेंच त्यांचे कपडेही नीट काढून पाक करून ठेविले होते. अशा वेळीं त्या बोटीवरील

चीफ एजीनवर मला विचारू लागल की, टायलर, साहेब नही ? साहेबाना घागितलें की, त्याच्याजवळ इतके कपडे आहेत की, कदाचित् तू तितके पाहिले नसशील एटन सोडल्यासून इल्लुइल्लु म्हणजे दिवसाचे निदान दोनतीन तास तरी पाटलोणी घालू लागलों.

पोर्टसैदला गेलें. येथेही आम्हाला उतरू दिलें नाहींच येथें आमचा मुक्काम तीनचार दिवस होना असो ह्या सुमाराला विरोल-खटल्यातील पुस्तकें मला पाहावयाची इच्छा झाली व त्यात दादानी दिलेली आपली स्वतःची सगतवार तोटक इकीकत पाहावयास मिळाली तसेच सावरकरबधु याच्या खटल्यासबर्धीहि काहीं कागद वाचावयास मिळाल त्या वेळेस ते शिक्षच्या अमानुष प्रकारासबर्धी खवळ जवळ आपणाशींच बोलू लागले केवळ राष्ट्रचें कल्याण व्हावें ह्या हेतूनें प्रयत्न करीत असता जन्मठेपची शिक्षा देण्यापक्षा अशा माणसाला एकदम ठार मारून टाकला तर बरा तुरुगात आपलें आयुष्य कठीत असताना बिचा याला किती मानसिक यातना सास्राव्या लागत असतात.

दुसऱ्या एका प्रसर्गी त्यानीं स्वतः राष्ट्रकार्याकरिता माणसें मिळण्याविषयी आपण कसकसे प्रयत्न केले ते सागत होते प्रो गुण्याभारख्याकडे प्रयत्न केले परंतु फर्स्ट क्लास मडळीपैकी कोणीही मडळी माझ्याकडे यावयास तयारच होईना ज्याला त्याला स्वतःच रीतीनें काम करण्याची हौस व त्यात रात्रकारणासारखा विकट मार्ग नको होमरूललीग स्थापन कल्यावर माझ्यावर मापणबर्दीचा खटला झाला, व खटल्याचा हायकोर्टात निकाल होण्यापूर्वी कित्येक मडळीकडून आमची नावे पटातून काढून टाका अर्गी पत्रे आली, तर कित्येकांनीं आपले घर्गणाचे पैसेहि मागाविले आमची परावल्धी स्थिति पाहिली व अशा तऱ्हेची उदाहरणे पाहिलीं म्हणजे मनाची काय स्थिति होत असेल ! आणि त्यातच काम करण्याच्याची वाण !

पोर्टसैदला तीन-चार दिवस मुक्काम का होता व निघणार केव्हा हें आम्हाला कळलेंच नाहीं निघण्यापूर्वी थोटीवर एके दिवशी सकाळीं नोटीस लागली की, अमक्या अमक्यानीं अमुक लाईफ थोटीशीं आपल्या गळ्यात लाईफ वेल्ड अडकवून दुपारीं चार वाजता हजर राहावें, व थदाकदाचित् जर वाटीला काहीं वाटेंत दगाफटका झाला तर घोऱ्याची सूचना देताच सर्वांनीं आपआपल्या नेमलेल्या जागीं हजर राहावें या वेळीं दादाची व माझी ताटातूट होत असल्यानें आम्हा दोघाना एकाच होडीत ठेवा असा कॅप्टनसाहेबाकडे अर्ज केला परंतु एकदा लिहिलेलें तें ब्रह्मवाक्य अशीच व्यवस्था असल्यानें आमच्या अर्जाचा काहींच परिणाम झाला नाहीं शेवटीं दुपारीं रगीत तालीम झाली त्या वेळेला उम्या दोराच्या शिडीवरून दादाना गळ्यात पहा बाधलेला असता एखाद्या

तरुणासारखे भराभर उतरता चढताना पाहून आम्हास तर अचवाच वाटला, व या वेळेस कॅमेरा असता तर हिंदुस्थानातल्या लोकाना दादाचा फोटो खास दाखविता आला असता.

आता आमचा सरजाम वाढला. आमच्या मार्गोपुढे दोन पाणबुड्या, एका बानूला मॅन ऑफ वॉर, त्याच्यावर टेहळणी करण्याकरिता एक बलून शिवाय चार पाच विमाने, माणखी एक दोन आगवोटी अशा रीतीने आमचा सरजाम झाला बरील सर्व आगवोटींना चित्रविचित्र तऱ्हेचे रंग दिलेले होते शिवाय सर्वच वोटी ज्वळ ज्वळ अर्ध्या गतीने चालत होत्या व पुढे चाललेल्या टॉपेडो नागमोडी गतीने चालत त्याशिवाय रात्रीच्या वेळी दिवा लागत नसे त्याकरिता जेवणाचा तास बदललेला सगळ्या विडी ओढणाराना सत्त ताकीद होती की, रात्रीची विडी ओढावयाची झाल्यास आपआपल्या केबिनमध्ये जाऊन ओढावयाची जसा ह्या सर्व वरच्या गोष्टीत पालट पडला तसा वोटीवर ठेवलेल्या पाहान्यात फरक पडला. उतारु लोकातही माणसे बोलावून त्याच्यापैकी मार्गोपुढे पहारा ठेवला उतारु लोकाच्या वर्तनातही तसाच फेर पडला सर्वांच्या तोंडावर फाळजीची छटा दिसू लागली. जो तो आपला लाईफ वेस्ट आपल्याबरोबर वाळणू लागला, व जरा पुढे झाले की लगेच दचकू लागला तारतून आम्ही अमुक ठिकाणी आहो किंवा अमुक दिवशी अमुक मुफामाला पांचू अशा प्रकारची वातमी घान्याची नसे उतारु लोकापैकी पुष्कळाना लढाईच्या वातम्या कळत परंतु आम्हाला मात्र जेवल्या वोटीवर लागतील तेवढ्याच समजत या वेळेस आम्ही जिब्राल्टरच्या वातून गेल्यामुळे आमचा मुकाम जिब्राल्टरशिवाय कोठेही झाला नाही जिब्राल्टरला कोणालाच उतरु दिले नाही व तथेही फारसा मज्जाम झाला नाही आता आम्ही एवढ्या वॉरझोनमध्ये शिरत होतो तेव्हा तोफाची सरवत्ती कधी कधी कानावर पडत असे 'अशाच रीतीने आम्ही शेवटी टीलबरी डॉक्समध्ये येऊन पांचलो इंग्लिश चालमध्ये तर अगदी बोट जणू वाय जीव टाकीत चालली आहे अशाप्रमाणे पळत होती शेवटी टीलबरीडॉक्समध्ये जाऊन पांचलो तेथे गेल्यावर एका पॉमरा कुकच्या एजटाकडून पत्र पांचले त्यात आमच्याकरिता रतत्र पराधी व्यवस्था केली असल्याबद्दल उद्देख असून त्यात पत्ता दिला होता वोटीतून चालचलाऊ सामान घेऊन उतरलो होतो, तेथून थोड्या रेलगाडीने प्रवास करून केनचर्च स्टेशनवर येऊन पांचलो वाटेने गाडीचे सगळे पहदे खाली ओढून घेणे भाग पडले होते, व सुमारे पाचच्या सुमारालाच काळोस झाला वोटीत आमचा विचार चालला होता की, उतरण्याची व्यवस्था काय करावयाची ती अनायासेच पत्रामुळे जागा नवी झाल्याने जितका आम्हास धानंद झाला, त्यापेक्षा घतपट जास्त आम्ही घरी जाऊन पांचल्यावर झाला. परी दादा उतरताच बॅन्डिस्टा घारेबांनी एरोसरी त्यांच्या गळ्यात मिठीच घातली.

(११) प्रेसिडेंट बुइल्सन याचा मुकाम पारीस मुकामी असतानाच self de termination नावाचे चोपडें तयार होऊन वर्तमानपत्रकाराकडे रवाना होत होते तसेंच मोठमोठ्या व्यक्तींकडे रवाना होत होते एके दिवशी दादाच्या मनात प्रे बुइल्सन व एम् क्लेमेंको यांकडे त्याच्या प्रती पाठविण्याची कल्पना आली झाले, लगेच दोन पत्रे लिहून त्या चोपड्याबरोबर रजिस्टर करून पोष्टात तर टाकलीच लढाईच्या वेळेला प्रत्येक पत्र सेन्सरकडून तपासून जात असावे हे उघडच आहे कदाचित् आपले पत्र जर पाचले नाही तर काय करावयाचे ? लगेच फ्रान्सला जाणारी काही मंडळी गाठून त्याच्याकडून तशाच अर्थाची पत्रे तयार करून खद्द पारीसमध्ये पोष्टात पहावी अशी व्यवस्था केली गेली पुढे काही दिवसांनी दोघानाही पत्रे पांचल्याबद्दलचा दाखलाही आम्हाला मिळाला इतकेच नव्हे तर दादाच्या पत्रानाहि उत्तर आले की, योग्य वेळी हिंदुस्थानच्या स्वयनिर्णयासबर्धी योग्य विचारहि होईल अर्थात् हे पत्र त्या वेळी आम्हास अतिशय गुप्त ठेवावे लागले याच सुमारास आणखा असच एक पत्र तयार करून त्यात मॉटेग्युसुधारणा व कॉग्रेस लीग स्कीम याच्या रूपरेखेचा तुटनामक मजकूर प्रसिद्ध केला हाता याचा उपयोग पार्लमेंटातील मेबर लोकास व्हावा या हेतूने ते लिहिले होते

(१२) याच सुमारास ज्या कार्याकरिता म्हणून दादाना पासपोर्ट दिले होते त्याकडे लक्ष वळविण भाग पडले आपल्याकडचा बरिस्टर नमून त्याला आपली धानू समजावून देणे हेच कार्य मुख्य असे जरी सालीसिटर्स नेमले होते तरी याच्याकडून ज्या पद्धतीने दादाना खटला समजावून घ्यावा वाटत असे त्या पद्धतीने होत नस शिवाय खटल्यातले कागदपत्रच इतक होते की, त्याचे वाचन पुरे होण्यास पुष्कळसे महिने जावयाचे आपल्या खटल्याचे स्वरूप जितके आपणास कळणे शक्य आहे तितके दुसऱ्यास कळण शक्य नाही खटल्याची रूपरेखा पाहताच वकिलांनी स्पष्ट सांगितले की, खटला जिंकण्यासारखे यात फारसे नाही याशिवाय लढाई नुकतीच संपली आहे या वेळेस ब्रिटिशराज्यासबर्धी (सुमारे बीस वर्षांपूर्वी काढलेले) उद्धार कोणालाहि आवडणार नाहीत त्याशिवाय ज्याच्यापुढे हा खटला निघण्याचा संभव आहे तोहि सरळ मनाने सर्वच गोष्टींकड पाहिल असा संभव कमी अशा रीतीने सचच परिस्थिति विरुद्ध आहे अशा तऱ्हेच मत देऊन खटला चालवावयाचा का आटपता घ्यावयाचा याविषयी दादाना सवाल केला त्यावर दादानांनी स्पष्ट सांगितले की, मी जो इतक्या लाब आला तो हाच-करिता तेहा खटल्याचा निकाल काहीहि होवो, खटला हा चाललाच पाहिजे, शेवटी घरी येताना म्हणाले, पहा, जग वेळी असे काढले की, हा खटला उभारावा त्याच्याच पूर्वी मुदाम दाजीसाहेबाना पाठवून विलायतेहून बरिस्टर लोकाची समति मिळाल्यावरच खटला उभारला आणि आता अशा प्रकारचे मत हे आताचे

वॅरिस्टर देतात पहा, म्हणजे जगात पैसा घेऊनहि माणसें निष्काळजीपणानें कसं काम करतात तें—निवळ हिंदुस्थानातल्या लोकानाच हसावयाला नको. असो. वॅरिस्टराकडे जाऊन काहीं काहीं वावर्तात वॅरिस्टरची खात्री झाल्यानंतर व जवळ जवळ तारीख ठरल्यानंतर एके दिवशीं वॅरिस्टरास काम नाकारण्याची लहर लागली होती परंतु पुढें पत्रोत्तरीं खुलाला झाल्यावर पुन वॅरिस्टरनी आपली कामागिरी करण्याचें कबूल केलें. माणसें गैरसमज करणारी भेटतात व त्यानें गैरसमज कसे वाडतात यातलाच हा प्रकार आहे आम्ही लंडनमध्ये पोंचल्यावर लगेच दिपवाळी आली होती. या प्रसर्गां कॅप्टन वखले याचे घरीं भाऊबीज केली भाऊबीज म्हणजे खरोखरीच ओंवाळूनसुद्धा घेतलें. दादाच्यावरती हा भाऊ विजेचा ओंगळून घेण्याचा प्रसंग किती तरी दिवसांनीं आला. अर्थातच त्या प्रसर्गां त्यांना आपल्या ताईची आठवण झालीच.

चिरोल-प्रकरणाचा निकाल काय होईल अशी आम्हाला कोर्टांत धास्ती घाटतच नव्हती. एकदर परिस्थिति पाहिल्यावर, जजसाहेबाचा कल कसा काय आहे हें पाहिल्यावर सर्वांची खात्री झाली होती की, खटला आपल्या विरुद्ध होणार. अशी आमचीच नुसती खात्री नव्हती तर आमच्या सॉलीसिटराचीहि होती म्हणून त्यांनीं आपले रोजचे पैसे रोज काहीं तरी निमित्त साणून वसूल करून घेण्याचा उद्योग चालविला !

खटल्याचा निकाल होण्यापूर्वी दादा विलायतेस आले आहेत हें पुष्कळ लोकाना समजलें नव्हतें कारण या वेळीं ठराविक मंडळींविषय कोणी जास्त मंडळीं भेटायचास येत नसत परंतु खटल्याची हकीकत वर्तमानपत्रातून प्रसिद्ध झाल्यानंतर मात्र जास्त मंडळीं भेटायचास येऊ लागली.

जसे हिंदुस्थानात तसेच विलायतेस वळवतरावाचें द्वार येणारा-जाणारास सदा खुलेंच हातें. भेटायचास कोणीही येवो, त्याला कधींहि नाहीं भेटू नार्ही.

(१३) हिंदुस्थानातून येणाऱ्या प्रत्येक पत्राला दादा स्वतः शाळती पूर्वक पत्र लिहीत. नुसतें पत्र लिहिण्यातच काळजी असें असें नाहीं, तर त्या पत्राची घडी अगदीं यशेवर पडली पाहिजे, त्यावरचें तिकीटही वाकडतिकडें लागता कामा नये यासथर्ही त पाहत असत. कियहुना या सर्व गोष्टी स्वतःच करीत. आता-पर्यंतचा पत्रव्यवहार सर्वसाधारणपणें सासगी स्वरूपाचाच असे. परंतु हिंदुस्थानात निराशाळ्या प्राताच्या पुढान्याकडून पत्रव्यवहार होऊं लागून प्रत्येकाला तिर निराळें लिहिण्यापेक्षा 'How are we getting on'—आमचा कार्यक्रम—या पदराखालीं जवळ जवळ सार्वजनिक पत्र जात असे

कोणत्याही गोटीत पत्रावली अण दादांना आवडत नसावें. स्वतःची इत्तमठ स्वतःच करण्याचा त्यांचा विषार ठरला, व त्यागमाणें ते करीतही असत. विलायती पदवीच्या कपड्याचा तर त्यांना इत्तफा कटाळा असे की, त्यांना

ते एकदा केव्हा काढून टाकीन असें होत असे इंग्लिश पद्धतीप्रमाणें सर्व दिवसभर आपल्या घरातहा नेकटाय, कॉल्र, बूट, इष्टाकण्या घालून सज्ज राहण्याचा परिपाठ त्यांनी ठेवलाच नाही

(१४) आमच्यामार्गे गुप्त पोलिसांचें शुद्धकाष्ट विलायतेस नसेल असें आम्हाला म्हणवत नसे परंतु जस हिंदुस्थानातले गुप्त पोलीस गुप्त राहत नसत तसें मात्र विलायतेस कधीहि झाल नाही आम्हाला कधीहि काठेंहि घास झाला नाही टिळकाना विलायतेस राजनिष्ठ मडळी भेटावयास यावयाची नाहीतच, कारण ब्रिटिश राज्य आहे असच चालाव अशी त्याची इच्छा सोशालिस्ट किंवा अशीच दुसरी मडळी भेटावयाची परंतु अशा वेळींही आम्हाला गुप्त पोलिसाची चाहूल दिवली नाहा एका गृहस्थानी या बाबतींत खुलासा विचारला, त्यावेळसदादानीं त्याला खालील आशयाच प्रश्न विचारले ' अहो, पालास कोणामाग नाही ? अगदीं सरकारच्या विश्वासातले रानड, गाखले वगैरे मडळीमार्गे पोलीस होतेच मी तर बोलू चालून सरकारच्या डोळ्यात सलणारा माणूस पण सरकारच्या गुप्त पालीस खात्याची मला वेव्हाच भीत वाटली नाही तर उलट केव्हा केव्हा फाधदाच झाला आहे माझ्या मनात काय असेल तें कधी गुप्त पोलिसास कळविलेंच नाही जर एकदोन तासात किंवा दिवसात ज करण्याचें नव्ही ठरविलें असेल त्याच्यासबर्धी तर कोणी विचारावयास आल तर बोलावयाचें परंतु एवढ्याशा बाल्णानही कित्यक वेळा सरकारच्या मनात काय चाललें आहे हें या गुप्त पालिसाच्या चहण्यावर मला वाचता येत त्यामुळे कोणताही गुप्त पोलीस आला तरी त्याच्याशा बोलण्याचें मी आनदानें कबूल करतों नाशिकला मी सावरकराशी जें बालला तें सरकारच्या दायरींत टिपलें गेलेलें आहे हें तरी मला कस कळलें ? तर ह्या पालिसाच्याच द्वार !

टिळकाच जपवून स्वतःच्या स्वाथाकरिता पैसे काढण्याकरिता अनेक लोक अनेक मिथानीं यत अर्थात् माणसाची गरज पाहून दादानीं पुष्कळाना निरनिराळ्या प्रकारे मदत केली ठकाचा काया ओळखून त्यांना त्याच्याच शब्दात घरून ठेवून तुझ स्वरूप ओळखलें अशाच प्रकारचें त्याला जाणीव होण्यासारखें मापणही केलें काहीं गोष्टींत थोडीशी फसवणूक होऊन काहीं पैसेही फुकट गेले असतील पण त्याला झुजाज नाही

(१५) एके दिवशीं माझे एक शेही मला भेटावयास आले हे विस्सनमधून मी ए शाख्यानंतर गणित विषयाचा अभ्यास करण्यास विलायतेस आले होते ह्यांनींही विलायती बायको पटक्याविली होती याची च टिळकाची भेट झाली नाही, पण सर्व इकीकृत समजल्यावर त्यांना अतिशय घाईट वाटल आमच्याकडली तरुण हातकरू मडळी जर नुसत्या कामाला बळी पडून आपलें आयुष्य मातीमोल करू लागली तर राष्ट्रकार्याकडे कोणी पाहावयाचें !

अप्पाजी विष्णु कुळकर्णी

[लोकमान्याचे एक लेखक व ' लो० टिळक यांची गेली आठ वर्षे ' पुस्तकाचे कर्ते, पुणे]

(१) बायामहाराजांच्या इस्टेटीसंबंधाच्या खटल्याचे काम चालले असता ' मला अमक्याविषयी सल्ला द्या, माझे कागदपत्र पहा ' असे म्हणून रोज कोणी तरी त्यांच्याकडे येई. एके वेळी हे अशा एका गृहस्थाचा अर्ज मला सागत होते. इतक्यात त्याचे एक खेही तेथे आले व म्हणाले ' बळवतराव, आताही लोकांचे अर्ज तुम्ही लिहीतच आहा या वेळीं पुढा तुमच्याकडून काम करून घेतल्या शिवाय मुम्हास कोणी सोडीत नाही ' यावर ते म्हणाले ' हे असेच चालवयाचे ! चिंता पेटली तरी आमची विडी पेटलीच राहिले असे म्हणणारे नाही असतातच !'

(२) व्हेमेट्साहेबानी आपल्या शिपाईप्याद्यास तयारीत असण्यास सांगून निळकास शिक्षा दिली शिक्षा दिल्यावर त्यास पाचदहा मिनिटे सुद्धा राहू दिले नाही. लगेच मोठ्या बंदोबस्ताने त्यास तुरुंगाकडे पांचविण्यात आले. त्याच दिवशी सध्याकाळी जामिनावर त्याची सुटका झाली वर्षभर चाललेल्या खटल्याचा निकाल अशा तऱ्हेने लागल्यामुळे त्यास किती दुःख झाले असेल ? परंतु दुःखाचा याचे ठायी तेशही नव्हता त्या दिवशी त्यानी रात्री नऊ वाजता शांत व धिमेपणाने निकालाचा एक कॉलमवर सारास केसरीकरिता तोंडाने सांगितला, व तो सुद्धा त्याना दादासाहेब यानी सांगितल्या मुद्याचे स्मरणारूनच केवळ सांगितला

(३) सन १९०२ साली रा. घा. विष्णु मोरेश्वर महाजनी हे पुण्यात आले तेथे त्या वेळी पुले महिन्यात सार्वजनिक सभेमध्ये त्यांचे एक व्याख्यान झाले. या प्रसंगी टिळकाप्रमाणेच ना. गोखलेही इजर होते. व्याख्यान सुरू होण्यापूर्वी टिळकच प्रथम बोलावयास उठले, व त्यानी ना. गोखले यांचेच अध्यक्ष होण्यावर विनति केली. ना. गोखले हे आपणाय अध्यक्षस्थान नको म्हणत व टिळक हे आपणायक त्याना ते स्वीकारण्याविषयी विनति करित हा देखावा पाहून तेथे जमलेल्या दोनही पक्षातील लोकांस जो ध्यानद झाला होता तो दिल्शुष यानंतर ना. गोखले विनयततील टेप्युटेशनची यामगिरी यजामून आले असता हे माफेटात पगी जाहीर सभा मरली त्या वेळी त्यांचे अधिनदन परण्याचा बदिला ठराव टिळक यांनी समेपुढे माहून त्यांनी नामदारांचा गौरव घेत्याचे शुक्रवारी सभेत झाले. यावरून टिळक हे उलट पाजूच्या पुढाऱ्यांपरी योग्य वेळी मन देण्यात किती उत्तर असत हे कळून येईल.

(४) सन १९०४ साली साताचे महाराज भी. आवासाहेब पुण्यास वारले. त्या वेळी महाराजाजवळची मडळी अगदी घाबरून गेली होती, व परठिकाणी एकदर व्यवस्था कशी होते याची काळजी पडली होती. अशा वेळी टिळक याजकडे येऊन त्यांनी आपली हकीकत सांगताच एगेच आगरा-पागोट घालून ते बाहेर पडले. रात्रीची वेळ सुमारे नऊ वाजून गेलेले. लोकांच्या गाठी पडणे मुखिलीचे होते तरी टिळक यांनी स्वतः जाऊन सरदाराच्या एजटाची (ताईमहाराजाच्या स्वटल्यात टिळकाना शिक्षा देणारे डि. जज मि. ल्यूकस हेच त्या वेळी एजट होते) गाठ घेतली, व प्रेत घाहून नेण्याच्या पेट्टीपासून (कॉफीन) तों तहत तारेने रेशल डब्याची ट्रॅफिक म्यानेजरकडून व्यवस्था होईपावेतो सर्व व्यवस्था त्यांनी केली, व सकाळी ८ वाजता सर्व सरजामानिशी सन्मानाने रेल्वेने प्रेत जेव्हा रवाना करून दिले तेव्हा ते घरी परत आले जेवणखाण, रात्रमरजागण किंवा श्रम याची त्यांनी त्या वेळी मुळीच पर्वा केली नाही

(५) वडोल चिरजीव विश्वनाथपत हे वारल्यावर पुढे दुसरे दिवशी सोमवार आला प्लेगचा संसर्ग होऊ नये म्हणून पनाचे कपडे बाहेर उन्हात टाकले होते. इतर सामानांपैकी काही सामान अग्न्यास्थितरणे दुसरीकडे पडले होते. ज्या झोंपडीत विश्वनाथपत वारले त्या झोंपडीपासून दहावाग पावलावर टिळकाची झोंपडी होती तेथेही सामान अस्ताव्यस्त पडले होते. जिकडे तिकडे औदासीन्य पसरल्याचा देखावा दिसत होता. अशा स्थितीत कोणासही काम सुचणे शक्य नव्हते पण टिळक यांनी त्या दिवशी नेटिह सस्थानिकाबरोबर इंग्रज सरकारच्या झालेल्या तहनाम्याची व कराराची पुस्तके आणवून ती वाचली व वेसरींतील "भी. महाराज होळकर याचा रात्रीनामा मजूर झाला" हा अजलेख मला तोंडाने सांगितला ! मला लिहिताना पताची वारवार आठवण येई, परंतु टिळकाची मन स्थिति काही निराळीच. नेहमी ज्याप्रमाणे शांत चित्ताने ते मजकूर सांगत

न करतां मी लिहिलेला सर्व मजकूर, छापून त्यांची पुर्णे आल्यावर पुनः तपासण्याचा शास पडू नये व वेळ लागू नये म्हणून, त्यांनी वाचला व त्यांत दुबस्ती करून मग तो छापवयास पाठविला. या गोष्टीला निदान १० मिनिटे तरी लागली असतील, पण अशा आणीबाणीच्या वेळी एक सैकदाचाही जेथे दम निघायचा नाही, तेथे स्वस्थ चित्ताने दहा मिनिटे काम करून मग ते बापूस पाहण्यास गेले हे कांहीं लहानसहान धैर्य नव्हे.

(६) सन १८९७ सालचा कारागृहवास संपल्यावर, 'आतां पुनः तुम्ही पत्रावर आपले नांव घालू नका, उगीच जीव घोक्यांत फां घालतां' अशा कांहीं गृहस्थांनी उपदेश चालविला असता त्याला टिळकांनी उत्तर दिले की, "अहो, हे सतीचे वाण आहे ! ज्याचे त्यानेच तें पत्कारिले पाहिजे !"

(७) सन १९०० साली विलायतेतील 'ग्लोब' पत्रावर टिळकांनी फिरीद केली. सदर पत्राच्या संपादकाने त्यांची माफी मागून टिळकांच्या म्हणण्याप्रमाणे दुष्काळफंडास ५० पौंड दक्षिणा देऊन प्रायश्चित्त घेतले. त्या वेळी टिळकांच्या हृदनिश्चयाची तारीफ करतांना न्या. रानडे यांनी "टिळकांनी म्हणूनच ही गोष्ट केली; इतरांच्या हातून कधीहि झाली नसती" असे स्पष्ट उद्गार काढले.

(८) सन १९०४ साली पुण्यास संकेश्वराचे जगद्गुरु श्रीशिष्य शंकराचार्य हे आले असता त्यांच्या मठांतील शास्त्री-पंडित यांच्याशी ता. २३/५/०४ रोजी केशरीचा मजकूर चालला असता चर्चा झाली. तो संवाद पुढे देत आहे.

टिळक—जगद्गुरुंच्या जागी नवीन तऱ्हेने शिकलेला इसम पाहिजे, म्हणजे तो पुष्कळ कार्य करील. त्यांतून इर्लीच्या काळी अशा मनुष्यास इंग्रजी आलेच पाहिजे.

शास्त्री—इंग्रजी आले म्हणजे लोकांची भदा उठेल व ब्राह्मण्यासही थोडा धोका येईल.

टिळक—हे मत चुकीचे आहे. परिस्थितीप्रमाणे ह्या गोष्टी आतां झाल्याच पाहिजेत. खेरीज इंग्रजी शिकल्याशिवाय सध्याच्या काळी आपल्या धर्माचे धजन धोर्कोकडे पाडतां याचयाचे नाही. धर्माचे धजन पाहण्यास दुःस्वप्नाकाराने त्याचे विधेधन केले पाहिजे. ख्रिस्ती धर्म, मुसलमानी धर्म, पारशी धर्म वगैरे धर्मोपेक्षा आमचा धर्म का श्रेष्ठ आहे हे सांगता आल्याशिवाय आगच्या धर्माचे धजन कसे पडावे ! परकी भाषा शिकण्याने कांहीं अपूज्यबुद्धि उत्पन्न होणार नाही. आपण शंकराचार्यांनी काय केले ! ब्रह्मसूत्रमाध्याचे विवरण करताना बौद्ध किंवा जैनमताचे संंदन करण्यास त्यांच्याच मताचा जो अनुवाद केला आहे तो पारशी भाषेतील ग्रंथ पाहून य ही भाषा शिकूनच केला आहे. त्या वेळी परकी भाषेचा प्रश्न कोठे उपस्थित झाला होता ! संंदन करणाराला असे केलेच पाहिजे.

शास्त्री—या स्वार्थीना धर्यानचे उत्पन्न असत झाल्यामुळेच अगोदर चित्त उत्पन्न झाले आहे; मग इतर गोष्टी कशा मुचाव्यात !

टिळक—सत्यानचें उत्पन्न ज्ञान झालें म्हणून काय झालें ! स्वामी कर्तृत्ववान् असतील तर ते हवें तितकें उत्पन्न मिळवितील. पूर्वीच्या शंकराचार्यांना कोठें उत्पन्न होतें ! त्यांनीं स्वतःच्या प्रयत्नावर व कर्तृत्वावरच उत्पन्न मिळविलेंना ! लोकांची अद्याप धर्मश्रद्धा काहीं कमी झाली नाहीं. धर्गणी पाहिजे तशी मिळेल व फड पाहिजे तितका उभा राहिल, पण इल्लींचा काळ जाणून इल्लींच्या रीतीनेंच चळवळ केली पाहिजे, स्वतः शुद्धाचरणानें व करारीपणानें वागलें पाहिजे, लोकसमाज अनुकूल करून घेतला पाहिजे, मोठ्या सभा भरविल्या पाहिजेत, वक्तृत्व केलें पाहिजे, सर्व काहीं केलें पाहिजे, त्याशिवाय कार्य होणार नाहीं परवा हसस्वरूपस्वामी येथें आले होते, त्यांनीं दहापाच व्याख्यानें वागल्या रीतीनें बसविलीं असल्यामुळें व त्याचें वक्तृत्व आणि आचरण उत्तम असल्यामुळें लोकां चर तावडतांय छाप पडली. तसेंच प्राणायामाचें महत्त्व साणून व तो शिकविण्या करता थोडी फी ठेवून हजार-बाराशें रुपयाची रक्कम घेणून ते सहज घेऊन गेले प्राणायाम म्हणजे काय, हें अलीकडच्या शास्त्री लोकाना पटेल अशा पद्धतीनें सांगितल्यामुळें त्यांचीं मनें त्याकडे वेधून सहजच त्याची श्रद्धा बसली

शास्त्री—असे लोक थोडे असतात

सप्तपदी करू नये, सप्तपदी तशीच ठेवून ती गर्माधानाचे वेळीं करावी. सप्तपदी झाल्याशिवाय विवाहाची पूर्तता होत नाही. अर्थात् पूर्वीचे सर्व सरकार करू द्यावेत व सप्तपदी मागाहून करावी. (२) ऋतु प्राप्त झाल्यानंतर विवाहास परवानगी द्यावी हें थोड्या प्रायश्चित्तानें करावें लागेल, पण धर्मशास्त्राच्या काही विरुद्ध नाही या दुसऱ्या सुधारणेनें हल्लीं लोकांस चांगली सवलत मिळेल यानें निदान अक्षतयोनी बालविधवा काही मरणार नाहीत. नवऱ्याचा थोडा जरी समागम झाला तरी लोकाना तितकेंच समाधान घाटेल हल्लीं लहान मुलीचा नवरा मेल्यानें लोकाना जें इतकें वाईट वाटतें त्याचें कारण तिला नवऱ्याचें सुख मुळींच मिळत नाही हें होय. तेंच थोडे दिवस का होईना, सुख मिळेल तर आईबापाना इतकें वाईट वाटणार नाही मुलगी तर बोलूनचालून लहान असते. तिला काहीच कळत नसतें. आईबापांनीं लग्न करावें आणि लगेच नवरा मेला म्हणजे इळइळ करीत बसावें, अशी स्थिति येते. हल्लीं प्लेग, दुष्काळ वगैरेसारख्या आपत्तींत ही सवलत मिळाल्यास काही तरी फायदा होईल

शास्त्री—स्वामींनीं अशा पुष्कळ सवलती दिल्या पाहिजेत

टिळक—होय, दिल्या पाहिजेत पण एकदम सर्व गोष्टींस परवानगी देऊन कार्य होईलच असें नाही समजा, स्वामींनीं पुनर्विवाह करण्यास परवानगी दिली तर त्याप्रमाणें करण्यास किती लोक तयार होतील ? बरें, ज्यांना पुनर्विवाह करावयाचा आहे त स्वामींच्या परवानगीची वाट थोडीच घडतात ! तात्पर्य, लोकसमाजातहि तशी घाति आली पाहिजे, त्याशिवाय नसतें स्वामींच आशापत्र किंवा हुकूम काय करणार ?

(९) न्या. रानडे वारल्याची बातमी ज्या दिवशीं कळली त्या दिवशीं गोष्टी निघाल्या असता लो. टिळक म्हणाले—“याहीपेक्षा आगरकराच्या मृत्यूच्या वेळीं मला फार वाईट वाटलें. सह्यासाचा हा परिणाम आहे त्या वेळीं दोन दिवस माझ्या डोळ्यांतून पाणी येत होतें व मला काही सुचत नव्हतें ”

(१०) गणपतीच्या मेल्यासबधानें गोष्ट निघाली असता एकदा लो. टिळक म्हणाले—“सुधारक लोक मेल्यास दूषण देतात व मुसलमानाचें अनुकरण म्हणून म्हणतात पण मुसलमानांनीं तरी हा प्रकार काढला काढला ? आमच्या वारकऱ्यांच्या मेल्यावरूनच ? मुसलमानांनीं केलेला प्रकार पुन आम्ही हिंदूकडे वळविला तर त्यात गैर काय झालें ? आमचें आम्हीच पुन करू नये कीं काय ?”

(११) एक ग्रहस्य एकदा केसरीचे लेख हिंदीमध्ये भाषांतर करून एक नवें पत्र काढण्याविषयीचा सल्ला विचारावयास आले असता लो. टिळक म्हणाले—“केसरीतील सर्व लेखाचें भाषांतर तिकडें लोकप्रिय होणार नाही कारण त्यात थरेंच स्थानिक विषय असतात, व त येथील कित्येक व्यक्ति, संस्था, स्थलें, प्रसंग वगैरेस उद्देशून लिहिलेले असतात आता सर्वसाधारण लेखाचें भाषांतर करण्यास

काही हरकत नाही पण तिकडचे स्थानिक विषय जोमाने लिहिणारा लेखक असल्याशिवाय नुसत्या या लेखाने कार्य होणार नाही हिंदुस्थानात ठिकठिकाणी देशी मापेत जोमाची पत्रे नाहीतच मद्रासकडे 'हिंदु,' 'स्टॅण्डर्ड' असेली पत्रे इंग्रजीत चालतात पण तेलगु, तामीळ किंवा कानडी मापेत जोमाची पत्रे कमी आहेत नुकतेच कोठे मि जी सुब्रह्मण्य अख्यर यानी तिकडे देशी मापेत 'स्वदेश मित्रम्' नावाचे अशा प्रकारचे पत्र सुरू केले आहे हीच स्थिति बंगाल्याची बंगवासी, हितवादी, वगैरे काही पत्रांचा रूप मोठा आहे, पण तो पत्रातील मनकुराच्या जोमावर नमून बसिसें वगैरे एक प्रकारच्या लाडुचीनें शाला आहे ही लाडूच म्हणजे एक प्रकारचा (Gambling) जुवा आहे व 'पॉवर,' 'गार्डिअन' सारखीं कित्येक इंग्रजी पत्रेहि जुगार खेळतात पत्र पुढे यावयाला जोमाचे काही लेख पाहिजेतच, व ते ह्या लेखकाने थोडे-बहुत घाडस केल्याशिवाय यावयाचे नाहीतच "

लो टिळक पुढे म्हणाले—“ माझ्या कडक लेखावर तुमचा काहीतरी अपवाद येईल, पण एकदा अमुक घातू चांगली व अमुक खोटी एवढी मनाची खात्री झाल्यावर भाषा कडक लेख कडक, या म्हणण्यात काय अर्थ आहे ? साधा किंवा पचपचीत लेख कोणी वाचावयाचा नाही त्यात एकादी कोटी किंवा चुरचुरीत वाक्य असल्याशिवाय वाचकाची वाचण्याकडे प्रवृत्तीच होत नाही चहा पितांना पत्र हातात घ्यावयाचे आणि त्या वेळांत जर काही थोडेबहुत झाले

१९५१०५ रोजी रा. रा. न. वि. केळकर यांच्या घरी इमर्जित धवाद झाला. त्या वेळी टिळक म्हणाले—“ देवनागरी लिपीनें जर मराठीप्रमाणेंच गुजराथी, बगाली, वगैरे भाषा लिहिता येतील तर देशासंबंधानें पुष्कळ कार्य होईल. एक भाषा नाही तरी एक लिपी होण्यापासून काहीं कमी फायदे नाहीत. एक भाषा असणें हें राष्ट्रीयत्वाचें एक दर्शक (National Significance) आहे. या कामीं तुम्ही म्हणता त्याप्रमाणें लोकांनीं प्रयत्न करून फारसा उपयोग होणार नाही. सरकाराचें साहाय्य पाहिजे. क्रामिक पुस्तकांत त्यांनीं ही लिपी वापरली म्हणजे आपोआपच लहानपणापासून मुलांना गुजराथी, बगाली, हिंदी वगैरे भाषांचें ज्ञान होईल, व पुढें त्या त्या भाषा शिकण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति होईल.”

(१५) १४/१२/०५ रोजी अचूक निशाण मारणारे राणा सरतानसिंहजी, त्याचे चिरजीव व मोंगलाईकडील त्याचे एक शिष्य, असे पाच-चार इसम येऊन बसले असता जें मापण चाललें होतें त्यांत टिळक म्हणाले कीं, “ तुमच्या खेळांत बहुकीच्या एका गोळीनें दोन वस्तु वेधण्याचा एक प्रयोग ठेवा. म्हणजे वार काढल्याबरोबर मत्स्यभेदासारखा एक भेद होऊन तीच गोळी अचूक दुसऱ्या मुद्दाम ठेवलेल्या वस्तूवर अशा रीतीनें अचानक पडायची कीं, ती वस्तु त्या वेळीं फुटून जावी, आणि हें थोड्याच प्रयत्नानें करता येईल. डादनामिक्सच्या शास्त्रानें हें सिद्ध आहे व त्याबद्दल प्रॉब्लेम् आम्ही सोडवितोहि. बहुकीच्या गोळीची व्हेलॉसिटी (वेग) जाणून पुढें प्रॅक्टिटीनें (गुरुत्वाकर्षणानें) जेथें गोळी पडेल तेथला पदार्थ फुटला पाहिजे असा नेम मारणें म्हणजेच To kill two birds by one stone (एका दगडानें दोन पक्षी मारणें) ही भ्रमण काहीं लोटी नाही गोळी काहीं सरळ जात नसत हवेच्या धर्यणानें ती तिरपी जात जात काहीं वेळानें तिची गति बदल पडली पाहिजे, व मग आकर्षणशक्तीनें खाली सरळ पडली पाहिजे. हल्लीं कुघारलल्या राष्ट्रांत लढाईमध्ये अशा प्रकारच्या कृति होत असतात. तोफ उभी करून असा गोळा सोडतात कीं, तो किल्ल्यातील मॅगझिनवर (दारूचें कोठार) अचूक पडतो. दुर्बिणीनें किल्ल्यात कोठें कोठार आहे हें दिसतें, पण तें जाळावें वसें १ तर अशा नेमानें तें जाळतात ”

लोकमान्य—गीता ही चातुर्वर्ण्याकरिताच आहे असें नाही, तर ती सर्व वर्णाकरिता आहे, किंबहुना मानवजातीकरिता ती आहे असें म्हटलें तरी चालेल मनुष्याचें वर्तन अति उच्च दर्जाचें कसें असलें पाहिजे याचेंच तात्विक दृष्ट्या विवेचन करण्याचा गीतेचा हेतु आहे श्रीकृष्णाचे वेळीं चातुर्वर्ण्याची पद्धत प्रत्यक्ष पुढें होती, म्हणूनच तिची त्यांनीं गीतेंत सगति लाविली, समाजात जी वर्ण व्यवस्था अमलात असते, तिचेंच निरीक्षण करून मनुष्य त्यापासून चांगले धाईट सिद्धात ठरवीत असतो. आणि तुम्हीं कोठेंहि जा, तेथे कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रकारची चातुर्वर्ण्यासारखी अगर तशाच धर्तीवरची वर्णव्यवस्था तुमच्या दृष्टीस पडेल

प्रश्न—मगवद्गीतेंत ज्या प्रकारची चातुर्वर्ण्याची पद्धत सांगितली आहे तशी जेथे नाही तेथे गीता काय म्हणणार ? व तेथील समाजास उत्तम प्रकारची नीतिबधनें कोणती ठरणार ?

उत्तर—चातुर्वर्ण्याची व्यवस्था ज्या ठिकाणी नव्हती असे प्रात आयाचे वेळीं होते आफगाणिस्थानचेंच उदाहरण घ्या ना तेथे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र अशा प्रकारची इकडील समजुतीप्रमाणेंच कोठें वर्णव्यवस्था होती ? पण ही व्यवस्था नसली आणि जरी त्यांना पूर्वी म्ळेंच्छ हें नाव देत असत, तरी त्यांच्या करिता म्हणून काहींतरी नीतीची उच्च तत्वे पाहिजेतच आणि सर्वान च लागू पडतील अशी उच्च नातितत्वे आमच्या प्राचीन धर्मात असल्यामुळे तो धर्म किंवा त्यातील तत्वज्ञान व्यापक स्वरूपाचें झालें अहिंसा, सत्य, अस्तय, सर्वभूतहित, अशा प्रकारची सर्वसाधारण तत्वे कोणत्याही समाजास लागू पडतात व तेवढाच घेतली तरी बस आहेत

प्रश्न—मोक्षाला कोण पात्र आहे ? चातुर्वर्ण्यातील एकाद्या वर्णातच मनुष्य जन्मलेला असला पाहिजे कीं तो कोठेंही जन्माला येवो ?

उत्तर—ज्याच्या मनाची शुद्धावस्था झाली तो मोक्षास पात्र झाला, मग तो ब्राह्मण असो, क्षत्रिय असो, शूद्र असो किंवा कोणीही असो आता पूर्वसंस्कार म्हणून काहीं आहे त्याप्रमाणें पाहिलें तर तात्विकदृष्ट्या शूद्राचा ब्राह्मण होण्यास वेळ लागेल, व मनुष्य ब्राह्मण जातेंत जन्माला नाही आला—आणि ब्राह्मण जातेंतही जन्माला येऊन तो जर भ्रष्ट झालेला असेल तर ब्राह्मणजातेंत आला म्हणण्यात तरी काय अर्थ आहे ? तरी मनाची पूर्ण शुद्धावस्था झाली कीं, त्याला मोक्ष मिळालाच पाहिजे आता ही शुद्धावस्था येण्यास अनेक जन्म लागतील किंवा कोणी उपजनच या जन्मात शुद्ध वसू शकेल अहो, कोणत्याही समाजात कोणत्याही वेळीं कमजास्त दर्जाचे लोक असतातच भुतीच्या वेळीं जी समाज होता तसाच काहीं पुढें राहिला नाही. अर्थात् भुतीनंतर ब्रह्मसूत्रात त्या वेळच्या सामाजिक परिस्थितीचा त्यांनीं समावेश केला, घपुढें गीतेच्या वेळीं त्या कालाच्या

स्थितीचा विचार करून व्यापक रीतीने सर्वांचा समावेश करता येईल, अशा रीतीने त्यांतील विवेचनाची व सिद्धांतांची मांडणी करण्यांत आली. चंद्र, छी, चांडाल, पापयोनी यांपैकी कोणाही असो, मन शुद्ध होऊन माझा आश्रय केला की, “ तेऽपि यांति परां गतिम् ” असेंच भगवंतांनी म्हटले आहे.

प्रश्न—प्रवाहपतित कर्म करणे योग्य म्हणतां; पण एखाद्याचा घंदा जन्मापासून चोरी करण्याचाच आहे किंवा ठग वगैरे जातीत जन्मलेला मनुष्य म्हणेल की, चोरी करणेच माझे काम आहे. मग असा मनुष्य मुक्त होईल का ?

उत्तर—मनाची शुद्धता झाल्याशिवाय कांहींएक होणार नाही. आतां मनाची शुद्धता झाल्यावर एखादा योग्य प्रसंग प्राप्त झाला म्हणजे मग मनुष्याला त्याप्रमाणे वागलेंच पाहिजे. नाही तर समजाची घट्टी विघडेल. भीष्मना असा प्रसंग नव्हता का आला ? एका पक्षास मिळून कर्तव्य करणे त्यांना भाग झालें. लॉर्ड रॉबर्ट्सचेच उदाहरण घ्या ना ? बोअरयुद्ध करूं नये असे त्यांचें मत होतें. पण राष्ट्र युद्धाला तयार झाल्यावर आपल्या राष्ट्राचा हुकूम त्यांना मानणें भाग पडून कर्तव्य करावें लागलें.

नारायण दामोदर सावरकर

[एल. एम्. अॅण्ड एस्. (नॅ.), वॅरिस्टर वि. दा. सावरकर यांचें बंधु, प्रसिद्ध वक्ते व डॉक्टर, मुंबई.]

(१) सोलापूरच्या प्रांतिक परिपदेहून आम्ही सर्व मंडळी परत येत होतो. आगच्या महद्माग्याने लोकमान्यहि याच गाडीने परत फिरणार म्हणून साधार बातमी होती, म्हणून अत्यंत आनंदानें त्याच गाडीने प्रवाश करण्याचें मी ठरविलें. अखेर लोकमान्यांच्या विन्दाटांत सामानाची बाध्यांघ होऊं लागली. तेव्हां मात्र मनाला खात्री पटली की, लोकमान्य आगां खचित निघणार. मग मीहि सर्व तयारी करण्यास लागलों. अखेर, स्टेशनावर सर्व मंडळी जमा झाली. गाडी आली. लोकमान्य आपल्या जागीं जाऊन बसले व मीहि तो दया हेरून ठेवून आपल्या जागीं अधिष्ठित झालों.

आमच्या डब्यांत अण्णासाहेब मोपटकर, श्री. यामणगांवकर वगैरे मंडळी बसली होती. श्री. यामणगांवकरांनीं लिंगाहत पंथाच्या स्थापनेद्वारा, त्याचप्रमाणे

सुपारी तोंडांत टाकीत म्हणाले 'अरे'बाबा, तुझे ठीक आहे,—पण तुझ्या ह्या सोप्या शब्दानें तिकडे सरकारचा जीव गुदमरतो त्याची काय वाट ? शिवाय हें बघ की, स्वराज्य—स्वातंत्र्य हें घ्येय उंबायला जनता कोठें तयार आहे ? तूच आपला उंच शिखरावर बसलास; परंतु लोकांना इतकें उंच कुठें उडतां येतें ? अरे, बाबा, इतकें कशाला ? शेंकडा ४० लोक जरी तुझ्या निर्भेळ स्वराज्याला तयार असतील तर मी स्वतः उद्यां त्या चळवळीचा पुढाकार घेईन. माझे काय ? परंतु लोक तयार पाहिजेतना ?' लोक तयार नाहीत हें तर सत्यच होतें व तें लोकमान्यांच्या अधिकारयुक्त वाणीतून बाहेर पडल्यावर मला अधिकच पटलें. परंतु, तरीहि त्यानें माझे पुरेसें समाधान न झाल्याचें लक्षण माझ्या चेहेऱ्यावर उमटलेलें लोकमान्यांनीं पाहून, हंगून म्हटलें 'छे, तुला अजून पटलेलें नाही दिसत. बोल—बोल—संकोच कां घरतोस ? स्पष्ट बोलून टाकावें.' मी जरा संशयित वृत्तीनें म्हटलें 'नाहीं; आपण म्हणतां तें सत्य आहे, परंतु लोक एकाद्या चांगल्या गोष्टीला तयार नाहीत म्हणूनच तर पुढान्यांनीं त्यांना तयार करण्याची अधिक आवश्यकता. लोक आपण होऊनच तयार झाल्यावर मग पुढान्यांचें काय प्रयोजन ? अशी एक शंका मनांत रहाते.' मी हीं वाक्ये अदबीनें व तुटक तुटक अशीं उच्चारलीं. लोकमान्य हे ऐकून मोठ्यानें हंसले व समोर वितामण-गवहि हंसावयास लागले. नवीन सुपारी कातरून घेऊन ती तोंडांत टाकीत लोकमान्य थोड्या वेळानें म्हणाले 'अरे, लोकांना तयार करण्याकरितांच तर ही तयारी चालली आहे !'

इतक्यांत एक स्टेशन आलें. गाडी उभी राहिली. इतर मंडळी तेथें येऊन निरनिराळ्या गप्पा व हास्यविनोद सुरू झाले. गाडी नियत वेळेनंतर सुरू व्हावयास लागली. मी यावेळीं मात्र मनापासून माझ्या डब्यांत जावयास निघालों. परंतु लोकमान्यांनीं अधिकच आग्रह करून मला त्यांच्याच डब्यांत बसवून घेतलें; मग बोलणीं मी त्यांच्या प्रकृतीबद्दल काढलीं. त्या वेळीं ते अगदीं निःशुक्त झाले होते. ते म्हणाले कीं, 'आतांशा हातपाय धळतात व कांपतात.' मी म्हणालों कीं, 'आपण रोज अंगाला तेल लावून अंगमर्दन (Massage) कांहीं दिवस करून घ्यावें, म्हणजे त्यानें पुष्कळ बरें वाटेल.' 'अरे इतके कोण घोषस्कार करतो ?' असें ते म्हणाले. यावर मी अगदीं निग्रहानें अधिकच याची आवश्यकता सांगूं लागलों व म्हणालों कीं, 'पाहिजे तर मी आपण आतां सिंहगद्यावर धाजार आहांत तेव्हां आठ दिवस आपल्याजवळ राहून (Massage) करून दाखवितों. आपल्याला करक वाटला तर मग पुढें चालू देवावा मग तर झालेंना ?' यावर लोकमान्य म्हणाले 'कसतें तेल आणि कसतें अंगमर्दन घेऊन बसलास ! आज कैक वर्षांत या देशाला तेव्हाच्या विद्रुग्गाहि संपर्क नाही !' हें वाक्य ते अद्या विरागपूर्ण आयाजानें म्हणाले कीं, मला पुढें आग्रहच करणें

होरना ! पुढेहि ते म्हणाले ' अरे बाबा, हजामतीच्या दिवशी मुदा कधी तेल् मी हाविले नाही तर आता कसचें मला हें लागतो ! ' माझे मन आश्चर्यमूढ झाले ! वाटले की, सरा हा कर्मयोग्यांतील थेट सन्यासी, यापेक्षा सन्यासी तें काय अधिक करू शकेल !

दत्तात्रय बाळकृष्ण कालेलकर.

[बी ए, सत्याप्रदाश्रम-सावरमती]

(१) साधूच्या घेयानें काश्मिरात फिरत असता, एका इसमानें मला विचारलें, " स्वामी बादशाह, आप कदाके रहनेवाले ! " मी उत्तर दिलें, " बम्बईके. " मला वाटलें, काश्मीरसारख्या दूरच्या प्रांतात वेळगावचा किंवा शहापूरचा असें साधून उपयोग नाही पण माझे हें उत्तर ध्येय गेल या गृहस्थानें मला पुन विचारलें, " बम्बई कहा पर है ! नगरी (लखनौ) के पास ! " त्या विचान्याचें हिंदुस्थानच्या भूगोलाचें ज्ञान इतकें अगाध होतें ! मुझ दूर दूर ती फिती असणार ? असेल लखनौचे आसपास ! त्यानें मला दुसरा प्रश्न विचारला, " आप कौन है ! " मी म्हणालों " महाराष्ट्रीय ब्राह्मण " माझे उत्तर ऐकले मात्र आणि मुझ लखनौजवळ आठे असें म्हणणारा तो काश्मिरी गृहस्थ उत्तेजित झाला आणि विचारू लागला " तुमचे टिळकमहाराज केव्हा सुटणार ? " हा प्रश्न ऐकून मी चकित झालों. हिंदुस्थानच्या सामान्य भूगोलाचेहि ज्याला ज्ञान नाही अशा या काश्मिरी ब्राह्मणालाहि ठाऊक होतें की, ' टिळक महाराज ' म्हणून कोणी महाराष्ट्रीय देशभक्त तुम्हात परला आहे आणि तो मुझाचा अग्नी सर्व राष्ट्रची इच्छा आहे.

(२) एके दिवशी वर्तमानपत्रकार होण्यासाठीं माणसानें काय काय वाचलें पाहिजे, काय तयारी वेली पाहिजे, याविषयी मी लोकमान्यांना विचारलें ते म्हणाले, " कवीसवधानें अथवा शिक्षकासवधानें जसें म्हणतात की, He is born not made त्याचप्रमाणें वर्तमानपत्रकाराच्या सवधानेंही आहे. गुण हा उपजत असावा लागतो. रोज काही नवीन नवीन लिहावयाचें नसतें. एकच गोष्ट रोज निरनिराळ्या रूपानें मांडावयाची असते, इतकेंच. काल आपण काय भिडिलें आहे तें आज लोक पहात बसत नाहींत, मात्र लोकांना

घांगण्यासाठी तुमचेजवळ कांहीं दिव्य संदेश असला पाहिजे आणि तुम्हाला असे वाटले पाहिजे की, ही गोष्ट लोकांना मी जर पटवून नाही दिली तर देशाचा घात होईल, असे जेव्हा वाटू लागते तेव्हाच वर्तमानपत्रकार व्हावे. वाकीची तयारी हळू हळू आपोआप होईल. ज्या प्रसंगी ज्या विषयावर लिहावयाचे असेल त्या प्रसंगी त्या त्या विषयाचे संपूर्ण अध्ययन करून मग लिहिण्याचा सराव ठेवावा. म्हणजे आपल्या लेखाचे तेज पडते, एकदां लिहिलेले परत घेण्याचा प्रसंग येत नाही. नरसोपंत असेच तयार झाले आहेत. समति वयाच्या विलाची चर्चा चालत असतांनाच सारे स्मृतिशास्त्र मी वाचून काढले होते. ”

(३) स्वराज्यसंघ स्थापण्यासाठी लोकमान्य वेळगांवला आले असतां दे. भ. गंगाधररावांच्या घरी, कांहीं खाजगी संभाषण चालले होते. विषय कोणता होता हे आतां आठवत नाही. नामदार खापर्यांचे कांहींसे पुराण चालले होते; मध्येच लोकमान्य म्हणाले “ प्रयत्नांती परमेश्वर ईश्वराने जितकी बुद्धि दिली असेल ती सर्व वापरून मागचा-पुढचा विचार करून व्यवहारकुशल मनुष्याप्रमाणे प्रत्येकाचे काम करावे. इतके केल्यानंतरहि आपल्या हातांत नसलेले, बुद्धीच्या आढोकापांत न येणारे असे अदृष्ट म्हणून कांहीं उरतेच; त्या बाबतीत ईश्वरावरच निष्ठा ठेवली पाहिजे. जेथे बुद्धीचे क्षेत्र संपते, तेथे श्रद्धेचे क्षेत्र सुरू होते. ” अदृष्टा-संबंधाने बोलतां बोलतां त्यांनी नेपोलियनची एक गोष्ट सांगितली. “ नेपोलियन एके दिवशी रणभूमीवर उभा होता. आसपास बंदुकीच्या आणि तोफांच्या गोळ्यांचा धर्षाव चालला होता. इतक्यांत एक सैनिक एका सरदाराचा कायसासा निरोप घेऊन आला. निरोप सांगितल्यानंतरहि निघड्या छातीचा आपला बादशाहा रणभूमीवर कसा शोमतो हे डोळेमर पाहण्यासाठी तो तेथेच उभा राहिला. त्याला तरा उभा राहिलेला पाहून नेपोलियन म्हणाला “ अरे ! तू अजून इकडेच उभा ! गोळी लागली तर ठार होशीलना ! ” तरुण सैनिक म्हणाला, “ महाराज, आपण फ्रान्सचे बादशाह असून, जीव धोक्यांत घालतां तेथे मज गरीबाचा काय पाह ! ” नेपोलियन म्हणाला, “ वेड्या जा, एथून. जीव धोक्यांत घालणे, हा माझा तर धंदाच आहे, म्हणून माझे अदृष्ट मला समाळते. तू जर नाहक आपला जीव धोक्यांत घालशील तर तो स्वच्छंद होईल, स्वैराचार होईल. ” नेपोलियनचे वाक्य पुरे होते न होते तोंच एक गोळा येऊन पडला आणि त्या तरुणाच्या शरीराचे तुकडे झाले.

(४) गेल्या उन्हाळ्यांत लोकमान्यांशी स्त्रीशिक्षणासंबंधी चर्चा करण्याचा सुप्रसंग मिळाला होता. त्या वेळी संभाषणाच्या ओघांत ते म्हणाले, “ पाश्चात्य शिक्षणाच्या योगाने आपण तर भद्राहीन झालोच आहोत. संशय-प्रत्येक उच्च भावनेसंबंधाने अभद्रा-हा जवळ जवळ आपला स्वभाव बनला आहे. तीच अभद्रा स्त्रियांमध्यें उत्पन्न करायी म्हणतां काय ! कव्यांच्या शिक्षणपद्धतीविषय माझा मुख्य धादोप

हाच आहे आपल्या संस्कृतीवर आपल्या स्त्रियाची जी निष्ठा आहे ती घालविता उपयोगी नाही स्त्रिया आपलें राष्ट्रीय धन आहे त्याचा नाश होता कामा नये ”

(५) सिंहगडावर त्यांना एकदा मी भेटायचास गेलों होतों तेथे कर्नाटक प्रांतिक परिषदेपिथ्या बोलणें चाललें होतें लोकमान्य म्हणाले “ पहा, हे प्रांत कसे आता वेगवेगळे होऊ लागले आहेत सिंध वेगळा झाला, तुमचा गुजराथ वेगळा झाला आणि आता कर्नाटक वेगळा हाऊ पाहत आहे जिला मुबई प्रांतिक परिषद म्हणतात ती तर फक्त महाराष्ट्राचीच कॉफरस बनणार असें वाटतें एका रीतीनें हें चागलेंच होत आहे ह्याच्या योगानें देशी भाषातून राजकारणाची चर्चा होईल आणि अशांन सामान्य लोकसुद्धा अधिक मन घालतील ” मी म्हणालों, “ तीस वर्षापूर्वी केसरीनें ज काम सुरू केलें हातें तें हे लोक आज करू पाहत आहेत ” यामध्ये खुशामतीची अतिशयोक्त मी बिल्कुल केली नव्हती महाराष्ट्राबाहेर गेल्याशिवाय टिळकांनीं ‘ केसरी ’ चालवून महा (पट्टाला किती शिक्षण दिलें आहे, याची कल्पना होणार नाही बंगालचे सुप्रसिद्ध वक्ते सुरेंद्रनाथ बानर्जी यांनीं बंगमगापूर्वी एवहि भाषण केलें नव्हतें विषय पुढे चालवता चालवता लोकमान्य म्हणाले, “ जेव्हा मी ‘ केसरी ’ सुरू ेला तेव्हा काहीं लोक म्हणू लागले की, देशी भाषेत पत्र काढता काढता ? तुमच्या वर्तमानपत्राला कोणी विचारणार नाही मराठीतच पत्र काढण्याचा आमचा निश्चय जेव्हा आम्ही त्यांना कळविला तेव्हा ते म्हणाले, तर मग केसरीमध्ये इंग्रजीचे निदान दोन वॉलम तरी ठेवा. आम्ही म्हणालों, “ तें होणें नाही ” केसरी लोकांच्यासाठी आहे आणि लोक त्याचे अवश्य स्वागत करतील आज केसरीच्याच उत्पन्नातून मराठा चालवावा लागत आहे ‘ केसरी ’ सुरू केल्या तेव्हा आम्हाला नवीन भाषा बनवावी लागली राजकीय विषयातील परिभाषा बनवावी लागली जुन्या मराठीत भक्ति आणि वेदान्त होता शाहीर आणि गोंधळी लोकांनीं त्यात वीररसाची भर घातली, पण राजकारणाची गमीर चर्चा, वादविवाद, उपहास, थडामस्करी, सर्व गाष्टी करण्या घाठीं आम्हाला नवी भाषाच निर्माण करावी लागली ज्या मनुष्यात उत्कटता आहे, तो सहज भाषा निर्माण करू शकतो ’ मी म्हणालों, ‘ होय अगदी खरें आहे गांधीजी काहीं गुजराथीचे महापण्डित नाहीत तरी त्यांनीं गुजराथी भाषेत नवीन जीवन उत्पन्न केलें आहे त्याच्या लेखामुळें आणि भाषणामुळे गुजराथी ही वीराची भाषा झाली आहे ’ लोकमान्य म्हणाले, “ होय मी तें पाहिलें आहे मला गुजराथी बालता येत नाही, परंतु छापलेला मजकूर सहज वाचता येतो. ”

(६) यानंतर भाषणाचा थोप हिंदीकडे वळला लोकमान्य म्हणाले, “ हिंदी राष्ट्रभाषा होण्यास लायक आहे खरी परंतु जोंवर हिंदी बोलणाऱ्या लोकांमध्ये देशभक्तीचा जोम व खरी तळमळ नाही, तोंवर त्या भाषेत तेज

यावयाचें नाहीं राष्ट्राला काहीं तरी संदेश पोहोचविण्याची तळमळ माणसांत उत्पन्न होईल तेव्हाच त्याचे हातून भाषा समृद्ध होईल ” मी म्हटलें ‘ हिंदी भाषेंत खुशामतीची ठेवण बरीच आहे. आपण खाडव्याला जें हिंदींत भाषण केलें होतें त्याची सद्देतोड शैली (Blunt grace) गाधीजींना फारच आवडली. मी त्यांना तें भाषण वाचून दाखविलें तेव्हा ते म्हणाले “ तिलक महाराजांनी हिंदींत एक नवीनच शैली निर्माण केली म्हणावयाची ! त्यांच्या या लहान लहान वाक्यांत आणि विवरणाच्या स्पष्टतेत अद्भुत सामर्थ्य आहे ” लोकमान्य म्हणाले, “ आम्हाला ती दरबारी हिंदी भाषा कोठून येणार ? खरेंच हिंदीवर पारतन्याया परिणाम खूपच झालेला दिसतो ” टिळकांच्या वक्तृत्वाला गोळीघाराची उपमा देता येईल शिपाई ज्याप्रमाणें छाती किंवा कपाळ यावर नेम घरून गोळी सोडतो, त्याचप्रमाणें लोकमान्य साध्यासुध्या भाषेंत लहान लहान वाक्यांचे आपले वाग्वाण फेंकून श्रान्याचें हृदय अथवा बुद्धि विधून टाकीत त्याचा मारा हृदयापेक्षा बुद्धीवर अधिक असे

(७) पुण्यात मद्यपाननिषेधाची चळवळ निघाली, त्या वेळीं आम्ही कॉलेजात होतो या चळवळीला टिळकांचा पूर्ण पाठिंबा होता हे सर्वश्रुत आहे त्या दिवसात मी पुष्कळदा गायकवाडवाक्यात जात असे त्या दिवशीं ।वद्याप्यौना केलेला उपदेश अजून जशाचा तसा माझ्या कानात गुणगुणत आहे “ तुम्ही शिकू नये असें आमचें म्हणणें नाहीं, पण देशकार्यासाठीं समाजसेवा करण्यात जर तुमचें थोडेंफार नुकसान झालें तर तें तुम्ही सोसलें पाहिजे कारण देशसेवा हेंच सर्वांत माठें शिक्षण होय देशसेवेंत लक्ष घालण्याने फर्स्ट क्लासात येणारा विद्यार्थी सेकंड क्लासात आला, आणि सेकंड क्लासात येणारा पास क्लासात आला तर त्यातच गौरव मानला पाहिजे आशाचाच आम्ही आदर करू आपल्या शिक्षणाचा, जो देशासाठीं उपयोग करता तोच सुशिक्षित बाकीचे सारे मारवाहीच समजले पाहिजेत ”

(८) काणी वर्षापूर्वी मी टिळकांचा एक पोवाडा ऐकला होता त्यात टिळकांचें अलौकिक पांडित्य सिद्ध करण्यासाठीं तालील प्रसंग कवीने कल्पिला होता एक दिवशीं शिल्यापत्तहून इकडील सरकारला एक पत्र आलें मोठ्या मोठ्या अमन्यदारांना तें पत्र काहीं केल्या लागेना शेवटीं तें पत्र टिळकांच्याकडे आलें टिळकांनीं एक पत्रहि डाकें ताजविल्यावाचून पत्र घडामुढ वाचून दाखविलें, पत्रटेंच नव्हे तर त्याचें उत्तरहि लिहून दिलें ! हें पाहून पत्र वाणलेल्या साहेबांनीं तोंडान वारें घातलीं ! विद्याच्या ऐकवळ कवीला बुद्धिशक्तीची सीमा म्हणजे इमर्झींग लिटिल्लें पत्र वाचणें दीव नोय ! या शुद्र काव्यातही अपूर्व धंदा आणि मक्ति भरलेली आहे ही गोष्ट निराळी

(९) राष्ट्राच्या हृदयात चिरकाल बसत असलेले ध्येय लोकमान्य जाणत असत तेंच ध्येय त्यांनी आपलेसे केले होते म्हणूनच ते लोकमान्य झाले महात्मा गांधींचे राजकीय ध्येय स्वदेशीय आहे खरें, पण हिंदी सस्कृतीच्या सर्वोच्च आदर्शांना अनुसरून त्यांनी तें ठरविलें आहे, त्यामुळे लोकाना जरी तें आपलसे वाटतें तरी दूर दूर असल्याप्रमाणे लोकमान्यांनी स्वतः खासगी सभापणात गांधींच्या आदर्शांचे एकदा मोठे मजेदारवर्णन केले होते “ समुद्रात सफर करणारे जहाज ध्रुवतान्याकडे लक्ष ठेवून चालत असतें पण तें काहीं ध्रुवतान्यावर जात नाही दामोळ, रत्नागिरी, बेंगळें वगैरे एकादें आत्मिक ध्येयच त्याला गाढावयाचें असतें त्याचप्रमाणे धार्मिक ध्येय हवें तेंवढें उच्च असो, पण व्यवहारात व्यवहाराचें म्हणून निराळें ध्येय असलेंच पाहिजे नसतें धार्मिक ध्येय ठेवून जगात चालावयाचें नाही. ध्रुवाकडे लक्ष असू या, पण ध्रुवावर जाता यावयाचें नाही, हेंहि लक्षात असू या ”

(१०) मि मॉटेग्यूची मुलाखत घेण्यास लोकमान्य दिल्लीस गेले तेव्हा त्यांच्या सन्मानार्थ मिरवणूक काढू नये असा सरकारचा मनाई हुकूम निघाला. रस्त्यातील अडाणी माणसात त्या वेळी पुढील गाष्टी चालल्या होत्या, “ आज पुणेका राजा आनेवाला हे. सरकार उशी बहोत डरती हे ”

(१४) टिळकास शाळेंतून दरमहा तीस रुपये पगार मिळत असे त्याचा एक सहकारी म्हणाला की, 'एवढ्या पगारात आपण मेल्यावर आपल्या दहनापुरता पैसाही गाठी पडणार नाही' टिळक म्हणत "या गोंष्टीचा आमच्यापेक्षा सोसायटीनेच विचार करावा विभूतिपूजा म्हणून त्यानी आमच दहन न केलें तरी गावच्या आरोग्यरक्षणार्थ तरी त्यास आमच दहन करणें भाग आहे।'

दत्तात्रय केशव पाठक

[लो टिळकाच्या चिरनिवांचे खासगी शिक्षक, हर्ण मु मुंबई]

दादा कॉलेजमध्ये प्रीव्हीयसच्या वर्गात असताना त्या वेळचे त्याचे एक स्नेही पुढे सन्यास घेतल्यावरहि दादाना मधून मधून भेटत असत त्याप्रमाणें दादाची भेट घेण्याकरिता हे स्वामी ह्याच सुमारास सिंहगडावर आले होते जेवणाच्या वेळी स्वामीनी दादाना विचारिलें की, "बळवतराव, तुम्ही 'ओरायन' ग्रथ लिहितात, तो लिहिण्याची कल्पना तुम्हाला कशी सुचली ?" ते म्हणाले, "आपलेकडे बारा राशीप्रमाणें वसूहि प्रत्येक राशीला एक ह्याप्रमाणें बारा पाहिजेत परंतु वसु आहेत आठ तेव्हा बारा वसु केव्हा होते व आठ वसु केव्हापासून झाले ह्याचा विचार करू लागलों असता असे लक्षात आलें की, नोंवे देशात चार महिने रात व आठ महिने दिवस असतो, व जेव्हापासून ही चार महिन्याची रात सुरू झाली तेव्हापासूनच बारा वसूंचें आठ झाले असावेत व हीच कल्पना 'ओरायन' लिहिण्यास कारण झाली"

बाबूराव भाऊराव फुले

[उत्पादक श्रीगोपाळ ऋव, स्वराज्य पक्षाचे व शहर म्युनिसिपॅलिटीचे एक सभासद, पुणे]

(१) सन १९०० साली आमचे चुलते (महादेव बाबाजी फुले) हे 'केसरी' पत्राचे वर्गणीदार झाले. त्यावेळेस आर्थभूषण छापखान्यात 'केसरी' छपीत असावे असे मला वाटते. छापखान्यापासून आमचे घर म्हणजे नवी पेठ वरीच दूर असल्यामुळे केसरीचा एक वाटणारा इसम एक आमचे घरी टाकण्यास पुढे पुढे कटाळा करू लागला, आणि त्याप्रमाणे इतक्या लांब एका अकाशाठी मी जाणार नाही अशी त्याने मॅनेजरजवळ तक्रार केली आणि मी पुढील एक टाकणार नाही, असे आम्हासहि त्याने सांगितले. मी मॅनेजर (बाबा विद्दास असावे असे वाटते) छाना जाऊन भेटलो, तेव्हा त्यानी सांगितले की, एका अकाकरिता वाटणारा जर इतक्या लांब येत नाही तर छापखान्यातून एक घेऊन का जात नाही! 'केसरी' पत्र वाचण्याची मला फार आवड असल्यामुळे ती गोष्ट मी प्रथम कबूल केली. परंतु काही दिवसांनी छापखान्यात वेळेवर न गेल्यामुळे किती तरी वेळा एक मिळत नसे. म्हणून एकदा टिळकाना भेटावे ह्या हेतूने त्याचेकडे मी गेलो आणि अकाबद्दल सर्व हकीकत सांगितली, आणि केसरीच्या अकाकरिता आम्हास घन्याच तगड्या तोड्याच्या लागतात असे म्हणालो. टिळकानी विनोदाने उत्तर दिले की, "तगड्यातोड" केल्याशिवाय सिंहाची भेट होणार नाही.

(२) सन १९०६ मध्ये नवी पेठ येथील मडळीने माझे देखरेखीखाली श्रीगणपतीचा मेळा काढला. त्यावेळेस गायकवाडवाड्यात मेळेवाले लोकाची सभा टिळकानी बोलाविली. त्यामध्ये माझे मित्र लक्ष्मणराव काळे व मी हजर होतो. ज्या ज्या मेळेवाल्यास ज्या ज्या अडचणी होत्या त्या त्या त्यानी विचारल्या व त्याची उत्तरे व सहा टिळकानी घरोघर दिली. माझ्या मनामध्ये आमच्या मेळ्याचे पुढे आम्हास आपटवार करण्याची हौस होती, आणि मी तो विषय टिळकाचे पुढे मांडला. टिळकानी खालीलप्रमाणे मला उत्तर दिले—“असल्या फुसक्या आपटवाराने काही हमज लोक भिणार नाहीत. त्यांना खऱ्या दारूचे बार

बरोबर वरील गोष्ट करण्याकरिता सज्ज असलेल्या नायका पचारती घेऊन उभ्या होत्या. मी लो० टिळकाना म्हणालो, नायका ओवाळण्याकरिता उभ्या आहेत. त्यांनी खालीलप्रमाणे मला उत्तर दिले— “स्वराज्य मिळाल्यावर मला ओवाळा. अगोदर ओवाळावयाला जाल आणि ओवाळताना जर एखादा दिवा विझला तर तो अपशकून होईल तर ओवाळू नका. विजयश्रीने मळ्यात माळ घातल्यावरच आख्यात ओवाळावयाची चाल आहे ”

(४) श्रीगोपाळकृष्णाच्या वाढदिवसाचे अध्यक्ष व्हावे, म्हणून निमन्त्रण देण्याकरिता एकदा लो० टिळकाकडे गेलो होतो. त्यांनी उत्तर दिले की “मी तुमचाच आहे मी केव्हाहि अध्यक्ष होईन, परंतु बाकीचे पुढारी अगोदर करून घ्या ” मी महात्मा गांधींचे नाव मुचविल्याबरोबर ते म्हणाले, “ अगोदर त्यांना बोलवा. ” परंतु योग आला नाही.

(५) श्रीगोपाळ कृष्ण-पुणे, या सभेचा वाढदिवस नवी पेठ चिमणबाग येथे लो० टिळकाचे अध्यक्षतेखाली करण्याचे ठरले. रीतीप्रमाणे निमन्त्रण देण्याकरिता गेलो असता गायकराडवाढ्यापासून नवी पेठपर्यंत चार घोड्यांचे गाडीत बसून न्यावे अशी त्यांना विनंती केली त्यावेळेस त्यांनी मला उत्तर दिले— “ मी काही बाटलीवाला पारशी नाही ज्याला लोक ओळखीत नसतील त्याने असे विचित्र प्रकार करावेत ”

(६) श्रीगोपाळ कृष्णाच्या पाचव्या वाढदिवसाचे अध्यक्षस्थान टिळकांनी स्वीकारण्याचे कसूठ केले आहे. नवी पेठ चिमणबाग येथे त्याचेकरिता एक मोठे व्यासपीठ तयार केले. व्यासपीठ थोडे उंच झाले होते. टिळकांची स्वारी ठरल्या वेळेस आली समारंभास व्यासपीठावर नेऊन बसविले. चढता चढता मी सहज म्हणालो, व्यासपीठ थोडे उंच झाले नाही ! लागलेच उत्तर दिले की, “अध्यक्षा

नरहर शिवराम पराजपे

[डॉक्टर, तपस्वी, चिटणीस टिळक स्वराज्य सघ, व अखिल महाराष्ट्र स्वराज्य पक्षाचे ' व्हिप ']

(१) खेडवळ लोकांची तादात्म्य पावून त्यांच्या शकाचें समाधान करण्यांत लोकमान्य किता तरबेज होते याचें एक उदाहरण मला पाहण्यास मिळालें तें असें—

मडालेहून शिक्षा भोगून परत पुण्यास आल्यावर लवकरच एके दिवशीं एव खेडवळ पण पोक्त शतकरां “ लोकमान्य कोठें आहेत ? ” याचा शोध करीत घेवत त्यांच्या नेहमींच्या वसण्याच्या जागीं जाऊन पांचला, व “ लोकमान्य कोठें आहेत ? ” असा त्यांनाच त्यानें प्रश्न विचारला तेव्हा ‘ हेच ते ’ असें मी सांगितल्यावर तो लोकमान्याच्या हालअपेष्टांची तद्रूप पावून “ हें तुम्हास कोणी सांगितलें ? ” असा शोटक व दुर्बोध प्रश्न त्यानें मोठ्या कळवळ्यानें केला तेव्हा लोकमान्यांनीं म्हणीचाच आधार देऊन उत्तर दिलें कीं, “ सांगोवागीनें कोणी काहीं करीत नाहीं स्वभावानुसार जो तो वागत असतो ” पुढें त्यानें सांगित अत करणां प्रश्न केला “ हें असेंच पुढें चालणार कीं काय ? ” लोकमान्य किंचित् हसून म्हणाले ‘ जित्याची खोड मेल्याशिवाय कशी जाईल ? ’

(२) धुळ्यास प्रातिक परिषद भरली होती, त्या वेळीं एका ठरावाच्या भाषेत कोण या शब्दाची योजना करावी याप्रदल खासगी रीतीन कडाक्याचा वाद चालला होता त्याचा निर्णय होण्यापूर्वीं जवळ आलेल्या एका साधूच्या दर्शनास जाण्याची गोष्ट काहींजण बोलू लागले तेव्हा लोकमान्यांनीं विनादानें प्रश्न केला, “ एव्ण माझ्या गेंडोच केंस डोक्यावर आहेत तोंपर्यंत तुम्ही मला साधु किंवा सशस्त्री मानीत नाहीं म्हणावयाचें ? ” हा प्रश्न एकताच मडळी ठरावाकडे लक्ष

नतर ही नोट पाहा ” असे त्यांनी मला सांगितले होते त्याप्रमाणे मी ती नोट चाचली, परंतु ‘ चंद्र सूर्यप्रशस्ति ’ हे पुस्तक मला कोठे पाहण्यास मिळाले नाही तेव्हा त्याची पुन गाठ पडल्यावेळी मी त्यांना “ प्रशस्तीचे पुस्तक छापलेले नाही व ते मिळाले नाही ” असे सांगितले तेव्हा ते म्हणाले, “ मी देखील ते वाचले नाही, पण ते वाचण्याची आवश्यकता मला भासली होती ती कशावरून भासली होती ते मी आता पाहतो ’ असे सांगून ते लायब्ररीत गेले व दीड-दोन तास पुस्तक घुड्यावून बनारस चौकचा सीरीजच्या एका पुस्तकाच्या मळपृष्ठावर “ छापत आहेत ” या सदराखाली चंद्र सूर्यप्रशस्तीचे नाव त्यांनी दाखवून दिले लोकमान्य कैदेत जाण्यापूर्वी त्यांनी ती जाहिरात एक वेळ पाहिली होती पण तिचे स्मरण त्यांना सात वर्षांनंतर देखील अगदी निश्चित असे होते ! त्याची स्मरणशक्ति चांगली होती एवढेच नव्हे, तर तिच्या विश्वसनीयतेबद्दल त्यांना नेहमी खात्री असे यामुळे एकादी गोष्ट आपल्या पाहण्यात आली होती असे त्यांना वाटले की, प्रसंगाच्या वेळी ती शोधून काढण्यासाठी ते तासच्या तास घालवीत आणि शेवटी त्यांना पाहिजे असलेला उल्लेख नेमका सापडत असे यार्ची आपखी अशीच दोनचार उदाहरणे मी पाहिली होती

प्रेग असो किंवा पटकी अष्टो, भिता उपयोगी नाहीं. डॉक्टरच जर रोगाला म्याले, तर बाकीचे लोक जास्तच भितील. कारण पाणबुड्याने पाण्याला भिऊन कसे चालेल ? तसेच लोकप्रीय वर्तमानपत्राच्या संपादकांनी तुम्हाला भिता कामा नये 'हे याचे म्हणणे ऐकताच मी प्रेग हॉस्पिटलमध्ये काम करण्याचे पत्रकरले.

(३) रॅडसाहेबाचा खून ज्या रात्री झाला त्याचे दुसरे दिवशी सकाळी ६ वाजता मला खून हॉस्पिटलमधील मित्राकडून ती बातमी कळली. तेव्हा मी लगेच लोकमान्य टिळकाकडे गेलों व त्यांना ही हकीकत सांगितली. आणि मी त्यांना म्हटले, आता तुम्हाला सरकार पकडणार. असे म्हणताच, ते हसले व म्हणाले 'हे तर ठरलेलेच' आणि उद्गारले, 'आम्ही गन्धमेट हाथमधून घरी परत येईपर्यंत आम्हाला वाटेत काही गडबड कळली नाहीं.'

(४) एकदा डॉक्टरांच्या समेत काही समासदांनी डॉ० गणेश कृष्ण गर्दे यांना 'मराठी वैद्यक' या विषयावर बोलावे म्हणून विनंति केली होती. त्याप्रमाणे त्यांनी त्या विषयावर काही लिहून काढले ते माझे पाहण्यात आले. त्यात मराठी वैद्यकासवधाने गौरवपर अगदी थोडे असून वार्ड काय आहे याचाच उल्लेख होता. तेव्हा मी डॉ. गर्दे यांना म्हटले, मराठी वैद्यकासवधान चागल्याचा निर्देश करून वाइटासवधाने सुधे राहणे बरे, पण माझे हे म्हणणे त्यांना पटले नाहीं. म्हणून मी लो० टिळकाकडे गेलों व त्यांना ही हकीकत सांगितली. कारण त्या वेळी मराठी वैद्यक चागल वी वार्ड व शाळेत शिकवावे की नाहीं किंवा सरकारी मदत मिळावी अशाबद्दल वाद चालला होता लो० टिळकांनी माझे म्हणणे ऐकून घेतले व डॉ० गर्दे यांचे घरी जाऊन गर्दे यांनी मराठी वैद्यकासवधाने लिहिलेला लेख वाचला व त्यात जरूर तो मजकूर शुद्ध करून त्यांनी त्यांना वाचण्यास सांगितले.

कराना विचारलें कीं, 'समजले का !' त्यावर त्यानीं होयें असें उत्तर दिलें त्यावर टिळकांनीं त्यांना असा सवाल केला कीं, 'विरुद्ध बाजूचे वकील दाजी थाबाजी खरे यानीं असा दुसरा मुद्दा पुढें माडला तर त्यावर तुम्ही उत्तर काय धाल !' त्या वेळीं चंदावरकराना उत्तर देता येईना त्यावर ली० टिळकांनीं त्यांना असें सांगितलें कीं, 'आपण अशा रीतीनें मुद्दा पुढें करून उत्तर द्या' तें चंदावरकराना पटलें, आणि त्याप्रमाणें तो खटला हायकोर्टांत चालून चंदावरकरातर्फें निकाल लागला

महादेव मल्हार जोशी

[एम् ए प्रोफेसर जुनागड कॉलेज, न्यू स्कूलचे एक जुने विद्यार्थी]

लोकमान्य हे भास्त्रे सहावी व सातवी इयत्ता व सहा महिने कॉलेजामध्ये शिक्षक होते सहावी व सातवी या इयत्तेत ते गणित व काहीं दिवस इंग्रजी शिकवीत असत टिळकांच्या अगात शिष्यामध्ये उत्साह उत्पन्न करण्यासारखा विशेष गुण नव्हता पण उत्तम गाणती जो विद्यार्थी असेल त्याच्याच मनात त्याच्याविषयी आदर उत्पन्न व्हावयाचा साधारण मुलाकडे त्यांचें लक्षही नसे व त्याविषयी त्यांना पर्वाही नसे या कामात कै वामनराव आपटे व नामदार गोसले हे टिळकाहून श्रेष्ठ होते ते वर्गात उत्साह उत्पन्न करीत, व त्याची ओळखहि जास्त परिचयाची अस वामनराव आपटे जो मुलगा अभ्यासी व कर्तबगारी दाखविणारा असेल त्याच्याशी जास्त सलग्गी करीत व वर्गातच त्याला उत्तेजन मिळेल अशी केव्हा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष अशी स्तुति करीत टिळकांच्या शिकविण्यानें उत्तम विद्यार्थ्यांच्या मनात तेवढा आदर उत्पन्न व्हावयाचा बाकी वर्ग उत्साहन्य असे

कॉलेजात हीच तऱ्हा त्यानीं भूमितीचे एक एक पुस्तक एका तासात सर्व सिद्धांताची मूळ पीठिका सांगून संपवावें परंतु साधारण विद्यार्थ्यांचें लक्ष लागत नसे टिळक हे जसजसा विद्यार्थी बुद्धिमान् असेल तसतसे त्याला जास्ती उपयोगी असत इंग्रजी शिकविण्यात टिळकांची प्रत्येक परिप्राफात विचार काय आहे त्याची गोळ्यारेरीज थोडक्यात सांगण्याची हातोटी नवीन व जास्ती उपयोगी होती. याकी व्याकरण घरी फिस्कोळ बायतींत त्यांचें विशेष रुध्र नसतें ते एम् ए चे शिक्षक उत्तम होते त्यांचें ज्ञान अगाध असे परंतु शिस्त, करमणूक व उत्साह याविषयी ते फारशी काळजी करीत नसत

दत्तात्रय वामन पोतदार

[पी ए प्रोफेसर न्यू पूना कॉलेज इतिहास-स मडळ्याचे विद्वान, पुणे]

(१) लो० टिळकांशी निकट सहवास मला कधी फार लाभलेला नाही, त्यामुळे सांगण्याजोग्या आठवणी मजपाशी नाहीत एकदा केसरीमार्फत त्यांनी केलेल्या भाषासेवेसंबंधाने विषय निघाला असता त्यांनी या लेखकाजवळ असे उद्गार काढले की, "आमचे घोरण केसरीत इंग्रजी शब्द सहसा येऊ घावयाचा नाही असे असे लिहावयाला बसावयाचे आणि निश्चय हा ठेवावयाचा की, इंग्रजी शब्द मध्ये न घालता सारखा मजकूर लिहित जावयाचा लेखणी अडली तरी शब्द मराठी करून घातल्यापेरीज पुढे जावयाचे नाही इतूनच बसले म्हणजे शब्द सुचत व या रीतीने केसरीत किती नवीन नवीन शब्द आणता आले "

(२) दुसरी आठवण आमच्या न्यू पूना कॉलेजाला जागा मिळविण्याच्या वेळची प्रथमपासून आमचे कै० कृष्णाजीपत डोंगरे यांचा डोळा माऊमहाराज वागेवर होता पण सन १९१६ साली तर तुरीसुद्धा बानारात नव्हत्या इतक्यात योग आला पिढी क्रीडलने टिळकासारखा निकाल दिला पुन डोंगरे याना आशा सुटली ते टिळकाना भेटले जुनी ओळख टिळकानी ठेविली होती काम करतो, परंतु आता माझ्या हाती कायदेशीर अधिकार नाही अखेर हजार विघ्ने आली मोठमोठ्यांनी मोठता घातला पण श्री जगन्नाथमहाराजांनी "दादाच्या बाहेर मी नाही " हा शब्द कायम ठेविला टिळक विलायतेला जावयाला निघाले कामाची गर्दी झाली आमचा कागद काही होईना आमची चिंता क्षणोक्षणी वाढली त्या रात्री टिळकाना नुसता नमस्कार करावयाला सुद्धा फुरणूत नव्हती. पुण्यात भिरवणुकीसाठी हजारों लोक जमलेले त्या घाईत नुसते टिळकापर्यंत पोचणे देखील अशक्य झाले अखेर मुंबई गाठली तेथे तोच प्रकार ही लोकाची दाटी ! श्री तात्यासाहेब फेळकर, विद्राघप्रभृतींनी आमची दाद पोंचविण्याचा यत्न केला परंतु क्षणभराची उत्तत टिळकाना नाही आणि तत्समूह मडळी बहुतेक विरुद्ध तरी एवढ्या गर्दीत सरदारगृहाचे माडीवर आमचे मडळीतर्फे मी व टिळक, जगन्नाथमहाराज, बाबा विद्वास, गोपाळ मोरेश्वर पटवर्धन, बाबासाहेब सापडे अशी मडळी दार लावून तसेच उम्या उम्या रोलणे केले अखेर टिळकानी सांगितले की "मी आता सागतो आणि मी म्हणतो म्हणून जाणा द्या " म्हणून तोंडाच करार केला आणि त्यांनी गर्दीत पाय टाकला पुढे ते कोलबोहून परतच आले तरी सारखी आठवण ठेवून हा करार पुरा करून जागा त्यांनी मडळीस मिळवून दिली घन्द दिला तो पुरा केला

(३) भारत-इतिहासशोधक मडळ्याचे मदिरासाठी टिळकांनी १००० रु. देणगी देण्याचे वचन केले पुढे त्यावर चिरोल-सदल्याचा घोना चढला

स्वतःचें घर गहाण टाकावें लागलें पण मडळाची रक्कम पोंचती करण्यांत कसूर झाली नाहीं. मी सहज दिसलों तों त्यावेळीं “ काय हो ! तुमचे ५०० रु राहिले आहेत ना ? वाचाना सागून देववित्तों ” मी म्हटलें, ‘मला वाटतें १००० आले असतील मी पाहून कळवितों ’ अरेर टिळकांची आठवण खरी ठरली. ते लवकरच मुयईला गेले व हा लोक त्यानीं सोडला रुपये पश्चात् दूर्ष्टीनीं दिलें

केशव रामचंद्र जोगळेकर

[न्यू इ स्कूलमधील लो० टिळकाचे वरोवरीचे एक शिक्षक, मु सगमनेर]

(१) कै० बळवतराव टिळक याचे वडील कै० गगाधरशास्त्री हे पुणें येथें असिस्टंट डेप्युटी होते त्या वेळीं नुकतेच कै० सीताराम विश्वनाथ पटवर्धन हे पुणें जिल्ह्याचे डेप्युटी-इन्स्पेक्टर झाले त्यानीं आपले असिस्टंट टिळक यास पावसाळ्यामध्ये मराठी शाळातून आठवड्यातून दोन तास शिक्षण देण्यास सांगितलें. त्याप्रमाणें ते आम्हास गणित व व्याकरण शिकवीत असत व्याकरण कर्ते तेच असल्यामुळें ते आपलें व्याकरण शिकवून दादोबाच्या व्याकरणातील काहीं चुका दाखवीत. ह्याप्रमाणें सुमारे इ० स० १८६८ सालीं लो० टिळकाच्या वडिलाचा व माता, मी मराठी चौथ्या इयत्तेत शिकत असतां सवध आला माझे वडील हे पुणें मराठी शाळा न. २ चे हेडमास्तर पूर्वपद्धतीचे व नावाजलेले असलेमुळें गगाधरपत त्यास फार प्रेमपूर्वक वागवीत व मानीतही.

(२) यानंतर बळवतरावाचा व आमचा संघ इ० घ० १८७७ पर्यंत चाला नाहीं. सन १८७८ सालच्या जानेवारी महिन्यात आम्ही डेक्कन कॉलेजात गेलो तेव्हा दुसऱ्या टर्ममध्ये म्हणजे जूनपासून बळवतराव एल्एल्. वी. चा अभ्यास करण्याकरता म्हणून डेक्कन कॉलेजात राहिले. त्या वेळीं ते आमच्या क्लबाचे मॅबर होते. आमच्या क्लबात येण्याचे काय कारण असेल हें जरी निश्चयानें सांगवत नाहीं, तरी त्या वेळीं आमच्या क्लबास 'सेक्रेड क्लब' असें नाव पडलें होतें. याचें मुख्य कारण आम्ही पूना हायस्कूलतून पास होऊन बहुतेक मुलें जमून त्यांनीं हा क्लब काढला व त्यात सोंबळ्यानें जेवावयास यथावें असा नियम केला. ह्याप्रमाणें ह्या क्लबात ७-८ मॅबर्स तरी सोंबळ्यानें जेवावयास वसत असत. आमच्या वेळच्या जुन्या मडळींचा एक प्रसिद्ध क्लब असे. त्यात बाळासाहेब चौबळ, राममाऊ गोडबोले वगैरे मडळी असत. त्या जुन्या व जवळ जवळ टिळकाच्या बरोवरीच्या मडळींचा क्लब सोडून आमच्या क्लबात ते मिळाले याचें कारण उघड आहे कीं, बळवतराव त्या वेळीं तरी सोंबळ्यानें जेवत नसत. पुढें त्याच्याच बरोवरीची मडळी आमच्या क्लबात बरीच आली. त्यात अण्णा साहेब देशपांडे रिटायर्ड डेप्युटी कलेक्टर, मनोहरपत कायबटे रिटायर्ड सचज्ज, ऑनरेबल उपासनी व विष्णु रावजी जोशी. यातूनही काहीं मडळी सोंबळ्यानेंच बसत असत. आमच्या मडळींत एकमेकाना जेवताना शिषणें वगैरेचा प्रतिबंध घराच असे. त्यामुळें कोणासही, कोणाच्या इच्छेविरुद्ध वर्तन होण्याची भीति नसे. बळवतरावजी याचा त्या वेळचा क्रम आम्ही पाहिला आहे तो असा कीं, ते ७ वाजता क्लबाकडे जात. प्रातर्विधी करून स्नान आटोपून ते तालीम करीत नंतर ८ ८॥ चे बेतालातेपास आपल्या खोलीत येत या खोलीतच ही घर सांगितलेली मडळी राहत असत म्हणून या खोलीस आम्ही यद्दें 'हायकोर्ट' असें नाव दिलें होतें. येथें बळवतराव अभ्यास करीत, परंतु मित्रमडळींशीं पुष्कळ गप्पाही मारीत. अभ्यासाची सबब गप्पा मारण्याच्या कामीं ते कधींही पुढें आणीत नसत, व आपण निवात असले म्हणजे ते अभ्यास करीत असत तो असा कीं, आम्ही रात्री दोन वाजता एकादे वेळीं उठायें आणि पाहायें तों बळवतराव अभ्यास करीत असेत त्या वेळची एक गेष्ट मला अशी आठवते कीं, त्याच्या अभ्यासक्रमात 'Hindu Law' म्हणून होता तो त्यांनीं इंग्रजीतील वाचला असेलच परंतु धर्मशास्त्राच्या पोण्या घेऊन त्या ते वाचीत असत, हें आम्ही प्रत्यक्ष पाहिलें आहे ह्या एका गोष्टीवरून अभ्यास विती दूरदृष्टीनें करावयाचा हा त्याचा निश्चय वेव्हापासून दिसून येण्यासारखा आहे.

(३) आमचा बळवतरावार्थी संघ असता, कधीं बाजारी, कधीं कोकेंदुखणें, शोंप थानी नाहीं म्हणून तक्रार करणें ह्या गोष्टी त्यास स्वभावादि ठाऊक नाहींत असें आश्वास दिसे. स्वभाव, नेहमीं मोकळा, आतुरलेली वृत्ति कधींही नाहीं,

कोणी काही प्रश्न विचारा, त्याचें सागोपाग उत्तर देऊन, प्रश्न विचारणाराचें समाधान करणें ही एक त्याची हातोटी होती मग तो प्रश्न विचारणारा त्याच्यापेक्षा कितीहि कमी दर्जाचा असो व विषय कोणताहि असो. संस्कृत घ्या, गणित घ्या, अथवा तत्कालिन राजकीय किंवा सामाजिक विषय घ्या, त्यावर त्याचें समर्पक व खानी करून देण्यासारखें उत्तर असे.

(४) पुढें १८८२ साली मी न्यू इंग्लिश स्कूलात मास्तर झालों. तेव्हा पुन सवध आला. परंतु मी खालच्या दर्जाचा शिक्षक व हे लार्डफ मॅन्वर असल्यामुळें आम्ही साहजिक अधिकारी म्हणून त्याचेपासून योग्य तें अंतर राखूनच होतों. त्यामुळें विशेषता सवध आला नाही अशा प्रकारचा सवध ८२ सालापासून ९२ सालापर्यंत होता. परंतु ८५ साली न्यू इंग्लिश स्कूलास ग्रॅन्ट घ्यावी किंवा न घ्यावी या बाबतीत व्यवस्थापक मंडळीत वाद उत्पन्न होऊन दोन पक्ष झाले आम्ही शिक्षक या नात्याने ताबेदार असल्यामुळें आमच्यावर जे सुपरिन्टेण्डेंट असत त्याच्याच अनुरोधानें चालणें आम्हास भाग होतें मग ते अधिकारी व बळवतराव यांच्यात मतभेद होत असल्यामुळें आम्हास साहजिक रीतीनेच ते जरा दूर लेखीत. तशात आम्ही माधवराव गोळे याचे अनुयायी म्हणून 'Gole's myrmidons' असें उपपद आमच्या मंडळीस टिकक पक्षीयांकडून दिलें गेलें होतें. यामुळें आम्हास त विशेषण उपहासक रक वाटेव म्हणून बळवतरावाचीं लगट करणें योंडें दुरापास्त झालें गोळे हे आगरकराचे मित्र. अर्थात् गोळे-कपू आगरकराचेंच समर्थन करणारा असा बळवतरावाच्या पक्षाचा ग्रह असे या गोळे-कपूत आम्ही दोन जोगळेकर, बापूसाहेब लिमये, अण्णासाहेब देवस्थळे व सालील पहिल्या-दुसऱ्या इयत्तेतील काहीं मास्तर असत असु. घासुदेवराव केळकर हे गोळ्याचेच घरात विशाडानें राहत असल्यामुळें तेही गोळ-कपूतच सामाल झाल्यासारखे दिसत असत गोळे आणि आगरकर हे कॉलेजात असताना जरी अत्यंत स्नेही असा लोकाचा समज होता तथापि शाळेंत आल्यावर त्या स्नेहात तितकें दाढ्य दिसत येत

जेव्हा तटा उपस्थित झाला तेव्हापासून हे पक्ष निरनिराळे झाले असे लोकांच्या प्रत्यक्ष अनुभवास येऊ लागले. शेवटी बळवतरावांनी राजीनामा दिला वगैरे गोष्टी महेश्वर आहेतच त्यांनी राजीनामा दिल्यामुळे त्याची पॉलिसी असे, तिजबद्दल रुपये भरण्याबद्दल त्यास मागणे केले असता, आगरकर यास अशक्ततेमुळे पॉलिसी मिळाली नव्हती, तेव्हा सोसायटीने पैसे भरून त्याचा फायदा आगरकर ह्यास द्यावा असे बळवतरावजींचे म्हणणे आहे अशी गोष्ट आम्ही ऐकत होतो. त्यातील एरे तय्य काय होते ते आम्हास ठाऊक नाही. तथापि आमच्या खालच्या मडळीत टिळकाबद्दल ह्या स्वार्थत्यागासाठी मोठा अभिमान वाटे. बळवतराव याचे परमस्नेही लोकशाही हेही पण आमच्याच कपूत असत. पुढे पुढे तर संस्कृत पुस्तके करतरेवेळी ते गोळ्याचेच अनुयायी बनले, असे मासू लागले ह्या दोन पक्षात कष्टे टिळकाभिमानी वर सांगितलेली मडळी असत. आगरकरांचे पक्षास पैशांच्या प्राप्तीमुळे कदाचित् आपटे, गोळे, केळकर गेले असे जरी वाटत असले तरी ते आगरकर याचे कष्टे अभिमानी असे मात्र नसे. जितक्यापुरते तितके असत असा दिसे, या वेळेस आगरकर याचे कष्टे अभिमानी गोखले झाले व मागाहून त्यास वासुदेवराव पटवर्धन हे मिळाले

(५) बळवतराव व आगरकर हे प्रथम १०१ दिवसांच्या कैदेच्या विपत्तीत पडल्यामुळे अत्यंत स्नेही असे मासत असत व त्याची विन्दाडेही तांब्यांच्या वाढ्यात एकत्र असत त्यातच घामनराव आपटे राहात होते १०१ दिवसांच्या कैदेतून आगरकर आणि टिळक सुटून आल्यावर त्यांचे स्वागत आम्ही डेफन कॉलेजातील विद्यार्थ्यांनी कसे कर्ण, ह्याबद्दल कॉलेजाच्या विद्यार्थ्यांत प्रश्न निघाला त्यावेळेस कॉलेजातील सर्व मडळी पुणे स्टेशनावर गेल्यास, त्यास प्रवेश होण्यास रेल्वे-अधिकारी हरकत घेतील हे जाणून मडळींनी एडकीच्या स्टेशनवर जाऊन त्यांचे स्वागत करण्याचे ठरविले ह्याकरिता एडकीचे स्टेशनमास्तर यास दुसरे दिवशी पहाटेच्या गाडीस ७५ पैसेंजरची तिसऱ्या क्लासचे उतारू म्हणून सोय करण्याविषयी लिहिले होते त्याप्रमाणे त्याने ती सोय केल्यामुळे आम्हा सर्वांस तेथे स्वागत करण्याची संधि मिळाली त्या वेळी बळवतराव व आगरकर हे शेकड हासातून आले असून आम्हास एडकीच्या स्टेशनवर पाहताच, त्यांनी शेकड क्लासमधून उतरून आमच्याकरता जे दोन डबे होते त्यात एकेक जाऊन बसले त्या वेळी तुरुंगात काय काय गैरसोय झाल्या त्या त्यांनी आम्हास सांगितल्या त्यात एक गोष्ट अशी कळली की, आगरकर हे मूळपासून दमेवरी असल्यामुळे ते अन्न त्यास मिळे त्यातील अर्धा भाग त्यास सावधत नसे. जो भाग त्यास सावधे तेवढाच तो त्यास त्यामुळे त्यास अर्धवोटी राहावे लागे ही गोष्ट लक्षात घेऊन बळवतरावजींनी तेथील अधिकाऱ्यांचे विनंती केली की, माझ्या अन्नापैकी जो जो भाग आगरकर यास अनुकूल असेल, तो त्यास द्यावा व

त्याच्या भागापैकी जो भाग त्यास प्रतिकूल असेल तो मला चालेल अशा प्रकारचा स्वार्थत्याग दोघेही सारख्याच विपत्तीत असल्यामुळे जो करीत त्याबद्दल आम्हास किती आदरबुद्धि वाटत असेल, ह्याबद्दल सांगणे नको, परंतु ह्याच दोन व्यक्तीत पुढे केवढे अंतर झाले ह्याचेंही सखेदाश्रय वाटणे साहजिक आहे ८२ पासून ९२ च्या आरंभापर्यंत माझा न्यू इंग्लिश स्कूलशी संबंध होता

(६) १८९२ सालापासून मी अकलकोटास गेल्यामुळे माझा संबंध कमीच असे आले म्हणजे बळवतरावास मधून मधून भेटत असे बळवतराव दुसऱ्यादा कैदेतून सुटून आल्यावर माझी त्याची गाठ अन्ना बळवताचे वाळ्यासमोर पडली त्या वेळेस मी त्यास असे म्हणाले की सार्वजनिक कामात पडल्यामुळे आपणास ह्या दोनदा विपत्ति भोगाव्या लागल्या शिवाय सरकारचीही गैरमर्जी झाली सापत्तिक स्थिति बरी होण्याचीही ह्या कामात काहीच चिह्ने दिसत नाहींत तेव्हा आपण ही बाजू सोडू दिली तर बरे म्हणजे आपणास हा घास होणार नाहीं व आमच्यासारख्यांना तो झालला पाहून व्हाईट वाटण्यास कारणही राहाणार नाहीं परंतु त्या वेळी त्यांनी माझे मत अशा रीतीने खोडून काढले की, मी त्यावर अगदीच निरुत्तर झालो त म्हणाले 'जगात हजारां प्राणी आपली पोटें भरून व ससार करून ऐहिक सुखाची प्राप्ति करून घेतात मला माझे ऐहिक सुख ह्यातच वाग्त आहे जगून काही तरी करावे व ते असे का, आज किंवा उद्या तरी त्या उद्योगाबद्दल लोकांनी आपले नाव घ्यावे अशी आकांक्षा बाळगणे काय व्हाईट ?' अशा प्रकारचा बुद्धिवाद त्यांनी मजपार्शी केला, आणि आपला माग न सोडता शेवटी मला

गेलो. माझे घरची मडळी त्या वेळीं इंग्लंडाचे परांजप्याची पडळ म्हणत तेथे राहत असत. जवळच बळवतरावाची झोंपडी होती. त्या वेळीं घ्यानात ठेवण्यासारखी अशी गोष्ट झाली कीं, बळवतराव मला कधींही निरुत्साही असे दिसले नव्हते, ते दिसले. या प्रसर्गां त्यांनीं जे उद्गार काढले ते अजून माझ्या हृदयात साठलेले आहेत. तेथे इतकेंच सांगितलें पाहिजे कीं, त्याच वेळीं बळवतरावाचा एक पाय दुखत होता, व भाऊमहाराजाचा खटला चालूच होता. त्या वेळेस बळवतराव याचे मापणात अशीं अक्षरं निघालीं कीं, “ माझे इतके वकील ओळखीचे असून माझे खटल्याचा निकाल अजून लागत नाही व इतके डॉक्टर ओळखीचे असून माझा पायही बरा होत नाही. ” टिळकाच्या तोंडीं निराशेचे उद्गार जर मी कधीं ऐकले असतील तर ते हेच होत. ह्याउपर निराशादर्शक उद्गार काढलेले मला आठवत नाहीत.

नारायण कृष्ण गोगटे

[वी ए , लोकमान्य टिळकांच्या चिरजिवाचे एक खासगी शिक्षक, पुणे]

(१) मॅट्रिक्युसाहेबाना सादर करण्याचा खलिता *Memorial* तयार करून सार्वजनिक सभेतर्फे श्री० वाघासाहेब पटवर्धन तो लोकमान्यान दाखविण्यासाठी घेऊन आले लोकमान्यांनीं तो वाचला व त्यास आपली नापसती दर्शविली. ‘ कसला नेमळा खलिता तुम्ही तयार केला आहेत हा ? नोकरशाहीला जितक्या शिष्या तुमच्या मनातून याण्याच्या असतील तितक्या ह्या ठिकाणीं देऊन घ्या. इतर ठिकाणीं बोलण्यास अगर लिहिण्यास १२४ अ, १५३ अ, प्रेस अॅक्ट वगैरेची मीति घ्याना वाटत असेल त्यांनीं तरी ही नोकरशाहीचे खरे स्वरूप

जगज्जायमहाराजाचा विलकुल इफ्फ नाही. ह्या रेफरन्सला उत्तर म्हणून जें लहानसें चोपडें लोकमान्यानीं तयार केलें त्यात त्यानीं तहनामे, घुने कागदपत्र घगैरेवरून सप्रमाण सिद्ध केलें कीं, महाराजाची इस्टेट सरजामी इनाम नसून घर्मादाय आहे. तिववर कोल्हापुरकराची सत्ता उरली नाही शिवाय मूळ देणगी कोल्हापुरकरानीं दिली असली तरी १८१० ते १८४० च्या दरम्यान जे प्रकार घडले त्यावरून पाहता इंग्रजसरकारनेंच ती महाराज-घराण्यास दिल्यासारखी झाली आहे तेव्हा त्यापुढें त्याबाबत कोल्हापुरकराचा विलकुल सबध येत नाही.

चोपड्याची हस्तलिखित प्रत तयार झाली, व शेवटीं बोलता बोलता म्हणाले, “ त्या वेळच्या महाराजाना कोल्हापुरकरापासून बराच त्रास होऊ लागला, तेव्हा त्यानीं इंग्रज सरकारचा आश्रय घेऊन घोरणी इंग्रजांनीं कोल्हापुराकडची अशी श्रेष्ठ असामी हार्ती घेऊन मराठेशाही बुडविण्याचें कार्य व्यवस्थितपणें साधलें. नाही तर, कोण कोणाचा पुरस्कार करणार ? ह्या दृष्टीनें पाहता महाराजाची ही इस्टेट जुन्या स्वराज्याची कीडच ठरते ज्यानीं त्या काळीं मराठेशाही, पेशवाई याची बाजू सोडून इंग्रजसरकारला त्याच्याविरुद्ध मदत केली, निदान त्याची सत्ताच मान्य केली, तेच इनामदार, जहागीरदार, सस्यानिक असे कायम राहिले. ज्यानीं स्वराज्याची सेवा शक्य तितकी बजावली, जे इंग्रजास येऊन मिळाले नाहीत, उलट जे इंग्रजाशीं लढले त्यांचीं सस्यानें, जहागिरी, इनामं वगैरे सर्व इंग्रजसरकारनें, जप्त केलीं व त्या महात्म्यांना देशोधडीस लावलें, आणि आजचा प्रसंग पहा. स्वराज्याकरिता चळवळ करणारा मी ही कीड महाराज-घराण्यात कायम टिकावी म्हणून खटपट करित आहे. हा काय चमत्कारिक दैवयोग Irony of Fate आहे पहा ! ”

ह्यावरून लोकमान्याचा कर्मयोग तर निर्विवाद सिद्ध होतच आहे (सहज कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।) पण त्याची मुत्सद्देगिरीहि विशेष व्यक्त होत आहे सर्वांचा उपयोग स्वराज्यसेवेसाठीं करून घेऊन आगचें किलिमिप सर्व जपळून मरुत करून टाकण्याची सधि प्रत्येकास आणून दर्जे हेंच याच्या राज-कारणाचें रहस्य होतें.

विनायक सदाशीव गोगटे

[एम ए आर्टस् कॉलेज, नाशिक]

माझ्याधारख्या अल्पवयस्क विद्यार्थ्यांस टिळकांच्या खासगी आठवणी त्या काय असणार ? येऊनजाऊन 'सुखा अम्यास कसा काय चालला आहे ?' असं त्यांनी कधी कधी विचारलं असेल, व मीहि जरा गुळमळत, 'बरा चालला आहे,' असं उत्तर दिलं असेल राजकारणाविषयी ते इतराशी सभाषण करित असताना मी पुष्कळ वेळा लक्ष देऊन ऐकत असे परंतु सभाषणातील मजकुरा पेशा टिळक या व्यक्तीकडेच माझे चित्त अधिक वेधून जात असे. एक प्रसंग मात्र मी कधीहि विसरणार नाही, कारण माझ्या स्वतःच्या दृष्टीने तो अत्यंत महत्त्वाचा होता.

१९२० सालच्या मे महिन्यातली गोष्ट. या दिवसात टिळक नेहमी सिंह-गडावर राहण्यास जात असत हे सर्वांस माहीतच आहे इतर याबतीत नाही तर निदान सिंहगडावर जाऊन राहण्यात तरी टिळकांचे अनुकरण करावे अशी इच्छा मला उत्पन्न होऊन मी गडावर गेलं. त्या वेळी महात्माजींचीहि स्वारी ह्यापालट करण्यासाठी तेथे येऊन राहिलेली होती आधीच सिंहगड आणि त्यावर लोक मान्य व महात्माजी ! असा अपूर्व त्रिवेणीसगम, अशी परमपावन यात्रा, पुन कधी घडेल काय ?

सिंहगडावर जाण्यात माझा एक उद्देश होता प्रोफेसर रानडे यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाचा इतिहास लिहिण्याचें कार्य नुकतेंच अगिकारलेंलें होतें. कार्यक्षेत्र अत्यंत विस्तृत असल्यामुळे त्यासाठी स्वतःच आजन्म पूर्णपणे वाहून घेणारा असा मदतनीस हवा होता या कार्या मला हाताशी धरून तयार करण्याची इच्छा त्यांनी प्रदर्शित केली. मिळालेली सधि फार अपूर्व होती, यात सशय नाही, परंतु या अफाट समुद्रात उडी घालण्यापूर्वी टिळकांचा उपदेश घेणें मला आवश्यक वाटलें, व तसें प्रोफेसर रानडे यास सांगून व काहीं दिवसांची मुदत मागून घेऊन मी सिंहगडास गेलो.

माझा सवाल ऐकताच टिळकाना पार आनंद झाला प्रोफेसर रानडे यांनी आरभिलेल्या कार्याबद्दल त्याची सहानुभूति होती इतकेंच नव्हे, तर सवड असली तर स्वतःच तें काम करण्याची त्याची मनीषा होती हे बहुतेकांस माहीत असेलच परंतु माझ्या उत्साहाबद्दल टिळकांनी जरी आनंद प्रदर्शित केला तरी त्यांनी केलेल्या उपदेशाचा परिणाम माझा उत्साहभंग होण्यात झाला. ते म्हणाले, "मनुष्याच्या आवडीनिवडी बरचेवर पालटत जातात कोणत्याहि एका प्येयाची आवड व गाठण्याचा निश्चय सतत कायम टिकणें अत्यंत कठीण असतें.

तसें होण्यास एक ठराविक वयोमर्यादा प्राप्त व्हावी लागते. तुझे वय तर अशा तऱ्हेचा निश्चय करण्यास अत्यंत अल्प आहे. माझी स्वतःचीच गोष्ट पाहाना. प्रथम मी शिक्षणाच्या कार्यात पडलों. नंतर वर्तमानपत्राचा व्यवसाय पत्करला. मध्येच घदा करण्याची देखील मला लहर आली व त्यासाठी एक गिरणीहि सुरू केली ! आता माझे साठ वर्षे वय होऊन गेलें तेव्हा कोठें माझ्या बुद्धीला व ध्येयाला स्थिरता प्राप्त झाली आहे . तू आणखी तीनचार वर्षे तरी विचार करण्यात व आपली ध्येयावद्दलची चिकाटी पारखून पाहण्यात घाल घ मग बद्द हो...” या उपदेशाची यथार्थता कोणाहि तरुण मनुष्यास सागावयास पाहिजे असें नाहीं.

त्या वेळीं टिळकाच्या धाकऱ्या चिरजिवांच्या लग्नाच्या निमंत्रणपत्रिका पाठविण्याचें काम चाललेलें होतें. चिठ्याची प्रातःकार विभागणी करण्यात आलेली होती. निरनिराळ्या व्यक्तींचो नावें व ठिकाणें आठवून सागताना दिसून आलेली टिळकाची अलौकिक स्मरणशक्ति पाहून मी अगदीं चकित होऊन गेलों. ते प्रत्येक व्यक्तीचें नाव बरोबर सागत इतकेंच नव्हे तर, “ हा केसरीचा वर्गणीदार आहे, ” असेहि मधूनमधून उद्गार काढीत. “ सोलापूरच्या सभेंत ज्या गृहस्थाच्या होक्यात दगड बसला त्याना एक चिठी पाठवा, ” असें सांगण्यासहि ते विस्मरले नाहींत. टिळकाचा व्याप जितका मोठा तितकीच तो साम्राज्याची त्याची पात्रताहि मोठी होती, याचें प्रत्यंतर वरील झुल्लुक गोष्टींवरूनहि मिळण्यासारखें आहे.

सिंहगडावरून परत आल्यानंतर लोकमान्याच्या साक्षिण्याची दुसरी व शेवटची हृदयस्पर्शी आठवण सरदारगृहातली. या दोन आठवणी किती भिन्न ! राजकीय उलाढालींच्या बाहेर, गत स्वराज्याच्या भूमिकेवर, आपल्या आवडत्या निवास स्थानीं विश्रातिसुखाचा अनुभव घेणारी, व “ आणखी पाचदहा वर्षे तरी मी खास मरत नाहीं, ” असे उद्गार काढणारी ती धीरगभीर मूर्ति कोणीकडे, व इमजी राज्याच्या केंद्रस्थानीं, आपल्या नैसर्गिक वीरभीनें अहोरात्र मृत्यूशीं झगडणारी ती कृश मुद्रा कोणीकडे ! या दोन दृश्यातील विरोधानें हृदय भरून येऊन लेखणी आपोआप शिथिल पडली तर त्यात काय नवल !

घोंदो केशव कर्वे

[पी. ए., प्रॉफेसर व लाईफ् मॅबर डे ए सो, अनाथ बालिकाश्रम संस्थेचे उत्पादक, स्त्री-शिक्षणाचे पुरस्कर्ते, भारतीय महिला-विद्यापीठाचे संस्थापक, पुणे]

माझा एकमार्गीपणा व आमची भिन्न कार्यक्षेत्रे ह्यामुळे लोकमान्यांशी माझा सवघ फारच योडा आला. अर्थात् त्यांच्यासवघाच्या माझ्या आठवणी फारच योड्या आणि त्याहि लोकापुढे ठवण्याच्या योग्यतेच्या नाहींत. पण आठवणीचे संपादक रा. बापट यांचा आग्रह पडल्यामुळे त्यास नास्त्रूप करणे माझ्या जिवावर आले म्हणून मी ह्या चार ओळी लिहित आहे.

लोकमान्याची व माझी पहिली भेट केव्हा झाली हे माझ्या स्मरणाने नाहीं. पण ती १८९१ च्या अखेरीस पुण्यात आल्यानंतर चारसहा महिन्यात झाली असावी सन १८९३ च्या मार्चात माझा पुनर्विवाह झाला. त्या वेळी लोकमान्यांना निमतून गेले होते व ते पानसुपारीला आले होते नंतर, महिन्या दीड महिन्यांनी मी कोंकणात गेलो. त्यासवघाने वेडीवाकडी टीका केलेले एक पत्र "प्रो. कर्वे यांची मुरुडावर स्वारी" या मधळ्यापार्शी केसरीत छापले गेले. त्याला उत्तर म्हणून मी एक पत्र लिहून ते केसरीत छापण्याविषयी त्यांना विनंती केली. ती मान्य करून ते पत्र त्यांनी केसरीत प्रसिद्ध केले पुनर्विवाहाच्या प्रश्नासवघाने सुशिक्षित लोकांची मते घेण्याचा मी प्रयत्न केला त्या वेळी लोकमान्यांनी पुनर्विवाहाबरोबर पश्चिन्व्यवहार करण्यात हरकत नाहीं, असा स्पष्ट लेखी अभिप्राय दिला होता. एका पुनर्विवाहाच्या वेळी त्यांनी भोजनास यावे अशाबद्दल एका मित्राच्या सहाय्याने मी प्रयत्न केला, पण त्यात यश आले नाहीं.

अनाथ बालिकाश्रम त्यांनी पाहावा अशी विनंती त्यांना श्रीमती पार्वतीबाई आठवले ह्यांनी केली. ती मान्य करून आश्रम पाण्यास ते आले होते, व त्यांनी शेरेबुकावर संस्थेविषयी वरा अभिप्राय लिहून ठेविला. आश्रमाचे काम साधारण रीतीने चालू लागल्यावर लोकामध्ये संस्थेची प्रसिद्धि घ्यावी ह्या हेतूने आश्रमाच्या माहितीबद्दलचा एक लेख त्यांनी केसरीत प्रसिद्ध करावा अशाबद्दल मी त्यांना विनंती केली, व तिला मान देऊन त्यांनी माझा बराच मोठा लेख केसरीत प्रसिद्ध केला. आश्रमाला लोकमान्याकडून जरी प्रत्यक्ष मदत फारशी झाली नाहीं तरी त्याजकडून झालेल्या अमत्यक्ष मदतीची किंमत करता येणार नाहीं. अठ्ठावीस वर्षांपूर्वी सामान्यतः स्त्री-शिक्षणासवघाने व विशेषतः विषवाच्या शिक्षणासवघाने लोकामध्ये अनुदार बुद्धि फार होती अशा परिस्थितीत आश्रमाचे काम मोठे नाजूक होते. आश्रमासवघाने सामान्यतः केसरीने तटस्थ वृत्ति स्वीकारलेली होती म्हणून बरे झाले. केसरीचे वजन फार दाडगें होते,

ह्यामुळें त्याची जर का थोडीशीहि वक्रदृष्टि झाली असती तर उस्येला मोठा अपाय झाला असता, पण तसें झालें नाहीं म्हणून आमचें कार्य बरेंच सुकर झालें असें मला अनक वेळा वाटलेलें आहे.

त्रियाच्या विद्यापीठासंबधानें मला लोकमान्याकडून मला मदत झाली नाहीं ती होईल असें मला वाग्त होतें, म्हणून मी प्रयत्नाहि बराच केला, पण यश आलें नाहीं ह्या लोकप्रिय पुढाऱ्याची सहानुभूति मिळाल्यास मोठा कार्यभाग होईल अशी मला आशा होती म्हणून विद्यापीठाच्या स्थापनेच्या आर्षांच मी त्यांना भेटून माझी योजना सांगितली, परंतु त्यांना तिचें फारसें महत्त्व वाटलें नाहीं ह्या कामाला म. गांधी, रवींद्रनाथ टागोर, मिसेस् बेझंट, सी. एफ्. अँड्र्यूज, पांडित मदन मोहन मालवीय, वगैरे पुढाऱ्यांची सक्रिय सहानुभूति मिळविल्यावर पुन एकदा प्रयत्न करून पाहता म्हणून मी त्याजकडे गेलों ह्या वेळीं विद्यापीठाचें काम चालू झालेलें हातें व त्याला सर्वे पक्षातील लोकांकडून मदत मिळत होती, पण ह्या वेळींहि माझी निराशा झाली तथापि फिरून यत्न करून पहा म्हणून माझें मन मला सांगू लागलें, म्हणून तिसऱ्यानें मी शेवटचा प्रयत्न केला ह्या वेळीं त्याचें म्हणणें तरी काय तें एकदा कळवें अशी मला इच्छा होती, म्हणून मी त्यास तसें विचारलेंहि तेव्हा त्यांनीं स्पष्टपणें असें सांगितलें कीं, शिक्षणाच्या हल्लींच्या दिशेनें आम्ही पुरुष जसे सशयवादी (Sceptic) बनलों आहों तशाच त्रिया बनतील व आमच्या गृहसौख्याचा नाश होईल ह्यावर मी त्यांना म्हटलें कीं, सगळ्या युनिव्हर्सिट्यांच्या वेगवेगळ्या परीक्षाना बसणाऱ्या त्रियाची सख्या सालोसाल वाढत आहे ही गोष्ट आपण पाहता काय ? आपणाला ज्या प्रकारचें शिक्षण त्रियाना द्यावें असें वाटत असेल त्या प्रकारचें शिक्षण देण्याचा एक तरी जोमदार प्रयत्न कोठें झाला आहे काय ? प्रयत्नाला यश येऊन लोकमताचा कल तिकड वळेपर्यंत मातृभाषाना अप्रस्थान देऊन त्याच्या द्वारे शिक्षण देणें आणि ससारशास्त्र, आरोग्यशास्त्र वगैरे त्रियाना आवश्यक अशा विषयांचा समावेश करून कवळ लोकतंत्रानें चालविलें जाणारें हें विद्यापीठ, निदान मध्यवर्ती मार्ग म्हणून, त्याबद्दल आपणाला काहीं सहानुभूति वाटते काय ? व त्यास आपण काहीं हातभार लावू शकणार नाहीं काय ? ह्या माझ्या बोलण्याचा त्याच्यावर फारसा परिणाम झाला नाहीं, व त्यांनीं ह्या प्रयत्नाला काहीं मदत केला नाहीं

आमची कार्यक्षेत्रें भिन्न होती हें मी आरंभीच लिहिलें आहे ज्या कार्यांत लोकमान्याचें लक्ष नाहीं त्या कार्यांत त्याजकडून मदत मिळविण्याची मी इच्छा केली ही कदाचित् माझी चूक असेल, तथापि लोकमान्य हे अत्यंत योर मनाचे होते व त्यांनीं लोकजागृतीचें प्रचंड कार्य केलें आहे ह्यात शंशय नाहीं त्याच्यामुळें महाराष्ट्राच्या लौकिकात केवढी तरी भर पडली आहे.

अंतर्जा दामोदर काळे

[पेसाफंडाचे उत्पादक, व जुन्या राष्ट्रीय पक्षाचे एक सभासद, मु० सत्तलवाडा]

(१) मी मुंबईस मराठी शाळेत ६ वे वर्तते असता लो. टिळक यास प्रथम पाहिलें. प्रार्थनासमाजाच्या इमातीच्या जागी डोंगरीच्या तुरुगातून ह्या साऊन आल्यामुळें त्याचा जाहीर सन्मान झाला होता आदर दर्शविण्यासाठी त्यांना अल्प आहेर करण्यात आला होता. तो स्वीकारताना त्यांनी म्हटलें की, 'आम्ही केलेली सेवा लोकास पसत पडली असून त्यांनी आज जशी सहानुभूति दाखविली तशी ते पुढेही दाखवितील तर आमचा एक पाय नेहमी तुरुगातच आहे असे समजा !' हे शब्द बोलून दाखविताना त्यांनी एक पाय पुढे टाकून छातीचा निदळेपणा दाखविला. त्यामुळें देशसेवेचा 'श्रीगणेश' मी याच दिवशी घेतला, व याचें श्रेय कै० लो० टिळक यासच आहे, हें कृतज्ञतेनें मला सांगणें भाग आहे.

(२) मुंबईच्या समारभानंतर १७ वर्षांनी मी लोकमान्यास लखनौ येथें काँग्रेसच्या वेळी प्रथम पाहिलें मध्यतरी भेटीचा योग आला नाहीं. देशस्थिति कधी बिघडली आहे व ती सुधारण्यास पैसाफंड हा उपाय विती उत्तम आहे, हें लोकास पटावें म्हणून "सद्य स्थितीचें चित्र" नामक पुस्तक मी छापविलें होतें विद्वानांनी पसत केलें तरच त्याचा प्रसार लवकर होईल असें वाटून मी लखनौ येथें गेलों. १८९९ सालची राष्ट्रीय सभा तेथें होती सर्व विद्वान् एकत्र भेटतील म्हणूनच मी इतक्या लांबचा प्रवास करण्याचें ठरविलें. दे. गणपतराव पागे हेच एकटे माझ्या ओळखीचे गृहस्थ तेथें मला भेटले. यांनी लोकमान्याची व माझी भेट करविली. मी ७ रुपये पगार मिळविणारा असिस्टंट मास्तर असल्यामुळें समाजात मला किंमत नव्हती. म्हणून लोकमान्याची भेट होताच मला परमानंद वाटला. तबूतून उठून बाहेर येऊन त्यांनी मजशी हस्तादोलन केलें, व माझें म्हणणें ऐकून घेतलें इमजी किंवा उर्दू बोलण्याचें कसूल करीत असाल तर तुमच्याबद्दल मी प्रयत्न करतां असोंहि टिळकांनी मला सांगितलें. पण हें शक्य नाहीं असे म्हणताच इतक्या लांबचा प्रवास फुकट गेला म्हणून त्यांना वाईट वाटलें. तेव्हा मला घीर देण्याच्या बुद्धीनें त्यांनी मला सांगितलें की, तुम्ही सातारा येथें प्रातिक समेसाठी या तेथें तुम्हाला मराठीमध्यें बोलण्याची सधी मिळेल. "सद्य स्थितीचें चित्र" या पुस्तकाची एक प्रत मी त्यास तेथेंच नजर केली दुसरे दिवशी सकाळी ९ वे सुमारास स्नान करण्याचे वेळी लोकमान्यांना स्वतः घातर घूत असताना मी पाहिलें. लोकमान्य हे महाराष्ट्राचे नेते, पुण्याचे पुढारी असून समौवर्ती अनेक अनुयायी असता, त्यास स्वतःघांतर घुण्याची पाढी आली

हे पाहून मला फार घाईट घाटले, य मी घांवत जाऊन त्यांच्या हातांतून ते नको म्हणत असतां घोतर दिशकायून घेतले व धुवून तेथेच पाळत घातले.

(३) १९०० साली सातारा येथे प्रांतिक सभा भरली होती. तेथे लखनौस ठरल्याप्रमाणे मी त्यांची भेट घेतली. या ठिकाणी आमचा (सर्व शाकाहारी प्रतिनिधींचा) मुकाम एकत्र होता. मोजनाचे वेळी ते माझी मुद्दाम चौकशी करीत. खानास उशीर झाल्यामुळे 'तुम्ही यसा मी येतोच' असे म्हटले तरी ते वाट पाहत ! श्रीविष्णु व लक्ष्मी या दोहोंच्या अवकृपेस पात्र अशा माणसास लोभाखेरीज अशारीतीने यागविण्याचे दुसरे कारण निदान माझ्या तरी लक्षांत येत नाही. श्री. गोकुळदास पारख वकील यांच्या अध्यक्षतेखाली प्रांतिक सभेचे काम सुरू झाल्यावर लोकमान्यांनी भीड खर्च करून रा. प्रभाकरपंत नागपूरकर वकील यांचे नांव "अनुमोदन देणार" म्हणून प्रसिद्ध झाले असतां, त्यांच्या घेवजीं आयत्या वेळीं माझे नांव दाखल केले. मी प्रांतिक सभेमध्ये बोललो खरा, पण घाबरल्यामुळे श्रोत्यांवर परिणाम होऊं शकला नाही. तेव्हां कित्येक भिन्नमंडळींनीं रात्री सभा भरवून व्याख्यानाचा योग जुळवून आणला. या वेळीं लोकमान्य अध्यक्ष होते. श्रोते थोडेच, पण सर्व विद्वान् होते. मी आपल्या शक्तीप्रमाणे

मला पुढे आणण्यास किती तत्परता दाखविली, हे धवितले म्हणजे तरा पुढारी कसा पाहिजे हे चटकन् कळते

(४) मुंबई येथील गुजराथी पत्राचे इंग्रजी संपादक श्री नारायण विष्णु गाखले बी. ए एल्एल् बी यानां पैसाफडापेक्षा रुपया फड घोषा असे प्रतिपादन करून रुपयाफड सुरुही केला होता पैसाफडावर हे एक सकटच आले होते समाजात आपले वजन नाही तेव्हा काय केले तर पैसाफड मार्गे पडणार नाही, यासवधी पुष्कळ विचार करून शेवटी लोकमान्याकडे घाब घ्यावी असे ठरविले त्या वेळी पदरमोड करून पुण्यास जाण्यास मी असमर्थ होतो म्हणून पत्ररूपाने भेटण्याचे ठरविले माझे पत्र जाताच त्यांनी असा एक स्फुट लेख लिहिला की, त्या योगाने रुपयाफड जागच्या जागी जिरून गेला पैसाफडात एका पैशापासून पुढे वाटेल तितकी रक्कम घेण्याची सोय असता पैसाफड हा एका गरीब मनुष्याने काढला म्हणून तो बाजूस राखावयाचा व रुपयाफड हा एका श्रीमंत व वजनदार मनुष्याने सुरु केला म्हणून तो जवळ घ्यावचा, हा शुद्ध अन्याय होय पैसाफडाची अगदी भिकार रक्कम असता लोकमान्यांनी हा स्फुट लेख लिहिला होता पैसाफडाला आपण हार्ती घरले, तेव्हा आता त्याला सोडावा कसा, या बुद्धीने त्यांनी हा स्फुट लेख लिहिला नव्हता या गोष्टीवरून लोकमान्यांच्या अर्गी न्यायबुद्धि कशी जागृत होती हे स्पष्ट दिसून येते

(५) लोकमान्याची न्यायबुद्धि नेहमी जागृत असे श्री गोरपले यांची रुपया फडाची कल्पना श्री माधवराव बोडस हायकोर्ट वकील यास असत पडून त्यांनी केसरतीन त्याचा ओझरता उल्लेख केला होता पण तिकडे जाणाचे लक्ष गेलंच नाही पैसाफडाची धडा सहन न होऊन मी पैसाफड मासिकातून यद्वा करणा राची चागली खरडपट्टी काढली होती यामुळे बोडस याचा मजवर राग झाला १९०४ च्या डिसेंबरात पैसाफड मुख्य कमिटी स्थापन होऊन तिच्या कामकाजासवधी नियम करण्याचे काम अध्यक्ष डॉ नानासाहेब दशमुख व खजिनदार लो० टिळक व डॉ ऐर यानी श्री बोडस याजकडे दिले डॉ ऐर यास घट्टामुळे खजिनदाराचे काम करण्यास असावी तरी फुरसत नाही म्हणून त्यांच्या जागी माझी नेमणूक घ्यावी अशी श्री बोडस यांची इच्छा होती मी या नेमणु कीस हरकत घेईन असे स्पष्टपणे सांगितले पुढे पैसाफड कमिटीच्या अनास्थेचा पुरावा म्हणून मुंबईवेभव पत्रात एक पत्रव्यवहार प्रसिद्ध झाला या पत्राखाली सही नव्हती तरी सभेला इतर असलेल्या इन मीन साडेतीन गृहस्थाक्षेरीज ही माहिती प्रसिद्ध झाली कशी? अर्थात् रा काळे यानी हे पत्र लिहिले अगर लिह विले असावे असा सर्वांचा मह झाला श्री बोडस यानी काभेटकडे पत्र वाठविले की, रा काळे यास काही दिवस 'रस्टिकेट' करा, तसे होत नसेल तर माझ

राजीनामा समजावा. डॉ देशमुख यांच्या घरी समा भरली असतां श्री. बोडस यांच्या पत्राचा विचार सुरू झाला त्या वेळी लो टिळक हे हजर होते त्यांनी म्हटलें की, श्री बोडसांच्या पत्रात रा काळे यास रस्टिकेट करण्याचें कारण दिलें नाहीं, व येथे श्री बोडस हजर नाहींत तेव्हा श्री बोडस यास बोलावणें पाठयावें असें ठरून एक मनुष्य गेला, दुसरा गेला परंतु श्री बोडस येत ना लोकमान्याचे सांगण्यावरून भी स्वतः बोडस याजकडे जाऊन त्यास बोलावले तरी बोडस आले नाहींत चर्चा चालू झाली तोंच श्री बोडस हजर झाले तेव्हा लोकमान्यांनी त्यास खलासा विचारला खुलासा मडळीस अपुरा वाटला तेव्हां लोकमान्यांनी श्री बोडस याची मादमीट न घरता स्पष्ट सांगितलें की, 'रा काळे यास रस्टिकेट करण्याचें कारण श्री बोडस सांगत नाहींत. तेव्हा त्याचा अर्ज निकालात वाढावा ' तेव्हा श्री बोडस म्हणाले की, 'काळे यास रस्टिकेट करा नाहीं तर माझा राजीनामा घ्या ' लोकमान्यांनी जरा सुद्धा अन मान न करता श्री बोडसाचा राजीनामा मजूर करविला ! लोकमान्यांची न्यायबुद्धि जागृत नसती तर त्यांच्या हातून या वेळी पक्षपात राचिन् झाला असता

(६) लो टिळक यांच्या ठिकाणी राष्ट्रहितबुद्धि विशेष जागृत होती, म्हणून त्याचा कोणी अपमान केला तरी ते त्याचा सूड न घेता व्यापक राष्ट्रकार्यावर नजर ठेवून त्याजवर उपकारच करीत मुंबईस काकडवाडीत आर्यसमाज हॉल मध्ये पैसाफंड मुख्य कमिटी स्थापन करण्यासाठी डॉ नानासाहेब देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली जाहीर समा भरली होती, त्या वेळी लोकमान्यांनी म्हटलें की, "पैसाफंडाची कल्पना दिसण्यात सोपी आहे ३० कोटीपैकी १४ कोटी लोक घजा केले व बाकी राहिलेल्या लोकांनी वर्षाचा एकेक पैसा दिला तर इतके पैसे व त्याचे इतके रुपये होतील हा कागदी हिशेब मराठी तिसरी इयत्ता शिकणारा मुलगाहि करू शकेल हा हिशेब व ग काळ आज पाच वर्षे सतत मेहनत घेत असता अद्यापि एक हजार रुपयेसुद्धा जमले नाहींत हा प्रत्यक्ष अनुभव,

“ आपण ज्या ठिकाणी व ज्या वेळी प्रथम रहस्यग्रय लिहिला त्या परिस्थिती-कडे लक्ष देऊन आम्ही वास्तविक अशा तऱ्हेचा आक्षेप घेणे योग्य नव्हते ” असे मी म्हटले.

ते म्हणाले, “ तसे तुम्ही आम्हाला माफीत काढू नका. खरी न्यूनता काही असेल तर दाखवा यिथॉसफीतील पुस्तकासंबंधाने तुम्ही काही लिहिता, परंतु जेपर्यंत ते ग्रंथ आमच्या मताचे विरुद्ध नाहीत तोंपर्यंत त्याचा उल्लेख करण्याचे काहीच कारण नाही. आमचे मुख्य लक्ष कर्मयोगाचा सिद्धांतच गीतेत प्रमुख आहे, इकडे आहे. बाकीच्या गोष्टी त्याला पोषक आहेत. त्या सिद्धांतावर तुमचा काही आक्षेप आहे का ? ”

मी म्हटले “ नाही. यिथॉसफिस्ट या दृष्टीने तो सिद्धांत आम्हास सर्वतोपरि मान्य आहे. ”

ते म्हणाले “ यिथॉसफीची दृष्टि तुम्ही का घेता ? स्वतःचे दृष्टीने पहा. ” त्यावरून श्रद्धेसंबंधाने काही बोलणे निघाले, पण इतर व्यवधानात तो विषय त्या वेळी तितकाच राहून गेला.

पुढे ते ज्योतिषसंमेलनाकरिता सांगलीस आले त्या वेळी मजकडे उतरले होते. ती संधी मी साहजिकच व्यर्थ जाऊ दिली नाही. “ यिथॉसफीची दृष्टि म्हणजे खऱ्या हिंदुश्रद्धेची दृष्टि असे क्षणभर आपण मानून चाला व आपल्या ग्रंथात त्या तऱ्हेच्या श्रद्धेचा पाया आहे काय ते आम्हास पटवून द्या ” असा माझा सवाल होता, व या माझ्या प्रश्नाच्या स्पष्टीकरणार्थ त्यांच्यापुढे “ यज्ञान्नवति पर्जन्यः ” वगैरे गीतेतील यज्ञचक्राचे वर्णन मी मांडिले “ हे वर्णन खरे आहे असे आपले मत आहे अगर कसे ? ” असे मी विचारले. त्यावर त्यांनी उत्तर केले “ आम्ही ग्रंथात आहे त्याचा अर्थ सांगण्यास जबाबदार आहो, गीता असे सांगते हे आम्ही प्रसिद्ध करतो, खरेसोटे तुम्ही पहा. ”

मी ताबडतोब प्रश्न केला “ ही निवळ पांडित्याची “ Scholarship ” दृष्टि झाली ही जर्मन विद्वानाजवळ सुद्धा आहे. हिंदु या नात्याने अथवा अध्ययनामुळे आपली स्वतःची श्रद्धा त्या यज्ञ-चक्रावर आहे काय ? ” तेव्हा त्यांनी उत्तर केले की, “ हा शास्त्राचा विषय आहे, आम्ही नाही-होय म्हणून काय उपायोग ? आम्ही गीतेचे व्याख्यान करित असता तीत असलेले शास्त्र ताबडतोब घेऊन घालतो ” मी म्हणालो, “ यिथॉसफीच्या दृष्टीत व आपल्या दृष्टीत येथेच तर अंतर आहे यिथॉसफीची दृष्टि श्रद्धेची आहे ” असेर त्यांनी योगादि शूद्र शास्त्राच्या साह्याने आपण विचार केलेला नाही, यामुळे आपण ती शास्त्र स्पष्ट उलगडून सांगू शकत नाही, परंतु प्रथातील विधानावर आपला स्वतःचा विश्वास असल्याचे दाखविले त्यावरून त्याचे अनुमदाची गोष्टी हादती घेण्याचे मी घाबरू केले, त्यात त्यांनी इतर गोष्टीच्या चर्चेत “ आपल्यास धारणा

ध्यानसमाधीची साक्षात् माहिती नाही अथवा "Trance" मध्येही गेल्याचें सांगता येणार नाही. परंतु नित्याच्या म्हणजे "काळजीच्या" राजकीय वगैरे विषयाचें चिंतन करित दीर्घकाल स्वस्थ पडलें असता जागृतींतून निघून दुसऱ्या अवस्थेंत तोच विषय स्पष्टपणें नजरेसमोर राहिल्याचा अनुभव आलेला आहे व त्या दुसऱ्या अवस्थेंत केवळ स्वप्न असें आपण म्हणू शकत नाही. येवढा तरी अनुभव आपल्यास आहे," असें सांगितलें. पुढें आम्हा थिऑसॉफिस्टाच्या श्रद्धेवरून स्वाभाविकच मिसिस बेझट याचें नाव निघालें. मी थिऑसॉफीतील मेंदर या नात्यानें माझा चाईविषयी आदर स्वाभाविकच मोठा होता. चाईनीं थलीकडे हिंदुस्थानातील राजकीय चळवळींत लक्ष विशेष घातलें होतें व मध्यतरीं त्यांना व त्यांचे दोन साहाय्यकाना अटक झाल्यानें चाईना राजकारणात सामान्याच्या तोंडींही मोठेंपण आलें होतें. मध्यतरीं एक वार मिसिस बेझट व्याख्यात्री व लोकमान्य अध्यक्ष असा प्रसंग वसतव्याख्यानमालेंतहि घडून आला होता. त्या वेळीं मी हजर होतों. माझी इच्छा या उभयता थोर व्यक्तींचें सूत अधिकच जुळेल तर जुळवावें असें फार होतें. म्हणून मी मुद्दाम लोकमान्यांना उघडच म्हटलें "चाईचा व आपला राजकारणात एकरजुटीचा मिलाफ हाणें शक्यच नाही काय? तसा हाणें शक्य असल्यास आम्ही वाटल ते उपाय करण्यास तयार आहो. चाईनीं आपल्याकडून स्वतः आपणाकडे भटीस वगैरे येऊन वाट खुली केली आहे." त्यावर ते म्हणाले "आमचीं मतें जुळतात तोंपर्यंत मिलाफ होतोच आहे, परंतु चाई आपणा सर्वास केव्हा सोडील याचा विश्वास नाही. आपलें अनुयायाचें मत घेऊन तदनुसारच नवीन "चाल" चालू करणें हा आमचा क्रम आहे. चाईचें तसें नाही. दुसऱ्याचा, अनुयायाचा सुद्धा आगाऊ सह्या घेतल्याविना नवा उपक्रम करू नये अशी नीति चाईस मान्य नाही. ती एकदम नवीन फर्मान काढत्ये इतर साहाय्यकाना त्याचा सुगावाट्टि नसतो. ही अरेरावी मिलाफास धाड येते. चाईची धार्मिक भेष्टतेची जाणीव तिच्याशीं जोडीचा किंवा बरोवरीचा मिलाफ

आढ्यतेमुळे वरोवरीचे पायरीस उतरून दुसऱ्याशी मिलाफ करणे हे दुसऱ्यावर उपकार केल्याप्रमाणे वाटत राहतं आणि असली ती परोपकारी नम्रता जरा ताण बसतांच तुटते असा अनुभव आहे. ” बाईविषयी हा त्यांचा ग्रह योग्य होता असे मला वाटत नव्हतं व नाही; परंतु त्या वेळीं तो विषय वाढविण्याचें कारण दिसलें नाहीं. त्यांचें जें त्यावेळचें मत होतें तें जसैंच्या तसैं दिलें आहे. बाईचे पराक्रमाविषयी तर नाहींच परंतु तिचें निष्कपटपणाविषयीहि त्यांना शंका नव्हती, असा माझा भ्रदाज आहे. उभयतांच्या मनात वास्तविक अंतर फारच थोडें, किंबहुना (त्या वेळीं तरी) नाहींच, परंतु बाईचा अंतःस्फूर्तीनें चालण्याकडे ओढा व लोकमान्य केवळ उघड्या बुद्धिवादावरच भिस्त ठेवणारे, यामुळे उभयतांचें कर्षाच जमणार नाहीं असा मला त्या वेळच्या त्यांच्या भाषणाचा तात्पर्यार्थ दिसला.

(२) लोकमान्याच्या चर्येवरून एक प्रकारच्या उग्रपणाचा त्यांचेवर आरोप करणारी मडळी होती. पुढान्यात जरूर असणारा मनमिळाऊपणा त्यांचेजवळ नसावा असा तेवढ्यावरूनच अंदाज करणारे लोकमान्यांच्या विरोधी मताचे मवाळ लोक माझे पाहण्यांत आलेले आहेत. मवाळ पक्षांतील लोक लोकमान्यांच्या खासगी व्यग्रहारांतील वर्तनहि त्यांच्या वादांच्या पद्धतीप्रमाणेच मानापणाचें, उग्र, किंबहुना कठोर व शिष्टाचारांतील विनयास न मोजणारें असतें असा अस्वाद आणित. केवळ गैरमाहितीमुळे मुद्दां हा प्रकार घडत असे, व विशेषकरून पुण्यावाहेरचे लोकांत या गप्पा सगू शकत. वस्तुतः खासगी वर्तनांत त्यांचे इतपत निरभिमानी, शिष्टाचार संमाळणारा व मृदु अतःकरणाचा पुरुष त्यांचे वेळचे दक्षिणेंतील ठळक लोकांत त्यांचे तोडीचा दुसरा शाला नाहीं असाच माहितगारास अनुभव आहे. योग्य वेळीं दुसऱ्याचा मान राखण्याविषयी अतिशय जपल्याची एवढीच उदाहरणे त्यांच्या सांगलीच्या दीन्यात माझ्या नजरेस आली ती येथें नमद करतो, म्हणजे

मला गरज होती व खेरीज ही अशी सबडहि मिळाली म्हणून मी एकटाच बुधगावच्या स्टेशनवर त्यांना भेटण्यास पुढे आलो, अर्थातच स्वागताची तयारी अशी बुधगावास नव्हती, परंतु बुधगाव स्टेशनावरील गिरणीवाल्याच्या तर्फे कोणी गृहस्थ आपण होऊन हारतुरे, दूध वगैरे तयारी करून हजर होते. त्याची वरी अर्थातच मला स्टेशनवर जाईपर्यंत नव्हती त्यांनी हारतुरे व इतर व्यवस्था केली होती ती केवळ लोकमान्यापुरतीच केली होती. गाडी थांबली. मी लोकमान्याचे डब्यात शिरलो तों मजबरोबर ते गिरणीवाले गृहस्थहि हार वगैरे घेऊन डब्यासमोर आले. मला पाहताच लोकमान्य खाली उतरण्याच्या संकेताने अगस्त्या पागोटें वगैरे घालू लागले त्याचेबरोबर रा कोल्हटकरानीहि पोषाख केला फ्लॅटफॉर्मवर मादलेली एक खुर्ची, हातात दिसणारा एक हार, वगैरे प्रकार त्यांनी सारा चटकण पाहिला आणि खुर्चीवर बसण्यापूर्वी परतले व माझा हात घरून मला फ्लॅटफॉर्मवर बाजूस घेऊन गेले व म्हणाले “ तुम्ही सारा मान बरो बरीने केला पाहिजे, ते तुमचे अध्यक्ष आहेत, त्याचा मान आर्घी करा, आणि आतापासून पुढे कोठेहि केव्हाहि ही प्रतारणा दिसू दऊ नका. ” इतके बोलणे ऐकून घेणे मला मागच पडले कारण माझे मध्यतरीचे अडविणे त्यांनी जुमानलेच नाही नंतर मी खुलासा केला, “सागलीचे स्वागत येथे मुळी सुरुच झालेले नाही. मी एकटाच पाहुण्यास नेण्यास व आपल्यास आगाऊ काही गोष्टी कळविण्यास आलो आहे. हा सन्मान गिरणीवाल्यांनी आपल्यापुरताच योजिला, तथापि त्यातहि आता काही तजवीज करू. ”

“यापुढे गैर दिसेसें घडता कामां नये त्याचा मान तुम्ही प्रथम केला पाहिजे, ” अशी ताकीद त्यांनी मला दिलीच तेथील त्रोटक समारंभ आटोप त्यावर रा. कोल्हटकराना घेऊन ते गाडीत बसले व त्याच वेळी (डॉ कुर्तकोटी) श्री शंकराचार्य मठ करवीर यांस “ येण्यासारखे ” बोलावणे सुद्धा करण्यास त्यांनी मला सुचविल्यामुळे मी तारा करून स्वामींना आणविले त्याचा मान राखण्याविषयीहि लोकमान्यांनी वेळोवेळी शिकस्त केली ते समेत असल्या वेळी दुसऱ्या अध्यक्षीची अपेक्षाच नाही असे त्यांचे मत असल्यामुळे दर समेतून तसा उल्लेख करून कार्यनिर्वाह करावा लागत असे. व खेरीज श्रींचे आगमन-प्रसर्ग खडी ताजीम व दरवेळी सामोरे जाण्याचे प्रकार चालत ते निराळेच. या कामां हा शिष्टाचार विशेष राखण्यात त्यांचे काही घोरण असण्याचा संभव आहे, असा तर्क काढता येण्यासारखा आहे. परंतु वैद्यराज आबासाहेब सामारे याचे घरी आपण होऊन जाण्याचा जो आमह त्यांनी घेतला त्यात तरी जुन्या चालीचा शिष्टाचार व सहज कृतज्ञता याखेरीज काही हेतु दाखविता येण्यासारखा नाही. वैद्य. आबासाहेब सामारे यांचे औषध मध्यंतरी थोडे दिवस लोकमान्य घेत होते व त्याकरिता वैद्य. आबासाहेब पुण्यास एकदा गेले होते. ही गोष्ट लोक-

मान्य विलायतेस जाण्यापूर्वीची असावी. सांगलीस आल्यावेळी लोकमान्यांना पानसुपारीची पुष्कळच निमतणें होती व त्यांच्याकरितां वेळ आंखून देणें प्राप्त होतें. ज्यानीं आगाऊ कळविलें होतें त्यांची वेळ आणली व एका सकाळचे प्रहरातच साऱ्या पानसुपार्या उरकण्याच्या असल्यानें जाण्याचा क्रमही आणला. वैद्य, आबासाहेबांच्याकडील सूचना नव्हती, व आगास अपेक्षाहि नव्हती. त्यांच्या घराजवळच त्यांचे धधू वैद्य, दामूतात्या होते. त्यांच्या निमंत्रणावरून लोकमान्य तेथें गेले, ते वैद्यराज आबासाहेब यांचे दारावरूनच गेले. मोटार नंतर घराकडे चालू झाली. लोकमान्यानीं मुद्दाम आठवण काढून, घर शोधून, पुण्याच्या जुन्या ओळखीचे आर्वभूषणशी संबंध असलेले एक कुटुंब सांगलीस त्या वेळीं राहत होतें, त्या ठिकाणीं भेटीस बिनचूक जाण्याची ताकीद मोटार हांकणाऱ्यास देऊन ठेवली होती, तिकडे जाण्यास मोटार वळली. इतक्यात वैद्य, आबासाहेब यांचें नांव त्यांच्या तोंडून निघालें. मी " त्यांना सूचना घाडतां " असें म्हटलें, तो ते म्हणाले " ते गांवात आहेत ना ? आपणच त्यांच्या घरापर्यंत जाऊन समाचार घेऊ. " ताबडतोब मोटार वळविली व आम्ही त्या अडचणीचे रस्त्यातून वैद्य, आबासाहेब यांचे घरां गेलों, तो ते कोठें जात गेले होते. लोकमान्यानीं जाऊन त्यांचे आंगणातील लाकडी कड्यावर बैठक मारली. वैद्य, आबासाहेब म्हणजे सांगलीतील बड्या घेंडांपैकी एक, आपल्या घद्यांत चतुर व धीर, पण विलक्षण मानी; विलक्षण उपकारी पण विलक्षण लहरी आणि निःस्पृह, लहर लागेल तर रेशमाहून मऊ, नाही तर दगडाहून घट त्यांनीं एकदा एका मोठ्या महाराजांना आपल्या दारांतूनच उभ्या उभ्या परतविलें होतें. लोकमान्यांच्या या भेटीत कोणीकडूनच कडकपणा न यावा येवढेंच आम्ही जपत होतो. पुढचा प्रकार सांगून जागा अडविण्याची विशेष जरूर नाही. वैद्य, आबासाहेब जरा वेळानें आले. पानसुपारी झाली. प्रकृतीच्या गोष्टी निघाल्या. वैद्य, आबासाहेब यांचे मतानें लोकमान्यानीं आपले औपघाचे काळांत बेलाशक पथ्य सोडावें. त्या वेळींही लोकमान्य मुख्यत्वे सातूचे पिठावर होते. वरच वेळ झाल्यानंतर आम्ही उशीर होतो म्हणून एकदाचे त्यांस बाहेर काढिलें. वैद्य, आबासाहेब यांचें औपघ आपल्याला गुण करील अशी लोकमान्यांची समजूत नव्हती व एकदरीत स्वतःचे प्रकृतीविषयी त्यांचा कयास फारच निर्मळ व चोल होता. केवळ शिष्टाचारांत न्यून पद्द न देण्याविषयी ते इतके जपतील अशी त्या वेळीं आमची कल्पनाहि नव्हती. परंतु जुन्या पद्धतीचा घोडा राखण्याविषयी मागील पिढी जितकी दक्ष असे तितकी आताची नाही. मिरजेस गेल्या वेळीं रा. हरे यांची भेट घेणें, त्यांचे घरां जाऊन समाचार घेणें, तसेंच दुसऱ्या एका सध्याच्या कारमान्याला सांगलीस येऊन त्यांना भेटतां येईना व पूर्वस्नेहामुळे भेटण्याची

तर इच्छा विशेष. तेव्हा त्या गावी जाऊन याचे दारावरून हिंदण्यास मोटार काढण्याची कल्पना इतरांची असली तथापि कामाच्या गर्दीत अख्खी तिला मन पूर्वक अनुमोदन देणें, हे सर्वहि उपद्रव सोसणारा दुसरा प्रेमळ पुढारी विरळाच सापडेल.

(३) जसा प्रेमळपणा तशीच साहसाची गोडी हीही त्याच्यात साहजिकच होती. याचे दाखले त्याच्या चरित्रात मोठ्या वृत्त्यात तर मिळतीलच. परंतु एकवार अकलीचे पुलापर्यंत मोटारनें फिरण्यास गेलों असता पुढें करवीर सरकारची हद्द आहे तेव्हा येथूनच परतू असें मी किंवा दुसरें कोणी म्हटलें, त्या बरोबर एखाद्या लहान मुलाप्रमाणें उसळी घेऊन ते म्हणाले, “ का, त्या इर्दीत गेल्यास मला पकडण्याची तयारी आहे कीं काय ? असेल तर खरूर सबट देऊन तर पाहू चला, असेच नृसिंहवाडीस जाऊन येऊ ! काहीं कायदा म्हणून आहे कीं नाहीं ! ! ” वेळ सध्याकाळची होती व खरोखरीच समेलनाचे कार्यास लोकमान्याची गरज होती आम्ही वेळात वेळ काढून हवा खाण्यास निघालों होतो. कारण या शर्तीवरच मी त्यांना पुण्यावाहेर काढल होतें अशा स्थितीत करवीरदरवारचे तयारीची परीक्षा पहाण्याचा हद्द आम्हाला पुरवता येण्यासारखा नव्हता आमची मीति कदाचित् सर्वस्वी अस्थानी असेल परंतु ताक फुकून पिण्यात दिखाऊ दोष असला तरी नुकसान खास नसतें लोकमान्यांनी त्या दिवशीच सकाळचे बैठकीत एका वृद्ध ज्योतिषाचे संस्कृत भाषेवरील सार्थ पदत्वाचे श्रद्धेवर “ व्याघ्र ” या पदाची कोटी केली होती तिची आठवण मी त्या वेळीं त्यास दिली संस्कृत भाषेंतील शब्दाचीं पदें पाडिलीं कीं, अर्थच निष्पन्न होतो निराळा अर्थ शोधण्यास नको असें ज्योतिषाविपर्याहि मत प्रति पादन करणाऱ्या गृहस्थास त्यांनी एक गोष्ट सांगितली “ विशेषण आघ्रातीति व्याघ्र ” असा व्याघ्र शब्द गुरूनें शिष्यास व्युत्पत्तीनेंच सिद्ध करून दिला होता. पुढें दोघे रानातून घालले असता खरोखरच वाघोबा पुढें सिद्ध झाले. तेव्हा निष्ठावत गुरु पळू पाहणाऱ्या शिष्यास म्हणतात “ अरे, विशेषेण आघ्रा तीत व्याघ्र, अशी याची सिद्धि आहे. आघ्राति म्हणजे हुगतो. विशेष सांगितला त्यावरून फार तर एकदा हुगण्याचें ऐबर्जी अनेकदा हुगून जाईल. यात मीतीचा अर्थ निघत नाहीं. ” “ तरी पण शाहावर चढूनच त्या विशेष हुगण्याचा मी प्रयत्नचा अनुभव घेतों ” असें म्हणून शिष्यानें पळ काढला. पुढें गुरूचा प्रकार काय झाला असेल तो सांगणें नकोच. ही गोष्ट त्या वेळीं बोलण्यात अगदीं साजीब होती म्हणून मी त्यांना वाघाची सिद्धि अथवा व्युत्पत्ति आपल्या ब्रिटिश इर्दीतच राहून केलेली बरी असें निदान शिष्याचें तरी मत आहे, असें म्हणून मोटार तितकीच याबविली व पुढें लवकरच आम्ही परतलों. त्या वेळीं वाघोबावरून गोष्टी निघत निघत एशिया व युरोपमधील इस्लाम सारा एक

होजन केव्हा तरी एकदा त्या वाघोबांच्या अनुभवाप्रमाणे हकीकत घडणार व आपल्या गुरूचा गळा फोडणार असे त्यांनी एक प्रकारचे भाकीत वर्तविले होते; व हिंदुस्थानातील मुसलमानासबंधीहि हार खात खात कोठवर मजल जाते कोण जाणे अशीहि काळजी त्यांनी व्यक्त केली होती. त्याचे मुसलमान जमाती पुढे सागलीस व्याख्यान ठरले होते, ह्याहि स्मरणायरून बोलण्याचा ओघ तसा निघाला असावा

(४) ह्या वाघोबांच्या गोष्टीप्रमाणे समयोचित गोष्टी सांगण्याचा व कोटी करण्याचा त्यांचा हातखडा असे. याचा अनुभव सागलीतील त्याचे सार्वजनिक व्याख्यानाचे वेळी अचानक आला. आमची कोल्हापूरच्या हद्दीत जाण्याची मीति व्यर्थ असली तथापि कोल्हापुराकडून काही मोटारी येण्याला व समेत अखेर अखेर मोठा दगा होण्याला एकच गाठ पडली मारुतीपुढील मोठे मैदान भाषणांनी अगदी विकार भरले होते. सुमारे पंधरा हजार तरी समुदाय खास होता. रात्रीची वेळ होती, तरी प्रकाश खूप केला होता. व्याख्यानाचा विषय ' व्यवहार व परमार्थ ' असाच काही तरी सत्यानाला सोसेसा होता. अर्थातच श्रीशंकराचार्य करवीर मठ (डॉ. कुर्तकोटी) हे अध्यक्ष होते. त्या वेळी ते नुकतेच कोल्हापुराहून निघून बाहेर पडले होते असो, लोकमान्याचे मापण झाले त्या वेळी सर्वत्र शांत होते श्रीच्या भाषणास सुरुवात होऊन थोडा वेळ झाला नाही तोंच काय हूल उठविण्यात आली सांगवत नाही, कोणी म्हणतात मोटार आली, कोणी म्हणतात साप सुटला, पण इतके रास की, एकदम एका वाजूची मडळी उठून बसलेल्या पुढील मडळीचे आगावर पडू लागली. असा रागेमार्गे रागेचा प्रकार पाच सात मिनिटे चालला पुष्कळानी इजा झाली. पुष्कळाचे समाल गेले, पादत्राणे गेली, आणखी किती तुडवातुडव होते याचा विश्वास वाटेना. मोठ्या शर्थीने आम्ही ती दगळ थांबविली व मडळींना लोकमान्याचे मापण पुन ऐकण्याचा लोभ लावून व तसे उघड बचन

(५) त्यांची राजकीय मते कोणी आठवण म्हणून सांगण्याची गरज नाही. त्या मताचे प्रभावानेच हिंदी स्वराज्याच्या इतिहासाचा ओनामा लिहिला गेला आहे. परंतु ते वारण्याचे वेळीच महात्मा गांधींनी जी असहकारितेची मोहीम पुकारली तिजविषयी त्यांचे मत खास विरोधी असारे असा माझा स्वतःचे माहितीवरून कयास आहे. मी त्यांना सांगली ज्योतिषसमेलनासाठी निमंत्रण करण्यास आले तेव्हा स्टेशनजवळील एका बगल्यात ते थारेपाळट करून विश्रांति मिळते का पाहत होते. व त्यांच्या भावार्था अगदी गळी पडून आम्हास त्यांना न नेण्याची भीडहि गावातून चलताना घातली होती कारण त्यांना तसाच आम्हालाहि त्याचा भिडस्त स्वभाव माहित होता एरोखरीच आता असं वाटतं की, त्या वेळी त्याची क्षीणता वाढत्या प्रमाणातच होती आपल्याला फक्त दोन तास श्रम घेण्याची ताकद आहे, त्यातलाच एक तास फिरण्याचे व्यायामाला घालवावा लागतो असं ते सांगत मी व इतर दोन-तीन सांगलीची मंडळी सकाळीच बगल्यावर जाऊन त्यास गाठलं व तातडीची विनंती केली. तेव्हा ही हकीकत त्यांनी सांगितली. तरी पण त्याचा भिडस्तपणा माहित असल्याने आम्ही आग्रह घरलाच. त्या वेळच्या भाषेत "नाही तर आम्ही सत्याग्रह करू" असे शब्द येऊन गेले त्याबरोबर एकदम उसळून ते म्हणाले "सत्याग्रह करणार तर गांधीकडे चला" यापुढील मापणात "सत्याग्रह ही तरी एक प्रकारची दाडगाईच नव्हे काय? जास्त प्रतीची दाडगाई करता येत नाही म्हणून हे सौम्य सौंग दाखवावयाचं आहे. चालेल त्याने चालेल तितका वेळ करून पहावं" असेहि त्याचे निसटते उद्गार येऊन गेले, असं मला स्मरतं. सत्याग्रहाच्या ज्या सात्विक स्वरूपावर हल्ली जोर देण्यात येतो त्यावर लोकमान्याची भक्ता नव्हती, 'शब्द प्रति शाश्वत' वगैरे त्यांची मते उषड वादातही महात्मा गांधीजींच्या मताशी विरोधाला आल्याचं प्रसिद्धच आहे. परंतु काल बदलला असता हत्यार बदलून वापरावं या मताचे विरुद्ध मात्र ते खास नव्हते परंतु ते राजकारणात घर्म आणण्याला तयार नव्हते तरी स्वराज्य जिंकण्यास निघालेल्या राष्ट्रहितचिंतकाना सर्वहि उपायाचा यथावकाश आश्रय करावा लागेल असेच त्यांचे मत व त्यांचे घोरणाहि होतं. नाहीतर मॉन्टेग्यू-चेम्सफोर्ड स्कीम त्यांना आवडत होती असा भाग थोडाच होता! विशेषकरून विशेष जातींना प्रतिनिधी दिले, ही गोष्ट त्यांना स्वाभाविकच अप्रिय होती. मी बोलण्यास आले त्याच दिवशी शहराकडे गाडीतून परत येत असता ते म्हणाले, "आम्ही Aristocratic स्वरूपाच्या राज्य व्यवस्थेची आवड असणारे लोक आहो. 'Aristocracy of wisdom' आम्हाला पाहिजे, बाकी सर्व जाती पूर्वाप्रमाणे आमचे फोटात याव्या व त्याचे करिता आम्ही शटाचं हे योग्य आहे. परंतु घर भेदण्याला ही पैशाच्या पायावर रचलेली Democracy ची नकल आमचे गळ्यात बांधण्यात येत आहे. ही

असली Democracy आम्हाला मनापासून नको आहे. परंतु शर्ती येईल तेवढी सत्ता घेऊन दिलेली सौंगे सूर्ने चालवून कितपत नादतात तें पाहण्याचें आहे." कौन्सिलात आपलेतर्फेचे शक्य तितके अधिक लोक घाडण्याची खटपट करण्याचा त्या वेळीं तरी त्याचा निश्चय दिसला. पुढें येणारी असहकारिता त्याचे कल्पनेंतहि नव्हती.

(६) त्याच्या मापणात वाचाळपणा नसे व नमनात अथवा भारतांत ते वेळ घालवीत नसत, त्यामाविषय इतरातील वावदूकपणाचा त्यांना कदाळी असे. समातील प्रस्तावना व उपसहार, तशीच लावलचक आभारदर्शने व गोष्टे गाणे हीं त्यांना बिलकुल आवडत नसार्वी. अथणीस भरलेली बेळगाव जिल्हा परिषद सप्त आली त्या वेळीं साहजिक आभार मानण्याचा क्रम सुरू झाला, त्यात स्वराज्य ही एक मेजवानी आहे असें रूपक कोणी साधले व त्या रूपाचे फाटे फुटत फुटत अखेर वहाडच्या लोकांनी आपल्यास वहाडी म्हणवून घेतले व सागलीचे लोकाना स्वतः स्वराज्याचे मेजवानीत हक नाही, परंतु ते प्रसिद्ध वाढपी आहेत व त्यांनी आपली घाडण्याची स्वल्प सेवा हजर केली आहे येथपर्यंत

चक्राची गरज आहे, 'अवकहडा' हा शब्द कसा बनला आहे असे तुम्ही समजता ?" त्यावर कोणीच उत्तर केलें नाहीं, तेव्हा ते म्हणाले "अवकहडा म्हणजे ए, धी, धी, झी असा वर्णानुक्रमदर्शक शब्द आहे." "पण हिंदूचे पचागावर तो कसा आला ? आरशी मुळाश्वरासहि हा शब्द मिळता नाहीं" अशी कोणी शका काढली. त्या वेळीं म्हणाले "हा घमत्कार खरा, परंतु दुसरी कोणती व्युत्पत्ति तुम्ही वसविता ती सागा." याप्रमाणें बोलून तें बारीक टाडपात छापलेलें पचाग अधिकाधिक बारकाईनें तपासण्यात व शास्त्रीबुधाना सूचना देण्यात ते गर्क झाले.

जनार्दन सखाराम करंदीकर

[वी ए एलएल बी, जुन्या श्रीसमर्थ-विद्यालयातील एक प्रमुख अध्यापक, उपसपादक केसरी, पुणे]

(१) जगातील प्राणिमात्र कोणी ना कोणी व्यक्ति आदर्श म्हणून आपल्या-पुढें ठेवून त्याप्रमाणें वागण्याचा यत्न करतात आणि त्यावरून त्यांच्या स्वतःच्या स्वभावाचा कल व्यक्त होतो. महाभारत हा ग्रंथ लोकमान्याचा अत्यंत आवडता असून त्यातले भीष्म व कृष्ण हे दोन वीर त्यांना आदर्शभूत असे वाटत गणेशोत्सवात १८९५ साली व्याख्यानमालेस प्रथमच प्रारंभ झाला. त्या वर्षी विचूरकराचे वाड्यात लोकमान्याचें पहिलेंच व्याख्यान बरील विषयावर झालें. त्या व्याख्यानास आता २९ वर्षे झाली तरी त्या वेळचे लोकमान्याचे शब्द आजमेतीलाहि ततोक्त लागू पडतात त्या दिवशीं व्याख्यानात लोकमान्य म्हणाले, 'धर्माची सत्यनिष्ठा, कर्णाची उदारता, भीमाचे बाहुबल, अर्जुनाचें हस्तकौशल्य इत्यादि गुणांचे कितीहि कौतुक करावेसे वाटलें तरी भीष्माचा दृढनिश्चय आणि श्रीकृष्णाचें मुत्सद्दीपण या दोन गुणापुढें इतर सर्व गुण फिके पडतात, यास्तव तरुण पिढीला माझे हेंच सांगणें आहे की, त्यांनी महाभारताचें

(२) १९०७ सालच्या प्रारंभी तार्डेमहाराजांच्या खटल्यानिमित्त लोकमान्य कोल्हापुरास आले होते त्या वेळीं अद्यापि लाला लजपतरायाना हद्दपारी झाली नव्हती आणि सभाजदीच्या कायद्याची बल्ल्सीहि सरकारच्या डोक्यातून निघाली नव्हती. अर्थातच लोकमान्याचें व्याख्यान करविण्यास काहींच हरकत नसल्यानें व्याख्यान देण्याविषयीं विनंति करण्याकरिता रा. स ख. आळतेकरप्रभृति पुढारी लोकमान्याकडे आले. व्याख्यान करविण्याचें ठरलें थ नुकत्याच होऊन गेलेल्या लोकप्रतिनिधि-सभेविषयीं लोकमान्यानीं बोलावें असाहि मडळींनीं आपला मनोदय प्रकट केला, तथापि जाहिरातींत तो विषय नमूद करू नये असें ठरलें. तेव्हा आळतेकर म्हणाले, " मग जाहिरातींत विषय कोणता लिहावयाचा ? " त्यावर लोकमान्य हसून म्हणाले, "अहो, गावात हरिदासबुवा आले आहेत आणि सध्याकाळीं त्याचें कीर्तन आहे, घवढें जाहीर केलें म्हणजे झालें, आख्यान कोणतें लावणार आहेत तें काहीं सागावें लागत नाही ।" त्याप्रमाणें व्याख्यानाचा विषय नमूद न करताच हस्तपत्रिका वाटण्यात आल्या आणि

जाण्याच्या गाडीची वेळ होत आली असे पाहून ते उठण्याची तयारी करू लागले. त्या वेळी राष्ट्रीय शिक्षणाच्या सभेची चर्चा चालली असून वाद रगत आला होता. त्यामुळे प्रो विजापूरकर म्हणाले, 'थावा हो थोडा वेळ, गाडीला अद्यापि अवकाश आहे, आणि गाडीची वेळ झालीच तरी तुम्ही या गाडीने जाणार असल्याने तुम्ही स्टेशनवर पोहोचेपर्यंत गाडी काही येत नाही, गाडी खात्रीने 'लेट' होईल. मी सागतो हा अनुभव तरी पहा.' त्यावर टिळक उद्गारले, "ऋषींचे आन्विक चुकू नये म्हणून चंद्रसूर्यसुद्धा थावतात म्हणतात ! असल्या कथावर कितपत विश्वास ठेवावा याची चर्चा मी आता करित बसत नाही, पण माझ्यासाठी गाडी लेट होऊन देवाने माझ्यावर उपकार करावा ही गोष्टच मला मान्य नाही गाडी वेळेवर येवो अगर लेट होवो, मी वेळेवर स्टेशनवर जाऊन बसणार आणि गाडी गाठणार मी प्रयत्नवादी आहे, देवाचा उपकार मला नको आहे !"

(५) काँग्रेसच्या डेप्युटेशनकरिता लोकमान्य विलायतेस जावयाला निघाले, त्या वेळी श्रीओंकारेश्वराच्या देवळात ब्रह्मवृदातफें त्यांना पानसुपारी झाली त्या वेळच्या भाषणात 'सामर्थ्य आहे चळवळीचे' या समर्थीच्या ओवीतील 'भगवताचे अधिष्ठान' या पदाचा लोकमान्यांनी फारच मार्मिक खुलासा केला. ते म्हणाले, "चळवळीत सामर्थ्य आहे ही गोष्ट आता लोकांना समजू लागली आहे, पण कित्येकजण दशी शका घेतात की, आमच्या 'स्वराज्यसभा'च्या चळवळीत भगवताचे अधिष्ठान नाही ! आणि जणु काय ती उणीव भरून काढण्या करिताच आज ही पानसुपारी ओंकारेश्वराच्या देवळात करण्यात आली आहे ! पण 'भगवताचे अधिष्ठान' म्हणजे काय याचा कोणी फारसा विचार करित नाही. कोणतीहि एकादी चळवळ सुरू केली व त्या चळवळीच्या कचेरीत एकादी मूर्ति बसविती व तिच्यापुढे नित्य धूप जाळला म्हणजे का तेथे भगवताचे अधिष्ठान येत ? भगवताचे जगात कार्य काय, तर साधूचे रक्षण, दुष्टाचे निर्दलन आणि घर्माची सस्थापना ही कार्ये जेथे चालली असतील तेथे भगवताचे अधिष्ठान आपोआपच आले आमची होमरूलची चळवळ ही हिंदुस्थानाची परकीय बुलमांतून सोडवणूक करण्याकरिता आणि सनातनधर्म रक्षण्याकरिता आहे. म्हणून हे कार्य जेथे जेथे चालू असेल तेथे तेथे भगवताचे अधिष्ठान आहेच आहे, आणि म्हणून आमची चळवळ यशस्वी होणार याविषयी काणीहि शका घेऊ नये "

सदाशिव खंडो आळतेकर

[बी. ए. एल्एल् वी वकील, लोकमान्याचे व जुन्या राष्ट्रीय पक्षाचे अनुयायी अस्तहकारयोगी, कराड.]

(१) १८९५ साली श्री शिवाजीच्या स्मारकाकरिता महाराष्ट्रातील शिष्टमंडळा-बरोबर कै. शाहूमहाराज यांच्या भेटीकरिता लोकमान्य आले होते. शिष्टमंडळातील सद्गृहस्थाची गाठ महाराजांनी नवीन राजवाड्यात घेतली. शिष्टमंडळातील इतर सभासदांनी रायगड येथील श्री शिवाजीमहाराजांच्या छत्रीची कशी दीन स्थिति आहे त्याचें वर्णन करून शिवाजी स्मारकफंडास मदत करण्यास महाराजाना विनंति केली. अखेर लोकमान्याची बोलण्याची पाळी आली. लोकमान्याचें सडेतोड व परिणामकारक भाषण झालें. त्याचा अगदीं थोडक्यात सारांश—“कोल्हापूरच्या गादीवर छत्रपति विराजमान आहेत तोंपर्यंत श्री शिवाजी महाराजाचें जिवंत स्मारक आहेच. जिवंत स्मारकांनै रायगडच्या सभाषींच्या जीर्णोद्धारार्थी हथगय घेण्यास श्री शिवाजीमहाराजांच्या आत्म्यास किती दुःख होईल याचा महाराजांनीच विचार करावा.”

(२) कै. श्री. तार्डमहाराजांनी श्री. जगन्नाथमहाराजास दत्तक घेतल्यावर सन १९०१ सालच्या श्रावण महिन्यात लोकमान्य कोल्हापुरास आले होते. लोकमान्याची व कै. शाहूमहाराजाची गाठ पडल्यानंतर लोकमान्य एका ग्रह्या गृहस्थाच्या भेटीस गेले. सदर वडे गृहस्थ बाहेर जाण्याच्या तयारीत होते. कोठें निघाला असें विचारता श्री. बाळामहाराजास श्री. तार्डमहाराज दत्तक घेणार आहेत त्या समारंभास निघालों असें सदर गृहस्थ म्हणाले मी महाराजांची गाठ घेऊन आलों, पण मला ते दत्तकासबधी चकार शब्द बोलले नाहींत, असें म्हटल्यावर सदर गृहस्थ म्हणाले—“महाराज शिवाजीमहाराजाप्रमाणें मुत्सद्दी आहेत” लोकमान्य म्हणाले. “शिवाजीमहाराजांचे स्वाभिमान, सत्याभिमान, देशाभिमान, प्रजावात्सल्यप्रभृति इतर गुण अशा ५ महाराजांमध्ये असते तर किती बहार उडाली असती ?” असो. याच दिवशी महाराजांचे ममदा तार्डमहाराजांनी बाळामहाराजास दत्तक घेऊन लोकमान्याच्या भावी सकटपरपरेंचें बीं घेतले ! !

(३) १९०७ साली तार्डमहाराजांच्या मुलीचें लग्न श्री. बाबासाहेब-युवराज सखान विशालगड यांच्याबरोबर ठरविण्याकरिता लोकमान्य कोल्हापुरास गेले होते. त्या वेळी लोकप्रतिनिधिसभेचा उत्पादक या नात्याने मी लोकमान्यांच्या जाहीर व्याख्यानाचा सुयोग शुद्धून आणला. लक्ष्मीप्रसादक नाट्यगृह चिफार भरून गेले होतें. विषय जाहीर केला नव्हता. करवीर-दरबारच्या रोपास पात्र झालेल्या लोकप्रतिनिधी सभेवर बोलण्यास लोकमान्यांनी आरंभ घेला. तेव्हा

सरकारी अधिकारी उठून बाहेर गेले ही गोष्ट समेनतर लोकमान्यांच्या नजरेस आणता लोकमान्य म्हणाले, " महाराजांच्या चुका महाराजांच्या नजरेस आणण्याचें नीतिधैर्य तर राहोच, पण बाहेरच्या माणसांनी त्यासबर्षी बोलताना तें ऐकण्याचेंही नीतिधैर्य कोल्हापूरच्या अधिकारी वर्गांत नाही ! दुर्दैव कोल्हापूरचें ! ! "

रामकृष्ण गोपाळ भिडे

[टिळक स्वराज्यसंघाचे एक माजी नोकर, ' केसरी ' ऑफिसातील एक लेखक, पुण]

(१) लोकांचें अत करण बोलावयाचें हा जसा लोकमान्याचा एक विशेष होता, त्याप्रमाणेंच लोकांच्या अत करणास पटेल असेंच बोलावयाचें व लिहावयाचें हाहि त्याचा एक विशेष होता जसा समाज असेल त्याप्रमाणें आपला उद्देश त्याला सुलभपणें समजावून देणें हा गुण लोकमान्यात अलौकिक होता एकच तत्व पण विद्वत्समाजात व सामान्य जनसमाजात त्या समाजाच्या योग्यतेप्रमाणें मांडण्याची त्याची हातोटी विलक्षण होती

बेळगांव जि परिषद चिकोडी येथें भरली होती व लोकमान्य त्या परिषदे सार्थी गेले होते स्वराज्यसंघाची नुकतीच स्थापना झाली असून स्वराज्याची कल्पना लोकांत प्रखरतेनें रुढ झाली नव्हती सर्व दर्जांच्या समाजात स्वराज्याची कल्पना रुढ करण्यासाठीं लोकमान्य एकहि संधी वाया जाऊ देत नसत चिकोडी येथें स्वराज्यावर त्यांची दोनचार भाषणें झालीं त्यात तेथील रयत लोकांसार्थी म्हणून त्याचें एक व्याख्यान झालें व्याख्यानाच्या दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं श्री तात्यासाहेब केळकर, बाबूराव गोखले, स्वतः लेखक व तेथील काहीं गृहस्थ स्नानासाठीं विहिरीवर चालले असता, वाटेंत एका शेतकऱ्याला श्री तात्यासाहेबांनीं विचारलें—का पाटील, काल टिळकांच्या व्याख्यानाला गेला होता का ? पाटील—होय केळकर—त्यांनीं कशावर व्याख्यान दिलें ? पाटील—स्वराज्यावर केळकर—म्हणजे काय हो ? पाटील—म्हणजे त्यांनीं सांगितलें कीं, आपल्या गावचा मामलेदार किंवा कलेक्टर हे जर आपल्याला नको असतील, जुलूम करीत असतील, तर त्यांच्या जागीं आपल्याला पाहिजेत त्यांना नेमता यावें ! याचें नांव स्वराज्य !

साध्यासुध्या अडाणी शेतकऱ्यालाहि आपलें हृद्गत पटवून देण्याचें हें कौशल्य अलौकिक नव्हे काय ?

(२) हातीं घेतलेलें काम वाटेल तो प्रयत्न करून तडीस न्यावयाचें, मग कसलीहि सकटें आली तरी त्यास जुमानावयाचें नाहीं, हा लोकमान्यात मोठा गुण होता, हें सर्वप्रसिद्धच आहे. स्वराज्याच्या चळवळीस रूप जोरानें त्यानीं सुरुवात केली, इतकी कीं, भारतमन्त्री मि. मॅटिंग्यू यास येथील परिस्थिति प्रत्यक्ष पाहण्यास यावें लागलें. त्यांना भेटण्यास बेशकवाईच्या होमरूल लीगचें व टिळकाच्या हिंदी स्वराज्यसंघाचें असें एक संयुक्त शिष्टमंडळ दिल्लीस गेलें होतें परंतु शिष्टमंडळाचें पुढारीपण बाईनीं घेतलें असल्यानें लोकमान्यास आपलें म्हणणें स्पष्टपणें भारतमन्त्री व चेम्फर्ड साहेब यास सांगता आलें नाहीं तेव्हा त्यानीं भारतमन्त्र्याची मुलाखत मागितली व ती त्यास मिळालीहि. त्यास भेटण्यास व्हाइसरॉयसाहेबांच्या वाढ्यात लोकमान्य गेले. त्याजरोबर श्री. तात्यासाहेब केळकर, श्री. अतुकाका फडणीस व स्वतः लेखक इतकेजण होते. लोकमान्य त्यांच्या भेटीस वाढ्यात गेले, व आम्ही पाहण्यासाठीं धाहेर उमारलेल्या तघृत होतों मुलाखत सुमारे चाळीस मिनिटें चालली होती. तेथून परत येताना लोकमान्य अगदीं खुर्चीत दिसले. जवळ येताच काय झालें म्हणून श्री. तात्यासाहेबांनीं विचारलें, तेव्हा लोकमान्य म्हणतात, “अगदीं योजल्याप्रमाणें घोललो. त्यानीं विचारलें मघारणा अपन्या आदेंत तर त्या तग्ही स्थीकारणार कीं नाहीं ?

श्रीधर वळवंत टिळक

[लोकमान्याचे कनिष्ठ चिरजीव, पुणे]

(१) प्रथमतः धरगुती सभापणात वेळावेळी लोकमान्याचे तोंडून ऐकलेल्या काही मार्मिक व मनोरंजक गोष्टी सांगतो —

श्रमिता थोरले बाजीराव पेशवे यांनी मस्तानी नामक एक सुंदर मल्लेंच्छ स्त्री जवळ बाळगली होती ही गोष्ट इतिहासप्रसिद्ध आहे श्रीवर्धनच्या सुप्रसिद्ध भट-धराण्यापैकी एका नामांकित कर्त्या पुरुषाने असला अनाचार करावा ह पुण्यातील तत्कालीन सनातन धर्माभिमानी काही भिक्षुक ब्राह्मणास न आवडून त्यांनी या गोष्टीची चर्चा करण्यासाठी एका देवाल्याचे सभागृहात शास्त्री पंडिताची सासगी बैठक बोलावली मुख्य विषयावर बरीच ' भवती न भवति ' होऊन अखेर धर्मबाह्य वर्तन केल्याचा अप्रम्य अराप बाजीरावावर ठेवण्यात यऊन ग्रामण्याचे जोरावर त्याला पदच्युत करून बाळीत टाकण्याचे एकमताने मुद्दर करण्यात आले बैठकीत बरीच विषयावर खडाजगी वादविवाद चालू असता एक पोक्त ब्राह्मण देवाल्याचे एका कोपण्यातून हा सर्व प्रकार पाहत मुकाट्यानं उभा होता यादविवादाची मजल अखर बरीच निर्णनामक उगव करण्यापर्यंत पोचली तेव्हा मात्र म्हान्याच्यानं राहवेना काठा टेंकीत टेंकीत तो वृद्ध ब्राह्मण पुढे सरकला व जमलल्या ब्रह्मवदास उद्गून म्हणाला माजराचे गळ्यात घाट बाधण्याचा ठराव करणे सोपे आहे पण ती बाधावयाची कोणी ? आज बाजीरावसाहेब आहेत म्हणूनच निजाम, नादगशहा बगैरचा मराठेशाहीकडे डोळे बटारण्याची छाती नाही पेशव्याच्या कृपाछत्राखाली आजपर्यंत आपण सुखासमाधानानं नादत आलों किंवाहना त्याच्या नावाच्या दरान्यामुळेच अ पले धरदार आपली बायकापरें, आपल्या आयाबहिणी मुराभित आहेत तेहा बाजीरावाच तोडीचा शूर, कर्तबगार व मसलती असा दुसरा कोण लढवया मुसही तुमच्याच असेल तो पुढे येऊ घा आणि मग आपण यथावकाश बाजीरावाच्या धर्मबाह्य वर्तनाची छाननी करू ' येणेंप्रमाणें वस्तुस्थितीचें यथायोग्य आविष्करण झाल्याबरोबर सर्व ब्रह्मवदाचे डाक्यात चक्रे प्रकाश पडला आणि काणताहि ठराव पसार करण्याचे मानगडति न पडता सभा एकदम बरपास्त करून शालजोड्या सावरीत सावरीत जमलेली शास्त्री मडळी घरोघर निघून गेला साराण, थोर व पराक्रमी पुरुषाना इतरेजनासाठी आस्ति वात आलेले सामान्य कायदे कवा रूढी धनकारक होऊ शकत नाहींत

(२) पेशव्याचे दरबारात नेहमी सर्वांना मुक्तद्वार असे. अशाच एका दरवारचे प्रसर्गी एक पेहलवान-पेशाचा गरीब ब्राह्मण काही दाद लागावी या हेतूने गणेश-महालात प्रवेश करून एका बाजूस बैठकीचे कोपण्यावर खाबास टेंकून बसला.

बराच वेळ तिष्ठत बसूनहि पेशवेसरकारची नजर त्याचे यानूस घळनेा अखेर दरबार बरखास्त होऊन मडळी उठणार अशा वेळी त्याला एक खाशी युक्ति सुचली. त्याने त्या भव्य दिवाणघाण्याचा धारले शेजारचा घाटोळा मरीव सुरुचा खाश बगलेंत घट्ट पकडून किंचित् बर उचलण व गालिच्याचें एक टोंक मुफाट्यानं त्याखाली सारून दिलें. दरबाराचें काम गलास झाल्यावर मानकरी मडळीचे घोळण्यातून बाहेर पडून दाहि आपले घरीं निघून गेला नंतर थोड्याच वेळांत नेहमींप्रमाणें नोकरचाकर बैठकी गोळा करु लागले. जाजमाच्या घड्या घालता पाहतात तो एका गालिच्याचें एक टोंक खावाखाली गुतलेलें ! ही गोष्ट झाली कशी, याचा कोणास काहीच उलगडा होईना. अखेर जात जात गोष्ट पेशव्याचे कानापर्यंत पोचली लगेच त्यानीं त्या दिवशीं दरबाराला कोण लोक हजर होते याविषयी चौकशी सुरु केली, व त्याच उचलून गालिच्या सोडवून देणाराला मोठें बक्षीस लावले. गावातील नामाक्षित घस्तादानीं शिक्स्त करून पाहिली, पण कोणालाच एकट्याला तो खाव इत्तेना दुसऱ्या दिवशीं भरदरबारात या खारीनें जाऊन आपल्या अचाट शक्तीचें लोकोत्तर स्वरूप पुन प्रकट केलें, व खावास बगल देऊन गालिच्या काढून दाखविला आपल्या असामान्य शक्तीचा असा हा दुरुपयोग करण्याचें कारण विचारता ब्राह्मणानें हात जोडले व म्हणाला—

“ महाराज, काय करू ? लहानपणापासून मला हा असा मर्दुमकीचा शोक आणि घरीं अठराविश्वें दारिद्र्य काहीं तरी चरितार्थाची सोय व्हावी म्हणून काल दरबारला आलों पण दाद लागेना. तेव्हा थोडी गम्मत केली. हेतु ऐवढाच र्ही, आपल्यासारख्या थोरामोठ्याचे पदरीं माझ्या ताकदीचे काहीं चीज व्हावें ” त्याचें ते अचाट शरीरसामर्थ्य पाहून पेशवेसरकार खूप झाले व त्यानीं त्याजवान मड्याचे खुराकासाठीं वर्षासन लावून देऊन त्याचा गौरव केला एवच पेशवाईतहि आधुनिक राममूर्तीचे तोडीचीं किंयहुना काकणभर सरस अशीं माणसें काहीं कमी नव्हती

(३) समशेरबहादूर परशुरामभाऊ पटवर्धन एवदा हजामतीस बसले असता न्हाव्याचा घस्तरा फार लागू लागला तेव्हा वस्तन्यास नीट धार लावून जरा जपून हजामत करण्याउद्दल त्यानीं न्हाव्यास बजावले त्यावर न्हावीदादा बोलले, “ काय राव, तुम्हाला वस्तराची सोसत नाहीं, मग मोठमोठ्या लढाया कशाला मारता ? ” अर्थातच परशुरामभाऊना ही भाषा झोंवली, पण ते त्या वेळीं काहीं बोलले नाहींत हजामत संपल्यावर त्यानीं आपला भाला मागवला व न्हाव्याचे पावलावर आपलें पाऊल दाबून घरून भाला अशा सफाईनें फेंकला कीं, त्याचें फाळ दोघाचे पावलातून घुसून खालीं जमिनीत रुतलें त्याबरोबर न्हावीदादानां चौचात्रोंच सुरु केली वेदना असह्य झाल्यामुळें त्याला ओरडताना पाहून परशुरामभाऊ शांतपणानें म्हणाले, “ लेका, माता का ओरडतोस ? भाला जसा तुझ्या पावलातून तसा तो माझ्याहि पावलातून आरपार गेला आहे समजलेंना

तुला, आम्ही लढाईतील जखमा कशा सहन करतो तें ? लढाई ती लढाई आणि हजामत ती हजामत. लढाईतील सहनशीलता हजामतीचे प्रसर्गाहि दिसून आली पाहिजे हा तुझा आग्रह कोठला ?”

(४) एकदा पाच-सहा असामी एकमेकांच्या सोबतीने प्रवासास निघाले. एका गावाहून दुसऱ्या गावास पायमार्गाने जात असता वाटेत त्यांना बराच मोठा ओसाड व रुक्ष प्रदेश लागला. वाट चालून चालून थकल्यामुळे सर्वांनाच तहान लागली होती. पण त्या निर्जन प्रदेशात कोठे नदी-नालाहि लागेना. सर्वांची तोंडे अगदी सुकून जाऊन घसा कोरडा पडला होता. इतक्यात त्यांना एक विहीर लागली. विहिरीजवळ जाऊन आत डोकावून पाहतात तों पाणी फार खोल व आत उतरण्यास वाटहि नाही. बरें, लोटा व रस्सी घरोबर घ्यावयाची तर तीहि कोणाजवळ नव्हती अशा स्थितीत त्यापैकी एकाचे डोक्यात एक अजब कल्पना आली. त्याने आपल्या उतरण्याचे एक टोक आपल्या जोड्याचे टाचेस घट्ट बांधले व हळूहळू जोडा विहिरीत सोडला जोड्याचा पोहन्यासारखा उपयोग होऊन त्याने जोडाभरून पाणी वर काढले व त्यावर आपली तृषा झात केली. नाही होय करता करता आपद्धर्म समजून इतरांनाहि तोच मार्ग स्वीकारला. राहता राहिला एकजण. हा मात्र खरा स्नानसध्याशील घर्मनिष्ठ ब्राह्मण होता “ तहानेने प्राण व्याकूळ झाले तरी हरकत नाही, पण मी जोड्याने कदा-विहि पाणी पिणार नाही ” असा आग्रह धरून इतरांनाहि त्याने घर्मबाह्य वर्तना पासून परावृत्त करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. हा सर्व प्रकार कधीकाळी घर्माधिकान्याचे कानावर गेल्यास तुम्हा सर्वांस तुमच्या या खैर वर्तनावद्दल प्रायश्चित्त भोगाचे लागेल असेहि त्याने बजावले. पण त्या वेळी त्याचे कोणीहि ऐकले नाही. घन सर्वजण मार्गक्रमण करू लागल्यावर जे जोड्याने पाणी प्याले त्या पाच

त्यावरून पाहता ' हा एकटाच जोड्याने पाणी प्याला व आता ल्याड बोलतो ' असा सर्वांचा अभिप्राय पडला अखेर त्याला एकट्याला एकमताने बहिष्कृत ठरविण्यात आले अशा रीतीने पूर्ण निरपगधी असताहि सगतीसगदीपाचें खास प्रायश्चित्त त्यास भोगावें लागलें, आणि हें कशासाठी तर पाचजणांनीं सगनमत करून त्याचेविरुद्ध धडधडीत रोटा साक्षीपुरावा दिल्यामुळे. " पाचा मुखी परमेश्वर " या सामान्य समजुतीचा प्रसंगविशेषी कसा उलटा फायदा घेता येतो तो पहा !

(५) १८८० सालापर्यंत पुण्या-मुंबईच्या सरकारी कॉलेजातून सस्कृत विषयाच्या प्रोफेसराचे जागी कोणा तरी बड्या जर्मन स्कॉलरची नेमणूक व्हावयाची असा प्रघात चालू होता. १८८१ सालीं येथील डेक्कन कॉलेजचा सस्कृतचा युगेपियन प्रोफेसर (हा बहुधा डॉ. किलहॉर्न असावा) रिटायर होऊन विलायतेस परत जावयास निघाला त्या समयी त्याला निरोप देण्यासाठी पुण्या-मुंबईतील शिक्षण-संस्थांचे प्रतिनिधी व इतर पुष्कळ सदगृहस्थ बदरावर हजर होते. साहेबमजकुराना हारतुरे घातल्यावर ते विलायतेचे चाटीवर चढले व आगबोट बदरापासून मुटू लागली इतक्यात प्रोफेसरमजकुराना आपलें सस्कृतचें अगाध ज्ञान प्रकट करण्याची लहर आली व ते डेकवरून बदरावर जमलेल्या मडळीं कडे हातपारे करून " शिवाऽस्ते पन्थान सन्तु " म्हणून ओरडू लागले त्या बरोबर बदरावर जमलेल्या शास्त्री-पंडितांना हसू आवरता आवरता पुरेवाट झाली कारण " शिवाऽस्ते पन्थान सन्तु " या वाक्याचा अर्थ " तुमचा प्रवास सुखकर होवो " असा असल्यामुळे त्या वेळीं प्रोफेसरसाहेबाचे तोंडीं हें वाक्य अगदींच अस्थानीं व अप्रयोजक होत बदरावर निराप धावयासाठी जमलेल्या मडळींपैकीं एखाद्यानें डॉक्टरसाहेबाना उद्देशून हें वाक्य उच्चारलें असतें तर तें युक्त झालें असतें वास्तविक पाहता डॉक्टरसाहेबाचे मनातून " अनुगृही तोऽस्मि । स्वस्ति भवद्भ्यः । " यासारखें काहीं तरी गावयाचें होतें, पण झाला प्रकार याच्या अगदीं उलट ! असो. यानंतर जाकोबीसाहेबाची डेक्कन कॉलेजवर सस्कृत प्रोफेसराचे जागी नेमणूक व्हावयाचें घाटत होतें पण रानडे, तेलंगप्रभृता वजनदार मडळींच्या खटपटीनें त्या रिकाम्या जागेवर अखेर डॉ. भाटारकराची नेमणूक झाली, आणि तेव्हापासून सस्कृत विषय शिकविण्यासाठी विलायतेहून युरोपियन प्रोफेसर बोलावण्याचा प्रघात बंद पडला ही गोष्ट मुंबई इलाख्याचे तत्कालीन गव्हर्नर सर जेम्स फर्ग्युसन याचे कारकीर्दीतील होय.

(६) ' डेक्कन ऐज्युकेशन सोसायटी ' स्थापन झाल्यापरोबर प्रारंभीं रसपेस काहीं निवडक, उत्साही व स्वार्थत्यागी शिक्षक मडळी तशाह्यात सभासद म्हणून

येऊन मिळाली या सुशिक्षित होतकरू मडळींना व्यक्तिशः काही आर्थिक मदत करावी या सद्देतून बडोदे सरकाराकडून “ श्रीसयाजी-ग्रथमालेसाठी विषयवार विवक्षित इंग्रजी पुस्तकांची मराठी भाषांतरं करून मिळाल्यास योग्य पारितोषिक मिळेल ” असे कळविण्यात आले. द्रव्यार्जनाच्या या अनायासे चालून आलेल्या सध्याच्या योग्य फायदा घेण्याचे बहुतेकांनी ठरविले. या योजनेत प्रो. टिळकाचे नावापुढे काही तत्त्वज्ञानविषयक इंग्रजी ग्रंथ होते परंतु टिळकांनी हे भाषांतराचे काम पत्करण्याचे कृतशतापूर्वक नाकारले. त्यांनी साफ कळविले, “ माझा जन्म साहेब लोकांनी लिहिलेल्या ग्रंथांची भाषांतरं करून देण्यासाठी नाही. माझे हातून पुढे मागे काही ग्रंथकर्तृत्व रावण्याचे असेल तर ते त्या त्या विषयावर मातृभार्येत स्वतंत्र ग्रंथ निर्माण करण्यातच दृष्टोत्पत्तीस येईल. मला एखाद्या विषयावर स्वतंत्र ग्रंथ लिहावयास सागा माझी वेव्हाहि तयारी आहे ”

(७) एके दिवशी कोणी एक इसम लोकमान्याचे भेटीस येऊन सांगू लागला, “ मी अगदी गरीब असून सध्या पैशाचे अडचणीत आलो आहे. प्रापंचिक विवचनेत काळ कठीत असता काल राती मला एकाएकी असा दृष्टांत झाला की, ‘तू टिळकाकडे जा म्हणजे ते तुझी काळजी तत्काळ दूर करताल.’ त्याप्रमाणे मी आपलेकडे आलो आहे. मला तूर्त पाचशे रुपयाची नड आहे, मेहरबानी करून तेवढी रक्कम घाल तर माझेवरील सकट निवारण होईल ” त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहून हा भिक्षेकरी समाहित लफण्याचे कोटीतील एक असावा हे लोकमान्यांनी ताडले, व उत्तर दिले—“ बाबारे, तुला दृष्टांत झाला खरा, पण अद्याप मला कोठे झाला आहे ? ज्या भगवताला तुझी येवढी काळजी त्याने मलाहि त्याच घटकेस आगाऊ दृष्टांत दावयास पाहिजे होता की, अमुक अमुक इसमास मी आपलेकडे पाठविणार आहे, त्याला पैशाची मदत करा. मला लोंपयंत तसा साक्षात्कार होत नाही. लोंपयंत मी या बाबतीत काही एक करू शकत नाही ” स्वारीला हात हलवीत मुकट्याने घरचा रस्ता सुधारावा लागला.

(७) दुसऱ्या एका प्रसंगी एक मतलबी बाई काही गुप्त फान-मत्त देण्यासाठी म्हणून आली, व लोकमान्यांना बाजूला बोलावून सांगू लागली—“ मी माझ्या गुरुपाखून स्वराज्याची गुरुकिह्ती हस्तगत करून घेतली आहे. करिता आता मला फक्त आपली मदत पाहिजे. तेवढी मिळाली की, स्वराज्य हा, हा म्हणता पदरात पडेल. ” यावर लोकमान्यांनी उत्तर दिले, “ बाई, तुम्हाला स्वराज्य प्राप्तीचा गुरुमंत्र व गुरुकिह्ती मिळाली आहे, तर मग माझ्या मदतीची अपेक्षा का करता ? आपल्या सिद्धीचा उपयोग खुशाल करा व स्वराज्य मिळवा. मावी इतिहासात शाहीच्या राणीसारखे तुमचे नाव अजरामर होईल, व आमचीहि तितकी मेहनत वाचेल ” हे ऐकून बाई निरुत्तर झाल्या हे वेगळे सागावयास नको

विलायतेहून परत आल्यावर अमृतसर कॉंग्रेसला जाण्यापूर्वी दरम्यान लोकमान्य काहीं राजकीय कामासाठी मद्रासला जाऊन आले त्या वेळी तेथील एका सुप्रसिद्ध प्राचीन देवालयात त्यांना पानसुपारी करण्याचे देवालयाचे पुजारी ब्राह्मणांनी ठरविले, व त्याप्रमाणे निमंत्रण केले देवालयाचे मुख्य समामडभात पानसुपारीचा जाहीर समारंभ झाल्यावर पुजारी मडळी लोकमान्यांनी अगदी आतील मूर्तीचे गाभान्यात घेऊन जाऊ लागली असता लोकमान्यांनी आपण होऊन हळूच सुचविले—“मी नुकताच विलायतचा प्रवास करून आलो असून प्रायश्चित्त बगैरे अद्याप काहीं घेतलेले नाही.” पुजारी ब्राह्मणांना ही गोष्ट माहीत असल्यामुळे ते म्हणाले, “आपण कवळ देशकार्यासाठी विलायतेत गेला होता, व तिकडे अमृतसर भ्रमण किंवा अपेयपान केले नाही याबद्दल आमची खात्री असल्यामुळे आपणास प्रायश्चित्त घेण्याची मुळीच जरूर नाही कारण “तीर्थोदक च वहिश्च नान्यत शुद्धिमर्हत ।” असे म्हणून त्यांनी लोकमान्यांना बळीच आत ओढले, त्यांच्या डोक्यावर देवाचे मूर्तीचा रत्नरचित सोनेरी मुकुट घरला व मंत्राक्षता टाकल्या अशा प्रकारचा अपूर्व बहुमान तिकडे आजपर्यंत दुसऱ्या कोणास मिळालला नाही असे लोक बोलतात

(१०) विलायतेत हिंदी राजकीय सुधारणेवर जाहीर व्याख्यान देत असता मध्येच एका श्रायाने प्रश्न केला—‘२० ऑगस्ट १९१७ च्या पार्लमेंटरी अभि वचनावर विसवून प्रस्तुतचा मॉटेग्यु-सुधारणाचा हस्ता ‘पाचरेचे निमुळते टोंक’ समन्वित तूर्त स्वीकारण्यास हरकत काय ?’ लोकमान्यांनी तत्काळ उत्तर दिले, “स्वयनिर्णयाच तत्त्वानुरूप त्या पाचरेवर पाहिजे तेव्हा माणून ठोका मरण्याची सत्ता आमचे हाता दिल्यास माझी काहींच हरकत नाही पण सध्या रंग दिसत आहे तो असा की, या पाचरेवर दुसरा ठोका द्यावयाचा की नाही याचा कर्मांत कमी दहा वर्षांनंतर पार्लमेंट पुन विचार करणार ! आणि माझी तक्रार आहे ती येवढ्यापुरतीच ”

(११) १० २० चे प्रारंभी प्रकृतीच्या अस्वस्थतेमुळे विश्रांतीसाठी म्हणून लोकमान्य टिळक स्टेशनजवळील मातीवाल्याचे बगल्यात महिना दोन महिने जाऊन राहिले होते तेथून ते सकाळ-संध्याकाळ खडवानी मॅन्दावरून बड-गार्डनपर्यंत फिरावयास जात असत मीहि त्या वेळी त्याचेजवळ बगल्यावर राहत असल्यामुळे त्याचेचबरोबर फिरावयास जात असे सायकाळी बडगार्डनवर डॉ. भांडारकर नियमित वेळी यऊन बाकावर बसलेले असावयाचे एके दिवशी त्यांना भेटावयाचे ठरवून फिरत फिरत लोकमान्य त्याचे बाकाजवळ गेले व आदरपूर्वक अगदी लवून नमस्कार करून “मी बळवतराव टिळक नमस्कार करतां” असे मोठ्याने म्हणाले, कारण डॉ. भांडारकरांना बरेच दिवसांपासून

ऐकू कमी यतें व फारमें दिसतहि नाही हें त्यांना माहित होतें. लोकमान्याचा आवाज ऐकून माहारकरानीहि “अरे, तू इकडे पाणीकडे !” म्हणून मोठ्या प्रमानें विचारपूस केली, व पुढें म्हणाले, “आज टाईम्सने तुझ्यावर कडक टीका केली आहे ” लोकमान्य म्हणाले, “हे चालाययाचेंच, पुढील वसतां टाईम्स काराचें पाहून घळ ” नंतर लोकमान्यानी आपण जवळ मोतीवाल्याचे वगल्यावर राहाययास अत्याचें सरसाहेबास निवेदन करून अखेर “ मी इतक्यांतच थकलों, आपल्यासारगें दीर्घायुष्य आमच्या नशिबी नाही ” असे उद्गार काढले त्याबरोबर माहारकर म्हणाले, ‘ अरे, तुझ्यासारखा मी राजकीय उलाढालीत पडतो आणि तुझ्यावर जी सक्कटपरंपरा आढवली तिचा शताश जव माझ्या चान्यास येता तर मी मागेंच आटोपलों असतो जास्त दिवस जगण्यात मुरा नाही दु ऐ मात्र तितकी अधिक पगर्ची लागतात ” इतकें बोलणें झाल्यावर थोडा वेळ विश्रांति घेऊन हों माहारकरानी एका विशातून एक मोठें घड्याळ व दुसऱ्या विशातून ‘मॅग्निफाइंग लेन्स’ काढून किती वाजले तें स्वतः पाहिलें व “ माझी जाण्याची वेळ झाली ’ असे सागून निरोप घेतला हा बहुधा टिळक-माहारकरांच्या परस्पर भेटीचा अखेराचा प्रसंग होय !

(१२) याच सुमारास एके दिवशी सायकाळी आम्ही उमयता बडगाडनवर वसलों असता लोकमान्याची दृष्टि नदीपलीकडील टेंकडीकडे पळली, व तें म्हणाले— “ही सादिलबोवाची टेंकडी या टेंकडीवरील एकूण एक सडक व पाऊलवाट माझे चांगली परिचयाची आहे हेकन कॉलेजात असताना मी व आगरकर दोघानी या टेंकडीवर वसून कित्येक विषयावर वादविवाद केले भावी आयुष्य प्रमासघघानें कित्येक योजना केल्या चादण्या राली कित्येक वेळा भटकत फिरलों गेले ते दिवस ! उद्यां आपण अमळ लवकर फिरावयास निघू व टेंकडीवर काय काम चाललें आहे तें पाहून येऊ ” सादिलबोवाची टेंकडी पाहून त्या वेळी लोकमान्याचे अतःकरणात उचलून आलेत्रे मनविकार—

बहोर्दृष्ट कालादपरमिव मन्ये जनपद

निवेश शैलाना तदिदमिति धुद्धि दृढयति ॥

यापेक्षा फारसे भिन्न नसावेत या टेंकडीवर रहीं जो कै शेट विठ्ठलदास ठाकरसी याचा ‘पर्णकुटी नामक टोलेजरा राजवाडा हाग आहे त्याघाठी पाण्याचे नळ टाकण्याचें काम त्या वेळीं मुकतें कोठे मुरू झाले हात काहीं कारणांमुळे पुढें लोकमान्याबरोबर प्रत्यक्ष टेंकडीवर फिरावयास जाण्याचा योग आला नाही नाही तर आणगी काहीं गतगोर्धीची स्फुट स्मृतिचित्र त्याचे तोंडून ऐकावयास सचित सापडली असती

(१३) एके दिवशी लोकमान्यांच्या एका वहीच्या पहिल्याच पानावर—

अम्भोजिनीयननिवासविलासमेघ ।
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां ।
चैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥१॥

हे मर्तुहरीचें सुमापित लिहिलेलें पाहून मी आश्चर्य प्रकट केलें. तेव्हा ते म्हणाले—“ ही वही मला तुरुगात मिळालेल्या वहापैकी आहे. सरकारी मालावर हा माझा शिक्षामोर्तब आहे श्लोकाचा अर्थ असा की, सरकार मला फार तर शारीरिक निर्वेध घालू शकेल, पण त्यांना माझे डोक्यातील ईश्वरदत्त देणगी काढून घेता येणें कदापिहि शक्य नाहीं.”

(१४) सोमवार ता. ८ जून १९१४ रोजी लोकमान्यांनी मडालेचा तुरुग सोडला व अचण्या दहा दिवसात पुणे गाठलें. त्यानंतर कित्येक आठवडे घाट पाहूनहि सरकारनें मडालेच्या तुरुगात त्यांचेपासून काढून घेतलेल्या गीतारहस्याच्या हस्तलिखित वहा लवकर परत मिळण्याचे चिन्ह दिसना. जसजसे दिवस लोटू लागले, तसतसे सरकारच्या हेतूविषयी लोक अधिकाधिक साशक होऊ लागले. शेवटीं काहींजणांनीं स्वप्न बोलून दाखविलें कीं, “सरकारचें लक्षण काहीं ठीक दिसत नाहीं. वहा परत न करण्याचा विचार जवळ जवळ ठरल्यासारखा दिसतो.” हे तर्क-श्रुतर्क लोकमान्यांच्या कानावर पडताच ते म्हणाले, “मिण्याचें काहींएक कारण नाहीं. वहा सरकारच्या कबजात असल्या तरी अथ माझे डोक्यात आहे. फुरसतीचे वेळीं महिना दोन महिने सिंहगडावर बसून मी तो पुनः समग्र लिहून काढीन.”

दत्तो आप्पाजी तुळजापुरकर

(बी ए एटएल बी वकील ' धृतिबोधा ' चे एक मागी सहस्रपादक, मुंबई)

(१) टिळकाना ' लोकमान्य ' प्रथम कोणी म्हटले याचा थोडासा मनोरंजक इतिहास आहे साधारण समजून अशी आहे की, त्याच्या ज्युविलीच्या उत्सव प्रसंगी गायकवाडवाढ्यात स्वर्गातील देवानाहि पाहण्यासारखा जो अमृतपूर्व समारंभ झाला त्या प्रसंगी अप्यस या नात्याने महर्षि अण्णासाहेब पटवर्धन यांनी टिळकांच्या गुणवर्णनपर जें मापण केलें त्यात त्यांनी स्वयस्फूर्तीने त्यांना ' लोकमान्य ' ही पदवी प्रथम अर्पण केली ज्युविलीसारखा अद्वितीय प्रसंग आणि अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्यासारख्या अधिकारी पुरुषांच्या मुखांतून निघालेली धाणी, तेव्हा लोकमान्याचें ' लोकमान्यत्व ' तेव्हापासूनच सिद्ध झालें ही गोष्ट खरी परंतु लोकमान्यांना ' लोकमान्य ' ह्या विशेषणाचा जाहीर रीतीने अहेर करण्याचा पहिला मान दुसऱ्या एका व्यक्तीकडे आहे. आणि ती व्यक्ती म्हणजे न्यू इंग्लिश स्कूलमधील संस्कृत शिक्षक महादेवशास्त्री ओक ही होय ।

सन १९०५ सालची विजयादशमी या सुमुहूर्तावर पुण्यातील रविवार पेठें तील एका मोठ्या वाढ्यातील मध्य दिवाणखान्यात एक छोटासाच पण एका दृष्टीने अद्वितीय असा एक समारंभ घडून आला वाढ्याच्या मालकीण कै० श्रीमती दुर्गाबाई जोशी यांच्या मनात त्या वर्षीच्या चातुर्मासनिमित्त काहीं तरी निराळ्या तऱ्हेचें प्रत करण्याची कल्पना उद्भवली दुर्गाबाई या नव्या जुन्या दोनही मतांच्या अभिमानी होत्या व त्यांच्या वेळच्या साधारण सुशिक्षित स्त्रियात गणन होण्याइतक्या त्या शिक्षितहि होत्या इमजी शाळेंतील सहाय्या सातव्या इयत्तेतील संस्कृतच्या कांहीं निवडक विद्यार्थ्यांकरिता संस्कृतचा मोफत शिक्षणाचा एक वर्ग त्यांनी आपल्या घरी सुरू केला व त्या कामावर ओकशास्त्री याची योजना केली ओकशास्त्री यांचें संस्कृत भाषेवरील प्रभुत्व व काव्य-व्याकरणासारखे विषय अत्यंत गाढ व सुलभ रीतीने शिकवण्याची त्यांची इतोटी याविषयी त्यांची त्याच वेळी प्रसिद्धि झालेली होती. महकाव्याचे काहीं सर्ग शास्त्रीबुवांनी विद्यार्थ्यांना शिकविले या प्रतापें उद्यापन दसऱ्याच्या सुमुहूर्तावर करण्यात आलें, व विद्यार्थ्यांना सटीक भगवद्गीतेची एक एक प्रत पारितोषिक म्हणून देण्यात आली हा उद्यापनाचा समारंभ टिळकांच्या हातून साजरा व्हावा अशी दुर्गाबाईंची फार मनीषा होती व ती पूर्णपणें सफल झाली टिळकांनी ह्या समारंभाचें अप्यसस्थान आनदानें पत्करलें व आपल्या मापणात स्त्रियांच्या दानधर्माच्या व प्रतवैकल्याच्या हल्लीच्या कल्पनेला नवीन वळण लावण्याचा प्रयत्न केल्याबद्दल दुर्गाबाई जोशी यांचा आदरयुक्त भाषेत

गौरव करून व अशाच तऱ्हेच्या प्राचीन काळीं भरत असलेल्या मोठमोठ्या शान-
सत्राची माहिती साणून समेत जमलेल्या मंडळींना व विद्यार्थ्यांना बहुमोल असा
उपदेश केला. या समारंभानिमित्त ओकशास्त्री यांनी खाली दिलेले श्लोक रचले
होते व त्याच्या छापील प्रतीहि त्या वेळीं समेत वाटण्यात आल्या होत्या—

क ते जगन्मान्य महानुभावता । क माननेपा च मया प्रयोजिता ॥
इदां मदीयां तु विभाव्य भावनाम् । गृहाण गीतामुपदीकृतामिमाम् ॥
इति सभाध्यक्ष लोकमान्य वाल गगाधर टिळकमुद्दिश्य—

जोशीवशवतंसो दैन्यवनच्छेदने शितः परशुः ।

सुगृहीत नामधेयो भर्ता यस्यास्तु परशुरामोभूत् ॥

साहं तच्चरणांबुजदासी दुर्गा तदीय कृपयैव ।

चातुर्मास्यनिमित्तक नियममिममशकृत्वम् प्रपूरयितुम् ॥

अवहितमनसाधिगता विद्या युष्माभिरत्र वालवरा ।

इति तुष्टया मयैषा दत्ता गीतास्तु वः सदा भूषा ॥

यातील लोकमान्य शब्द शास्त्रीशुवानी बुद्धिपुर सर घापरलेला आहे त्याबद्दल
त्या वेळीं थोडी वाटाघाटीहि झाली होती. हे श्लोक अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्याहि
पाहण्यात पुढें आले होते कदाचित् अण्णासाहेबाना ज्युविलीसमारभाच्या वेळीं
भाषण करताना ओकशास्त्रयांच्या 'लोकमान्य' या शब्दाचें सहज स्मरण
होणेंहि संभवनीय होतें. कदाचित् त्या प्रसर्गां तो शब्द त्यांच्या मुखातून सहज
स्फूर्तीनिहि बाहेर पडला असेल !

योगायोग मोठा विलक्षण असतो असें म्हणतात तें मात्र सरे. ह्याच दुर्गा
बाई जोशी याचे पति परशुराम शळकृष्ण जोशी हे कित्येक वर्षे टिळकाचा
एखाद्या हाडवेऱ्यासारखा द्वेष करीत असत, आणि कारण काय तर मुळीच
काहीं नाही ! तो प्रकार फारच मौजेचा आहे. जोशी हे पुण्यातील एक गर्भ
श्रीमंत सुखवस्तु गृहस्थ होते. माझ्या आठवणीप्रमाणें ते जवळ जवळ दहा
वर्षे टिळकाचा कारणाधिवाय द्वेष करीत होते ! टिळकाना 'मॅनर्स' नाहीत,
ते फार उद्दाम वृत्तीचे आहेत, गर्जिष्ठ आहेत असें ते नेहमीं म्हणत असें म्हण
ण्याचें तें एक कारण देत असत. कोठेंशी गाठ पडली असताना व चारदोन
वेळा त्यांनीं टिळकाना नमस्कार केला असताना टिळकानों त्यांना उलट
नमस्कार केला नाही, एवढेंच नव्हे पण त्यांच्याकडे त्यांनीं नुसतें दुकूनमुद्दा पाहिलें
नाहीं ! एवढ्या मोठ्या अपराधाबद्दल त्यांनीं टिळकाचा द्वेष करू नये तर काय करावें !
पण पुढें एके प्रसर्गां समस्कार असा शाला की, टिळकाच्याबरोबर मी एकदा
बोलत उभा राहिलों असताना त्यांनीं पाहिलें. मी कोणाबरोबर बोलत होतो

असें सहज त्यांनी मला मागाहून विचारलें. टिळकांचें नाव सांगितल्याबरोबर ते एकदम दचकून म्हणाले 'काय, ते टिळक होते ? अरे, मी तर मग दुसऱ्याच कोणा मनुष्याला आजपर्यंत टिळक म्हणून समजत होतो !' ही गोष्ट टिळकाना १९०५ साली वरील सभारमाचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याकरिता विनति करण्यास गेलों होतों त्या वेळीं मी सांगितली. तेव्हा ते हसून म्हणाले 'मग तर मला या सभारमाचें अध्यक्षस्थान अवश्य स्वीकारलें पाहिजे !'

(२) तरुण मुलांनी उच्छृंखल वनावें अशाच तऱ्हेची टिळकाची त्यांना शिकवण असे, असा एक त्यांच्यावर आरोप करण्यात येतो. पण ह्या बाबतींत माझा एक लहानपणाचा छोटासा अनुभव सांगण्यासारखा आहे. १८९५ सालची पुण्याची काँग्रेस अनेक कारणांमुळे प्रसिद्ध आहे. त्या वेळीं प्रथम टिळक व वें. गाडगीळ हे उभयता रिसेप्शन कमिटीचे सेक्रेटरी होते. पण पुढें पुणेकर व मुंबईकर नेमस्त मंडळींचें व टिळकाचें न पटल्यामुळे टिळकानी आपल्या सेक्रेटरीच्या जागेचा राजीनामा दिला. आम्ही मुलें काँग्रेसकरिला व्हॉलंटियर झालेले होतो. टिळकानी राजीनामा दिल्याबरोबर आम्हीहि आपले राजीनामे पाठवून दिले. मोराच्या नाचण्याचेंच अनुकरण करण्याचा हा आमचा प्रकार होता हें उघड आहे. पण त्या वेळीं आम्हाला त्याचें कौतुक वाटून टिळक त्याबद्दल आपल्याला शाबासगी देतील अशा भावनेनें आम्ही त्याच्याकडे गेलों व थोड्याशा आत्मप्रौढीनें आमच्या राजीनाम्याची कथा त्यांना निवेदन केली ! पण " तुम्ही केलें हें बरें नाहीं, मोठ्या माणसाच्या क्लिष्ट स्वरूपाच्या वादात तुम्ही मुलांनी पडू नये. तुम्ही काँग्रेसचे व्हॉलंटियर आहात, टिळकाचे किंवा गाडगीळाचे नव्हत " वगैरे उलटा उपदेश करून त्यांनी आमची निराशा केली !!

आले होते. 'शॅक्स' या सर्हीने एका परोपकारी गृहस्थाने त्या लेखातील काही भागाचे इंग्रजी भाषांतर टाईम्समध्ये प्रसिद्ध करून 'असल्या लेखकाला अदमानाची हवा खाण्यास का पाठवू नये ?' असा सवाल केला होता त्याचबरोबर केसरीतील काही लेखांचेहि उतारे प्रसिद्ध केले होतेच महाराष्ट्रमित्रकारावर त्या लेखाबद्दल खटला होणार व महाराष्ट्रमित्राचे त्या वेळचे तरुण संपादक सातारच्या काही लोकांच्या भिडेस्तव लेखकाचे नाव सांगून आपण माफी मागून मोकळे होणार अशी सातारच्याहून बातमी आली. अशा स्थितीत टिळकाना जाऊन भेटण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हते. आपल्या पत्रात प्रसिद्ध झालेल्या लेखाबद्दलची जबाबदारी स्वतःवर न घेता लेखकाला सरकारच्या तोंडी देणे ही गोष्ट तर टिळकाना उघड उघडच पसंत पडण्यासारखी नव्हती. पण महाराष्ट्रमित्रकार जर तसे करणार असतील तर मी काय करावे हा माझ्या दृष्टीने मुख्य प्रश्न होता ! लेखात तसे विशेष काहीच नव्हते त्याला काही विशिष्ट परिस्थितीमुळे कृत्रिम महत्त्व आले होते पण सरकारने खटला केला आणि महाराष्ट्रमित्रकारांनी माफी मागितली तर आपल्यालाहि माफी मागितल्याशिवाय किंवा मुक्ताख्यानं तुरुंगात गेल्याशिवाय झालज नाही अशी स्थिति होती एकाने माफी मागितल्यावर दुसऱ्याने आपला बचाव तरी कसा करावयाचा ? आणि केला तरी तो अर्थातच लगडा ठरणार. लेखाबद्दल माफी मागण्याचा प्रसंग येऊ नये अशी साहाजिकच इच्छा होती, पण तुरुंगात जाण्याचा प्रसंग येऊ नये हीहि इच्छा तितकीच प्रबल होती ।

वरील मजकूर १९२४ साली मी लिहित आहे या वेळी महात्मा गांधींच्या दिव्य प्रभावामुळे राजद्रोह, तुरुंग वगैरे गोष्टी रोजच्या परिपाठातल्या होऊन गेल्यासारख्या आहेत पण सत्तावीस वर्षांपूर्वीचे १८९७ साल तसे नव्हते त्या वेळी राजद्रोहाच्या गुन्ह्याकरिता तुरुंगात जाण्यास तयार होणे ही गोष्ट अश्रुतपूर्व होती हे 'दिव्य' करण्यास कोणीहि खुषीने तयार नव्हते सर्वघ हिंदुस्थानात तरी असल्या निघळ्या छातीचा एकच पुरुष निघाला यावरूनच त्या वेळी हे दिव्य किती खडतर समजले जात होते याची कल्पना येईल तेव्हा 'महाराष्ट्रमित्र'कारांचे राहू धा, पण समजा, 'वेळ आली तर तुम्ही तुरुंगात जाण्यास तयार आहा की नाही' या टिळकाच्या रोखठोक प्रश्नाला मी होकारार्थी दिलेले उत्तर तितके मनापासून नव्हते ही गोष्ट त्याच्या लक्षात आल्याशिवाय राहिली नाही. ते हसून म्हणाले 'इतके घाबरण्याचे काही कारण नाही. लॉजिकच्या फॅलसीज किंवा ट्रिनेमेट्रीची उदाहरणे तेथे तर तुम्हाला उत्तम सोडवता येतील, आणि त्याचबरोबर जगातल्या फॅलसीजचाहि विचार करण्यास मुबलक वेळ मिळेल !' मी म्हणाले 'फॅसिलिटीज मिळतील तर पुढे फॅलसीजचा अभ्यास करावयाचा आणि शिवाय माझ्यासारख्या अर्धवट शिक्षण झालेल्या गरीब विद्यार्थ्याने तुरुंगात जाण्यापासून काय मोठासा फायदा होणार आहे !'

“ फॅसिलिटीज कोणत्याहि न दिल्या तरी तुरुगात विचार करण्याचें तुमचें स्वातंत्र्य तर काहीं सरकार हिरावून घेऊ शकत नाही ? ही गोष्ट खरी काँ, तुम्हाला यामुळें बी. ए, एम्. ए कदाचित् होता येणार नाही पण दुसरीहि अशी पुष्कळ कारणे असू शकतील काँ, तुरुगात न जाताना सुद्धा तुम्हाला बी. ए. किंवा एम ए होता येणार नाही. फरक एवढाच काँ, तुरुगाच्या ह्या 'अॅक्सिडेंटमुळें' देशकार्याला हमखास उपयोगी पडणारा एक माणूस आम्हाला मिळू शकेल ”

पण हा सुप्रसंग किंवा कुप्रसंग पुढें आलाच नाही ! महाराष्ट्रमित्रकर्त्यांनी माफीहि मागितली नाही व लेखकाचें नावहि सांगितलें नाहीं. कदाचित् अतस्य रीतीनें सरकारला नाव कळलें असूनहि लेखकाच्या क्षुद्रत्वामुळें सरकारने तिकडे दुर्लक्ष केलें असेल पण टिळकानीं मात्र त्या वेळीं महाराष्ट्रमित्राची बाजू उचलून घेऊन केसरीतील लेखापेक्षाहि त्याचें जास्त जोरानें समर्थन केलें व यातच त्याचा मोठेपणा होता.

(४) अशाच तऱ्हेचा दुसरा एक पण लहानसा प्रसंग त्यानंतर आणखी तीन वर्षांनीं आला होता. मी त्या वेळीं सीनियर बी. ए च्या क्लासात डेकन कॉलेजमध्ये 'रेसिडेंट स्टूडेंट' म्हणून होतो. कॉलेजच्या वार्षिकोत्सवाचे वेळीं डॉ. भाडारकर याचें व्याख्यान झाले इंग्रजी राज्यामुळें 'आगगाडी-तारायत्रादि किती तरी फायदे आपल्या देशाला झाले आहेत इंग्रजी राज्य नसतें तर मी कोठें तरी रत्नागिरी जिल्ह्यातील आपल्या खेडेगावीं स्नानसध्या करीत पळीपंचपात्री आपटीत बसलों असतो, अशा तऱ्हेचें त्याच्या विद्वत्तेला न शोभणारें व प्रसंगाला अनुचित असें लाबलचक पतोजीवजा भाषण डॉक्टरसाहेबानीं त्या वेळीं केलें. आम्हा विद्यार्थ्यांना तें भाषण रक्ष व कटाळवाणें वाटलेंच पण कॉलेजातील इतिहासाचे प्रसिद्ध प्रोफेसर मि वेन यानीं समारंभाचे अखेरीस डॉक्टरसाहेबाचे आभार मानताना 'या वेळीं शिवाजी असता तर तो उत्तम क्रिकेटपटु बनला असता बनाना फडणविसानींहि टेनिसच्या डावात 'लव्हसेट' दिला असता' अशा तऱ्हेचें विनोदी भाषण करून डॉक्टरसाहेबाच्या अरसिकपणाबद्दल खूपच चोष्टा केली ! या दोनहि भाषणाचा रिपोर्ट मी केसरीला पाठवला होता तो केसरीत प्रसिद्ध करून त्यावर टिळकानीं थोडीशी विनोदी टीकाहि केली होती भरल्यातहि त्यावर काहीं 'नोटस्' आल्या होत्या डॉक्टरसाहेबाना किंवा त्यांच्या काहीं मित्रमंडळींना ही गोष्ट रुचली नाही. त्याच्या सागणीवरून त्याची कागाळी प्रथम सेल्बीसाहेबा पर्यंत व नंतर डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शनपर्यंत नेण्यात आली. केसरीतील पल्ल लिहिणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा धारकाहून शोध काढण्याची कामगिरी सेल्बीसाहेबानीं आपल्या काहीं भाषडत्या फेलोजना व स्कॉलर्सना सांगितली व डायरेक्टर-साहेबानीं भलत्याच स्मृतीवद्दल वेनसाहेबाचें कान उपटून केलेली चूक

कोणत्या तरी निमित्ताने दुरुस्त करण्याबद्दल हळूच हळूच हळूच कानमल त्यांना सांगितला. बेनसाहेब विचारे साधे भोळे, त्यांनी लागलीच एका लेखकाचा प्रसंग साधून “ तुम्हा लोकाना (म्हणजे अर्थात् इडिअन्सना) सेल्फ-रिस्पेक्ट म्हणजे स्वाभिमान कसा तो मुळीच माहीत नाही परवाचेंच उदाहरण पाहाना ! आपल्या डॉनिव्हर्सरीच्या दिवशी डॉ. माडारकराचे आभार मानताना मी केलेल्या भाषणाचा मलताच अर्थ करून त्यावर केसरीने व मराठ्याने टीका केली हा काय त्या पत्रकार्याचा स्वाभिमान झाला ? मी तशा अर्थाने काही बोललो नव्हतो .. ” वगैरे काही तरी असतद्ध भाषण करून त्या पापातून मोकळे होण्याचा प्रयत्न केला. बेनसाहेब म्हणजे माणूस उमदा. असल्या उमद्या स्वभावाच्या भाषणवर न केलेली चूक दुरुस्त करण्याची जबरदस्ती केली म्हणजे त्याची जी त्रेधा उडते ती काही विचारू नका ! एक पाप टाळायला जायें तर दुसरें दत्त म्हणून पुढें उभें राहतें.

ह्याहि भाषणाचा समग्र रिपोर्ट ताबडतोब केसरीत प्रसिद्ध झाला व त्याच-बरोबर बेनसाहेबांच्या ‘ सेल्फरिस्पेक्ट ’ वर केसरीत व नंतर मराठ्यात झणझणीत टीकाहि आली. केसरीत प्रसिद्ध झालेली दोनहि पत्रे कॉलेजमधल्याच कोणा तरी विद्यार्थ्याने लिहिली असली पाहिजेत याबद्दल कॉलेजच्या अधिकाऱ्यांची पानी झाली कारण दुसऱ्या व्याख्यानाच्या वेळी बाहेरची माणसे कोणीच नव्हती. तेव्हा त्या विद्यार्थ्याला शोधून काढून त्याच्या ह्या अविचारपिणाबद्दल नुसत्या कॉलेजातूनच काय पण युनिव्हर्सिटीतूनहि हाकालपट्टी करण्याचा सेल्फीसाहेबांनी चंग बाधला ! फेलोज आणि स्कॉलर्स त्या उद्योगाला लागले. कॉलेजमध्ये एक प्रकारची टेहळणी (Espionage) च सुरु झाली. क्लवात, निमखान्यात, रीडिंग रूममध्ये किंवा क्लासात कोण कोणत्या मिथाने काय बोलत आहे ह्याबद्दल जो तो साशक होत असत पण इतकें करूनहि शोध लागावा कसा ? शेवटी एका कल्पक फेलोने अशी कल्पना सुचवली की, ह्या प्रकरणाची विसवातमी केसरी ऑफिसात किंवा खुद्द टिळकाच्या घरून काढावयाची. गूळ लेखाचें हस्ताक्षरच सापडलें म्हणजे मग तो पक्षाच पुरावा झाला टिळकाशी ज्याचा खेह होता व त्याच्या घरी ज्याचें जाण येणें हात अशा गृहस्थाची काही मुलें त्या वेळी कॉलेजमध्ये होती त्यांच्या मार्फत हा प्रयत्न होणार होता. हें समजल्याबरोबर मी मुद्दाम जाऊन टिळकाना हा हकीकत सांगितली तेव्हा ते म्हणाले ‘ केसरी ऑफिस किंवा टिळकाचें घर म्हणजे काहा सेल्फीसाहेबाचा बगला नव्हे की, तेथला कोणताहि कागद चपराश्यान किंवा बटलरनें खुशाल उचलून आणून दुसऱ्याला दाखवावा ! हें घडणपण आम्ही कोल्हापूर-प्रकरणाच्या वेळेसच शिकलेले आहोंत सेल्फीसाहेबाना हा गुडघ्याला तुवड्या लावण्याचा रिकाम्या न्हाव्याचा उद्योग कोणी सांगितला ! तेथें त्याचें लॉजिक

किंवा फिलॉसफी काही उपयोगी पडावयाची नाही. जास्त काही गडबड केली तर घागा, म्हणजे त्यानाहि चांगले रिंगणावर घरू. डेक्कन कॉलेज म्हणजे सी. आय्. डी. चे ऑफिसर्स तयार करण्याचा कारखाना आहे की काय ?

(५) लेखाला अनुरूप, अन्वर्थक परंतु चित्ताकर्षक असा मथळा घालण्याची टिळकाना विलक्षण हातोटी साधलेली होती. हेडिंग पाहिल्याबरोबरच लेख वाचण्याची वाचकाची जिज्ञासा दसपट वाढली पाहिजे ! कित्येक वेळीं दुसऱ्याच्या लेखाचे नुसते हेडिंग बदलूनच त्या लेखाला ते विलक्षण स्वारस्य आणीत असत. वरील दुसऱ्या लेखाला मी 'प्रो. बेन व मेस्मेरिझमचा प्रयोग' असे हेडिंग दिलेले होते. त्यांनी लेख वाचल्याबरोबर ते हेडिंग बदलून 'साधे भोळे प्रो. बेन याचा स्वाभिमान' असे दुसरे जास्त अन्वर्थक व सूचक हेडिंग दिले. लेखाच्या मथळ्याला त्यांनी एकदा छियाच्या नथेची उपमा दिली होती. खरेच, नथेमुळे मूळच्या सौंदर्यात तर भर पडतेच पण मुळीच सौंदर्य नसले तरी ती उणीव काही अशी तरी भरून येते !

(६) केसरीचा पूर्वीचा आकार वाढवून किंवा पृष्ठे जास्त घालून केसरीची उपयुक्तता वाढविण्याची कल्पना जेव्हा टिळकाच्या मनात आली, तेव्हा वर्गणी किती वाढवावयाची हा प्रश्न अर्थातच उपस्थित झाला. मी त्यांना लिहिले की, केसरीची वर्गणी एक रुपयाच ठेवण्यात एक प्रकारची 'जादू' आहे. ह्या जादूने भारले गेलेले केसरीचे वाचक केसरीला हजारों नवीन वर्गणीदार मिळवून देतील. या वेळीं मी हैद्राबादेस होतो. पुढे लवकरच सुरतेची कॉग्रेस झाली, तेव्हा सुरतेस आम्ही उतरलो होतो त्याच 'धीकाट्या' च्या वाड्यात वरील विषयाची काही निवडक मडळींमध्ये खासगी चर्चा झाली महाराष्ट्रात आपल्या मडळीचे एक इंग्रजी दैनिक असावे. केसरीहि दैनिक करावा, निदान तो द्विसाप्ताहिक तरी असावा अशी एक मी सूचना केली. ही ऐकून टिळक म्हणाले 'आणि ह्या सगळ्या गोष्टी एक रुपया वर्गणीच्या जादूनेच घडवून आणावयाच्या की काय ? तुमच्या हैद्राबादच्या अधेर नगरांत कदाचित् 'टक्का शेर खाजा' मिळत असेल, पण ही मोंगलाई आमचेकडे नाही !'

(७) सुरतेस आमच्या 'धीकाट्या'लाहि एक प्रकारचे महत्त्व आले होते; 'धीकाटा' म्हणजे मध्ये मोठा चौक असलेला एक प्रशस्त चौसोपी असा वाडा होता. त्याच ठिकाणी राष्ट्रीय पक्षाच्या बहुतेक सर्व मभा भरत असत. पण त्याचेहि एक विशेष कारण होते. राष्ट्रीय पक्षाला आपल्या सभा भरवण्याला सुरतेस कोठे जागाहि मिळू नये अशा तऱ्हेचा आटोकाट प्रयत्न नेमस्त पक्षाच्या काही अभिमान्यांनी केला होता सुरत शहर म्हणजे फेरोजशहा मेघा याचे मानस पुत्र त्रिभुवनदास माळवी याचे माहेरघर आरल्या समतीशिवाय सुरतेस इकडे

पानहि तिकडे इलणार नाही, अशी माळवी यांना घमेंड होती व ती बऱ्याच अंशी खरीहि होती. त्यांच्या हस्तकांनी राष्ट्रीय पक्षाला आपल्या समा भरवण्याला प्रशस्त अशी जागाच मिळू दिली नाही. भोजनाची योग्य व्यवस्था स्वतंत्र असल्यामुळे आम्ही कांही मंडळींनी धीकांच्याच्या वाढ्यांत आपली उतरण्याची स्वतंत्र अशी सोय केली होती. तो सर्वच वाढा आमचे ताऱ्यांत होता, त्यामुळे दुसऱ्या प्रशस्त जागेच्या अभावी धीकांच्यातच राष्ट्रीय पक्षाच्या समा भरू लागल्या. समेला आगा न देण्याबद्दल वाढ्याच्या मालकाकडून प्रथम आम्हाला खाजगीच निरोप आला. आम्ही अर्थातच तिकडे दुर्लक्ष केले. तेव्हां जागा खाली करून देण्याबद्दल त्यांनी निकड लावली, पण तेहि आम्ही नाकारले. लयाडीने फसवून आमची तेथून हकालपट्टी करण्याचा थोडासा प्रयत्न करण्यांत आला. पण आमच्या बरोबरच्या कांही मंडळींच्या दक्षतेमुळे तोहि साधला नाही. शेवटी ज्वरदस्तीने कवजा घेण्याचा प्रयत्न होईल असा रंग दिसू लागला. तेव्हां आम्ही काय करावे हा प्रश्न आला. टिळकांनी स्पष्ट सांगितले की 'जागेचा कवजा तूर्त तुमचा आहे तो तुम्ही मुळीच सोडावयाचा नाही. माळकाला वाटले तर त्याने कोर्टाकडून इंजंक्शन आणावे. ज्वरदस्ती किंवा दांडगाई केल्यास त्याची जबाबदारी अर्थात् मालकावरच राहिल.' पुढे मालकांनीहि मग तो नाद सोडून दिला.

(८) अध्यक्षाच्या निवडणुकीला भरकॉंग्रेसमध्ये उपसूचना आणावयाची असे सर्तानुमते ठरल्यानंतरहि कॉंग्रेसचे नियोजित अध्यक्ष डॉ. राय विहारी घोष हे बंगाली आहेत एवढ्याच कारणाकरिता अश्विनी कुमार दत्त व मोतीलाल घोष यांच्यासारखे राष्ट्रीय पक्षाचे बंगाली पुढारीहि त्या उपसूचनेला कॉंग्रेसमध्ये उघड रीतीने अनुमोदन देण्यास तयार नव्हते, याचेहि टिळकांना एका दृष्टीने कोतुक वाटले. त्या वेळी सहजगत्या त्यांच्या तोंडांतून खालील उद्गार बाहेर पडले—“नाही तर आमचे XXX पहा ! एवढी महाराष्ट्रीय मंडळी येथे आहेत; पण ते कधी इकडे आले किंवा कोणाच्या भेटी घेतल्या किंवा कोणाला चार समजुतीच्या गोष्टी सांगितल्या, असे कांही केले असते तर लोकांनाहि आपलेपणा वाढून विनाकारण वाढत चाललेल्या विरोधाला कांही तरी आळा बसला असता.”

(९) कॉंग्रेसच्या दुसऱ्या दिवशी मंडपांत जी दंगल उडाली ती टिळकांनी पूर्वसंकेताप्रमाणे जाणूनबुजून घडवून आणली अशी त्या वेळी सर्तस समजत झाली होती व अजूनहि पुष्कळ लोक ती खरी आहे असे मानतात. पण हे केवळ असत्य आहे. कॉंग्रेसच्या पहिल्या दिवशी मुख्दनाथ वानर्जीना कांही मंडळींनी आरडाओरडा करून बोलू दिले नाही ही गोष्ट स्वतः टिळकांना मुळीच आवडली नाही. कॉंग्रेसमध्ये राष्ट्रीय पक्षाचे बहुमत नव्हते. आपल्या अल्पसंख्याक पक्षाचे का होईना पण स्वतंत्र अस्तित्व कॉंग्रेसमध्ये स्थापित झाले तरी तूर्त भरस आहे. बहुमत

यदा नखलें तरी पुढच्या वर्षी आपल्या बाजूवें होईल किंवा त्याच्या पुढच्या वर्षी होईल. तोंपर्यंत राष्ट्रीय पक्षानें काँग्रेसमध्ये राहूनच जेवढ्या गोष्टी करता येतील तेवढ्या कराव्या असें त्यांनीं आपलें स्पष्ट मत दिलें होतें. पण फेरजेजशा मेघा याच्या अरेरावी व चढेलपणाच्या वर्तनामुळें काहीं मडळी अगदीं चिडून गेली होती. त्यामुळें निदान अध्यक्षाची निवडणूक तरी सरळपणानें होऊ देऊ नये असा त्याचा कटाक्ष होता. त्यातून सुरेंद्रनाथ बानर्जींनीं आपल्या काहीं उद्गारानीं राष्ट्रीय पक्षाला दुखावले होतें तोहि राग त्याच्या मनात होताच. कदाचित् सुरेंद्रनाथाच्या ऐवजी दुसऱ्या कोणी पुढान्यानें अध्यक्षाची सूचना पुढें माडली असती तर पहिले दिवशीं झाला इतका आरडाओरडा झाला नसता पण काहींहि असलें तरी पहिले दिवशीं झालेला प्रकार टिळकाना पसत पडला नाहीं. यासबधीं झालेल्या दोन्ही तिन्ही खासगी वाटाघाटींच्या वेळीं मी हजर होतों अध्यक्षाच्या निवडणुकीलाही आपल्याला पद्धतशीर विरोध करता आला असता, पण नुसती दगळ करण्यात काय अर्थ होता ! असें त्यांनीं आपलें स्पष्ट मत दिलें होतें.

अध्यक्षाच्या निवडणुकीला भर काँग्रेसमध्ये उपसूचना आणण्याचें काम शेवटीं सर्वानुमते टिळकाच्यावर सोपवण्यात आलें. परंतु त्यांनीं आपल्याकडून स्पष्ट सांगितलें होतें कीं, 'बहुमत आपल्या बाजूवें नसल्यामुळें ही उपसूचना अखेर नापास होईल. आजपर्यंतची पद्धत अशी होती कीं, काँग्रेसच्या अध्यक्षाची निवडणूक एकमतानें व्हावयाची. तेव्हा त्यातलें स्वारस्य कमी करण्याकरिताच फक्त आपल्या उपसूचनेचा उपयोग होईल, हीहि गोष्ट काँग्रेसच्या इतिहासात आजपर्यंत घडून आली नाहीं अशी होईल. पण सर्वांनीं शातपणा घरला तरच हें होणार आहे... ..' ह्याप्रमाणें सर्वांनीं कबूल केलें नंतर काँग्रेसमध्ये येणाऱ्या दुसऱ्या ठरावापैकीहि कोणकोणत्या ठरावावर कसा विरोध करावयाचा याचीहि साधारण चर्चा झाली. यावरून काँग्रेस उघडून लावण्याचा टिळकाचा पहिल्यापासूनचाच बेत होता, हें म्हणणें किती खोटे आहे हें दिसून येईल. ठरल्याप्रमाणें सुरेंद्रनाथाचें माघण सुरळीतपणें पार पडलें. कोणी हू कीं चू सुद्धा केलें नाहीं पण टिळक आपली उपसूचना काँग्रेसपुढें मांडण्याकरिता जेव्हा प्लॅटफॉर्मवर जाऊ लागले त्या वेळीं त्यांना प्लॅटफॉर्मवरच न येऊ देण्याचा अश्लाघ्य प्रयत्न काहीं मडळींकडून करण्यात आला. मी तेथून सुमारे चार-पाच हातांच्या अंतरावरच प्रेस-रिपोर्टरच्या लाईनमध्ये बसलेला होतों. त्यामुळें मला या सर्व गोष्टी प्रत्यक्ष पाहण्यास सापडल्या टिळकाना घका देण्यापर्यंत मजल गेली. तेव्हा नागपूरचे डॉक्टर गद्रे व आणखी एक-दोन मडळी प्लॅटफॉर्मवर घुसली. तरी सुद्धा टिळकाना अध्यक्षाच्या खुर्चीपर्यंत पोठ्या कष्टानें जाता आलें. टिळक बोलावयाला आरम करणार तोंच नेमस्त पुढान्याच्या अनुयायांनीं 'नो' 'नो' चा गोंगाट सुरू केला. एका सदस्यद्वयानें त्याच्या अगावर खुर्ची फेंकली व दुसऱ्या धकानें

त्याच्याशीं लगट करून त्यांना प्लॅटफॉर्मवरून खाली ओढण्याचा प्रयत्न केला. त्या प्रसर्गा पडित मदन मोहन मालवीय जर मध्यें आडवे आले नसते तर टिळकाना खातीनें काहीं तरी इजा झाली असती मडपात आरडाओरडा व गोंगाट सारखा चालूच होता त्याच वेळीं इतिहासप्रसिद्ध पुणेरी जोडा प्लॅटफॉर्मवर फेंकण्यात आला व त्याच्या अशुभ आगमनामुळे भिऊन जाऊन फेरोजशहा मेधा मागच्या दारानें बाहेर निघून गेले, पुढें काय झालें हें सर्वश्रुतच आहे, व तो इतिहास कथन करण्याचें हें स्थळहि नव्हे.

झालेल्या प्रकारामुळे अरविंद घोस याच्यासारखीं माणसेसुद्धा दिद्मूढ होऊन गेल्यासारखीं झालीं होती. दगा आटोपल्यानंतर टिळक, अरविंदबाबू व इतर काहीं मडळी मागच्या बाजूच्या एका तबूत काहीं वेळ यावली होती. तेव्हा टिळक अरविंदबाबूना म्हणाले 'इतके इतश (नव्हेंस्) होण्याचें काहीं कारण नाही. असल्या समा मोडण्याच्या दगलीचा आम्हाला पुण्यास पुष्कळदा अनुभव आलेला आहे.' आमच्याबरोबर हैद्रावादेहून आलेले एक डेलिगेट, दिनकर नारायण पटवर्धन याच्या डोक्याला एका गुडाच्या लाठीनें भयकर जखम झाली होती. मडपात झालेल्या दग्यामुळे पोलिसाकडून काहीं धरपकड होण्याचा संभव होता. पटवर्धनाच्या जखमेची इकीकत मी जेव्हा टिळकाना सांगितली तेव्हा ते म्हणाले, 'पोलिसाकडून काहीं पकडापकडी झाल्यास ही पटवर्धनाची जखम आपल्या बाजूनें उत्तम पुरावा होईल कारण मारामारी कोणां केली, हें यावरून थिनतोड शकित होणार आहे.'

दिले 'चागला स्वयंपाक करण्याबद्दल आभार मानून घेण्याइतक्या आमच्या महाराष्ट्रातील स्त्रिया पाश्चात्य स्त्रियाप्रमाणे अरसिक किंवा उपयुक्ततावादी नाहीत।'

(११) टिळक मंडाल्याहून सुटून आल्यानंतर मी प्रथम त्यांना भेटायला गेलो. त्या वेळी त्यांचा पहिला प्रश्न हा होता की, 'तुमच्या हैद्राबादच्या नवाबसाहेबांनी तुमचीहि उचलबागडी केलीना ?' मी म्हणालो 'नवाबसाहेबांनी काही नाही, पण रेसिडेंटबहादुरांनी केली पण सी आय डी ने माझ्याविरुद्ध केलेल्या रिपोर्टात मी आपला भाषा आहे असा एक रिपोर्ट होता।' त्यावर ते हसून म्हणाले, 'याचेच नाव सी आय डी, नाही तर खऱ्या रिपोर्टाला सी आय डी पाहिजे कशाला ?'

(१२) इंग्लिश लोकांच्या खऱ्या स्वरूपाची ओळख ज्या थोड्या लोकांना झाली होती त्यात लोकमान्य आग्रगण्य होते पण इतके असूनहि ब्रिटिश कोर्टावर त्यांचा जो विलक्षण विश्वास होता त्याबद्दल प्रत्येकाला आश्चर्य वाटत असे कायद्याचा कीस काढून कोर्टांच्या शेवटल्या पायरीपर्यंत माडत जाणे या गोष्टीचे जणु काय त्यांना वाळकडूच मिळाल्यासारखे होते, अशी सर्वसाधारण समजूत आहे ज्युविलीच्या वेळेसच त्यांच्यावर जामिनकीचा खटला झाला जामिन घेण्याबद्दल झालेल्या हुकमावर हायकोर्टात अपील दाखल झाले होते त्या वेळी खऱ्याच्या कायदेशीर स्वरूपाबद्दल व अपिलात करावयाच्या तक्रारीबद्दल व होणाऱ्या निकालाच्या अदाजाबद्दल त्यांचे माझे बरेच बोलणे झाले होते खालच्या कोर्टात फिर्यादीतर्फे म्हणजे सरकारतर्फे गायडर याची साक्ष घेतली नाही, त्यामुळे कायद्याच्या दृष्टीने जरूरीच्या परंतु न्याय-अन्यायाच्या दृष्टीने विशेष महत्त्वाच्या नसलेल्या काही गोष्टी शाब्दिक होण्याच्या तशाच राहून गेल्या ह्या फिर्यादीपक्षाच्या वैगुण्यावर त्यांचा फार कटाक्ष होता, व बॅ जिना यानी या मुद्यावरच अपिलाच्या सुनावणीच्या वेळी जोर द्यावा असा त्यांचा आग्रह होता हा कायद्याचा कीस काढण्याचा प्रकार इल्लींच्या जज्जाना तितका मानवत नाही फिर्यादी पक्षाच्या असल्या वैगुण्याने आरोपीचे तसेच काही विलक्षण नुकसान झाल असेल तर एखादे वेळी असल्या तक्रारीचा फायदा होतो एरवी असल्या तक्रारीने जज्जाचे मनावर उलट परिणाम होण्याचा संभव जास्त हे माझे म्हणणे त्यांना अर्थातच पटले नाही कायद्याचा कीस काढून राजकीय स्वरूपाच्या खटल्यात ब्रिटिश कोर्टात न्याय मिळवण्याच्या त्यांच्या विलक्षण आशावादिवाबद्दल मी आश्चर्य प्रदर्शित केले तेव्हा ते म्हणाले—' ब्रिटिश कोर्टावरील भासा विश्वास अनाठायी आहे असे पुष्कळ लोक म्हणतात, पण एकदोन महत्त्वाच्या गोष्टींचा ते विचार करीत नाहीत ब्रिटिश लोक हे जाल्याच कायद्याचे अभिमानी आहेत अन्याय करावयाचा असला तरी ते कायद्याच्या कलमाराली करतात, तेव्हा त्यांच्याच

शस्त्राचा उपयोग त्यांच्याविरुद्ध करावयाचा एवढाच उद्देश प्रिन्सी कौन्सिलपर्यंत मांडत जाण्यांत किंवा कायद्याचा कीस काढण्यांत असतो. एखादे वेळेस त्यांच्या जातिस्वभावाचा फायदा मिळतो, पण न मिळाला तरी त्यांच्या अन्यायाचें हिडीस स्वरूप सगळ्या जगाला दाखवावयाला मिळतें. हा काय थोडा फायदा आहे ! लोकजागृति करण्याचें हें एक अमोघ शस्त्रच आहे.

(१३) आम्ही डेक्कन कॉलेजमध्ये असतांना 'संस्कृतांत टिळक श्रेष्ठ की, भांडारकर श्रेष्ठ' असा एकदां वाद लिघाला होता. कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांचाच तो वाद; तेव्हां त्यांत सहजिकच दोन पक्ष झाले होते. आम्ही अर्थातच टिळकांच्या वाजूचे होतो. शेवटीं कॉलेजांतिल संस्कृत शास्त्रीबोवापर्यंत तें प्रकरण गेलें. त्यांना टिळक व भांडारकर दोघांचीहि माहिती होती. परंतु त्यांनीं आपला निर्णय भांडारकरांच्या वाजूनें दिला. आम्हांला साहजिकच थोडें वैषम्य वाटलें. तेव्हां एकदां संधि साधून आम्ही त्याबद्दल टिळकांनाच प्रश्न केला. 'मला संस्कृत भाषेची केव्हांहि 'डिफिकल्टी' आली कीं मी प्रथम भांडारकरांकडे जातो, यावरून संस्कृत चांगलें कोणाचें याचा तुम्हीच निर्णय करा' असें मार्मिकपणाचें उत्तर देऊन त्यांनीं आमचीच फजीति केली !

(१४) लेखक या दृष्टीनें त्यांची योग्यता फार उच्च दर्जाची होती, वर्तमान-पत्रांतिल भाषेला नवीन वळण त्यांनीं लावलें. परंतु याहि बाबतींत त्यांच्यावरहि मात करणारे गृहस्थ त्यांच्याच शिष्यवर्गांत उत्पन्न झाले आहेत. केसरींतिल केळकरांचे कांहीं लेख टिळकांच्या लेखांपेक्षांहि जास्त सरस वठलेले आहेत. दिल्ली-दरबाराच्या वेळेस दिल्लीवर लिहिलेला केळकरांचा केसरींतिल अप्रलेख ह्या गोष्टीची साक्ष कोणालाहि पटवील. पुष्कळ वेळां असे प्रसंग आले आहेत कीं, केसरींतिल केळकरांनीं लिहिलेल्या लेखांची टिळकांचे लेख म्हणून तारीफ करण्यांत आली होती, व स्वतः टिळकांनीं लिहिलेले कांहीं लेख लोकांना नीरस वाटल्यामुळें त्यांची जबाबदारी केळकरांवर ढकलली गेली होती. केसरींत एक-दोन आठवडे फडक किंवा चुरचुरीत लेख न आले तर केसरी शिळपट झाल्याबद्दल तक्रारीची पर्तें लोकांकडून खुद्द टिळकांकडेहि जात असत. एकदां एक गृहस्थ अशीच तक्रार घेऊन त्यांच्याकडे गेले होते, व केसरी दुसऱ्याच्या हातांत घावा अशी त्यांनीं त्यांना विनंति केली. त्यावर टिळकांनीं त्यांना उत्तर दिलें कीं, 'गेल्या महिन्यांतिल सधेंच केसरीचे अंक माझ्याच हातचे आहेत. ते जर तुम्हाला पसंत नाहींत तर

केसरी दुषण्याच्या हातात देणें हाच एक मार्ग मला प्रशस्त वाटतो ! नेहमी चुरचुरीतपणा किंवा खमगपणा आणावयाचा कोठला ?

श्रीपाद महादेव माटे

[एम् ए, अस्पृश्यतानिवारण-कार्यकर्ते, पुणे]

लोकमान्य विलायतेस जाण्यासाठी निघण्याच्या आधीची गोष्ट. मी व माते मित्र हरिमाऊ फाटक सर्व हिंदूना प्रवेश मिळेल असे देवालय बांधण्याच्या नादात होतो. मी एके दिवशी रा. रा व्ही आर शिंदे याजकडे जाऊन म्हणालो की, “आमची अशी अशी कल्पना आहे, आपल्याला काय वाटते ?” यावर त्यांनी उत्तर द्यावयाचें तें दिलें पण त्याच्यापूर्वी मला विचारिलें की, तुम्ही टिळकाकडेून आला आहात काय ? मला याचा अर्थ कळेना. मी त्या वेळेपर्यंत टिळकाच्याशी एक शब्दहि बोललो नव्हतो आणि हे मला असें का विचारतात ? असें मला वाटलें. म्हणून मी रा. शिंदे याना म्हणालो “माझ्या मनात ही देवळाची कल्पना येताच, तुम्ही या अस्पृश्य विषयातील जाणते म्हणून तुम्हासच पाहिल्यादा विचारावयास आलों. माझी व टिळकाची मुळीच ओळख नाही ” रा शिंदे म्हणाले “मी तुम्हास असें विचारलें याचें कारण इतकेंच की, टिळक ही कल्पना मजबूत बोलले होते व ही जर अमलात आली, म्हणजे असें मंदिर जर झालें, तर फार नामी गोष्ट होईल, असें म्हणाले होते.” आपल्या मनात असलेली कल्पना खुद्द लोकमान्याच्याहि मनात आलेली आहे हें पाहून मला आनंद झाला व त्याची स्वतःची गाठ घेऊन ते या विषयासबर्षी काय बोलतात तें पाहवें म्हणून त्याजकडे जाण्याचें मी ठरविलें.

रा. दत्तोपत आपटे म्हणजे प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक व तेव्हाचे विप्रमय अगतचे संपादक हे आमच्या हरिमाऊचे मित्र व टिळकाच्या उत्तम परिचयाचे. तेव्हा माझी टिळकाशी मुलाखत त्याच्या द्वारा घडवून आणण्याची योजना हरि माऊनी केली. ठरल्याप्रमाणें सकाळीं आठवाच्या सुमारस मी गेलो. लोकमान्याच्या राहत्या घरात माझीवरील मधल्या सोप्यात आम्ही बसलों. लोकमान्य आराम-खुर्चीवर बसले व मला समोरील खुर्चीवर त्यांनी आग्रहानें बसविलें. मी माझी कल्पना सांगितली. सागताना माझे विषयान्तर होत आहे असें त्यांना

घाटले की ते म्हणत "तें निराळें." असें दोन-तीनदां झाले. माझ्या प्यानांत इतकेंच आले की, मी फार विस्तारानें बोलवें अशी त्यांची इच्छा नाही. असो; माझ्या कळनेवर लोकमान्य फार ठासून व रेंखीव बोलणें बोलले. "ही खटपट तुम्ही जरूर करा; सर्व हिंदु देवळांत एकत्र जमविणे हे अगदीं इष्ट आहे," असें ते म्हणतांच मी म्हणालों 'आम्ही थोडी योजनाहि केली आहे' व तिचें रूप थोड्यांत सांगितलें. त्यावर ते म्हणाले "उगाच खोपट बांधूं नका. मी परत विलायतेहून येईपर्यंत यत्न करा. मोठ्या मुंबईच्या माट्यालाहि अंत येण्याला लाज वाटणार नाही असें चांगलें मध्य मंदिर बांधा. मी तेथें येईन व सर्वांसमोर मला जें बोलायचाचें तें-Announcement स्पष्टपणानें बोलें." हे त्यांचे शब्द ऐकून मला अतिशय आनंद झाला. त्यांचें मत निश्चित व मांडणेंहि निश्चित. मी त्यांना समातून वगैरे शेंकडों वेळां पाहिलें होतें. नजीकहून पाहून व त्यांचें रेंखीव बोलणें ऐकून माझा आदरभाव द्विगुणित झाला. शेवटीं मी म्हणालों "हें आपलें मत मी प्रसिद्धपणें बोललों व त्याचा Propaganda च्या कामी उपयोग केला तरी चालेलना?" लोकमान्य लागोलाग उदारले "खुशाल करा." हा प्रश्न मी संकोचानेंच केला होता. पण त्याचें उत्तर मात्र एकदम व खुलासेवार आलें. इतकें बोलणें होत आहे तोंच व कदाचित् तें पुढें चालू राहील असें वाटत असतांना रा. भट अंत आले व लोकमान्यांच्या आजारी असलेल्या मुलाला पाहावयास डॉक्टरला घेऊन आल्याचें त्यांनीं सांगितलें. मी विषय संपविला व नमस्कार करून निघालों.

वामन कृष्ण दातार

[प्रमुख नट, महाराष्ट्र नाटक मंडळी.]

१९२३ च्या सुमारे आक्टोबरमध्ये आम्ही कर्नाटकांत जात असतांना वाटेंत एका विद्वान दशग्रंथी वैदिकाकडून लोकमान्यांसंबंधीं मला बरीच नवीन माहिती मिळाली. तीवरून लोकमान्यांचें ऋग्वेदाचें वाचन व अध्ययन किती सूक्ष्म आणि मर्मग्राही होतें याचा बोध होतो. लोकमान्यांनीं ऋग्वेदांतील कित्येक कूटप्रश्नांची समाधानकारक व विनतोड उत्तरें देऊन वैदिक वाङ्मयावर नवीन प्रकाश पाडला आहे. पुढें दिलेली माहिती आजवर प्रसिद्ध झालेल्या लोकमान्यांचे कोणत्याहि चरित्रांत आलेली नाही म्हणून तिची नवलगई विशेष आहे.

(१) इहो उपलब्ध असलेली ऋग्वेदसहिता अपूर्ण असून त्यातील कश्यप ऋषींनी पाहिलेली सहस्र सूक्तं व अगिरस ऋषींनी पाहिलेली सहस्र सूक्तं गहाळ झाली असल्याचें लोकमान्यांनी सर्वानुक्रमाच्या ७ व्या व ४३ व्या खंडातून दाखवून दिलें

(२) क्षत्रियांनी पुरोहिताचें गोत्र स्वतः ला लावून घेण्याची वचनें व रूढि आहे त्यावरून क्षत्रियाना स्वतः गोत्रच नाहीं अशी सर्वांची समजूत आहे परंतु लोकमान्यांनी श्रौतसूत्राच्या वाराव्या अध्यायातील १५ व्या खंडाच्या आधारातून, क्षत्रियाना पुरुरव हें गोत्र असून, मान व अपेल असे प्रवर असल्याचें दाखवून दिलें

(३) सहितेतील काही सूत्रांचे शेवटी कित्येक ठराविक चरण व ऋचा पुन पुन येत असतात उदाहरणार्थ, ५ व्या अष्टकातील ७ व्या अध्यायाच्या पहिल्या वर्गाच्या शेवटी आलेला चरण पुढें ७ व्या अष्टकाच्या चौथ्या अध्यायाच्या ११ व १२ वर्गांत पुन पुन येतो तसेंच तिसऱ्या अष्टकाच्या तिसऱ्या अध्यायाच्या १४ व्या वर्गाचे शेवटी आलेली ऋचा पुढें ८ व्या अष्टकाच्या चौथ्या व पाचव्या अध्यायांत १६ व्या व २५ व्या वर्गांचे शेवटी आलेली आहे याची उपपत्ति काय असावी ? असा पूर्वपक्ष करून लोकमान्यांनी खालील तर्क सिद्ध केला आहे—काही काही व्यक्तीना बोलताना समापणातून 'म्हटल म्हणजे' 'समजल' 'थाल लक्षात' अशा प्रकारें तेच तेच शब्द पुन पुन बोलण्याची सवय असते तिला अनुसरून हे चरण व ऋचा पुन पुन आलेल्या असल्यात उपरिनिर्दिष्ट चरण वशिष्टाचे तोंडी व ऋचा विश्वामित्राचे तोंडी वारवार आलेल्या आहेत त्यावरून त्या त्या ऋषींना त्या त्या धवयी असल्यात हें सिद्ध होतें आणि त्या सर्वांवरून तसल्या सूत्रांचे ऋषि वशिष्ट व विश्वामित्रच आहेत हें अचूक ताडता येतें

(४) ऋग्वेदसहितेतील सजिवनी मथानें इक्ष्वाकु वशातील समाती राजाच्या सुवधु नामक पुरोहितास त्याच्या त्रिवर्गत्रजूनी जिवत केल्याचें ८ व्या अष्टकातील पहिल्या अध्यायाच्या १८ ते २५ वर्गांचे जिवनसूक्तानें लोकमान्यांनी दाखविलें आजवर दैत्यगुरु शुक्राचार्यापाशी असलेल्या सजिवनी विद्येसंबधानें पुष्कळाना जबरदस्त धका घाटत असे पण लोकमान्यांच्या वरील शोधानें पुष्कळ लोकांचें शकानिवारण होऊन समाधान झाल्यावाचून राहणार नाहीं

(५) राष्ट्र हें पारव्याच्या साहाय्यानें मजबूत असलेल्या घटवृक्षाप्रमाणें असावें, अशी गझनी घटना ऐतरेयब्राह्मणाच्या ७ व्या पचिकेंतील ३० व्या खंडात असल्याचें लोकमान्यांनी दाखवून दिलें

(६) ऋग्वेदसहितेंत अग्नि, वायु, उद्र, इद्र इ सुक्ते क्रमवार न येता तुटक तुटक व मार्गेंपुढें आलेली आहेत या अव्यवस्थेचें कारण काय असायें असा पूर्वपक्ष करून लोकमान्यानीं ब्राह्मणग्रंथातील एका गोष्टीच्या आधारेनें उत्तर दिलें. ही गोष्ट ऐतरेय-ब्राह्मणातील दुसऱ्या पंचिकेच्या १९ व्या खडात आहे

लक्ष्मण जनार्दन आपटे

[बी ए एलएल बी वकील, रावबहादूर, पुणे न्यु०चे मागी अध्यक्ष]

कठीण प्रसंगातहि लोकमान्याचा विनोदी स्वभाव दिसून येई. लोकमान्याची केस नामदार हायकोर्टांत चालू असता त्याचे बॅरिस्टर यास एफदा येण्यास जरा उशीर झाला तेव्हा तेथील एक तरुण तरतरीत बॅरिस्टर आपले एका बॅरिस्टर सोबत बरोबर लोकमान्याकडे गेले व 'आपले बॅरिस्टर यास येण्यास उशीर झाला असला तरी आम्ही मदत करण्यास तयार आहोंत' असें म्हणाले ते असें म्हणताच लोकमान्य हास्यमुद्रेनें म्हणतात -- "साळा सतरा वर्षांचे उपवर वधूस वीस बावीस वर्षांचे धराचे ऐवजीं दहा अकरा वर्षांचे दोन वर चालतील काय ?" तेव्हा तेथे मोठा हशा पिकून बॅरिस्टरद्वय तेथून मुकाट्यानें दूर गेले !

श्रीनिवास व्यंकटेश कौजलगी

[बी ए एलएल् बी वकील, होमरूल लीगचे व जुन्या राष्ट्रीय पक्षाचे एक पुढारी, विजापूर]

(१) माझा डेफन कॉलेजात प्रवेश आणि डेफन एज्युकेशन सोसायटीमधील फूट ही जवळ जवळ समकालीन होती कै गोखले, अगरकर एका बाजूला आणि कै टिळक, नामजोशी एका बाजूला, असा तो दखावा होता कॉलेजातील विद्यार्थ्यां तही दोन तट पडून सडाजगी वादविवाद चाले त्या वेळेपासून माझा ओढा टिळकपक्षाकडे होता तो अजूनहि तसाच आहे हे सांगण्यास मला मोठा अभिमान वाढतो आमच्या फानडी क्वात दे म गंगाधरराव हे अगरकर-गाखले पक्षाचे पुढारी असल्यामुळे त्या वेळी आमच्या क्वात सुद्धा वादाची रणें माजून रहात होती सुधारक व केसरी आणि त्यातील प्रतिपादित मते हेच मुख्यत वादाचे विषय असत याच नुमारास मी व काही मित्रमंडळींनी मिळून स्वदेशी कापड वापरण्याची शपथ घेतली होती ती आतापर्यंत पाळली आहे याला कारणे, सार्वे जनिक काकाचे उदाहरण व केसरीचा उपदेश ही होत क्रमिक अभ्यासाबाहेरचा आमचा तत्कालीन व्यवसाय म्हणजे पुण्यांतील टिळकाच्या प्रत्येक चळवळीत हजार असणे व त्याच्या उपदेशाने आमची मने मारून घेणे आणि त्याप्रमाणे आपापल्या गार्थी जाऊन त्या त्या चळवळी तें सुरु करणे हा अस. गणेशोसव, शिवाजीचा उसव, स्वदेशी चळवळ ही उळक उदाहरणे होत या सर्व गोष्टीत

(२) सुरतेच्या बलेड्याच्या वेळी लोकमान्याचें असामान्य धैर्य उत्कृष्ट रीतीनें लोकांच्या नजरेला आलें. सुरतेला जहाल-मवाळाचें कुरुक्षेत्र होणार हें जाणून दोनही पक्षांनीं जय्यत तयारी चालविली. नियोजित अघ्यक्ष रास विहारी घोस होते यामुळेंच घोंटाळा झाला. अघ्यक्षाची निवडणूक झाल्यानंतर त्यांच्याकरवीं टिळकपक्षाची मुस्कटदानी करावयाची व फल्फल्याच्या ठरावाला खधी करावयाचें असा मवाळ शिबिरातला सकल्प बाहेर फुटला. याला सुक्ति काय ? हा मोठा विकट प्रश्न उद्भवला.

टिळकांनीं अघ्यक्षाच्या सुनावणीला हरकत करावयाची असा निश्चय केला. याला वग प्रतिनिधी कबूल नव्हते. यात आपल्या प्राताचा अपमान होत आहे असें त्यांना वाटलें ! त्यांच्या साहाय्यावाचूनच विरोध करण्याचें ठरलें व टिळकांनीं तें काम आपल्या अगावर घेतलें. सभेंत बहुमत कोणाचें होणार हें सशयात होतें. सभेंच्या चालकांनीं गुडाची मदत घेण्याचें ठरविलें, ही गोष्टहि गुप्त राहिली नाहीं. अघ्यक्षाचा ठराव पुढें येताच विरोध करण्याकरिता टिळक प्लॅटफॉर्मवर उभे राहिले. त्यांच्यावर कोणी तरी खुर्ची फेंकली ! झालें, दगलीला सुरुवात झाली. दक्षिणी जोडा फडकला. टिळकांच्या अनुयायांनीं चाघाप्रमाणें उडी मारून उद्या सनाचा ताबा घेतला, व आपल्या नायकांच्या सभोवतीं ते उभे राहिले. इतकें होईपर्यंत अनेक वस्तूंचा अगावर वर्षाव होत असताहि आमचा धीरोदात्त नायक एक रेंसपरहि हलला नाहीं. मवाळाप्रणींचा कोठेंच पत्ता दिसेना. त्यांनीं फेव्हाव पोधारा फेला होता. इतक्यात बाहेरून गुडाचा ताडा सभास्थानीं आला. टिळकांना त्यांच्या मक्कांनीं सभाळून मडपावाहेर नेलें. गुडाच्या मान्याचा प्रतिकार करित असता मला चौघांनीं घेरलें व मारामारी करून पोलीस-चौकात नेऊन धसविलें. तेथें घोड्याच वेळात नागपूरची जलमी झालेली अनेक देशभक्त मंडळी आणण्यात आली. पुढें काहीं घेळानें पोलीस सुपरिटेण्डंट साहेब आले व झालेच्या प्रकाराबद्दल दिलगिरी प्रदर्शित करून त्यांनीं सर्वाना सोडून दिलें.

(३) सुरतेहून नंतर धुळशाला राष्ट्रीयीची प्राग्धि परिषद रावचहादूर गणेश व्यकटेश जोशी यांच्या अध्यक्षतेखाली भरली होती. त्या वेळीं मला मुख्य ठरावावर बोलण्याचा मान मिळाला होता. तो माझा पहिलाच प्रसंग होता. बोलतां बोलतां मी स्वातंत्र्य किंवा स्वराज्य नुसत्या ठरावानें मिळत नाहीं, त्याकरितां आत्माहुति देण्यास लोक तयार झाले पाहिजेत वगैरे बोलून शेपटीं किती लोक याप्रमाणें सर्वस्वावर पाणी ओढण्यास तयार आहेत म्हणून सवाल टाकला सभेंतून प्रत्युत्तर मिळण्यास विलंब होतोसा पाहून लोकमान्य 'All, All, '- (सर्व सर्व) असें मोठ्यानें ओरडले, त्यासरशीं टाळ्यांचा गजर झाला ! घरीं आल्यावर भीषुठ सापडें व लो. टिळक यांनीं सभेचें मन पर्जे अक्षमायल्याशिवाय व अनुसृत उत्तर देण्याची क्षात्री असल्याशिवाय भाषणांत असे सवाल टाकू नयेत म्हणून

प्रेमानें ह्यारा दिला अनुयायाना उत्तेजन देऊन स्फूर्ति उत्पन्न करण्याची त्याची हातोटी विलक्षण हाती

(४) लखनौला काढलेल्या स्पेशल ट्रेनमध्ये लोकमा याबरोबर प्रवास करण्याची सुवाधि मज्या मिळाली होती त्या वेळी त्याची सहिष्णुता व लोकउदानुवर्तित्व हे गुण पूर्ण निदर्शनास आले मुंबईसुट्यापासून लखनौपर्यंत प्रत्येक स्टेशनावर रात्रीच्या वेळी कडाक्याच्या थंडीची, किंवा झोंपेची पर्वा न करता धुम्या पेटवून वाघें वाजवीत लोकमान्यांच्या दर्शने-ठेने हजारों लोक जमले होते ! व प्रत्येक ठिकाणी लोकमायाना डब्याच्या दारात उमें राहून दर्शन देणे भाग पडे हा इतका प्रास त्यानीं हसत हसत सोसला दुसरे दिवशी सकाळीं जाग्रणामुळे त्याचें तोंड अज्ञान झालेले दिसत होतें परंतु आनंदी वृत्तीत तिळभरहि कमतरता नव्हती विश्रान्तीच्या स्पेशनावर बाकीची मंडळी स्नान, भोजन, फलाहार वगैरे करण्यात गुतन्ही असता त्यानीं त्यातल्यायात लहानसें व्याख्यान देऊन लोकाना उपदेश करावा, त्याच्या स्वागताबद्दल आभार प्रदर्शित करावे व पुढें चालू व्हाव या प्रवासान स्वतःच्या नैसर्गिक गरजाची बिलकूल पर्वा लोकमायानीं केली नाहीं त्याच्या व त्याच्या सर्व प्रातानील अनुयायांच्या आगमनानें लखनौच्या राष्ट्रीय समेत खग जोम उत्पन्न झाला व तेव्हा जी ही समा राष्ट्रीयानीं काबीज केली ती आतापर्यंत तशीच आपल्या हातान कायम ठेविली आहे लखनौला हिंदुमुसलमानांचा पहिला करार झाला, त्या वेळी लोकमायानीं मुसलमानबंधूच्या मागण्या सदळ हाताने कबूल केल्या या कराराचें पुष्कळसें श्रेय लोकमायाना आहे, यात शका नाहीं या करारामुळे स्वराज्यात मुसलमानाची वरचढ होऊन इतरास प्रास होईल ही भीति त्यांना कधीच शिवली नाहीं नोकरशाहीच्या हातात दडमूल होऊन राहिलेली सत्ता कोणत्याहि उपायानीं ढिली करावयाची हा त्याचा कृतसंकल्प होता या सक्रमणावस्थेंत ती कोणाच्याहि हातात गेली तरी कालांतरानें व आरल्या कर्तवगारीनें तिला योग्य मार्गावर आणता येईल असें ते म्हणत असत.

श्रीपाद केशव नाईक

[मुंबईत शिक्षणविषयक चळवळ करणारे एक गृहस्थ, मुंबई.]

(१) बळवंतराव टिळक २५ वर्षापूर्वी काँग्रेससाठी उमेदवार राहिले, त्या वेळी ' प्रभाकर ' पत्रांतून त्यांनाच निवडावे, अशा प्रकारचे लेख येत असत, त्यांत कै. काशिनाथ रघुनाथ मित्र, गणेश लक्ष्मण पागे व कै. मुकुंद बाळकृष्ण गुर्जर यांचे अंग असे. एके दिवशी गजानन मास्कर वैद्य यांच्या घरी मी बसलो होतो, त्या वेळी यांच्या घरी लोकमान्यांची स्वारी आली. ते आरामखुर्चीवर बसले. त्यांच्यासमोर रा. वैद्य आणि बाजूला मी बसलो. त्या वेळी ' स्टॅंडर्ड टाईम ' संबंधाची चळवळ चालली होती. तेव्हा त्यासंबंधाने त्यांचे झालेले मापण घेऊन माझी अशी खात्री झाली की, थोडक्यांत स्पष्ट व खुल्लासेवार विषय प्रतिपादण्याची कला यांच्यापासूनच शिकावी.

(२) १९०६ साली गिरगांव पोष्टामार्गे डॉ. नानासाहेब देशमुख यांच्या बंगल्यासमोर खुल्या जागेत स्वदेशवस्तुप्रचारिणी समेमाफत जंगी जाहीरसभा भरली होती. लांकडी हॅटफॉर्म केलेला होता. त्यावर प्रमुख मंडळी बसलेली होती. टिळक, त्यांच्या उजव्या हातास रा. मराठे व डाव्या हातास शेट तुकाराम जावजी, असे खुर्चीवर होते; आणि मी टिळकांच्या पायाजवळ बसलो होतो. त्या वेळी प. वा. चतुरसिंग यांच्यामुळे फोटांतल्या पोष्टखात्यांत संप झाला होता. मराठे यांनी तो मोडला. त्यांनी त्या लोकांना चकवले अशी

सदाशिव विनायक वापट

[लोकमान्यांचे एक लेखक; केसरी, सार्वजनिक सभा, टिळक स्वराज्यसंघ, टिळक स्वराज्य-संघ-स्मारक-ट्रस्ट या संस्थांतील एक नोकर व प्रस्तुत पुस्तकाचे संपादक व प्रकाशक, पुणे]

(१) सन १९०३ साली लोकमान्यास पाहण्याकरिता मी १४ वर्षांचा असताना मुद्दाम विंचुरकराचे वाड्यात गेलो होतो. लोकमान्य ह. म. प. भिंगार करबुवाशी बोलण्याचे भरात होते. ते म्हणाले “ बुवा, होम-हवनाचे वेळी स्थडिले कशी घालावीत वगैरेयद्दलचें शास्त्र आहे, पण त्याचा शास्त्रीय व आधुनिक दृष्टीने विचार केला तर त्यापासून काही नवीनच शोध लागणार आहे त्यावर मी येत्या गणेशोत्सवात व्याख्यान देणार आहे ” हें व्याख्यान झाल्याचें दिसत नाहीं

(२) सन १९०३ साली सातारा येथे एके दिवशी सकाळी मी मडईत गेलो होतो. ते व्याख्याच दिवस होते मोठे, रगास व वाघास उत्कृष्ट भशा व्याख्या त्या पाटीवाल्याने स्वस्त आवे सांगितले “ तू हे लहान आणि हिरवे आवे इतके महाग सागतोस, हें रे कसे ! ” असे मी त्याचे जवळच्या दुसऱ्या पाटीवाल्या घोंगड्यास विचारलें. तो म्हणाला, “ होय, सर्वच वामण आहेत, मोठे आहेत, श्रीमान आहेत, पण त्या पुण्याच्या टिळक वामणाची कोणास तरी सर येईल का ? तस ह्ये महाराज आव हीती ! ”

(३) परलोकवासी रा. व. वामनराव कोल्हाटकर याच्या पौनर्म्य ज्येष्ठ कन्येचा पुणे येथे मळेकराचे वाड्यात सन १९०३ साली विवाह झाला. त्या वेळी पानसुपारीस लोकमान्य आले असता, त्यांस जरा टोंचून वामनराव म्हणाले “ लग्नसमारंभाचे मुख्य वेळी सर्व मडळी जमली असताना आपण कसचे येता ? ” लोकमान्यांनी विनोदानें उत्तर दिलें “ अहो ! त्या वेळी नवरदेवाऐवजी माझे का प्रदर्शन करावयाचें होतें ! केव्हा तरी पासुनपारी घेतली म्हणजे झालें.”

लोकमान्याचे लहानपणापासूनचे एक मित्र रावबहादूर लक्ष्मण मोरेश्वर ऊर्फ अण्णासाहेब देशनाडे, पुणे (पे. हु. डे. कलेक्टर) याजकडून लोकमान्याबद्दल काही गोष्टी ऐकावयास सापडतील म्हणून मी त्याचेकडे गेलो होतो. त्या रानडे यांच्या चरित्राकरिता मुंबईचे रा. ठाकूर याचे सांगण्यावरून सातारचे रा. व. विठ्ठलराव पाठक मास्तर याजकडे मी गेलो असताना (ही हकीकत मागे मी केसरीत दिलेली आहे) त्यांनी त्या वेळी रानडे याजविषयी अति प्रेमानें गोष्टी सांगितल्या, त्याचीच मला या वेळी अण्णासाहेबाचे घरी आठवण झाली. फरक इतकाच की, मास्तरसाहेब हे आपणा स्वतः मध्ये व न्यायमूर्तीमध्ये काहीच फरक न मानून एका प्रमाणातील आपण साख्याच योग्यतेच्या मूर्ति

आहोत असं समजत, तसं मात्र आपणासाहेबाचें दिसलें नाहीं रानडे-टिळक यांच्या या दोषा राववहादूर मिनात हा फरक तेव्हाच दिसून आल्याखेरीज राहिला नाहीं इतकेंच नव्हे तर, अगदीं धारभीच लोकमान्याचा ' विभृति, असामान्य पुरुष, महात्मा ' वगैरे शब्दांनीं रा व आपणासाहेब यांनीं उल्लेख केला, व ते म्हणाले " त्या वेळीं लहानपणीं हा (आम्ही बरोबरीचे असल्यामुळें एकमेकास अरे-जारे म्हणत असू व त्यास ' वाळ ' असंच आम्ही म्हणत होतो) पुढें एवढा मोठा लोकमान्य राजकारणी पुरुष होईल असं जरी आम्हापैकीं कोणासहि घाटल नाहीं, तरी त्याची बुद्धिमत्ता पाहून ' हें काहीं निराळेंच पाणी आहे ' असं आमचे घ्यानात आल्याखेरीज रहात नसे लोकमान्यास शोभतील असेच त्याचे जेही रा आपणासाहेब हे असल्यामुळें, अगदीं प्राजल्पणें ' बळवत्तराव ! तुमचेपेक्षा आम्ही ऐहिक सुखाचे माग अधिक आहोत ' असं त्यास आपण नेहमीं म्हणावें असंहि त्यांनीं सांगितलें कोणाचीं काहीं दिगें, दोष हे अति परिचयाच्या व खेळीमळींतील मनुष्यासच अधिक माहीत असावयाचे हें लक्षात आणून व अशापैकींच एका पुरुषाच लोकमान्याचदलचें मत पाहून त्या घोर महात्म्याबद्दल अधिकच आदर का घाटणार नाहीं ? लहानपणापासून आपणा साहेबाचा व लोकमान्याचा निकट स्रहसबध असल्यामुळें आपणासाहेब म्हणतात, ' त्याचेसबधीं आता काय काय म्हणून तुम्हास सागावें ? ' अस म्हणून त्यांनीं मला दोन तास बरीच माहिती सांगितली पण तिच्यापैकीं फारच थोड्या गोष्टी येथें पुढें देत आहे

टिळक्याकडे जा, तो हें उदाहरण तुम्हास सोडवून देईल ” असें सांगितलें, व त्याप्रमाणें बाळानें तें सोडविलेंहि ! तेव्हापासून नाना हे बाळास हें ‘सूर्याचे पिछू आहे’ असें म्हणत ! व आम्हा मुलाजवळहि नाना एकदा म्हणाले ‘त्या सूर्याच्या पिछूचा प्रभाव आता नाही तुम्हा कोणास कळणार, पण ऐनमध्यान्ह काळीं त्याचा प्रकाश कोणासहि सोसवणार नाही, हें लक्षात ठेवा ! ’

(६) “ १८७५।७६ सालीं मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये आम्ही असता, तेथील गणिताचे प्रो हॅयॅनर्य्वेट यानां निवळ परीक्षा पाहण्याकरिता म्हणून एकदा मुद्दाम अति कडक घेतलेल्या गाणताचे परीक्षेत कायबटे याना पाच, व मला सात, असे मार्क मिळाले सुमारे ५० मुलाना अगदीं शून्य मिळाले फक्त धोंडो हरि आगाशे यास मात्र ७० मिळाले व बाळास ५५ मिळाले, पण एके दिवशीं बाळास हॅयॅनर्य्वेटसाहेबांनीं मुद्दाम बोलावून म्हटलें, “ आगाशेपेक्षा तुम्हास मार्क जरी कमी मिळाले असले तरी तो केवळ तुमच्या निष्काळजीपणाचा व अव्यवस्थित पणाचा परिणाम आहे, पण तुमची गणितातील एक प्रकारची सूक्ष्म व स्वतंत्र बुद्धि वात्पण्यासारखी आहे यात शका नाही ! ” पुढे प्रो साहेब त्यास म्हणतात, “ केंब्रिज जर्नलमध्ये गणिताचे काही कूटप्रश्न आले आहेत माही ते सोडविण्याचा प्रयत्न करतो, पण तुम्हीहि प्रयत्न करून घ्या ” असें म्हणून त्यांनीं तें जर्नल त्याचेजवळ दिलें घरीं यऊन बाळानें बैठक मारून सपाट्यासरशीं ते सर्व सोडवून त्यास नेऊन दिव्याघर मोठे सूर्य हाऊन प्राफेसरसाहेब त्यास म्हणतात, Oh good chap ! I never thought you were capable of solving them all in such an intelligent method ! (शाबास ! अशा स्वतंत्र बुद्धीनें तुम्ही हे सर्व सोडवाल असें मला वाटलें नव्हतें) पुढें पुढें या प्राफेसरसाहेबांचे हातून बाळास शकडा १५।१८ मार्क मिळत असत एकदा

केली पण आश्चर्य हे की, बळवतराव इष्टी, समेटास नेहमी विरुद्ध (Uncom-
promising) म्हणून त्यांचे 'कानफान्या' नाव पाहणाऱ्या व तथा जगभर
डागोरा पिटणाऱ्या मवाळानींच त्यांच्या गुदबधूच्या केवळ हट्टानेच हा समेट
लायाहून टकला तो असा—

पुण्याची स्थानिक सर्व प्रमुख मवाळ मडळी आमच्या योजनेस बळवतरावा
प्रमाणे तयार झाली असताहि, त्या वेळचे मिस्टर गाधी हे बळवतरावाकडे येऊन
म्होरकेंवणाने आपणावर जबाबदारी घेऊन म्हणतात, " समेट होईल, नाही असे
नाही ! आमच्या सर्व प्रोप्रेसिंड पक्षातफे मी तुम्हास असे सागतो की, तुम्ही
मात्र एक अक्षरहि घोलण्याचा हक्क न सागता व इतर काहीहि चळवळ न करता
आमच्या मदपात येऊन बसण्याचे आभयचन द्यावे, म्हणजे तुमचा डेलिगेशन
फॉर्म आम्ही मजूर करू शिवाय असे पहा की, एकदा तुम्ही आला म्हणजे
तुमचा पक्षही आल्यासारखे झाले व मग एकीहि झाली असे म्हणण्यास हरकत
नाही ! ! " गाधींनी बळवतरावासारख्या सिंहास अशा रीतीने खिन्नविणे बरे
नव्हते पण याचा परिणाम म्हणजे प्रातिक परिपदच काय पण पुढे लगेच लग्नी
येथे राष्ट्रीय सभाहि मवाळाचे हातून घेऊन त्यांनी आपलीशी केली अण्णासाहेब
म्हणतात " टिळक-गाधी यांच्या वरील समूहविषयक सवादाच्या सर्व नोट्स मी
त्या वेळी घेऊन घरी यऊन त्याचा विस्तार करून सर्व लिहून वाढल्या आहेत ! "

(८) लो टिळकता २६।१।१९०४ च्या केसरीत काही एका प्रसर्गी लिहित
असता म्हणतात " लहान मनुष्य काय आणि मोठा काय प्रसर्गविशेषी निर-
निराळ्या प्रकारचे व कधी कधी एकमेकास विरुद्ध विचार प्रदर्शित करीत असतो
परंतु त्यामुळे त्यांचा ती मते कायमची होती असे समजणे वेडेपणाचे होय
मनुष्याच्या शरीराप्रमाणे त्यांचे मन हे नेहमी उमेदीत असते असे नाही त्यांच्या
मनात कधी दुःसाचा व कधी नाउमेदेची हाक येत असत आयुष्याच्या
हरएकक्षणी मनुष्य जे बोलतो ते तो पूर्ण विचारातींच बोलतो असे नाही,
इतकेच नव्हे तर त्याच मनुष्यास त्याच विषयावर जर सार्थजनिक तऱ्हेने
बोलण्याचा प्रसंग आला तर निराळ्याच तऱ्हेने तो बोलत असतो " मनुष्य
स्वभावाचे हे वर्णन व मानवी मनाची ही विचिकित्सा किती सरी व यथार्थ आहे
बरे ! " अमकी अमकी (भिकार) गोष्ट करण्याकरिता मी जन्मास आलो नाही "
असे आत्मप्रत्यायाचे तज्ज्वा उद्गार निदान २।३ वेळा तरी लोकमान्यांनी
काढलेले प्रस्तुत लेखकास भाहित आहेत, पण लोकमान्यांनी आपल्या बरोबरीच्या
स्नेही मदळात केवळ बाळपणापासूनच्या समान दर्जाच्या व बरोबरीच्या नात्यास
घका न लागाया व आपली जन्मादारम्य विनयशीलता कलकित न घावी
म्हणूनच घरील उद्गाराच्या अगदी थट ठुलट उद्गार त्यांनी काढल्याचे रा व.

अण्णासाहेब याचे पुढील सागण्यावरून सहज कळून येते. 'तुमचा खडतर तुरुंग वास, लोकनायकत्वाचे असिधाराग्रत घगरेची स्तुति करून त्याचे आम्ही जुने खेही त्याचेजवळ बोलत असू तेव्हा ते आम्हास म्हणत, "एकेक करू लागले—एकेक अगावर पडले—म्हणजे ते ते सर्व कोणहि पुढे करू लागतो, व माझेहि असेच झाले कारण श्रीश्रीवाजीमहाराजाप्रमाणे 'I am not born a patriot (जन्मत मी देशभक्त नाही)' हे तुम्ही लक्षात ठेवा अहो, तुम्ही यात पडता तर, माझी खात्री आहे की, तुम्ही सुद्धा असेच करता अक्षर घटविण्यास असले म्हणजे ते धटले—जात्यावर असले की सांडास आंबी येतेच, त्यात विशेष ते काय आहे ?" पण लोकमाथाचा ही शालीनतेची शालजोडी जरा वाजूस सारली—अर्जुनाची दिव्य दृष्टि काढून मग विश्वरूपदर्शनाची कल्पना घेली—म्हणजे मग "त्यात विशेष ते काय आहे" हे प्रत्येकाने आपल्या मनाशी पाहून घ्यावे !!

(९) अण्णासाहेब सांगतात "एकदा पुण्याचे कलेक्टर मि कार्मायकेल मला म्हणाले, 'इन्फोक्युलेशनचे विरुद्ध टिळकानी केसरीत फार लिहिले आहे हे आम्हास बिलकुल सपणार नाही अस त्यास तुम्ही कळवा' मी त्यास म्हटले 'साहेब, मी त्याचा खासगी खेही सरकारी वायाविषयी मी त्यास काय म्हणून विचारावे ? आपणच त्यास भेटिस बोलवून प्रिचारा' साहेब म्हणतात, 'आम्ही पाठविलेल्या पत्राचा ते अढेर करतील (He will disregard my letter and treat it with contempt) हे एकून लगेच त्यास मी बजावले, 'हे पहा, यासुळेच सर्व बिघडले आहे त्या माणसाविषयी आपण निष्कारण गैरसमज करून घेाला आहे क्वचित् खासगी नात्यानेहि आपण आपल्या पटेवाल्याबरोबरहि त्यास निरोप पाठविण तरी तो येणारा आहे असा त्याचा निगर्वा स्वभाव आहे आपण एकदा याची प्रचीति तर पहा हे असो पण आपण म्हणता ते केसरीचे सर्व लप मी वाचले आहेत त्यात इन्फोक्युलेशनचा कोठे सधघहि नाही' साहेब म्हणाले, 'तर मग माझेकरिता त्याचे मापातर करून टिळकास घेऊन तुम्हीच यानात ?' अखर हे त्याच म्हणणे मी मान्य

your friend is a gigantic intellectual man! I was certainly much pleased and even impressed with his cogent and attractive conversation of yesterday!"

(१०) रा. व. अण्णासाहेब म्हणाले, "टिळकाचें नांव सरकारास अप्रिय म्हणून सरकारास भिऊन यळधतरावाबद्दल उगाच खोटेंनाटें काही तरी बारबार सरकारास सांगण्याचें पाप व मोह अनेकाना आवरत नसे हें मला माहीत आहे पण मी यळधतरावाचा लहानपणापासूनचा जिवलग जेही असून व हें सर्व साहेब लोकांस माहीत असूनहि पेंशन घईपर्यंत माझें केव्हाहि व काहींहि नुकसान झालें नाहीं यार्थें कारण माझ्या मते इतकेंच की, सरळपणानें व सत्यपणानें सरकारास टिळकाचें अतः करण उघडून कोणी दाखविलेंच नाहीं. सर्वांनी त्याचे विषयी गैरसमज मात्र केला मी पुणें येथें नोकरीवर असता (हु डे कलेक्टर) एकदा कमिशनर मॉरिसनसाहेब याजकडून ऑफिसमध्ये घोडेस्वाराबरोबर मला पत्र आलें की, तावडतोय असाल तसे मग येऊन भेटा. पण मी ट्रेझरी ऑफिसर असल्यामुळे 'तीन वाजेपर्यंत मला यथून हालता येत नाहीं' असें मी त्यास लिहून पाठविलें पुढें माझें काम संपल्यावर मी त्यास भेटण्यास गेलों सुमारे दीड तास बोलणें झालें तें सर्व टिळकाचेविषयी ! साहेब मला म्हणाले, "तुम्ही टिळकाचे जेही सरकारविषयी तुमच्या टिळकाना इतका द्वेष का ?" मी म्हटलें, "साहेब, मोठा नाजूक विषय आपण काढला माझ्यासारख्या नोकरास व आधीच दूषित ग्रह करून घेतलल्या टिळकाचे स्तुत्यास आपण हें विचारलें नसतें तर फार बरें झालें असतें पण आपण आता विचारताच तहा सरळपणानें सांगणें माझें कर्तव्य आहे " असें म्हणून त्यास निरनिराळ्या गोष्टी सांगून (अण्णासाहेबांनीं येथें व याच गोष्टी सांगितल्या पण त्या देणें अशक्य आहे) उक्कष्ट रीतीनें टिळकाचें म्हणणें, कशाचाहि विषयांस न होऊ देता, मी त्यास सांगितलें नंतर ते म्हणतात 'ना गोपले तुमचे जेही आहेत ? त्यास तुम्ही देशभक्त समजता ? त्याचे मार्ग तुम्हास कसे काय वाटतात ?' याचीहि उत्तरे मी अगदीं प्राजलपणें मला जीं परोवर वाटलीं तीं दिली तरीहि पण साहेबबहादुराचें समाधान येवढ्यानें होईना म्हणून आपली खोदून मला ते विचारतात "त्या दोघात तुम्हास विशेष कोण आवडतो वतें का ? व टिळक राजद्रोही ठरले असताहि गोखल्याचे पक्षा समाज त्याचेचमार्गे इतका का ?" याचीहि उत्तरे मी स्पष्टपणें व सत्यास स्मरून त्यास दिली व म्हटलें 'हे दोघेहि देशभक्त असले तरी टिळकाचेंच म्हणणें मला व जनतेस अधिक पटतें !' नंतर समाजाच्या अगदीं खालच्या थरापर्यंत टिळक सर्वांशीं मिसळून त्याचीं सुखदुःख ताच आपलीं सुखदुःख तें कशीं मानतात, त्यास सरकारनें राजद्रोही म्हटलें तरी लोकांच्या स्वया कल्याणाविषयी नि स्पृह पणें, घाटपणें व नि स्वार्थबुद्धीनें सदैव झटणाऱ्या व निष्कलक दानतीच्या त्या

देशभक्तासच प्रजेने डोक्यावर का घेतले वगैरे वस्तुस्थितीचे यथार्थ वर्णन करून त्यांस मी सांगितले, व शेवटीं म्हटले 'साहेब, हे सर्व आपणास वसें काय वाटले अनेक तें असो. पण आपण विचारलें म्हणून सत्यास स्मरून, सरकारचीहि दिशाभूल न व्हावी म्हणून व टिळकासहि माझेवडून अन्याय न व्हावा म्हणून मला जें योग्य वाटतें तें सांगितलें आहे.' कदाचित् याचा परिणाम म्हणून पुढें एकदा टिळक-मॉरिसन यांच्या भेटीत झालेल्या त्यांच्या सवादावरून बळवतरावाविषयी त्याचा अह साफ बदलून उलट तो अनुकूल झाल्याचेहि दिसून आले ! ”

(११) अण्णासाहेब देशपांडे म्हणतात, “कोणावरहि आणि त्यातल्या त्यात सरकारी बड्या ऑफिसरावर तर आपली छाप पाडण्याची कला बळवतराव यास मोठीच अवगत होती यात शका नाही. १८९५ सालच्या कौन्सिलच्या निवडणुकीकरिता ते एक उमेदवार उभे राहिले होते त्यावेळीं त्यास सरकारी कार्ही खासगी कागदपत्र पाहण्याचे कारण पडलें. म्हणून त्याचे स्नेही व त्या वेळचे म. भा. कमिशनरचे दसरदार रावबहादूर बाबासाहेब पेंडसे याचेजवळ त्यानीं ते पाहण्याची इच्छा दर्शविली. बाबासाहेब म्हणाले, 'साहेबाचे (जे के स्पेन्स, कमिशनर) तुमचेविषयी मत बरें नाही तेव्हा तुम्हास ते पाहण्यास मिळणे शक्य दिसत नाही ' बळवतराव त्यास म्हणतात, 'तुमचे हातून हें काम होत नाहीना ? साहेब देईल की नाही हें माझे मी पाहून घेईन' असें म्हणून अगोदर साहेबाची एगोजमेंट करून भेटण्याची वेळ ठरवून त्यास भेटण्यास ते गेले व सुमारे अर्धा-पाऊण तास दोघांचे बोलणे हाऊन त्यानीं अशी कार्ही साहेबहादुरावर आपली छाप पाडली की, ते परत आल्यावर कमिशनरसाहेब आपल्या दसरदारास म्हणतात, “ Oh, Mr Pendse Mr Tilak seems to be an extraordinary, intelligent and very straightforward man I don't know why he is condemned by the Government Please give him all the necessary and available documents he wants ” (काय हो पेंडसे, मला तर रा. टिळक हा मोठा बुद्धिवान् व अगदीं सीधा मनुष्य दिसतो. मग सरकारचा त्याचेवर एवढा दात का ? त्यास हवे असलेले आपल्याजवळच सर्व कागदपत्र सादर करा ! ”

लवकरच मी ' होमरूल लीग ' अशीच सध्या स्थापणार आहे, असेंहि त्यांनी त्यास सांगण्यास कमी केलें नाहीं पुढें सदर मॉटफर्डेसाहेब यांनी गव्हर्नर-साहेबास या मुलाखतीचा रिपोर्ट केला त्यात ते म्हणतात, " Mr Tilak is a very bold and a most reasonable man He is a gentleman of no hide-and-seek policy He does what he speaks and he always speaks frankly and openly, From the various reports at my disposal, I can say he seems to be a trusted and popular leader " (टिळक मोठे धीट व समजूतदार गृहस्थ आहेत वाटेल तशी वळणें मारणारा तो मनुष्य नसून ते जें उघडपणें बोलतील तेंच ते करतील लोकांचा विश्वास संपादन करून लोकमान्य झालेला हा पुरुष आहे असें माझेकडील सर्व रिपोर्टांवरून मला दिसून येतें) "

(१३) पुढें गव्हर्नर विल्किन्सनसाहेब यांनी त्यास आपल्या भेटीस बोलविलें खुद्द स्वारीशीं गाठ पडल्यामुळें तर आपण त्याचेशीं अधिकच स्पष्ट व सडतोड गालत्याचें अण्णासाहेब म्हणतात, त्यांनीं आम्हास सांगितलें गव्हर्नर साहेब म्हणाले, " Well, Mr Tilak, from this I could clearly see that you mean to uproot the British Government by resorting to any unconstitutional and revolutionary means " (या तुमच्या बोलण्यावरून वाटेल त्या गैरशिस्त व क्रांतिकारक मार्गानें ब्रिटिश सरकार येथून नाहींसें करावें अशी तुमची इच्छा दिसते) टिळक सरळ व स्पष्टपण म्हणाले, " Yes sir if I could I would But it is impossible impracticable and even suicidal for us to follow such Irish methods in the present state of the country and therefore I must try my best in constitutionally but vehemently and desperately fighting with the Government to reach the goal " (होय साहेब, हें शक्य असतें तर असेंच केलें असतें पण इर्लीसाहेबांच्या आमच्या देशरिधतीत आयर्लंड करतें तस आम्ही करणें अशक्य, अव्यवहार्य व आत्मघातक होणार असल्यामुळें आम्हास सनदशीर मार्गानेच पण अत्यंत आवेशानें व निकरानें सरकाराशीं झगडण्यापेरीज इलाज नाहीं) " सरकारी अधिन्यायावर वरीलप्रमाणें छाप पाडण्याची उळवतणाराची अलौकिक हातोटी असल्यामुळें, अण्णासाहेब म्हणतात, मी त्यास वारवार म्हण की, तुमचे संवधानें विनाकारण सरकार गैर समज करून घेतें तव्हा तुम्ही सरकारी अधिकाऱ्यात थोडे मिळाल मिळाल तर कोणाची छाती आहे तुमच्यापुढे व काढण्याची ? यावर ते म्हणाले, ' तसें करण्यानें ते आपला उपयोग मात्र करून घेतात ! व साक्षात् सरकारानें तसा

उपयोग करून घ्यावा याचे मी अगदी विरुद्ध आहे आवळा देऊन कोहळा काढणे हा सरकारचा उपजत स्वभाव आहे म्हणून शहाण्याने त्यास बळी न पडणे हे बरे बाकी प्रसंग येतो तेव्हा आम्हीहि आवळ्याच्या मोबदला कोहळा काढण्यास असमर्थ आहोत असे मुळीच नाही '.

(१४) " १८९५ सालच्या कायदेकौन्सिलच्या निवडणुकीकरिता बळवत रावाबरोबर (त्यास प्रतिस्पर्धी म्हणून) घोंडो शामराव ऊर्फ बाबासाहेब गरुड हे एक उभेदवार म्हणून उभे होते रा व बाबासाहेब पेंडसे हे कमिशनराचे दसरदार असल्यामुळे त्याचे घजनाने सर्व मामलेदार मंडळींचे मार्फत अधिक मते मिळण्याचा विशेष संभव म्हणून पेंडस याची मदत घेण्यास एके रविवारी दोन प्रहरी रा गरुड त्याचे घरी गेले या वेळी बाबासाहेब निजलेले हाते कर्म घर्मसयोगाने बळवतरावाहि त्याच वेळी तथे आल हे पाहून गरुड हे पेंडसे याचे उगारी जाऊन बसले बळवतराव उठून मुद्दाम त्याच्या पायथ्याशी बसले वास्तविक हे दोघेहि परस्पराचे व पेंडस याचेहि स्नेही पुढे पेंडस निजून उठताच प्रथम त्यास साहजिकच बळवतराव दिसताच बळवतरावांनी त्यास नमस्कार ठोकला व निवडणुकीचे कार्मी त्याजकडून मदताचे वचनहि घेतले तो गरुडांनी गिह्या करून म्हटले, 'वा हे काय ? मी यथे अगोदर आले आहोत म्हणून बाबासाहेबाचेकडून वचन मागण्याचा हक माझा अगोदर आहे ' तहा बळवतराव त्यास म्हणतात, " भारतीय युद्धाचे वेळी एकाच वेळी अशाच रीतीने श्रीकृष्णाची मदत मागण्यास आल्या अजुन-दुर्योधन-याचा तुम्हास विसर कसा पडतो ! "

(१५) सन १९०४ साली सातारा हायस्कूलमध्ये मी (लेखक) सातव्या इयत्तेत असता मुखपृष्ठावरील लोकमान्याच्या फाटाची एक्झरसाईज बुकेच मी नेहमी वापरीत अस त्या वेळी एकदा मुख्य डायरेक्टरसाहेब आमचे हायस्कूल मध्ये आले असता आमचे वर्गात ते आल्यावर त्याची दृष्टि सहज माझे हातातील त्या एक्झरसाईज बुकाकडे गेली वर्ग पाहून ते परत गेल्यावर त्या वेळेचे हेड मास्तर रावसाहेब हरि गणेश बोडबोले यास डायरेक्टरसाहेबांनी टिळकाच्या फोटोची एक्झरसाईज बुके इत पर न वापरण्याबद्दल सक्त ताकीद दिली म्हणून दुसरे दिवशी मी शाळेत येताच हेडमास्तरसाहेबांनी मला आपल्या खोलीत बोलावून नेऊन टिळकाच्या फोटोची माझी सर्व एक्झरसाईज बुके रद्द करून पुन वेव्हाहि ती शाळेत न आणण्याबद्दल मला त्यांनी तबी दिली हे पाहून मला फार राग आला, व मी ते न ऐकता दुसरे दिवशी मी नेहमीप्रमाणेच ती घेऊन शाळेत गेलो हेडमास्तरसाहेबांनी ते पाहून उग्र रूप धारण करून असे न करण्याबद्दल मला बरेच दटावून सांगितले पण मला याच बाबतीत अधिकाऱ्याच्या लागणान्या खैर लहरीस बळी पडणाऱ्या आमच्या मोठ्या लोकांच्या मानसिक दास्याची व

मनोदीर्घत्याची मला चीट येऊन त्याचें न ऐकण्याच्या इच्छेत मी पेटलों. अखेर मला शाळेंतून काढून टाकण्याचें ब्रह्मास्त्र सोडण्यापर्यंत मजल आली व त्यासहि मी तयार आहे असें त्यास दिसताच त्यानीं आपले घरीं मला बोलावून अगत्यान व मोठ्या प्रेमळपणानें ते मला म्हणाले “ घापट, ज्या टिळकाचे य कश्चित् चित्राघट्ट तुम्ही इतका अभिमान बाळगता ते प्रत्यक्ष—Tilak was my class fellow and he is my colleague whom I sincerely respect and love deeply and even at present पण काय करणार यात्रा ! तू टिळकाचा सरा मत्त असशील तर आमच्या लहानपणची एक गोष्ट मला आठवते ती तुला सांगतो ती ऐकून टिळकाचें सरें अनुकरण कसें करावयाचें तें त्यावरून शिकशील. आम्ही डेफन कॉलेजामध्यें असता एवदा व्हिक्टोरिया महाराणीचें उत्कृष्ट रंगीत चित्र आमचे खोलींत लाविलेलें आमच्या एका देशाभिमानी सौरत्यानें आमचे खोलींत येऊन तिटकान्यानें फाडून टाकून ‘ आपल्या दशास गुलामगिरींत ठेवणाऱ्याचीं चित्रे तुम्हास नित्य कशीं पाहवतात बुवा ? ’ असें म्हणत आमच्याकडे पहात त्यानें तें पायाखालीं तुडविलें ! हें पाहून जवळच बसलले टिळक थोडे हसत पण फार गंभीरपणें त्यास म्हणाले “ अरे, त्या त्रिचाऱ्या निरुपद्रवी कागदानें तुमचें काय केलें आहे ! दारें लावून बडखोरी करणें म्हणजे आपल्या मनाचा कमकुवतपणा व क्लैब्य दर्शविणें आहे. हिम्मत असेल तर सदाशिवरायभाऊ पेशव्याप्रमाणें घण घालून लडनचे तख्त फोडून पायाखालीं तुडविण्याची महत्त्वाकांक्षा घरा निदान याच दिशनें यावज्जम आपल्या यत्नाची शिकस्त करण्याची आज मनानें तरी शपथ घ्या, तरच हें चित्र फाडण्याचा तुमचा आवेश मी सरा समजून ! ” हेडमास्तरसाहेब मला म्हणतात “ मग बोल आता, टिळकाच्या निर्जोव फोटोची एकद्वारसाईज बुकें वापरण्याचा तू इष्ट धरणार का, टिळकाचे वरील तेजस्वी उद्गार तुला प्रिय वाटून त्याचें तू अनुकरण करणार ? ”

(१६) एके दिवशीं रा वामनराव तळवलकर वशील याचेकडे मी काहीं कामानिमित्त गेलों असता त्याचेपार्शीं गप्पागोष्टी करण्यात त्याजकडून लोकमान्या विषयीं काहीं गोष्टी ऐकल्या (या गोष्टी म्हणजे केळकरकृत टिळकचरित्रात धरित्रकारानीं सक्षिप्त रूपानें वर्णिलेल्या लोकमान्याच्या शाळेंतील शिक्षक म्हणून शिकविण्याच्या त्याच्या पद्धतीचीच ही एक प्रकारें विस्तृत आवृत्ति आहे, यात नवीन असें विशेष काहीं नाहीं) वामनराव म्हणतात “ मी न्यू इ स्कूलमध्ये सहाशेंत किंवा सातशेंत असेन त्या वेळीं मला एक उदाहरण अडलें. तें मी प्रथम प्रो मानू यास विचारलें त्यानीं तें समजावून दिलें, पण मला समजलें नाहीं, म्हणून प्रो कर्वे यास विचारलें त्यानींहि तें समजावून देण्याचा प्रयत्न केला, पण माझी समजूत पडेना पुढें ओकशास्त्री वर्गावर आले त्यास विचारलें ते

म्हणाले, 'अरे यात रे काय ! हें अगदी सार्धे आहे' असें म्हणून त्यांनी सागण्याचा प्रयत्न केला, तरी माझेप्रमाणें इतरांचेहि डोक्यात तें शिरेना अखेर शेवटी बळवतराव वर्गावर आले. तेव्हा सकोच, भीति, लाज सोडून त्यास मी तें विचारलें. ते म्हणाले 'फळ्याकडे जा,' आणि चमत्कार असा की, अशा काहीं अद्भुत रीतीनें त्यांनीं तें उदाहरण माडण्यास सांगितलें की, तें तसें माडता माडताच विजेप्रमाणें लखकन् माझे डोक्यात प्रकाश पडून पुढील रीत करण्याचे आधींच मी आनदानें 'हो, समजलो' असें म्हटलें. त्यासरशीं ते व वर्गातील सर्व मुलें याचा दृशा पिकला ! पण दृशा सपण्याचे आधींच मी उदाहरणाचें उत्तरहि फळ्यावर माडून टाकलें !”

(१७) वामनराव म्हणतात, “अलिजब्रा शिकविण्याचे बाबतीतहि त्याचें असेंच. इतर शिक्षकांइतून मुलाची समजूत पडून तासात २।४ उदाहरणेहि सपण्याची मारामार, पण ही स्वारी वर्गावर आली म्हणजे काय त्याचे सागण्यात जादू असेल कळत नाहीं, त्यांनीं एकदा अशी काहीं रीत सागावी की, गुतलेल्या दोन्याचें टोंक हातीं लागताच मग तो जसा भराभर ओढावा तशी सर्वास समान अशी एक रीत सागून तासात वीस-वीस बावीस-बावीस उदाहरणांचा त्यांनीं फडशा पाडायला ! असा चमत्कार अजूनपर्यंतहि कोणीहि गणिती प्रोफेसरानें दाखविलेला नाहीं असें मी खात्रीपूर्वक म्हणता !”

(१८) वामनराव सांगतात 'बळवतरावांनीं आम्हास युक्लिड शिकविताना फळ्यावर आम्ही मुलांनीं मुद्दाम त्याचा घोंटाळा उडायला म्हणून A B C हीं नेहमींचीं अति परिचित अक्षरे न माडता काहीं तरी Q F X अशीं माडावीं. पण त्या बहादुरानें खुर्चीवर बसूनच मागें फक्त एकदा मान वळवून फळ्यावरील आकृति व तीं अक्षरे पहावीत व हस्त उलट मुलाचाच घोंटाळा उडवीत शेवट पर्यंत पुन फळ्याकडे न पाहता अति मजेनें आम्हास तो सिद्धान्त त्यांनीं बिन घूक समजावून द्यावा !'

(१९) दे. भाऊसाहेब लघाटे हेहि वामनरावांच्याच वर्गांत होते. भाऊ साहेब म्हणतात, “मी एकदा सर्व मुलांच्या आग्रहावरून, सर्वांच्या समजूती प्रमाणें अतिशय अवघडातलें अवघड म्हणून एक उदाहरण मुद्दाम टिळकास वर्गामध्यें एकदम विचारलें आज टिळकाची 'फजीति' होणार असें प्रत्येकास मनात चाटलें परंतु मी मोठ्या ऐटीनें वाकावरून उठून उदाहरण वाचून दाखविण्याचा अवकाश तो ताडकन् एका घावानें जसा नारळ फोडायला त्याप्रमाणें त्यांनीं तें फळ्यावरूनहि न समजावून देतां तोंडानेंच सोडवून टाकलें. तेव्हा आम्ही सर्व मुलें अगदी खळील झालों, व हें प्रकरण काहीं निराळेंच आहे असें तेव्हापासूनच मनांत आम्ही समजून राहिलों !!”

(२०) “कै. भिकाजीपंत हर्डीकर (पूना कॉलेजमधील प्रो. हर्डीकर यांचे वडील) म्हणून पुण्यास एक निःसीम टिळकमत्त होते. घरांत अठराविधे दारिद्र्य नादत असतांही त्यांनी आपली निःस्पृहता व टिळकांविषयी निष्ठा किती जाज्वल्य ठेवली होती हे अनेकांस माहीत आहे. १८९७ सालची गोष्ट. लोक मान्यांवर खटला होऊन मुंबईस त्यांस अखेर शिक्षा होणार असे ठरले. त्याचे आदले दिवशी टिळकांची सर्व ऋणानुबंधी मडळी गिरगांवांतील गोपाळ नारायण याचे घरी रात्री जमली होती. लोकमान्य एकटेच बाहेर गच्चीवर कांहीं विचार करीत हिंडत होते. इतक्यांत त्यास काय आउषण झाली न कळे. ते एकदम आंत आले व म्हणाले “तुम्ही सर्व येथे आलांत, पण आमचे भिकाजीपंत कोठे दिसत नाहींत ?” “ते कसचे येतात. !” असे कोणी बोलले हे ऐकून “आतांचे आतां केसरी ऑफिसमधून पैसे घेऊन येथे येण्याबद्दल त्यांस तार करा; अगर कोणी तरी आतांचे गाडीने जाऊन त्यास घेऊन या.” असे लोकमान्यांनी तेथील एकास सांगितले. निवळ परोपकार व देशसेवा हाच भिकाजीपतांचा धदा असल्यामुळे त्यांचेजवळ मुंबईपर्यंतचेहि भाडे नसणार, हे ओळखणाऱ्या लोकमान्यांच्या सर्वगामी मनाची व आपल्या एकनिष्ठ भक्ताची उपेक्षा न करण्याच्या स्वभावाची किती तारीफ करावी ! “नुपेक्षी वदा बाळ भक्ताभिमानी !”

(२१) “आमच्या शाळेंतील सर्व शिक्षक मडळींमध्ये टिळक हे अगदीं साधेभोळे, आपला धदा बरा वी आपण बरे, अगदीं नाकासमोर चालणारे, फक्त पंतोजीचेच काम त्यांनी करावे अशी त्यांचेविषयी सर्वांची त्या वेळी समजूत होती. पण हा समुद्र जोपर्यंत खडळला नाहीं तोपर्यंतच त्याची ती शांति पाहण्यासारखी असे. एकदा शाळेंतील काशीनाथ व बाळा या दोन शिष्यांनी शाळेंत चोरी केली. टिळकांस मनुष्याची परीक्षा दिशेप असे हे त्या वेळींही बरेचजणांस माहीत होते. शिवाय कांहीं वारणामुळे त्याचा त्या उभयतावर पक्का बहिम होता. अखेर गुन्हे पकडणाऱ्या एखाद्या निष्णात पोलीस अधिकाऱ्यांप्रमाणे त्यांनी त्याचा छडा लावून बरील दोनही शिष्यास अचानक मुद्देमालासह पकडले ! “चोरी केल्याचे कबूल करा व जन्मात पुनः असे पाप करणार नाहीं अशी पांडुरंगाची शय्य घ्या म्हणजे सोडून देतो” अस त्यांनी त्यास प्रथम गऊपणाच्या समजुतीने पुष्कळ सांगितले. पण उलट ते उडवाउडव करू लागले. हे पाहून मग मात्र टिळकांनी नारसिंहावतार धारण केला शाळेच्या—गद्रेवाड्याच्या गच्चीवरून—तिसरे मजल्यावरून त्या दोघास त्यांनी व आगरकरांनी वेताच्या छड्यांनी शानिवार—माखतीपर्यंत एकसारखे मागीत—पोडीत नेले व तेथे चौकीत त्यांस पोलीसचे ह्वालें केले ! लोकमान्याचे न्यायनितुर व फठोर हृदय येथे दिसून आले, पण त्याचबरोबर कुसुमापेशादि त्यांच्या मृदतःकरणाची साक्ष पुढील गोष्ट स्पष्ट पटविते. उपरिनिर्दिष्ट शिष्यांवर नंतर खटला होऊन त्यांस

शिक्षा व दृष्ट करण्यात आला, ही गोष्ट टिळकास कळताच मुद्दाम अगडकर यास न कळविता, त्यांनी आपल्या पदरची त्या दोघाच्या दडाची रफम विनबोभाट शाळेच्या त्याच्या विशेष आवडीच्या कारकुनाखेरीर तावडतोव दोघाहि शिगयाच्या घरी पांचविण्याची व्यवस्था केली व पुढे राहिलेला अर्घ्या महिन्याचा पगार रीतसर ऑफीसमधून घेऊन जाण्यानदल त्याच्या वायकास लेखी कळविण्यास कारकुनास त्यांनी सांगितले !

(२२) विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या पिढीतील मडळीपैकीं आता पुण्यास फारच थोडे लोक विद्यमान आहेत. सुदैवाने रावसाहेब कोंडोपतदादा छत्रे हे एक त्यापैकीं होत. त्याजकडे परवा मी गेलों असता त्याचेपार्शी गप्पागोष्टी करण्यात गेलेला काळ हा कित्येक दिवस जुना इतिहास वाचण्यात जाणाऱ्या वेळेपेक्षा किती तरी पटींनीं लाभदायक झाला, यात शका नाही. दादासाहेबांनीं अगदीं नवीन अशा व मजेदार पण महत्त्वाच्या किती तरी गोष्टी मला सांगितल्या पण त्या केवळ व्यक्तिविषयक असल्यामळे, त्याचा उपयोग करता येत नाही, याबद्दल वाईट वाटते लोकमान्याविषयीं त्यांचें प्रेम, त्याच्या बुद्धीविषयीं, धैर्याविषयीं, स्वार्थत्यागाविषयीं व मुरयत त्याच्या शुद्ध आचरणाविषयीं त्यांनीं काढलेले उद्गार खरोखरच मननीय होत. पण तेहि विस्तारानें सागत बसत नाही. कोंडोपतदादांच्या आठवणी शाधूत आहेत पण त्या ठसका लागण्याइतक्या अति तिपट आहेत त्या सागण्याची अगदीं सोय नाही ! फक्त मासलाच म्हणून अत्यंत सौम्य अशी एकच आठवण साणून पुरें करतो ते म्हणाले “ आम्ही कॉलेजामध्ये होतो, त्या वेळीं माधवराव रानडे यांनीं वक्तृत्वोत्तेजक सभा स्थापण्याचे आर्घी काहीं दिवस वक्तृ वास उत्तेजन देण्याकरिता सभारम केला बक्षिसहि ठेविली होती शुभवारातील आनंदोद्भव नाटकशहात हा सभारम झाला. ‘ सामाजिक सुधारणा यशस्वी कशी होईल ?’ असा एक विषय होता त्यावर एक उमेदवार—तेहि इल्लीं ह्यात असावेत—बोलावयास उठले. खरोखरच त्यांनीं विषय फारच उत्कृष्ट रीतीनें मादला पण सामाजिक सुधारणेचे म्होरके—म्हणजे माधव

विलक्षण मोठ्या आवाजाने थिएटर हादरून गेले व त्याच्या म्हणण्याचा प्रतिध्वनि चोहोकडून उठू लागला !! पुढे दुसरे दिवशी टिळकानी केलेला हा प्रकार फार वार्ड व मर्यादा सोडून केला याबद्दल त्यांनी रावसाहेबाची माफी मागावी असे बोलणे सुरू झाले, व आमचे तीर्थरूप नाना यास कृष्णशास्त्री चिपळूणकराचे घरी बोलावून व तेथे आरोपी म्हणून आम्हा उभयतास बोलावून त्याचेपुढे आमच्या सटल्यास सुरुवात झाली, व झालेल्या प्रकाराबद्दल आम्ही, मुख्यतः टिळक यानी, रावसाहेबाची माफी मागावी अशी या 'कोर्टाने' शिक्षाहि दिली ! पण टिळकानी मोठ्या धैर्याने व चातुर्याने आपली वाजू त्याचेपुढे माहून त्याची अशी खात्री पटविली की, अखेर शेवटी शास्त्रीबोवाच म्हणाले, " या मुलाची म्हणण्यात निःसंशय पुष्कळच अर्थ आहे. " सुदैवाने नानासहि तसेच वाटले, म्हणून त्यांनी माफीचा नाद सोडून दिला ! ललट रावसाहेबाचे अगावरच हडसून-खडसून वाजू उलटवून त्यांनीच खेद प्रदर्शित करावा हा टिळकाचा मनोदय, आम्ही लहान असल्यामुळे, पूर्ण होणे अगदी अशक्यातले अशक्य असले तरी, त्याचे धैर्य, बुद्धिमत्ता, वकिली व सचेपणा वगैरे लोकोत्तर गुण तेव्हाच सर्वांस कळून चुकले !

(२३) विधात्याच्या या अगाध सृष्टिरचनेच्या गूढ तत्त्वाचे संशोधन करण्यात किंवा अधिभौतिक शास्त्राची मर्यादा अधिक विस्तृत करण्यासारखे प्रचंड कार्य करण्यात वास्तविक लोकमान्यांचे आयुष्य खर्च व्हावयाचे. कारण मूळ अशा गोष्टी कडेच त्यांच्या बुद्धीचा ओढा असे, पण देशाच्या पारतंत्र्यामुळे केवळ प्राप्त-कर्तव्य म्हणून, त्यांच्या इच्छेविरुद्ध त्यास राजकारणाच्या रेंद्यात पडायें लागले, हे पुढील गोष्टीवरून स्पष्ट होते. एकदा दे. भाऊसाहेब लवाटे याचे बोलण्यात पुढील दोन गोष्टी आल्या—“गणपत्युसव होता. श्रीमंत विंचुरकराचे आज्यात श्रीगजानना पुढे बळवतरावांचेच व्याख्यान व्हावयाचे होते. मळपात अगदी चिकार गदी उडून राहिली. व्याख्यानाची वेळ होऊन गेली, तरी बळवतरावाचा पत्ता नाही. शेवटी प्रो. जिनसीवाले त्यास पाहण्यास—नीलाविण्यास—गेले. तो स्वारी आपल्या माडीत ज्योतिष व भूस्तरशास्त्राच्या पुस्तकात इतकी गर्क होऊन गेली होती की, तेथे जिनसीवाले आले तरी त्याची त्यास शुद्धि नाही ! अखेर प्रोफेसरसाहेब त्यास म्हणाले “ अहो ! उठा, चला खाली आता. समाधिहलवा ! तिकडे लोक कटाळू लागले आहेत ” हे ऐकून त्यास बळवतराव म्हणतात “ भय्यासाहेब ! या आनदातून बाहेर पडणे जिवावर येते ! पण काय करणार ! चला बुवा ! खरोखर अशा प्रथांच्या सहवासातच माझा जन्म जावयाचा, यातच मला परमानंद वाटतो. पण या दुर्दैवी देशाच्या पायांतील पारतंत्र्यशृंखला कायम ठेवून तो आनंद मी उपभोगणे पापमूलक अतएव ‘ यो भुक्ते स्तेन एव सः ’ होय यात शका नाही. चला बुवा, प्रथम कर्तव्य हे केलेच पाहिजे ! ”

(२४) " श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांच्या कानावर आमच्या मरभराटत चाललेल्या शाळेचा लौकिक गेल्यामुळे त्यांसहि एकदा ही शाळा पहावी अशी इच्छा झाल्यामुळे ते शाळा पाहण्यास आले. प्रि. आपटे हे त्या वेळी शाळेचे सुपरिन्टेण्डेंट होते आपट्याची ती टापटीप, ती व्यवस्था काय वर्णावी ? सयाजीराव महाराज शाळा पाहून बहुत खुष झाले असले पाहिजेत. त्यांनी जाताना आम्हा मुलास दोनशें रुपये केवळ खाऊकरिता म्हणून दिले आम्ही सर्व मुलांनी आम्हास दिलेली हा देणगी खाऊकरिता न खर्चता त्याच साली मुबईस मरणान्या राष्ट्रीय समेस थावी असं ठरविले पण हें आम्ही ठरवून काय उपयोग ! त्यास सुपरिन्टेण्डेंटची समति पाहिजे पण त्यास हें पसत नाही अशी आम्हास आतून कुणकुण लागल्यामुळे आम्ही सर्व मुलांनी पुष्कळ सहाचा एक जगी अर्ज तयार केला व आम्ही दोघे-त्रिघे त्याचे प्रतिनिधी म्हणून मधल्या सुर्गात सुपरिन्टेण्डेन्टसाहेबाचे खोर्लात जरा मीत मीत तो अर्ज घेऊन गेलो प्रि आपटे यास तें सर्व नापसत होतें, म्हणून प्रथमच रागापून ते म्हणाले " I shall catch the ring leaders of this movement and certainly drive them out of the school " हें ऐकून मुकाड्यान आम्ही परत आलों, व त्याच रात्री नारायण पेंढेंत माडे याचे वाड्यात बळवतराव रहात होते तेथे त्यास भेटण्यास गेलो जेवण आणोपून मुकटा सीडून स्वारी नुकतीच बाहेर ओटीवर येत होती, तों आम्ही त्यास भेटला पण प्रि वामनराव आपटे काय म्हणाले हें त्यास न सांगता आम्ही आमचा मूळ उद्देश त्यास निवेदन केला तेव्हा ते म्हणाले " अरे ! तुमच्या मनात असलेच विचार यावेत व दशोद्धार करण्यास तुम्ही प्रवृत्त व्हावें म्हणूनच तर आम्ही ही शाळा काढली आहे तुम्ही मुलांनी जें योजलें तें फार उत्कृष्ट आहे. " पण त्याच वेळी गद्र याचे वाड्यात आपटे-टिळक वगैरे मंडळीचें थोडें विघडत चालल्याचें आम्हा मुलांचेहि कानी येत असल्यामुळे त्यात आमच्या वृत्त्यामुळे आगली मर पडू नये म्हणून आम्ही पुन बळवतराव यास भेटून आपटे काय म्हणाले तें त्यास सांगितलें त्यावर ते म्हणतात " आपटे सुपरिन्टेण्डेंट आहेत. ते जर तसें म्हणत असतील तर अलबत त्याचें तुम्ही ऐकिलेंच पाहिजे, व शिस्त ही सभाळलीच पाहिजे ! "

(२५) केसरीच्या जन्माचे पूर्वी टिळक-पचायतनारी परिचित असलेले रा बळवतर गणेश दामोळकर याजकडे मी परवा गेलो असता त्यांनी सांगितलेल्या काही गोष्टी पुढें देत आहे रा दामोळकर हे केसरी निघण्याचे आधी कै विष्णुशास्त्री याचेकडे नोकर या नात्यानें असून ते त्याची मुफें वगैरे पाहण्याचें काम करीत असत पुढें केसरी-मराठा काढण्याचें ठरल्यावर त्याची त्या कामाकडे योजना करण्यात आली. रा. दामोळकर सांगतात -(१) " त्या सर्व मंडळीत प्रत्यक्ष काम उरकण्याचे बाबतीत व प्रथम काय तो विचार करून मग एकदा पूर्ण विचाराती

डोक्यांत घेतलेले काम सिद्धीस नेण्याचे बाबतीत टिळक फार जबरदस्त असत. त्या वेळीं मोरोबादादांचे वाड्यांत तिसरे मजल्यावर रात्री ते आपल्या मंडळींत वादाविवाद करीत. तेव्हां विषय प्रतिपादन करताना ते सहज एवढ्या मोठ्याने बोलत की, त्यांचा तो आवाज आम्ही नातूंचे हौदावर बसून कित्येक वळां ऐकिलेला आहे ! (२) केसरीचा व मराठ्याचा पहिला अंक पुण्यांतील लोक निजून उठण्याचे आंत घर्गणीदारांचे घरीं जाऊन पडला पाहिजे म्हणून, माधवराव नामजोशी, गणेश मोरेश्वर सोहोनी (मॅनेजर), व्यंकटराव कुळकर्णी (न्यू स्कूलचे पहिले कारकून), मी व स्वतः टिळक यांनी मोठ्या पहांटे उठून, अकांचें ओर्षें वागवून, कोणाच्या सिडकीतून तर कोणाचे दरवाज्याच्या फटीतून तो आंत टाकून सर्व अंक वांटलेले आहेत ! (३) केसरीचे तीन हजार घर्गणीदार होईपर्यंत घर्गणीदारांचे पत्ते न छापतां दरआठवड्यास, बी. ए. होऊनहि सरकारी नोकरीविषयीच्या तिटकान्यानें कोतवालचावडजिवळ स्टेशनरीचें दुकान घातलेले प्रो. धारप, मी स्वतः व खुद्द टिळक व्यसे तिघे बसून ते सर्व लिहून काढीत असूं ! (४) पहिल्यापासूनच टिळकांची गति सर्व कांहीं विपशांत चाले. केसरी प्रथम दोनतीन

एक तप-१२ वर्षे-म्हणजे सन १८९३ मध्येच ' धर्म आणि मीमांसा-नैसर्गिक धर्म व भौतिकधर्म '—हे पुस्तक मी यळवतरावजीस अर्पण केले त्या वेळी अर्पणपत्रिकेत गौरवपूर्वक त्याचा नामोल्लेख करताना त्याचे नावामार्गे कित्येक दिवस चिंतन करून त्यास अन्वर्थक असे " लोकमान्य " हे उद्गद मी लिहिलेले आहे, व ते पाहून के. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित हे त्या वेळी म्हणाले, ' वा दाभोळकर, टिळकाना ही सार्थ पदवी तुम्ही दिलीत खरी ! आता आपण तरी निदान, यापुढे त्यास ' राजमान्य ' न लिहिता ' लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक ' असेच लिहिणार !

(२७) वसतऋतु येताच वृक्ष जसे नवपल्लवित होतात किंवा मृगनक्षत्र सुरु होताच पर्जन्याची जशी झोड उठते, तद्वत् लोकमान्य मडालेहून सुद्धून येताच केसरी सुरु करण्याबद्दल रोजचे रोज केसरी कचेरीत पत्राचा पाऊस पडू लागला. मॅनेजर बाबासाहेब विद्वांस यास इतके सर्व पत्रे लिहून केसरी तावडतोय किंन चूक खाना करण्याची मोठी पचाईत पडू लागली, म्हणून त्यांनी निवळ या कामाकरिता एकदोन माणसे मुद्दाम नेमून त्याजकडून सायक्योस्टाईलवरून पत्रे लिहून घेण्याचे ठरविले पहिले दिवशी सदर मडळीस सायक्योस्टाईलवरील लिहिणे जमेना. ते लिहिण्याचे त्याचे कसे तरी प्रयत्न चालले असता लोकमान्य तेथे सहज आले. अज्ञानाने ती मडळी ते लिहिण्याचा काही तरी उद्योग करित आहेत हे पाहून लोकमान्य हसत त्यास म्हणत ' साधी गोष्ट, पण ती माहीत नाही म्हणून, किळीवाचून जसे कुलूप उघडणे त्याप्रमाणेच हे तुमचे उद्योग होत ' असे म्हणत त्यांनी तेथेच बैठक मारून त्या कारकून मडळीस समजावून देण्याकरिता वॅक्सपेपरवरून पराणीप्रमाणे असलेल्या लोखंडी लेखणीने एक शीट पत्रे त्यांनी लिहून काढले व म्हणाले ' हे येवढेसे पत्रेच काय पण केसरीच्या सुरुवातीस कारकुनाचे व छापसान्याबद्दलचेहि काम आम्हीच करित होतो एका बैठकीस हजार हजार पत्रे मी लिहिले आहेत ! ' रा दाभोळकर याची वर दिलेली एक वाठवण लोकमान्याच्या या उद्गाराशी कशी ततोतत जुळते !

(२८) केसरीवर लोकमान्याचे प्रेम किती होते हे कोणत्या शब्दांनी सागावे ! अन्य शेंकडों सवादकमित्रांनी, काही विशिष्ट प्रभाव आल्या वर्तमानपत्रात अगर मासिकाच्या निरनिराळ्या प्रसंगाने निघणाऱ्या जादा अकात लोकमान्यांनी लेख लिहावा म्हणून, त्यास किती तरी विनवावे, पण मुळात त्याचा भिडस्त स्वभाव असताहि केवळ तत्त्वप्रतिपालनार्थ " आपले पत्र सोडून दुसऱ्याचे पत्रात मजकूर लिहिणे (to adorn other's wife inspite of ones own) हा एक निवळ सवादकीय व्यभिचार आहे " असे ते उघडपणे नेहमी म्हणत व या गाढ तत्त्वनिष्ठेमुळे त्यांनी कित्येकाचे कित्येक दोषारोपहि सोसलेले आहेत पण

कोणीहि कोणत्याहि मताचा मनुष्य काही अडचणीच्या प्रसंगात सापडल्यास ते त्यास मदत करण्यास एका पायावर तयार असत. एकदा दैनिक ज्ञानप्रकाशाचे अगदी आरम्भीच्या अमदानीत असा एक प्रसंग आला की, काही आपत्तीमुळे जागेवर एकहि सवादक उभा नसल्याने व मॅनेजर हरिपत गोखले व लोकमान्य यांचा घुना सत्रघ असल्यामुळे, ते लोकमान्याकडे येऊन त्यास सर्व हकीकत सांगून मजबूर मागू लागले, व योगायोग असा की, त्याच वेळी केसरी-ज्ञानप्रकाशाचा काही एका धावतीत जोराचा वाद चालू होता पण अशा वेळी लोकमान्यांनी एक पळाचाहि विचार न करता, व पूर्वी अशाच एका अत्यंत विकट प्रसंगी ऐनखिंडीत हरिपतांनी लोकमान्यास दगा दिला असताहि ते सर्व विसरून, लेख लिहून देतो, असे त्यास सांगितले आणि सर्वांत मोठी मीज ही की, प्रत्यक्ष त्या चालू वादावरच व केसरीवर हल्ला करून पुढे ज्ञानप्रकाशाचा एडिटरहि लिहू शकणार नाही, असा त्यांच्या वाजूने त्यांनी एक उत्कृष्ट लेख

तात्पर्य, यावरून त्याचें उदार मन व स्वसामर्थ्याधिषर्ष्यांचा त्याचा आत्मविश्वास याची कल्पना येते

(३०) पुणे येथील श्रीशिवराज्याभिषेकोत्सवाच्या दुसऱ्या वर्षाच्या उत्सवात कै नारायण वापूजी कानिटकर यांनी कीर्तन करावें असा लोकमान्यांनी त्यास आग्रह केला कानिटकर हे लोकमान्याचे एक परम दोही असल्यामुळे ते लोकमान्यास म्हणतात, “ होय, माझा तो घदा नसताना अगर आजपर्यंत मी कधीहि हा प्रयोग करून पाहिला नसताहि तुम्ही म्हणताच म्हणून महाराजापुढे कीर्तनास मी उभा राहीन पण शळवतराव ! तुम्ही मात्र या हरिदासाचे मार्गें आज वाजविली पाहिजे ! ” लोकमान्य म्हणतात, “ ठीक आहे, जघा कोरा हरिदास तसा त्याचा कोराकरकरीत साथीदार फक्त श्रोतेच तेवढे काय ते घटलेले ! ! ” आण खरोखरच सदर उत्सवात कानिटकरबोवाचे मार्गें आजकरी टिळक साथीदार म्हणून उभे राहून हें कीर्तन झालें लोकास याची अर्थातच अपूर्वाई वाटल्यामुळे त्यांनी चटकन् त्या वेळी त्याचा घेतलेला फोटोहि हल्ली पाहावयास सापडतो !

(३१) श्रीशिवछत्रपतींच्या पहिल्या उत्सवाकरिता रायगडास लोकमान्य गेले असता गड चढता चढता वाटेनें दे भाऊसाहेब गोखले याचेभाशी लोकमान्य गप्पागोष्टी बोलत हसत पण गभीरपणें म्हणतात, “ तुमच्याप्रमाणें मी हल्ली तालीम करीत नसलों तरी व मी गृहस्थाश्रमी असलों तरीहि राष्ट्राचा गाढा मला ओढावयाचा आहे हें जाणूनच मी ब्रह्मचर्याचेहि काहीं नियम सक्तीनें पाळीत असतो नाहीं तर इतरांचेप्रमाणें मी वागतों तर एव्हाना मी काहींचा आचोवा केव्हांच झालों असतो ! ! ”

(३२) आपल्या आर्यावर्तीत ब्रह्मनिष्ठ ऋषि, वैराग्यवत ब्राह्मण, अयाचित व नि स्पृह विद्वद्वय याचा योगक्षेम चालविणें किंवा त्याचा परामर्ष घेणें हा आपला धर्म किंवा भूषण मानणाऱ्या राजाची परपरा पाहून ती न तुहू देण्याच्या सात्विक बुद्धीनें व त्यात आपलाह समावेश करण्याच्या उदार स्वभावानें व सदभिमानानें एखादा अर्वाचीन भूषात निर्माण होणें अशक्य नाहीं तशात त्यास क्षतियाच व ब्राह्मणाचें जोडगोळीप्रमाणें कर्म करणारा कोणीभेटेल तर त्याचें कौतुक विशेष घाटणार ! श्रीमत सरकार राज सयाजीरावमहाराजास एकदा वाटलें की, अमुक एका प्रयाचें भाषांतर टिळकास करावयास सागून त्या निमित्तानें त्यास १२।१५ हजार रुपये दक्षिणा म्हणून द्यावी ! त्याप्रमाणें सन १८९५ साली लोकमान्यास त्यांनी मुद्दाम भेटीस बोलावून आपली इच्छा निवेदन केली पण चमत्कार असा की, सावत्तिक दृष्ट्या त्या वेळी सर्व बाजूनी ताणलेला असताहि हा नि स्पृह, मानी, स्वावलम्बी व तेजस्वी ब्राह्मण राजाश्रयाची शीतळ पण रोगट

सावली कसची मान्य करतो ? त्यांनी महाराजांचे कृतज्ञतापूर्वक आमार मानून त्यांस नकार दिला ! व घरी आल्यावर आपले भाचे घोंडोपत बाबा यांचेजवळ त्यांनी सहज पण खासगी तऱ्हेने आत्मविश्वासोद्धार काढले ते असे:-
 “ I am not born to earn my bread by making mere translations for others. I am actuated with the spirit of some century work for the age I live in !
 (दुष्टाने दिलेला तुकडा खाऊन केवळ भाषांतर करण्यासारखी कामे करण्यास मी जन्मास आलेलो नाही. ज्या शतकांत आपण जन्म घेतला त्याचें नांव आपण कांहीं करूं या उमेदीनेच मी कार्यप्रवृत्त झालो आहे !) ” हे उद्धार पत्रास वर्षापूर्वी अशाच एका थोर पुस्तकाच्या-कै. विष्णुशास्त्री विपळूणकर यांच्या-
 “ I am the Shivaji of the Marathi language who had not his equal either to precede or to succeed him.” या आत्मसाक्षात्कारोद्दाराची सहजच आठवण करून देतात.

(३३) वरील गोष्टींवर अधिक प्रकाश पाडणारी अशी मला एक गोष्ट सहज आठवली. फेसरी ऑफिसांतील लायब्ररी लावणे म्हणजे एक मोठे प्रकरण असे. एकदां, हे लायब्ररी लावण्याचें काम माझेकडे आलें होतें. थोरल्या दिवाणसान्यांत ही लायब्ररी असे, व तेथेंच येथील मुझामांत श्रीमंत दादासाहेब यापडे यांची बैठक असे. नाटकें, निबंध, कादंबऱ्या वगैरेसारख्या पुस्तकांची कपाटे तेथेंच होती; यांकडे पाहून सहज दादासाहेब मला म्हणाले ‘ ही इतकी पुस्तके कसली आहेत; कोणी वाचतो का ? ’ हा प्रश्न ऐकून हातांतोळ आडफि-यानें सुपारी फोडीत लोकमान्यांची स्वारी किंचित् हसत तेथें आली व म्हणाले “ हे सर्व खालू-मैनाच्या गोष्टीचे ‘ प्रचंड ’ ग्रंथ आहेत ! व आश्चर्य हे की, बहुतेकांची या कपाटांवरच नेहमी झडप पडते ! याकीच्या पुस्तकांचा मात्र कसर व मूषक रसिकपणें परामर्ष घेतात ! ” इतक्यांत एक विद्वान् गृहस्थ येऊन आपली कादंबरी फार नांवाजलेली आहे अशी प्रस्तवना करित लोकमान्यांस ती त्यांनी नजर केली. उमयतारें थोडे मजेदार समापण झालें. ते परत गेल्यावर लोकमान्य म्हणतात “ अजल्या तारि-मार्हच्या गोष्टी लिहिण्यात व त्या सुशिक्षितांस वाचण्यास सांगण्यास काय बौद्ध आहे न कळे ! असल्या विद्वानांनी योद्धिप शुधा इतकी मंद दहावी यार्थे आश्चर्य घाटतें. भारतव्यातीस राष्ट्र सर्वच बाजूनी फसें महत् बनेत यार्थे हे एक गमक आहे. इतिहास, शास्त्र (सायन्स), नवीन शोध यांच्या चिंतनात तदप सुशिक्षिताची बुद्धि न खेळता किण अखले उद्-घाळे लागतात यास काय करावें ? एतानुवावापून निदान मला तरी असें घाटे की, आरज नेहमी असें गाथावें व लिहावें की, ज्याचा या परम गूढ विधाच्या अंतर्क्य व अपूर्व बांधणीचा शोध होण्यास व निष्ठा पुढर्क गोप लावण्यास उरपीग होऊन त्याचा आपल्या प्रदानांनी

षीकरोटीच्या उघतीस अधिक उपयोग होईल, इतकेंच नव्हे तर चराचर वस्तुगत स्वयंभु शक्तीचें सर्वेक्य करून शक्य तर सत्-चित्-आनंद याचा अनुभव सर्वांस प्राप्त करून घेता येईल ! ”

(३४) कै. भिकाजीपत हर्डीकर (न्यू पूना कॉ मधलि प्रो नानासाहेब हर्डीकर याचे वडील) याच्या देशमक्तीच्या व लोकमान्याविषयीच्या त्यांच्या अलोट प्रेमाच्या अनेकजण अनेक प्रकारे गोष्टी सांगतात इतिहासशोधक राजवाडे यांनी तर महाराष्ट्रातील कर्त्या पुरुषाची त्यांच्या विशिष्ट गुणाबद्दलची एक नमुनेदार जर्नी मार्गे एकदा प्रसिद्ध केली होती त्यात 'नि सीम देशमक्त' या सदरात भिकाजी पत याच्या नावाचा प्रथमोल्लेख केलेला आढळतो हे त्यांच्या देशमक्तीविषयी झाले पण त्यांच्या टिळकप्रेमाची पुढाल गोष्ट वाचा १९०० सालच्या पुणे म्युनिसिपल निवडणुकींत १९०० यास उभे करून निवडून आणावयाचें असे लोक मान्यांनी भिकाजीपतास सांगण्याचा मान अवकाश, लगेच दुसरे दिवसापासून अहोरात्र भिकाजीपताचें यत्र सुरू झालें ! 'नॉमिनशन पेपरवर' फक्त सही करण्याच्या भ्रमावाचून त्यास या बाबतीत इकडचें पाऊल तिकडे टाकण्यासहि न लावता, बड्या लोकाशी कॉम्पिटिशन असताहि त्यांनी १९०० यास निवडून आणिलें ! याच बाबतीत भिकाजीपत एकदा १९०० वकील याजकडे, ते बुधवार पेठेंतील सासगी वाले याचे वाड्यात बसले असता, आले सदर वकीलसाहेब म्हणजे मोठे गमतीदार प्राणी भिकाजीपत आपणाकडे येत आहे असे पाहून जवळच बसलेल्या भाऊसाहेब लबाडे यास ते म्हणतात "शकरराव यावा, आता जरा थोडी गम्मत करू " तोंच भिकाजीपत कडक उद्धानें सर्वांग घामटलेलें व हातात याद्या, चिठ्या, विनतिपत्रे, शिसपेनसली वगैरे सावरीत लगबगीनें तेथे आल जरा इकडे तिकडे याडें बोलणें करून हे वकील मुद्दाम कुचेष्टेनें डोळे मिचकावीत त्यास म्हणतात ' काय भिकाजीपत ! कसले तुमचे बळवतराव ! मोठा लबाड मनुष्य आहे ' झालें, हें ऐकताच एकदम पायातील शस्त्र हातात घेऊन ' आमच्या बळवतरावास लबाड म्हणता ! असे म्हणत तें त्याच्या डोक्यात मारणार तों वकीलसाहेब तेथून घांवत सुटले वकील पुढें व हातात हें शस्त्र घेऊन भिकाजीपत त्याचे मार्गे ! असे दोघे एकामार्गे एक धावत आहेत ! हा देखावा पाहून तेथील मडळींची हसता हसता मुखुडी वळली आप्पावळवताचे गेटापर्यंत ही मिरवणूक आली ! अखेर " बळवतरावाची माफी मागा तरच सोडतो " असें भिकाजीपत त्यास म्हणताच, ' होय बावा, तुमच्या बळवतरावाची एकदा नव्हे सात वेळा माफी मागतो ! ' असें त्यांनीं म्हटल्यावर, मग भिकाजीपतांनीं उचललेलें शस्त्र म्यानात घातलें ! तेथून दोघेहि परत आले व थोड्या गप्पा मारून भिकाजी पताची स्वारी पुढील उत्रोगास निघून गेली ही गम्मत कोणी लोकमान्यास सांगितली, तेव्हा ते म्हणतात " यात माझा संभव आहे म्हणून मी काहींच न बालणें बरें,

पण आमच्या भिकाजीपंतांसारख्या एकनिष्ठ माणसांनीच आपल्या एकनिष्ठ मताने मोठी कार्ये केलेली आहेत हे जगास सांगण्यास इतिहास उभा आहे !”

(३५) अगदी बरील गोष्टीसारखीच दुसरीहि एक गोष्ट आतां लिहितां लिहितांच आठवल्याने तीहि लिहिण्याचा मोह आवरत नाहीं. १९०९ च्या नाशिक खटल्याचे होमकुंडांत सांपडल्याने कारागृहांत बारा वर्षांची तपश्चर्या करीत असतां, एके दिवशी सावरमतीच्या तुरुंगांतीळ कोठरींत टिळकमत्त नद्दागिरी-योर्वास जेल-सुपरिन्टेन्डेंटाने, त्यांची केवळ कुचाळकी करण्याकरितां, व्हॅलेंटार्डन विरोलकृत Unrest in India हे पुस्तक वाचण्यास मुद्दाम दिले व तो त्यांचे म्हणतो, ‘तुमच्या टिळकांस खरोखर फांशीच दिले पाहिजे.’ झाले; जिवंत निघान्यावर परवडतेची रात्र पडली असली तरी त्यावर गुर्वापमानाचे स्फोटक द्रव्य पडतांच एकदम मडका न झाला तरच आश्चर्य ! साहेबाच्या तोंडचे ते शब्द ऐकतांच त्या बंदिवान मकाने लाथेने ते पुस्तक दूर भिरकावून दिले व त्या साहेबावर चित्वाप्रमाणे एकदम तुरून पडून हातांतिल त्या वेळच्या पाणी पिण्याच्या टिनपॉटच्या शस्त्राचा त्याचेवर प्रहार करणार तोंच इतर शिपायांनी सुपरिन्टेन्डेंटाचा बचाव केला. ही गोष्ट एका गृहस्थाने लोकमान्यांस सांगितली, तेव्हां या वेळीहि त्यांनी अगदी थेट उपरिनिर्दिष्ट

(३७) विधायक कार्याचे लोकमान्यास धावडे होते असा मधाळाचा त्याच्या वर मोठा आशेव आहे पण १८९७ साली पुण्यास प्रेगची आग लागून कहर गुदरला, तेहा लोकमान्यांनीच ' हिंदु-हॉस्पिटल ' रूपी वधाने ती विशविण्याचा कसा कसून प्रयत्न केला हे प्रसिद्धच आहे. सदर हॉस्पिटल लकडीपुलाचे पलीकडे जिमखान्याच्या जागेवर बाघलेले होते तेथे रोज एकदर व्यवस्था पाहण्यास साजसकाळ लोकमान्य जात असत पुढे नाशिक खटल्यामध्ये एक तप कारागृहास भोगून परत आलेले देशभक्त ब्रह्मगिरीबुधा त्या वेळी हॉस्पिटलमध्ये स्वयंसेवकाचे काम करित असत ते सांगतात, एके दिवशी एक विधवा आई प्रेगच्या दुराण्यातून बरी होऊन आमच्या त्या दवाखान्यातून गावात परत जावयाची होती. तिचे तेथील तिल सुमारे ३०।३५ रुपये झाले होते पण तिचेजवळ मुळीच पैसे नव्हते दवाखान्याच्या ऑफिसचे अधिकारी, तेथील नियमाप्रमाणे, तिचे कडून पैसे घेतल्यावेरीज तिला सोडीनात इतक्यात लावून गाडीतून श्रमित वाळासाहेब नातू याचेसह येत असलेल्या लोकमान्यास तिने पाहून, सकटसमयी अचानक रीतीने अवतीर्ण होऊन द्रौपदीस साहाय्य करणाऱ्या श्रीकृष्णाची तिला आठवण झाली व आपणासहि तोच अनुभव आता येत असल्याचे तेथील सर्व मडळीदेखत तिने सद्गदित कठाने बोलूनहि दाखविले ! इतक्यात लोकमान्य तेथे आले. त्यांनी सर्व प्रकार ऐकून घेतला वाळासाहेब नातू येवढे श्रमित, पण त्यांनी तें सर्व ऐकून हळूच तोंड चुकवून ते मागे सरले लोकमान्यांनी तेथील अधिकार्यास " या वाइचे सर्व पैसे माझे पाल्यावर टाकून यास येथुन जाण्याचा पास द्या व त्या अशक्त झाल्यामुळे गाडीतून त्याम त्याचे घरी पोचते करा " असे सांगितले ! बुधा म्हणतात, अशा रजल्या-गाजल्यास आपुले म्हणणाऱ्या त्या साधु पुरुषास या प्रग-हॉस्पिटल-यापारी अखेर किती तरी भुर्दड भराचा लागला !

(३८) शनिवार पेठेतील रा नरसिंह कशव जोगळेकर हे न्यू इ स्कूल मधील एक लुन विद्यार्थी. त्यांनी लोकमान्यांच्या काही गोष्टी मला सांगितल्या, पण त्या सर्व सोडून त्यापैकी फक्त एकच येथे देतो ते म्हणाले--" औरंगाबाद-कॉलेजापुढे श्रीधर रामचंद्र जोगळेकर म्हणून आमचे एक चुलते प्रोफसर होते वळवतराव सन १९००-१९०१ चे सुमारास तेथे श्रीजगन्नाथमहाराज दत्तक-प्रकरणात आले होते त्यास त्या वेळी श्रीजगन्नाथमहाराजांची पत्रिका तयार करावयाची होती, पण मूळचे टिप्पणच कोठे सापडेना, मोठी पचाईत पडली. पण त्यापूर्वी एकदा त्यांनी तें मूळच टिप्पण सद्गज कोठेतले पाहिले हातें त्यावरून तेथे असलेल्या मडळीस, विशेषत प्रो. जोगळेकर यास, वळवतरावांनी आपल्या केवळ स्मरणाने पत्रिका मांडण्यास सांगितले आणि चमत्कार हा काँ, पुढे कित्येक दिवसांनी तें मूळ टिप्पण जगन्नाथमहाराजांचे वडिलांजवळ सापडले, तेव्हा त्या मूळ टिप्पणाप्रमाणे त्यांनी केलेली ही नवीन पत्रिका अगदी हुबेहुब चुळली !

(३९) लोकमान्याच्या केवळ बुद्धिविषयक व स्मरणशक्तीच्या गोष्टींच्या आठवणी आता सागत वसण्यात त्याची एक प्रकारे आपण किंमतच हलकी लेखतां असेच प्रस्तुत लेखकाला वाटू लागले आहे. तरी पण पुनः थोडा विचार करता असे घाटते की, श्रीकृष्णाचे उत्तरचरित्र जरी गभीर व तत्त्वप्रबोधक असले तरी त्याचेबरोबर त्याचे पूर्वचरित्रहि सर्वांस रम्य होऊन आकर्षिल्यापेरीज राहत नाही. तद्वतच लोकमान्याविषयी म्हणता येईल. असो, माधवराव नामजोशी (याचे अमयशाशी कायमचे वाकडे असल्यामुळे त्यास अण्णासाहेब पटवर्धन कौतुकाने 'फत्तेसिंग' म्हणत असत) व लोकमान्य दोघे पुणे म्यु कौन्सिलर असता काही एका प्रकरणात सरकाराशी म्यु चे भाडण सुरू झाले. त्या बाबतीत म्युनिसिपॅ लिटीस सरकाराकडून आलेल्या उत्तराची नफळ या दोघास पाहिजे होती. पण ती देण्याचे प्रेसिडेन्टसाहेबांनी नाकारले. फार तर तुम्हास येथल्या येथच ते कागद फक्त वाचाययास मिळतील, पण त्यावरून नफळ करून घेण्याची सत्त मनाई आहे असेहि त्यास वजावण्यात आले ! दोघांनी विचार करून ठरविले की, त्यापैकी अर्धा भाग एकाने लक्षात ठेवावा व बाकीचा अर्धा भाग दुसऱ्याने आपल्या स्मरणाच्या कागदावर उतरून घ्यावा व याहेर जाऊन ताबडतोब दोघांनी लिहून काढावा. याप्रमाणे आपापसात ठरविल्यानंतर प्रेसिडेन्टसाहेबापाशी त्यांनी ते कागद वाचण्यास मागितले, व प्रेसिडेन्टमहाशयही असे वहादुर भेटले की, त्यांनी ते कागद त्यास देऊन, पण त्याचे शेजारी आपलीहि खुर्ची टाकून त्याजवर ते पहारा करीत बसले ! वरें, त्या कागदातील मजकूर तरी का थोडा होता ? पण स्पज ज्याप्रमाणे पाणी शोषून घेतो किंवा जळू जसे रक्त पिऊन घेते तद्वत या वहादुरांनी तो सर्व मजकूर अगदी अक्षर अन् अक्षर स्मृतीच्या टिपकागदाने टिपून घेतला, अगरे समर्पक दृष्टाने बोलावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की, प्रतिवृत्तिरूप छायाचित्त काढण्याच्या यत्नाप्रमाणे आपल्या लोक्याच्या फेभेन्यातील स्मृतीयग्राने त्या दोघांनी ते सर्व लिहून काढले ! व दुसरे दिवशीच केशरी-मराठ्यातून ते सर्वच्या सर्व जरीन्या तसे उद्धृत करून त्यावर अति जलास टीकेचा भद्रिमार उतरिला.

बैलाच्या गाडीतून इतक्या लावून ती यावयाची असल्यामुळे जो तो आपल्या हाताचा श्रीकार करून सधित उभा राहिला लोकमान्य तेवढे चटकन् खान करून सोंवळें नेसून एका पानावर जाऊनहि बसले ! तें पाहून त्यास चासुकाका विचारतात “ अ ! तुम्ही षोटून सोंवळें आणिलेंत ! ” लोकमान्य इसत म्हणतात “ जेवाक्यास जावयाचें आणि तोंड विसरावयाचें अशी कशी तुम्ही सर्व मडळी शुवा ! स्टेशनवर सर्व सामान बैलगाडीत घातलेलें पाहून व त्याचवेळीं पुढील हें सर्व ओळखून टाग्यात बसतानाच मी आपला मुकटा व घोतर तेवढें खाकोटीस मारलें ! ”

(४१) हिंदुस्थानसरकारचे सी आय डी चे सुपरिन्टेण्डेंट रावसाहेब बाबा साहेब देशपांडे याचेपार्शी मला गप्पा मारण्याचा योग आला असता त्यानीं अत्यंत सहृदयतेनें लोकमान्याविषयी ज्या अनेक गोष्टी सांगितल्या त्या प्रसिद्ध करण्याचा काळ अद्याप न आल्यामुळ अगदी सामान्य अशा किरकोळ एकदोनच गोष्टी सागतों बाबासाहेब म्हणाले (१) १८९७ सालच्या शिथेचे वेळी बळवत राव येरवड्याचे तुरुंगात असता तेथें काहीं कामाकरिता सहन मी गेलों होतो पुष्कळ कैदी काम करण्याकरिता तेथें एके ठिकाणी बसलेले होते जेल्सहि तेथें खवळच उभा होता इतक्यात कैद्याचा पापाक घातले बळवतरावजी तेथें आले त्यास पाहून एकदम स्फूर्तीनें ते सर्व कैदी उभे राहिले ! हें काय ! असें त्यास दरदामून विचारता ते म्हणाले, “ हे ‘ रावसाव ’ (टिळक) आल्यावर आम्ही बसाव वस ! म्हणून आम्ही उभे राहिलों त्याचें वेसासहि ढका लागलेला आम्हास रावणार नाहीं मग त्याच्या अस्मानाची गोष्ट कशाला ! ” (२) तेथील

मोठमोठ्या वकिलांकडून कलेक्टरकडे वर्ज केले, कमिशनर-मार्डनर यांजकडे अपिलें पाठविली, कौन्सिलमध्येहि प्रश्न विचाला; पण कोठें कांहीं दाद लागेना. अखेर वेतागून जाऊन प्राणत्याग करण्यापर्यंतहि त्यांची मजल पोचली. निराशेच्या शेवटच्या विंदूपर्यंत पोचलेल्या मनाची स्थिति काय वर्णन करावी ? आणि अशा वेळींच अकरमात् आशेच्या विशुत्कणाचें दर्शन होणें म्हणजेच तो ईश्वरी कृपा-प्रसाद होय असें मनास कां वाटूं नये ? सदरहु गृहस्थांस लोकमान्यांकडे येऊन त्यांचा सल्ला घेण्याची स्फूर्ति झाली. त्यांनीं तावडतोच पुण्यास लोकमान्यांकडे येऊन त्यांस आपले सर्व कागदपत्र दाखवून तपशीलवार हकीकत सांगितली. त्यांत ते म्हणाले ' केवळ माझ्या ह्यातीपर्यंतच माझे उत्पन्न सरकारानें जप्त केलें आहे; माझ्या पाठीमागें पुनः पूर्ववत् सर्व उत्पन्न जसेंच्या तसें सुरू होणार असें सरकारनें ठरविल्यामुळें मला आतां आत्महत्या केल्याखेरीज माझ्या पोरंवाळांचें पोट भरणें शक्य नाहीं. आतां मी जगणें याचा अर्थ वायकापोरांनीं माझेसकट उपाशी मरणें असा असल्यामुळें, आतां आत्महत्येखेरीज मला दुसरा उपाय नाहीं. मी मरणानें माझे येवढें थोरलें कुटुंब तरी पोटभर वन्न खाईल. म्हणून शेवटीं आपलें दर्शन घ्यावें व सल्ला विचारावा म्हणून इतकें लांब, महाराज, मी मुद्दाम आलों आहे. ' लोकमान्य हें सर्व शांत्तपणें ऐकून घेऊन त्यांस एकदम म्हणतात, " वः, मला तर यांत विशेष असें कांहींच दिसत नाहीं. आत्महत्येचा विचारहि तुम्ही मनांत न आणतां कार्य साधणें अशक्य नाहीं. पण एक गोष्ट मी तुम्हास सांगतो तेवढी कराल काय ? " ' महाराज, जेथें मी प्राणार्पणहि करण्यास तयार झालों तेथें आतां बाकी काय राहिली आहे ? काय घाटेल तें सांगा ' असें त्या अनन्यगतिक गृहस्थानें त्यांस उत्तर दिलें. लोकमान्य म्हणतात, " हिंदुधर्मशास्त्र व हिंदु लॉ असें प्रतिपादतात कीं, संन्यास घेतल्यावर त्या संन्यस्ताचें पूर्वाश्रमांतील स्थावर-जंगम वगैरे सर्व ऐहिक वस्तुजाताक्षरील स्वामित्व नष्ट होतें. तेव्हां तुम्ही आतां संन्यास घ्या; म्हणजे कायदेशीर रीतीनें तुम्ही आपल्या इस्टेटीस ' मृत ' झाल्यासारखेच होणार आहां व सर्व हक्कसंबंधांस तुम्हास कायदा, तुम्ही जिवंत असूनहि, ' मृत ' मानून तुमच्या वारसांस-सुलांस तुमचें उत्पन्न देण्यास तयार होईल यांत विलकुल शंका नाहीं. वाटल्यास तुम्ही तिदंती संन्यास घेतला तरीहि हरकत नाहीं ! " हें ऐकून शेकडों रुपये खर्चून व ताठर अशा अनेक वकील-वॅरिस्टरांचें आर्जव करून न मिळणारें यश कवडीचाहि खर्च न येतां व विलकुल खुशामत न करतां एका महात्म्याच्या सहजोपदेशानें निघ्रांत मिळणाऱ्या भावी यशाच्या पूर्व कल्पनेनें तो आर्त व प्रस्त अनुष्ण अगदीं राहिले जाऊन त्यानें लोकमान्यांच्या चरणांवर मस्तक ठेवून त्यांचा त्यानें साशिर्वाद निरोप घेतला, व आपल्या गावीं जाऊन लोकमान्यांच्या उपदेशाप्रमाणें संन्यास घेऊन विजापूरचे कलेक्टर यांस तसें कळविलें. तेव्हां " ही युक्ति पुण्याच्या त्या वित्पावन टिळक ब्राह्मणानें यांस

सांगितली असली पाहिजे ” असं अगदी उघडपणे कलेक्टर साहेब म्हणाले व निरुपाय हाऊन पूर्वीच्या त्यानीं आल्या हुडुमाप्रमाणे सरकारजमा केलेले त्यांचे उत्पन्न सोडून दिले

(४३) १९०३ सालच्या धारवाडच्या प्रातिक परिषदेचे अध्यक्ष दाजीसाहेब खरे हे ना गोखले व लोकमान्य यांचेसह पुण्याहून निघून एकाच डब्यात बसून प्रा परिषदेकरिता धारवाडास गेले वाटेत, “ मी अध्यक्षेचें असें असें माघण लिहिलें आहे ” असें म्हणून दाजीसाहेबानीं बळवतराव यास तें वाचून दाखविलें बळवतराव म्हणतात, “तुमचें माघण उत्कृष्ट आहे यांत शका नाही पण सरकारास आपण आपलीं सब प्रमाणें अगोदरच दाखवून त्यास अनिवात निरुत्तर करून गप्प बसविण्यानेक्षा आपण होऊन जाणूनबुजून मुदामच चुकीचें एखादें असें सामान्य विधान करून ठेवावें कीं, तें खोडण्याच्या लोमानें सरकारनें आपले अगावर येण्यास घावावें व मग याचा फायदा घेऊन काटेरी कुपणावर टाकलेल्या बन्नाप्रमाणें त्याची अवस्था आपण करून सोडावी व मग त्यास असें घोपटावें कीं, कोटून याचे वाटेस आपण होऊन गेलों असें त्यास होऊन जावें ! ” वागू युद्धातील हाह एक पेंच आहे यांत शका नाही !

(४४) सन १९०४ च्या जुलैमध्ये ग्रामपथ्य प्रकरणाचे अखेरचे निकालाचे बाधर्तीत श्रीशंकराचार्यांस भेटण्यास सकेश्वरच्या लोकांनीं लोकमान्यास अपूर्व समारमानें सकेश्वरी नेले होते तेथे गेल्यावर एासगी बेंठकींत गप्पागोष्टी बोलत असता सकेश्वरकाकाचे (वामन विठ्ठल कुळकर्णी) जवळ पुढीलप्रमाणे लोकमान्य बोलल्याचें तें सांगतात “ अलीकडल्या इंग्रजी शिकलेल्या सर्व सुशिक्षित तरुण मंडळींस आमच्या संस्कृतीची फारशी किंमत वाटत नाही, व घर्माबद्दल तर त्याची अस्तिक्य बुद्धि नाही व आस्थाहि नाही या बाधर्तीत ते अगदीं उदासीन आहेत किंबहुना संस्कृति व घर्म विसरण्यासहि ते तयार आहेत म्हणून क्वचित् मनात असें येतें कीं, आमची संस्कृति व घर्म कोणास नकोच असेल तर मग येथें धामचें स्वराज्य झालें काय किंवा परस्य ख्रिस्त्याचें कायमचें राज्य टिकलें काय सारखेंच ! संस्कृति देव, घर्म, परपरा, रक्तसंबध याकरिता स्वराज्य आहे पण या सर्वांचे अभावीं नुसतें स्वराज्य—आहार, निद्रा, भय वगैरेकरिता स्वराज्य या सर्वास हवें आहे ! ”

(४५) ‘ छत्रपति श्रीशिवाजीमहाराजांच्या राजकारणात श्रीसमर्थ रामदास स्वामींचें काहीं अग असावें का ? ’ असें एकदा एकानें धीटपणें लोकमान्यास विचारलें हे ऐकून ते म्हणाले “ हें काय विचारता ! न्या राज्यासारख्यांनीं म्हटल्याप्रमाणें व अलीकडील इतिहाससशोधकांच्या सिद्धांताप्रमाणें तुकोबादि सतमंडळींनीं महाराष्ट्रभूमीची मशागत केली हें तर खरेंच, तथापि रामदास

स्वामींचें कार्य काहीं विशेष आहे. गमदास स्वामी व शिवाजीमहाराज ह्या मूळच्या दोन अगदी स्वतंत्र अशा दैविक स्फूर्ति असून गंगा-यमुनाप्रमाणें हे दोन स्वातंत्र्याचे अगदी स्वतंत्रपणें प्रचंड ओघ देशात वहात होते. पुढें ब्राह्मतेज व क्षात्रतेज यांच्या या प्रीतिसगमातूनच स्वराज्याचें मंदिर उद्भूत झालें हें विसरता कामा नये.”

(४६) १९०५ च्या डिसेंबरमध्ये गायकवाड वाड्यात मॅट्रिकचे परीक्षेस पुण्यास आलेल्या विद्यार्थ्यांपुढें लोकमान्याचे अध्यक्षतेखाली दे. मा. ब. मोपटकर यांचें व्याख्यान झालें. अध्यक्षांनी समारोपादाखल केलेल्या आपल्या भाषणात “जमलेलीं हीं सर्व माझीं मुलेंच आहेत” असें उद्गार काढले होते. व्याख्यान संपून लोकमान्य नेहमींच्या बसावयाच्या आपल्या माडींत आल्यावर तेथें असलेले कै. श्री. बाळासाहेब नातू त्यास म्हणतात “आताच्या भाषणातील तुमच्या उद्गारावर उद्या शानप्रकाशात सूर्य भडिमार होणार” लगेच लोकमान्य म्हणतात “अहो, तो आमच्या पाचवीसच पुजला आहे. त्यात काय विशेष ? पण मजा ही व्हाई, सेल्वी साहेब (प्रिन्सिपल, डेफन कॉलेज) व आमचे प्रि. पराजपे हे आपल्या कॉलेजातील मुलें जणू तळगातील कैदीच आहेत असे समजतात ! पण जाहीरसभा हीच आमची कॉलेजे आणि तेथें येणारीं सर्व मुलें हीं मला तरी निदान आमच्या रामभाऊ-बापू (लोकमान्याचे चिरजीव) प्रमाणेंच घाटसात.”

जातील अशी कल्पना तरी १८१८ साली कोणास झाली असेल काय ! इंग्रजी शिक्षणाने, परपरागत चालीरीतींच्या वायतात बंधि झालेल्या तरुणांच्या मनास आता याबद्दल काहीच वाटेनासे झाले आहे मला तर अशी भीति वाटते की, हा ऋम असाच पुढे चालू राहिल्यास काही काळाने आमची सर्व गृहव्यवस्था मोडून पाश्चात्य राष्ट्राप्रमाणे, बकाली, हमाली व विस्कळित स्थिति प्राप्त होईल ! ”

(४८) ' ये यथा माम् प्रपद्यते तास्तथैव मजाम्यहम् ' या सूत्र-सिद्धांत वचनाने लोकमान्याची विचारशाक्ति आत्मसात् केली होती हे वर वर पाहिले असताहि घडून येते मग तोच न्याय त्याच्या राजकारणात 'रिस्पॉसिव्ह' या शब्दाने व्यक्त झाला असल्यास आश्चर्य नाही, इतकेच काय पण रोजच्या सामान्य व्यवहारातहि त्याचा प्रभाव दिसून येतो एकदा कै श्री बाळासाहेब नाटू याजकडे कोणी एक विद्वान् स्वामी आले होते त्याची श्रीभद्रगवद्गीतवर वाद-विवाद करण्याची इच्छा होती त्या विषयातील तज्ञ म्हणून बाळासाहेब यांनी लोकमान्यास बोलाविले मुख्य प्रतिपाद्य विषयापेक्षा-तयनानापेक्षा-संस्कृत भाषेवरील आपल्या प्रमुत्वाच्या जाणिवेमुळेच प्रतिपक्षियाच्या भाषेच्या कमजोर पणाचा फायदा घेऊन स्वामींनी संस्कृतमध्येच वादविवाद करण्याचा आग्रह धरला व त्यामुळे अजिंक्यपत्र भिळविण्याचा प्रयत्न केला पण फळाच्या बाह्य कवचापेक्षा आतील क्षिग्ध व पुष्ट मागावरच लोकमान्याचा विशेष कटाक्ष असल्यामुळे त्यांनी ते आहार मान्य केले वादास प्रारंभ झाला पण लवकरच स्वामी कुठित झाले असेर काहीचा भाश्रय घणाच्या बुडत्या माणसाप्रमाणे 'क्षीय कोरेन पूरयेत्' अशी त्याची स्थिति होऊन किंचित् चिडून 'व्यासवचनावरहि टीका करणारे तुम्ही मूर्ख आहात' असे ते त्यास म्हणाले लोकमान्यांनीहि लगेच उगट 'मयानपि मूर्खोऽस्ति' या वचनाचा त्यास नम्रपणे परत आहेर केला !!

(४९) लोकमान्याच्या ज्येष्ठ चिरंजिवाची मुज होती अस्तसमारंभ अगर भिड्यावळ वगैरे प्रसर्गी आपण याजत्री विनत्री कुच काही लावणार नाही असे त्यांनी घरातील मढळीस सांगितले तेव्हां त्यास कारण विचारता ते म्हणाले, "याजत्री वाजविप्यास सरकारची परवानगी लागते, आणि ती सधारातील व कश्चित् मोठेपणाकरिता त्यास (सरकार) मागण्याची पाळी येणे ही पेशव्यांच्या राजधानीतील लोकास लाहनास्पद व शरमची गोष्ट आहे वाजत्री वाजविप्यास सरकारची परवानगी पाहिजे तर मग आहार-निद्रादि व्यवहारासहि त्याचाच पास काढला पाहिजे !! ”

(५०) १९०६ सालापर्यंत सदाशिव पेठेतील श्रीमंत विंचूरकर यांचे वाड्यात लोकमान्य राहत असत एके वर्षी भांगणप सुत्सवाचे वेळी श्रीगजाननाची मूर्ति आपणण्याकरिता ते स्वतः गेले होते सालाबादप्रमाणे वाजत्रीवालेहि बरोबर होते, पण याजत्र्याचा पास वाजत्रीवाल्यांनी न काढल्यामुळे त्यास यात्रा वाजवित

येईना. हें पाहून ही 'वाल' गोपाळांची छोटी भिरवणूक दाणेआळीतून, बुधवारांतून सदाशिव पेठेंतील पुष्करणीचे हौदाजवळ येतांच लोकमान्य त्या वाजंत्री-वाल्यांस हंसत व विनदिकृत सांगतात " वाजवा रे आतां. आतां आपण आपले आळीत आळीं आहोंत ! काय होईल तें पाहून घेईन. आम्ही आमच्या देशांत इतके गुलाम आहोंत कीं काय ? खुशाल वाघें वाजवा रे ! तुमच्याकडे त्याचें कांहीं नाहीं. मी त्याबद्दल जबाबदार आहे. पाहतां येईल !! " कायदेमंग लोकमान्यांच्या हाडींमासीं फसा अगदीं स्वयंभु पण रक्षाच्छादित अग्नीप्रमाणें निर्दयतेनें कार्य करी हें आतां सांगण्याचें कारण नाहीं.

(५१) लोकमान्यांचें शान व त्यांची विरक्तता हीं लोकांस पटतात. पण त्यांची 'भक्ति' लोकांच्या तितकी परिचयाची नसावी असें वाटतें. म्हणून सांगतो कीं, लोकमान्यांचे माचे वाघासाहेब विद्रांस हे नेहमीं, घरगुती मंडळीस काय सांगतात तें एकदां ऐका. " दादांस (लोकमान्य) मधुमेहाचा विकार झाल्यापासून म्हणजे १४।१५ वर्षें त्यांनीं सालरेस व तळन्य पदार्थांस कधीं स्पर्शहि केला नाहीं. पण ते कोठें श्रीसत्यनारायणाचे पुजेस बाहेर गेले असतां तेथें दिलेला प्रसाद अगर कोणी कोणत्याहि देवतेचा घरीं आणून दिलेला प्रसाद ते कधींहि आपल्या प्रकृतीकडे विलकूल लक्ष न देतां अंगुष्ठ आणि तर्जनीच्या चिमटींत मावेल इतका घेऊन मोठ्या मक्तीनें सदैव ग्रहण करीत, व त्याबद्दल ते धन्योद्गारहि काढीत ! "

माइज 'चे दिवस आहेत !" (त्या वेळी कॉमिसच्या समेटाची मापा चालू होती) असे म्हणून त्यांनी विचोव्यावेवढा तुकडा भक्तिपूर्वक ग्रहण केला. तात्पर्य, आमच्या भक्तीप्रमाणे त्याची भक्ति उथळ व आघळी नसून शानमय अर्थात् खोल व डोळस होती. ”

(५३) विलायतसरकार व हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी यास काही एका बाबतीत एकदा पुणे सार्वजनिक सभेची तार करावयाची होती तारेचे फॉर्मवर तार लिहीत अक्षता जागा सपली व विवक्षित रकमेत जाणारे शब्दाहि भरले. पण तारेतील एक शब्द तर लिहावयाचा राहिला ते पाहून लोकमान्य म्हणतात, “ जाऊ दे रे ! आमचे इंग्लिश बरोबर नाही म्हणून त्यांनी आश्वास शेर दिला तरी चालेल. राज्य करण्यास आम्ही अपात्र आहोत यापेक्षा तर तो बराना ? मग उगाच साहेबास सुखासुखी एका शब्दास सवा रुपया कोण देतो ? बाकी या तारेचा काय उपयोग होणार आहे हे दिसतेच आहे ! फक्त उपलब्ध साधनाचा कर्तव्यव्रत्तीने उपयोग करून घेणे एवढेच आपले काम ! ”

चौकात येताच, सार्वजनिक कार्यास असड वाहून घेणारे व लोकमान्याचे एकनिष्ठ मक्त श्री. ब्रह्मगिरीबुवा यानी त्यास पाहिले. ते लाल होऊन, जवळच असलेला मोठा दगडी पाटा दोनहि हातात घेऊन, त्वेपानें माऊसाहेबाचे अगावर धावून “ वळवतरावाच्या विरुद्ध मत देता नाहीं का ? ” असें म्हणत त्याचे डोक्यात तो घालण्यास वर उगारणार तोंच श्री. यशवतराव कुळकर्णी यानी धावत येऊन पाटा ओढून वाजूस ठेवून दिला. हें वर्तमान लोकमान्यास कळताच त्यास फार वाईट वाटले व ब्रह्मगिरीबुवा हे लोकमान्याच्या गळ्यातले तारेंत असताहि “ तत्त्वाकरिता मरण्यासहि शकरावाइतका दुसरा कोण धैर्य दाखवितो ? ” असें म्हणून त्यानी त्यास चागलीच समज दिली !

(५६) १९०७ सालच्या देशकालपरिस्थित्यनुरूप “ काळ्या-गोन्याचें स्वराज्य ” असा लोकमान्यानी वेसरीत लेख लिहिल्यावर, पुढें लगेच वलकत्याच्या दैनिक वन्देमातरमू पत्रात त्या वेळच्या नवीन पक्षाचे पुढारी पालारविद याच्या सहीने ‘ स्वतंत्र स्वराज्य ’ हें राष्ट्रीय पक्षाचें ध्येय आहे असें प्रसिद्ध झाले. हें वाचताच लोकमान्य एकदम उद्गारतात “ माझ्याहि पुढें हे लोक चालले काय ! ठीक आहे. राष्ट्र या पायरीवर आले असल्यास मलाहि त्याचे पुढील पायरीवर चढले पाहिजे. ” समाजनेत्यानें समाजाचे पुढें शकडों योजनें दूर उभें न राहता त्याच्या पुढें फक्त एक पाऊल टावून राष्ट्राची प्रगति करण्याचा लोकमान्याचा घडा विसरल्यानें न कळत समाजनाश कसा होतो हें आता अनुभव

काय ? आपल्या तपाचें फळ दुसऱ्यास मिळत असल्यास, आमच्या वेदान्त-सिद्धांताप्रमाणें आपलें पुण्य द्विगुणित होतें ! ” पण हें द्विगुणित पुण्यहि लोक-मान्यांचे पदरीं पडूं न देण्याचा—म्हणजे त्याचा उच्चार करून तें त्यांचे नांवें लिहिण्याचा—नोकरशाहीचा यथोद्देश द्याव दिसून येतो ! कारण पुणें जिल्ह्याचे त्या वेळचे अवकारी कमिशनर वरिष्ठ अधिकाऱ्यास केलेल्या आपल्या खासगी रिपोर्टांत म्हणतो, “ Mr. Tilak ruled over Poona for the last two weeks.” तसेंच सार्वजनिक समेत टेपरन्स असोसिएशनचे व्हाईस-प्रेसिडेन्ट रेव्हरंड डॉ. मॅकनिकल हे पिकेटिंगची चळवळ अगदीं व्यवस्थित चाललेली पाहून तें केवळ लोकमान्यांचेंच कर्तृत्व आहे हें मनांत पकें ओळखून हंसत मुद्दाम ते विचारतात “ Oh ! Mr. Lawate, who is supporting this gigantic movement and doing all this ? Is it that great man ? ”

(६०) १९०८ सालीं प्रो. शि. म. परांजपे यांस पकडल्यावर, ते जामिनावर सुटून पुढें मुंबईस खटला चालावयाचा असल्यामुळें, सकाळचे गाडीनें ते व लोकमान्य मुंबईस जाण्याकरितां पुणें स्टेशनवर गेले. कै. बापूसाहेब गांधी यांचे वाढ्यांत मी राहत असल्यामुळें तेहि या खटल्याकरितां याच घेळीं मुंबईस जाण्यास निघाल्यामुळें त्यांचेच गाडीतून मीहि पुणें स्टेशनवर गेलों. गाडीतून उतरतांच बापूसाहेबांच्या विश्वासांतले सी. आय. डी. चे एक मुख्य व प्रसिद्ध ऑफिसर बापूसाहेबांजवळ येऊन मोठ्या उत्सुकतेनें त्यांच्या खांधावर हात टाकून चिंतायुक्त मुद्रेनें त्यांचे कानांत सांगतात, “ वळवंतरावांवरहि शस्त्र उगारण्याचा सरकारचा आतां विचार अगदीं कायम झाला आहे. बहुतेक मुंबईची त्यांची ही खेप

(६१) सरस्वती नदीसारखे गुप्त व अदृश्य असेहि असख्य प्रवाह ज्याप्रमाणे समुद्राला मिळतात त्याप्रमाणे लोकमान्याच्या सर्वव्यापी राजकारणाची स्थिति होती निरपेक्ष व सर्वांत मौज म्हणजे साक्षात् लोकमान्यासहि अशात अशा अनेक दर्जांच्या लहान-थोर अधिकृत लोकांनी सर्वसमूही लोकमान्याविषयीच्या प्रेमादर बुद्धीने अगदी विनयोमाट व आपल्याकडून शक्य तितक्या हाणान्या परतत्रावस्थेतील अगदी नाजूक पण पराकाष्ठच्या मदतीचाहि फायदा त्यास दिलेला आहे १९०८ साली प्रो शि म पराजपे याचेवरील खटल्याचे प्रकरणात लोकमान्य मुंबईस गेले असता त्यास पकडण्याच्या वारटावर प्रे मॅजिस्ट्रेटाची सही होऊन नुकता अर्धा तासाहि लाटला नसेल तोंच सरदारगृहात कोणी एका चिन्नगुप्ताने आपले नावगाव काही न सांगता ही बातमी आणून दिली व तो गुप्त झाला या वेळी लोकमान्य बाहेर गेले होते परत सरदारगृहात ते येताच त्याचेजवळ असणाऱ्या रा यशवतराज कुळकर्णी यांनी त्यास ही गाष्ट सांगितली तेव्हा लोकमान्य उद्गारतात “ ज्या राष्ट्राला प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य नाही त्या दुर्बल राष्ट्राच्या पुढाऱ्यास असली बातमी अगादर वळून तरी उपयोग काय ? ” पुढे स्वस्थपणे २-२॥ तास शांत झोप घेऊन उठल्यावर ते यशवतराज यास विनोदाने विचारतात “ इतका वेळ झाला तरी तुमचे तें वारट अनून कोठें येत नाही तें ? ” असे म्हणून, वरील बातमी क्षणभर खरी मानून, जवळ असलेल्या प्रो पराजपे यास ‘ परतत्र राष्ट्रास स्वतंत्र करणे ’ हे एक ‘ सतीचे वाण ’ आहे असे साणून त्यांनी बरेच उपदेशपर भाषण केले व तुमचा खटला वकील बॅरिस्टर न देता तुम्ही स्वतःच चालवा व मजबर प्रसंग आल्यास मीहि तसेच करणार आहे असे बोलत आहत तोंच इन्स्पेक्टर पटिंगार वारट घेऊन त्याचे खोलीत शिरले त्यास पाहताच हसत लोकमान्य म्हणतात, “ पकडवारटावर मॅजिस्ट्रेटाची सही होऊन चार तास होऊन गेले व तेथून येथे येण्याचा पधरा मिनिटाचाहि रस्ता नसता तुम्हास वारट बजावण्यास चार तास लागतात ! लवकर आलां

ऑफिसचा दरवार खुला व मुक्तद्वार असल्यामुळे आत्मीयत्वाच्या भावाने 'Be careful' या दिलेल्या सावधगिरीच्या इपान्याचा मॅनेजर याच काहीच उपयोग होणारा नसला तरी त्यावरून प्रत्येकजण अनपेक्षित व निरपेक्षपणे आपली कर्तव्यकुसुमाजलि लोकमान्याच्या चरणावर अर्पण करण्यास कसा तयार असे ह्याची कल्पना येते !

(६३) पुणे येथे श्रीजगन्नाथमहाराजाचे वाढ्यात १९२३ चे ऑगस्ट-सप्टेंबरमध्ये श्रीमंत दादासाहेब सापडें विलायतेहून आले असता, येथील त्याचे मुक्कामात, ते टिळक-स्वराज्यसंघ-स्मारकाचे एक द्रुष्टी म्हणून कामानिमित्त त्याजकडे मी वरचेवर जात असल्यामुळे सहज लोकमान्यासवर्षी त्याचे सांगण्यात आलेल्या काही गोष्टी पुढे देत आहे ते म्हणाले " माझ्या मघत्या मुलाचे लग्न कुनेर येथे झाले बळवतराव लग्नास आले होते, लग्नसमारंभ आटोपल्यावर वैदिक ब्राह्मणाची सभायना म्हणून त्यास योग्य दक्षणा द्यावयाची होती. पण सत्पाल व अधिकारी ब्राह्मणाची व इतर सामान्य भिक्षुकगण आणि दक्षिणा उपद्रु इच्छिणाऱ्या आगतुकाचीहि सर्व एकल खिचडी झाली यामुळे दक्षिणा घाटण्याची मोठी पचाईत पडली. बळवतरावांनी ही अडचण पाहताच पूर्वी कधी ' आर्टिक होम इन् दि वेदाज् ' वगैरे पुस्तकाकरिता वेद व वेदांगे याचा त्यांनी अभ्यास केला असला, पण या वेळी त्यांनी नेमके सहिता, ब्राह्मण, पद, ऋम, उपनिषदे व उपभ्रय वगैरे उद्दल केवळ जिज्ञासू म्हणून आपण विचारीत आहे असे त्या ब्रह्मचर्यास दाखवून, कोणासहि अपमान न वाटू देता मोठ्या खुशीने प्रत्येकास काहीना काही विचारून अशा काही विलक्षण बुद्धिकौशल्याने त्यांनी बाकीचे सर्व गनाळ लोक अगदी रड्यासारखे एका बानूप काढले की, तेथे फक्त ऐन विद्वान ब्राह्मण तेजदाच शिल्क उरला, व त्यासहि विनतिपूर्वक काही म्हणावयास सांगून व त्यापैकीहि जे कोणी कोठे चुकत तेथे आपण मोठ्या खुशीने पण त्यास आप मान न वाटेल अशा रीतीने दुरुस्ती करून, प्रत्येकाच्या अधिकाराच्या तारतम्य बुद्धीनेच त्यांनी स्वतः आपल्या हाताने सर्वांस दक्षिणा वाटली ! "

(६४) कै बायामहाराजाचे पश्चात् त्यास दत्तक पुत्र घेण्याचे बाबतीत श्रीमंत दादासाहेब म्हणतात, मी व बळवतराव बहुत हिंडला पुढे नारायणाच्या कृपेने, श्रीजगन्नाथमहाराज आम्हास लाभले पण ताईमहाराज-प्रकरणामुळे आम्हास कोर्टात जावे लागले, त्या वेळी मुकदम्याची तयारी करताना मला रोजची दायरी लिहिण्याचा माहा परिपाठ असल्यामुळे त्या वेळच्या मी माझ्या दायऱ्या काढल्या, पण कधी काहीहि टिपून ठेवण्याचा बळवतरावाचा शिरस्ता नसताहि कित्येक दिवसापूर्वीच्या शेंकडो गोष्टी त्यांनी निवळ स्मरणशक्तीने आपल्या डोक्याच्या निवत दायरीतून काढून अगदी तारीखवार मला सांगण्यात व त्या नेमक्या

माझ्या डायरी-बुकावरहुकूम जमाव्या हें पाहून त्या महापुरुषाच्या ईश्वरदत्त बुद्धीच्या देणगीचा मला मोठा अचखा वाटे !

(६५) श्रीमंत सापटें सद्गदित कठानें वर्णन करून म्हणतात, १९०८ सालीं बळवतरावावर खटला होऊन त्यास रात्री शिक्षा देण्याचे आधीं ज्यूरी व जस्टिस दावर आत निघून गेल्यावर आम्ही सर्व चहा घेण्याकरिता एकत्र जमलों तेव्हा हंसत बळवतराव मला म्हणतात, “ दादासाहेब ! आजचा रंग काही निराळाच दिसतो बहुतेक काळ्या पाण्याची तयारी दिसते हा आजचा आपला बहुतेक शेवटचाच चहा समजा !! ” जन्मठेप काळ्या पाण्याच्या शिक्षेचें मेखूर चित्र अशा उतार घ्यात होळ्यापुढें अगदी स्पष्ट दिसत असताहि ‘ सतीचें वाण ’ घेणाऱ्या लोकमान्यानीं ‘ माझे मरण पाहिलें म्या होळा ’ या तयारीनें शेवटीं केलेल्या दिव्य सिद्दनादाचें भारनाप्रधान कवीनीं व लेखकांनीं वर्णन करावें तेवढें थोडेंच होणार आहे !

(६६) १९०५ मध्ये रायगडावर श्रीशिवछत्रपतींच्या उत्सवाकरिता लोकमान्य गेले होत वारेंत त्यांना कोणी पुण्यास त्यांच्या चिरजिवाची प्रकृति फारच विघडल्याचें सांगितलें हें ऐकून लोकमान्य थोडे रागाने म्हणाले, “ येथून गडावर जाऊन महाराजाचा उत्सव यशस्वी करून परत फिरेपर्यंत मला घरची कोणी काही बातमी सांगता कामा नये काम क्षात्यावर घरगुती गोष्टी ऐकून घेता येतील ”

बळवतरावजीशीं सगळ्यां आल्यामुळे त्यांच्या राजकीय ज्ञान-स्फूर्तिगानें माझी ही जुनी समजूत समूळ राक होऊन त्यांचेंच राजकीय घोरण स्वराज्याचा मार्ग अचूक दाखविणारें आहे अशी माझी खात्री झाली ” (

(६९) येथील न्यू इ. स्कूलमध्ये न्यायमूर्ति रानडेयांचे अनन्य भक्त मुंबईचे वासुदेवराव ठाकूर शिक्षक होते जमल्यास न्यायमूर्तींचं चरित्र अगर निदान त्यांच्या आख्यायिका व माहिती प्रसिद्ध करावी अशी त्यांची इच्छा होती न्याय मूर्तींचं समकालीन व त्यांचे स्नेही सातारचे कै रा व विठ्ठलराव पाठक मास्तर याजकडून रानडे यांचेबद्दल माहिती आणण्याकरिता मला त्यांनी सातान्यारा पाठविलें होतें पाठक हे मोठे सौजन्यशील व गरीब स्वभावाचे असत माझे येण्याचें कारण त्याम मी सागताच त्यास मोठा आनंद झाला त्यांनी १८७५ सालापासून जी हकीकत सांगण्यास सुरुवात केली ती रानडे यांचे दहनक्रियेपर्यंत आणून मिडविली ! त्यात अनेक गोष्टी आल्या लोकमान्याबद्दल त्यांचें मत, रानडे, तेलगादि बगैर त्या वेळच्या पुढान्यांचें मत व इतर रूपच रूप लोक मान्याबद्दल त्यांनीं समत सांगितली ती काय काय म्हणून लिहावी ! फक्त एकच गोष्ट सांगतां ते म्हणाले, “ एके दिवशीं टिळक आगरकर यांकाळीं इलीच्या

मोठ्याने "अहो तातू ! टिळक सुटले " म्हणून खूप जोराने ओरडले तों एकदम 'अरे केव्हा ?' असे म्हणत तातू शुद्धीवर आले !!

(७१) मुंबईस लोकमान्य एके दिवशी (१९०७) रस्त्यातून पायीच चालले होते. तिकडून मोटार आली. एका ज्ञेह्याने लोकमान्याचा हात धरून जरा धाईने 'बाजूला सरा, समोरून मोटार येत आहे' असे म्हटले, त्यावर लोकमान्य म्हणतात, "मोटारीखाली मरण्याकरिता मी खास जन्मलों नाहीं !"

(७२) धातारा जिल्ह्यातील कोरेगाव तालुक्यातील वाघोली गावी सरकारी नोकरीवर असलेल्या माझ्या वडिलास सन १९०५ साली मध्यप्रातातील नेमस्त पक्षाचे पुढारी व आमचे आस प लो. वा. रा. व. वामनराव कोल्हटकर एकदा मुद्दाम भेटण्यास आले होते. तेथील बाळासाहेब सुइटे या भागवत सांप्रदायी मराठा गृहस्थाचे व प्रार्थनासमाजिस्ट सदर रावबहादुराचे हिंदुधर्मा-संबंधाने बोलणे होता होता प्रकरण अगदी धाईवर आले. इतक्यात त्याचेपुढे पोस्टमनाने पुण्याहून आलेले 'भाला' पत्र ठेवताच ते हातात घेऊन सतापाने रावबहादूर म्हणतात 'हें पहा, हिंदुधर्माच्या व बाष्कळ धार्मिकपणाच्या नावा खाली टिळकांनी काय वाटेल तें पोरस दिक्वून या पत्राच्या 'ज्वलज्वाल' म्हणवून घेणाऱ्या एडिटराप्रमाणे तरुणास मन पूत मकण्यास लाविले आहे. टिळकांनी धर्माचा देशाचा नुसता खेळ आरभिला आहे. एकदा आगगाडीच्या एक दिवसाच्या प्रवासात एकाच डब्यात टिळक व मी असता संवध चौवीस तासात त्याजकडे मी डुकून पाहिले नाहीं, मग त्याचेशी एक अक्षरहि बोलण्याची गोष्ट वाजूसच राहिली.' पण पुढे १९१७ साली ह्या वयोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध रावबहादुराची स्वारी पुण्यास आल्यावर मला ते विचारतात, "काय रे, सर्व दूषितपूर्ण ग्रह विसरून टिळकास मला भेटण्याची इच्छा आहे. तेव्हा स्वस्व-पणाने बोलण्यास ते मोकळे केव्हा असतात ?" कालाय तस्मै नमः !

(७३) १९०९ सालची गोष्ट असावी. प लो. रावबहादूर नानासाहेब (वामनराव) कोल्हटकर पुणे येथील शनिवार पेठेतील कै. बापूसाहेब गांधी याचे वाड्यात राहत होते. एके मंगळवारी सज्ज्या पुढील ओठीवर खुर्ची टाकून त्यावर नानासाहेब ब्रशाने दात धाईत बसले होते. इतक्यात केशरी विवणारा मुलगा रूपा मोठमोठ्याने सुरावर 'के-स-री' म्हणत ओरडत आला. त्यास दर डावून रागाने नानासाहेब म्हणतात, 'खबरदार पुन. हें पत्र विकण्यास इकडे येथील तर.' जवळच उभा असलेला मी हें पाहत होतो पुढे काही दिवसांनी एका मंगळवारी रात्री जेवणखाण आटपून निजण्याचे धाई दिवाणखान्याच्या सर्व पिडक्या दारे बंद करून नानासाहेब टेबलावरील मोठ्या दिव्याजवळ खुर्चीवर बसून एकाप्रजेने केशरी वाचीत बसलेले मी भाजधरच्या दरान, वर जात असता पाहिले. ही वेळ बरी आहे असे मनात आणून चोरट्या पायाने एकदम

त्यांच्या ट्रेवलाजवळ जाऊन त्यांस नम्रपणे म्हटलें, “केसरी वाचतां आहांत वाटतें.”
 “होय. ‘थॉटफुल’ लोकांनीं तो वाचावा. कारण Tilak's violent method of both thinking and working is quite unsuitable to the youths ” असें त्यांनीं म्हटल्यावर मुद्दाम मीच विषयांतर करून खासगी दुसरें कांहीं बोलणें काढलें. असो. लोकमान्यांच्या प्रतिपक्षीयांनीं अव्वलपासून त्यांचेबद्दल करून घेतलेल्या गैरसमजाची व सरकारच्या खुनशी दृष्टीच्या विषारी परिणामाची जीर्ण कात टाकून नव्या स्वरूपांत लोकमान्यांची स्वारी, सहा वर्षांनीं देशांत परत आल्यावर सर्वच मनु पालटला. १९१७ सालीं पुण्यास प्रस्तुत लेखकाचे घरीं जगत्यपूर्वक येऊन भोजन करून नानासाहेब परत जातांना अधिकारपूर्वक नात्यानें त्यांस म्हणतात—“ ही कर्मभूमि आहे. जननिंदेकडे दुर्लक्ष करून अखंड निष्काम बुद्धीनें व निरपेक्षपणे कर्म करणाऱ्या बुद्ध्या गुरूचा— टिळकांचा—तू आतां मार्ग सोडूं नकोस ! ”

(७४) एके रात्री मी टिळकांचेकडे गेलों असतां फर्ग्युसन कॉलेजकडे सी. आय. डी. पैकीं कोणी एका इसमानें कांहीं विद्यार्थ्यांशीं मारामारी केली हें सांगण्यास कांहीं विद्यार्थी त्याजकडे आले होते. हातांतील अडकियानें सुपारी फोडीत लोकमान्य म्हणतात, “ एका मनुष्यानें अंगावर एकाच वेळीं एकापेक्षा अधिक माणसें आल्यास सगळ्यांचे वाटेस न जातां त्यांपैकीं प्रथम एकाचच जायवंदी करावें. एकास नाकाडावर मारून, दुसऱ्यास तसेंच करावें. हें मारा-

हाले. डोक्यावरची पगढी डाव्या हाताने खुटाळ्यावर ठेवीत व उजव्या हाताने आगरख्याचे बंद सुटेनात म्हणून ते तोडीत खवळलेल्या सिंहाप्रमाणे हा पुरुषसिंह उद्गारतो, “ लालर्जासारखा देशभक्त इद्दपार होतो, आणि लॉर्ड मिंटो अजून कसा जगतो ? ” पण किंचित् थावून विवेकशक्तीने देशकालपरिस्थितीचा ‘मध्यावेदु’ छेडून शातपर्णे पण जरा निराशने हलक्या स्वरात ते म्हणतात, “ या दुर्बल राष्ट्राकडून भलतीच अपेक्षा करणे मूर्खपणाचें आहे. ”

(७७) सन १९०८ साली पुण्यास पिकेटिंगची चळवळ चालू होती, ती मारण्याकरिता रस्ता भडविल्याचें निमित्त करून स्वयसवकास सरकार शिक्षा देई. पोलिसांनी माझेवरहि असाच सटला मरला होता सटला चालण्याचे आदले दिवशी माझे मित्र महाराष्ट्र पत्राचे संपादक ओगले यासह मी लोकमान्याकडे गेलों. लोकमान्य ईश्रीचेअखबर पडले हाते “ उद्या म हा सटला आहे ” असे त्यास मी म्हणताच एकदम उसळून ‘ कसला सटला ! कोर्टात जाऊन मॅजिस्ट्रेटाचा कान घरून फाडकन् श्रामुसात का भडकावीत नाही ? अन्याय करून उलट शिक्षा करतोस, असे त्यास का म्हणत नाही ? तुम्हा तरुणांचे रक्त अन्यायाच्या चिडने तापत कसे नाही ? ” हें ऐकून आम्ही लहान तोंड करून माना खाली घालून जिन्याच्या पायन्या उतरू लागलों ४-६ पायन्या खाली आलों, तों “ अहो वर या ” असे टिळक गर्घात येऊन म्हणाले आम्ही आत गेल्यावर ते म्हणाले “ आता असे काही करू नका हो, नाहीतर म्हणाल टिळकांनी सांगितले म्हणून आम्ही वेलें. हें जातीचेंच लागतें ”

(७८) बंगालच्या फाळणीमुळे राष्ट्रात धोम झाला खरा, पण खालच्या वर्गापर्यंत ही चळवळ कशी न्यावी, हें विचारण्याकरिता एके रात्री हर्षाचे केशरुचे सहसंपादक वासुदेवराव भावे वगैरे मडळीसह मी लोकमान्याकडे गेलों असता, ते म्हणतात, “ राष्ट्राकरिता फकीर बनण्यास तुम्ही तयार आहा काय ? तसे असाल, तर राष्ट्रेक्षति झालीच पाहिजे नुसता सहा काय विचारता ? बुद्धिवात् ब्राह्मणांचीं मुले महाराष्ट्रात रामदासांच्या शिष्याप्रमाणे फकीर म्हणून हिंडण्याची वेळ आता आली आहे. उद्योगास लाग. ”

(७९) १९०८ चे पिकेटिंगचे चळवळीचे वेळी पुण्यास किंग या नावाचे पोलीस सु होते ‘गुत्यावरून तुम्ही चालते व्हा’ असे त्याची बायका स्वयसवकास सांगते असे कोणी स्वयसेवक लोकमान्यास सांगण्यास आला लोकमान्या जवळ बसलेले कै दत्तोमत लिमय म्हणाले “ ही कोण किंगची बायको आम्हास सांगणार ? ” लोकमान्य म्हणतात, “ कोण म्हणजे ? किंगची बायको कीन ! ”

(८०) लोकमान्यांच्या मुलीचें लग्न होतें ते एका गृहस्थास भाजनाचें आमंत्रण देण्यास गेले सदर बडे गृहस्थ त्यास म्हणाले, “ मी जेवावयास आलों असतो, पण आपण काय इडियन लोक ! इमज आपणावर उगाच नाही राज्य करीत !

तुम्ही जेवावयास बोलावणार ११ वाजतां, आणि मडळी जेवावयास बसणार १ वाजतां.” लोकमान्य म्हणाले “तुम्ही ११ वाजतां या, आणि ११ चे ठोक्यास पाने न बसलीं तर अपमान झाला म्हणून निघून जा, मग तर झालेना ? साहेबच तेवढे वेळेचे महत्त्व जाणतो, आणि आम्ही काय सर्व घनगर आहोंत ?” असे म्हणून अगदीं यत्नाप्रमाणे दुसरे दिवसाचा वेत राहिला व हातामध्ये घड्याळ घेऊन अगदीं ११ चे ठोक्याला हर हर महादेव केला ! तरी वरील बड्या गृहस्थांचा पत्ता नाही. सुमारे पावणेवारा वाजतां ही स्वारी आली, ती सर्व पंगत उठून आंचवण्यास चालली होती. हे पाहून सदर बडे गृहस्थ म्हणाले, बळवंतराव ‘लाजविलेंत बुवा !’

(८१) जगन्नाथमहाराज प्रथम गायकवाडवाड्यांतच लोकमान्यांजवळ राहत. त्यास जवळ घेऊन लोकमान्य विनोदाने म्हणतात, “अहो, तुम्ही महाराज ! महाराजांस उपदेश कोणी करावा ? पण सदुपदेश कोणीहि कोणास करावा हे घ्यानी घ्याल तर मी काय म्हणतो याचा विचार करा. या लहान वयांत तुम्ही शरीर न कमवाल तर पुढे तुमचे कसे होणार ? मी लहानपणी शरीराकडे थोडे लक्ष दिले म्हणून आजवर त्या जोरावर काम करित आहे. ‘Sound mind in a sound body’ हे तुम्ही तरुण लोक कसे विसरतां ? याच वयात शरीर-संपत्ति मिळवाल तर त्या भांडवलावर पुढे जगाल. उद्यांपासून मेहनतीत सुरवात करा.”

(८२) काहीं मित मंडळीबरोबर राजगड, तोरणा वगैरे ठिकाणी सफर करण्यास मी गेलों होतो. या मावळी डोंगराळ मुळुखांतून जात असातां वाटेत लोकांनी आम्हास विचारावे की, पुण्याचा राजा-टिळक-खुशाल आहेना ? तोरणा- राजगडाचे पायथ्याखालच्या गांवांतील लोकांनी सांगितले की, मागेच टिळकमहाराज हे किल्ले पाहून गेले आहेत.

(८३) एका स्नेह्यास घेऊन मी लोकमान्यांकडे गेलों होतो. सदर स्नेह्याचा आजन्म ब्रह्मचारी राहून राष्ट्रसेवा करण्याचा विचार होता म्हणून या चावतीत लोकमान्यांचा काय सहा मिळतो याकरिता तो लक्ष विचारतो, “आजन्म ब्रह्मचर्य राहणे शक्य आहे काय ? य तसे करून देशसेवा करूं काय ?” लोकमान्य ताडकच् म्हणाले, “घरी जाऊन तावडतोय लक्षाचा विचार ठरवा. अहो ! स्वतःच्या आत्मविश्वासाच्या जोरावर ज्या गोष्टी करावयाच्या असतात त्यासंबंधाने जो दुसऱ्याला विचारतो, त्याचा अर्थच हा की, तो तितक्या प्रमाणांत त्या कार्यास नालायक असतो. तुमच्याप्रमाणेच काहीं तरुण मजकडे येऊन अमुक अमुक पराक्रमान्या गोष्टी करूं कां, म्हणून मला विचारतात. अशा सर्वोस मी नालायक व दुर्बल म्हणून परत पाठवितों. कारण एका पराक्रम करणारा पुरुष ‘पराक्रम करूं का,’ म्हणून विचारित नसतो. उमलणाऱ्या फुलाने कधी कोणाचा सहा घेतला आहे ?”

(८४) १९०९ च्या मार्च महिन्यातलि एके दिवशीं सातारचे नजमुद्दीन खानसाहेब हे सातारा येथील मुसलमान बंधूच्या उर्दू शाळेच्या फडास पुणे येथील सर्व पञ्जीय पुढारी मडळीकडून द्रव्याची मदत मिळावी म्हणून दे. तात्यासाहेब केळकर यास विनतिकरण्याकरिता मुद्दाम आले होते. सदर मुसलमान पुढान्यास येथील सात आठ प्रसिद्ध गृहस्थाकड घेऊन जाण्यास तात्यासाहेब यानीं मला सांगितलें. म्हणून मी त्यास प्रथम सगमाश्रमातील मीप्पाचार्याकडे-डॉ. भाडार कर याजकडे घेऊन गेलों. या वेळीं ते आरामखुर्चीवर पडून रीडर (वाचण्यास ठेविलेल्या माणसाकडून) पुस्तक वाचून घेत होते. एके काळीं मीहि सर साहेबाचा अल्पकाळ वाचक असल्यामुळें मी डॉक्टरसाहेबास बरोबरच्या पाहुण्याची ओळख करून दिल्यावर जरा इकड तिकडे बोलणें झालें. इतक्यात त्याच्या गळ्याने ' टाईम्स ' पत्र आणून दिलें डॉक्टरसाहेबाची त्याजवर नजर जाताच मेटीस आलेल्या गृहस्थाकडेहि त्याचें टाईम्सच्या दर्शनानें दुर्लक्ष होऊन आतुर-तनें " टाईम्स काय म्हणतो, अगोदर पहा " असें म्हणून तो वाचण्यास सांगितला ' वाचकानें ' काही तारा वगैरे गरमागरम मजकूर वाचल्यावर " रत्नागिरी येथें केवळ खासगी जागेंताहि टिळकाचे फोटो वगैरे लावण्यास सरकारानें सत्त मनाई केली आहे " हा मजकूर वाचून दाखविताच डॉक्टरसाहेब एकदम दचकल्यासारखे झाले व रागानें म्हणाले, ' काय या सरकारास म्हणावें तरी काय ! जेथें ज्याचा जन्म झाला तेथें त्याचे चित्रास बंदी ! शहाणें सरकार खास चुकतें आहे. Though myself and Tilak do not worship the same idol in the same temple yet I want the man because he is a patriot of purest heart without

विलक्षण हाल भोगीत असता मडाले येथे 'टिळकाची' मान मारे चैन चालू आहे. घन्यास घतुरा आणि चोरास मरिदा म्हणतात तो असा. ' हें ऐवून मला फार राग आला व मीहि बराच बोललो. तरी रामभाऊ म्हणतात ' सरकारास आतून शरण गेल्याखेरीज एरवी टिळकाची अशी चैन चालली नसावी. ' तापलेल्या तेला-प्रमाणें हे शब्द कानी पडताच माझा सताप असह्य होऊन मी तसाच पर्कीतून तडक उठून गेलो. राती मला माझीवर बोलावून एकातात नानासाहेब म्हणतात, 'अरे, तू इतका तापट असशील अशी मला कल्पना नव्हती. अर्धपोटी तू पर्कीतून उठून गेलास हें बरें केलें नाहींस. ज्या केषळ टिळकाच्याच शिक्षणीमुळे आमच्या अच्युताचें (सदेशकार अ. को.) व तुझ्याहि सर्व आयुष्याचें खोबरे झालें त्या टिळकाचेबद्दल आम्हास राग आला तर आश्चर्य काय ! ज्याच्या उपदेशानें अनेकांच्या ससाराचे धिंडबडे निघाले त्याच्याबद्दल जरा फोठें कोणी प्रतिकूल बोललें की, तुम्ही तरुण असें डोकें फिरवून घेऊ लागला तर मग त्याच्या-विषयी आमच्या रागास सीमाच नसावी ! टिळक विद्वान् आहेत, बुद्धिमान् आहेत, देशभक्तहि असतील, व तुमच्या दृष्टीने त्याचे मार्ग राष्ट्रोन्नतिकारकहि अथू शकतील, पण अविचारानें शेंकटों तरुणांची डोर्फी त्यांनी फिरवून त्याच मलत्याच मार्गास लावून त्याजवर अवलंबून असलेल्या शेंकटों कुटुंबाचा व नाशुक

योगशास्त्र, प्राणायामविधि वगैरेसबर्षी त्याच्याशी त्यानी वाटाघाट केल्यावर एखादें हिंदु देवालय पाहण्याची त्यानी इच्छा दर्शविल्यावरून त्यास मी श्रीतुळशी-बागेत घेऊन गेलों. मुख्य समामडपात आपणास जाता येणार नाही असें मी त्यास विनयपूर्वक सांगितल्यावर त्यास काय वाटलें न कळे, घोतर नेसलेले ते साहेब मडपाच्या पायरीवर ठेविलेला आपला पाय चटकन् खाली घेऊन व शुभ्र घोतराच्या पुढील सोग्यानें ती पायरी झाडून काहीं वेळ स्तब्ध होऊन मला म्हणतात " या विसाव्या शतकात तुमच्या देशात अद्याप इतकें पावित्र्य व शुचिर्भूतपणा टिकलेला पाहून जगातील नष्टप्राय होणाऱ्या पावित्र्याबद्दल मला आता तितकें निराश होण्याचें कारण नाही " असें म्हणत तेथेंच उम्या असलेल्या एका गायीच्या चाऱ्याकरिता म्हणून त्यानीं माझेजवळ दोन रुपये दिले ! नंतर हिंदुधर्मासंबधानें बरेच व फार सस्मरणीय असें ते बोलले, पण तें सर्व प्रकृतस्थळीं अप्रस्तुत म्हणून सोडून देऊन फक्त लोकमान्यासबर्षी त्यानीं काढलेले उद्गारच देणें रास्त आहे. मी त्यास विचारल्यावरून ते म्हणाले " That great man's world-wide fame and his antiquarianism brought me here especialy to this part of the country Your holy land has ever produced great men among whom we reckon Mr Tilak Men like Tilak are born for the world's progress and not merely for their own land " (या थोर पुरुषाची त्रिखंड कीर्ति ऐकून व त्याची सशोधक बुद्धि पाहूनच मी या देशात-विशेषत पुणें येथें-आलेलों आहे तुमच्या पवित्र भूमिंत आजपर्यंत जीं मोठीं माणसें निपजलीं त्यातच टिळकाची आम्ही गणना करतो. टिळकासारखीं माणसें हीं केवळ आपल्या देशाकरिताच जन्मलेलीं नसून तीं सर्व जगाच्या प्रगतीकरिताच अवतीर्ण झालेलीं असतात) पुढें साहेबमजकूर हे मुबईचे गाडीनें जाण्याचें ठरलें, तेव्हा त्याचा फोटो घेण्याची वाड्यातच तयारी केली असतां ते मला म्हणाले " I could be more glad if I were photoed along with my host, Mr Tilak in whose sad absence I was hospitably entertained. However, I shall be pleasd to be taken in even without his person, with his mere photo ! " (ज्याच्या घरी

चाजूस तात्यासाहेब केळकर असे वसून फोटो घेण्यांत आला. सदरहु फोटो गायकवाडवाड्यांत योरल्या दिवाणखाण्यांत हल्लींही पहाण्यास सांपडतो.

(८७) फाफर्ड-प्रकरणांत सांपडलेले फलटण वगैरे संस्थानांचे माजी कारभारी रावसाहेब शंकर भालचंद्र घापट हे लोकमान्यांचे एक साहाय्यायी असल्याचें कळल्यावरून मी त्यांजकडे लोकमान्यांच्या आठवणी मागण्याकरितां गेलों होतो. तेव्हां ते म्हणाले, " बळवंतराव व मी एका वर्गांत असे कधीं नव्हतों. तथापि एकच वेळीं कॉलेजामध्ये मात्र होतो. ते वरच्या वर्गांत होते. बळवंतरावांचा व अण्णासाहेब देशपांडे (आठवण नं ३ पाहा) यांचा जसा संबंध तसा आगरकर यांचा व माझा असे. टिळक-आगरकर यांचा पहिल्यापासूनच सामाजिक वावर्तांत मतभेद होऊन नेहमीं वादविवाद चाले. कॉलेजांत टिळक म्हणजे एक अगदीं पुंड असे होते, " असे म्हणून त्यांनीं कांहीं मजेदार गोष्टी सांगितल्यावर ते म्हणाले " त्या वेळच्या वादविवादांतहि आपली संस्कृति, चालीरीती, धर्म, परंपरा वगैरेंबद्दल त्यांचा अभिमान विशेष दिसून येई, व मुख्य गोष्ट म्हणजे, इंग्रज सरकारच्या खऱ्या स्वरूपाची कल्पना त्या वेळांच त्यांना आलेली होती. " यानंतर कांहीं फिरकोळ गोष्टी सांगितल्यावर रावसाहेब म्हणतात, " १८९१-९२ सालीं एकदां आम्ही कांहीं मामलेदार मंडळींनी मजेनें सिंहगडाची ट्रिप केली. त्यावेळीं बळवंतरावहि आमचेधरोघर आले होते. पण ते असे हट्टी कीं, तेथील स्वयंपाक ओवळ्यानें होत आहे हें पाहात असतांहि व आम्ही सर्व मंडळी त्यांस चिडवीत होतो तरी त्यांनीं जेवतांना मुकटा नेसण्यास कमी केलें नाहीं ! " नंतर फाफर्ड प्रकरणांत त्यांनीं केलेल्या अपूर्व मदतीचें वर्णन करून घापटसाहेब म्हणाले, " एखाद्यानें त्यांचेवर एकदां गार टाकला, म्हणजे आत्मलिंगहि देणाऱ्या शंकराप्रमाणें बळवंतराव त्याचेकरितां काय वाटेल तें करीत ! लोकांस माहीत नाहीं कीं, बळवंतरावांचा मनांतून सामाजिक सुधारणा अवश्य दृष्टी होती, आणि त्यामुळे तें खासगी वादविवादांत सहजच अनुकूल घोटत. पण दुसरे दिवशीं पाहावें तों केसरीत निराळाच प्रकार, हें पाहून " घापटसाहेब म्हणतात " आम्ही त्यांस किंचित रागानें म्हणावें ' बळवंतराव, हें काय ! असें दुटप्पी तुमचें वर्तन का ? ' यावर तो म्हणत " राजकीय वायर्तांत मनानें आज मी बंडखोर आहे; तथापि पयांत, आपल्या लोकांची तयारी पाहूनच, जसा मी लिहितों व पाऊल पुढें टाकतो, तसेंच सामाजिक बांधीचेंहि आहे. जी गोष्ट आज करण्यास मी एकटा तयार तीच मला आपल्या समाजाची पातळता व शक्ति माहीत असतांहि त्यावर लादणें अनिष्ट व अहितकारक घाटतें. ही साधी गोष्ट तुम्हास कशी कळत नाहीं ? " आपी सामाजिक कीं आपी राजकीय ? हा वाद त्या वेळीं प्राप्सुल्यानें चाले, तेव्हां ' राजकारणाशिवाय-स्वराज्याशिवाय-धर्म फुकट आहे ' हें त्यांनीं त्या वेळीं दिलेलें उत्तर आज पर्यंतमत होऊन अखेर एरें ठरलें. यामुळे

त्यास आपल्या वयाच्या पचविशीत कळलेली गोष्ट आज इतरांच्या सार्थीत कळते हें पाहून खरोखरच ती एक विभूति होऊन गेली असेंच आम्ही समजतो ! ”

(८८) लोकमान्याच्या विलक्षण स्मरणशक्तीच्या अनेक गोष्टींपैकी एक मासला म्हणून येथे देतो सातारा जिल्ह्यातील लिव येथे लोकमान्यास नेण्या बद्दल तेथील ग्रामस्थ रा खाडेकर हे १९०७ साली लोकमान्यास शिक्षा होण्या पूर्वी त्याजकडे आमत्रण देण्याकरता आले होते पण त्या वेळी तो योग जुळून आला नाही पुढे १९१६ साली लोकमान्यास अगदी अपरिचित व फक्त एकदाच दृष्टादृष्ट झालेले सदर रा खाडेकर लोकमान्याकडे यऊन त्यास नमस्कार वगैरे करतात तोंच एकदम लोकमान्य म्हणतात ‘ नऊ वर्षांपूर्वी तुमचे गावी येण्याबद्दल मी तुम्हास दिलेलें वचन आता तुम्ही म्हणाल तेव्हा पूण करण्यास मी तयार आहे ” हें ऐकून राजास सर्व लोक ओळखतात पण सर्वास राजा कोठें ओळखतो ही म्हण निदान आपले वावर्तीत तरी खास खात्री ठरली असें खाडेकर याचें तोंडून सहजच उद्गार निघाले

(८९) लोकमान्यास एकदा सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटीमध्ये जावे लागलें त्यावेळी डॉ मुजे त्यास हसत यद्देनें म्हणाले, ‘बळवतरावजपून चला तेथे कदाचित् दगाबिगा (Constitutionally and Politically) होण्याचा संभव’ यावर लोकमान्य म्हणतात, “नामदार गोपाळराव गोखल्यासारख्याचे हातून मरण्याकरिता (Constitutionally and Politically) मी जमास आलेला नाही, लक्षात ठेवा ”

(९०) गु व भाऊभाईव लवाटे यांनी एकदा सांगितलेल्या गोष्टीची येथे आठवण झाली ती अशी—“ सुरतेची राष्ट्रीय सभा उघडली गेली, त्या वेळच्या दगर्तीत कोणी एका गोखले पंथीय नेमस्तानें बळवतरावाचे अगावर फेंकण्या करिता खुर्ची उचलली हें ना गोखले यांनी पाहताच त्वेषानें त्याचे हातून त्यांनी ती घेऊन म्हटलें — ‘ In case you touch his hair bloodshed is certain (जर त्या पुरुषाच्या केंसाला तुम्ही घेऊन लावाल, तर येथे नि सशय रक्तपात हाईल) ’ पुढें बळवतरावास अगदी याचे उलट म्हणजे तुमचे अगावर खुर्ची फेंकण्यास ना गोखले यांनी कोणा एकास सांगितलें असें कोणी सांगताच त्यास वस्तुस्थिति काहीही माहीत नसताहि ते म्हणाले छट ! कोणी मला काय वाटेल तें सांगो, गोपाळरावाचा माझे वावर्तीत असें करण्याची छातीच नाहा ! ”

(९१) पद्मसदसराचा वनवास भोगून लोकमान्य परत आल्यावर आपल्या गैरहजेरीत गुगवाच्या ताटव्याच्या ठिकाणी स्मशान झाल्यासारख्या आपल्या देशाच्या राज हीय स्थितीकडे पाहून तपस्थित्यनुरूप त्यांनी घोरण ठेविलें लोकांस कदाचित् आठवण असेल की, ते सुटून आल्यावर मुबईसरकारानें एक

खासगी गुप्त पत्रक काढून सरकारांशी संबंध असलेल्या सर्व लोकांस तें पाठवून, लोकमान्यांस “ वाळीत ” टाकले होते. “ जॉपर्यंत टिळक आपले ठरीव राजकीय घोरण बदलण्यास तयार नाहीत तोंपर्यंत He will be looked upon as an enemy of the British Empire (ब्रिटिश साम्राज्याचे ते शत्रु समजले जातील) असे म्हणून त्यांच्याशी वरील लोकांनी कोणत्याहि प्रकारचा संबंध (केवळ भेट घेणेहि) ठेवतां कामा नये ” असे सदर पत्रकांत म्हटले होते. ही अडचणीची परिस्थिति जाणून मर्महत घोरणी व गनिमी काध्याच्या मराठ्यास शोभेल असेच त्यांनी मापण केले व पहिला लेख लिहिला; पण त्यांतील सरकारांशी राजनिष्ठ राहण्याबद्दलच्या मजकुराबद्दल त्यांच्या जुन्या दोह्यांनी त्यांस फार दोष दिला. त्यावर ते म्हणाले, “ मला तें माघण अगर तो लेख बोलण्यास व लिहिण्यास महाराष्ट्रांत व विशेषतः या लोकांनीच भाग पाडले. माझे पश्चात् सहा वर्षांत जर सर्व मृतवत् झाले नसतें, कांहीं तयारी केली असती तर हा प्रसंग माझेवर कां येतां ? सहा वर्षांत यांनी कांहीं कामगिरी करून दाखविली असती, तर हल्ली लढाईचा योग्य फायदा घेऊन कोणाची वाट न पाहतां हातांत बंडाचें निशाण घेऊन मीच पुढें झालों असतो ! मग व्यर्थ नांवें ठेवण्यांत व्यर्थ काय ? ”

(९२) लोकमान्य मंडालेहून सुटून आल्यावर त्यांचे कनिष्ठ जामात डॉ. साने लोकमान्यांस एकदां म्हणाले ‘ आपण आपले सर्व आयुष्य राजकारणाकरितां खर्ची घातले हें ठीकच झालें; पण आतां यापुढे अनंतकाल आपली कीर्ति मार्गें ठेवणारे आपले ग्रंथ सिंधुगडसारख्या एकांतवासाच्या ठिकाणी राहून पूर्ण करावेत असें मला वाटतें. ’ यावर लोकमान्य म्हणतात “ स्वदेश पारतंत्र्यांत असतांना ग्रंथलेखनासारखीं कामें हीं मुख्य नसून फुरसतीच्या अगर तुरुंगवासांतील अप-
रिहार्य विश्रांतीच्या काळांतच करण्यासारखीं असतात. या हतभागी देशाची विपन्न स्थिति पाहून रोजचें राजकारण टाकून दुसऱ्या उद्योगास लागणें म्हणजे कुरुक्षेत्रावरील अर्जुनाच्या मनोदौर्बल्याचें अनुकरण करणेंच होय. ” कीर्तीचाहि “ स्वार्थत्याग ” करणाऱ्या या कर्मयोग्याचें चरित्र पतित राष्ट्राचा उद्धार केल्या-
खेरीज कसे राहिल ?

(९३) एकदां पंढरपुरास जाणारा कोणी एक श्वातारा मराठा वारकरी लोकमान्यांकडे आला. त्यानें यापूर्वी त्यांस कधीहि पाहिलें नव्हतें. लोकमान्य या वेळीं आसमखुर्चीवर उभें पांढरें गघ लावून उघडेच पडले होते. तो त्यांस पाहून ज्यांची कीर्ति मी इतके दिवस ऐकत आहे ते हेच कां असें म्हणून, अत्यंत आश्चर्यचकित होऊन हात जोडून त्यांच्यापुढें येऊन बसला. “ कोठून आला, ’ कोठें जावयाचे आहे ? ’ वगैरे मामुली प्रश्न लोकमान्यांनीं त्यास केल्यावर तो म्हणतो. “ मी आतां श्वातारा झालों आहे. तुमचें नांव आज

लई दिवस ऐकतों आहे तुम्हास डोळ्यांनी एकदा बघावें व तसेंच पुढें पढरीस जावें म्हणून आलों आहे महाराज पण तुम्हाला जिवातली एक गोष्ट विचारू का ?” “खुशाल काय घाटेल ते विचारा ” असें लोकमान्य म्हणाल्यावर, मोठ्या मक्तीनें आलेला तो म्हातारा अगदीं काकुळतीनें त्यास विचारता, “तुम्ही आता महाराज, कैक वेळा या इम्रजाच्या तुरुगात गेला हें तुम्हास कोणी शिकविलें ?” लोकमाय अत्यंत शांत व गभीर मुद्रेनें सदर वृद्ध वारकऱ्याची समजूत पटेल अशा तऱ्हेनें उत्तर देतात “हें पाहा कोणीहि मला शिकविलें नाहीं माझ्या स्वभावाप्रमाणें मी हें करित आहे इतकेंच यात तुम्हास विशेष तें काय घाटतें ? तुम्ही इतक्या लाव, पार्यी, या बयात, मक्तीनें पढरीस जाता हें करण्यास तुम्हास कोणी कर्घी सांगितलें आहे ? तसाच माझ्या आवडीचा मीहि हा एक उद्योग करतों इतकेंच ” हें ऐकून प्रेमाश्रूनीं डोळे मरून घेऊन तो भक्तिवाच् म्हातारा लोकमान्याचे पायावर डाकें ठेवण्यास पुढें सरसावला, पण त्यास तसें न करू देता त्यानीं त्यास निरोप दिला

(९४) लोकमान्य मडालेहून सुटून आल्यावर केसरीत त्याची मुलाखत प्रसिद्ध करण्याकरिता गु तात्यासाहेब केळकर त्याजकडे गेले तात्यासाहेब त्यास प्रश्न विचारीत, लोकमाय त्याच उत्तर देत आणि प्रस्तुत लेखक तें लिहून घेई त्यात सहज थट्टेनें तात्यासाहेबांनीं त्यास विचारलें ‘मग, सुपारीचें कसें काय होई?’ लोकमान्य म्हणतात, “अहो सुपारी म्हणजे काहीं प्राणवायु नव्हे कीं, तिज वाचून जगणें अशक्य आहे मुख्य मनाचा निश्चय असला म्हणजे सर्व झालें माझी इतके दिवसाची ती सवय, पण मला तिची आठवणहि झाली नाहीं ”

(९५) लोकमाय मडालेहून सुटून आल्यानंतर मिसस बेझट व मद्रासचे सुब्याराव हे काँग्रेसचे वावर्ततिराष्ट्रीय व मवाळ याचा समेट करण्याकरिता पुण्यास आल होते त्या वेळीं गाईशीं काय बोलावयाचें, त्यास आपला निरोप काय सागावयाचा असें विश्वासातील एका प्रमुख गृहस्थानें लोकमान्यास विचारलें त्यावर ते म्हणाले, “देशास स्वराज्य मिळविण्याकरिता शत्रूस वेळप्रसगा

डोक्यावर पगडी ठेऊन उपरणें सावरीत कोणी बरोबर येईल न येईल याची वाट न पाहता अगदी उन्हाचे, पार्यांच, एकाद्या तीराप्रमाणेंच, सपाट्यानें अण्णा साहेबाचे घरीं ते जाण्यास निघाले. 'अडचाव्या' मजल्यावर गु. वेळकर मजकूर सागत होते व मी तो लिहीत होतो. केळकरांनीं लोकमान्यास सपाट्यानें जात असता पिडकीतून पाहताच ते म्हणाले "हैं पहा, बळवतरावामध्यें जें काहीं आहे तें है आहे. काम म्हटलें कीं, त्याना कसा सचार होतो!" लगेच केळकर मला म्हणाले "जा. बळवतराव एकटे चालले आहेत त्याचेबरोबर जा, जा." मी चटकन् जिना उतरून त्यास दरवाजापुढील सडकेवरच गाठलें. मला पाहताच ते किंचित् हसत म्हणाले "तू कशाला आलास? तुझे दोन पाय मला देऊन मला चार पायाचा बनवितोस काय?"

(९७) महर्षि अण्णासाहेब पटवर्धन समाधिस्थ झाले त्या वेळीं त्यांची प्रेत-यात्रा सकाळीं दहा वाजता निघून रायकार्ळी सहाचे सुमारास श्रीओंकारेश्वराचे स्मशाभूर्मांत पोंचली वार्धक्यामुळे चालताना लोकमान्याचे पाय लटपटत तरी आरंभापासून शेवटपर्यंत शवाचे पालखीबरोबर लोकमान्य चालले होते मध्यतरी त्याचे माचे वायासाहेब विद्दास यांनीं त्यांना 'घरीं चला, काहीं तोडात टाकून पाणी पिऊन मग पुन या' असें एकसारखें वारवार म्हणार्चे, पण त्यांनीं त्याकडे लक्षच देऊ नये. अखेर चार-पाच वाजण्याचे सुमारास लोकमान्य अगदीं थकून गेल्यासारखे दिरू लागल्यामुळे कळवळा येऊन प्रेममूलक रागानें वायासाहेब त्यास म्हणतात "आज तुम्ही माडलें आहे तरी काय? का अण्णासाहेबाच्या पाठोपाठ जावयाचें आहे? योंडें साऊन पाणी प्याल्याखेरीज मी तुम्हास आता पुढें जाऊन देणार नाही" हें ऐकून गभीर स्वरांनीं लोकमान्य म्हणतात "अरे, अण्णासाहेब पुढें चालले आहेतना? त्यांना वाटेंत सोडून आपण येयून जाणें ही कल्पनाच मला दुःसह होते आता अण्णासाहेब वरचेवर आपणाम भेटणार नाहीत. म्हणून त्याचा शेवटचा निरोप घेऊन आपण घरीं जाऊ न मग साऊ. जेवणखाण हें रोचकें आहेच, एक दिवस न जेरल्यानें त्यास मरण यत नाही. उलट अण्णा साहेब हे तर धर्यातून चार-दोन दिवसच जेवात!"

(९८) लोकमान्याचे ध्ययहारशान, तत्त्वनिष्ठा व माननीयांस नमतापूर्वक मान देण्याची तयारी वगैरे गुण एकसमपावच्छेदेंकरून पुढील गोष्टीत ठळक रीतीनें दृष्टीस पडतात. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या सिद्धांताविषयी आपला व आद्य धीशक्त्या-कार्याचा महत्भेद पडतो तेव्हा प्रथम त्या विषयातील तज्ज्ञ पण अवरसळ मंडळीस अगोदर साधुगी रीतीनें बोलावून, त्याची वादविवादानें खात्री करून, आपल्या सिद्धांतास त्याची मान्यता घेऊन, मग आपला प्रथ गीताग्रहम्य प्रसिद्ध करायला या हेतूनें त्यांनीं वार्धके धर्ममार्तंड भाऊशास्त्री हेले वारा मुद्दाम बोलावून, पुण्यास १५ दिवस मुद्दाम वरण्यास सांगून, आपला हस्तलिखित प्रथ त्यांस

वाचण्यास दिला. शास्त्रीबुवा लेले हे शनिवार पेठेंत तांच्याचे वाड्यात दे. माऊ-साहेब ल्वाटे याचेकडे उतरले होते. मीहि त्याच वाड्यात राहत असे. शास्त्रीबुवा रोज सकाळसप्याकाळ आठ-आठ तास गायकवाडवाड्यात जाऊन ग्रंथ वाचत. परत घरीं आल्यावर आमवेजवळ त्याचा पहिला उद्गार हा निघे कीं, अहाहा ! आमच्या गुरुजींनीं (लोकमान्यास ते नेहमीं गुरुजी म्हणत) अपूर्व कामगिरी केली आहे. शास्त्रीबुवा एकदा आम्हास सांगताना म्हणाले ' आमचे गुरुजी मला प्रारंभीच म्हणाले कीं, शास्त्रीबुवा ! माझा व आचार्यांचा गीतेच्या मुख्य सिद्धांतावर मतभेद होत असला तरी, त्यांच्याबद्दल मी माझे ग्रंथात जेथे जेथे म्हणून त्यांचा उल्लेख केला आहे तेथे तेथे त्यांचेबद्दल शक्य तितक्या आदर-मत्ति व नम्रता पूर्वक मला लिहिता आले तितकें मी लिहिलेंच आहे. पण या भावना व्यक्त करण्याकरिता अजूनहि शब्द अपुरे झाले असल्यास ते तुमच्या मनाप्रमाणें पूर्ण करण्यास मी तुम्हास पूर्ण सुरतयारी देत आहे पण एन तत्वप्रतिपादनाच्या गाम्ग्राम स्पर्श करताना मात्र युद्धारंभी भीष्माचार्यांस प्रणिपात करून युधिष्ठिरानें काढलेल्या उद्गाराची तुम्हास मी आठवण करून देत आहे ' शास्त्रीबुवांनीं सपूर्ण ग्रंथ वाचल्यावर म्हणजे शेवटचे दिवशीं ते घरीं येताच अत्यंत हर्षित होऊन आम्हास म्हणाले " गीतेवर आचार्यांच्या माध्यानंतर गीतारहस्यासारखा अपूर्व ग्रंथ अत्राप निर्माण झालेला नाही असें माझे पूर्ण विचारातीं मत झालें आहे मी तरी निदान या अर्वाचीन ग्रंथराजास ' तिलक-माध्य ' असेंच म्हणणार ! " पण पुढें शास्त्रीबुवाचें हें मत ' लोकापवादास्तत्र ' डगमगू लागलें ही गोष्ट वेगळी !

(९९) पुण्याचे इल्लींचे म्युनिसिपल कॉन्सिलर शेट गमनाची पिताजी मारवाडी या हीशी तरुण देशभक्तानें लोकमान्याच्या शेवटच्या पाच-सहा वर्षांत ' स्वयंसेवक ' या नात्यानें त्याचें काम हीसेनें केलें होतें. बेळगाव, लखनौ, कलकत्ता, अमृतसर वगैरे ठिकाणीं व पुणें येथेहि सार्वजनिक प्रसर्गां ते सतत, लोकमान्याबरोबर असून स्वयंसेवक म्हणून त्याची सेवा ते मनोभावे करीत. या वावर्तीत मी मुद्दाम शेटजींशीं गप्पा गोष्टी मारीत असता त्यांनीं आपल्या अनुभवाच्या मजेदार अशा किती तरी गोष्टी मला सांगितल्या. पण त्यापैकीं मासला म्हणून फक्त तीन-चारच येथे देतां.

(१००) कलकत्याच्या कॉंग्रेसच्या अध्यक्षाचें काम करून मिसिस अॅनी बेश्ट पुणें येथे आल्यावर त्यास किकाभाई विल्डिंगमण्यें मोठी पानसुपारी झाली गर्दी अतोनात झाली होती. दिवाणखान्यात पाय ठेवण्यासहि जागा नव्हती. दिवाणखान्याच्या बाहेर पादत्राण ठेवून सर्व मडळी आत बसली होती समारंभ आटोपल्यावर शेंकडों लोकांच्या पादत्राणांचा एकच गळा झाल्यामुळे, लोकमान्य व बेश्टबाई बाहेर आल्यावर पाहतात तों बाईचा जामळ्या मखमलीचा

नकशीदार स्लीपर फोठें सापडेना त्या इकडे तिकडे पाहूं लागल्या. पण दूर एका वानूस तो पडलेला स्वयंसेवक शेटजींनी पाहिला. पण साहेबाचा जोडा हातांत घेऊन पुढें करणें, स्वयंसेवक झालें म्हणून शेटजींसारख्या सन्मान्य गृहस्थाचे निवावर आलें हें लोकमान्याचे लक्षात येताच एक पाऊल शेटजींकडे टाकून हलक्या आवाजात हसत ते त्यास म्हणतात ' हा नारायण भाडला !' ही दीर्घ सूचना शेटजींवि लक्षात येताच त्यांनी चटदिशी वार्हेचा तो स्लीपर उचलून त्यांभे पायापुढें ठेविला तेव्हा आश्चर्यचकित मुद्रेनें एक क्षण वार्हे लोकमान्याकडे पाहत उम्या राहिल्या !

(१०१) १९०९-१० मधील प्रसिद्ध नाशिक फेसच्या आगीची शेटजीं घडि योढी झळ लागलेली होती लोकमान्य मडालेहून परत आल्यावर नाशिक फेसचे यावर्तीत त्यास शेटजींनीं सर्व हकीकत सांगितली तेव्हा ते उद्गारल, " महाराष्ट्रातील तरुण देशभक्तांच्या शक्तीचा हा व्यर्थ अपव्यय झाला कुशल नेता मिळता तर मलत्याच कळावर गाडी न जाता ती इच्छित स्टेशनावरच पास जाऊन पोचली थसती ! "

गजर होई ! तेव्हा तेथील गर्दीत सापडलेल्या गुजराथी-पार्थी छियानीं, शेटजी म्हणतात, मला विचारलें, 'तु गर्दी छे ?' तेव्हा मी त्यास सांगितलें 'टिळक महाराजास पाहण्याकरिता लोक जमले आहेत, ते पहा टिळकमहाराज' तेव्हा त्याजकडे पाहत आनले दोनही हात जोडून त्या म्हणत "अल्लामिया उनका मला करे !"

(१०५) 'भीतारहस्य-निराक्षण' कर्ते पेन्शनर श्रीयुत परशुरामपत विंचाळ कर (हे पुणे येथे 'महाराज' या नावानें प्रसिद्ध आहेत) यानीं सांगितलेल्या आपल्या आठवणीपैकीं फक्त दोन येथें देतो. 'महाराज' म्हणाले "होमरूलचे दौरे करून लोकमान्य पुण्यास आल्यावर आजारी पडले, त्या वेळीं मी त्याजकडे गेलों होतो त्याचे अगात ताप बराच होता तेव्हा मी त्यास म्हणालों, आता किती दिवस आपण ही दगदग करणार ? हें पुरें झालें आता सर्व सोडून द्या" तेव्हा ते म्हणाले 'दुसऱ्यास कामाचा चार्ज देऊन तुम्ही जसें पेन्शन घेतलें तसें माझ्या कामाचा चार्ज घऊन लोक मला जेव्हा 'विश्रांती'चें पेन्शन देतील तव्हाच मी यातून मोकळा होऊन आवडीचें अथलेखनासारखें काम करणार ! तोंवरत हें असेंच चालवयाचें !"

(१०६) "लोकमाय विलायतेस जाण्यापूर्वी त्याचे वाड्यात केसरी ऑफिसातील मडळीसह त्याचा फोटा काढण्यात आला त्या वेळीं मी त्याचे पाया जवळ बसलों होतो तेव्हा ते हसत विनोदानें मला म्हणाले "ह, साभाळा, तुम्ही सरकारी पेन्शनर आहात टिळकाचे ससर्गान तुम्हास काहींच न मिळता, त्यामुळें उलट तुमचें पेन्शन बुडण्याचा मात्र तुम्हास लाभ हाइल हें पत्करत असेल तर खुशाल बसा !"

(१०७) पुण्यास चें चॅण्टिस्टा याचे अध्यक्षतेखालीं भरलेल्या १५ व्या प्रातिक परिषदेच्या स्वागताध्यक्षाचे जागीं वें अण्णासाहेब पटवर्धन याची लोकमान्यानीं योजना केली होती असलें व्यावहारिक काम करण्यास अण्णासाहेबास वेळ होणार नाही हें लोकमान्य जाणून होते तरी त्याचेविषयी त्याची माक्त असल्या मुळें स्वागताध्यक्षाचें माघण अण्णासाहेबांनींच लिहून काढावें अशी त्याची फार इच्छा अण्णासाहेब म्हणतात त्या वेळीं व सांगतील ते शब्द उतरून घेण्यास व एकसारखें त्याचे मार्गें लागून माघण लिहून काढण्याबद्दल माझी त्या कामावर लोकमान्यानीं योजना केली होती पण अण्णासाहेबांच्या परमार्थसाधनाच्या रोजच्या गूढ व उरीव कार्यक्रमात या गोष्टीस शक्यतावेतो वेळ मिळना अखर परिषदेचा पहिला दिवस अगदीं डोक्यावर येऊन ठपला, तरी अण्णासाहेबांच्या भाषणाचा पत्ता नाही हें पाहून परिषदेचा सर्व कार्यक्रम व्यवस्थितपणें जुळविण्याचें जबाबदाराचें काम केळकर याजकडे असल्यामुळें, ते लोकमायास म्हणाले "तुम्ही अण्णासाहेबावर अवलंबून बसाल तर शक्यीं तुम्हासच स्वागताध्यक्षाचें

भाषण करावें लागेल ” थोड्याच वेळात वेळकर तेथून गेल्यानंतर लोकमान्य म्हणतात, “ हा थोर पुरुष (जणसाहेब) परमार्थसाधनाकडे न वळता राजकारणातच पडता तर सधध हिंदुस्थानाचा पुढारी होता, व राजकारणास निराळीच दिशा लावता ”

(१०८) लोकमान्य भिडस्त होते हे आता पुष्कळास माहीत झाले असताने असे वाटते. सातान्यास दादासाहेब करदीकराच्या ज्युविलीला जाण्यास लोकमान्य रात्री निघाले. प्रातः काळी सातारारोड स्टेशनवर गाडीतून उतरल्यावर लोकमान्याच्या जवळच्या एका गृहस्थाने माझे कानात सांगितले, ‘ पुण्याहून निघण्याचे वेळीच दादास (लोकमान्यास) ताप भरू लागला, पण तसे ते याकिंचित्तिहि धर्गें बोलते, तर बाशनी (घोंडोपत विद्वास) त्यास निघूच दिले नसते आता ताप १०१ डिग्री आहे ’ पुढे सदर स्टेशनवर पानसुपारी व पर्ये अर्पण केली व त्याची अगदी इच्छा नसताहि तेथील मडळींनी त्यास आमहास्तव दूधहि पिण्यास लाविले. स्टेशन त सातान्याचे दरम्यान सडकेलगतच्या आवारात लोकमान्याचे स्वागतार्थ बोरखळकर मडळींनी मोठा समारंभ केला होता थोडा फलाहार करण्याबद्दल तेथील मडळींनी लोकमान्यास विनति केली परंतु ताप झाला आहे असे त्यास सांगण्यात आल्यावरून त्या मडळींचे काही चालेना तरी पाऊणघे वर्षांच्या विनायकराव धापट या वृद्ध गृहस्थानी, पाय अधू असताहि लगडत लगडत दोग मैलावर मोठ्या भक्तीन आपणाकरिता हे उत्कृष्ट गायचिं दूध आणिले आहे एवढे घ्यावे, असे त्यास कोणी सांगताच तापामुळे अत्यंत अनिच्छा असताहि, सदर मडळी खडून व्हावी म्हणून त्यांनी दूध प्राशन केले ।

(१०९) पुणे स्वदेशी को स्टोवरचे लोकमान्य हे एक डायरेक्टर होते त्यामुळे तेथील सेल्समनचे जागेवर माझ्या एका सैन्यास नेमण्याकरिता तेथील मॅनेजर यास देण्यास मी लोकमान्यापार्शी चिठी मागितली लोकमान्यांनी तत्क्षणीच ती दिली पण थोड्या दु खाने ते उदारले ‘ महाराष्ट्रीय ब्राह्मणास सेल्समन होण्याची पाळी यावी ! नाळजी विश्वनाथ भट कोंकणातून आला आणि पेशवा झाला पण अलीकडे सधध व्यापार ताब्यात घेईत अशी कोणाहि तरुणास महत्त्वाकांक्षाच उपजत होत नाहीं । ”

श्रोतृवृद्ध तर गहिंवरलाच, पण उतारवयात स्वतः स सहा वर्षांची काळ्या पाण्याची शिक्षा मिळाल्यावरहि सिंहगर्जना करणाऱ्या या पुरुषसिंहाचे डोळे फाल्गुशात दीन झालेल्या लोकाची ही दैन्यकथा ऐकून दुःखाथून मरून आले !

(१११) तात्यासाहेब केळकर याचे अध्यक्षतेखाली सोलापुरास भरलेल्या प्रा. परिषदेच्या पहिल्या दिवशी अगदी आरंभी, म्हणजे स्वागताध्यक्षांचे भाषण सुरू असता, स्वतः स प्रागतिक म्हणवून घेणाऱ्याच्या दुष्ट चिथावणीवरून काही मूर्ख व मादोत्री इसमाचे करवी काही सभागुदानां सभा उघडून लावण्याचा यत्न चालविला, पुढे पुढे तर मडपात पावसाच्या गाराप्रमाणे सपासप एकसारखे घोडेहि येऊ लागले उच्चासनावर नियोजित अध्यक्ष व लोकमान्य व इतर मज्जळी वसली होनी दत्त घेऊन मीहि त्याचेजवळ बसलो होतो मडपात जोराने एकसारखे दगड येऊ लागल्यामुळे या उच्चासनावरहि थोडी गडबड सुरू झाली. तेव्हा लोकमान्य डावीउजवे वाजूस बसलेल्या खापडे, बॅण्डिस्टा यास म्हणतात, “दगड येवोत अथवा वरून वीज कोसळो, सभा यशस्वी पार पाडल्यापेरीज मी यथून हलणार नाही ! ”

(११२) लोकमान्यांचे सर्व आयुष्य प्रतिपक्षीयाशी व त्यानीं उत्पन्न केलेल्या सकटारीं झगडण्यात खर्च झाले यामुळे प्रतिपक्षीयास एकसारखे चेंगरीत व तुडवीत जाऊन त्यास मार्ग काढावा लागे हे सर्व आठवून एकदा ते सहज बोलले, “काय योगायोग आहे पहा ! मुळात सर्वोदी गोडीगुलादीने व मवाळ कीने वागून भिडस्तपण नमत घेण्याचा माझा जन्मस्वभाव असता या राजकारणाच्या धत्राने माझा मूळ स्वभावहि पालटून टाकला ! ”

(११३) लोकमान्यानीं आपला ‘गीता रहस्य’ ग्रंथ छापल्यावर त्याची किंमत ठेवण्याची वेळ आली तेव्हा सदरहु पुस्तकात एक पैसाहि आपणास घ्यावयाचा नाही या बुद्धीने, तत्प्रीत्यर्थ आलला एकदर खर्च सर्व प्रतीवर वाटून त्यावर बसेल तो खर्च हीच त्याची किंमत ठेवावयाची—त्यात काहीद कूस ठेवावयाची नाही—असे त्यानीं ठरविले होते ही गोष्ट त्यांच्या एका घदवाईक लेखास कळतांच त्यानीं असे न करण्याबद्दल त्यांचे मन वळविण्याचा बहुत प्रयत्न केला पण आपल्या म्हणण्याचा काहीच परिणाम होत नाही असे पाहून महर्षि अण्णासाहेब पटवर्धन याचेकडून मात्रा लागू पडेल म्हणून त्याचेमार्फत प्रयत्न केला अण्णासाहेब यानीं लोकमान्यास वालावून आपण्यस मला सांगितले. लोकमान्यास मी अण्णासाहेब याचे घरी घेऊन गलो प्रथम जरा इकडलितिक झील गप्पागोष्टी झाल्यावर त्याचा झालेला सहमरणीय सवाद पुढे देत आहे —

अण्णासाहेब —पुस्तक छापवयाचे काम फोठवर आले आहे ! किंमत काय ठेवणार !

लोकमान्यः—पुस्तक आता बहुतेक छापून तयार झाले आहे. किंमत जास्तीत जास्त तीन रुपये ठेवावी असे म्हणतो.

अण्णासा०:—म्हणजे ? असल्या तत्त्वज्ञानविषयक प्रचंड ग्रंथाची किंमत तीन रुपये ठेवणार ? तुम्ही सर्व आयुष्य गीतेच्या चिंतनात व मननात घालवून अर्धे तप खर्ची घातलेल्या एवढ्या ग्रंथाची किंमत काय तीन रुपये ?

लो० सा०.—होय ! याहीपेक्षा किंमत कमी वसत असल्यास ती मला हवी आहे ! व त्याचाहि मी विचार करीत आहे ! श्रीमद्भगवद्गीतेसारख्या धार्मिक ग्रंथाच्या वात्रतीत पैसा मिळविण्याची माझी इच्छा नाही.

अण्णासा०:—अहो ! हें ठीक आहे. सध्याच्या चालू पद्धतीने पुस्तकाची रीतसर किंमत ठेवून त्यात मिळेल तो पैसा तुम्ही स्वतः करिता घ्यावा असे मी म्हणत नाही. पण तुम्ही राजकारणी पुरुष, वेळीं अवेळीं तुम्हास पैशाची जरूर लागते त्यावेळीं लोकांचे तोंडाकडे पाहण्यापेक्षा रीतसर पद्धतीने पुस्तकाची किंमत ठेवून त्यात मिळणारा पैसा तुम्ही तुमच्या राजकीय कार्याकडे लावा म्हणजे झाले ! मला वाटते चालू पद्धतीप्रमाणे तुमच्या ग्रंथाची किंमत ठेविल्यास लाख पाऊण लाख रुपये तुम्हास सहज वाशूस काढून ठविता येतील, व ऐनवेळीं तुम्हास ते उपयोगी पडतील !

लो० सा०.—अण्णासाहेब ! या सर्व गोष्टींचा मी विचार केला आहे. तरी पण आपल्या प्रेमळ सूचनेनद्वारे मी आपला फार आभारी आहे. या वेळीं मला एका प्रसंगाची आठवण होते, आणि तो प्रसंग म्हणजे १८८० सालीं केसरी सुरू करण्याचे वेळीं पिण्णुशास्त्री विपळूनकर यांचे घरी आम्ही वसले असता केसरीची वर्गणी काय ठेवावी हा वाद निघाला ! शास्त्रीबुवा व मी एका मताचे होतो त्यावेळीं वर्तमानपत्राचे घट्यात काति पोण्यासारखी आम्ही केसरीची वर्गणी एक रुपया ठेवावी असे ठरविले खडेगावच्या शाळेतिल पतोजीसहि आमचे पत्र घेता यांचे ही जशी त्या वेळची इच्छा, तशीच अगदी साधारण प्राप्तीच्या मनुष्यासही आमचा 'गीता-ग्रंथ याचावयास मिळावा अशीच हल्लींही आहे ! घाटल्यास यास आपण हें माझे " धार्मिक वेड " आहे असें खुशाल म्हणा मी तर बायबल एडिशनप्रमाणे ' गीतारहस्य ' धारीक टाड्यात व पातळ कागदावर छापून त्याची प्रत आठ आण्यास देण्याचे विचारात आहे. आपण म्हणता बाजारभावाप्रमाणे माझे ग्रंथाची किंमत ठेवून त्यात मिळेल तो पैसा राजकाय कामाकडे मी लावावा. पण कामाकरिता मला पैसा पाहिजे असून तो लोकानीं-महाराष्ट्राने-मला दिला नाही असे आजपर्यंत कधीही झाले नाही. मी फक्त मागण्याचा अपक्राश, महाराष्ट्रजनता ही कामधेनु आहे, तो कल्पवृक्ष आहे ! "

वरील सवाद झाल्यावर अण्णासाहेबांचे येथून लो० सा० गेल्यावर अण्णासाहेब उद्गारतात, " सामान्य माणसाने घळयतरावाचे घाटेस जाऊ नये ! तो

(एकेरी नांवानेंच ते प्रेमानें नेहमीं त्यांस सबोधित) तेजस्वी सूर्य आहे त्याचे पुढें कोणाची काहीं लटपट चालणार नाहीं.”

(११४) वरील आठवण लिहिले असता लोकमान्याचे भाचे व केसरीचे मॅनेजर श्री. रा. बाबासाहेब विद्वांस यानीं सांगितलेली एक गोष्ट आठवली. १९०२ मध्ये केसरीचा आकार जेव्हा दुप्पट करण्यात आला, तेव्हा इतरानीं इच्छा दर्शविली असताहि लो. मा. नीं केसरीची वर्गणी दुप्पट न वाढविता फक्त आठ आणेच वाढविली. म्हणजे एक रुपया आठ आणे वर्गणी व तेरा आणे पोस्टेज, एकूण दोन रुपये पाच आणे असा हिशेब झाला ! तेव्हा प्रो. जिनसीवाले त्यांस म्हणाले—“ आणखी तीन आणे वाढवा म्हणजे बरोबर अडीच रुपये होतील ! इतक्या मूल्यवान् पत्रास तीन आणे म्हणजे काहीं जास्त नाहीत. शिवाय जमा-स्वर्चासहि ठीक होईल ! ” लोकमान्य म्हणतात, “ तुमचा हिशेब मोठा छोटीचा आहे ! पण माझे पत्र म्हणजे काहीं ‘ टाइम्स ऑफ इंडिया ’ नव्हे फी, तें फक्त श्रीमतांनींच तेवढें घ्यावें. दरमहा दोन आणे लायब्ररीस देणाऱ्याप्रमाणें, वर्षाचे आणखी फक्त तेरा आणे देऊन कोणासहि घरचे घरीं यसून मालकीनें ‘ केसरी ’ खुशाल वाचतां यावा, अशी माझी इच्छा आहे. शिवाय वर्षभर रद्दीचे पैसे येतील ते वेगळेच ! ” बाबासाहेब म्हणतात, “ त्या वेळीं भय्यासाहेबानीं त्यास पुष्कळ आग्रह केला, पण दादानीं अखेर तीन आणेहि घाढवू दिले नाहीत ! ”

(११५) लोकमान्यानीं स्वानुभवानें मधुमेहाचें एक पद्य तयार केलें होतें व तें लोकांच्या माहितिकरितां छापलेहि होतें. कोणी मधुमेहासबर्धी माहिती विचारल्यास त्यास ते हें पत्रक देत असत. तें पुढें दिलें आहे.

मधुमेहावर यव व सातु यांचा उपयोग.

[घाल गंगाधर टिळक.]

व मद प्रकाशानें तेवत होती हा 'थाट' पाहून तेथील साध्या, शुद्ध, सार्विक व पवित्र वातावरणानें माझ्यावर इतका परिणाम केला की, या महापिंचा तो आश्रम सोडताना माझे हृदय जड झालें, कठ भरून आला व पाय तेथेंच रतू लागले ! असो महात्मार्जीनीं आश्रमातील सर्व छात्रवृत्तास बोलावून आणून त्यास भाऊसाहेब लवाटे याचे चरणावर मस्तक ठेवण्यास सांगितलें, व अखेर आपल्या धर्मपत्नीसहि बोलावून त्यास भाऊसाहेबाचें महत्त्व वर्णून तसें करण्यास सांगितलें ती माउली पुढें येताच, महात्मार्जींकडे वळून " हें काय महाराज ! " असें म्हणत भाऊसाहेब उठले व त्यानींच अगोदर सौ कस्तुरबाई याचे पुढें मस्तक ठेविलें ! रा गोपले यास व मला हा देखावा करुणसाचा अपूर्व मासला वाटला नंतर काहीं वेळ गप्पागोष्टी झाल्यावर आम्ही उठलों पण आश्रमाचे शेवटचे प्रवेशद्वारापर्यंत महात्माजी भाऊसाहेब यास पांचवावयास येऊन मोठ्या प्रेमानें त्यानीं त्याचा निरोप घेतला दुसरे दिवशीं पहाटे लोकमान्याच काहीं लिहावयाचें होतें म्हणून त्यानीं मला हाक मारली लिहिणें बगैरे काम संपल्या वर बरील रावें प्रकार मीं त्यास कथन केला तो स्वस्थपणें ऐकून घेऊन ते म्हणाले, " ठीकच झालें, गोपाळराव गोपल्याचें शकररावाविषयीं पहिल्यापासूनच चागलें मत न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये गोपाळराव त्यास मास्तर होते मला माहीत आहे कीं, तेव्हापासून अखेरपर्यंत शकररावाबद्दल त्याचे फार चागले ग्रह होते इतकेंच चव्हे तर आमच्या पक्षात काय ते एकटे लवाटेच प्राणाणिक व 'सिन्सिअर' आहेत असे तें नेहमीं म्हणत असत इतकेंच काय पण आपल्या सर्व्हेट्स ऑफ इंडिया सोसायटीमध्येहि इतर समासदापेक्षा त्यास जास्त वेतन देऊन तिकडे ओढण्याचा त्यानीं प्रयत्नहि केलेला होता, पण लवाटे याचें मन आमचेकडे असून व मुख्यत आमच्या मताशींच त्याचीं मते जुळतीं असल्यामुळे त्यानीं तें नाकारलें ही गोष्ट वेगळी, पण गोपाळरावास त्याचेविषयीं प्रेम वाटे यात शका नाही आणि त्याचेच शिष्य गाधी ! अर्थात् गुरुजींच्या सांगण्यावरून शिष्याचें मत बनलेलें असावें व त्याचाच हा प्रभाव दिसतो एकूण गुरु-बधूचा हा रात्कार-प्रसंग आमच्या तात्या गोखले यास चागलाच अनुभवावयास सापडला म्हणावयाचा ! तथापि हेंहि खरें कीं, लवाटे हे आमच्यातील एक पक्षे मिशनरी आहेत ते स्वतंत्र विचारी आहेत पण त्यांच्या डोक्यात येईल तें वर प्यास ते काय वाटेल तें करतील फक्त अशा अवरज्ज माणसाचा उपयोग करून घेणें हेंच शहाण्या माणसाचें काम आहे पण तें सर्वासच साधत नसतें ! "

(११७) रें विना याचे अध्यक्षतेखाली (१९१७) अहमदाबाद येथें प्रांतिक परिषद भरली होती त्या वेळीं रोज सभेचे कामास गुजराथी स्त्रियांनी (कोरस) पढीं बगैरे म्हणून प्रारंभ होई सायकाळीं घरीं आल्यावर लोकमान्य आपल्या ओर्लीत सहज इकडे तिकडे हिंडत असता, आपणाशींच असें काहीं

हसू लागले कीं, जवळच्या व्हराड्यात गगाधरराव, बाबुराव गोखले वगैरे मडळी होती, त्यांचे सहज तिकडे लक्ष गेलें. आपण हसत असता या मडळींनीं आपणास पाहिलें असें पाहून त्यांनीं खोलीत त्यास बोलाविलें, व पुन त्यास जास्तच हसू येऊ लागलें. त्याजकडे पाहून मडळीहि हसू लागली. 'काय झालें ?' म्हणून हसत गगाधररावांनीं त्यास विचारता, ते पुन' हसत म्हणाले " येवढी प्रातिक परिषद आणि तेथें दळण्याच्या चालीवर त्या बाया, मुली व मुलें रडकीं गाणीं म्हणत राष्ट्रदेवता जागृत करीत आहेत हें पाहून मला XXX ची भ्राठवण झाली आणि म्हणून हसू येत आहे " वैराग्यवात् तत्त्ववेत्त्या लोकमान्याचे बुद्धि-कर्षेन काहीं सुटलेंच असेल तर तें एक संगीतशास्त्र असेल काय ?

पण असें असतें तर आपल्या मोहिनीरूप कठानें सर्व गायनभक्तास वेढ लावणाऱ्या प्रसिद्ध नटवर्य राजहस यास लोकमान्याकडून 'वालगधर्व' ही पदवीच न मिळती !

(११८) लोकमान्य मडालेहून आल्यावर एके दिवशीं त्यांनीं आपल्या संस्कृत जिन्सीवाले-लायब्ररीतून एक पुस्तक आणण्यास मला सांगितलें. वेद-माष्याचें तें पुस्तक होतें तें मी त्याजकडे घेऊन चाललों असता त्यातील सुमारे १०-१२ पानें कोणी कात्रीनें नेमकीं कातरून घेतलेलीं मला दिसून आलीं. हें मी त्यास सांगताच ते जरा दु खानें पण विनोदमिश्र रागानें म्हणतात, " काय नवल आहे पहा ! अशा ग्रथाचा वाचक काहीं पोर नसणार ! पण बरें, या विद्वानानें या पुस्तकातील पानेंच नेलीं, नाही तर तो ह्यग्नीव दैत्याप्रमाणें ऐन जिनसी ब्रह्मदेवाचे मुखातूनच वेद हरण करून न्यावयाचा ! "

(११९) तळेगावच्या श्रीसमर्थ-विद्यालयाच्या जमिनीचें खरेदीपत्र मोडीत लिहावयाचें होतें. तें लिहिण्यास लोकमान्यांनीं मला आपले खोलीत हाक मारली. तेथें जाऊन मी खुर्चीवर बसताच टेबलावर स्टॅप होता तो त्यांनीं आपल्या हावे हातानें मजपुढें थोडा सारून "ह लिही, खरेदीपत्र, शके आठराशें"—असें म्हटलें. पुढील शब्द उच्चारण्याचे आधींच मीं त्यास म्हटलें, येवढ्या थोरल्या स्टॅपवर तो खराब होऊ नये म्हणून एकदम न लिहिता, अगोदर साप्या कागदावर लिहून घेतों आणि मग पाठीमागून त्यावर लिहितों. पण ते मला म्हणाले " लिहिण्यास तू मात्र चुकू नकोस, माझे तोंडातून निघालेल्या शब्दामुळें जर काहीं बिघडलें किंवा चूक झाली तर हा स्टॅप तुला बशीस देऊन दुसऱ्यावर मग लिहीन ! " आणि खरोखरच प्रतिशेप्रमाणें, जणु लिहिलेलेंच याचावें त्याप्रमाणें, इतक्या मान-गडीचें व छपत्त-हजार कुलगड्याच्या गुतागुताचें तें खरेदीपत्र एक अक्षरच काय पण य कश्चित् विरामचिन्हहि न चुकू देता त्यांनीं तोंडानें सांगितलें ! अशा दस्तऐवजाचे शेवटीं लेखकाचा दस्तूर लागतो. म्हणून शेवटीं ते म्हणतात, "ह, आता मास मी हटवून सुफणार हो ! तुझे सबंध नावध मला माहीत नाही.

आता चुकलों तर मात्र स्टॅप तू मरला पाहिजेस !” असें म्हणून डोकें चोळीत माझे स्वतःचें नाव व आडनाव सांगून व वडिलांचें नाव तू लिही, असें हसत म्हणत तोंडात सुपारीचें खाड टाकून स्वारी उठून गेली !

(१२०) एके सोमवारी केसरीचा मजकूर लिहीत असता वाईचे कै. धर्म मर्तेड भाऊशास्त्री लेले आले. लोकमान्य मजकूर सांगण्याचे अगदीं जोरात आले होते, तरी विचाराचे व सांगण्याचे त्या होतात एकीकडे सुपारीचीं खाडे ते तोंडात टाकीतच होते. लिहिणें सपल्यावर गमतीनें शास्त्रीबुवा त्यास विचारतात, गुरुजी, सुपारीनें जीम जड होते म्हणतात, पण आपली जीम तर अधिकच सपळ झालेली दिसते हें कसें ? हास्यमुद्रेनें चटकन् लोकमान्य म्हणतात, “सुपारी खाऊन अशी जीम जड होती तर अकलकारा खाऊन घोषर नाना फडणीस निर्माण झाले असते !”

(१२१) कै. वा. गणेश सखाराम खरे पे. इंजिनियर, (पुणे), याचे चिरजीव रा. सदाशिवराव यांनी पुढील गाष्ट सांगितली. ते म्हणाले “माझे वडिलास गायनशास्त्राचा फार नाद असे लोकमान्य मडालेहून सुटून (१९१४) आल्यावर माझे वडील त्यास भेटण्यास गेले. मीहि त्याचे बरोबर होतो इकडील तिकडील गप्पा झाल्यावर माझे वडिलांनी त्यास गायनशास्त्रातील एका विशिष्ट गोष्टीबद्दल प्रश्न केला ताडकन् लोकमान्य म्हणाले “हो, या विषयाची विचिकित्सा १९०४ सालच्या मॉडर्न रिव्ह्यूच्या . च्या अकांत (त्या अकांतें मला आता स्मरण नाही) केलेली आहे ” असें म्हणत चटकन् उठून त्यांनी आपल्या लायब्ररीतील कपटामध्ये इकडे-तिकडे तो अक पाहिला, पण सापडला नाही, म्हणून मला तावडतोव त्यांनी तो आणण्यास नेटिव्ह ज लायब्ररीत पाठविले तेंयें तो अक मिळाला, व त्यात नेमका त्या विषयावरील लेखहि पाहावयास सापडला !” लोकमान्याचें व गायनशास्त्राचें छत्तीसाव्या आकड्याप्रमाणें रहस्य असता घरील गोष्ट ऐकून त्यांच्या बुद्धिमत्तेची साक्ष पडते. अशाच प्रकारची गायनशास्त्रासंबंधी

मी जाण्याचें आगाऊ प्रसिद्ध झाल्यामुळें, आता मी तो बेत रहित करणें शक्य नाहीं आजचा बेत रहित करण्यास तुम्हाला काय होतें ? वाटेल तर तुम्ही सर्व रहा, मी एकटा आता जाणारच कारण माझेकरिता शेंकडों लोकाची गैरसोय होणें मला दुःसह होतें ”

(१२३) १९१६ साली लखनौ येथें राष्ट्रीय सभेची बैठक संपण्याचे आधीं एक दिवस रात्री मिसिस अॅनी बेन्टवार्डचे एके ठिकाणी 'विश्वबधुत्व' या विषयावर व्याख्यान झालें व्याख्यानास लोकमान्य, लापडें, विपिन पाल वगैरे अनेक प्रासद पुढारी हजर होते वार्डचे हें व्याख्यान मुख्य वक्तृत्वकलेच्या दृष्टीने अतिशय उत्कृष्ट झालें असे वार्डच्या प्रतिपक्षीयानीहि त्या वेळीं त्यास सर्टिफिकेट दिलें होतें व्याख्यान संपून लोकमान्यासह आम्ही सर्व मडळी घरी आल्यावर आगातील कपडे वगैरे काढता काढता दादासाहेब लापडें लोक मान्यास म्हणतात 'वार्डनी वक्तृत्वाचा आज, गव्या, पाऊस पाडला खरा !' आपणामध्ये हा गुण नाहीं याची जणू काय आपणास पूर्ण जाणीव असल्याचें प्राजलपणें पण सदिग्ध तऱ्हेनें मासवून मग लोकमान्य म्हणतात, " हो, पाऊस पाडला खरा, कारण श्रीष्मन्नःतूतील मेघाचे कडकडाट व विजाचे चमचमाट कोणास चकित करित नाहींत ? वार्डमध्ये तो गुण आहे यात शकाच नाहीं आम्ही महाराष्ट्रातील केवळ Matter of fact अशीं माणस असून वर्षाऋतूप्रमाणें विनयोभाट पण निश्चित व अचुक, असे आम्ही कार्य साधणारे आहोंत बाह्य देखाव्याचें आम्हास वाळकडूच नाहीं, त्यास आम्ही तरी काय करावें ? ”

(१२४) लखनौच्या काँग्रेसच्या वेळीं व थापुडोहि आता राजकारणात विशेष रीतीने ओढण्याकरिता रा व चिंतामणराव वैद्य यास लोकमान्यानीं लखनौस आग्रहानें नेले होतें तेथें राजाराम बिलासचे प्रशस्त धर्मशाळेंत लोकमान्याचा तळ पडला होता काँग्रेस संपण्याचे सुमारास चिंतामणराव याची प्रकृति फारच विघडली, म्हणून त्यास जवळ दिल्ली येथें ओळखीच्या ठिकाणी घेऊन जाण्याचें ठरलें चिंतामणरावाचे जामात रा दामले यास, कर्मयोगाची अखड समाधि लागलेले लोकमान्य म्हणतात, " ससारप्रपंचाची व्यर्थ चिंता करित कल्याणास धरी औषधें पीत अथरुणावर पडून मरण्यापेक्षा येथें येऊन राष्ट्रीय सभेच्या राष्ट्र कार्यार्थ शरीर व मन शिजवून त्या तर्द्रांत आता हस्तिनापूरच्या धर्मक्षेत्रात चिंतामणरावानां देह ठेविला तरी मला आता इतकें वार्ड वाटणार नाहीं कारण मगधरीतेच्या सिद्धांताप्रमाणें त्यास आता स्वर्ग प्राप्त झालाच पाहिजे ! ”

(१२५) प्रत्येक थोर पुढाऱ्याचें ब्रीदवाक्य (ज्यात त्याचें सर्व तत्त्वज्ञान व आयुष्याचें सारसर्वस्व आणि अनुभव साठवलेले आहेत) घेऊन त्याचा अपूव समग्र करून तो प्रसिद्ध करून सर्व जगास त्याचा फायदा मिळावा म्हणून कोणी एक गृहस्थ उद्योग करित होते थोर थोर लोकाकडे ते याकरिता गेले असता

‘सावकाश विचार करून काय तें सांगतो,’ ‘हा विचाराचा प्रश्न आहे, घाई नको’ ‘उद्या या,’ ‘आणखी पाच दिवसांनी या,’ ‘विचार करून ठरवितो,’ वगैरे उत्तरे देऊन व पुढेहि बऱ्याच हेल्पाव्यानंतर मोठे परिश्रमपूर्वक चिंतन करून कोणी काही, कोणी काही त्यास सांगे, याच कामाकरिता लोकमान्याकडे ते एकदा आले असता त्यास त्यांनी आपली इच्छा दर्शविताच एका पळात स्थितप्रज्ञ लोकमान्यांनी ‘Trust in God and do the right.’ (परमेश्वरावर श्रद्धा ठेवा आणि सत्कर्म करा) हें आपलें ब्रीदवाक्य असल्याचें त्यांनी सांगितले !

(१२६) एकदा (१९१८ साली) लोकमान्याचा कोणी एक ज्योतिषी खेही त्याजकडे येऊन म्हणतो, “बळवरावजी ! तुम्हास आज मी एक विशेष गोष्ट सांगणार आहे. पण त्यामुळे तुमचे मनावर मात्र काही परिणाम होता कामा नये हो !” तुच्छताप्रदर्शक मुद्रेने लोकमान्य म्हणतात, “मी लवकर मरणार असं तुम-या ज्योतिषात आलेलें तुम्हीं सांगणार असाल. यापेक्षा तुम्ही ज्योतिषी लोक दुसरें विशेष तें काय सांगणार ? काय होय कीं नाहीं ?” खाडकर तोंड उतरून लोकमान्यांच्या लोभाचे हे ज्योतिषी खेही किंचित् लज्जित चर्येनें म्हणतात, “हो, पुढील साल तुम्हारा अत्यंत अनिष्ट आहे. यापुढील मी बोलत नाहीं..” लोकमान्य म्हणतात, “पण काय ! पण मलाहि कर्मांत कमी निदान आणखी ३-४ वर्षे तरी माझे हातून होणाऱ्या कार्यामुळे मला मरण्यास बिलकुल वेळ नाहीं. मग तुमचें ज्योतिष काय वाटेल तें सांगो !”

(१२७) लोकमान्यास पसष्टावें वर्षे लागलें, त्यानिमित्त त्यांच्या ज्युबिली प्रसर्गी त्यास वेलेल्या एक लाख रुपयांच्या आहेराचें वावर्तीत काही कामानिमित्त कै. दत्तोपत बेहेरे याजकडे मी गेलों होतो दत्तोपत म्हणजे लोकमान्यांच्या अगदी खेळीमेळीतील खेही ह्यांनी या वृहस्पतितुल्य पुरुषाची मला तेव्हा एक गोष्ट सांगितली. “मागे एकदा येथे कोणी एक अष्टावधानी आला होता त्याचे प्रयोग पाहण्यास शार्वजनिक सभेत खासगी रीतीनें बऱ्याच मडळीस पोलाविलें होतें. सदर अष्टावधानी याचे प्रयोग झाल्यावर मी जरा खेडेनें बळवतराव यास म्हटलें, ‘तुम्ही मोठे बुद्धिवार म्हणता, पण या साऱ्या प्रयोगानें जो आता बुद्धीचा प्रभाव दाखविला, तसा तुम्ही दाखवा पाहू नरे !’ आणि अद्भुत नमस्कार हा की, कधीहि सवय नसणाऱ्या त्या बहादुरानें जन्माच्या सतत व्यासगाच्या त्या अष्टावधान्याप्रमाणें अगदी यशस्वी प्रयोग करून दाखविला ! हें पाहून आश्चर्यानें आम्ही सर्व मडळी थक झालों.” देणें ईश्वराचें !

(१२८) कै. घर्ममार्तंड भाऊशास्त्री लेले यांच्याशी एकदा बोलत असता त्यास आपल्या विद्यार्थीदर्शेतील एक आठवण होऊन त्यांनी लोकमान्यांच्या पहिल्यापारून स्वार्थत्यागी मनाची व न्यू इ. स्कूलमधील विद्यार्थ्यांविषयीच्या त्यांच्या कळकळीची एक गोष्ट सांगितली. ते म्हणाले, “शाळा स्थापन झाल्यावर

कांहीं काळ शाळेची सांघतिक स्थिति साधारणच होती. मॅट्रिकमधील मुलांस सायन्सचे पुरेसे साहित्य शाळेत नव्हते. हे पाहून दरमहा तीस रुपये पगार घेणाऱ्या आमच्या या गुरुजींनी (टिळक) दरमहाचे दरमहा काटकसर करून हातांत पडलेल्या पगारांतून प्रथम कांहीं पैसे वाजूस ठेवून वर्षअखेरच्या जमलेल्या १५० रुपयांतून अवश्य ते सायन्सचे साहित्य मुलांस वाणून दिले.”

(१२९) लोकमान्यांचे जेहो व राष्ट्रीय पक्षाच्या सार्वजनिक प्रमुख फंडांचे सन्मान्य व प्रसिद्ध खजिनदार मुंबईचे श्रीमंत यशवंत विष्णु ऊर्फ अण्णासाहेब नेने यांच्याशी स्वराज्यसंघाच्या कामामुळे, माझा संबंध आला व त्यांच्या सौजन्यामुळेच तो अधिक वृद्धि पावला. लोकमान्यांच्या राजकीय घोरणाबद्दल गप्पा गोष्टी करित असतां बोलण्याच्या ओघांत त्यांच्या तोंडून लोकमान्यांच्याविषयी सहज किती तरी गोष्टी येऊन गेल्या. पण त्या सांगण्याचा योग्य काल अद्यापि यावयाचा असल्यामुळे मोह आवरून फक्त सर्वसाधारण अशाच गोष्टी सांगण्याखेरीज गत्यंतर नाही. कारण लोकमान्यांचे चरित्रच असे गूढ आहे की, अध्यात्मिक दृष्टि नसलेल्या जीवांची श्रीकृष्णाच्या अद्भुत चरित्राने जशी इटकून दिशाभूल होते तद्वतच राजकीय दृष्टीहीन कमकुवत प्राण्याचा लोकमान्यांच्या अथांग चरित्राने गैरसमज न झाला तरच आश्चर्य ! म्हणून केवळ सरळ बालबोध अशाच त्यांच्या चार आठवणी सांगतो.

(१३०) श्रीमंत अण्णासाहेब म्हणाले “ मी केसरीचा अगदी त्याच्या पहिल्या अंकापासून वर्गणीदार आहे. १८८२ साली बरे-प्रकरणांत टिळक-अगरकर यांचा प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट मि. वेव यांचेपुढे ता. २९ फेब्रुवारी रोजी खटला निघून तो सेशन कमिटी झाला. त्या वेळी त्या उभयतांची व माझी ओळख नव्हती. इतकेच काय, पण दृष्टादृष्टि पूर्वी कधी झाली नसतांही उमेदीने व नवीन दमाने. पुढे येणाऱ्या त्या बालगोपाल जोडीस मी जामीन राहण्याबद्दल सुरवातीसच इच्छा दर्शविल्यामुळे त्या परोपकारी, कृतज्ञ, उमद्या, तरुण देशमक्तांस मोठे आश्चर्य घाटले व टिळकांनी माझे नांव, गांव, पत्ता वगैरे अवांतर सर्व माहिती टिपून घेतली. तेव्हापासून त्यांचा व माझा गेली ३८ वर्षे, वाढत्या चंद्रकलेप्रमाणे, अधिकाधिक संबंध वाढत जाऊन, तो पूर्णिमेच्या चंद्रम्याप्रमाणे पूर्ण होऊन आमचे निवासस्थानीच (मुंबई) तो चिरंतन वास करित आहे !

(१३१) १८९७ सालच्या खटल्याचे वेळीहि घाटेल तितक्या रकमेचा त्यांस जामीन राहण्यास मी एकटा तयार आहे व त्याकरितां माझे ‘ प्रॉपर्टी-डीट ’ (सर्व मालमत्तां) मी तारण लावून देण्यास तयार आहे असे माझे शक्य यांचे मार्फत लोकमान्यांस मी कळविले होते. पण व्यवहारस व जेव्हाचाहि मलताच फायदा कधीहि न घेऊं इच्छिणाऱ्या लोकमान्यांनीच मी तसे न करण्याबद्दल

मला अत्यंत आग्रह केला, म्हणून मग मी व शेट द्वारकादास घरमधी असे दोघे त्यास जामीन राहिलों.

(१३२) पुढें एक वर्ष शिक्षा भोगून ते परत आल्यावर एके दिवशीं आम्ही गोष्टी बोलत बसलों असता, जेह्मावपूर्वक जरा थट्टेनें व हसत मीं त्यास म्हटलें, “ एक वर्ष जरा कोठें आपण शिक्षा भोगून आलात ते, लोक आपणास हार घालून पाया पडून देवाप्रमाणें भजू लागले मग जे देशाकरिता हत्तीच्या पायीं मेले गेले, तापलेल्या तव्यावर उभें राहून ज्यांना देह जाळून घेतले, कडेलोट केल्यानें ज्यांनीं देशाकरिता प्राण सोडले, तोंफेच्या तोंडीं दिल्यानें ज्यांचे तुकडे उडाले, आगावर तेल ओतून पेटवून दिल्यानें जे पापडाप्रमाणें भाजून मेले, सव्या मणाच्या वेड्या सोसून ज्यांनीं देह झिजविले अशा नरवीर देशभक्तांचे मग किती कौतुक केले पाहिजे ! ” हें ऐकून अत्यंत गभीरपणें लोकमान्य म्हणतात, “ हो, अगदीं खरें अहो, तुम्ही आता वर्णन केले त्यापुढें आमचे कष्ट म्हणजे कोणत्या झाडाचा पाला ? दशसेवेकरिता ती एक चैनच आम्ही करतो असेंच उलट मला वाटतें. खरोखरच आमच्या या कष्टात विशेष काय आहे ? जरा विचार केला आणि आमच्या पूर्वीच्या लोकांनीं धर्माकरिता अगर स्वामीकार्याकरिता देहाचे कसे होम केले हें पाहिलें, म्हणजे आमच्या पोकळ कष्टाबद्दल गळ्यात पडणाऱ्या हाराच्या फुलाचा हा निवळ दुरुपयोग आहे असें वाटतें इतकेंच नव्हे, तर एकाद्यानें सामान्य कर्तव्य बजावल्याबद्दल, त्यास अननुरूप असें मलत्तेंच पारि तोषिक देण्यानें, खरोखरच जनतेच्या गुणग्राहकतेची किंमत होऊन तिच्या अल्प सदुष्टत्वाबद्दल कोंब येते, इतकेंच नव्हे तर तिला अगदीं मलत्तेंच वळण लागतें, याबद्दल मनातून मला बहुत खेदहि होतो ! ”

(१३३) १८९७ सालच्या तुरुगवासानंतर लोकमान्यांनीं काहीं एका विशिष्ट बायीबद्दल श्रीमत अण्णासाहेब नेने यास पत्र पाठवून त्यात अति महत्त्वाचें असें एक पुढील वाक्य लिहिलेलें आहे “ अण्णासाहेब ! तुम्ही मला वाचविलें आहे हे तुमचे उपकार मी विस्मरणें शक्य नही ! ” यावरून श्रीमत अण्णासाहेबाचा व लोकमान्याचा कसा व कोणत्या प्रकारचा संबंध होता हें दिसून येईल. बहुकीचें साम्र व यथार्थ वर्णन करून नेमकें तिच्या तोंडातील गोळीचें वर्णन टाळण्यानें होणाऱ्या मनाची निराशा धरील पत्रातील गाळलेल्या सुर्य मन्कुरामुळें सिद्ध होऊन विषण्ण होणाऱ्या मनाच्या निराशपक्षा त्यास अधिक तीव्र असू शकणार नाही ! पण त्यास काय करणार ? श्री शिवरायाप्रमाणें लोकमान्याचें चरित्रच तसें गूढ आहे खरें !!

(१३४) सन १९१४ सालीं लोकमान्य मडालेहून सुटून आल्यावर श्रीमत अण्णासाहेब व लोकमान्य एकदा अगदीं खासगी गुप्तदु त्यांच्या गाष्टी बोलत असता अण्णासाहेब त्यास म्हणतात, “ आपण येथें नसताना, आपले पश्चात्

आपलें कुटुंब कैलासवासी झालें, याबद्दल त्या वेळीं मला किती दुःख झालें म्हणून सांगू ? आपणास तर ती घातमी कळल्यावर काय घाटलें असेल याची कल्पना होत नाही. ” किंचित् सफोचित मुद्रेनें लोकमान्य म्हणतात, “ तुम्ही आता विचारताच म्हणून सांगतां. मूळ माझे स्वभावात भावना कमी आहे असें नाही, पण अनुकूल संवेदनेनें हर्षातिशय अगर प्रतिकूल संवेदनेनें शोकातिशय असें मला कधींच होत नाही. याचा अर्थ असा नाही की, मी सुखदुःखातीत आहे, पण त्याहिबरोबर हेंहि खरें की, गीता व वेदान्त यांच्या मननानें व चिंतनानें विकाराचा क्षय होतो हा माझा अनुभव आहे. ”

(१३५) लोकमान्य महालेहून सुद्धन आल्यावर सरकारानें त्यास वसें 'वाळीत' टाकलें होतें व लोकांस कसा दरारा बसविला होता, हें सर्वांस माहीतच आहे. त्याच वेळीं एका प्रसिद्ध इंग्रज मनुष्यास लोकमान्यानीं द्रव्याची मोठी मदत केली तें पाहून अण्णासाहेब म्हणतात, मी त्यास म्हणालों, 'विनाकारण पैशाचा असा का दुरुपयोग करता ?' ते म्हणाले, "अहो, हें राजकारण आहे. पैशाचा मालिदा मी त्यास चारीन तेव्हाच हा माझे उपयोगी पडणार. राजकर्त्यांच्या हाडामासाचा हा असल्यामुळें त्याचेकडून या पैशाच्या दसपट काम मी साधून घेतल्याखेरीज राहणार नाही आवळा दिल्याखेरीज कोहळा मिळणार कसा ?" आणि खरोखरच त्यानीं त्याचेकडून कोहळा मिळविला हें आम्हास माहीत आहे !

(१३६) श्रीमंत अण्णासाहेब नेने याच्या आठवणी वर लिहिताना त्याचेसबधीं काहीं शयूनीं उठाविलेल्या गैरसमजाच्या घुळीच्या शमनार्थ खुद्द लोकमान्यानीं, केसरीत लिहावयाच्या मजकुराचे वेळीं सहज बावासाहेब विद्वास याचेजवळ काढलेले उद्गार अशा वेळीं प्रसिद्ध करणें अनौचित्याचें होईल असें वाटत नाही. लोकमान्य म्हणाले, "कोणी काय घाटेल तें म्हणो, इतकेंच काय पण दुसरेहि कोणी त्याची साय करो, जोंपर्यंत मी जमविलेल्या पैशाचे (होमरूल-फंडाचे) अण्णासाहेब नेने खजिनदार आहेत व मराठे ऑडिटर असून आमचा XXX अकौन्ट आहे तोंपर्यंत मला ब्रह्मदेवाचीहि भीति बाळगण्याचें कारण नाही ! मग XXXXX ची कथा काय ?"

(१३७) सन १९१७ ची कलकत्याची काँग्रेस होऊन मी परत येत असता घाटत चादा (मध्यप्रात) येथें माझे आस रा. सा. दिगवर कृष्ण कोल्हटकर असिस्टंट जज याचेकडे मी उतरलों होतो रा व वामनराव कोल्हटकर हि तेथेंच आलेले होते. कलकत्याहून परत येत असता लोकमान्यास चादेकर सडळी सुद्धम तेथें आणणार होती कोल्हटकर याचे बगल्यावरून लोकमान्याची भिरवणूक जाणार होती दुफेर रस्ते शृंगारण्यात आले होते त्याच्याकडे पाहून मध्यप्रातातील नेमस्ताग्रणी वामनरावजी म्हणतात " Certainly he is a

very valuable man and by all means he deserves all public adoration. So long, we in vain misunderstood the man." (खरोखरच हा पुरुष केवळ अमूल्य आहे आणि जनतेने त्यास मजावे असाच तो आहे. इतके दिवसपर्यंत आमच्यासारख्यांनी विनाकारण त्यांचेविषयी गैरसमज मात्र करून घेतला होता.) एके काळी लोकमान्यांस शत्रु म्हणून लेखणाऱ्या नेमस्त मंडळीकडून हे सर्टिफिकेट घेण्यास त्यांस कसे टाकीचे घाव सोसावे लागले हे सांगण्याचे कारण नाही.

(१३८) सदर चांदा येथील मुक्कामांत एके दिवशी रात्री चांदण्यांत राध-
वहादुरांशी मी गप्पा गोष्टी करीत बोलत असतां, त्यांचा विद्याव्यासंग, गीताभ्यास व त्यांचे दांडगे वाचन यांविषयी मला अत्यंत आदर असल्यामुळे, मी त्यांस मुद्दाम विचारलें, "टिळकांचे गीतारहस्य तुम्हास कसे काय वाटते?" थोड्या कष्टाने पण अत्यंत सरळ व प्रामाणिकपणे ते म्हणाले "तू विचारतोस म्हणूनच सांगतो, Mr. Tilak's *magnum opus* is certainly unparalleled; but I wish it had been from the pen of Justice Ranade. I cannot frankly admire it as I would have done in the case of Ranade." (टिळकांचा हा प्रचंड ग्रंथ अद्वितीय आहे, यांत शंका नाही. परंतु मला वाटते, हा ग्रंथ न्या. रानडे यांनाच सोमत. त्यांचे हातूनच तो व्हावयास पाहिजे होता. रानडे यांनी हा ग्रंथ लिहिला असता तर त्याविषयी आम्ही जे घन्योद्गार काढले असते तसे टिळकांचे बाबतीत होणे शक्य नाही!)

(१३९) कै. श्री. बाळासाहेब नातू सार्वजनिक समेचे खजिनदार असल्यामुळे त्यांजकडे वरचेवर जाण्याचा मला प्रसंग येई. कांहीं कारणामुळे लोकमान्यांच्या-
विषयी तेथे बोलणे निघाले. तेव्हां ते म्हणाले, "मी बळवंतरावांस एकदां म्हणालों 'तुम्ही आपली व केसरीची सर्व शक्ति, लोकांनी ज्ञानसंख्या करावी व घर्माने चागावे इकडे खर्च केली असती तर देशाचा खरा अधिक फायदा झाला असता.' यावर टिळक म्हणाले "अहो, पराशस्यांतून सुटणे व दुसऱ्यांस सोडविणे हीच खरी पहिली संघ्या आहे. तुम्ही ब्रह्मवाक्य मानणाऱ्या आद्य संकराचार्यांनीसुद्धां 'को नरकः!' यास 'परतंत्रता' हेंच उत्तर दिलें आहे. या नरकांतून मुक्त झाल्यावर मग दुसरी मापा; आणि म्हणूनच रामायण-
महाभारतकाळीं ब्राह्मणांनी निरुपायास्तव क्षत्रियांचें काम अंगावर घेतलेंच कीं नाही? दुर्दैवाने आज तरीच आमची स्थिति झाली आहे."

(१४०) घरील आठवणींवरून दुसरीहि एक आठवण झाली. प्रो. जिन्धीवाले हे श्री. बाळासाहेब नातू यांचेप्रमाणेच धार्मिक व कर्मठ होते. त्यांनी एकदां लोकमान्यांस घोंढोस्त विद्वांस यांचेवरोवर निरोप पाठविला की, "काय,

वाटेल तें करा, पण सध्या, त्रिमुर्ण व ब्रह्मयज्ञ केल्याखेरीज राहत जाऊ नका ” यावर उलट लोकमान्यांनी त्यास निरोप पाठविला तो असा — “ भय्यासाहेबास (प्रो तिनसीबाले यास) म्हणार्वे की, सकाळीं मी जागा झाल्यापासून रात्री शोपीं जाईपर्यंत मातृभूमीच्या चिंतनावाचून माझा एक क्षणहि जात नाही हीच माझी सध्या हेंच त्रिमुर्ण व हाच ब्रह्मयज्ञ ! तरी पण सहज घडल्यास मला तें नको आहे असें माझ नाही ”

(१४१) लोकमान्य मंडालेहून सुद्धन आल्यावर त्याचा कीर्ति-मानु ऐन मध्यान्ही तळपत असता, एके दिवशीं मी सहज XXX याच्याशीं बोलताना, त्याच्या मनाचा ताजवा मला पूर्ण माहीत असल्यामुळे, मी मुद्दाम त्यास विचारलें ‘ हल्लीं ठिकठिकाणीं बळवतरावजींच्या अपूर्व मिरवणुकी निघतात व बादशाहापेन्नाहि त्याचा विलक्षण सन्मान होतो इतकेंच काय पण देवाप्रमाणें लोक त्यास भजतात याचें बळवतरावास कसें काय वाटत असेल ? त्यास किती तरी आनंद होत असेल नाहीं ? ’ चटकन् XXX म्हणतात ‘ छः ! बळवतरावजींचे ते दिवस मार्गेच निघून गेले आहेत ते आता मनांनें या सर्वांच्या वर आहेत खरोखर ते अलीकडे शोक-आनंद या विकारातीत झाले आहेत लोकांची ही सन्मानाची उपाधि केवळ आपलें कार्य् आधिक विस्तारावें याच सात्विक बुद्धीनें ते धारति असावेत, असें मला वाटतें नाहीं तर, एरवीं त्यांनीं क्षणभरहि असले प्रकार नि सशय चालू दिले नसते असें मला खास वाटतें पण करतात काय, लोक समज हा तर त्याचा नियाचा घदाच होऊन बसला आहे । ’

(१४२) रा विनायक गणेश लिमये वी ए यांजकडे मी एकदा गेलों असता त्यांनीं आपला स्वतःचा अनुभव सांगितला तो पुढें देत आहे ते म्हणाले “ वे झा स प्रो किंजवडकरशास्त्री याम लोकमान्यांनीं काहीं एक ग्रंथ लिहिण्यास सांगितला होता सदर यावतीत शास्त्र बुवाकडे जाऊन मी लिहिण्याचें काम करीत असे पण एकाएकीं माझे डोळे विघडले व लिहिण्या वाचण्यास मी असमर्थ झालों ” एके दिवशीं शास्त्रीबुवा लोकमान्याकडे गेले असता त्यास लोकमान्य म्हणाले “ आमचें काम (ग्रंथ लिहिण्याचें) कोठपर्यंत आलें आहे ? ” शास्त्रीबुवा म्हणाले ‘ आमचे मदतनीस लिमय याचे डोळे एका एकीं विघडल्यामुळे लेखनाचें काम लावणीवर पडलें आहे ’ लोकमान्य म्हणाले ‘ कोण लिमये ! कशानें एकाएकीं असे डोळे विघडले ! त्यास तावडतोच माझ्याकडे पाठवून घा ” शास्त्रीबुवांनीं मला लोकमान्याकडे जाण्यास सांगितलें, पण त्याची माझी ओळख नाहीं, कधीं येणें जाणें नाहीं, काहींहि सवध नाहीं, असें असता आपण त्याजकडे कसें जावें असें वाटू लागलें पण त्या थोर पुरुषाची आत्ता उल्लेखनें अघर्म्य होय असें वाटल्यामुळे त्याजकडे गेलों त्यांनीं मला सर्व माहिती वगैरे विचारली व म्हणाले “ तुमचे डोळे येथील डॉक्टराकडून

बरे होणारे नाहीत, त्याकरिता तुम्हास मुबईसच गेले पाहिजे. मुबईस तुम्ही अवश्य जा." ' पण जा कसे ? माझी तशी सापत्तिक स्थिति नाही, यामुळे मला अशक्य आहे ' असे मी किंचित् निराशेने त्यास म्हणालो. त्यावर ताडकन् लोकमान्य म्हणतात, " आम्ही ज्या वेळेला एकाद्याला काही गोष्ट करावयास सांगतो तेव्हा ती केवळ आम्ही आमच्या जबाबदारीवरच सांगत असतो. नेहमीचा आमचा असाच परिपाठ आहे. तुम्हास काळजी करण्यास नको. तुम्ही खुशाल मुबईस जा, उपचार करा, सर्व रत्न मी देईन ! ' तरुणावर पितृवत् प्रेम करणाऱ्या या पुढाऱ्याच्या थोर व उदार मनाची मी आपले मनात वाहवा करीत घेईं गेलो, व पुढे अन्य रीतीने मी आपली सोय मुंबईस करित आहे असे त्यास लिहून पत्रद्वारे त्याचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानले. पुढे कैक दिवसांनी ते चिरोल-कैसच्या बगदी गडबडीत असता व बोलण्यासहि त्यांना त्या वेळी फुरसत नसता त्यातले त्यात किंजल्डेकरशास्त्री यांच्याशी त्यांनी त्या पत्राचा उल्लेख केला याचे आश्चर्य वाटते ! "

(१४३) न्यू इ. स्कूलमधील लोकमान्याच्या बरोवरीचे एक शिक्षक व त्याचे स्नेही धी. हरिभाऊ आमडेकर याचेकडे ता. २४/८/२० रोजी मी गेलो असता त्यांनी मला लोकमान्याविषयी बऱ्याच गोष्टी सांगितल्या, व त्यामुळे लोकमान्याच्या चरित्रावर विशेष प्रकाश पडणार असला तरी त्या केवळ व्यक्तिविषयक असल्यामुळे त्या सर्व गाळून, सांगण्यासारखी अशी फक्त एकच गोष्ट येथे देतो. ते म्हणाले, शाळेंतील ड्रिलमास्तर गंगाधरपंत दीक्षित याजकडे एके दिवशी काही नैमित्तिक प्रसंगाने विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, बळवतराव, अगरकर वगैरे बरीच शिक्षक मटळी भोजनास गेली होती. भोजन चालू असता आग्रह सुरू झाला. तेव्हा बळवतराव म्हणाले " येथे आग्रह करण्याचे काहीएक कारण नाही. शिवाय अकरा वाजता आपणा सर्वांस शाळेंत कामावर जावयाचे आहे हे लक्षात ठेवा. " पण त्याच्या या म्हणण्याकडे फारसे कोणी लक्ष दिले नाही आग्रह सुरू झाला. काही मटळी हट्टास पेटली व पैज भाण्यापर्यंत पाळी आली अखेर बळवतरावहि याच सापळे व अखेर त्याची आणि दुसऱ्या एका शहराची चढाओढ सुरू झाली, व यात हरेल त्याने पाच रुपये शाळेंतील ड्रिलच्या सामानावरिता द्यावे अस ठरले ! टिळकाच्या सदर सामनेदाराने मोठ्या रीतीने बसनाचे वीस लाहू लागले व बळवतरावांनी एकीस साऊन पैज लावली ! बळवतराव याता आजारी पडणार, कोण हा अत्याचार वगैरे म्हणून म्हणून, शास्त्रीयुवा व अग्रकर एकसारखे बोलत, व निषेधहि करित. पुढे जेवण झाल्यावर काहीनी आज शाळेंत जाणे अशक्य म्हणून चिठी पाठविली काहीनी तेथेच वागकुडी केरी व काहीनी आज शाळेंत येण्यास तशीर होईल म्हणून बळविले. पण शास्त्रीयुवा आपले घाबळे माडे घरी ठेवून शाळेंत येतात ता, बगैरे आजून आपल्या

नेहमींच्या मोठ्या आवाजाने शिकवीत असलेल्या टिळकाचा आवाज ऐकून शास्त्री बुवा अगदी थक झाले इतकंच नव्हे, तर तास सपताच ज्या कोणा शिक्षकास येता न आल्यामुळे वर्ग भोकळा पडला होता, त्या वर्गावर जाऊन त्यांनी तास घेतला हे पाहून शिक्षक मंडळी बसण्याचे खोलीत शास्त्रीबुवा आल्यावर म्हणून वात 'जोपर्यंत टिळक शाळेत आहेत तोपर्यंत तरी निदान आमची शाळा बुडण्याची मला काळजी नाही !'

(१४४) एके रविवारी (ता ७ जुलै १९१८) अनपेक्षित रीतीने सकाळच्या डाकेने आमच्या ऑफिसमध्ये केसरी ऑफिसात मॉटेग्यू-चल्सफर्ड सुधारणांच्या रिपोर्टांच्या तान प्रती अचानक येऊन घडकल्या ते पाहून प्रथम सर्वास आश्चर्य वाटले. तावडताब लोकमान्यांनी आपणा स्वतः करिता एक प्रत घेतली, एक कळकर-साडिकर यास दिला, व एक करदीकर-गोखले-भट याचे हवाली केली, व दुसरे दिवशी-सामवारी-सायकाळी सर्वांनी एके ठिकाणी जमून आपले अभिप्राय मला कळवावेत असे सर्वास सांगितले. लाकमान्यांनी त्या दिवशी, रविवारी सकाळी १७० फुलस्केप पानांचे ते पुस्तक एकदा ज हातांत घेतले ते सायकाळी सपेपर्यंत खाली ठेविले नाही. ज्ञान, साधने व इतर व्यवहार सर्व वाचूष राहला अशी विवक्षण एकाग्रतेची समाधि त्यांनी लाविली होती, असे त्याचे माचे रा बाबासाहेब विद्वांस यांनी सांगितले. रात्री व दुसरे दिवशी, सोमवारी सकाळी, त्या पुस्तकावरून त्यांनी आपली टिपणे, टाचणे करून दोन प्रहरी केसरीकरिता अग्रलेखहि लिहून ठेविला त्या अग्रलेखास त्यांनी "उजाडले, पण सूर्य कोठे आहे ?" असा त्या सुधारणांच्या तात्पर्यात्मक व सर्व निष्कर्षक मधळा दिला. चार वाजता थोरल्या दिवाणखान्यात बरील सर्व मंडळी जमण्या पूर्वी प्रस्तुत लेखकाने आशाढभूतपणे 'तुम्ही तो रिपोर्ट वाचलाच असेल, सरकाराने अरार आपणास काय दिले आहे ?' असे बरील मंडळीपैकी एका

उपनिषदाच्या शब्दात मी तर त्यांचे असेच वर्णन करीन की, मॉन्टेग्यु शिर कर्टिसपुच्छ प्रतिष्ठा ! ” नंतर मग मडळींचा पुष्कळ वादविवाद झाला, व उद्याचे केसरीकरिता आपण आताच याच विषयावर आर्टिकलहि लिहून खाली वायाकडे दिले आहे असे ते म्हणाले हे ऐकून सर्वोस आश्चर्य वाटले पुढे लोकमान्य म्हणाले “त्या आर्टिकलला मी ‘उजाडले, पण सूर्य कोठे आहे !’ असे हेडिंग दिले आहे पण ही कल्पना मला A drama without Hamlet यावरून सुचली ” नंतर टाईम्स-कॉनिकलकडे सुधारणासबर्धी आपला अभिप्राय आजचे आज तारेने पाठविण्याचे त्यांनी ठरविले, व लगेच तेथेच मसुदा तयार होऊ लागला आरंभीच The Reforms are quite worthless एवढे वाक्य ते किंचित् रागाने एकदम उद्गारताच सर्वोसच जरा करोंत वाटले, इतकेच नव्हे तर इतक्या कडक पद्धतीने व सवध हिंदुस्थानात सर्वोचे आधी, आजचे आज, आपणच प्रथम आपले मत जाहीर करित आहात याची त्यास त्या मडळींनी अत्यंत सौम्य व नम्र रीतीने किंचित् जाणीवहि करून दिली पण सिद्धांताप्रमाणे सिद्ध झालेली त्याची पायाशुद्ध व शास्त्राय मते वर्ती व्यक्त करण्याची त्याची तीक्ष्ण पद्धति यात फरक कसचा पडतो ? पुढे केसरीचे मत प्रमुखा इमजी पत्ताना कळविताना कसरीने योजिलेल्या हेडिंगाचे भाषांतर तारेने घालण्याची धळ आली तेव्हा कोणी The morning without the sun कोणी The day dawned but the sun वगैरे वगैरे भाषांतर सुचवू लागले तो एकदम लोकमान्य म्हणाले “थोडक्यात पण ‘पोएटिक’ The sunless morning असे लिहा म्हणजे झाले ! ”

(१४५) दुसरे दिवशी सकाळी म्हणजे मंगळवारी मी त्याचेकडे लिहावयास गेलो असता आतील खोलीत ईश्वरचरवर पडून रा वासुकाका जोशी यांच्याशी ते बोलत होते नवीन सुधारणा त्यांच्या डोक्यात एकसारख्या धोळत हात्या सुधारणाचा पोंचटपणा, मवाळाचा तिरस्कार्य लोचटपणा, इमजाचा कावेयाजपणा व आपल्या लोकाचा कमकुवत उर्फ दुबळेपणा या चतुर्भिन्वि विचारानी केव्हा फार निराशेने तर केव्हा मधून मधून प्रबल आशेने ते बोलत होते बोलता बोलता किंचित् पडत्या आवाजात ते म्हणाले “आमच्या हयातीत येथपर्यंत तरी मजल गाढेल असे तरी एके काळी आम्हास कोठे धाटले होते ? समव्यवसायी यधूना (मला वाटते या वेळी विष्णुशास्त्री, अगारकर वगैरे मडळी त्यांच्या मनापुढे असावी) आशेचे नुसते किरणीहि पाहावयास न सापडता या जगातून जावे लागले त्या मानाने माझे मोठेच माग्य म्हटले पाहिजे, आणि खाली या गतीच्या दसपट वेगाने आम्ही या वेळी पुढे गेलो व भगवद्गीतेचे बीज सर्वोस नीट कळले तर मला उमेद आहे की, माझ्या देणत जरी नाही तरी दहावीस वर्षांत देशास पूर्ण स्वातंत्र्य मिळण्यास हरकत नाही ! ”

(१४६) तळेगावच्या नूतन श्रीसमर्थविद्यालयाच्या पुनर्स्थापनेच्या बाबतीत लोकमान्यांनी मुद्दाम पडद्यावाड राहून गु. प्रो. अण्णा विजापूरकर यास शक्य ती मदत केल्याचें लोकांस माहीत नसावें असें दिसतें. सदरहु बाबतीत सर माधवराव चौबळ याजकडूनहि इष्ट व शक्य ती मदत घेण्यास लोकमान्यांनी कमी केलें नाहीं. विद्यालयाच्या बाबतीत प्रस्तुत लेखकारोवर दोन तीन वेळा पत्रें देऊन त्यास पुणें लष्करमधील बगल्यात सर माधवरावसाहेब याजकडे लोकमान्यांनी मुद्दाम पाठविलें होतें. त्यापैकीं एके प्रसर्गां रानी दहा वाजता मी सरसाहेबाकडे पत्र घेऊन गेलों असता वेळप्रसर्गां गव्हर्नरसाहेबाच्या खुर्चीवर बसून काम केलेल्या सरसाहेबाचे हातात अगदीं खेडेगावीं पद्धतीचा चंवीचा बटया व त्याची साली लाबवर लोळत पडलेली नाडी हा थाट पाहून मला जरा आश्चर्यच वाटलें. लोकमान्यांनी दिलेलें पत्र त्याचे हातात मी देऊन जवळच खुर्चीवर बसण्यास त्यांनीं मला सांगितल्यावर त्यांनीं तें पत्र फोडून वाचून झाल्यावर तेथें असणाऱ्या एका बड्या गृहस्थाकडे वळून ते म्हणतात, “ मी पेन्शन घेण्याचे आर्षीं एकदा माझे अध्यक्षतेखालीं विलोस्कर थिएटरात समा झाली त्या वेळीं तेथें टिळक आले. त्याच्या स्वागतार्थ श्रोत्यांनीं कलेल्या त्याच्या नावाच्या गजरानें थिएटर फोसडून खालीं पडतें कीं काय, असें वाटलें. हें सर्व पाहून मला मनातून फार आनंद झाला ” इतकें बोलून हातातील पत्र पुन बाबतीत किंचित् मजकडे वळून पण जवळच्या त्या गृहस्थाकडे पाहत सरसाहेब म्हणतात “Once he (Tilak) takes to a thing he has no minute to wait He will try to accomplish it by whatever means at his hands With such giant like efforts the country must see better days ” असें म्हणत लोकमान्यांस देण्याकरिता त्यांनीं एक चिठी लिहून दिली. ती घेऊन लोकमान्याकडे मी आलों ता त्यास झोंप लागली असल्यामुळें रा बाबासाहेब याचेजवळ ती ठेवून मी घरीं गेलों. तो सोमवारचा दिवस होता गु तात्या करदीकर वेंसरीचीं पुफें पाहत तेथें बसले होते. अकराचे सुमारास लोकमान्य जागे होताच बाधानीं त्यास ती चिठी देताच “ आताचे आता पावणेभाराचे गाडीनें तळेगावास जाऊन विजापूरकर यास सकाळचे मेलनें माधवराव चौबळ येत आहेत त्यास तळेगावचे स्टशनावर भेटून त्याचेबरोबर मुबईस जाण्यास त्यास सागावयाचे आहे, तरी ताबडतोब कोणास पाठविण्याची व्यवस्था करा ” असें गु तात्या करदीकर यास लोकमान्यांनीं सांगताच ते माझ्या घरीं आले मी लगेच रवाना झालों रात्री ११-११! वाजता गु अण्णा विजापूरकर यास उठवून माझ घेण्याचें प्रयोजन मी सांगताच ते म्हणतात “ स्वरोत्तर बळवतराव नुसत्या शिक्षणाचा प्रश्न हातीं घेते तर राष्ट्रीय शिक्षणाचें पूर्ण स्वराज्य ते केव्हाच मिळवते ! ते च

डोक्यात घेतील त्याचा अगदी पिच्छा पुरवतील केसरीवर आरूढ होणे त्यांनाच शोभते ! ”

(१४७) ताईमहाराज-प्रकरणाचा एकदाचा अखेरचा निकाल लोकमान्यास अनुकूल असा मिळी कौन्सिलात लागल्याची तार येताच त्या आनदाचे काय वर्णन करावे ? सदर दिवशी मी आजारी म्हणून घरी पडून होतो. पण लोकमान्यास केव्हा भेटून व त्याचे अभिनदनार्थ त्याच्या चरणावर केव्हा मस्तक ठेवीन असे मला झाले होते अखेर त्याच दिवशी रात्री १०॥ चे सुमारास मी त्याजकडे जाऊन त्याचे पायावर डोकें ठेवून आनदाचे चार शब्द बोलल्यावर ते म्हणतात, “ या सटल्याने गेली १४ वर्षे माझी बुद्धि व शक्ति घरीच खाऊन टाकली अखेर बरी झाली म्हणून ठीक तरी पण आनंद झाला असता हसणे व दुःख झाले असता रडणे या निवळ माकडचेष्टा आहेत असे समजूत आपण आपले काम मात्र अपड करित राहिले पाहिजे ”

(१४८) तपस्वी बाबासाहेब पराजपे यांचा स्पष्टवक्त्रेपणा महशूरच आहे त्यांच्याशी एकदा बोलत असता ते म्हणाले, “ मी टिळकाकडे एकदा जाऊन त्यास म्हटले, ‘ परवापासून आपल्या ऑफिसातील दोन पदवीघर गृहस्थास येथून रजा मिळाली, आश्चर्य आहे ! आपल्या चालीस ते कमी पडत असले तरी त्यास शिकवून, वेळोवेळी त्यास सूचना देऊन आपण तयार केले असते तर ते तयार झाले असते सरकारी नोकरीच्या यशात घातलेला कसलाहि इसम जर त्या साऱ्यात वसतो तर आपल्या ऑफिसमध्ये असे का होऊ नये ! दोष कोणाचा ? ’ हें ऐकून टिळक म्हणतात “ अहो, असल्या गोष्टी कोठे शिकवून येतात ? ते जातीचेच लागते आम्हास कोठे कोणी शिकविले होते ? आपाचे मातीचे गणपति काय थोडे तयार होतात ? मग शाडूच्या कोरीव मूर्तीची काहीच किंमत उरतीना ! यथे येणाऱ्या आमच्या मंडळीस साहित्यसामुग्री वगैरे सर्व काही आम्ही पुरवितो, त्यास पुस्तके वगैरे जे काही लागेल ते सर्व देतो त्यातून आपल्या कर्तृत्वाने जो डोकें वर काढील-मग तो एकादच का होईना-तोच टिकाऊ होईल व हें सर्व साभाळील ”

(१४९) लोकमान्यांनी विरोधवर खटला करून त्यापार्थी आपली चीजवस्तु राहण्याचे घराहो गहाण टाकून व घर बाणखी लाख दोड लाख रुपयाचे डोक्या वर कर्ण करून सटल्याकरिता विलायतेस जाण्याची तयारी केली होती, हें आता सर्वश्रुतच आहे विलायतेस जाण्यापूर्वी विश्वासातील काही मंडळीस जवळ घेऊन लोकमान्य म्हणतात, “ मी आता विलायतेस चाललो सटला आपणा घारजा झाला तर माझे अनुपस्थानीपदल मिळणाऱ्या पैशाचे मी काय करणार हें काही सांगावयास पाहिजे असे नाही पण उलट सटला अगावर आला तर माझ मी दिंडुस्थानांत लगेच परत येताच (पुढीठ घाक्य हसत विनोदाने

(म्हणतात) सरकारी नोकरप्रमाणें पाहिलें तरी देखील मला आता जनतेकडून ' पेणसल' निघण्यास हरकत नाही, ' पेणसल ' राहिली, पण जनतेची निदान एक वर्ष ' हकाची ' रजा घेऊन सिंगटावर बसून माझे अपूर्ण राहिलेले ग्रंथ मी पुरे करून त्यावर मला सहज हजारों रुपये मिळतील ते मिळवून ऋणमुक्त झालें पाहिजे व हें अगदी सहज होईल यात मला विलकुल शका वाटत नाही शिवाय या अशा अडचणीच्या काळातच माझे हातून ग्रंथ निर्माण व्हावेत असाच योगायोग व ईश्वरी सक्तेत असावा असें दिसते " यावरून परावलंबनाचा त्या विजयी योद्ध्याच्या मनास कधींहि विटाळ न होता निव्वळ आत्मवळारच कोणत्याहि अचाट कार्यास ते कसा हात घालीत हें यावरून दिसून येते. बाकी त्यास पितृवत् मानणाऱ्या व असड शीर्षाधिष्ठित करणाऱ्या जनतेनें पुलाची पाकळी म्हणून त्याचे चरणीं तीन लक्ष रौप्य मुद्रिका अर्पण केल्या ही गोष्ट वेगळी. पण ही पर्स, ते हिंदुस्थानात येताच त्यास देण्याकरिता, ते विलायतेत असतानाच, इकडे पैसे गोळा होऊ लागले होते ही गोष्ट त्यास समजली तेव्हा त्यास बरे वाटलें नाही कारण लोकांच्या मदतीच्या अपेक्षेवर आपण हा खटला उभारलाच नसून तो आपण आपल्या मनगटाच्या सामर्थ्यावर व आत्मविश्वासावर उभारला आहे. खटला सार्वजनिक स्वरूपाचा असला तरी लोकांस न विचारता तो आपण सुरू केला आहे, सबब त्याचा बोजा लोकांवर काय म्हणून, अस त्यास वाटत असे म्हणून त्या वेळीं विलायतेहून त्यांनीं रा बाबूराव गोखले यास पाठविलेल्या कित्येक पत्रातून याविषयींचा पुढीलप्रमाणें लिहिलेला मजकूर पाहून त्याच्या निरपेक्षतेसबधानें मन अधिकच उर्ध्वद्वन येते " Mr Kelkar has cabled to you to stop fresh collection for the proposed Purse Fund So please discontinue at once the Purse Fund collections in any way. (पत्र-ता ३१ जुलै १९१९) I have already written to you to stop at once the Purse collections in any manner whatever I did not like your idea of sending cards on my birth-day But it is no use quarrelling about what has taken place I think you had better close up the thing now at once (पत्र-ता १४ ऑगस्ट १९१९)I sincerely hope you have now stopped the collection of the Purse Fund: (पत्र-ता २१ ऑगस्ट १९१९) . . . I think you had now better close the Purse Fund, that is, stop securing any new contributions at least (पत्र ता २८ ऑगस्ट १९१९)

(१५०) येणेंप्रमाणें लोकमान्यांनीं निकडीचीं पत्रे पाठविलीं, पण लोकमान्यांवरील प्रसंग हा आपणावरीलच प्रसंग असें जाणणाऱ्या त्यांच्या सर्व बहुमहिनींनीं

लोकमान्य हिंदुस्थानात येण्यापूर्वीच तीन लक्षांची गाठोडी बांधून ठेविली व ती त्यास पुणे येथे मुद्दाम केलेल्या जाहीर समारंभात अर्पण केली. त्या वेळी लोकमान्य म्हणाले, “तुम्हास न विचारता मी या खटल्यास हात घातला, म्हणून त्याचा बोजा तुम्हावर लादणे योग्य नव्हते. तुमच्या अमाची सदरहू घोंड दूर करण्यास मला काही काल बाजूला बसवें लागणार होतें. पण आज तुम्ही हा बोजा उचलल्यात याचा अर्थच हा की, तुम्ही मला तेवढ्यापुरतें विकत घेतलेंत, व मलाहि तुम्हास सांगण्यास आनंद वाटतो की, हा मुर्देडादाखल बाया जाणारा माझा काल मी यापुढें तुमच्याच सेवेत रच करीन !”

(१५१) मवाळ झाले म्हणून सर्वच मवाळ अगदी एक छापीच असतात असे थोडेच आहे. त्यांतून मनुष्याची पारस असणाऱ्या लोकमान्यास मवाळाच्या पुढान्यातीलही प्रवृत्तिभेद माहीत असल्यास नवल नाही. लोकमान्य विलायतेश असता १९१९ साली सुधारणांच्या कायद्यावद्दल पार्लमेंटच्या सिलेक्ट कमिटी-पुढें होणाऱ्या साक्षीकरिता हिंदुस्थानातून निरनिराळी डेप्युटेशनें गेलीं होती. त्यात मवाळाच्या डेप्युटेशनात इतरापेक्षा ना शास्त्री आहे तर तितका कार्यनाश होणार नाही, अशासवधानें केळकर यास पाठविलेल्या ता. २८।२।१९ च्या पत्रात लोकमान्य म्हणतात “I may last of all tell you that if Shastri comes to know what the real situation here is, and if he does not fall subsequently into the hands of Basu and Lord Sinha I believe he will agree with us or at any rate not oppose us !”

(१५२) सन १९१९ साली लोकमान्य विलायतेहून परत येण्याचे वेळीं अभूतपूर्व वादशाही स्वागत समारंभानें पुण्यपत्तनस्थानीं त्याचा अलौकिक नगर-प्रवेश घडवून आणिला, ही अगदी ताजी गोष्ट सर्वांचे स्मरणात असेलच. एरोस म्युनिसिपालिटीनेंही त्यास मानपत्र अर्पण केलें, पण त्याशिवाय पुण्यातील सर्व जनते माफकत त्यास आणखी एक दुसरें मानपत्र देण्याचें ठरविलें. पण त्यास जेथे मॅन्शन-मधील मढळींनीं—अर्थात् जुन्या दावेदार मवाळ पक्षांनीं—विरोध करण्याचें ठरविलें. “मानपत्रास पुण्याचे सर्व नागरिक अनुकूल नाहींत, पुष्कळ विरुद्ध आहेत सबब तें मानपत्र सर्व नागरिकासकें न देता, टिळकाच्या चहात्या मढळींचें आहे असें प्रसिद्ध करा, नाहींतर आम्ही तेथें विरोध करूं.” असा मवाळाच्या राभेत पाठ झालेला ठराव प्रसिद्ध झाला. तें पाहून समारंभास विभक्त वेळ नये, तो निर्वाचन पार पटावा या शुद्ध बुद्धीनें या मानपत्राच्या चळवळीचे आद्य पुरस्कर्ते यांनीं मवाळ म्हणतात त्याप्रमाणें करावें असें ठरविलें. ही गोष्ट लोकमान्यास कळताच अपूर्व धीरशी सवरलेल्या योद्धाप्रमाणें तें पुढें होऊन हा बेषळ तत्वाचा प्रश्न

पडल्यामुळे सर्व नागरिकातफेच मानपत्र असेल तर घेण्याचे त्यांनी ठरवून हे सर्व काम स्वतः जातीने पार पाडण्याचे त्यांनी ठरविले कारण प्रश्न 'मान'-पत्राचा-मानापमानाचा नसून (कारण यापूर्वी शेंकडों मानपत्रे त्यास मिळाल्ली होती व प्रत्यक्ष पुणेकरातफेहि म्युनि० ने त्यास मानपत्र नुकतेच दिलेले होते) विलायत तः प्रजावलेल्या कामगिरीस पुणे शहरवासीयांच्या मिळणाऱ्या पसतीच्या तत्वाचा होता यामुळे स्वतः उदरचा हा प्रश्न आहे असे म्हणून लोकापवादास्तव त्यात आपण लक्ष न घातले तर आता मान सचित् तत्वाचा व कार्याचा नाश होतो असे पाहून स्वतः विपरीत्या निरभिलाप बुद्धीने, 'केवळ टिळकचाहायाचे तफे हे मानपत्र नसून ते सर्व नागरिकातफेचे आहे छाती असेल तर तेथे विरोध करण्यास या,' असेहि पत्र मवाळ कपूचे अध्वर्यु रं० परानपे यास त्यांनी पाठविले इतकेच काय, पण रेमार्केटच्या रणक्षेत्राच्या या छोट्या वाग्युद्धमूमीची रचना कशी असावी, कोणत्या शिबिरामध्ये प्रतिपक्षीयांनी बसावे, एकदर तेथील व्यवस्था कशी असावी इतक्या बारीकसारीक गोष्टीही-त्याचा नकाशा काढून सभेचे व्यवस्थापक डॉ गोपाळराव पळसुले याजकडून करवून घेण्यास त्यांनी कमी केले नाही! तसेच ता १।१२।१९ च्या केसरीतील या विषयावरील त्यांनी लिहिलेल्या त्या प्रखर स्फुट सूचना व पुढच्याच अकांठील 'ना पराजप्याचा जळकळाट' हा तिखट अप्रलेख हे त्यांच्या युद्धनैपुण्याचे व कार्ययशास्वितेचे अपूर्व मासले होत !

(१५४) गेल्या जानेवारीमध्ये स्वामी श्रद्धानदजी पुणे येथे आले असता येथील त्यांच्या काही तासांच्या मुकामातील कामाचे गर्दीतच मी त्यास लोकमान्याविषयी आपल्या आठवणी देण्याबद्दल विनति केली स्वामिजी म्हणाले, 'परकीय राज्यकर्त्यांकडून स्वराज्य कसे मिळवावे हे ज्याने जन्मभर आपल्या अलोट देशभक्तीच्या व मुत्सद्देगिरीच्या उदाहरणाने लोकांस शिकविले तीच त्याची खरी आठवण होय ! इतर सटरफटर गोष्टी घेऊन काय करावयाचे आहे ? ' तरी पण माझा विशेष आग्रह पाहून ते म्हणाले ' त्याचा माझा फारसा संबंध आला नाही व आता या वेळी काही आठवठहि नाही, तथापि एक प्रसंग सांगतो अमृतसरच्या काँग्रेसच्या वेळी टिळक तेथे आले असता काँग्रेसचा स्वागताध्यक्ष मीच असल्यामुळे त्यास उल्लेखून ते मला म्हणाले " स्वामीजी, खरा ससार-राष्ट्राचा परा ससार-मुरळीत चालवा म्हणून स्वतः स्वार्थसन्यास घेतलेले तुमच्यासारखे शेंकडों सन्यस्त स्वामी आपल्या देशात जर निर्माण होतील तर भगवद्गीतेतील ' सन्यास ' या कल्पनेचा व शब्दाचा खरा अर्थ लोकांस चटकन समजेल तुम्ही आपल्या आचरणाने भगवद्गीतेच्या सिद्धांताचा अर्थच लावीत आहात असे मी समजतो " आर्यसंस्कृतीबद्दल टिळकाचे प्रेम कसे विशेष होते, हे त्यांनी

सांगितलें व नंतर लगेच भरलेल्या श्रीशिववाजीमंदिरातील सभेत वरील गोष्टीचा त्यानीं उल्लेखहि केला.

(१५५) लोकमान्य व श्री. जगन्नाथमहाराज याचा सवध पिता-पुत्राप्रमाणें असल्याचें मला माहीत असल्यामुळें श्रीमंत जगन्नाथमहाराज यांनीं लोकमान्या-विपर्यांच्या आपल्या काहीं आठवणी लिहाव्यात अशी त्यास विनंति करण्याकरिता मी त्याजकडे मुद्दाम गेलों होतो. पण अनेक कारणामुळें महाराजाचें मन जरा व्यग्र झालें असल्यामुळ 'या लिहून काढण्यास मला तूर्त मन स्वास्थ्य व वेळ नाहीं, तरी पण तुम्हास मी मला आठवेल ती हकीकत सांगतो, तुम्हीच त्या लिहून काढा' असें ते म्हणाले. त्यास मी रुकार दिल्यावर त्यांनीं मोठ्या प्रेमानें व अगत्यपूर्वक सांगितलेल्या हकीकतीवरून पुढील आठवणी लिहीत आहे लोकमान्याविपर्यां महाराजाचें मन व अत करण प्रेमादरानें व कृतशतेनें इतकें भरून गेलेलें आहे कीं, त्याच्याविपर्यां ते अगदीं जिव्हाळ्याचे त्याचे उद्गार सागत, त्या वेळीं वेळोवेळीं त्याचा कठ सद्बदित होई, डोळे अश्रूनीं भरून येत, व मुखावाटे शब्द बाहेर पडणें मुश्किलीचें होई! असो, श्रीमंत, खानदानीच्या, व जुन्या लोकांच्या रोजनिशी लिहिण्याच्या पद्धतीस महाराजांनीं रजा न देता ती पद्धत चालू ठेविलेली पाहून मला आनंद झाला, व त्या जुन्या रोजनिशीवरूनच त्यांनीं मला पुढीलप्रमाणें थोडीबहुत हकीकत सांगितली —

(१५६) महाराज म्हणाले, "लोकमान्य विलायतेस गेले त्याचे आदले दिवशीं रात्री मुन्ई येथें सरदारगृहातील गच्चीवरील त्याचे खोलींत जाऊन मी त्यास म्हणालों, "दादा, तुम्ही तर उद्या विलायतेस जाणार, केसरी वगैरे बाकी सर्व कामाची तुम्ही नीट व्यवस्था करून ठेविली आहे असें समजतें, पण माझी व्यवस्था काय ?" ते म्हणाले 'तुमची व्यवस्था ? कसली तुमची व्यवस्था ? जी व्यवस्था करावयाची ती (दत्तक शादीत करणें व इस्टेट मिळविणें) केव्हाच कायमची करून टाकली आहे. आत काय ?' मी म्हणालों ' होय, ते सर्व केवळ आपल्याच कृपेचें फळ होय. पण या पार्यां आपणास माझ्याकरिता साठ हजार रुपये भूदंड भरावा लागला आहे त्याचें काय ? ती सर्व रक्कम आपण माझेकडून परत घ्यावी अशी माझी विनंति आहे ' 'एवूण तुमच्या व आमच्या इस्टेटांत

बोलवेना. तेव्हा त्यानी मला पोटाशी धरून माझ्या पाठीवरून हात फिरविल्यावर मला अल्पकाळ काही अद्भुत सचार झाल्यासारखे वाटले ! तरी पण जसा परमार्थ तसा योग्य व्यवहार हा ज्याचा त्यासच करावा लागतो व तो एक मानवाचा धर्मच असल्याचे माझे मनात त्रिवल्यामुळे मी पुनः त्यास म्हणालों 'दादा, तुम्ही म्हणता तें सर्व मला कबूल आहे, इतकेंच नव्हे तर आपण आता बोललेले शब्द ऐकून माझ्यासारखा माग्यवान् मीच असेंहि मला वाटते ! तरी पण हें पितृ ऋण फेडण्यात मला एक प्रकारचा सात्विक आनंद होणार असून एक ऐहिक कर्तव्य केल्यासारखे मनास वाटून त्यायोगे मला पराकाष्ठेचे समाधान होणार आहे ' तेव्हा ते म्हणाले ' ठीक आहे, अशाच तुम्हाला समाधानच होणार असेल तर बगलाबागेची तुमची काही जमीन मला द्या. तिची आज किंमत तीस हजार रुपये होईल. ती जागा, उत्साहाने व राष्ट्रीयत्वाच्या अभिमानाने काम करणाऱ्या मडळीस न्यू पूना कॉलजाकरिता भाड्याने मी देणार आहे बाकीचे तीस हजार मी तुम्हास माझा मुलगा समजतो म्हणून प्रेमपूर्वक बक्षीस म्हणून देत आहे ! मग तर झालेना ? ' ही हकीकत लोकमान्याचे उभयता चिरंजिवास मी मागेच सांगितली असून दादाचे जिवलग ल्हेही श्रीमंत अण्णासाहेब नेने यास तर हें सर्वच इत्थभूत माहित आहे."

(१५७) महाराज म्हणाले 'लोकमान्य १९२० साली विलायतेहून येथे परत आल्यावर माझे पहिले कुटुंब निवर्तल्याचे त्यांना समजल्यामुळे एके दिवशी ते माझ्या समाचारास व सात्विकार्थ आमचे वाड्यात आले. ती घीरोदात्त मूर्ति पाहून कोणाचे दुःख एकदम विरघळून जाऊन त्याचे मनास पराकाष्ठेचे समाधान होणार नाही ? आणि खरोखरच त्या महात्म्याने मला त्या प्रसर्गा कोणता अमृत तुल्य उपदेश केला तो ऐका. ते मला एकदम म्हणाले 'तुम्ही असे दुःख करीत काय बसता ? मृत्यूबद्दल दुःख ? ' मरण प्रकृति शरीरिणाम् "हें कसे विसरता ? होय, मनुष्याने दुःख करावे, पण केव्हा ? तर तो कर्तव्य करण्यास चुकेल तेव्हा ! मृत्यूस भिता ? व त्याने कोणास गाठले म्हणून दुःख करिता ? माझे बद्दल मी तुम्हास सांगतो की, मृत्यु जरी मजकडे आला तरी मी त्याला माझे काम संपेतोपर्यंत बाहेर जाण्यास सागेन ! मी तुम्हाला विचारतो, तुम्हालासुद्धा मनावर इतका ताबा का ठेवता येऊ नये ? का तुम्ही माणसे नाहीत ? अभ्यासाने सर्व काही साध्य होते. ' मी म्हटले 'पण दादा, आपण आमची व आपली बरोबरी कशी करता ? ' हसत पण किंचित् उद्वेगाने ते म्हणाले ' हें पहा ! प्रत्येक मनुष्य मला नेहमी अगदी अद्याच तन्हेने बोलतो ! काही न करता निसटण्याची ही पळवाट मोठी सोयीची आहे खरी ! पण जगातील अनुभवाने मी असे स्पष्ट म्हणतो की, कोणीहि स्वतः तसे होण्याबद्दल प्रयत्न करीत नाही. अभ्यास व मनाची विरक्तता हा काय पदार्थ आहे हेंहि कधी पहावयाचे

नाहीं, आणि मग म्हणे मला असें होतें आणि तस होतें म्हणून सदैव तक्रार करावयाची । अशांतें काहीं होणार नाहीं. करावयास लागी म्हणजे आपो आप सर्व सुचतें—पुढील दार उघडते—सर्व काहीं होतें. पण केल्याखरीज होणार कसें ?

(१५८) महाराज म्हणाले ' १९२० साली लोकमान्य विलायतेहून परत आल्यावर मुवईसच सरदारगृहात एके दिवशीं रानीं मीं त्यास विचारलें ' विलायतेंस ज्या दिवशा विरोल वेसचा निकाल झाला त्या दिवशीं तुम्हास वाईट वाटून किती तरी दुःख झाल असेल नाहीं ? ' प्रशातपणें व माझी समजूत पटेल अशा रीतीनें ते मला म्हणाले ' अरे, दुःख म्हणजे काय ? प्रतिकूलसवेदनोत्पादक दुःख असें म्हणतात. पण ज्यानें अभ्यासानें व विवेकान मुळात निःसवेदित्वच जेथें प्राप्त करून घेतलें तेथें मग आता दुःख कसलें ? दुःखाचे बीजच जर उपटलें तर तेथें अकूर फुटणार कसा ? अपेक्षा, आसक्ति व कतव्यच्युति यात दुःख आहे, तरी पण तुम्ही ज्या कल्पनेनें दुःखाकडे पाहता ती कल्पनाच मुळीं आम्ही निर्मूल केलेली आहे. ' तथापि मी त्यास म्हणालों ' हो, तुमच्या कल्पनेप्रमाणेंच का होईना, तस दुःख झालें तर तुम्ही कस करता ? ' ते चटक म्हणाले Yes I make my mind quite vacant and allow it complete rest मन निर्विकार करून तें जितका अधिक काल या स्थितीत ठेवावें तितकी अधिक शांति व प्रसन्नता भनास प्राप्त होते कारण हा एक प्रकारचा योगच आहे, व त्यास मुख्य एकाग्र चित्तत्वाची (कॉन्सेन्ट्रेशन) अत्यंत जरूर आहे त्याशिवाय हें काहीं साधणार नाहीं । कॉन्सेन्ट्रेशनच्या परभावधीची स्थिति म्हणजे द्रोणाचार्यांनी आपला आत्मा ब्रह्माडीं नेला म्हणतात ती होय असो ' मी त्यास विचारलें ' तुम्ही, विछान्यावर पडताच तुम्हास चटकन झोंप रोज कशी येते ? ' ते एकदम म्हणाले ' That is due to my concentration तुम्हाला ऐकून कदाचित् सरेंहि वाटणार नाहीं—अगदीच आश्चर्य वाटेल कीं, मला गेल्या वीस वर्षांत स्वप्न म्हणून कधी पडलें आहे असें मला आठवत नाहीं मटालेस असताना सतत एकराखें कित्येक दिवस मी Mind vacant—मन निर्विकार—ठेवण्याचा अभ्यास वाढविल्यानें मगवद्गीतेंत घागितल्याप्रमाणें मनुष्य सुखदुःखातीत कसा असू शकतो याची मला कल्पना येते तुमच्यासारख्या तरुणांनीं राज प्रातः कालीं स्नानोत्तर गायत्रीजपाच्या साधनेनें चित्तकाय्याचा अभ्यास केल्यास मुद्देंच्या अप्राप्त्यानें तुमची बुद्धि सर्वमेदक होईल, इतकेंच नव्हे तर विशय अभ्यासानें पुढें ती आत्मसाक्षात्कारीहि होईल. नाहीं तर उलट तीच बुद्धि बुचलीप्रमाणें होते हा तर सर्वांचा अनुभवच आहे । ' पुढें मी त्यास विचारलें ' तुम्ही रोज दोन प्रहरांनीं निजता त्या घेईत तुम्ही सोंबी गेलां आहात असें सर्वांस वाटतें पण मी आज कित्येक दिवस नारकारि

पाहत आहे की, तुम्ही निचला तरी फक्त घोऱ्याखालील पाय-पाऊल तेवढे-
एकसारखे हळूहळू हलवीत असतां हे कसे ?' जरा हसत ते म्हणाले 'होय, मी
दिवसा लौकिकदृष्ट्या रोज निजतो खरा, पण मला त्या वेळी क्वचितच शॉप
लागते हे अगदी खरे पण आता तुम्ही विचारता म्हणूनच सागतो की, रोज
दोन तास mind vacant मन विचाराशिवाय निर्विकार ठेविल्याखेरीच चैनच
पडत नाही व देहास आणि मनास विश्रांतीही मिळत नाही पण तेवढ्या दोन
तासांनी पुढील सवध दिवसाचे माझे सर्व व्यवहार नीट चालू राहतात घड्या
ळास जशी किल्ली तसे हे आम्हास आहे विचार-विकाररहित मन म्हणजे
अगदी रिकामे-मोकळे-स्वच्छ कोऱ्या पाटीप्रमाणे-मन ठेवणे प्रथम कठीण जाते
पण तसे करण्याचा एकदा तो अभ्यास हस्तगत झाला, म्हणजे त्यापुढे सव सुख
तुच्छ वाटते इमजी शब्दात बोलावयाचे म्हणजे हेंच कान्सट्रेशन आणि योग
योग म्हणतात तो तरी हाच !'

मन अस्वस्थ असताहे वेळ खर्च करून महाराजांनी मोठ्या प्रेमाने आपल्या
आठवणी मला अगत्यपूर्वक सांगितल्याबद्दल त्याचे अतः करणपूर्वक आभार
मानून मी त्याची रजा घेतली

(१५९) प्राणवायूचा निरोध करून इच्छाशक्तीच्या तोरावर इच्छामरणी
भीष्माचार्य, उत्तरायणामध्ये प्रयाण करण्याकरिता, शरपजरी पडल्याची पौराणिक
कथा अर्वाचीन शास्त्राभिज्ञास कादंबरीविजा किंवा अद्भुतरम्य नवलकथेप्रमाणे
घाटत असे पण अलीकडे पाश्चात्यांच्या गूढ शास्त्रसंशोधनाने अनुभवसिद्ध
झालेल्या इच्छाशक्तीच्या (Will-power) प्रयोगावरून तरी आता लोक
मान्याच्या खाली दिलेल्या चिंत्योद्वाराची किंमत सर्वांस कळून येण्यास हरकत
नाही लोकमान्य शेवटच्या दुखण्यात मुबई येथे आचारी पडले असता त्याच्या
पलगाभोंवती उभे असलेल्या मडळींस, विशेषत त्याचे भाचे बाबासाहेब विद्वांस
व डॉ मडकमकर याजकडे वळून ते म्हणतात ' I am living by my
will and if I am to die I shall die only by my will
(मा माझ्या इच्छाशक्तीच्या बलावर जगतो आहे, व माझ्या इच्छाशिवाय मृत्यु
मला काहीएक करू शकणार नाही) हे आत्मसाक्षात्काराचे दिव्योद्धार प्रस्तुत
लेखकास महद्भाग्याने ऐकावयास मिळाल्याने त्यास धन्यता वाटत आहे पण
त्यासच काय, तर प्रयत्न महात्मार्चिसारख्यासहि, ते या वेळी तेथे नुकतेच येऊन
लोकमान्यास भेटून गेल्यामुळे, लोकमान्याच्या बरील उद्धारानी कौतुकाश्रय वाटले.
त्यांनी अहमदाबादच्या मडळींस लोकमान्याविषयी नी तार केली त्यात 'प्रकृति
चिंताजनक आहे तथापि लोकमान्याच्या अद्वितीय इच्छाशक्तीमुळेच आनवर
ते टिकले व यानून ते ग्यास निभावणार, असा माझा विश्वास आहे असे
म्हटलेले होते !'

(१६०) शुद्ध ऐहिक वस्तु-प्राप्तीवद्दलच लोकमान्याचा देह खर्ची पडला म्हणून निवळ रजतम-गुणविशिष्ट जनार्नाच तेवढा त्याच्या अवतारसमाप्तीवद्दल शोक प्रदर्शित केला नसून हर्षविपादातीत मायानदी तरून केवळ ब्रह्मवय पावलेल पंचवटीतील समस्त सन्यस्त, साधू, वैराग्यवत, महंत व गोसावी अशा सारख्यासहि लोकमान्य निजघामास गेल्यावद्दल आपाढ वद्य ८ रविवार शुके १८४२ रोजी समा भरवून व्यावहारिक दृष्ट्या दुःखप्रदर्शन करावेंस वाटलें ! त्या वेळीं तेथील वैष्णव महंत म्हणाले “आम्ही विरक्त, निरिच्छ सन्यासी आईवाप, धास, इष्ट, गणगोत वगैरे सर्व मायापाश तोडून सुखदुःख समसमान मानून फटिंगा प्रमाणें राहणारे आम्ही साधू, पण गगाधरसुत बलवताच्या निघनानें आम्हालाहि दुःख झालें. त्याच्या आत्म्याच्या स्थलांतरानें आमचे आत्मेहि सवदना पावले त्याच्या आत्म्याची प्रचंड शक्ति ऐहिक जनांच्या कल्याणार्थ खर्ची न पडती तर ती सायुज्य मुक्तीच प्राप्त करती इतकेंच काय पण ती ‘बलवत’ शक्ति साक्षात् ईश्वरी अशमात्र असल्यानें तो अश आन पूर्णाशात विलीन झाल्यानें आमची हृदयेहि आज विगलित झाली आहेत पुन असे ईश्वरी अश अवतीर्ण होतील तरच ससारी जनाचा उद्धार होईल.”

सितारामधुवा निंवगांवकर.

[ह म प वरली-मुंबई]

(१) लोकमान्याच्या अर्गी लहानपणापासून धैर्य, वीरत्व आणि आत्मविश्वास ह्या त्रयीची उत्तम सागड जमलेली असे वस्तुतः गर्भोत्पत्त या गुणाचा त्याच्याशी संध झालेला होता म्याट्रिकच्या परीक्षेस लोकमान्य असले असताना, बुद्धि पेन नीट करण्याकरिता ते चाकून त्यास बनवीत होते त्याच वाचनार्थ पुस्तक तसेंच पुढें होत, आणि त्या पुस्तकाकडे त्याच १२ धून गलें होतें ता चाकू अत्यंत तीव्र असल्याकारणानें डाव्या हाताच्या अगुलीवर त्याचा आघात लागून रक्त वाहू लागलें, तरी लोकमान्याची दृष्टि तिकडे नव्हती त्याच्याजवळ सर लेल्या भिनानी घाबरून त्याचें लक्ष तिकडे वेधविले तो मित्र घाबरला परंतु त्यानीं हासत हासत सांगितलें की, ‘तें फडकें पाण्यात भिजवून आणि म्हणजे पाणपट्टी बोट्यास बांधू’ गोष्ट अल्प आहे, परंतु हीत रहस्य अतिशय आहे त्याचा स्वभावच असा असे की, एकवार जो निश्चय झाला तो काहीं केल्या बदलण्याचा नाही.

(२) कॉलेजात असताना लोकमान्य, आगरकर आणि नेने आडनावाचा एक विद्यार्थी असे मुळामुठा नदीवर पोहण्याकरिता गेले. नेने हा नुकताच पोहावयास लागला होता अभिमानाने तो टिळक—आगरकराबरोबर नदीत उडी टाकून पोहू लागला. परंतु नेनेबुवा वहात चालले आगरकर मार्गे राहिले, घाटावर कोणी नाही, अशी परिस्थिति होती, तरी लोकमान्यानीं आपल्याहूनहि तो विद्यार्थी मोठा होता, तरी त्याचा लगोट घरून आणि आपण लाव राहून त्यास ओढील काठावर आणून टाकलें. गोष्ट शुद्धक आहे, परंतु इजमध्यें त्याच्या पुढील अगाध कार्याचें बीज दिसतें.

विपिनचंद्र पाल

[जुन्या राष्ट्रीय पक्षाच बंगालचे एक प्रसिद्ध पुढारी, १९१९ मधील विलायतेंत गेलेल्या काँग्रेस डेप्युटेशनच एक सभासद व खासदार, कलकत्ता]

१९०६ सालच्या आगष्ट महिन्यात प्रथम टिळकाची व माझी ओळख झाली व पुढें चौदा वर्षांच्या निकट परिचयानें त्या ओळखाचें निकट स्नेहात पर्यवसान झालें चौदा वर्षांच्या या काळात निरनिराळ्या परिस्थितीत व कार्यात स्वदेशात व परदेशात टिळकाच्या सात्रिण्याचा मला लाभ झाला आहे, व नेहमीं मी त्याची अनन्य साधारण दशमर्ति पाहून मुग्ध होऊन जात असे

लोकांनी टिळकाचें नाव ऐकिलें, पण त्या वेळीं टिळकाच्याबद्दल आम्हाला आदर वाटला नाहीं. पुण्याच्या बैठकीच्या वेळीं पुण्याच्या प्रतिगामी पक्षानें सामाजिक परिपदेला राष्ट्रीय सभेचा मंडप मिळू नये, म्हणून मोठी चळवळ आरंभिली. या चळवळीच्या लाटा भारतवर्षाच्या सर्व भागापर्यंत जाऊन पोचल्या. याच चळवळीच्या वेळीं समाजसुधारणेचे प्रतिरोधी म्हणून आम्हीं टिळकाचें नाव प्रथम ऐकलें. यामुळें टिळकाच्याविषयी आमच्या मनात विरोधबुद्धीच जागृत झाली.

यानंतर स्वदेशीचें युग आलें. या वेळीं सर्व देशभर स्वाभिमानाची मानना जागृत झाली होती. इंग्रजांनी स्वदेशसेवेकरिता ज्याना लाछित केलें होतें ते लोकांना आदरणीय वाटू लागले होते. टिळकाच्या कारागृहवासाचा डाग टिळकाचा गौरव-मुद्रुट झाला. यापूर्वीच महाराष्ट्रात शिवाजीच्या उत्सवाला सुरुवात झाली होती. त्या वेळीं सरदाराम गणेश देऊस्कर हे हितवादी पत्राच्या संपादकवर्गात होते. त्यांच्याच प्रेरणेनें कलकत्यात शिवाजीच्या उत्सवाला सुरुवात झाली. त्या स्वातंत्र्याच्या प्रेरणेच्या दिवसात प्राचीन स्वातंत्र्यवीरांच्या उत्सवापासून देशाला स्फूर्ति आणण्याचे प्रयत्न सुरू होते. यासाठीच शिवाजी, प्रतापदित्य यांचे उत्सव तेव्हा उद्भवले. १९०६ सालच्या शिवाजीच्या उत्सवाकरिता टिळक व महाराष्ट्राचे इतर पुढारी बोलाविले होते. हें आमरण स्वीकारून टिळक आगष्टच्या पाच किंवा सहा तारखेला कलकत्यास आले. यापूर्वी ज्या ज्या वेळीं शिवाजीचा उत्सव कलकत्यास झाला, त्या त्या वेळीं विलायती पद्धतीप्रमाणें केवळ एक सभा भरवून शिवाजी विषयी आमचा आदर व्यक्त करीत आलों होतो. या सभेला पूर्ण स्वदेशी पद्धतीनें शिवाजीच्या उत्सवाचा सभारंभ करावयाचा असें ठरलें होतें. या उत्सवाचे मुख्य प्रवर्तक ब्रह्मनाथ उपाध्याय हे होते. त्यांनीं मला उत्सवकमिटीचे सेक्रेटरी नेमलें. शिवाजी रामदासाचा शिष्य व मनाचीचा उपासक होता, म्हणून या सभेच्या शिवाजीच्या उत्सवात तानि दिवस विहंगमिणी गजानिणी पंजापचा पर-

अनुष्ठान नव्हे, तर भारताच्या नवीन जनशक्तीच्या साहाय्याने हा एक स्वदेश-सेवेचा यत्न टिळकांनी प्रस्थापित केला आहे

शास्त्रज्ञ सुप्रसिद्ध टिळकांनी गणपति शब्दाचा वास्तविक अर्थ ओळखला होता. इंग्रजांत ज्याला डेमॉस म्हणतात त्यालाच प्राचीन काळांत गण ही सज्ञा होती लोकसमुदायाच्या समष्टीचेच नाव गण, डेमॉसचीच अधिष्ठात्री देवता गणपति भारतीय गणशक्तीला जागृत करणे हाच गणपत्युत्सवाचा उद्देश होय. महाराष्ट्रात ब्राह्मण, शूद्र सगळेच गणपतिपूजनाचे अधिकारी. या उत्सवात जातिवर्णविचार नाही टिळकांनी गणपतिपूजेला आधुनिक स्वरूप दिले. या उत्सवाच्या निमित्ताने मेळ्यातून देशभक्तिपर पद्ये म्हटली जात व व्याख्यान होत. आमच्या वगल्यात ज्याप्रमाणे देशमातेचे प्रतीक म्हणून कोणी दशमुखा देवीची पूजा करू लागले व कित्येकांनी ज्याप्रमाणे राजराजेश्वरीची उपासना आरंभिली, तसल्याच प्रेरणेने टिळकांनी महाराष्ट्रात गणपत्युत्सवाची सुरुवात केली.

टिळक समाजसुधारणेला प्रतिकूल होते असे नाही साधारण जनतेला घेऊन त्याची समति मिळवून समाजाची सुधारणा घडवून आणावी, असे टिळकांचे मत होते

शिवाजीच्या उत्सवात मला याचा स्वतःला अनुभव आला. त्या वेळी टिळक वगैरे पाहुण्यांची भोजनाची सोय स्वतःच केली होती त्याचा आचारी त्याच्या वरोवरच आला होता. आम्ही कोणी पाकशाळेत जात नव्हतो. कमिटीचा सेक्रेटरी म्हणून मला चौदास तास त्या उत्सवमंडपातच काढावे लागत फक्त दोन वेळा एका मित्राच्या घरी जाऊन जेवून येत असे एके दिवशी दोन प्रहरी मला तिकडे जायला सवड झाली नाही. माझे जेवण झाले नाही, हें पाहून स्वयंसेवकांनी मला त्याच्या मंडळांत जेवणाचा आमंत्रण केला. मी त्यांना सांगितले, टिळक वगैरेच्या अन्नापैकी काहीं उरले असेल तेच मी खाऊन घेतों तेथले अन्न खाण्याची माझी इच्छा ऐकून टिळकांनी दुसरे दिवशी आपल्यावरोवर जेवण्याचे मला आमंत्रण दिले मला शका वाटायला लागली. पण दुसरे दिवशी टिळक स्वतः येऊन मला जेवायला घेऊन गेले व त्यांनी मला आपल्याजवळ जेवायला बसविले. आम्ही जेवायला बसलो असता विजयचंद्र चतर्जी व रजतनाथ राय हे टिळकाना भेटायला आले मी टिळकाच्यावरोवर जेवायला बसलो आहे, हें ऐकून ते विस्मित होऊन गेले जेवणानंतर रजतनाथांनी टिळकाना विचारले, 'टिळक, तुम्ही पुण्यात आपल्या घरी पालला असे आपल्याजवळ जेवायला बसवून घ्यायला का ?' टिळकांनी उत्तर दिले "हो अल्पत. हें पहा, पूर्वी मराठ्यांच्या राज्यात राजे शूद्र व त्यांच्या हाताखालचे नोकर ब्राह्मण अशी स्थिति होती आता महाराष्ट्रात खाण्यापिण्याविषयीची दृष्टि सैल झाली आहे. आमच्या महाराष्ट्रात दृष्टि दोष मानित नाहीत."

राष्ट्राचें स्वातंत्र्य हेंच टिळकाचें अंतिम ध्येय होतें. ही स्वातंत्र्यदेवीच टिळकाची उपास्यदेवता होती. स्वातंत्र्य हाच टिळकाच्या आयुष्याचा मूलमंत्र होता. ही किडोी चालवून त्याच्या जीवनाचें रहस्य ओळखिलें पाहिजे. ज्याच्या अंत-करणात ही स्वातंत्र्याची ज्योत जागृत झाली आहे, तेच टिळकाचें चरित्र समजण्याला अधिकारी होत.

सी. वाय. चिंतामणी

['लीडर' पत्राचे संपादक, संयुक्त प्रांताचे एक माजी दिवाण व नेमस्त पक्षाचे पुढारी, प्रयाग]

१८९५ च्या डिसेंबरमध्ये लोकमान्याचें नाव मी प्रथम ऐकलें. टिळक हे सामाजिक सुधारणेच्या विरुद्ध आहेत अशी त्याची त्या वेळीं प्रसिद्धी होती.

१८९६ सालच्या कॅम्ब्रिजमध्ये पंचवार्षिक वसुलीबाबत करारासंबंधीच्या मोठ्या भानगडीच्या ठरावावर टिळक यांचें भाषण झालें. हा विषय अत्यंत गुतागुतीचा होता तरीमुद्दा तो प्रतिपादण्यात त्यांचें खरें महाराष्ट्रीय तेज झळकलें असें पंडित मालवीय यांनी त्या वेळीं कपूल केलें.

१८९७ सालीं टिळकाना पकडण्यात आल्यामुळें झालेल्या चळवळीत मीही भाग घेतला होता. या गटल्यात टिळकाना शिक्षा झालेली ऐकून माझ्या अंत-करणास मोठा धक्का बसला. 'अॅटलॅन्टिक ऑफ इंडिया' पत्रानें आपल्या पत्राची पुरवणी म्हणून टिळकाच फोटो घाटले होते. हा फोटो मी लगेच रगीत चौक-टीत बसविला. रोज सकाळीं उठताच या फोटोचें मी प्रथम दर्शन घेत असे व लोकमान्यांना लवकर मुक्त करण्यासदल मी परमेश्वरी प्रार्थना करीत असें घुटें ते बंधमुक्त झालेले ऐकून तर माझा आनंद असासाय मायेनासा झाला, व तो दिवस धाम्ही गणासारखा पाळला.

व 'शब्दाबद्दल इतकी ओढाओढ कशाला' असें सुरेंद्रबाबू म्हणत होते यावर 'ग्रेटिटीयूट' हा शब्द बंगाली कानाला बरा लागत असेल, पण महाराष्ट्रीय कानाला तो कर्कश वाटतो' असें टिळकानीं त्यांना हसत उलट उत्तर दिले !

१८९९ च्या लखनौ येथील काँग्रेसमध्ये सत्रनेकट्स कमिटींत टिळक व गोखले यांचा एका क्षुल्लक विषयावर वादविवाद झाला या वादविवादात गोखले अगदीं चिडून गेले, म्हणून सुरेंद्रबाबूनीं त्यांची समजूत घातली, पण टिळक हे आपल्या प्रतिपक्षाचें हें मनोदौरत्य पाहून त्यांच्याकडे पाहून हसत, पण आतून मनानें खिन्न दिसत मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड सॅडहस्ट यांच्यासवधानें निंदाव्यक्त ठराव काँग्रेसनें करावा याबद्दलहि बराच वादविवाद झाला या वायतींत मुधोळ कर प्रभृतींनीं टिळक यांना विरोध केला त्या वेळचे काँग्रेसचे अध्यक्ष मि रमेश चंद्र दत्त हेहि सदर ठरावाच्या विरुद्ध होते, पण इतकें असूनहि टिळक जेव्हा हट्ट सोडीनात व या प्रभावर त्याचें बहुमत होण्याचा रंग दिसत चालला तेव्हा आपण अध्यक्षस्थानाचा राजीनामा देऊ असें निर्वाणीचें शस्त्र दत्तानीं उपसल्या मुळें थोर मनानें टिळकानीं हा ठराव मार्गें घेतला यापुढें त्याचेसवधानें मार्सें फारच अनुकूल मत झालें शिवाय त्यांच्या साध्या राहणीचा तर माझ्यावर फारच परिणाम झाला

१९०० सालीं लाहोरच्या काँग्रेसमध्ये मी त्यास पुन पाहिलें सर नारायण चदावरकर हे त्या काँग्रेसचे अध्यक्ष होते चदावरकरांच्या निवडणुकीसवधानें टिळकानीं जाहीर नापसती व्यक्त केली होती

या काँग्रेसच्या सत्रनेकट्स कमिटींतहि जुन्या पक्षाच्या विरुद्ध बाजूलाच टिळक होते लाला लनपतराय व विजयराघवाचारीय हे टिळकाच्या पक्षाला नुकतेच जाऊन मिळाले होते दुष्काळ व दारिद्र्य या विषयावर ते काँग्रेसमध्ये बोलले व असल्या विषयावरहि त्याचें भाषण फारच परिणामकारक झालें 'एकादा सकट प्रसंग आला म्हणजे त्याचा दोष दुसऱ्यावर टाकावयाचा हा मनुष्यस्वभाव असून बोलूनचालून आमचें परकाय सरकार दुष्काळाचा दाप सूर्यावर दिसणाऱ्या कल्का वर टाकीत आहे यात काहींच आश्चर्य नाही, अस त म्हणाले काँग्रेसनंतर 'वेदाचें प्राचीनत्व' या विषयावर त्याचें अत्यंत विद्वत्तापूर्ण भाषण झाले

१९०१ सालीं कलकत्ता काँग्रेसमध्ये टिळक व लनपतराय यांनीं काँग्रेसचें सर्व काम फेरोजशहाच्या तऱानें चालून सर्व ओशाळपणाचा कार्यक्रम पार पाडण्यात येतो अशी तक्रार करून काँग्रेसविरुद्ध लोकमत बनविलें व 'काँग्रेसमध्ये सुधारणा तरी करा, नाही तर हा फार्स घेऊ कर' असें वर्तमानपत्रात लिहून शिवाय त्यांनीं काँग्रेसच्या प्रतिनिधींमध्ये कॅनव्हासिंग केलें

१९०२ सालीं ताईमहाराजांच्या खटल्याच्या भानगडींत टिळक सापडले होते याच वर्षीं मी प्रथम पुण्यास गेलों टिळक, केळकर, विजापूरकर यास मी

भेटली या वर्षी मी काँग्रेसला येणार नाही असे टिळक म्हणाले पण शेवटी दोन दिवस तरी ते काँग्रेसला हजर राहिलेच.

१९०३ साली 'दि आर्किटक होम इन्दि वेदाज' हे त्यांचे अमूल्य पुस्तक प्रसिद्ध झाले आणि त्याच वेळी तार्कमहाराजांच्या खऱ्याच्या यावर्तीत मि. हेमटस् यानी टिळकाना १८ महिन्यांची सत्तमजुरी व एक हजार रु. दंडाची शिक्षा फर्माविली यामुळे उभ्या देशातील शांत डोकीहि तप्त झाली व टिळकानदलच्या सहानुभूतीला भर आला त्यास मदत करावी म्हणून त्यांच्या पुस्तकाच्या यन्याच प्रती मी मागवून रपविल्या

१९०४ साली काँग्रेस मुम्बईस भरली त्या वेळी केसरीतून टिळकानी प्रत्यक्ष काहीएक काम न करण्याचा काँग्रेसचा हा यापिक तमाशा बद करा व लोकाचा पैसा उघळू नका, असे जोराने प्रतिपादल्यामुळे काँग्रेसच्या मडळीना दक्षिणेतून पैसा मिळेना अशी त्यानी काँग्रेसच्या अधिकाऱ्याकडे तक्रार केली !

१९०७ साली टिळकपक्षाची सघटित चळवळ सुरु झाली काँग्रेसचे अध्यक्ष गोयले होते सबजेक्टस् कमिटीत युवराजांच्या स्वागताच्या ठरावावर रण माजले आपले म्हणणे न ऐकल्यास आपण हा प्रश्न उघड काँग्रेसपुढे माडू असा आमह टिळकाना घरला पण रमेश दत्त यानी मध्यस्थी करून दोनहि पक्षाची समजूत फाटली !

१९०७ सालीं सुरत येथें घडून आलेल्या दु एद प्रसंगानें व त्याच्या पुढच्या टिळकावर आलेल्या महादु खद प्रसंगाच्या सधधामुळें माझ्यानें काहींच लिहवत नाहीं

१९१४ सालीं ते महालेहून मुहून परत आल्यानतर १९१६ मध्यें मी त्याना भेटलों व त्याचेच घरीं दोन दिवस पाहुणचार घेतला, व त्या वेळीं माझे व्याख्यान त्याच्या अध्यक्षतेसालीं झालें असता ते म्हणाले, "स्वराज्याचा भरपूर हता प्रत्यक्ष लोकाच पदरात टावून हिंदुस्थानास स्वराज्याचे हक देण्याचे कायदेशीर व वधन कारक रीतीनें सरकारकडून जाहीर करण्यात आल तर सपूर्ण स्वराज्याचे हक्काकरिता आपण पन्नास वर्षेहि थावू ! "

१९१६ नंतर आमचे माग भिन्न झाले १९१८ सालीं इंग्लंडमध्ये मी त्यास भेटलों व इंग्लंडहून परत येताना आम्ही एकाच घोटीनें परत आलों त्या वेळीं टिळकाच्या सगतीत माझे बरेच दिवस आनदात गेले ते मला स्पष्ट म्हणत 'दोन्ही पक्षाच्या विचारसरणीत मुळातच मुख्यत मतभेद आहे '

आम्ही सर्व तहाइयात कार्य करण्यास तयार आहोत. तसेच केसरी नावाचे एक मराठी व मराठा नावाचे एक इंग्रजी वृत्तपत्रहि काढण्याचा आमचा हेतु आहे. या कार्या रानडे यांची आम्ही समती घेतली आहे. त्यांनी आपली पूर्ण सहानुभूति आणि पाठिंबा दिला आहे. आपलीहि सहाय्या घ्यावी, म्हणूनच निघालो होतो.” या त्रिवर्गाचे म्होरके आगरकर हेच सर्व सागत होते आणि टिळक हे अगदी स्तब्ध होते. पडित्यांनी आपला रुकार दिल्यावर आम्ही पुढे निघालो

‘दुसरे दिवशी सकाळी मी आणि पडित न्या. रानडे यांचे घरी गेलो. पडित याना आदले दिवशी झालेली हकीकत त्यास कळविली. त्याच वेळी ‘डेक्न स्टार’ नावाचे पत्रावहलहि गोष्ट निघाली. ह्या पत्राचे संपादक नामजोशी हे होते, आणि टिळक हेहि संपादकीय शाखेपैकी एक होते. हें पत्र त्या वेळी सरकार, आणि समाजसुधारक याचेवर वराच ताशेरा झाडीत असे या नूतन कपूचा सरकार, सुधारक आणि सुधारणा यावर कोणत्या प्रकारचा उपयोग होईल यावहलच्या थोड्याशा साशक वृत्तीचीच वाटाघाट झाली. त्या वेळी रानडे म्हणाले ‘आता पर्यंत सार्वजनिक कामात पडणारी मडळी बहुतेक सर्व सरकारी नोकर असून त्यांना फावेल त्या वेळी ती तें कार्य करीत. पण आता ही तरुण तरतरीत मडळी देश सेवेला यावज्जन्म वाहून घेण्यास तयार झालेली आहेत. अर्थात् हें आपलें एक पाऊल पुढे पडत आहे, तरी त्याच्याकडे साशक दृष्टीने पाहण्यापेक्षा त्यांना उत्साह देणें हेंच आपलें आद्यकर्तव्य होय.’

(२) १८९० सालच्या सुमाराला सरकारच्या कोणत्याशा एका घोरणाला विरोध करण्याकरिता मुंबईस एक सभा झाली. ही सभा फ्रामजी कावसजी हॉल मध्ये सर फेरोजशहा यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली. सर फेरोजशहानी टिळकाना या सभेला येऊन वादविवादात भाग घेण्यासाठी खास आमत्रण दिलें. या सभेच्या पूर्वी याच विषयावर खासगी बैठकीत खल सुरू झाला, तेव्हां कोणीसे म्हणाले की, ‘तुम्ही आपलें विघातक घोरण सोडलें नाहीं, तोंपावेतों अशा जाहीर समेत सरकारावर टीका करून त्यांना विरोध करण्याचा काय उपयोग ?’ हें ऐकताच आतापर्यंत मुग्ध बसलेले लो. टिळक एवढम उचळले, आणि म्हणाले, ‘जे सरकार आमहाला उच्च जागा देऊन राज्यकारभारातील जबाबदारी आमच्यावर सोंपविण्याइतकें आमहाला विश्वासात घेत नाहीं, त्याच्याशी सघटनात्मक रीतीनें वागणें हें आमचें कर्तव्य आहे, असें मला वाटत नाहीं. राज्यकारभाराची जबाबदारी असणाऱ्याचें हें कर्तव्य होय.’

(३) त्याची निर्भयता, साधेपणावर आसक्ति, जनतेमध्ये त्याच्याचपैकी एक होऊन राहण्याची हातोटी, त्याची अगदी साधी परंतु जोरदार मराठी भाषा, आणि सर्वोपेक्षा त्याचें अत्यंत पवित्र खासगी आचरण, यामुळेच त्याची अखिल जनतेवर छाप बघली, नव्हे जनतेला ते देवस्वरूपी वाटू लागले. इतक्या सर्व गुणांवर

देखील, घर त्यांच्या अंगी संकटांशी निघड्या छातीनें झगडण्याची घमक नसती तर पाणीच पडलें असतें. त्यांच्या पुष्कळ-बहुतेक सर्वच-चाहात्यांना ते घर्मरक्षक आहेत अशी खात्री वाटे. त्यांच्यावरील पहिला राजद्रोहाचा खटला हायकोर्टात चालूं असतां एके संध्याकाळीं मी आपल्या कन्येला शाळेंतून आणण्यासाठीं अलेक्झांड्रा इन्स्टिट्यूटमध्ये गाडीतून गेलों होतो. मी गाडीबाहेर वाट पहात उभा होतो. तोंच एक महार मजकडे आला, आणि म्हणाला, 'साहेब, टिळकमाराजांच्या खटल्याचें काय झालें?' मी त्याला सांगितलें "खटला अद्याप चालू आहे, पण कायरे, तुला त्याची एवढी काळजी कां वाटते?" तो म्हणाला "टिळक महाराज हे आमच्या धर्माचे रक्षणकर्ते आहेत," मग मी त्याला "तू कोण आहेस? व काय करतोस" म्हणून विचारलें तेव्हां त्यानें सांगितलें की, "मी महार असून मुंबई-जिमखाना ह्याच नोकर आहे." कर्नाटक आणि मद्रासकडील अनेक खेड्यापाड्यांतून कै. टिळकांना हाच बहुमान देण्यांत येत आहे, हें मी प्रत्यक्ष पाहिलें.

दामोदर सावळाराम यंदे.

[मालक इंदुप्रकाश छापखाना, लोकमान्यांचें एक स्नेही व नेमस्त पक्षाचे अभिमानी.]

(१) इंदुप्रकाशाची व्यवस्था आम्ही शिरावर घेतली, त्या वेळीं तें साप्ताहिक होतें. तें दैनिक करावें, असें कांहीं मंडळींच्या विचारानें ठरलें; सन १९०० मध्ये या गोष्टीचा निश्चित विचार ठरविण्याकरितां रा. सा. रानडे यांच्या बंगल्यावर एका रविवारी कांहीं निवडक मंडळींची खासगी बैठक भरविण्यांत आली होती. त्या प्रसंगी रा. सा. रानडे म्हणाले-इंदुप्रकाश दैनिक करावयाचें असेल तर सुधारलेल्या इंग्रजी पत्राप्रमाणें वेगवेगळ्या विद्वान् मंडळींकडून आठवड्यांत, निदान पंधरवड्यांत तरी एकेक लेख मागविण्याची व्यवस्था केली पाहिजे. त्यावरून मंडळींनीं लेखकांच्या नांवाची एक याद तयार केली, व ती रावसाहेबांपुढें ठेविली. रावसाहेबांनीं यादीतिल सर्व नांवां लक्षपूर्वक वाचून पाहिलीं, व म्हणाले; 'या यादीत एक महत्त्वाचेंच नांव दिसत नाहीं.' असें कोणतें नांव चुकून राहिलें, त्याची कल्पना मंडळींस होईना. तेव्हां रावसाहेब म्हणाले, अहो, 'आज आपल्या गर्जनेनें जो सर्व महाराष्ट्र हालवीत आहे, त्या बळवंतराव, त्या बळवंतराव टिळकांचें नांव तुमच्या ह्या यादीत कसें चुकलें?' मंडळींस रावसाहेबांच्या या म्हणण्याचें अर्थात् आश्चर्य वाटलें. कारण दोनच आठवड्यांपूर्वी

केसरीत रावसाहेबांवर व सुधारकपक्षावर टीका आली होती, आणि १८९५ तील पुण्यांतील काँग्रेसचा बखेडाही स्मरणांतून गेलेला नव्हता, असें असतां रावसाहेब बळवंतरावांचें नांव इंदूच्या लेखक वर्गांत असें मुचवितात व इंदूकरितां लेख ते कसे लिहिणार याचें मंडळीला नवल वाटलें. एका वयोवृद्धानें तसा प्रश्नही रावसाहेबांस केला. तेव्हां रावसाहेब हांसले आणि म्हणाले, 'तुम्हांस अद्याप बळवंतरावांची खरी ओळख झाली नाहीं. त्यांची विद्वत्ता व बुद्धिमत्ता फार मोठी आहे. ते इंदूकरितां लिहूं लागल्यास इंदूच्या ध्येयास शोभेल असेंच लिहितील. एकदां जो पक्ष स्वीकारला त्या पक्षास चिकटून राहून त्यांचें मडण कसें करावें, हें बळवंतरावांइतकें तुमच्यांतील पुष्कळांस साधणार नाहीं. त्यांची टीका किती मार्मिक व मर्मभेदक असते ती पहा. अशा टिकेनें रागावण्याऐवजीं त्यांच्या भापाशैलीचें कौतुकच करावेंच वाटतें.' रावसाहेबांचें भाषण ऐकून दुसरे एक गृहस्थ म्हणाले 'परंतु बळवंतरावजीस कोणत्या विषयावर लिहावयास सांगणार ! त्यांची राजकीय व सामाजिक मते आम्हांस रुचणार नाहींत.' त्यावर रावसाहेब म्हणाले:—'सामाजिक चावर्तीच्या मतांत ते आमच्याइतके सुधारक आहेत, हें मी खातरीनें सांगतो, आणि राजकीय चावर्तीत तर त्यांचें पाऊल आमच्याही पुढें आहे.'

त्यावर तिसरे गृहस्थ म्हणाले, 'पण त्यांस पत्र कोण लिहिणार ?' तेव्हां रावसाहेब म्हणाले, 'त्यापणा कोणास पत्र लिहवत नसलें तर मी त्यास पत्र लिहितों. मला खातरी आहे कीं, माझ्या पत्राचा ते कधींही अनादर करणार नाहींत.' रावसाहेबांचें असें आत्मविश्वासाचें उत्तर ऐकतांच सर्व मंडळी चुप बसली; आणि इंदूच्या लेखकवर्गाच्या यादींत लो. बाल गंगाधर टिळक यांचें नांव दाखल करण्यांत आलें.

(२) सन १८९९ सालीं येथील मराठी ग्रंथसंग्रहालयाचा वार्षिक समारंभ रावसाहेब रानडे यांच्या अध्यक्षतेखालीं झाला होता. कार्यक्रमाप्रमाणें विदुषीं सांनीं संस्थेचा रिपोर्ट वाचून दाखविला. रिपोर्टाचे साठीं बळवंतरावजी टिळक यांनीं संस्थेस भेट दिव्याबद्दल रिपोर्टांत प्रामुख्यानें उल्लेख केला होता. बळवंतरावजीचें नांव ऐकतांच प्रेक्षकवर्गाचीं एकाचें मस्तक भुषणलें, तो मध्येंच उठून उभा राहिला आणि म्हणाला:—'ज्या माणसास राजद्रोहाच्या आरोपावरून सरकारनें शिक्षा केली, अशा माणसास संस्थेंत आणणें आणि त्याच्या नांवाचा रिपोर्टांत समावेश करणें अगदीं गैरशिस्त आहे. रिपोर्टांतील तेवढा मजकूर काढून टाकावा.' तेव्हां रावसाहेब खुर्चीवरून उठले; आणि त्या आशेषक वक्त्यास म्हणाले. "मराठी ग्रंथसंग्रहालय ही शानार्जनाची संस्था आहे. या ठिकाणीं प्रत्येक शारदामत्तयास मुक्तद्वार असणेंच धाजवी आहे. बळवंतरावजी टिळक हे सरस्यतीदेवीचे स्वरे मऊ आहेत. त्यांनीं मराठी भाषेच्या द्वारे तिची जी सेवा केली आहे, व अद्याप करीत

करीत आहेत तितकी फार थोड्यानी केली असेल त्याची विद्वत्ता, बहुश्रुतपणा, बुद्धिमत्ता, फार थोर आहे राजकीय वास्तवीची आग्दास काही कर्तव्य नाही. सरकारच्या प्रेमास कोणी अपात्र झाला म्हणून त्याची विद्वत्ता व योग्यता कमी समजणे, हे कोत्या बुद्धीचे लक्षण आहे ऋळक आयपुत्र आहे, शारदेचा खरा मत्त आहे थोर विद्वान् आहे, अशा माणसास अयसग्रहाल्यात आणून त्याचा गौरव करण्यात सग्रहाल्यास दूषण देण्यापेक्षा भूषण मानणे जरूर आहे सग्रहाल्याच्या चालकांनी ऋळवतरावर्तीसारख्या एका थोर विद्वानास सग्रहाल्यात आणून त्याचे निफारसपत्र घेतले ही गोष्ट फार चांगली केली आहे ' रावसाहे बाचे हे मापण ऐकताच तो निचारा जागच्या नागी चर्फीप्रमाण थड बसला आणि वार्षिक समारमाचे काम शेवटपर्यंत आनदान पार पळल

सौ. अवतिकात्राई गोखले

[प्रासिद्ध विदुषी महात्मा गांधीच्या चरित्र-लेखिका, मुंबई]

लोकमान्याचे हिंदमहिलासमाजातर्फे सुमार ६ महिन्यापूर्वी ज भाषण झाले होते त्या भाषणापैकी मला ज काही आठवत आहे, ते मी या लेखात लिहिणार आहे कारण लोकमान्याविषयी स्वतंत्र लेख लिहिण्याची माझी योग्यता नाही पण लोकमान्य स्त्रीशिक्षणाच्या विरुद्ध होते, असा काही लोकांचा गैरसमज झालेला आहे अस ऐकण्यात येत तरी तो समज दूर करण्याकरिता त्याच्या स्वतःच्या शब्दातच मी पुढील लेख लिहित आहे लोकमान्याच्या भाषणाचा विषय ' स्त्रिया व राष्ट्रकार्य ' हा होता, व तो त्यांनी फारच चांगल्या तन्हेन व सोप्या भाषेत स्त्रियांच्या समाजाला समजावून सांगितला होता त्यांनी आपल्या भाषणात मुख्य तीन मुद्दे मांडिले होते ते असे —

पहिला मुद्दा—स्त्रियांची राष्ट्रकार्याविषयी पहिली कामगिरी म्हणजे महार देशभक्त राष्ट्रीय पुरुष उत्पन्न करणे ही होय, व अशा तन्हेन स्त्रियांनी आपल्या घरची जबाबदारी ओळखून राष्ट्रकार्य केल्यास देशाची उन्नति फार लवकर होणार आहे कारण आपल्यामध्ये म्हणच आहे की ' खाण तरी माती '

दुसरा मुद्दा—स्त्रिया या राष्ट्राच्या शिक्षक होत लहानपणी मुले विशेषत स्त्रियांच्या सहवासात जास्त असतात, आणि म्हणूनच त्या वेळी मुलांना ज्याप्रमाणे शिक्षण मिळेल त्याप्रमाणे ती पुढे होतात ह्या वेळचे शिक्षण केवळ

पुस्तकी नव्हे, परंतु ज्या शिक्षणाच्या योगाने मुलांचे शील उत्तम वनत, व ती स्वार्थत्यागी, दीर्घोद्योगी व आपल्या देशाकरिता निरपेक्ष बुद्धीने काम करणारी निपजतील, अशा तऱ्हेच्या भावना त्यांच्यामध्ये उत्पन्न करणे, हे मातेचे मुख्य कर्तव्य होय. टिळकांनी आपल्या भाषणात वेदकालीन स्त्रिया आपल्या मुलांना काव्याचे शिक्षण देत असत, इतकेच नव्हे तर सुमारे ४० वर्षांपूर्वी स्त्रिया संस्कृत भाषेत चांगल्याच प्रवीण होत्या, व त्या संस्कृत भाषेत आपल्या घरात अस्तित्वात तऱ्हेने बोलत असल्याचे आपण पाहिले होते, असे त्यांनी सांगितले. त्या गोष्टी वरून स्त्रियांचा त्या वेळेस शिक्षणाच्या बाबतीत व इतर ज्ञानातहि दर्जा फार मोठा होता असे दिसून येते.

तिसरा मुद्दा—स्त्रिया या राष्ट्राच्या रक्षक होत. इतिहासावरून आपल्याला कळून येईल की, राष्ट्रावर आलेली सफटें स्त्रियांनी केव्हा आपल्या शौर्याने तर केव्हा आपले देह अग्निकुडात अर्पण करून निवारण केलेली आहेत. पूर्वी म्रिया महान् देशभक्त असल्यामुळेच आजपर्यंत हिंदुस्थान देश जिवंत राहू शकला.

वरील तीन मुद्दे मला आठवले त्याप्रमाणे लिहिले आहेत. लोकमान्यांना स्त्रियाविषयी फार आदर होता व देशाची पूर्ण उन्नति होण्याकरिता स्त्रियांच्या मदतीची रात्राला फार जरूर आहे, असे ते म्हणत असत.

आता लोकमान्यांच्या साध्या व प्रेमळ वर्तणुकीबद्दलच्या एकदोन गोष्टी सांगून मी आपला लेख पुरा करणार आहे. पहिला प्रसंग लोकमान्य कलकत्त्यास काँग्रेसला गेलेले होते व मीहि चंपारण्यामधून महात्मा गांधींपरोबर तेथे गेले होते त्या वेळचा. कलकत्त्यास असताना एके दिवशी सकाळी विहारमध्ये काम करीत असलेले आम्ही सर्व स्वयंसेवक लोकमान्यांना भेटायलास गेलो होतो लोकमान्य त्या वेळी एक साधा सशर घासून बसले होते व रामोवती बऱ्याचशा मडळीचा जमार यमलेला होता. आम्ही गेल्याबरोबर मोठ्या प्रेमाने आमचे स्वागत करून

मडळींनी वाचली असेल त्यांना सहज कळून आलें असेल की, ती प्रस्तावना किती गूढ अर्थानें भरलेली व विद्वत्ताप्रचुर आहे. ती प्रस्तावना लिहीत असताना लोकमान्य विलायतेस जाण्याच्या अगदीं गडबडीत होते. तथा घाईतहि ती त्यांनीं लिहून दिली होती हें सर्व लिहिण्याचें कारण इतकेंच कीं, एका अपरिचित स्त्रीनें केलेल्या विनतीचा अनादर न करता तिला आपल्या कामात प्रोत्साहन यावें म्हणून आपल्या कडून होईल ती मदत यानीं केली व ह्याबद्दल मी याची सदैव ऋणीच राहीन.

दुसरा प्रसंग आमच्या समाजामध्यें भाषण करण्याविषयी मी त्यांना जी विनति केली होती ती होय ह्या वेळीं देखील लोकमान्य अतिशय कामामध्यें होते, तरी त्यांनीं मुबईला खास आमच्याकरिता येऊन आम्हाला बोधामृत पाजलें. दुर्दैवाने लोकमान्याचें खास स्त्री-वर्गापुढें हें पहिलेंच व शेवटलें भाषण झालें ह्याबद्दल मला अत्यंत वाईट वाटतें. कारण अशा थोर विभूतीच्या उपदेशाचा योग आम्हाला वेळोवेळीं यावा अशी माझी फार इच्छा होती, परंतु माझ्या दुर्दैवामुळें ती पूर्ण होऊ शकली नाहीं ईश्वरानें लोकमान्यांना आमच्यामधून आकस्मात् नेल्यामुळ माझ्या सर्व आशा लयास गेल्या आता ईश्वराजवळ एवढीच विनति आहे कीं, लोकमान्यासारखे महान् देशभक्त हिंद-भूमीत पुष्कळ उत्पन्न होवोत.

कै० गोविंद वासुदेव कानिटकर

[बी. ए., एल्.एल्. ची लोकमान्याचे सहाय्याची व स्नेही, पेन्शनर सबबब, सुधारक पक्षाचे कैवारी, पुणे]

आम्ही एल्फिन्स्टन कॉलेजात बी. ए. चा अभ्यास करित असताना रा. बळवतरावजीविषयी मला एक गोष्ट आठवते ती सांगण्यासारखी आहे. आमचे गांठ वै. घोंडोपत आगाशे म्हणून रत्नागिरीचे एक फार बुद्धिमान् विद्यार्थी होते. त्याचे घरची स्थिति गरीबीची होती, तथापि त्याचें धरणें शास्त्राचें म्हणून रत्नागिरींत प्रसिद्ध असे. गणित हा त्याचा आवडता विषय असे व ते डॉक्टर भांडारकर ह्याचे व विशेषकरून प्रो. हॉर्नब्लेट ह्याचे फार आवडते होते. त्याच्यात व बळवतरावजींमध्ये अहमदमिका असे. रा. घोंडोपत आगाशे परीक्षेचे प्रश्न सोडविताना किंवा क्लासात फक्त्यावर एसादें गणिताचें उदाहरण सोडविताना प्रसिद्ध टॉइटर ह्याच्या बुकावरहुकूम सोडवीत, व जितक्या स्टेप्स किंवा रीति टॉइटरच्या असतील तितक्या ते घेत एवढेंच नव्हे तर टॉइटरचीच ए. बी.

सी. अक्षरें सुद्धां घेत; त्यामुळे प्रो. हॅथॉनव्हेटची त्यांच्यावर मोठी बहाल मर्जी असे. परंतु रा. बळवंतराव म्हणत की, उत्तर बरोबर आले म्हणजे झाले, त्याच रीती किंवा तीच अक्षरें कशास पाहिजेत ? मधल्या पायऱ्या सोडून एकदम उडी मारून जर उत्तर आपणास काढतां आले तर कां काहं नये ? अशा प्रकारचे रा. बळवंतरावजींचे भांडण त्या वेळीं आपल्या गणिताचे गुरुबरोबर चाले. ही त्यांची चिकाटी व एक प्रकारचा हट्टी स्वभाव त्यांच्या सहाध्यायांसही चांगला ठाऊक होता, व सत्य बोलण्याचे कामीं गुरुजनार्थी प्रसंग पडल्यास ते माघार घेत नसत.

(२) रा. कुलकर्णी यांनी आपल्या ग्रंथाच्या भाग २ (पृष्ठ १८९, २१९) यांत रा. बळवंतरावांची ' सामाजिक सुधारणेबद्दलचीं मते ' या सदराखाली जी हकीकत दिली आहे ती वाचकांनीं वाचून घ्यावी. त्यांत लिहिल्याप्रमाणें स्त्री-शिक्षण, प्रौढविवाह, परदेशगमन इत्यादि कांहीं सुधारणांस रा. बळवंतराव विरुद्ध नाहींत एवढेंच नव्हे तर त्या त्यांनीं अमलांत आणिल्या आहेत. जातिबंधनें पूर्वीच्याइतकीं आतां कडक राहणें शक्य नाहीं व त्यांपैकीं कांहीं बंधनें तर लवकरच नाहींशीं झालीं पाहिजेत असें रा. बळवंतराव यांसहि वाटतें. परंतु सर्व धर्माच्या लोकांचे रोटीवेटी व्यवहार सुरू झाल्याशिवाय आमची उन्नति कदापि व्हावयाची नाहीं हें म्हणणें मात्र त्यांस कबूल नाहीं. सारांश, सामाजिक सुधारणा-संबंधानें निरनिराळ्या प्रसंगां त्यांचे जे उद्गार आम्हीं ऐकले आहेत, व लेख वाचले आहेत, त्यावरून सामाजिक सुधारणा ही हळूहळूच होणें इष्ट आहे व शक्य आहे. आपण हिंदुस्थानांतले लोक निरनिराळ्या होड्यांत बसलेले आहेत, त्या होड्या सामाजिक सुधारणारूप समुद्रांतून कमीअधिक व निरनिराळ्या वेगानें चालणाऱ्या आहेत. परंतु राजकीय वार्षासंबंधानें आपण सर्व एकाच बोटींत बसलों आहोंत व ती पुढें चालण्याला सगळ्या बोटींना एकच वेग लागणार आहे.

शंकर विष्णु फडणवीस

[वी. ए.; १९१८ सालच्या सुमारास टिळक हे सुंबईस सरदारगृहांत उतरले असतां " कर्मयोगसंस्था " काढावी असें सुचविण्याकरिता श्री. फडणीस यांनी लो. टिळकांची गांठ घेतली त्या वेळेची हकीकत संवादरूपानें खाली दिली आहे.]

लोकमान्य—पण अहो, फर्ग्यूसोनियन पदवीधर तेव्हांच ओळखतां आला पाहिजे, तसें तुमचें नाहीं. तुमची शरीरकृष्टि कांहीं समाधानकारक नाहीं.

फडणीस—मी चरी बळकट नसलों, तरी निरोगी आहे लहानपणी मी अतिशय रोगानों पीडलेला असे, म्हणून माझे शरीर कृश दिसते

लोकमान्य—या तुमच्या म्हणण्यात काही हशील नाही माझ्याच अनुभवा वरून सांगतो, १५ वर्षांचा असताना पोटा पुढे आलेल, कबुतराच्या छाती एवढी छाती, व उसाच्या काड्यासारखे हातपाय, अशी प्रकृति होती, पण नंतर मज्जम व्यायाम केला, आणि माझे आयुष्य २० वर्षांनी वाढल आहे माणसाची जन्मत प्रकृति कशीहि असो, पण ध्यायामानें, विशेषत १५ ते २० च्या दरम्यान केलेल्या व्यायामानें प्रकृति ऋति झाल्याशिवाय राहत नाही बरें, तें कसेंढि असो, तुमचें पुढे म्हणणे काय आहे ?

फडणीस—लोकमान्य, आपण एक कर्मयोग नामक सस्था काढायी अशी माझी नम्र व कळकळीची विनंति आहे तद्विषयक माझ सविस्तर पत्र आपण वाचलें असेलच

लोकमान्य—तुमचे पत्र मी समग्र वाचून पाहिलें गीतारहस्यावरून तुम्हास समजून आल असेलच की माझा कटाक्ष संप्रदायाविरुद्ध आहे आणि मला तुम्ही संप्रदाय काढा म्हणता हें कस जमल ?

फडणीस आपला कटाक्ष सर्व वैय्यक्तिक संप्रदायावर आहे, हें मी जाणून आहे, म्हणूनच आपण णिळकसध न काढता कर्मयोगसध काढावा आणि तसा तो काढण्यास आपल्यासारख्या अनन्यसामान्य कमयोग्यानेंच पुढें झालें पाहिजे, असें मला वाटते प्रस्तुत कार्यात जर काही सांप्रदायिकपणा यत असला तर तो गीतेचा आहे, आपला नव्हे हें खास

लोकमान्य—कर्मयोगसध तुम्हीं काढावा मी मार्ग दाखविला आहे आमचा तुम्हाला पूर्ण अशीर्वाद आहे

फडणीस—गुरुवर्य, आमची योग्यता नाही व ऐपतहि नाही, म्हणूनच आपल्या चरणापाशीं आला आहात आपल्या शब्दानें होइल तें आमच्या खटाटोपानेंहि होणार नाही

लोकमान्य—सूप क्लीत Do you advise me to marry at this age? माझे म्हातारपणी नव्यानें लग्न लावू इच्छिता काय? मी फार तर पाचचार वर्षे जगन आणि मी करीत आहे तेवढे कार्य मला सध्या पुरेंस आहे

फडणीस—लोकमान्य, आपण अध्यात्मिकतेनें तरुण आहात

लोकमान्य—ऐका माझा म्हातारपणीचा अनुभव ऐका मी विधायक लौकिक दृष्टीनें विधायक—स्वरूपाच्या कार्यानें सुरुवात केली हें तुम्हालाही माय आहे. पण दहा वर्षांच्या अनुभवानें शहाणा झालों व सस्था अगिरे काढण्याच्या फदात

पडलें नाहीं. १०० वर्षांच्या हिंदुस्थानच्या इतिहासावरून पाहता असें धादळून येतें कीं, सार्वजनिक जागृतीच्या अभावीं कार्यक्षम माणसें, व पुष्कळ कार्यकारी अतएव जिवंत सस्था निपजावयाच्या नाहीं. [शांकर संप्रदाय, रामदासी पथ, भारतसेवासमाज, प्रार्थनासमाज, स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी व फर्ग्युसन कॉलेज इत्यादि महाराष्ट्रीय सस्थांचे गुणदोष व त्याचप्रमाणें सदर सस्थांची निकट सवध असलेल्या कित्येक विद्यमान व मयत पुरुषासथधानेहि त्यांनीं थोडाफार उद्देश केला.] परमेश्वरानें आपल्याला दिलेल्या बुद्धीचा व कर्तव्यगारीचा योग्य उपयोग करणें यालाच मी अधिक महत्त्व देतो. रा. गोपाळराव देवघर (सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीतील) हे एक, प्रो. कर्वे हे एक व प्रार्थनासमाजाचे अध्यक्ष डॉ. भांडारकर यांनींच काय तो ईश्वरी देणगीचा माझ्या मते तसा उपयोग केला आहे. Whether you agree with their work or not is another matter. त्यांच्या कार्याशीं तुमचे विचार जुळतात किंवा नाहीं हा प्रश्न वेगळा, पण ते कळकळीनें कार्य करणारे आहेत हें मात्र खरें. मला प्रेमासाठीं-मुद्धा दोन योग्य माणसें मिळावयास फाळ लागला, मग बळ्या राष्ट्रव्यापी सस्थेची गोष्ट कशाला ? एवच कर्मयोगसंघासारखी सस्था न काढण्याचें सवळ कारण म्हटलें म्हणजे कर्त्या माणसाचा अभाव हें होय.

आतां सस्था काढण्याचा फाळ येत चालला आहे, पण हा येण्याला जी जागृति करण्याची आम्हीं सटपट केली-कित्येकांच्या मते, आम्हीं जी सटपट केली-ती निष्पयोगी होती. या कार्मी आम्हीं २० वर्षे फुकट घालविलीं. परंतु मला वाटतें तिन्नाच कदाचित् हा परिणाम असेल.

या मुलासतीची जी शोटक हकीकत वर दिली आहे तीवरून मद्रासच्या हिंदु पन्थानें त्याविषयी जे उद्गार काढिले आहेत, ते किती योग्य आहेत हें कळून येणार आहे. " He was not so much a man as an idea " टिळक ही व्यक्ति-पण व्यक्तीपेशा ती एक प्रचंड शक्ति व स्फूर्तीच होय हेंच हेंटे कर्त्यांच्या शब्दात सांगायलाचें म्हणजे टिळक ही एक ज्योत होय आणि त्या ज्योतीच्या साहाय्यानें त्याच्यापेशा कमी योग्यतेचे पुरुष टिळकाच्या कामगिरीत सें जें वैगुण्य आमच्या या जड बुद्धीस दिसतें तें त नाहीं करताल व अगो समानधर्मी या राष्ट्रात अनेक द्यावेत अशी देवापार्शी प्रार्थना करू या.

वामन मल्हार जोशी

[एम ए , श्रीसमर्थ विद्यालयातील माजी अध्यापक व “ मराठा ” पत्राचे माजी सहसंपादक, हल्ली प्रोफेसर व लाईफ मॅबर, भारत महिला विद्यापीठ, हिंगणें]

शिवाजी, रामदास, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, जॉन्सन, बर्क, टिळक, गोखले, यांच्यासारख्या थोर विभूतींजवळ पाच मिनिटे बोलण्यास सापडली तर एवढ्याशा वेळात देखील तार्किक बुद्धीला चालना देणारे व अत करणवृत्तींना शुद्धतर करणारे उच्च शिक्षण किती तरी मिळण्यासारखे असते शास्त्रीय अर्थात किंवा वक्तृत्व पूर्ण व्याख्यानात ज्या गोष्टी समजत नाहीत त्याचा अशा मुलाखतीत एकदम असा उलगाडा होतो की, तर्काला किंवा हृदयाला जें समाधान पाहिजे असते तें मिळून जिवाला वृत्तार्थता वाटते एका सुमापितात असे म्हटले आहे की,

“ यास्तेषां स्वैरकथास्तान्येव भवन्ति शास्त्राणि । ”

पण मी म्हणतो की, या थोर विभूतींच्या स्वैरकथाची योग्यता शास्त्राहून देखील अधिक आहे. कारण अर्थात बद्ध झालेले शास्त्र हे पुष्कळ वेळा निर्जीव असते, त्याच्यात शकानिवृत्तीला सुलभ साधन नसते, स्फूर्ति मिळण्याचा सभव फारच कमी असतो व ज्या गोष्टी वाणीच्या व तर्काच्या पलीकडच्या असतात तेथे तर शास्त्रप्रधाना हातच टेकावे लागतात विभूतिसमागमाची गोष्ट याहून निराळी आहे विभूतींच्या एका प्रेमळ शब्दान किंवा साभिप्राय दृष्टिपातान किंवा मार्मिक शिमताने किंवा मौनाने पुष्कळ वेळा—

“ भिद्यते हृदयग्रंथि छिद्यन्ते सर्वं सशया. । ”

(हृदयातली गाठ तुटते व सर्व सशय फिटतात) यात काही शका नाही.

माझ्या हृदयातल्या काही गाठी अशाच रीतीने तुटलेल्या आहेत एक गाठ टिळकाविषयीच होती त्याच्याविषयी माझ्या मनात आदरबुद्धीच नव्हे तर पूज्यबुद्धि वसत होती व आहे पण हृदयातल्या एका कॉपन्यात अशी एक गाठ वसली होती की, टिळक हे कितीहि बुद्धिमान, विद्वान, देशाभिमानी, स्वार्थत्यागी असले तरी त्याची प्रकृति (शारीरिक नव्हे तर मानसिक प्रकृति) तर्कप्रधान व कठोर अमावी, मनाचे मार्दव त्याच्यात बरेच कमी असावे असा माझा समज होता. “ मराठा ” ऑफिसमध्ये एक वर्षभर काम केल्यावर हा समज दृढ होऊ लागला होता परंतु त्यानंतर एके दिवशी—शनिवारी रात्री अकरा चाराच्या सुमारास—“ मराठ्यांची पुढे तपासण्याकरिता मी ऑफिसमध्ये गेलो असता ते सहज तेथे आले आणि त्यांच्याशी त्या वेळी जें समापण झाले त्यावरून माझी अशी खात्री झाली आहे की, लोकोत्तर साधुसताप्रमाणे टिळकाना देखील ‘ मऊ मेणाहूनी आम्ही विष्णुदास । कठिण वज्रास मेदू ऐस ॥ ’ असे म्हणण्याचा यथायोग्य अधिकार होता इकडच्या तिकडच्या गोष्टी बोलता बोलता जेथे मी

विन्हाड करून राहत होतो त्या वाड्याच्या म्हणजे शनिवारांतील तांब्यांच्या वाड्याबद्दलच्या गोष्टी निघाल्या. या वाड्याचा असा कांहीं योगायोग आहे की, पुण्यांतील कांहीं मोठमोठ्या व्यक्ति येथे केव्हांना केव्हां तरी राहिलेल्या आहेत. टिळक, आगरकर, गोखले, श्रीधरपंत सदाशिव करंदीकर, शंकरराव लवाटे इत्यादिकांना या घराने आपल्या छात्रांसाठी स्थान दिलेले आहे. या वाड्याची व तेथील बोट्याची गोष्ट निघाल्यावर ओषाओषाने तेथे कांहीं दिवस टिळकां- शेनारींच राहत असलेल्या त्यांच्या जिवलग स्नेहासंबंधाने, म्हणजे आगरकरां- संबंधाने गोष्टी निघाल्या व टिळकांनी आगरकरांना "सुधारक" फोणत्या परिस्थितीत व फोणत्या कारणास्तव काढावा लागला हे सर्व सांगितले. तांब्यांच्या वाड्यांतील वास्तव्याच्या व आगरकरांच्या जुन्या आठवणी जागृत झाल्यावर, सहसा भावनांना बस न होणारे टिळक थोडेबहुत देहभान विसरले व आगरकरां- विषयी बोलतांना तर त्यांचे हृदय भरून येत होते. त्या वेळेस ते काय बोलले हे मला स्पष्टपणे आठवत नाही, पण एवढे स्पष्ट आठवते की, आगरकरांचे आणि त्यांचे वर्तमानपत्रांत किती जरी वाकडे दिसले तरी टिळकांच्या हृदयाच्या अगदी आंतल्या गाम्यांत आगरकरांविषयी प्रेम व आदर यांशिवाय दुसऱ्या कशाला स्थान जर असते, तर त्या वेळी ते माझ्याशी ज्या रीतीने, ज्या स्वरांत, ज्या कळकळीने, ज्या उमाळ्याने बोलत होते तसे बोलणेच शक्य नव्हते. टिळकांनी मी त्या वेळेपर्यंत भावनावश झालेले कधी पाहिलेले नव्हते, पण त्या वेळी त्यांचे हृदय फारच उचंबळून आलेले दिसले व त्या हृदयाने हाळ्यांच्याद्वारे आपल्या दिवंगत संवगड्याला जलदान केले! गोष्ट क्षुल्लकच आहे, पण थोर विभूतींच्या चाह्य आचरणाच्या द्रवशून्य मेरुप्रदेशांत खेहरसपूर्ण कोमलतेची सरस्वती कशी गूढ स्वरूपांत वसत असते हे माझ्या त्या प्रसंगाने चांगलेच निदर्शनास आले.

(२) आगरकर, गोखले वगैरे लोकांशी टिळकांसारख्या मोठमोठ्या लोकांचे भांडण तरी कां व्हावे हा प्रश्न माझ्या मनांत बारवार येत असे. कुत्सितपणा, मत्सर, अनुदारता इत्यादि कारणे अशा उदाहरणांत लागू पडत नाहीत. मतभेद होणे शक्य आहे, पण मतभेदामुळे हृदये कां कल्ल्यांत व्हावीत हा माझ्या- पुढचा प्रश्न होता, व मी एकदां टिळकांशी बोलतां बोलतां हा प्रश्न काढला. तात्त्विक दृष्ट्या थोडेंसे विवेचन केल्यावर गंभीर स्वरांनी ते मला जे म्हणाले त्याचा आशय असा की, "वामनराव, हा प्रश्न केवळ युक्तिवादाचा नाही; हा प्रश्न अनुम- वाचा आहे, ज्याला ज्याला म्हणून जगांत कांहीं कार्य करावयाचे असते त्याला आपल्या प्रतिपक्षाचे मन मोडणे प्राप्त होते. आरामखुर्चीवर बसूनच ज्याला विचार करावयाचा आहे त्याला कोणाचे मन मोडण्याचा प्रसंग येत नाही व तो पोकळ पांक्तपणाच्या व तात्त्विक सौजन्याच्या हजारां गोष्टी सांगू शकतो. पण आपल्या अंगीकृत कार्याला अडथळा करणाऱ्या किंवा तुना त्या कार्याची नरळी दावणाऱ्या प्रतिपक्षाशी झुंजतांना

मनाचा समतोलपणा राखणें कोणालाहि कठीणच जातें आपणाला अत्यंत प्रिय व पूज्य असलेलें कार्य जीवितसशयात जो आणतो त्याच्याशीं सर्व्व राष्ट्रणें अशक्य नसलें तरी फार कठीण आहे आपल्याकडचाच हा अनुभव नाही तर सगळीकडचा हा अनुभव आहे तुम्ही आपलेपणा घरून एकादें काम केलें असलें तर तुम्हालाहि असा अनुभव आला असल व पुन असें काम करू लागू म्हणजे ताच अनुभव पुन येईल ” आणि तत्पूर्वीच्या व सदनतरच्या माझ्या अनुभवाच्या व कार्याच्या अल्प आणि आमुचित क्षेत्रात मला या गोष्टीची सत्यता पटलेली आहे

(३) टिळकाच्या लेखात प्रतिपन्ना असह्य असें तेज असे, हें कोणालाहि नव्यानें सागावयास नकोच सागोपाग विचार, विनतोड युक्तिवाद, मुद्देसूद व सरळ भाडणी, सुबोध व काटिप्राज भाषा इत्यादि गुणाचें मी वर्णन केलेंच पाहिजे असें नाही लेख लिहिण्यापूर्वी त्या त्या विषयावरची हरत-डची माहिती मिळविण्यात ते बराच काळ दवडीत असत हेहि पुष्कळ लोकाना ठाऊक असेलच पण एकादा अपरिचित व कठिण विषय लोकाना चांगला कळावा, तो त्यांना पटावा, त्याच्या मनात तो ठसावा एतदथ प्रसंगोचित अस आप्पशीर, सुटसुटीत नवीन शब्द बनविण्यातही थोडाबहुत काळ दवडणें ते कमीपणाचें समजत नव्हते, इतकेंच नव्हे तर हें आपले कतव्य आहे असे ते मानीत, हें काहीं लोकाना चरी ठाऊक असलें तरी येथें नमूद करण्यास हरकत नाही त्याच्या सुधारणांच्या कल्पना कडे प्रागातर प्रतिपन्नाचें अभ्य्य दुर्लभ होतें व आहे अशी माझी समजूत आहे “गीतारहस्या”तील तत्त्वविवेचनात त्यांना काहीं नवान शब्द बनवावे लागते, पण हे सर्व्वच शब्द प्रयत्नाशिवाय त्यांना सुचले-ते त्यांच्या विद्वत्तेमुळें किंवा बुद्धि वैभवामुळें त्यांच्या पिढ्यां यऊन बसत-अस चर कोणी मानीत असल तर तें अगदा साफ चुकीच आहे “गीतारहस्यातील काहीं काहीं श दावरिता मला दोनदान चारचार दिवस घालवावे लागले आहेत ” अस त एकदा माझ्यानवळ बोलले लेखक म्हणून प्पाना जगापुढें यावयाच आहे त्यानीं ही गोष्ट घ्यानात घरली तर त्याच हित धाण्याचा समभव आहे पण याहून महत्त्वाची एक गोष्ट आहे आणि ती ही की, ज्या विषयावर आपणास लिहावयाचें त्या विषयाबद्दल आपणास इतकी आस्था आणि कळकळ असली पाहिजे की, त्यासबधानें बोलताना किंवा लिहिताना आपण त्याच्याशीं क्षणभर तरी तन्मय होऊन गेलें पाहिजे लेख लिहिताना टिळक कित्येक वेळा तन्मय होऊन जात, याचें एक चमत्कारिक अनुभव मला एकदा आला मद्रासच्या कापदे कौन्सिलपुढें आलेल्या एका विषयासबधानें मराठ्याकरिता स्फुट लिहावयाचें होतें त्यासबधानें मला माहिती देण्याकरिता व विचाराची दिशा दाखविण्याकरिता ते आफिसात आल्यावर आमची थोडीरहुत त्या विषयावर चर्चा झाली, पण माझ्या मद बुद्धीमळ म्हणा, मला विचाराची ती दिशा चांगलीशी पटेना व आमचा थोडासा वादविवाद

झाला. माझी समजूत घालीत प्रसण्यापेक्षा स्वतःच स्फुट लिहून टाकलेले बरे असा विचार करून ते लवकरच निघून गेले व काहीं वेळाने मी त्याचेकडे ते स्फुट मागण्याकरिता गेलों ते त्या वेळी आपल्या लेखकाला तेच स्फुट तोंडाने सागत होते व लेखाचा प्रवाह प्रतिपक्षाच म्हणणे सोडून काढण्याच्या भर रगात आलेला होता

‘ स्फुट लिहून झालें का ? ’ अस मी विचारलें असेल नसेल, तोंच त्या विषयातून घातें मला मूर्तिमत प्रतिपक्षच समजून ते इतक्या उत्साहाने, जोराने व आवेशाने किंवा हुना सतापाने बोटू लागले कीं, माझे वादात्मक जीवित त्या विषयापुरतें व त्या वेळेपुरतें तरी मूर्छित झाल मद्रासच्या कायदेकौन्सिलात विले आणणारा राजूला राहिला, पण त्याच्यावरच्या आणि त्या तिलावरच्या सगळ्या रागाची आग क्षणभर माझ्यासारख्या गरिवाला सहन करावी लागली ! सागण्याचा मतलब एवढाच कीं, विषयाशीं थोड्याचहुत मानाने त्याची अशी तन्मयता होत असे

या कारणाची जोड विद्वत्त्व, कुशाग्रबुद्धित्व, इत्यादि कारणास मिळाल्यामुळेच त्याच्या लेखामार्फे, प्रतिपक्षाना तापदायक होणारे तेज दृग्गोचर होत अस

यशवंतनुवा ब्रह्मनाळकर

[पंडित, कीर्तनकार व “ कीर्तन ” मासिकाच संपादक]

लोकमाय मंडालच्या एकातवासातून रहस्याचा ज्ञानसूर्योदय दाखवीत पुण्यास आले. रहस्यावर प्रवचन झालीं मध्यतरीं भेटी झाल्या रहस्याबद्दल आमची हरिदास मडळी—अर्थात् चालकींचालकीं वर्तमानपत्रें—आपलें काय मत देतात तें पाहू असें विनोदानें ते म्हणाल चारदोन दिवसांनीं भेटायचास गेलों “ कीर्तनसंस्था समाजात धार्मिक नीति व श्रद्धा उत्पन्न करणारी अशी एक अपूर्व शक्ति आहे. सामाजिक सुधारणेच्या अवड्यरानें, समाजाची आनुषंगिक परंपरा, चालीरीति याचा काहींच विचार न करता, अल्पदम भलताच सुधारणेचा प्रश्न त्याच्यापुढे ठेवून, मग तो त्यानें न मानल्यास आपण एकटेच बाजूस राहावयाचे असें करण्यापेक्षा त्याच्याशीं मिसळून त्याच्यासह एकेक पायरी वर चढण्याचा हेतु घरल्यास साध्य होतो याकरिताच नवशिक्षितांचीं मनें वळवून, स्वधर्मनिष्ठेची राजू कायम ठेवून, नीतितत्त्वांचें महत्त्व सागणारा उपदेशकवर्ग तयार करण्याचें तुम्हीं मनावर घ्याव व दोनदोन अडीचशे वर्षांची श्रीधानदमूर्ति महाराजाची ही कीर्तनपरंपरा मूळ पुरुषाइतकी नसली तरी अशत आपण उपयोगात आणावी असें मला वाटतें ” हें लाजमान्याचे बोलणें मनांतिल मूळ प्रेरणेशीं ततोतत जुळल्यानें श्रीहरिकीर्तनालय काढण्याचा उद्देश दृढ झाला व उद्देशपात्रका लिहिली.

“ कीर्तन ” मासिक काढलेलें पाहून समाधान दर्शवून ते म्हणाले, “ समाजात विशिष्ट मताची पारिस्थिती उत्पन्न करणें झाल्यास—भग ते मत राजकीय असो वा धार्मिक असो—आपल्या मताचें प्रस्थापन समाजात करणें झाल्यास, त्यास कीर्तनसंस्थेसारखें दुसरें साधन नाहीं इतकेंच नव्हे परंतु माझें असें ठाम मत आहे कीं, ‘ मी जर वर्तमानपत्राचा एडिटर झालों नसतों तर कीर्तनकार झालों असता ’ ”

मधुसूदन दामोदर टेंबे

[एम् ए एल् एल् बी, लोरुमान्याचे एक चहाते]

आपण ज्या समाजामध्यें बोलतों, त्या समाजास आपण पायात घेऊन त्याचमध्ये आपल्याविषयी विश्वास उत्पन्न करण्याची लो टिळकाची शैली होती याबद्दल मी स्वतः पाहिलेला असा एक दृष्टान्त देतों १९१७ च्या उन्हाळ्यात सातारा जिल्ह्या पैकीं लिव गोव्यास टिळक गेले होते तेथ त्यांनीं एक स्वराज्यावर व्याख्यान दिलें समाज दोन तीन हजार असल तो बहुतेक सर्व अशिक्षित शतकरी वर्गीतीलच होता टिळक म्हणजे कोणी दवमाणूस आहे व ता आपल्याशीं प्रत्यक्ष बोलायचा, सुद्धा नाहीं व जात्रयाप्रमाणें केवळ अधृष्य (unapproachable) असावयाचा, अशी मनाची पक्की समजूत करून घेऊन हे लोक आलले त्याचे चेहऱ्यावर भीति व आदर याची छटा दिसत होती टिळकांनीं आपल्या भाषणास आरंभ केला मी त्याचेजवळ मजारीं बसलेला असल्यामुळ त्याचे शब्द स्पष्ट ऐकावयास मिळून त्याचा समाजावर काय परिणाम झाला हे पहावयास मिळालें टिळक म्हणाले— “ मी कोणी मोठा माणूस आहे असें तुम्ही समजू नका तुम्हा जसे काबाडकष्ट करून पोट भरता तसा मीहि कष्ट करून पोट भरतों तुम्ही नागर घेऊन जमिनी नागरता, तर मी लेखणी घेऊन खड्डेघाणी करतों तुमच्या माझ्या कपड्यातही फरक नाहीं तुम्ही खादीची बडी घालता तर मीहि तसाच अगस्त्रा घालतों तुम्ही डोक्याला मुडासें गुडाळता तस मीहि माझ डोक्यावर मुडासें ठेवतों फरक इतकाच कीं, तुम्ही खेडेगावात राहत असल्यामुळें तुमच मुडासें जरासें मळकट असेच तर माझ तुमच्यापेक्षा काहींतें स्वच्छ असल ” एवढी प्रस्तावना झाली ताच सधे शेतकरीसमाजान आपल्या माना डोलवून लोकमान्याच्या म्हणण्यास आपली पसती दाखविली ह्याप्रमाणें टिळकांनीं श्रोतृवगास आपल्याशीं तादात्म्य पावण्यास लावून त्यांना त्यांच्याच भाषेत कुणबट दृष्टातार्नाचि स्वराज्याची कल्पना पटवून दिली !

व्यंकटेश गणेश जावडेकर

[वकील, जुन्या राष्ट्रीय पक्षाचे व स्वराज्यपक्षाचे एक सभासद आणि सावजनिक चळवळीचे प्रचारक, धुळे]

(१) लोकमान्य मंडालेच्या तुरुगातून सुटून आल्यानंतर थोड्याच अवघांत सार्वजनिक सभेच्या दिवाणखान्यात मकरसंक्रमणानिमित्त तिळगुळाचा समारंभ करण्यात आला होता. मदनरू प्रसर्गी या शंकरराव लवाटे यांचे मद्यपाननिषेधा संपर्क व्याख्यान झाले ते नेहेमाप्रमाणे करुणाप्रधान असंच होते, व त्यात सत्तेच्या अभागी लोक कसे लाचार आहेत, ह्यांचे रसभरित वर्णन होते. सभस लोकमान्य हजर होते. सभा वाटोपल्यावर लोकमान्याच्या घरी गेले व भेटांत प्रश्न केला की, “ शंकररावांचे भाषण आपणास कसे काय आवडले ? ” त्याच्याकडून उत्तर असे आला की, रडगाणे गात बसून काही एक होणार नाही मी भाषण करणार हातों थोडासा सतापहि आला होता, पण केवळ तो थायरून धरला इतकच ” मी म्हटले आपण भाषण केल नाही हच ठीक झाले, नाही तर एक भानगडीतून नुकतेच सुटून आल्यानंतर दुसरी भानगड लागलीच उभी व्हावयाची. त्यानंतर असा एक उद्गार मी काढला की, पचाणव सालच्या सुमारास पुण्यात जो एक प्रकारचा “ राम ” मला दिसत होता, तो काही राजकालच्या पुण्यात मला दिसत नाही त्यावर लोकमाय उद्गारले की, ‘ वीस वर्षापूर्वी ब्रह्मसाहेब पुण्यात पालग-सुपरिन्टेंट असतानाच त्यांनी मर्यादात असा रिपोर्ट करून ठेविला आहे की, ‘Take away Tilak and Poona is nothing’ ”

मीत असे कीं, सगध दोन वर्गांच्या विद्यार्थिदशेमध्ये मी चुकून एकदासुद्धा त्याना कसलीहि शका म्हणून विचारली नाहीं. ते स्वतः सालीं मान घालून कायद्यावर मागण चालविल्याप्रमाणें सारखे भडभड बोलत सुटत त्याना शका विचारणारेच अगोदर घोडे असत. शका विचारणाराच्या तोंडाकडेसुद्धा ते सहसा पहात नसत. शेदीदशें मुलातून कोठूनहि का शका येईना, त्याचें उत्तर वर न पाहताच दिलें जायचें. शकेगोर फारच सपाटीला बसणारा दिसला, तर एकदा मान वर करून पाहून घ्यायचें व फिरून पूर्ववत् सुरू ! हिंदुधर्मशास्त्रावरील त्याच्या व्याख्यानाच्या वेळीं एकदा दोनहि डोळ्यांनीं आघळे पण फार बुद्धिवान् असें कै. भार वकील वर्गांत येऊन बसलेले मीं पाहिले आहे.

(५) आनकाल राजकीय कैदी तुरुंगातून सुटून येताच त्याच्या मिरवणुकी काढण्यांत येतात व मोठा सन्मान करण्यांत येतो हें ठीकच आहे. राष्ट्रकरिता स्वार्यत्यागपूर्वक आत्महेश भोगण्याची तयारी ज्यांनीं प्रत्यक्ष सोदाहरण प्रत्ययास आणून दिली, त्यांचा मान करण्यांत अस्वाभाविक असें माझ्या मते काहींच नाहीं. पण लोकांच्या ह्या वरपागी उत्साहाच्या व मिरवणुकीच्या विरुद्ध लोकमान्य किती होते, हें ता. २४-१०-८२ च्या केसरीतील सालील उतान्यावरूनहि दिसणार आहे —

“ रा. टिळक व रा. आगरकर हे तुरुंगातून आल्यावर त्यास वाजत गाजत सन्मानानें आणावें, अशी “दीनप्रधु” कते यांनीं सूचना केली आहे. ह्यासबधानें रा. टिळक व रा. आगरकर हे आम्हास असे कळवितात कीं, “ ही गोष्ट त्यास त्रिलकूल सम्मत नाहीं, कारण त्याच्या हातून हा सन्मान मिळण्याजोग काहीं महत्कृत्य अद्यापि घडून आलें नाहीं. लोकांनीं आपली मान देण्याची इच्छा दर्शविली, एवढेंच त्यास पुरें आहे, प्रत्यक्ष मिरविण्याची काहीं जरूरी नाहीं ” फार लागवर नजर पोंचवून लोकमान्यांनीं १८८० सालीं जी राजकीय चळवळीची दिशा व जे घोरण आणलें, तें त्यांनीं मरेपर्यंत कायम ठेवलें हें “केसरी”च्या जुन्या फाइली चाळत्या असता कोणालाहि सहज कळून येणार आहे.

महादेव गोविंद अभ्यंकर

[रामायण व महाभारत ग्रंथाभ्यासी, लोकमान्याचे एक स्नेही, पुणे.]

(१) लो० टिळकाची धारणाशक्ति दाडगी होती त्यांनीं एकादें पुस्तक वाचलें म्हणजे पुढें कित्येक वर्षांनीं त्यावर त्यातील अवतरणें ते सहज देऊ शकत. मि आपल्याच्या सस्कृत कोशातील निम्मे श्लोक मला पाठ आहेत असें ते म्हणत. त्याच्या तीक्ष्ण बुद्धीची मी एकच गोष्ट देतो. पंडित गदूलालजी मोठे शीघ्रकवि

होते हे १८७६ साली डेफन कॉलेजात आले असता विद्यार्थ्यांनी एकत्र जमून त्यास कोणती समस्या घालवी याचा विचार केला व “ओतुना भक्षित शिव” (मानरानें शकराला खाह्ण) हा चरण तयार केला पडिताचे कविता करण्याचे इतर चमत्कार पाहिल्यावर त्यास घरील समस्यापूरण करण्यास सांगितली व त्यांनी तात्रडतोर खालील श्लोक रचला—

“नवनीतमय लिंग पूजार्थ केनचित् वृत्तम् ।

हन्त तस्य प्रमादेन ओतुना भक्षित शिव ॥”

या गाष्टीस चाळीस वर्षे झाल्यावर पडित गडूलालाविषयी बोलणें निघालें असता लोकमान्याना हा श्लोक म्हणून दाखविला

(२) सकट आलें असता मन शांत राहणें, व युद्धाचा प्रसंग येणार हें पाह ताच आनंद होणें अशा धैर्याच्या दोन वाजू आहेत लो० टिळकाची धैर्याविषयी प्रत्येकानें स्तुति केली आहे त्याची दोन उदाहरणें मी दितों एकदा टिळक म्हणाले, ‘ १८९७ साली मी दाजीसाहेब सरे याचे वगल्यावर उतरलों असता रात्री ९-३० वाजता एक युरोपियन पो० सुपरिंटेंडंट आला व बाहेर बोलावून घेऊन १२४ कलमाखालचें वारट त्यानें मला दाखविलें मी त्यास पाच मिनिटें थायग्यास सांगून आत गेलों व दाजीसाहेबाबरोबर त्या कलमासवधी चर्चा केली त्यांनीं प्रे० मॅनिस्ट्रेटचे वगल्यावर जाऊन जामीनाचा अर्ज करावा व त्याचा निकाल काय होतो तो मला तुरुंगात कळवावा अस ठरवून मी दहाचे सुमारास पोलिसाबरोबर तुरुंगात गेलों जामीनाच्या अर्जाचा काय निकाल होतो, याची कोणाह आरोपीस विचरना लागली असती व त्यास झोंप आली नसती १०॥ वाजता तुरुंगात गेल्याबरोबर अथरणावर निजलों व लगच मला गाढ झोंप आगली ११-३० वाजता दाजासाहेब आले, त्याबळीं मी घोरत होतो व त्यांनीं दोन हाका मारल्यावर मी जागा झालों ” सकटकालात इतक मन शांत ठेवणारा पुरुष खराखरच विरळा

(३) प्लगवर रामराण औपधाच्या मोठमोठ्या जाहिराता इम्रजी व मराठी वर्तमानपत्रातून १८९९ साली फार घेत असत व त्या लड मपक्याची वर्णनें वाचून पुष्कळ लोक फसत व तीं औपधें विकत घेत या सरकारनें वार्हो आळा घालावा म्हणून “ टार्हम्स ऑफ इंडिया ” मध्ये “ द नॉस्ट्रम्स ” या मयळ्या खालीं मी एक पत्र प्रसिद्ध केलें होतें, त या जाहिराती दणारास फार झोंविलें त्या पैकीं एकान मला सॉलिसिटरमार्फत नोटिस दिली की, “तुमचे पत्रातीठ मजकूरानें आमचे आगलाची नेथबू व नुकसान झालें आहे, तुम्ही माफी मागून आपला लग्न परत न घ्याल तर तुमच्यावर फौजदारीय दिवाणी फिर्यादा करण्यात येतल ” ही नोटीस मिळताच मी प्रसिद्ध झालेल्या जाहिराती, माझे पत्र व ती नोटीस घेऊन लो० टिळकाकडे गेलों, व पुढें काय करू असा सहा विचारला. कागद

पत्र वाचून ते हसले व म्हणाले, “ म गो. ! या नोटिशीचें उत्तर असें या कीं, माझे लिहिणें अगदीं बरोबर आहे. तुमची जाहिरात लबाडीची आहे. तुम्हास काय वाटेल त करा. यामुळ तुमचेवर खटला होऊन मॅजिस्ट्रेट कदाचित् दोषी ठरवील, परंतु तुम्ही हायकोर्टांत सुटाल. माझ्यावर हा प्रसंग आला असता तर मीहि असेंच केलें असतें.” लोकमान्याचें धैर्य माझे अर्गी नसल्यामुळें मी कमी धोक्याचा मार्ग स्वीकारला व नर्दीवानें मजवर माफी मागण्याचा अगर फिर्यादीचा प्रसंग आला नाही

(४) प्रिन्ही कौन्सिलनें जगन्नाथमहाराजाचें दत्तविधान शाबीत धरल्यावर काहीं दिवसांनीं ते एकट असता मी प्रश्न केला कीं, हा खटला तुमचेसारखा झाला, याचा तुम्हास आनंद झाला कीं नाही, व ता बुडाला असता तर तुम्हास दुःख झालें असतें का ? त म्हणाले, “खटला बुडाला असता तर मला दुःख झालें नसतें परंतु तो मी जिंकला हे ऐकताच चित्तांत आनंदाची ऊर्मि उठली, ती न उठण्याइतका मी स्थितप्रज्ञ अद्यापि झालेलों नाही !”

(५) लो० टिळकाचा दैवावर व पूर्वकर्मावर थोडासा भरवसा होता ते एकदा म्हणाले, “मी तीन वेळा तुरुंगात गेलों, परंतु आभेपाईं लेख माझ्या खेद्दानीं लिहिले होते, व ज्याबद्दल स्तुति झाली ते लेख माझे हातचे होते १८९७ सालीं शिवाजीचे उद्धार ही कविता तीन आठवडे कपोल होऊन जागा नसल्यामुळें छापण्याची राहिली होती व मानूचे व्याख्यानाच्या नोटा व ती एकाच अकांत छापली गेली या दोहोंमध्ये राणीसरकारचा जयजयकार हा माझा लेख प्रसिद्ध झाला हाता पूर्वतमार्जित कर्मानें या जन्मीं माझ्या खेद्दानीं लिहिल्या लेखाबद्दल शिक्षा भोगून मला प्रायश्चित्त भोगाव लागल. एका दृष्टीन पाहिलें असता १९०८ सालीं मला शिक्षा देण्यांत ईश्वराचा चांगला हेतु असावा जेक्सनसाहेबाचे खुनाचे वेळीं मी माकळा असतों तर कटाचा प्रवर्तक म्हणून सरकारनें मजवर खटला केला असता व कदाचित् दोषी ठरला असतां तसेंच माझी सहा वर्षांची शिक्षा १९१४ सालीं महायुद्ध मुरू होण्यापूर्वीं सपली म्हणून रें, युद्धाचे सुरवातीनंतर जर ती सपती तर कोणती तरी सबब लावून सरकारनें मला युद्ध सन्नेपर्यंत तुरुंगात ठेविलें असतें ”

(६) “ मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोप्यवत् ।

आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पश्यति ॥ ”

या महाभारतातील श्लोकांत वर्णन केल्याप्रमाणें लोकमान्य टिळक होते माझी त्याची ३५ वर्षांची ओढण. मी पुष्कळ दिवस घरच्या माणसाप्रमाणें त्याच्याशीं वागलों, त्यामुळें त्याचें वर्तन पाहण्याचे मला कितीतरी प्रसंग आले त्यांनीं काम हा बलवत्तर रिपु अगदीं जिंकला होता. त्यामुळें परस्त्रीविषयीं सभपण अगर यष्टेचा एकहि शब्द त्याचे भाषणांत येत नसे. उलट इंगाररसप्रधान नाटकाचा व

गाण्याचा त्यास कटाळा असे कारण तो महावैराग्यवत पुरुष असे याचें एकच उदाहरण देतो श्रीमद्भगवद्गीतेच्या अकराव्या अध्यायात 'पितेव पुत्रस्य सखेव सख्यु प्रिय प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥' असा एक श्लोक आहे श्रीकृष्णाचें विश्वरूप पाहून एवढ्या महात्म्यार्शी आपण सलगी केली याचें अर्जुनास चाईट वाटलें व त्यान भगवताजवळ वरील शब्दानें क्षमा मागितली यातील जेवढ्या दृष्टात रंगेल पुरुषास फार आनंद देणारा आहे परंतु गीतसारख्या अध्यात्मिक ज्ञानाचे ग्रंथास शृंगाराचा विटाळमुद्रा उपयोगी नाहीं म्हणून लोकमान्यानीं त्याचा अर्थ गीता रहस्यात बदलला आहे

(७) लो. टिळकाना परद्रव्य मिळविण्याचे पुष्कळ प्रसंग आले होते व त्यानीं मनात आणलें असतें तर ताईमहाराजाचे तनान चालून त्यानीं आपलें जन्माचें दारिद्र्य फेडून घेतल अमर्तें परंतु परद्रव्य म्हणजे माती हा त्याचा पहिल्यापुसून बाणा आपल्या श्रमाचा मोयदला म्हणून देतील ते पैसा घेत नसत याचें एकच उदाहरण देतो कायद्याचा सल्ला फुकट देण्याचें त्याचें प्रत सर्व लोकांस ठाऊक होतें एकदा कोणा एका गोसाव्याच सरकारी तिजोरीतून येणारे दरसालचे ५०० रुपये काही कारणानें जप्त झाले होते त्या गोसाव्यानें लोकमान्याकडून अर्ज लिहून मुम्बईसरकारकडे पाठविला व त्याचा दोन वर्षांनीं अनुमूल निकाल होऊन वीस वर्षांचे सर्व रुपये त्या गोसाव्यास मिळाले त्यानंतर ५०० रुपये घेऊन तो गोसावी लोकमान्याकडे आला व आपले हातास यश आलें, आपले श्रमाबद्दल फुलाची पाकळी म्हणून एक वर्षाचें उत्पन्न रुपये पाचशें मी आपले घरणें अर्पण करतो त्याचा वृषेन स्वीकार व्हावा, असा त्यानें इष्ट धरला लोकमाय त्यास म्हणाले 'मी तुला अर्ज लिहून दिला, ही गष्ट देखील माझे लक्षात नाहीं तुझ्या नशिबानें मिळालेल्या पैशात मी भागीदार होऊ इच्छित नाहीं तुला अर्ज लिहून दणें एवढें माझें कर्तव्य होत तें मा केलें त्याचा मोयदला कसला ?' हें ऐकून ता गोसावी या निरिच्छ 'राष्ट्रीय गोसाव्यास' नमन करून आश्चर्यचकित होऊन चालता झाला !

त्यास प्रोत्साहन देण्याचा हा त्याचा गुण आता कोठोहि पाहावयास मिळत नाही.

(९) लो० बाळ गगाधर टिळक हे परमेश्वराची विभूति होते असे म्हणण्यास मला तिळमात्र शका वाटत नाही. रायगडास एका शिवाजीच्या उत्सवाचे वेळीं लोकार्णी डोकी ठेवल्यामुळे सुजलेले त्याचे पाय प्रत्यक्ष मी पाहिले आहेत व इतर ठिकाणीहि लोकार्णी पाहिले असतील या पाद सेवनात पाश्चात्य विद्याविभूषित मंडळीहि रगड असत, पण कोणास न दुखाविता पायावर मस्तक ठवणारास दूर करता करता त्याचे हातहि सुजून एकसारखे दुसत असल्याचेहि त्या वेळीं मी ऐकले आहे.

म. वा. मोरे

[लोकमान्य टिळकाचे एक चहाते]

इसवी सन १९१६ च्या मे महिन्याच्या सुटीत आम्ही समवेरक असे चार-पाच सहाध्यायी सिद्दगड पाहावयास गेलो त्या वेळीं लोकमान्याचे वीरत्वही तेथेच होतें व आम्ही गेल्यानंतर एगेच दुसऱ्या दिवशी ते नेळगावला जाण्यासाठी म्हणून खाना हाले. ही वेळ म्हणजे लोकमान्य सुटून आल्यावर कॉंग्रेससंबंधी ते कोणतें घोरण स्वीकारतात या प्रसंगाची होय सिद्दगडास गेल्यानंतर तेथे काय अनुभव आला हें थोडक्यात सागतो

दुपारी जेवण झाल्यावर आम्ही सर्वजण त्याचेकड निघालो त्या वेळीं तेहि जेवण करून व्हराड्यावर शतपावली करीत होते अगात फक्त पातळ सदरा होता आम्ही जाताच ते व आम्ही मिळून खोलीत गेला खोली खूबच शाबुलेली होती. एका बाजूला एक पलंग व वर पातळ गादी व दोन उशा एवढें सामान होतें. त्या जवळच एक टेबल व खुर्ची, व टेबलाच्या दुसऱ्या बाजूस एक आरामखुर्ची असून नजीकच एक बॉट येणाऱ्या मंडळीस बसण्याकरिता ठेवलेली होती. टेबलावर विरोलकृत "Indian Unrest" हें पुस्तक उघडें असून त्यामध्ये तावडी निळी पेसिल होती शिवाय गीतारहस्याचें हिंदी भाषांतर व इतर तीनचार पुस्तके पडलेली होती खोलीत गेल्यावर लोकमान्य आरामखुर्चीवर बसले व आम्ही समोर बॉटवर बसलो त्याच्याशी बोलण्याची सर्वांची उत्सुकता होतीच. त्यांनीं आमची काय शिक्ता वगैरे चौकशी केली व नंतर पुढीलप्रमाणें समापण हालें —

प्रश्न—पुण्यामध्ये गीतारहस्याच्या खडनार्य शास्त्री मंडळीचे खारीनें प्रयत्न सुरु आहेत.

हो ...आ...१९—

लोकमान्य—तुमची काही प्रोफेसर मडळीहि त्यात आहेत. चालवयाचेच. आज इतकी वर्षे हाडीमार्सी खिळलेल्या कल्पना इतक्या लवकर जाणू शक्य नाही. एवढ्यानेच काय शालें ? आमच्या पुस्तकाची हिंदी, तामीळ वगैरे इतर भाषातून भाषांतरं झाली म्हणजे दूरच्या शास्त्री लोकांचा आम्हाला तीव्र विरोध होईल, पण २०-२५ वर्षांनी आमचें म्हणणें लोकांस पटल यात शका नाही

प्रश्न—हा ग्रंथ इंग्रजीत अगोदर लिहिला असता तर क... ..

लोकमान्य—नाही, हा ग्रंथ मुख्यतः आमच्या लोकाकरिता लिहिला आहे. तेव्हा सर्व हिंदुस्थानभर त्याचा प्रसार झाला म्हणजे पुढें इंग्रजी भाषांतर करिता येईल

प्रश्न—आपण तुरुंगात असताना गणित, जर्मन भाषा, पाली, धर्मशास्त्राच्या अग्रास केला असून गीतारहस्याखेरीज आपली काही ग्रंथ लिहिणार अस ऐकतो.

उत्तर—होय लिहिण्यासारखें पुष्कळ आहे. पण कोणत्याही विषयाचा अग्रास करून त्यावर ग्रंथ लिहिणें ह्या गोष्टीला पुरसत पाहिजे. तुमच्या प्रोफेसर मडळीची ही कामे आहेत. त्यांना ह्या गोष्टीकडे लक्ष देण्यास वेळ असतो. माझ्यासारख्या Public Life मध्ये पडणाऱ्या माणसास तसा वेळ मिळणें शक्य नाही (टेबलावर पडलेल्या गीतारहस्याकडे बोट दाखवून) हा ग्रंथ लिहिण्यास जशी पुरसत सापडली तशीच पुन्हा पुरसत सापडल्यास (इसत) असली कामे करता येतील.

लोकमान्याशी बोलत असता त्याच्या जवळच्या ग्रंथसभाराची माहिती असावी, निदान सिंहगडावर ते कोणत्या विषयाचें चिंतन करीत आहेत याचा बोध व्हावा, असें आमच्यापैकी प्रत्येकाच्या मनात होतें. परंतु आमच्या टेहेळणीत एका पुस्तकाचें शान आम्हास होईना, म्हणून लोकमान्याच्या अत्यंत प्रेमळ वर्तनामुळे त्यांना त्यासर्घी जराशा सलगीचा लडिवाळ प्रश्न विचारण्याचें साहस आमच्यातल्या एका विद्यार्थ्यानें केले. लोकमान्याशी या चौकस प्रश्नावर विरजण घातलें नाही. त्यांनी 'आम्ही स्वराज्य मागतो म्हणजे काय करतो' या सवधाचें तें पुस्तक आहे असें सांगितलें. हिंदी राज्यकारभाराच्या नियमाचें तें सरकारी पुस्तक होतें. स्वराज्यासाठी त्यात ज्या फेरफाराची आवश्यकता होती, त्याच्या निदर्शनाच्या निरनिराळ्या भागावर खुणा होत्या.

बळपतराव म्हणाले, “ आमची मातु श्री तपस्विनी होती. पुत्रप्राप्तीस्तव तिने वर्ष दीड वर्ष सूर्याराधनेचे सडतर तप केले होते. तिने प्रेमान जे नाव ठेवले व जे सर्वानी प्रचारात आणले त्याची योग्यता शास्त्रप्रेमापेक्षा कमी नसल्यामुळे तेंच मी उपयोगात आणू लागलों. ”

(२) ज्याला एकदा आपले म्हटले तो जन्माचा आपलाच झाला असे समजून ते त्याच्याशी वागत असत. मग ती एकादी व्यक्ति असो अथवा सस्था असो. त्या व्यक्तीचे अथवा सस्थेचे व आपले सघट्टण असो वा नसो, मतभेदामुळे कायमचे मिनसो अथवा न मिनसो ऐनवेळेला याचा आपलेपणा पुढे यावयाचाच असे काही प्रसंग माझे लक्षात आहेत. त्यातील एक प्रसंग आगरकरांच्या मृत्यूसंग्रहाचा होय याच्या हातून काही मृत्युलेख लिहिले गेले पण ते लिहविताना हृदय दाहून आल्यामुळे दुःगाचे मुसकारे टाकीत, इकडे तिकडे फिरत, डोळ्यातील अश्रु पुशीत, जर कोणाचे मृत्युलेख लिहिले असतील तर ते आगरकर व रानडे याचे होत पाहिल्या प्रसंगाचे वेळी मी समक्ष होतो दुसऱ्याचे वेळी नव्हतो, म्हणून दुसऱ्याविषयी मला एकवापेक्षा जास्त काही सांगता येत नाही. या वेळी लोकमान्य म्हणाले, आगरकर आणि मी किती जरी मादलों, वाक्प्रहार करण्याकरिता आम्ही आपल्या तऱ्हेण शस्त्रास्त्रांनी वेवढे जरी प्रहार केले असले तरी आगरकरासारखा योद्धा आगरकरच ! लगडा पाय रणागणावरून कसा नाच वावा ही प्रिया आगरकरासारखी दुसऱ्यास साधावयाची नाही

(३) कॉलेजातील आगरकराची जागा रिकामी झाली होती, ती भरून काढण्यासारखा त्याच्या जोडीचा व तोडीचा टिळकाखरीज दुसरा कोणी नाही असे वाटणाऱ्यांपैकी एक गृहस्थ लोकमान्याकडे आले. त्या गृहस्थानी आगरकराचे जागेवर आपण याल काय ? असा हसत हसत प्रश्न केला तेव्हा टिळक म्हणाले, “ कॉलेज आमचे आहे. त्यास कमीपणा येत असल्यास सर्वानी आपले मतभेद बाजूस सारून सस्था चालवणे हे सर्वांचे कर्तव्य आहे तशी जरूरच असल्यास ती भागविण्यापुरता मी येईन. ” लोकमान्याच्या या उत्तरान त्याचे समाधान झाले व ते म्हणाले, “ आपले मनाचा योरपणा आणि सस्थेबद्दलचा आपला अभिमान पाहून आनंद झाला, तो व्यक्त केल्यावाचून राहवत नाही. ”

(४) कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानी न्यू स्कूल काढण्याचे ठरविले तेव्हा नामजोशी यास आपले मदतीस घेतल नामजोशी हे अवघे मॅट्रिक झालेले होते. तथापि इंग्रजी व मराठी भाषा चांगली लिहीत व वाचत, वक्तृत्वाचे अगही चांगले होते. घाडस, कल्पना, निर्भय, प्रसर्गी “ आपडी थपडी ” करण्यास मार्ग न घेणारे, लॉर्ड रे सारख्या गव्हर्नरास बगलेंत मारून आपले काम करून घेणारे. सूक्तासूक्ताची पर्वा न करता कामाशी गाठ घालणारे, नामजोशी यासारखे अद्याप कोणी आढळले नाहीत. इतके असताहि नामजोशी यास ‘आपला’ म्हणण्यास

घुण्यात लोकमान्यापेरीज दुसरा कोणी तयार नव्हता याचें कारण सामाजिक वर्तणुकीतील त्याचा पगपणा होय. लोकमान्याचें रक्षराष्ट्रहिताकडे असे, राष्ट्रहिताचे कार्मी जो त्यास मदत करितो तो त्याचा सखा बनण्यास नड नसे कै नामजोशी याची लोकमान्यास अहिर्निशी मदत असल्यामुळे ते त्याच्या इतर दुर्गुणाकडे दुर्लक्ष करित इतकेंच नाही, तर इंडस्ट्रियल कॉन्फरससारखीं जाणमेची, दगदगीचीं आणि सर्चाचीं कामें लोकमान्यानीं नामजोशी याजवर पूर्णपणें सोंपविली व त्यानीं त्याचें चीज करून दाखावलें तरी नामजोशाच्या सगतीत टिळक गुतल्यामुळे त्याचें वजन हलकें झालें अस म्हणणारे बरेच प्रतिष्ठित त्या वेळीं होते इतकेंच नाही, तर नामजोशी याची सगत टिळकानीं सोडावी म्हणून कित्तेकांनी प्रयत्नहि केला होता. त्यास 'सर्व गुणानीं पूर्ण असा कोणी नाही लोकाच्या दृष्टीन नामजोशी कसही असले तरी राष्ट्रीय कामात त्याचा उपयोग लब्धप्रतिष्ठितापेक्षा पुष्कळ अधिक होतो, म्हणून त्यास दूर करणें अथवा त्याचा अन्धर करणें कदापि धडाबयाचें नाही' असें चौर उत्तर देऊन त्यानीं परत लवलें आहे नामजोशाचा व लोकमान्याचा हा आपलेपणा नामजोशी याच्या हयातीपुरताच नव्हता तर त्याचे पश्चात् त्याचे कुटुम्बपोषणातहि तो आपलेपणा लोकमान्यानीं

प्रमुख वीरस ह्तर मेळेवाल्यापेक्षा अधिक बधीस दिलें । लोकमान्याच्य। या वृत्ती-
मुळें बहुतेक वीर सर्द झाले. तेव्हा लोकमान्य म्हणाले, “ तुमच्या अर्गी आता
सचरलली वीरश्री पाहून समाधान वाटलें. हीच तुमची वीरश्री परवशतेच्या
नार्दी न लागता स्वतंत्र घरात आण राष्ट्रकार्यांत गुतून राहिल, तर देशाचे
कल्याणास फार काळ लागणार नाहीं, अशी माझी खात्री आहे परंतु
तुमच्या या वीरश्रींत शोध आणि सारासारविचार याचा पुष्कळच अभाव
असल्यामुळें हिला दुबळेपणा आलेला आहे, हें आण लक्षात घेतल्याचें दिसत
नाहीं ज्या आपल्यातील थोरातील थोर पुढान्यानें स्वदेशीचें निशाण लाद्यावर
घेतलें, व त्या निशाणाचे छायेत आपल्या गर्भरि बाणनिं सर्वास ओढून घेतलें,
तो वज्रपणानें, इलमर्जीपणानें, अथवा जाणूनसवरून आपले थोर अधिनारास
कलक लावून घेईल काय ? या प्रश्नाचे हाकारार्थी उत्तर कोणी देईल असें मला
वाटत नाहीं यदाचिदाचित् आपल्यातील एखाद्या वीरानें होय म्हटलें तर त्यास
मी असें विचारीन वीं, जरी तुम्ही म्हणता हें खरें असलें तरी एका गाणीकरिता
तुम्ही आपलेपणाचें थोर निशाण शहूच्या गोटात फकून देण्यास तयार व्हाल
काय ? या प्रश्नाचें योग्य उत्तर आपापसात ठरवून उद्या दोन प्रहरीं मला कळवा ”
अशा आशयाचे भाषणात आपलेपणावर त्यानीं किती जोर दिला आहे, हें सहज
लक्षात येईल.

(६) टिळकचरित्र लिहिण्याचे उद्देशानें मी त्याचे घरीं राहिलों असता त्याचे
चुलते गाविंदरान काका यानीं सांगितलेल्या पुढील दानतीन गोष्टी देत आहे —

बळवत हा सन १८६९ मध्ये पुणे येथें हायस्कूलात शिकत होता त्या वेळीं
एकदा शास्त्रीबोवानीं 'नैषधा'तील काही श्लोकाचें भाषांतर मुलास सांगितलें, पण
बळवतानें तें लिहून घेतलें नाहीं साहजिकच आपलें भाषांतर हा मुलास लिहून
घेत नाहीं, म्हणून शास्त्रीबोवा रागावले तेव्हा ' स्वतः भाषांतर करण्यानें
जितका फायदा होतो तितका दुसऱ्याचें पाठ घेव्याने होत नाहीं । ” असा सरळ
जबाब त्यानीं दिला

(७) बळवताच्या वयाच्या १२ व्या वर्षी पुण्याच्या सिटीस्कूलात मराठीच्या
तासाचा मास्तर मराठींत शुद्धलेखन सांगत असता पाच ओळींत 'सत' हा शब्द
तीन वेळा आला ह्या बुद्धिमान् मुलानें एकदा 'सत' दुसऱ्या खेपेस 'सन्त' व
तिसऱ्या खेपेस 'सत्त' अशा तीन प्रकारानीं तो शब्द लिहिला शिक्षकानें
पहिला बरोबर धरून बाकीचे दोन चुकीचे धरले बळवतानें तक्रार केली तया
फार माजला तेव्हा तया हेडमास्तरपर्यंत जाऊन हेडमास्तरानीं बळवतासारखा
निकाल दिला सिद्धि मिळेपावेतो प्रयत्न सोडावयाचा नाहीं हा जन्मस्वभावच

(८) बळवत हायस्कूलमध्ये शिकत असता त्याचे संस्कृत व गणित हे दोन
विषय अत्युत्तम हाते. मुलाना बहुधा हेच विषय जड जातात तेव्हा मुलें नेहमी

आपल्या शका याला विचारीत, व यामुळे वर्गामध्ये याचे भौवता नेहमी मुलाचा गराडा असावयाचा पहिल्यापासून यास मुलास शिकवावयाची फार हीस एकदा कोणी काही खोडी केली पत्ता लागेना सबब हेडमास्तर जेकब हे फार रागावले व त्यांनी प्रत्येक मुलास दोन दोन छड्या मारावयाचा ठराव कला त्याप्रमाणे पहिल्या मुलापासून त्यांनी छड्या मारण्यास सुरुवात केली मुलास छड्या घेऊ नका असे वळवताने पुष्कळ सांगितले, परंतु मुलाना छड्या घेतल्या याच्यावर ज्या वेळेस पाळी आली त्या वेळी याने सुरतेस दाखविलेले काठिण्य जकर साहेगास दाखविले साहब फार सतापले व वळवतास बगानाहेर जाण्यास नजाविले आश्चर्याची गोष्ट ही की, सर्व मुले त्याच्या उरोवर वाहर पडली

(९) बीजगणितातील गूढ प्रश्न वळवतरावांनी दानतानदा साडविलेले पाहून ह्यार्नथ्वेट हे हा सारा आपल्या शिक्षणाचा परिणाम आहे अस समजू लागले पण सत्त्वनिष्ठ व निर्भीड अशा वळवतरावास हे कसचे मानवते? त्यांनी एकदा वर्गात “मी केरापत छड्याचा शिष्य आहे, असे ठासून सांगितले ” तेव्हापासून ह्यार्नथ्वेट साहेगाचे मन टिळकाविषयी कळुपित झाले पुढे वळवतराव एम् ए च्या परीक्षेला एकदा बसल असताना ह्यार्नथ्वेट पराक्षक होते व तेथे त्याचा काही खटका उडून वळवतराव एम् ए चा परीक्षा पास हाऊ शकले नाहीत असे सांगतात टिळकाना जसा केरोपताचा अभिमान वाटे तसे केरोपतहि टिळकास फार प्रिय मानित केरापत आसन्नमरण झाले तेव्हा त्याच्यासमोवार एकदा पाचरातशे विद्यार्थ्यांचा व केरापताच्या काही खेळाचा गराडा पडला हाता केरोपताच्या एका पोत खेळाने विचारल “नाना, तुमच्यामार्ग गणितरत्न पारके झाले आहे, तें जिवत राहील कसे ? ” यावर केरोपत—वळवतराव सर्वांच्या मार्गे कोपण्यात बसल हात—तिकडे थोट करून म्हणाल, ‘ हा पोर काही दिग्विजय लावील त्याचे पाणी निराळ दिसते ”

(१०) कै आगरकराचा व माझा परिचय त फॉलिजमध्ये असल्यावेळीपासून त्याच्या मामामुळे झाला होता लोकमान्यापराबद्द नापण वरण्यास जितके मन खकोचिन हात असे तितके आगरकरावर गप्पागाथी करताना होत नसे एकदा आपणा उभयताची विद्रुता सारणी असता वृत्तीत बदल का दिसतो म्हणून आगरकरास प्रश्न केला असता ते म्हणाले, “त्याच्या खासगी वतनाकडे लक्ष पुरवा म्हणजे आम्हा उभयताच्या वृत्तीतील फरक आपणास कळून येईल ” व आगरकराच्या या म्हणण्याचा अनुभव घेण्याकरिता लोकमान्याचा प्रत्येक क्षण वाया न जाऊ देण्यांत मी दक्ष असे यामुळे घरच्या मडळीपेक्षा माझी खगट अधिक असून बडालकाचा मान मला मिळतो व भिडस्तपणाचा गुण लोकमान्यात आहे त्याचा उपयोग माझेमार्फत करून घतरयास हे सकट टळेल असे वाटून घरच्या मडळींनी या प्रकरणात मला मध्यस्थ बनविले मला तरी याच्या प्रवृत्तीचा आधार

उद्योगास मंडळी लागली व त्यांतील कांहीं मंडळी जड घेंडासह जड खिदानें मुंबईस रवाना झाली. हें समजतांच मात्र रामरावजीस निराशेनें घेरलें. तथापि उद्योगाची सीमा संपेपर्यंत दैवाकडे वळावयाचें नाहीं अशा विचारांत ते होते.

या वेळीं हायकोर्टाचे जजांत कै. माधव गोविंद रानडे हे एक जज होते. यांच्या कानावर सर्व कच्ची हकीकत गेल्यास अन्याय होणार नाहीं अशी लोकांची खात्री होती. ती खरी होती, पण हें काम तशाच मोठ्या गृहस्थाखेरीज व्हावयाचें नाहीं व असा मोठा व परोपकारी गृहस्थ मुंबई इलाख्यांत टिळकांखेरीज दुसरा नाहीं असा लोकांचा समज होता. पण याच लहान, व्यक्ति एक आणि कार्यकर्ते व करविते यांचें सामाजिक व सार्वजनिक सभेच्या कामांत विळ्याभोपळ्या-इतकें सख्य ! तेव्हां हें काम यांस सांगणेंच प्रशस्त नाहीं असें वाटलें. तथापि खडा टाकून पाहाया, लागल्यास लागला, असें वाटून रामरावजींचे एक स्नेही धारवाडाहून निघून पुण्यास आले, लोकमान्यांस भेटले व संक्षेपतः हकीकत सांगितली. लोकमान्यांनीं कांहीं जरूरीचें काम आहे फों काय याची चौकशी करून ते धारवाडाहून आलेल्या स्नेहासह रात्रीच्या गाडीनें मुंबईस आले, माधवरावजीस भेटले, व येण्याचें कारण सांगितलें. तेव्हां माधवरावजी म्हणाले, “जे काम चिटीनें व्हावयाचें त्याकरितां इतके श्रम कशाला घेतलेत ?” लोकमान्य म्हणाले, “आपणां उभयतांच्या संबंधानें समाजांत ज्या चुकीच्या समजुती पसरल्या आहेत त्यांचा निरास करण्याकरितां समक्ष येणें बरें वाटलें.” माधवरावजी हांसले; “अशा हजारों समजुती चुकीच्या आहेत. वकिली घंघानेंच निघतील तेव्हां निघतील.” असें माधवण चालू आहे तों चहा आला व सहांचे कागद घेऊन शिपाईहि आला. चहा घेता घेता कागद चाळीत होते तों त्यांत सनदाहि होत्या. त्यांतील रामरावांची सनद काढून त्या सनदेंत धारवाड डिस्ट्रिक्ट होतें त्याचेच मार्गें “धारवाड आणि ” या अक्षरांचा शोध घालून “ झालें आपलें काम ? ” असें लोकमान्यां-बरोबर व्हालेल्या गृहस्थांस सांगितलें. तो गृहस्थ उठून बाहेर गेला. लोकमान्य सुमारे पंधरा मिनिटें बोलत बसून निघाले. बरोबर आलेला गृहस्थ चौचाकी तयार ठेवून वाट पाहतच होता. उभयतां गाडींत बसून स्टेशनवर येऊन तेथून पुण्यास आले. त्यांच्या गाडीमाड्याचा वगैरे खर्च द्यावा, अशा इच्छेनें रामरावाचा मित्र आडवूं लागला. तें या चाणाक्ष पुरुषाचे लक्षांत तेव्हांच आलें आणि म्हणाले, “मी कां भाडोत्री तांगेवाला अथवा वर्काल आहे म्हणून तुम्ही संकोचवृत्तीनें उभे राहिला ! खुळे कोठले, जा स्नान करा. तुमचे स्नेहास तार करायची असल्यास करा आणि रात्रीचे गाडीनें जा ! ”

(१२) स्वदेशीची लाट वेगाल्यांतून इकडील स्तंभित झालेल्या लाटेंत मिसळून लोकमान्यांच्या पाठिन्यानें ती जोरांत आली. टोप्यांचा होम तरुण विद्यार्थ्यांनीं करून फार दिवस झाले नाहींत तोंच परदेशी साखरेवर बहिष्कार घालविणारांच्या

व टोप्या जाळिणाराच्या घरीच परदेशी साखर घेऊन त्या सटवीने स्वदेशी साखरेस वाटविले ! या भ्रष्टाकाराने भिक्षुकाच्या जिह्वा लवल्या, टीकाकारांनी अस्तन्या मार्गे सारून कागद टाक सजविले, कवींची कवित्वशक्ति तप्त झाली, तरुण विद्यार्थ्यांचा धिंगाणा सुरू झाला, छापखानेवाल्यांना एक नवे काम आले, मेळेवाल्यांच्या टिपण्या आणि घुगरू लावलेल्या काळ्या खणखण वाजूं लागल्या. अर्थात्च ह्या हल्ल्याची वातमी लोकमान्याभ्यंत आली. इकडे हा प्रकार चालला आहे तो काही तरुण विद्यार्थी हातात कविताचो मुफें घेऊन लोकमान्याकडे आले, त्यांनी तो त्यास दाखविला. लोकमान्यांनी मुलास बसवून आपणच त्या कविता वाचल्या. कवित्वाच्या रचनेची तारीफ केली आणि मुलास म्हणाले, "शहाण्यास मार शब्दाचा आणि मूर्खास मार टोणप्याचा" ही म्हण तुम्हाला पाठ झाली आहेना ? मुलाना "हाय" असं उत्तर देताच लोकमान्य म्हणाले, "शहाण्यास जो मार बसावयाचा तो त्याचे कृतीपेक्षा जास्त बसला आहे; झाले तर तुमचें काम. शत्रु चीत झाल्यानंतर त्यावर हत्यार घरणें हें मूर्खाचें काम आहे, अस मी म्हणेन" ह्याली मुलाची समजूत. टाकल्या कविता तेथेच आणि गेली आपल्या उद्योगाला !

(१३) एका सोभवारी लोकमान्य आपले "केसरीचे" कामास सुरुवात करणार तो एक भटजी आले. त्यास पाहताच बसावयास सांगून म्हणाल, "आपण कोंकणचे भटजी देशावर आलेले दिसता. आपण ब्राह्मण लोकांनी, त्यातून कोंकणच्या लोकांनी, देशावर हिंडून लोकास घास द्यावा व आपली मानहानि करून घ्यावी यापेक्षा एकादा उद्योग करून कुटुंबानर्वाह करावा हे चांगले नाही का ?" अनंतभट म्हणाले, "उद्योग करू, पण त्याचा भाडवल कोण देणार ?" यावर लोकमान्य म्हणाले, "आपणाला परमेश्वरान शरीरसपत्ति दिली आहे, बुद्धि दिली आहे, पोटासाठी देशोदेश हिंढत आहात यावरून जबरदस्तीने का होईना पण उद्योगशक्ति दिली आहे, हें भाडवल नव्हे काय ? आता मला अधिक वेळ नाही, आपण आज येथेच भोजन करा आणि परमेश्वरान आपणास जें भाडवल दिलें आहे तेवढ्यावरच काही उद्योग करता येईल किंवा नाही हें शहरात हिंडून पहा. उद्या सकाळी मला भेटा म्हणजे काय त सागेन" इतक सांगून लोकमान्य आपले उद्योगास लागले व अनंतभटजी बाहेर गेले.

लोकमान्यांनी सांगितल्याप्रमाणें त्या दिवशीचा पत्तिलाभ घेऊन अनंतभटजी जे गडप झाले ते पुढें चारसहा महिन्यांना म्हणजे दुर्गाताईच्या लग्नात उगवले ! मध्यतरी अशाच एका घाटोत्री पायथ्यावरून अनंतभटजीचें स्मरण झाले, तेव्हा मी म्हणालों, "आता ते कशाला देतात आणि भेटतात तरी कशाला ?" तेव्हा लोकमान्य म्हणाले, "अनंतभटजी वांकणस्थ आहेत, त्यातून त्याच्या मुद्रेवरून

ते रें रें करीत भटकणारे नव्हेत असं म्हणता मईल " झालें, ह भाषण इतक्या-
वरच सपलें पुन कोणाला त्याचें स्मरणही झालें नाहीं दुर्गाताईच्या लमाचेपूर्वी
आठदहा दिवस अनंतभटजी येऊन दादास (लोकमान्यास घरची व कारपान्यातील
मडळी दादा म्हणत असत) नमस्कार करून राजूस उभे राहले त्यास
पाहताच " काय भटजी, आपणास विनमाडवली घदा आढळला की नाहीं
अद्याप ? " असा प्रश्न केला भटजी म्हणाले, " विनमाडवली, अल्प माडवली,
माडवळ उभें करून देणारे असे दानतीन घदे आढळले, यंपैकी काहीं
चातुर्मासात कोंकणात घरी राहून करण्यासारखे, काहीं खेडेगावात, घाटावर
राहून करण्यासारखे व काहीं पुण्यासारख्या शहरात राहून करण्यासारखे
आहेत आता दुर्गाताईच्या लमात जो घदा करण्याकरिता मी येणार आहे त्या
घद्यावर आपणाकडून गेल्यापासून पाऊणशें रुपये मिळाले, पैकीं पन्नास घरप्रपचा-
करिता पाठवून पचवीस मुख्य माडवलाकरिता पोष्टात ठविल आहेत हा घदा
समाळून ना रकामा वेळ सांपडतो त्यात कधी शादूर्ची चित्रे कधी तैलगणी
द्रोण पत्रावळी कधी यज्ञोपवीत, कधी नाटक कपण्याच्या जाहिराती अथवा हस्त-
पत्रकाचें काम करतों बाघले कामात पडण्याची इच्छा नसल्यामुळे रिळे जुळण्याचें
काम पाहिलें, पण शिकलें नाहा येथे वडाच्या, पळसाच्या वगैरे अगदीं साध्या
पत्रावळामुद्धा तीन साडतीन रुपये हजार मिळतात आम्ही कोंकणात तैलगणी
पत्रावळीप्रमाणें पत्रावळी तयार केल्यास अगदीं गेला बाजार रुपया शेंकटा विकण्यास
नड नाहीं, व ह काम घरातील नायकामुलेंही करू शकतील आणखी चारपाच
लग्नसगया साधल्या तर स्वतंत्र घदा उभारण्याइतक माडवळ जुळेल असा अदमास
आह " दादानां हें सर्व ऐकलें आणि म्हणाले " खालच्या सोप्यात जे गृहस्थ
लिहित वाचीत वसले असतील त्यांना मी आपणाकडे पाठविलें आहे असं सागा "

दादाच्या सांगण्याप्रमाणे अनंतभटजी येऊन भेटून गेले भोजनाच कळीं
दादानां अनंतभट भेटून गेल्याची हकीकत विचारली, व त्यानीं सांगितल्याप्रमाणें
मी सांगितली तेव्हा ते म्हणाले " त्याचे चहायायस्न मी जें अनुमान केलें होतें
तें चुकलें नाहीं तर ! " अथात् आम्ही गप्प व लों तेव्हा दादा म्हणाले,
" परकीय सत्ता आणि तीहि पण व्यापारी राज " व आमच्या देशाचे राशीस
लागल्यामुळे आमच्यातील चांगलीं माणसं कशीं नष्ट जात आहेत हें तुमचे नजरेस
याचें म्हणून अनंतभटजीस तुझ्याचें पाठविले हेच अनंतभटजी अवघ्या दहापाच
वर्षांत उद्योगाच उदाहरण होतील "

(१४) रा अताजी दामोदर काळे या नावाच्या गृहस्थाचे डोक्यात पैसाफडाची
कल्पना प्रथम आली हें सर्वोच्च माहित आहेच या कल्पनेवरवरच स्वार्थत्यागा
खेरीज आपलें कल्पनेचें कार्य सिद्धीस जाणार नाहीं असं त्याचे मनानें घेतलें
त्याच्या नावावरूनच हे फाटकेटुटके साहेब नाहींत, तेव्हा याच्या कल्पनेचा देव्हारा

कसा माजणार ? अर्थात्च ती वाजू लंगडी पडली दुसरें, हे पदवधिर नाहींत. तिसरें, हे जहागिरदार नाहींत, याचें घर म्हणजे “ चन्द्रमौळी ” आणि सपत्ति म्हणजे “ केळीवर नारळी ” अशा तऱ्हेचें ! असें होतें, तरी उद्योग, चिकाटी आणि नि स्पृहता हीं तीन हत्यारें मोठीं मजबूत होतीं यानीं कुटुंबास कोरात्र भिक्षेची दीक्षा दिल्याप्रमाणें करून आपल्या मताचा प्रसार करीत काहीं पादचारी, काहीं गाडी, काहीं आगगाडी, करीत करीत स्वारी लखनौच्या कॉंग्रेसला आली. जेथें मल्याभल्याची दाद लागण्याची पचाईत तेथें त्यांना कोण विचारणार ? ज्याच्याजवळ ते आपल्या कल्पनेचें आणि कल्पनेतून वाढलेल्या अगड्याचें वाड काढीत, तेथें तेथें त्याची यज्ञाच होत असे व अशक्य ! अशक्य ! अशक्य ! वेडगळ कल्पना इत्यादि प्रकारची हेटाळणी हाई यापैकी ह लेखक तेथे होते व रा रा गणेश लक्ष्मण पागे या नावाचे राष्ट्रीय सभाभक्त तेथें होते. रा पागे हे मोठे नकले, विनोदी गडबडे आणि चपल असल्यामुळ आणि पत्येक राष्ट्रीय सभेस सभेच्या प्रारंभापूर्वी महाराष्ट्रीय लोकांची व्यवस्था करीत असल्यामुळ हे सर्व प्राताच्या परिचयाचे होते यानीं रा काळे याच गणित ऐकल होतें ! रा काळ्याची भोजनाची सोय यानीं करून दिली राष्ट्रीय सभेच्या कामाचे वेळीं काळ्यासारख्या माणसाला पैसे खर्च न करता मडपात प्रवेश हाण अशक्य होतें, तरी रा० पागे यानीं एकाचा बूट, एकाचें स्वच्छ घोतर, एकाची पगडा, एका डलिंगोटचें तिकीट मिळवून स्वारी तयार केली आणि त्याचा यात प्रवेश केला सभेचें काम संपल्या नंतर काळ्यानीं मडपाचे बाहेरील मैदानात आपल्या पुराणास सुरुवात केली, रा० काळे बोलके बरे असून आपला विषय लोकापुढें कसा मांडावा हे निरनिराळ्या ठिकाणचे अनुभवानें शिकले हाते यामुळें जाणारे येणारे लोक थाडा वेळ याचें भाषण ऐस्त आणि अशक्यतेचें अथवा वेडगळपणाचें सर्तिफिकीट देऊन चालते हात !

याच दिवशीं रात्री लोकमान्य बगैरे गृहस्थ भोजनास बसले असता रा० पागे का, दुसर कोणी हें स्मरत नाहीं—विनोदानें रा० काळ्यास म्हणाले, “ गिळन हे आमच्यातील गणिती आहेत यास आपलें गणित सांगा ” इतकें म्हणण्याचा अवकाश ता काळ्यानीं आपल्या कुळकथेपासून सांगण्यास सुरुवात केली ! लोकमान्यास पाह्याळीची फार चिरड असे, ते मध्यच म्हणाले, ‘ कुळकथाचें कारण नाहीं तुमचा मुद्दा काय आहे तो सांगा ’ तेव्हा काळ्यानीं आपलें व्याख्यान आबरून मुद्दा सांगितला टिळकानीं “ कल्पना ठीक आहे, शक्य आहे, पण कार्यास प्रारंभ तुमचेकडून झाला पाहिजे व काहीं दिवस तरी तें काम तुम्हासच करावें लागेल. पतकरत असल्यास पुण्यास मला भेटा म्हणजे योजना करू. ” असे सांगितलें. हा विषय इतकाच येथें सगला अशक्यतेस शक्यतेचें रूप आलें याचा आनंद रा० काळे यास हाणें रास्तच आहे.

रा० काळे हे पुण्यास झाल्यानंतर लोकमान्यांनी या विषयाचा विचार करून आणि काही गृहस्थाचा सहाय घेऊन एक कमेट्री स्थापन केली या कमेट्रीची अंतररचना वगैरे सिद्ध झाल्यानंतर रा० काळे व महाराष्ट्र याचा परिचय "केसरी"चे द्वारे, खासगी पत्राने आणि समक्ष भेटने करून दऊन कामास सुरुवात झाली

के. वी. जोशी

[वेळ्यास येथील नाना फडणविस उत्सव कमिटीचे एक प्रमुख अधिकारी, मुंबई]

(१) लोकमान्य टिळक हे राष्ट्रीय पुरुष होते वेळ्यास येथील श्रीमंत नाना फडणविसाचा उत्सव सन १९०० साली सुरू करण्याविषयी स्फूर्ति व प्रोत्साहन उत्सवाच्या चालकाना लोकमान्यांचे दिले होते, हे कळविण्यास मला अभिमान वाटतो रायगड येथे श्राद्धियाजी उत्सव मोठ्या प्रमाणात झाल्यानंतर त्यांनी आम्हास वेळ्यास येथे श्री० फडणविसाचा उत्सव सुरू करा, असे सन १९०० साली मोठ्या कळकळीने सांगितले, व त्याप्रमाणे उत्सव सुरू होता तोपर्यंत सतत १२ वर्षे उत्सवाच्या कामी लोकमान्यांनी सर्वतोपरी मदत केली

१९०० साली नाना फडणविसाचा काळ होऊन शंभर वर्षे भरत होती त्यासबर्षी शंभरावत्सरिक उत्सव करण्याची कल्पना प्रथम रा० विष्णु मोरेकर गोविलकर यांनी "केसरीत" पत्र लिहून लोकापुढे आणली पुढे लोकमान्यांच्या या उत्सवाचे निमित्तमात्र आमच्याकडे आले १९०० साली नानाचे शतसावसरिक उत्सव वेळ्यास, मुंबई, मेणगली व पुणे (बेलबाग) या चार ठिकाणी शाले लोकमान्याची समिती व सह्यामसलत घेऊन आम्ही वेळ्यासच्या उत्सवाच्या तयारीला लागले आम्ही आपल्याकडून उत्सवसामुग्रीची जुळवाजुळव करू लागले आमच्या समनुतीप्रमाणे व वकूतप्रमाणे आम्ही प्रयत्न करित होतो सार्वजनिक उत्सव कस करावे, त्या प्रसंगी उपक्रमादाखल भाषण कोणत्या घोरणाने करावे,

तसवीर व उद्याच्या भाषणाची लेखी प्रत बरोबर देऊन येथे पाठविले आहे. या जिनसा तुमच्या स्वाधीन केल्यावर ताबडतोब परत येण्याविषयी सांगितले आहे.” आम्हास रा० घोंडोपताची गोष्ट ऐकून सानदविस्मय वाटला उत्सवासाठी नानाची एक तसवीर आम्ही प्रयासपूर्वक मिळविली होती, पण वेळ्यासच्या उत्सवाची आठवण ठेवून लोकमान्यांनी आमची नड भागविली, व उत्सवाच्या यशात भर घातली. हे पाहून लोकनायकाला स्वीकृत कार्याचा उत्साह आणि आस्था किती असावी लागते, याची कल्पना आम्हास आली. लोकमान्य नुसती तोंडी सल्लामसलतच देऊन थांबले नाहीत, त्यांनी आपली उत्सवासंबंधाची कळकळ प्रत्यक्ष साह्य देऊन कृतीत वाढविली, याबद्दल आम्हास राहून राहून घन्यता वाटत होती, आणि अद्यापि वाटत आहे.

(२) १९०४ साली लोकमान्यांनी स्वस्त अध्यक्षस्थान स्वीकारून उत्सव साजरा केला. वेळ्यास, वेळशी, आजले व हर्णे या चार गावाचा त्यांना फार अभिमान असे. लोकमान्यांचा जन्म कोंकणातला व ते कोंकणात आले म्हणून तेथील लोकांचा आनंद गगनात मागेना त्या वेळी लग्नसराई सुरू होती. लोकमान्यासारख्या अभ्यागताचा सन्मान करण्याची हास त्या प्रसर्गा सर्वांसच होती. त्यामुळे पानसुपान्याच्या निमंत्रणाची चोईकडून हाड पडली, तथापि लोकमान्यांनी उत्सवाच्या प्रवर्तकाच्या घरी मुद्दाम असल्यामुळे त्यांच्या परवानगीवाचून पान सुपान्यांना जावयाचे नाही, असा निर्धारच केला होता ज्याच्या घरी आपण पाहुणे आहोत त्याला मोठेपणा देण्याकरिता त्यांच्या ताबेदारीत वागण्याची लोकमान्यांची वृत्ति बोध घेण्यासारखी आहे उत्सवप्रसर्गा त्यांच्या चळवळीचे घोरण आणि कार्य किती व्यापक व द्वेषरून्य स्वरूपाचे होते, याचे उदाहरण आमच्या नजरेस पडले “उत्सव हे लाकजागृतीचे एक साधन म्हणून अमलात आणले जातात. अर्थात् तेथे ब्राह्मण, मुसलमान, कोळी, माळी, कुणबी हा भेदाभेद ठेवून चालणे योग्य आहे,” असे ते म्हणत असत. नानांचा उत्सव देखळात होत असे. “देऊळ हे धार्मिकस्थान, उत्सवाचा व्यापक हेतु तडीस जाण्याला बाधत असेल, तर अगोदर उत्सवाची जागा बदला,” अस त्यांनी आम्हास बजावले. त्यासंबंधी बोलताना ते म्हणाले — “नानांच्या उत्सवाला बाण-कोटचे मुसलमान देखील आले पाहिजेत. जातिभेद उत्सवाच्या आड येता कामा नये.”

या उत्सवाला टिळक आले असता त्यांच्या साधेपणाचा प्रत्यय आला. केळशी गांवी त्यांच्या बहिणीचे सासरे होते. तेथील मडळींना भेटण्याकरिता ते गेले, व परत येण्याच्या दिवशी वेळ्यासकरांनी त्यांच्या स्वागताची फार जमी तयारी ठेवली होती. वेळ्यासच्या शिवेत त्यांचे पाऊल पडल्याबरोबर लोकांनी नानाविध वाद्यांचा गजर करून सोडला. हा प्रकार पाहून टिळकाना राग आला. ते म्हणाले—

“ हौं वायें बंद कराल, तर मी तुमच्या गाथात येतो. मी शकराचार्य अथवा दुसरा कोणी सतमहत नाही. माझ्यासारख्या क्षुद्र मनुष्यजीवाचा गौरव इतका कशाला हवा ? ” लोकमान्याचा आग्रह पाहून लोकांनी वायें थोडा वेळ बंद केलो परंतु ते पुन वाट चालू लागताच पूर्वश्रम सुरू झाला लोकमान्य पदोपदी तक्रार करित होतेच काही वेळ लोकांनी लोकमान्याच्या आग्रहास मान द्यावा, काही वेळ देऊ नये, अशी तहा चालली होती, पण लोकांची ही अधमाति लोकमान्यांना आवडली नाही, एवढे मात्र पास.

उत्सवाच्या कार्यक्रमात सार्वजनिक भोजनाची योजना ठरलेली होती. उत्सव प्रवर्तकाच्या चुकीने लोकमान्यांचे भोजन त्या दिवशी पासगी रीतीने झाले भोजन उरकून ते वामशुद्धीकरिता पिठान्यावर पडले असता ही चूक प्रवर्तकाना उमगली सर्व निर्मात्रित मडळी पानावर बसल्यानंतर त्यांनी लोकमान्यांशिवाय अन्नग्रहण करावयाचे नाही, असा हट्ट दाखविला लोकमान्याकडे प्रवर्तकापैकी एकांना जाऊन भीतभीत विनतीचा शब्द टाकला ते तापडतोप उठले व पत्तित येऊन पसले त्यांच्या प्रस्तुत वर्तनासत्या आश्चर्याचे विवरण मी करावयास नको.

वेळासला होगान्या नाना फडणिसांच्या स्मरणोत्सवात एके दिवशी त्यांच्या तसविरीची मिरवणूक फाटण्याची रीत आहे. ही मिरवणूक भानूच्या घरासमोर आली म्हणजे तेथे थोडा वेळ थांबून पानसुपारीचा लहानसा सभारभ भानूच्या घरी बेली जातो. त्या वेळी तसरीर भानूच्या घराच्या ओठीवर ठेवण्याची बहिवाट आहे ज्या घराण्यात नाना फडणिसांचा जन्म झाला, ते मूळ वेळासचें, ही गोष्ट इतिहासज्ञाना सागावयास नको. या घराण्याच्या ज्येष्ठ शाखेची परंपरा सदरहू उत्सवापर्यंत अखड चाललेली होती त्या वर्षी सदर घराण्यातील अनेकचे औरस वंशज ह्यात होते कै. हरि अप्पाची भानू हेच ते वंशज होते. ते व त्याची सच्छील पत्नी गंगाबाई हे दाम्पत्य जुन्या घरदाज लोकांच्या चालीरीति कशा उदात्त व

घावजनिकरीत्या पडली, तेव्हा टिळकांनीं के. हरि अप्पार्जीचा अपूर्व सन्मान करून मिरवणुकीसाठीं जमलेल्या सर्व लोकांच्या नेत्रातून प्रेमाश्रूचा महापूर वाहाण्यास लाविला. नानाची मिरवणूक रीतसर भानूच्या घरीं आली. टिळकतेथें गेले, आणि मध्येंच एकदम उठून त्यांनीं के. हरि अप्पार्जींना चरणस्पर्शपूर्वक साष्टांग नमस्कार केला. हरि अप्पार्जी व टिळक या दोघानाहि प्रस्तुत प्रेमप्रसंगानें गर्हिवर आला. टिळकाना ऐतिहासिक घराणीं आणि त्यातील सध्याचे वंशज याविषयीं विलक्षण अभिमान वाटत असे, ही गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. परंतु त्याचें प्रत्यंतर या प्रसंगानें वेळ्यासकराच्या नजरेस आलें, तेव्हा तर परस्परांना कडकडून भेटणाऱ्या थोर पुरुषाप्रमाणें त्याचेंहि हृदय हेलावून गेलें. टिळकासारखा अर्वाचीन महात्मा आपला सन्मान करतो हें न रुचून हरि अप्पार्जी त्यांना निवारीत होते व टिळक त्याची थोरवी गाऊन त्याच्याविषयीं सन्मानबुद्धि व्यक्त करीत होते. हा देखावा अद्यापि डोळ्यासमोर दिसत आहे. आणि त्यावेळीं टिळकांनीं उच्चारलेले शब्द अजून कानामध्यं दुमदुमत आहेत. असा सोहळा क्वचितच भांग्रानें पहाण्यास सापडत असावा अशी समजूत आहे. टिळक केवळ हरि अप्पार्जी याची भेट घेऊनच स्वयं राहिले नाहींत, त्यांनीं नंतर त्यांच्या पत्नीच्या पायावर डोकें ठेविलें, तीं माउलीदेखील आश्चर्यवेगानें गर्हिवरून टपटप अश्रु टाळू लागलीं. “रूप शर्तीन” मराठ्यांचे डळमळीत सिंहासन कित्येक वर्षे सभाळून ठेवणाऱ्या यशवंत फडणीस नानाच्या वंशजाना आज खालावलेली विपन्न स्थिति यावी या कालचक्राच्या विपरीत फेऱ्याचा झपाटा लक्षात येऊन टिळकाचेंहि अतःकरण मडमडून आलें. “आपल्यासारखें ऐतिहासिक परंपरेचे दुवे आजकाल दृष्टीस पडणे दुर्लभ झालें आहे” अशा अर्थाचे उद्गार टिळक त्या वेळीं काढीत होते.

(३) राष्ट्रीय उत्सवातून जातिभेद न पाळता अन्नसतर्पण झालें पाहिजे, असे लोकमान्याचें ठाम मत होतें, व तें त्यांनीं रायगडाच्या शिवाजीउत्सवामध्यें अमलात आणलें होतें. रायगडाच्या उत्सवात हजारों मावळ्यांना त्यांनीं जेवण घालण्याचा प्रघात ठेविला होता. लहानपणीं त्यांनीं कमावलेल्या शरीरसंपत्तीची चमक आम्हाला रायगडास उत्सवाचे वेळीं दिसली होती. रायगडाची चढण अत्यंत विकट आहे. चागल्या सशक्त जवानाला देखील त्या चढणीची मजल सपविण्यापूर्वीं एक दोन वेळा विसावा घेण्याची आवश्यकता भासते, परंतु लोकमान्याची सर्वच तन्हा निराळी. ते एका दमात झपाट्यानें रायगड चढून गेल्याचें पाहून आमच्याप्रमाणें अनेकाना चमत्कार वाटला. रायगडास मावळ्याचें भोजन सुरू असता रा० नरसोपत केळकर वगैरे मडळी वाढण्याचें काम करीत होती. जरूर पडल्यास आपण देखील वाढण्यास कचरणार नाहीं असें ते म्हणाले. त्या वेळीं त्यांच्याजवळ के. वेदशास्त्रसंपन्न अभ्यकरशास्त्री होते. या शास्त्री लोकांच्या सहग्रामसलतीखेरीज टिळकाचें एकाहि पान हालत नसे, इतका

त्याच्यावर टिळकाचा निस्सीम विश्वास होता. सदर शास्त्री लोकाची शारीरिक व नैतिक संपत्ति अलोट होती. “तुम्हाला वाढण्याचें काम करवणार नाहीं,” अशा अर्थाचे उद्गार काढून त्यांनी लोवमान्याला हटकलें. “प्रयोगच पाहावयाचा असेल तर मी पाच हजार भावळ्यांच्या पर्तिला एकटा वाढण्यास तयार आहे” असें टिळक म्हणाले. हा प्रयोग पहाण्याची वेळ आली नाहीं, पण टिळकाची चालण्यातली, पोहण्यातली व काम करायची घमक पाहिलेल्या माणसाना टिळकांनी वाढण्यासवर्षा काढलेले उद्गार पोषळ कुशारकीचे द्योतक नव्हते, अशी खात्री होती.

(४) १९०२ साली यानी मुम्बई प्रेसिडेन्सी असोसिएशनसमोर “आर्योचें मूल वसतिस्थान” या विषयावर व्याख्यान दिलें. त्या वेळी सदर संस्थेमध्यें मुम्बईतील बहुतेक सुप्रसिद्ध विद्वानांचा सभ्य होता. टिळकाच्या प्रस्तुत व्याख्यानांतर त्या सर्वांची टिळक हे एक प्रचंड पंडित आहेत अशी खात्री झाली. त्यानंतर “आर्किटेक् होम” प्रसिद्ध होऊन १९०३ सालच्या सरकारी रिपोर्टांत या पुस्तकाचा मुद्दाम उल्लेख केलेला पहाण्यात आला. तेव्हा त्यांच्या योग्यतेविषयी चांगलीच साक्ष पटली. सरकारतर्फें “Moral and Maternal Progress of India” या नावाचें एक पुस्तक ठराविक कालावधीनें प्रसिद्ध होत असतें. सरकारचे व टिळकाचें सख्य सर्वश्रुत आहे. त्यामुळें टिळकाच्या पुस्तकाचा गौरव सरकारी रिपोर्टांत आढळून येईल, हें कोणासही शक्य वाटणार नाहीं. परंतु त्या पुस्तकाचा प्रभाव सरकारी रिपोर्टांच्याही मनावर झाला. “A noteworthy book of this year” अशा शब्दांच्या शब्दांनी या पुस्तकाचा ह्या रिपोर्टांत स्पष्ट उल्लेख केल्या आहे. टिळकाना ही मोष्ट माहीत नव्हती. सद्गमत्या प्रस्तुत लेखकावद्दून ती त्यांच्या कानावर जाण्याचा योग

अग्रभार्गी चाभाराचा गणपति प्रथम जातो असे सांगितले. तसेच अन्नसतर्पणाच्या जोरावर गोरगरीब ब्राह्मणेतारांचेहि चित्त उत्सवाकडे वेधून घ्यावे असे टिळकांनी वेळासच्या उत्सवप्रसर्गें मुद्दाम बजाविले होते.

(६) सन १९०४ सालानंतर त्याचे पाय कोंकण प्रांताला लागले नाहींत. मरणापूर्वी पुढच्या कार्याच्या वाटाघाटीत ते कोंकणात जावयाचे, असे बोलत होते “कोंकणातील माणसे आपल्या दर्शनाकरिता आतुर आहेत, आपण आल्यास स्वागताची त्याची तयारी आहे,” असे कोणी म्हणाल्यास ते सहज म्हणत “कोंकणात माझे घर आहे कोंकणातल्या रहिवाशाइतकाच माझा त्या प्रांतावर हक्क आहे माझ्या घरी मी जाणार त्यात स्वागत कसले? मी अद्यापि कोंकणच्या सोतीचे सरकार देणे मरित असतो!”

कोंकणात जाऊन तो प्रात जागृतीने हलवून सोडावयाचा असे टिळकांच्या मनात घोळत होते सुधारलेल्या कायदेकींम्विलात डेमोक्रॅटिक पार्टीची माणसे निवडून आली पाहिजेत, असा त्याचा मनोदय होता किंबहुना ती निवडून आलीच आहेत, अशा आत्मविश्वासाने ते शेवटच्या आजारातल्या क्षणिक सावधपणात देखील बोलत होते त्या आजारात एकदा डॉ. मुजे, श्री० दादा साहेव करदीकर हे भेटल्यावर ते एकदम म्हणाले, “रत्नागिरीचा रिप्रेझेंटेटिव्ह कोठे दिखत नाही?” त्याचे उद्गार ऐकून डॉक्टर लोक बुचकळ्यात पडले, तथापि टिळकांच्या उद्गारातले रहस्य रत्नागिरीकडची मनात घोळणारी विशिष्ट व्यक्ति दिसल्यावर समजले.

(७) टिळकांच्या स्वभावात मार्मिक विनोदीपणा अतिशय होता. शेवटच्या आजारातहि ते कृत्रिम अथवा नैसर्गिक ग्लानीच्या व वेशुद्धीच्या अमलातून बाहेर पडले म्हणजे एखादी विनोदी कोटी उघारून आसपासच्या महळींना हसवून सोडीत. डॉक्टरांनी जेव्हा इजेक्शन दिले तेव्हा ते सावधपणाच्या रिपतीत म्हणाले, “काय हो, Injection by Proxy करण्याची युक्ति कोणी शोधून काढलेली नाही काय?” या चुटक्यातील खोच मर्मज्ञ वाचकांच्या सहज घ्यानात घेण्याजोगी आहे.

मि. जे. चौधरी

[धी. ए , वॅरिस्टर कलकत्ता. १८९७ मधील लोकमान्याचा खटला चालविण्यास
इतर वॅरिस्ट्रांवरोंवर कलकत्तेकरांनी सुयईस पाठविलेले वॅरिस्टर]

सन १८९० साली त्रिव्होली घागेंत भरलेल्या राष्ट्रीय समेला मी प्रेक्षक म्हणून
गेलो होतो. समेच्या कामात पुढाकार घेणाऱ्या सर्व मंडळींमध्ये एक सावळी
मूर्ति, लालभटक पगडी घातलेली, बुद्धिमत्तेच्या तेजस्वी चेहऱ्याची व विद्वत्तेची
चमक असणाऱ्या तीव्र दृष्टीची, आपल्या अर्गी असलेल्या शुद्धत्वानें माझे मन
इतकें आकर्षू लागली कीं, तिचें नावगावहि मला माहीत नसताना तिचे ठावीं
मी अगदीं तल्लीन होऊन गेलों. ती व्यक्ति नावाजलेल्या वक्त्यांपैकी नव्हती,
परंतु तिच्या भाषणात दिसून येणारी जाज्वल्य स्वदेशभक्ति, आणि जळजळीत
देशाभिमान यायोगानें कोणाच्याहि अतःकरणावर त्या भाषणाचा उच्चतम
परिणाम झाल्यावाचून राहिला नाहीं. विशेषतः ज्या मराठे वीरानी योद्ध्याच
काळापूर्वी घेट अटकेपर्यंत आपला विजयस्वज फडकावला, त्याच मराठ्याचें रक्त
अद्यापहि आमचे नसातून वाहत आहे, या गोष्टीचें जेव्हा तिन आम्हास स्मरण
करून दिलें, तेव्हा तर यद्यथावत् तरुण मंडळीप्रमाणें मलाहि अगदीं स्फुरण
घडलें. ती त्या वेळची आमची वीरस्फूर्ति त्या विभूर्तीच्या ददनकालच्या ज्वालेनेंदि

करतो. न्यायमूर्ति स्त्रॅची यानी लो टिळकास दोपी ठरवून शिक्षा सुनावली, तेव्हा बराच उशीर झाल्यामुळे न्यायमूर्तीच्या निकालाची नफळ घेऊन आम्ही सर्वांनी दुसरे दिवशी सकाळीं मायखळा हल्ल्यामध्ये जाऊन तेथे प्रिन्सीपल पुढे करण्याच्या अपिलाचे मुद्दे काढावेत असे ठरले त्याप्रमाणे आम्ही तेथे जातो तोंच जेलचा शिपाई काही कागद घेऊन आमची वाट पाहत आहे, असे आढळले आणि ते कागद कसले आहेत हे पाहताच तर आम्ही अगदी आश्चर्यमूढ होऊन गेलो ते कागद म्हणजे आम्ही काढणारे अपिलाचे मुद्देच होते ! टिळकांनी निकाल फक्त ऐकला होता, पण तो त्याच्या स्मरणात इतका पक्का होता की, त्यांनी जेलमध्ये जाताच अपिलाचे सर्व मुद्दे पेन्सिलीने लिहून काढल ते पाहून बॅरिस्टर प्यू आणि सर गार्थ यानी स्पष्टपणे कळू नये की टिळकांनी काढलेल्या मुद्रापत्रात त्यांनाहि जास्त चांगल्या तऱ्हेने काढता आले नसते टिळकांनी आपल्या वचावात असे दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला होता की, सरकारला हा राजद्रोहाचा गटला करण्यास “टाईम्स ऑफ इंडिया” ने चियावले आहे, आणि हे त्यांनी इतक्या वक्तृत्वपूर्ण व जोरदार भाषेत सांगितले की, गार्थ याची त्याबद्दल खात्री होऊन त्यांनी ते “टाईम्सचे” अक आपले वडील रिचर्ड गार्थ यास दाखविण्यास मुद्दाम नेल राजकीय गोष्टीत त्याचा माझा वैक वेळा मतभेद होई तरी मी एक वेळ त्याचे थोडेसे काम केले आहे, हे मात्र ते कधीही विसरले नाहीत माझ्या मनात त्याच्याबद्दल फार आदर आहे, आणि तहि मला नेहमी प्रमाणेच वागवीत ते सर्वस्वी लोकाना वाहिलेले होते त्याचे वागणे अगदी साधे होते. ते स्वार्थत्यागी, निर्मांड आणि धैर्यवान् होते त्याच्यावर इतके सक्टाचे प्रसंग आले तरी त्याची वृत्ति नेहमी आनदी असे त्याच्याइतके मनापासून हसणारे लोक तर मी फारच थोडे पाहिले आहेत.

गणेश लक्ष्मण पागे

[राष्ट्रीय पक्षाच्या सार्वजनिक चळवळीतील एक कार्यकर्ता व उपसंपादक “लोकमान्य,” मुंबई]

(१) न्यू स्कूलची स्थापना, व “केसरी” पत्राची सुरुवात झाली, तेव्हा प्रथम मी नागपुरास होतो लोकमान्यांना कोल्हापूर प्रकरणात १०१ दिवसांची शिक्षा झाली. त्याची तुरुंगातून मुक्तता झाली त्या दिवशी लो० टिळक, कै० आगरकर व कै० केशव नारायण वखले या मंडळीस मी त्या वेळी प्रथमच

पाहिले. कै० केशव नारायणराव वखले यांना मी मुंबईस पाहिले असल्यामुळे मी त्याची थोळण करून घेतली. त्याच्यामुळे माझी व लोकमान्याची मूळ थोळण झाली

(२) डोंगरीच्या तुळगात रा. आगरकर यांनी हॅम्प्टे नाटकाचे भाषांतर केले. हे लेखनाचे काम केल्यानंतर ते इतर विषयावर लोकमान्याशी वादाविवाद करित. लॉजिक (न्यायशास्त्र) व मॉरल फिलॉसफी (तत्त्वज्ञान) घेऊन एम्. ए. झाले असल्यामुळे नैय्यायिक म्हणून त्याची ख्याती होती. परंतु आपल्या कोटिप्रमाणे लोकमान्य त्यांना एखादे प्रसंगी इतके निरुत्तर करित की, कै० आगरकर लोकमान्यास “तुम्ही उपजतच नैय्यायिक आहात” असे म्हणत असत.

(३) कै. महादेव बळाल नामजोशी यांचा गोड स्वभाव, काम करण्याची हातोटी, घाटेल तितके धम पडले तरी पाताळ्यत्याप्रमाणे वातमी काढण्याबद्दलचे त्यांचे कौशल्य, लोकांवर छाप बसविण्याची त्यांची उत्कट वृत्ति, याबद्दल लोकमान्यांचे कै. नामजोशी यांच्याबद्दल फारच चांगले मत होते. कै. नामजोशी हे मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पाठ झाले होते त्यांचे इंग्रजीचे ज्ञान विशेष होते. ते इंग्रजी शिकविण्यास फर्ग्युसन कॉलेज येथे येणार अशीहि वातमी पुण्यात होती. कोल्हापूरच्या वटल्याच्या एखाद्या सदतीक्षरिता पण्यार यांनी देख्या एतान

होतें. पुण्यास कोणतीहि विशेष हकीकत कळवावयास ते नेहमीं तत्पर असत. रा. मुजगराव मानकर हे सरकारतर्फे लो० टिळकाचें भाषण घेण्यास आले तरी सरा रिपोर्ट ते करतील अशी लो० टिळकाची रा० मानकराच्याबद्दल पूर्ण खात्री होती. ही गोष्ट ते नेहमीं नेहमीं माझ्याजवळ व इतरांच्याजवळ सागत असत. रा. मानकर याचेंहि प्रेम लो० टिळकाच्याबद्दल कायम होतें. मुंबईस लोकमान्य आल्यापर मानकरास भेटल्याशिवाय राहत नसत. लोकमान्याच्या राजकीय बाबतींत पूर्वीच्या गोष्टींची माहिती असणारा इसम मानकराच्याप्रमाणें प्रभुशर्तेत दुसरा नाही असें म्हटलें तरी चालेल.

(५) १८९७ सालात लोकमान्यावर खटला झाल्याची हकीकत सर्वविश्रुत आहेच. लोकमान्य, आप्ते याच्या वाडींत दाजीसाहेब खरे याच्याकडे असत. लोकमान्याच्या दिमतीस मुंबईचे इजीनिअर रा. गगाधर सदाशिव ऊर्फ तात्या साहेब गोखले, एल. सी. ई. याची बगी असे. हायकोर्टांत लोकमान्याच्या खटल्याचा निकाल सांगण्याच्या दिवशीं ह्या वर्गीत लो० टिळक, रा. सा. वापट व रा. वासुकाका जोशी असे तिघे बसणार व कोर्टांत जाणार हें पाहून एका वृद्ध गृहस्थानें त्यांना विनति केली. तेव्हा लोकमान्य म्हणाले, “काय तें बोला”, तेव्हा ते वृद्ध गृहस्थ म्हणाले, “न गच्छेत् ब्राम्हणत्रय” अशा आमचा व्यवहारातला परपरागत न्याय आहे. तेव्हा वर्गीत चौथा इसम घेऊन जा. याबरोबर, त्या गृहस्थाच्या म्हणण्याला मान देण्याकरिता, मी नेटिव्ह ओपीनिअन छापखान्यात बसलों होतों तेथून मला त्यानीं बोलावून घेतलें व आम्ही चौथे कोर्टांत गेलों. वाटेंत बोलणें चाललें असता त्या वृद्ध गृहस्थाचें म्हणणें खऱ्या भावनेचें असून त्यात त्याचा सद्बुत असल्यामुळें अशा गोष्टी व्यवहाराकरिता तरी करणें अगत्याचें असतें असें लो० टिळक म्हणाले.

(६) लो० टिळक आपल्या नातवाच्या व्रतबधानिमित्त मार्गे नाशिक येथें आले होते. त्या वेळीं नाशिक येथें प्रो० राममूर्ति याच्या कसरतीचे खेळ चालू होते, त्या मध्य सरकाऱ्याच्या तबूत प्रसिद्ध रिसूले सक्च्युलरचा निषेध करण्याकरिता नाशिक येथील नागरिकांची सभा भरली होती. त्यावेळीं देशभक्त लाला लजपतराय याची ब्रह्मदेश येथें मडालेच्या तुरुंगात रवानगी झाली हाती, त्याचा उल्लेख करताना ‘मला तरी सरकार मडाले येथें पाहोचविणार नाही, कशावरून?’ असा त्यानीं भाषणात उल्लेख केला होता पुढें लोकमान्यांना मडालेसच ठेवण्याची सरकारनें आपली मनीषा तूत केली हें सर्वास विदित आहेच

(७) १९०५ सालची काशी येथील काँग्रेसची बैठक झाल्यानंतर लो० टिळक अलाहाबाद (प्रयाग) येथें आपले व्याही रा. रा. साने याच्याकडे उतरले. हे व्याही त्या वेळीं त्याचे स्वतःचें घर तयार होत असल्यामुळें होळकर याच्या दारागज येथील बाड्यात विन्हाडानें रहात होते. कर्मधर्मसयोगानें कोणास पूर्वी

न कळविता एकाएकीं दत्त म्हणून आपल्या बरोबरच्या अगदीं निवडक मडळींनिशीं इदूर सस्थानचे माजी अधिपति कै० शिवाजीराव होळकर हे आपल्या वाड्यात आले त्या ठिकाणीं साने यांच्या विहाडाच्या बाजूकडे लो० टिळक बसले होते. दुसऱ्या दालनात इदूरचे महाराज उतरले होते. लो० टिळक पूर्वी एकदा इदुरास गेले होते, परंतु त्या गोष्टीस पुष्कळ दिवस झाल्यामुळे व दोषान्याही वेहऱ्यात वयपरत्वे व परिस्थितीच्या प्रमाणें फरक पटला असल्यामुळे दोघानींही एकमेकास ओळखिलें नाहीं, व इतर रीतीनें न ओळखण्यासबर्षीं दोघांचीं कारणेंहि योग्य होतीं. बराच वेळ गेल्यानंतर इतर मडळींच्या बोलण्यावरून लोकमान्यांना बडवाई येथून श्रीमंत शिवाजीराव होळकर आल्याचें समजलें व श्रीमंत शिवाजीराव महाराज याना लो० टिळक आल्याचें समजलें. श्री० शिवाजीराव महाराज हे त्रिवेणीस ध्यान करून आल्या नंतर गोरगारिवास भाडीं, वखें वाटिलीं, नंतर सस्थानिकाना अजिवात त्याचे हच्छेविरुद्ध सस्थानातून उचलवागडी करून नेऊन दुसरीकडे ठेवण्यात येतें व त्याचे हक सरकार काढून घेतें याबद्दल राष्ट्रीय सभेसारखी देशहितैषि सभा का विचार करित नाहीं ? यावर लो० टिळक म्हणाले "सस्थानिकांच्याच हकाचे काय, पण देशातील प्रत्येक व्यक्तीच्या हकासबधानें कॉंग्रेसनें तत्पर असणें हें योग्य आहे व याबद्दल कोणीहि विरोध दर्शवील असा मला वाटत नाहीं, परंतु राष्ट्रीय सभा, किंवा दुसऱ्या देशहिताच्या सध्या किंवा देशी पत्रकार यांनीं तरी, देशी सस्थानाचा एका रीतीन दरकार तरी काय म्हणून करावा ? राष्ट्रीय सभेन किंवा सभेच्या मडळींनीं सालसा मुल्ल्यात चळवळ केल्यास व त्या ठिकाणीं अडथळा उत्पन्न झाल्यास त्याची कशीबशी दाद लागून बरावाईट का होईना परंतु काहींएक मुदतींत निवाल तरी मिळतो सस्थानाकडे पहावें तर प्रथमपासूनच अर्थावर्थां स्वयं नसता देशी सस्थानात राष्ट्रीय सभेस विरोध दर्शविण्यात येतो राष्ट्रीय सभेचा कोणी हसम सस्थानात आल्यास त्याची मुस्कटदाची टात "

राष्ट्रीय सभेला किंवा देशी वर्तमानपत्रकारांना जितक सस्थानिक आपले घाटतात तितकी एकदर सस्थानिकाना राष्ट्रीय सभा आपली वाटत नाहीं, वर्गरे धाड्याचें टिळकाचें श्रीमंतार्शीं भाषण झालें.

(८) माझ्याजवळ देशी औषधासबधानीं निरनिराळीं घाट होती. तीं त्यांनीं वाचून त्यातील उच्चम औषधाचा प्रसार करण्याबद्दल मला सूचना केल्या होत्या. त्यात मधुमेही मनुष्यास अन्नपचन न होण्याचीं कारणें व पाचक चूर्ण हीं लिहिलीं होती. तें पाचक चूर्ण त्यांनीं मागितलें, मीं तें करून दिलें. त्यानें त्यांना उत्तम गुण आला परंतु गोष्ट अशी कीं, कोल्बोहून विंगयतला जाण्याचे गटबर्डीत असता पाया दिवेंकर पांजबरोबर त्यांनीं आडवर्णनें एक सर्टिपिकेट मजकडे पाठवून दिलें

(९) एके दिवशी मी सरदारगृहात लोकमान्यांशीं गव्हागोष्टी मारीत बसलों होतो. त्या वेळीं त्यांनीं बनारसला त्याचे परमप्रिय मित्र बाबू मोतीलाल घोस हे अर्धोगवापुर्नें अत्यवस्थ असल्याची गोष्ट साणून पुढील इकीकत बोलून दाखविली. ते म्हणाले, “बाबू मोतीलाल घोस यांना मी भेटण्याकरिता गेलों असता त्यांना बोलण्याची शक्ति नसताहि त्यांनीं अस्पष्ट रीतीनें माझ्याजवळ समापण केलें. ‘आपण आसन्नमरण आहां, आपण देशकार्याला निरूपयोगी झालों, पण तुम्ही देशकार्याचा बोजा यशाच्या पैलतीराला वाहून न्या, परमेश्वर तुम्हाला दीर्घायुष्य देवो,’ असे मोतीबाबूंनीं सद्वदित कठारें उद्गार काढले.” टिळकाना आपल्या मित्रपरिवाराचा मोठा अभिमान असे. मोतीबाबूंच्या दुःखाची व उद्गाराची माहिती देताना लोकमान्याचें मनहि क्षणभर निराशेच्या प्रदेशात सचरताना आढळलें.

(१०) आपल्या माणसाचा पाठपुरावा ते केवळ राजकीय बाबीपुरताच करीत होते असें नाहीं. खासगी सबधातहि त्याची अशीच दक्षता होती. पुण्यास न्यू इंग्लिश स्कूल व डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी स्थापन झाल्यावरहि अध्यापक मंडळी एका बाईच्या खाणावळींत जेवावयास जात असे तिचें नाव पुढे ‘आर्थ भूषण काकू’ असे पडलें. या खाणावळकाकूने सोसायटीच्या मंडळींना फार ममता पूर्वक वागविले. तिच्या सौजन्याचें स्मरण लो. टिळकाना अखेरपर्यंत होतें. त्या बाईची नात अथवा मुलगी सागलीस एका गरीब घराण्यात नादत आहे टिळक सागलीस गेले तेव्हा त्यांनीं तिच्या घरची चौकशी केली व मुद्दाम तिच्या घर भेटण्याकरिता गेले. तसेच टिळक पुण्यास आजारी असताना सागलीचे विरुधात वैद्य सावरे त्याची प्रकृति पाहण्याकरिता त्याच्याकडे आपण होऊन तीन वेळा गेले होते. सागलीस ज्योतिषसंमेलनाकरिता गेले असता वरील वैद्याच्या अमत्रणाची बात न पाहता टिळक स्वतः त्याच्या घरीं गेले. वै.शा.स. दामुअण्णा सावरे याच्याशी वैद्यक विषयावर सवाद झाला. वैद्यक विषयातील टिळकाचें ज्ञान पाहून वैद्यक ज्ञानात व घरात जन्माचा जन्म घालविणाऱ्या लोकाना अतिशय विस्मय वाटला.

(११) मुंबईस पूर्वी एक सशोधनमंडळ अस्तित्वात होतें. त्याचे अध्यक्ष मरहूम ए. के. कामा होते १८९७ सालची शिक्षा भोगून टिळक मोकळे झाल्यावर त्या मंडळात टिळकाचें एक मापण झाले. त्यांनीं प्राचीन हिंदी गणितशास्त्राच्या व्यापकतेवर व्याख्यान दिलें. त्याच्या व्याख्यानातील गहन ज्ञान पाहून श्रोत्यावर अपूर्व परिणाम घडला. अध्यक्ष मरहूम कामा यांनीं टिळकाना अत्यंत कळकळ्याने सांगितलें कीं, तुम्ही सशोधनकार्यात आपल्या बुद्धिमत्तेचा व्यय केल्यास तुम्हाला राजकारणात भोगाव्या लागणाऱ्या यातना चुकतील व जगावर ज्ञानदानाचे उपकार घडतील.

(१२) १८९८ सालीं मद्रासच्या काँग्रेसला टिळक गेले तेव्हा कॅसल फर्नान नावाच्या विलिंगिरी अग्यर याच्या जागेंत उतरले होते. त्या स्थळीं पूर्वी क्राइस्ट-

साहेब रहात होते अशी ऐतिहासिक आख्यायिका आहे. त्या जागेचे ऐतिहासिक महत्त्व समजल्यावर टिळक म्हणाले, “या जागी क्लाइव्ह रहात होता त्याचे महत्त्व मला घाटत नाही. या स्थळी प्रथम विवेकानंदाना धर्मकार्याचे प्रोत्साहन मिळाले याबद्दल मला जास्त अभिमान घाटतो.”

(१३) १८९५ साली टिळक नामदारीवर आधिष्ठित झाले, त्या वेळी ब्राह्मण सभेच्या विद्यमाने त्याच्या अभिनंदनाची सभा भरविली गेली होती. सर मालचंद्र माटवडेकरांनी अध्यक्षस्थान विभूषित केले होते. ते टिळकाबद्दल म्हणाले “ना टिळकाची तक्रार नेहमी अशी असते की, दिवसाचे चौवीस तास आपल्या कामाला घुरे पडत नाहीत याच्या कामाचा व्याप फार मोठा असल्याने याना दिवसाच्या चौवीस तासाऐवजी अधिक तास ईश्वराने ठेविले असते तर घर झाले असते.”

(१४) १८९२ साली कै. न्यायमूर्ति रानड्याचा व टिळकाची आपसात खडाजगी उडाली “न्यायमूर्तींनी आपली नौकरी सोडून राष्ट्रकार्याचे घुरीगत्व घेतल्यास आपण त्याचे अनुयायी होण्याला एका पायावर तयार आहोत” असा टिळकांनी कै. रानड्यांना जबाब दिल्याचे मला पक्के स्मरत आहे.

दत्तात्रय राजाराम गुप्ते

[पी. ए. एलएल वी बॅरील, जुन्या राष्ट्रीय पक्षाचे व स्वराज्य पक्षाचे
समासद, पुणे]

(२) गेल्या सोलापूर प्रातिक परिषदेच्या देखाव्यास लढाईतील वारिकशा चकमकीचें स्वरूप प्राप्त झालें होतें. प्रतिपक्षाहून वरचढ लोकमान्यांचीहि वडेकोट तयारी होती मडपाच्या दरवाज्यावर निकराचा हल्ला झाला. त्यावेळीं रक्तपातहि झाला. स्वागताध्यक्ष आपलें भाषण वाचीत असता मध्येंच थक्कले व मडपात षलविचल उडाली वेळ निकराची होती व प्रतिपक्षाचा डोळाहि लोकमान्यावर होता, परंतु ते समुद्राप्रमाणें शांत होते. श्री सामंतास ते म्हणाले, “ तुमचें माषण चालू द्या, त्यात काय आहे ! ”

जगन्नाथ रघुनाथ आजगावकर

[मराठी वाङ्मयसेवक व लोकमान्याचे एक चाहते, मुंबई.]

(१) लो बळवतरावजींचा आणि माझा प्रथम परिचय १९०५ सालच्या नोव्हेंबर महिन्यात झाला. तत्पूर्वी सुमारे पाच वर्षे “ केसरी ” पत्रात जुन्या मराठी कवींवर माझे पुष्कळ लेख प्रसिद्ध झाले होते व लोकमान्यांचीं अनेक व्याख्यानें मुंबईतील गणेशोत्सवात मी ऐकिली होती. सुरत येथील राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं केसरीच्या सभादक्कणांत माझा समावेश करून घेण्याचा आपला उद्देश त्यांनीं मला स्पष्ट बोलून दाखविला होता, परंतु दुर्दैवानें तो योग आला नाहीं.

(२) सुरतेस बसोडा होऊन राष्ट्रीय सभेची दोन शकले झाल्यावर बहुतेक मवाळ पुढारी व त्या पक्षाचीं वर्तमानपत्र यांनीं, त्याबद्दल खापर बळवतरावजींच्या कपाळावर फोडण्याचा अडाहासानें प्रयत्न चालविला होता, व त्या सर्वांस तोंड देण्यास बळवतराव तयारच होते, परंतु प्रतिपक्षाच्या पुढान्यांनीं व वर्तमानपत्रांनीं अगदींच ताळतत्र सोडून नुसत्या शिब्याच्या मडिमारांनंच वादविवादपटुतेची जागा भरून काढण्याचा निश्चय केला व त्यांच्या भरात बळवतरावजींसबर्धी त्यांनीं इतके असम्पणाचे शब्द वापरले कीं, ते ऐकून किंवा वाचून माझ्यासारख्या बळवतरावाच्या अनुयायाच्या अंगाचा अगदीं तिकपापड होऊन गेला, पण वाद विवादात दुसऱ्यावर कठोरपणानें अनेक प्रहार करण्यात व दुसऱ्याचे तसलेच कठोर प्रहार एखाद्या रणनिपुण योद्ध्यास सर्वथैव योग्य अशा आनदानें सहन करण्यास आपल्या धीरोदात्त स्वभावाचें प्रदर्शन करणाऱ्या बळवतरावजींस या जत्रुक कोलाहलाची विष्कूल पर्वा वाटली नाहीं, त्यामुळें त्यांच्या शांतवृत्तीचा लवलेखही भंग झाला नाहीं त्यावेळीं केसरी आफिसात बळवतरावजींच्या सभोवतालीं निरनिराळ्या अनेक लोकांच्या मताचा जणू काय वेढाच पडलेला असे. एके दिवशीं रेव्हेंच्यू

जात्यात काम करून रा. व. पदवी मिळविलेले बळवतरावजींचे एक वाळपणाचे स्नेही या गर्दित मोठ्या आवेशाने घुसून “ बळवतराव, मुरतेस कॉमिसला मूठमाती देऊन देशाचा तुम्हीं केवढा घात केला आहे याची तुम्हास कल्पना तरी आहे काय ? ” अशा प्रकारच्या शब्दांनी बळवतरावजींस टोचून बोलू लागले, व ते त्याचे थोडेसे असम्यपणाचे वर्तन पाहून माझ्या शेजारी बसलेल्या एका तरुणाचा राग अनावर होऊन तो त्या रा. व. च्या अगावर तितक्याच आवेशाने उभरून उठला. तेव्हा बळवतराव त्या तरुण गृहस्थान म्हणाले, “अहो, मी स्वतः जर याचे भाषण निमूटपणे ऐकून घेत आहे, तर तुम्हीं वसें वर्दळीवर येऊन भाडण वशास करता ? ” बळवतरावजींची ही शांतवृत्ति पाहून तो तरुण गृहस्थ उठून गॅलरीत जाऊन उभा राहिला व मला म्हणाला, “ अहो, बळवतराव कसले जहाल ! हे देखील मवाळच आहेत मला सांगितले असते तर त्या रा. व. च्या श्रीमुखात मी अशा दोन ठेवून दिल्या असत्या की, त्याला जन्मभर आठवण राहिली असती ! ”

(३) लोकमान्य स्वर्गस्थ झाले त्यापूर्वी सुमारे सहा महिने सरदारगृहात येऊन ते उतरले असताना, काही कामासाठी मी त्याच्या भेटिस गेलो असता, आपला मृत्यु जवळ आला आहे व आपण काही आता फार दिवस वाचत नाही अशा अर्थाचे जे निरवानिरवचे भाषण त्यांनी केले होते त्याचा विस्तृत उद्‌घाट “टिळक-गुणकलापात ” मी केलाच आहे याशिवाय आपली काही गोष्टींची चर्चा त्या वेळी त्यांनी केली ती महत्त्वाची वाटल्यावरून तिचा येथे समावेश करतो. फल ज्योतिषाविषयी बोलणे निघाले असता ते म्हणाले, “ फलज्योतिषावर माझा पिलमूल विश्वास नाही. ताईमदराज प्रकरणात मजवर जो फौजदारी खटला करण्यात आला होता, त्या खटल्याच्या निकालाचे दिवशी मी कोर्टात जावयाला निघण्यापूर्वी खटल्याचा निकाल काय होणार हे एका कागदावर लिहून व ते कागद पाकिटात घालून पुण्यातल्या अनक ज्योतिषांनी मजकडे दिले होते व त्यातील बहुतेकांनी मी दोषमुक्त होऊन सुटणार असंच भविष्य वर्तवले होते, परंतु असल्या गोष्टीवर माझा विश्वास नसल्यामुळे मला शिक्षा होणार हे तर्कांनी जाणून, मॅजिस्ट्रेटने शिक्षा ठोठावल्यावर सेगनजजाकडे जा मिनावर खुले करण्यासाठी करा वयाचा अर्ज प्रशांत घालून मी कोर्टात गेला व माझ्या अनुमानाप्रमाणे मॅजिस्ट्रेटने मला दोषी ठरवून शिक्षा केली. अर्थात् भविष्यवाद्यांची सर्व भविष्य साफ चुकली व मी नेलेला अर्जच जा मिनावर खुले होण्याच्या बाबतीत उपयोगी पडला.”

(४) याच मुलाखतीच्या वेळी राजकारणाचा विषय निघाला असता, लोकमान्यांनी अमळ भीत भीत हलक्या आवाजात मला विचारले, “काय हो, आजगावकर, गांधींची जात कोणती ? ” मी म्हटले “गांधी जातीने वैश्य असून, धर्माने वैष्णव आहेत ” ही गांधींची ऐकून लोकमान्यांना थोडेसे अश्चर्य वाटल्यासारखे दिसले ते मला म्हणाले, “खरे विचाराल तर, गांधींचा धर्म कोणता हे

या घटकेपर्यंत मला माहित नव्हते. परंतु गांधीसारख्या मोठ्या माणसाचा धर्म कोणता हे देखील यांस ठाऊक नाही असे म्हणून लोक माझ्या अज्ञानास हासतील या भीतीने, हा प्रश्न मी आजपर्यंत कोणास विचारला नव्हता. गांधी जैन आहेत अशाच माझी समजूत होती. कारण, त्यांची सर्व मते व शिकवणूक जैन-धर्माची आहे. अहिंसा, सत्याग्रह, उपवास, प्रायोपवेशन, वगैरे प्रकार हिंदुधर्मापेक्षा जैनधर्मासच विशेष शोभण्यासारखे आहेत. विशेषतः राजकारणात तर असल्या उपायाचा मुळाच उपयोग नाही. वारागनेप्रमाणे क्षणोक्षणी ज्याची राजनीति निरनिराळे वेप घरण करित असते आणि राजकारणात सत्यासत्याची, धर्माधर्माची न्यायान्यायाची जे फारशी चाड वाळगीत नाहीत, अशा अत्यंत कुशल राजनीति-निपुण राजकर्त्यांच्या मनावर सत्याग्रह आणि उपवास यांचा काडीमात्र परिणाम होईल असे मला वाटत नाही. त्यांच्याव शस्त्रांनी त्यांच्याबरोबर लढले पाहिजे; आणि ते आपले डावपेच जसजसे बदलतील तसतसे आपले डावपेच आपण बदलले पाहिजेत. हरताळ पाडणे हा गांधींचा एकच उपाय आणण उदाहरणार्थ घेऊ. रक्तपात हा शब्द ऐकून गांधींच्या अगावर शहारे येतील, परंतु त्यांची इच्छा नसताहि, हरताळाचे पर्यवसान शेवटी रक्तपातातच होणार अशी माझी ठाम समजूत आहे. कारण, हरताळ पडल्या की, आपल्या इभ्रतांस कमीपणा आला असे वाटून, तो हरताळ मोडण्याचा शक्य तो प्रयत्न अधिकारी करणार. काही दुकानदारास व्यक्तिशः धाकदपटशा दाखवून किंवा काही लालूच दाखवून त्यास आपली दुकाने ते उघडावयास लावणार. आपल्यातल्या काही लोकांनी दुकाने उघडलेली पाहून, इतर दुकानदार तेथे जमून त्याजबरोबर हुजत घालू लागणार. लोकाचा ऋगच मोठा जमाव झाल्यावर, जवळच तयार असलेले पोलीस गर्दी मोडण्यासाठी म्हणून तेथे जाणार व लोक सामोपचाराने जमाव मोडीत नाहीत या सबबीवर गोळीबार होऊन दहापाच लोक ठार व पाचपचवीस जखमी होणार!"

(५) प्रो. विजापूरकरांच्या जुन्या समर्थविद्यालयासाठी पैस गोळा करण्यास टिळक सोलापूर जिल्ह्यात गेले असता, तिकडील एका गावच्या लोकांनी आपल्या गावात एक नवे दळल बाघटे होते त्यातल्या मूर्तीची स्थापना लोकमान्याच्या हातून व्हावी या उद्देशाने त्यांनी एक "डेप्युटेशन" त्याजकडे पाठविले. त्याचे म्हणणे ऐकून घेतल्यावर लोकमान्यांनी त्यास स्पष्ट सांगितले की, "या कामास सर्वस्वी नालायक असा जर कोणी मनुष्य असेल तर तो मी आहे. मी कधी वेळेवर सध्या करित नाही आणि ब्राह्मणाचे इतर आचारहि पाळीत नाही. तेव्हा मजपेक्षा योग्य असा दुसरा एखादा गृहस्थ किंवा धर्मशील विद्वान् ब्राह्मण पहा, आणि त्याजकडून मूर्तिस्थापना करवा."

(६) डॉ. रघुनाथ पुरुषोत्तम पराजपे हे नुकतेच रँग्लर होऊन आले असता मुंबईतल्या ग्रॅज्युएटस् असोसिएशनपुढे 'गणित' विषयावर त्याचे व्याख्यान झाले.

आपल्या विद्वत्तेस साजेल अशी पुष्कळ नवीन माहिती त्यांनी सांगितली व आपल्याकडेहि गणितशास्त्रावर पूर्वी पुष्कळ शोध झाले होते अस म्हणून, अमुक एका गणितसिद्धाताविषयी मात्र आपल्या प्राचीन ग्रंथात काही उल्लेख सापडत नाही व यावरून हा सिद्धांत आपल्या लोकांस माहीत नसावा, असे विधान केले. व्याख्यान संपल्यावर अध्यक्षानीं, इतर कोणास काही बोलावयाचे असल्यास त्याने बोलावे असे सांगितले परंतु गणितासारख्या गहन आणि रुक्ष विषयावर रॅंग्लर सारख्या व्याख्यात्यापुढे बोलावयास कोण उभा राहतो ? शेवटी एकटे टिळक पुढे आले व त्यांनी आरंभी रॅंग्लरसाहेबांचे अभिनंदन करून, नंतर वेदातील यशविषयक एक ऋचा उद्धृत केली व त्या ऋचेत, जो सिद्धांत आमच्या लोकांस माहीत नसल्याचे रॅंग्लरसाहेबांनीं विधान केले होते, तोच सिद्धांत कसा ग्रथित झाला आहे हे सविस्तर रीतीने सिद्ध करून दाखविले. या व्याख्यानाचा रिपोर्ट दुसऱ्या दिवशी "टाइम्स ऑफ इंडिया" पत्रात आला, त्यात शेवटी असे वाक्य होते "Only Mr Tilak responded and what he spoke on the subject was quite worthy of the author of the Orion"

(७) सर जगदीशचंद्र बोस यांचे काही वर्षांपूर्वी मुंबईतील 'ऑपेरा हाउस' मध्य व्याख्यान झाले होते. पुष्कळ युरोपियन, पारशी व्याख्यानास हजर होते. लोकमान्य अध्यक्ष होते त्यांनी आपल्या भाषणात सर जगदीश यांच्या शोधाची थोळख इतक्या चांगल्या रीतीने श्रोत्यांस करून दिली का पुढे डॉ बोस यांनी जेव्हा आपलें भाषण सुरू केले तेव्हा ते म्हणाले, "टिळक यांनी आपल्या भाषणाने माझ काम पुष्कळच सुलभ केले आहे. माझ्या शोधाचे स्वरूप थोडक्यात त्यांनी इतके स्पष्ट करून दाखविले आहे की, एखाद्या 'प्रोफेशनल सायंटिस्टला' देखील ते तसे करून दाखविता आले नसते "

(८) 'आपण आता फार दिवस जगणार नाही' असे उद्गार लोकमान्यांनी आपल्या मरणापूर्वी सुमारे सहा महिने, सरदारगुहात मजपारी काढले होते त्या वेळीं, गोखले, आगरकर, नामजोशी वगैरे आपल्या बरोबरीची मडळी आपल्या-पूर्वी का चारली, या गोष्टीचा उल्लेख त्यांनी केला, त्या वेळीं, सरदारगुहाच्या आठवणीमुळे त्याचे दोळे पाण्याने भरून आलेले मी पाहिले.

(९) माझ्या कविधरित्राच्या पहिल्या भागाची एक प्रत मी लोकमान्यांस नेऊन दिली त्या वेळीं सुरत काँग्रेसचे काहूर उठलेले होते, पण तसत्याही मन-रिचतीत त्यांनीं माझे पुस्तक बरबराचालून पाहिले व त्यातली कोणकोणती माहिती वेसरीतील माझ्या लेखात पूर्वी येऊन गेली होती हे तसत्या आठवणीने अगदी विनम्र सांगितले !

(१०) कलकत्ता येथील शेवटच्या काँग्रेसच्या वेळी तेथेच हिंदी भाषेची परिषद भरली होती लोकमान्य अध्यक्ष होते. परिषद सुरु झाली ते हा काँग्रेसच्या विषय नियामक कमिटीत नुकताच कडाक्याचा वादविवाद करून आले होते. असें असता अध्यक्ष या नात्याने हिंदी भाषेवर त्यांनी जें भाषण केलें तें ऐकून महात्मा गांधी इतके चकित झाले की, सबजेक्ट कमिटीतला वादविवाद नुकताच संपवून आलेल्या टिळकास हिंदी भाषेवर इतकें विद्वत्तापूर्ण व माहितीनें भरलेलें भाषण कसें करता आलें, हें त्यास एक कोटेंच वाटलें व तथा अर्थाच उद्गार महात्मार्जींनीं आपल्या 'यग इंडिया' पत्रात काढले होते

(११) लोकमान्याच्या निघनापूर्वी सुमारे सहा महिने ते मुबईत सरदारगुहात उतरले असता मी सहज त्याच्या दर्शनास गेलों होतो, त्या वेळीं ज्या विषयाची चर्चा झाली त्यात ज्योतिषाचाही विषय निघाला होता बोलता बोलता लोकमान्य म्हणाले " आजगावकर, मी आता फार थोड्या दिवसाचा सोवर्ता आहे माझ्या पत्रिके करून माझे ज्योतिषी मित्र सांगतात की, हें वर्ष मला वाईट आहे परंतु फल ज्योतिषावर माझा फारसा विश्वास नाही. तथापि माझे मलाच अलीकडे असें वाटू लागलें आहे की, मी काहीं फार दिवस जगणार नाही डॉक्टरांची औषधें सुरु आहेत, परंतु त्याचा काहीं फारसा उपयोग होत नाही इद्रियें शिथिल होत चालली आहेत, शक्ति क्षीण होत चालली आहे अन्न तुटत चाललें आहे पूर्वी योगी आणि सत आपल्या मृत्यूचा दिवस पूर्वीच सांगून ठेवीत असत, ही गोष्ट पुष्कळांस खोटी वाटते, परंतु माझ्या मते त्यात अशक्य काहीं नाही. स्वतःच्या शरीराच्या हालचालीवर इद्रियाच्या व्यापारावर सूक्ष्म दृष्टि ठेवणारास आपला मृत्युकाल अगाऊ निश्चूक सांगता येणे शक्य आहे मी माझ्या अनुभवावरून

गेलों. तेथें जामिनावर खुलें होण्याचा विधि होण्यापूर्वीच माझा झोंपेचा वेळ झाल्यामुळें मी तेथेंच झोंपीं गेलों. मजबरोबरचा सार्जेंट विचारा जागाच होता. काहीं वेळानें त्यानें मला हाक मारून उठविलें व विचारलें कीं, 'अशा स्थितीत तुम्हास झोंप तरी कशी येते ?' मी म्हटलें, त्यात काय आहे ? झोंपेची वेळ होताच झोंप आली."

इदुमकाश टिळकगुणकलाप

(१) मद्रासचे गव्हर्नर लॉर्ड पॅटलड यानीं न्यू इंडिया पत्रावद्दल जागिनकी घेतली तेव्हा एका वातमीदारानें त्याविषयी कै. टिळकाचें मत काय आहे, तें समजून घेण्याचा यत्न केला त्यानें टिळकाची भेट घेतली, तेव्हा टिळकानीं सांगितलें, 'माझे विचार सर्वविधुत आहेत, व ते इतके प्रखर आहेत कीं, त्याची प्रसिद्धि न्यू इंडिया पत्रात झाल्यास त्यापद्दल त्याला आपली शासन भोगण्याचा प्रसंग येईल.' टिळकानीं मुलाखतदारास असेंही वजाविलें कीं तो 'न्यू इंडिया' च्या जागिनकीविषयीं आपलें मत घ्यावयास आला होता, याची देखील घाब्यता होता कामा नये. मुलाखत घेणारा वातमीदार उठून जाऊ लागला, तेव्हा स्पिस वदनानें लोकमान्य म्हणाले, "अमेरिकेंतल्या साहसी वातमीदाराच्या वर्तनाचा किष्ता तुम्ही गिरवू नका. निदान लॉर्ड पॅटलड तुमच्या प्रातातून प्रवाण परीपर्यंत तरी तुम्ही त्याची परिष्कुटना करू नका."

त्याच्यापुढे तें प्रमेय त्यांनी टाकलें लोकमान्यांनीं सुमारे सात आठ मिनिट एकाप्रतेनें त्यावर विचार करून समाधानकारक रीतीनें त्याची फोड करून सांगितली

(३) विलायतेंत लोकमान्य एका मशीनरीच्या कारखान्यात गेले, व तेथें त्यांनीं जें मशीन घ्यावयाचें ठरविलें तें पाहून तर सर्व लोक चकित झाले किंमत तर स्वतः कारखानदारालाहि माहीत नव्हती परंतु टिळकांनीं तेंच मशीन घेण्याचें खरें कारण कारखानदाराला सांगताच त्यालाहि त्याची किंमत समजली तें मशीन अमेरिकन तज्ज्ञ यांत्रिकानीं अगदीं निरुपयोगी ठरविलें होते, पण तें टिळकांनीं पसंत करताच ते लोक द्रव्याच्या पैल्याच्या पैल्या घऊन वरचढ करू लागले होते पण टिळकांचा सवदा अगोदरच झाला असल्यामुळें त्याचा निरुपाय झाला शिवाय त्या कारखान्यातील यंत्रकलाप्रवीण लोकांना त्यांनीं अशीं काहीं प्रश्नोत्तरे केलीं कीं, त्यांनाही वाटलें हे कोणी तरी जाडे तज्ज्ञ आहेत परंतु याचा खरा व्यवसाय कळताच याचा अद्वितीय बुद्धिमत्तेची तारीफ केल्यावाचून त्यांच्याने राहवळें नाहीं सारांश, जो जय अमेरिकेच्या कुचेरी राजिन्यान मिळविला नाहीं तो टिळकांच्या बुद्धिमत्तेनें हस्तगत कला

(४) तसेंच 'आर्किटक हाम इन् दी वंदाज हें पुस्तक लिहिण्याची त्याची तयारी झाली तेव्हा त्यांनीं नुस्तें मॅक्समुल्लरचें ऋग्धदावरील मूळ पुस्तक वाचलें होतें त्याच अपुऱ्या सामुग्र्यानें केवळ आपल्या बुद्धिमत्तेच्या जोरावर त्यांनीं उत्तर घुवाला गाठलें दुसरा एक असाच ग्रंथ त्यांनीं केवळ एका महिन्यात लिहिला त्याच्या तीन चार खणांच्या खोलींत पुस्तकाचे भारे आणि कागदाच्या फायली भरून गेलेल्या असत पदवधिर लेखक एकामागून एक सबंध सोळा तास लिहित असत, परंतु टिळकांनीं त्यांना लिहिण्याचें सांगताना एकाही पुस्तकाचें पान चाळलें नाहीं, किंवा एकादा कागद अवलोकन केला नाहीं ! इतका त्या पुस्तकाताळ व फायलींतील विषय त्यांच्या डोक्यात पूर्णपणें साठून गेलेला होता हे सर्व तैलबुद्धीचे दाखले नव्हेत अस कोण म्हणेल ?

(५) अमृतसर काँग्रेसचे अगोदर थोडे दिवस लोकमान्य टिळक आणि मि देशपांडे हे मद्रासस गेले होते तेथील काहीं लोकांनीं मि देशपांडे यांना विचारलें कीं, लोकमान्य विलायतेंतून आल्यापासून त्यांच्यात तुम्हाला काय बदल झालेला दिसत आहे ? तेव्हा मि देशपांडे स्मितपूर्वक म्हणाले कीं, लोकमान्य आतां स्त्रियाशीं जरा जास्त मोकळेपणानें व मिळून मिसळून वागू लागले आहेत परदेशीं जाण्यापूर्वी लोकमान्य स्त्रियांचा सबंध येईं तेथें फार सकोच घरीत आणि त्यांच्याशीं कधींहि मोकळ्या मनानें बोलत नसत परंतु विलायतेंतील अनेक सुशिक्षित स्त्रियांबरोबर त्यांना राजकीय गोष्टींचा खल करावा लागल्यामुळें त्यांच्याशीं मोकळेपणानें वागण्याशिवाय त्यांना गत्यंतरच नव्हतें आणि त्याच कारणानें त्यांची ती स्त्रियांबद्दलची सकोचित वृत्ति आतां नाहींशी झाली मद्रासला जाताना

वाटेत स्टेशनावरून काही छियाशी राजकीय वाटाघाट ते इतक्या मोकळ्या मनाने करतांना पाहून मि. देशपांडे याना आनदाश्चर्य वाटले. त्याच्यात झालेला हा नवा बदल पाहून त्यांना मोठी भौज वाटली आणि तितकाच हर्षहि झाला.

(६) एकदा योगशास्त्रावर भाषण करताना लोकमान्यांनी, शका आली म्हणून खुर्चीवरून उठून आतील खोर्लातून डिक्शनरी आणून त्यांनी शब्द सांगितला व बराच वेळ भाषण झाले त्या वेळीं सर्व प्राण्यात मनुष्याला जास्त महत्त्व का, सुधारणेचे मूळ कोठे सुरू झाले, सुद्धावलोकनाने मनुष्याला काय समजले, विचारशक्तीने मनुष्याने काय करून घ्यावे इ विषयावर एका पंडिताशी चर्चा झाली, त्या वेळीं लोकमान्य म्हणाले, “ पाणी दासविल्यावर तहान लागलेला बेल जशी ओढ घेतो, तसे मनुष्याने करून चालणार नाही रस्त्याने जात असताना शेजारून चाललेल्या वाईकडे मान फिरवून पाहण्याचे मनुष्याला प्रयोजन काय ? हा मनाचा उच्छृंखलपणा आहे, याला पूर्ण दानून ठेवण म्हणजेच योग ”

अनंतानुज

[टिळक-गुण-कलापावरून]

१. वें. वेंटिस्टाच्या अध्यक्षत्वासाठी पुण्याची गाजलेली कॉन्फरन्स पार पडल्यानंतर एके दिवशी लोकमान्यांच्या नित्य सहवासातल्या माझ्या मित्राजवळ गीं लोकमान्यांच्या दिनचर्येबद्दल गोष्ट काढली “ लोकमान्य घारा दिवस गप्पा मारण्याशिवाय दुसरे काय काम करतात ? ” असा मी त्याला प्रश्न केला त्याला या माझ्या प्रश्नाचे साहजिकच आश्चर्य वाटले, ‘ लोकमान्यांचे सभाषण सदैव राष्ट्रकार्याबद्दलच चाललेले असे ते वेगवेगळ्या राष्ट्रकार्यांच्या गोष्टी भिन्न भिन्न

महाकवींच्या कालनिर्णयाची चर्चा त्या सभापणात निघाली होती व विद्याभिरुचि असणाराला त्याचा तो सवाद एवढित उपयुक्त वाटला असता हा त्याचासवाद चालू होता इतक्यात एकनण प्रातिक परिषदेच्या अहवालाची पुके घेऊन आला लोकमान्यानी ती पुके चाळून टाकली, त्यात कोणत्या गोष्टी पहावयाच्या ह्यानी अगाऊच ठरवून टाकलें असावें असें मला धाटलें त्यानी नेमक्या ह्या होत्या त्या दुष्टत्या केल्या त्याच्या पूफ तपासणीत मुत्सद्देगिरीचें प्रत्यतरही होतें प्रातिक परिषदेला हजर असलेल्या दोषा रावबहादुराची नावें त्यानी पुफातून गाळली त्या रावबहादुराच्या हजर राहण्याचा फायदा प्रातिक परिषदेच्या चाल्कानी घेतला, पण सरकारी कगक्ष त्याच्यावर येऊ नय म्हणून त्याची नावें परिषदेच्या रिपोर्टात नकात, असा भाव त्यानी व्यक्त केला व ती नावें खोडली पालिसातल्या गुप्त हेरांनी त्याची नावें कदाचित् आपल्या रोजनाम्यात टिपली असतील, पण सदर रावबहादुराविरुद्ध आपल्या हातान रिपोर्टात पुरावा ठेवण योग्य नव्हतें, असें त्यासवर्षी गोलताना ध्वनि काढला, व तशा प्रकारच्या सूचना आपल्या कामकरी मडळीला दिल्या. पुफाचें काम झाल्यावर पुन ते मास कालिदासाकडे वळले योडा वेळ त्याविषयी बोलण्यात गेल्या असेल नसेल तोंच एक गृहस्थ हातात कागदाचें पुडकें घेऊन आला त्या गृहस्थाच्या बधूना सरकारनें अटकत ठेवले होतें, व त्याच्या मुटकेबद्दल्या अजाचे कागद त्याच्या हातात होते लोकमान्यानी त्यावरून एकदा नजर टाकली व तुम्हीं लिहिलेल्या सुदर इमजी भाषेवर मोहून सरकार तुमचा इष्ट हेतु तडीस नेणार नाही व त्या अर्जात कायद्याचे मुद्दे जसे वढावेत तसे वढलेले नाहीत. आता मी सांगतो त्याप्रमाणें मुद्दे घालून अर्ज लिहा असा जबाब दिला त्या गृहस्थान इमजी भाषेचे किती कोश उलघेपालघे करून आपल्या अर्जाची भाषा सजविली होती देव जाण ! लोकमान्याच्या अभिप्रायामुळे त्याची निराशा झाली, तथापि त्याच्या सांगण्यातलें तथ्य पटल्यामुळे तो गृहस्थ शेजारच्या पालीत अर्ज तयार करण्यासाठीं निघून गेला पुन लोकमान्य आपल्या मूळच्या विषयावर बोलू लागले तथापि त्याच्या सवादात फिरून खड उत्पन्न झाला त्याच्याकडे एक ज्योतिर्विद् पडित आले. प्रथम त्याच्याशी काहीं वेळ औपचारिक पण ज्योतिषविषयासवर्षी बोलणें झाल्यावर लोकमान्यानी काहीं बौदिक ऋचाचा अर्थ शुद्ध ज्योतिषाच्या शानानें लावावा लागतो, सायनाचार्याना त्याचा गर्भितार्थ योग्य रीतीनें उगलडला नाही, असें सांगितलें आपण तुरुगात असताना या ऋचाचा अर्थ ज्योतिर्विद्येच्या अनुरोधानें उकलून काढला व त्याखेरीज त्याचा दुसरा अर्थ लागणें शक्य नाही अशी खात्री करून घेतली, इत्यादि माहिती सांगितली, व सायडतोब उठून त्या अर्थाचें लिहून ठेवलेलें टिपण आणून आलेल्या ज्योतिर्विदास दाखविलें त्याचें लोकात विवेचन होण्याकरिता लोकमान्य एखादा

ठेव लिहिण्याच्या विचारात असावे असा त्यांच्या बोलण्याचा रीत होता ज्योतिर्विदाचा व लोकमान्याचा सदर विषयाबद्दल खल चालला होता, इतक्यात एक सुप्रसिद्ध पाली भाषाभिराकडून बौद्धधर्मातल्या प्रयातील मूळ उतान्याचा कागद घेऊन एक मुलगा आला गीतारहस्यातल्या एका मुद्द्याच्या खुलासासाठी त्यांना या उतान्याची जरूर होती व त्यांच्या हयर्तात गीतारहस्याची दुसरी सुधारलेली आवृत्ति काढण्याचा योग आला असता तर त्यांनी या उतान्याचा उपयोग करून घेण्याचे ठरविले होते, असा त्या उतान्यावरून निघालेल्या वादविवादाचा आरंभ होता.

मी लिहिलेली बरीच इकीकत सुमारे तीन तासात घडलेली आहे. तिच्यातील उळख गोष्टींपरीज बारीकबारीक कामाची व्यवस्था ते पाहतच होते.

चिंतामण विनायक वैद्य

[एम्. ए. एल.एल. बी, लोकमान्यांचे श्रेणी, रामायणमहामारताचार्य, कल्याण,]

(१) लोकमान्यांच्या महाभारताचा परिचय फारच दाढगा होता. त्यांनी महाभारत समग्र तीनदा तरी वाचले असावे आणि ते मोठ्या चौकस दृष्टीने, आणि ज्या ज्या विशेष गोष्टी लक्षात त्यांच्या आल्या त्या त्यांच्या डोक्यात स्मरणशक्तीने नेहमी अच्युत तयार असत लोकमान्यांनी कधी एखादे नाट्युक ठेविले होते असे मला वाटत नाही त्यांच्या आवाढव्य वाचनेचे नोटबुक त्यांची प्रचंड स्मरणशक्ती होती असे मला वाटते, यामुळे त्यास कोणत्याहि वेळी अडचण पडत नसे घट्ट दिवशी गाष्ट लक्षात घेऊन 'अमुक प्रयात अमुक ठिकाणी आहे, पहा पाहू' असे म्हणण्याचा त्यांचा विलक्षण अधिकार होता महाभारताचा उपसंहार मी 'सरदार गृहा'त दोनतीन महिने राहून लिहिला. त्या वेळी लोकमान्य विरोल केससंबधाने तेथेच मुदैवाने होते रात्री आमच्या तिकडच्या फुकडच्या गप्पा चालत, त्यात ते माझ्या प्रयाविषयी गोष्टी बोलत रयाचे वर्णन चालू आहे असे मी एका प्रसंगी

साधन मिळतें ही गोष्ट तुम्हास ठाऊक आहे काय आणि याचा प्रयत्न तुम्ही उप-
सहारान केला आहे काय ? ” मला ही गोष्ट ठाऊक नसल्याने मी 'नाही' म्हटलें
व 'कोठें उल्लेख केला आहे' असें विचारलें. तेव्हा त्यांनीं “ उद्योगपर्वोत् श्रीकृष्ण
शिष्टार्हस जाण्याच्या वेळीं भीमान्या तोंडीं जें मापण घातलें आहे त्यात 'चीनाना
घौतमूलक' असा उल्लेख आहे. हा घौतमूल कोण हें तुम्ही पहा ” असें उत्तर दिलें.
हा प्रसंग मी वाचला होता परंतु भीमानें आजपर्यंत अठरा कुलागार राजे झाले असें
म्हणून याची जीं नावें दिलीं आहेत तीं सर्व काल्पनिक होत असें माझे मत झाल्याने
मी नावाकडे लक्ष दिलें नव्हतें परंतु काल्पनिक गोष्टी सांगताना मध्यें एखादी खरी
गोष्ट येते. सर्वच खोटें चालत नाही, त्यात थोडें बहुत सत्याचें मिश्रण पाहिजे, या
न्यायानें या यादीकडे पाहिलें पाहिजे होतें याशिवाय भारतीय युद्ध सुमारें इ. स.
पूर्वी ३००० वर्षे झालें. तेथूनच्या किंवा तुना त्यापूर्वीच्याहि काळाच्या इतिहासात
तेव्हापर्यंत हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या देशात कोण कोण राजे झाले ही माहिती
हल्लीं मुळींच मिळत नाही ती इ. स. पूर्वी ३०० च्या वेळीं प्राचीन पुराणा-
वरून किंवा इतर कथावरून सौतीला माहित असावी तेव्हा त्यानें सर्वच कल्पित
लिहिलें असेल असें मानण्यास आधार नाही. ह्या गोष्टी गत मन्वतराच्या किंवा
भविष्य मन्वतराच्या नाहींत, त्या कल्पितच होत हा निश्चय असो तर ही
कुलागाराची यादी येथें सर्व देणें जरूर नाही उद्योगपर्व अ. ७४ त श्रीकृष्ण
शिष्टार्हस जातेसमयीं भीमानें केलेल्या भाषणात हे श्लोक आहेत.

अष्टादशो मे राजानः प्रख्याता मधुसूदन ।

ये समुच्चिच्छिदुर्जातीन् सुहृदश्च सर्वाधवान् ॥ ११ ॥

ह्यांनीं आपलीं सर्व जात व बाधवासह मित्र, याची आहुति मादणात दिली
असे हे अठरा राजे प्रसिद्ध आहेत त्यात

आजयिंदुः सुवीराणां सुराणां सुपर्दिक ।

अर्कजश्च यलाहानां चीनाना घौतमूलकः ॥ १४ ॥

असा एक श्लोक आहे तेव्हा चीनच्या इतिहासातील ही गोष्ट सांगितली आहे.
चीनी नावें फारच चमत्कारिक असतात त्याचा आणि घौतमूलक याचा मेळ कसा
जमावा ! तथापि चीनचा प्राचीन इतिहास यां त्यानंतर मुद्दाम काढून पाहिला, परंतु
त्यात मला चागलेंचें पश आलें नाही. चीनच्या इतिहासात इ. सनापूर्वी ३००
किंवा २०० च्या सुमारास राज्यक्रांति होऊन एक नवीन बादशाही सुरू झाली
असें दिसतें, परंतु ती कशी झाली ? कुलातक कोण राजा झाला, त्याचें नाव
घौतमूल या नावाशीं शब्ददृष्ट्या किंवा अर्थदृष्ट्या जुळतें किंवा नाही याचा छडा
मला लागला नाही. त्याप्रमाणें मी लोकमान्यास सांगितलें, परंतु त्यानाहि या
ळीं या गोष्टीचा खोल पत्ता लावण्याची पुरसत व इच्छा नसल्याने त्यांनीं हा

प्रयत्न केला नाही. त्यामुळे या गोष्टीचा उल्लेख महाभारताच्या उपसंहारात मी केला नाही. हा गोष्ट जिशासु वाचकापुढे ठेविली आहे. " कालोह्यय निरवधिर्विपुला च पृथ्वी " केव्हा तरी ही गोष्ट सशोधकाच्या उपयोगी पडेल म्हणून लिहून ठेविली आहे.

आता दुसऱ्या एका गोष्टीचा उल्लेख करतो. महाभारताच्या काळासंबंधाने लोकमान्यांचे व माझे ऐकमत्य आहे हे प्रसिद्ध आहे किंवा मुना महाभारत अथ इ. स. पूर्वी ३०० पासून २५० किंवा त्या सुमारास झाला हे माझे मत त्यांनी ठामनिर्देश करून आपल्या भगवद्गीतेच्या जगप्रसिद्ध गीतारहस्यात मान्य केले आहे भारती युद्धाच्या काळासंबंधी मात्र मतभेद होता व अजूनही आहे. 'महाभारत ए क्रिटिसिझम' या इंग्रजी पुस्तकाचे परीक्षण त्यांनी केसरीत पाच सहा लेखात केले, त्यात हा मतभेद त्यांनी नमूद केला. पुराणातल विद्या विश्वसनीय नाहीत, मेग्यास्थेनिसने सांगितलेल्या विद्या विश्वसनीय आहेत, अस माझे मत असून लोकमान्यांनी उलट पक्ष स्वीकारला आणि भारती युद्धकाल इ स पूर्वी ३००० न मानता इ स. पूर्वी १४०० च्या सुमारास मानला यानंतर कित्येक वर्षांनी 'भारती युद्धकाळाचे वैदिक प्रमाण' हा भाषा निबंध मी प्रसिद्ध केला आणि तो डेफन कॉलेजात मी वाचला त्या वेळी त्याकडे लक्ष गेले. शतपथ ब्राह्मणाचा काळ इ स. पूर्वी ३००० हा येतो असे कै शकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनी 'वृत्तिका थेट पूर्वेस उगवतात' या प्योतिपविषयक वाक्यावर गणित करून ठरविले होते. तो आधार मुख्यत माझ्या प्रमाणाचा आहे. या मूळ आधारावर सापळी अशी बसते की, शतपथापूर्वी संपूर्ण ऋग्वेद, कारण त्यात सर्व ऋग्वेदाचा एकदर ऋचासह उल्लेख आहे ऋग्वेदातील सूक्तकर्ते देवापि आणि शतनु हे वधु, तसेच सोमक व साहदेव्य हा द्रुपदाचा पणजोबा, त्याचा उल्लेख एकदोन स्तुतीत आहे. तात्पर्य, ऋग्वेदाच्या काळाच्या अर्ती भारती युद्ध भीष्म-द्रुपदाचे ठरत. या प्रमाणाबद्दल एके वेळी लोकमान्यांचे व माझे भाषण झाले त्यात ते म्हणाले, "शकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनी आपल्या अँटिक्वेरीमध्ये शतपथ ब्राह्मणाच्या काव्यासंबंधी लेख लिहिला तो माझ्या समक्ष लिहिला. तो मला पूर्णपणे मान्य आहे की नाही हे मी अद्याप ठरविले नाही वृत्तिका थेट पूर्वेस उगवतात हे प्राचीसाधनाचे एक गमन कित्येक अर्थकारांनी घेतले आहे ते केवळ परंपरागत.

राजकीय - रिश्चितसिबघानें सर्व दिवस अविश्रात मेहनत करणाऱ्या पुरुषानें प्रार्थासाधनाचा नियम शुल्बसूनात किंवा इतर ठिकाणीं कसा सांगितला आहे या गणितमिश्र ज्योतिषाच्या गहन विषयात डोकें घालण्याची व निश्चय करण्याची शक्ति व महत्वाकांक्षा ठेवावी हें त्याच्या सर्वव्यापक बुद्धीचें निदर्शक होय

असो याप्रमाणें हा विषय पूर्वविषयासारखा अर्धाच राहिला आहे माझ्या समजुतीनें जॉपर्यंत शंकर बाळकृष्ण यांनीं केलेलें गणित व त्यावर बसविलेला शतपथब्राम्हणाचा काळ कोणी रगडिला नाहीं, तोंपर्यंत भारतीय युद्धकाल ठोकळ मानांन इ स पूर्वी ३१०० असाच मानला पाहिजे मी ठोकळ मानांन म्हणतों याचें कारण इ स पूर्वी ३१०१ हा कलियुगारभ गणितगतच आहे असें जें लोकमान्याचें मत होतें तें मी पूर्वी जरी मान्य केलें नव्हतें तरी पुढें पुढें मान्य केलें, आणि तें मी लोकमान्यास एके प्रसर्गां सांगितलेंहि द्योत कारण ही अगदीं नकी तारीख इ स पूर्वी ३१०१ चैत्र शुद्ध १ कलियुगारभाची, त्या वेळचे अह गून्य मध्यम भोगाचे होते या सिद्धान्तावर काढली आहे, अस ने कोणी म्हणतात तें मला मान्य नव्हतें आणि असा सिद्धांत कोणी स्वकपोलकल्पित करू शकत नाहीं व तशी प्रत्यक्ष ग्रहाची स्थितीहि नाहीं हें प्रसिद्धच आहे परंतु दसरी यांनीं केलेल्या एका गणितावरून दुसऱ्या प्रकारान हा काल गणितगतच हाक शकतो हें माझ्या लक्षात आलें कल्पारभी ग्रह गून्यभोग एकसूत्रप्रथित होते ही कल्पना करणें शक्य आहे आणि कोणत्याहि वर्षी प्रत्यक्ष ग्रहास्थिति घऊन मागें गणित करून सर्वग्रहगून्यभोग कधीं होतो, हें गणितानें काढता येईल म्हणजे गणिताच्या वर्षी कल्पारभाला किती वर्ष झालीं हें निश्चित झालें म्हणजे हल्लींचें कलियुग कधीं सुरू झालें हेंहि त्यावरून निघालें असो मध्यम गून्यभोग कल्पारभी ग्रह होते ही कल्पना चुकीची व हें गणित चुकीचें हें जरी ठरलें तरी, कल्पारभ जर काढता येतो तर त्याबद्दल हल्लींचा कलीचा आरंभही काढता येईल, आणि त्याप्रमाण मी लोकमान्यास अ पलें मत या बाबतीत बदललें आहे असें सांगितलें ही गोष्ट आश्चर्यकारक नव्हे किंबहुना, लोकमान्यहि आपलें मत बदललें असल्यास तसें सागत मी पूर्वी एके प्रसर्गां सांगितलेंच आहे कीं, 'अयति भद्रयोपेत ' इत्यादि श्लोकात अयतिशब्द सन्यास न घेणारा अशा अर्थां व्यावा असें माझे मत आहे तें बरोबर आहे अप्रयत्नवान् हा अर्थ बरोबर जुळत नाहीं, गीतारहस्याच्या पुढच्या आवृत्तीच्या वेळीं हा अर्थ मी देईन, असें लोकमान्य दिवगत होण्यापूर्वी पधरा दिवसच अगोदर मला म्हणाले होते प्राचीन गोष्टींचा प्रेमी आणि इतका खोल अभ्यास केलेला व माहितगारीचा विद्वान् पुरुष महाराष्ट्रात काय पण हिंदुस्थानात राहिला नाहीं असें पाहून बार्डट वाटतें त्याच्या पुण्याईनें यापुढें कोणी तरी महाभारत, वेद, गणित, ज्योतिष यांचा व्यासगी भारताभिमानी पुरुष उत्पन्न होईल अशी आशा प्रदर्शित करून हा लेख पुरा करतो

(२) १९०५ साली बनारसेस काँग्रेस झाली त्यावेळी राष्ट्रीय शिक्षणाचा प्रश्न प्रथम पुढे आला हे प्रसिद्ध आहे. त्या वेळी देशातील सर्व पुढाऱ्यांनी राष्ट्रीय महाविद्यालय किंवा विद्यापीठ बनारसेस निघावे आणि त्यांत आम्ही शिक्षकवर्ग असू याच आशा आम्ही आश्वासने दिली. पंडित मदन मोहन मालवीय यांनी हा प्रश्न हाती घेतला आणि नेटाने सिद्धीस नेला हेही प्रसिद्ध आहे. पण या उद्योगांत राष्ट्रीय शिक्षणाचे महत्त्वाचे ध्येय सुटले. सरकारी किंवा निमसरकारी मदत घेतल्यास स्वातंत्र्य नाहीसे होईल आणि अर्थात राष्ट्रीय शिक्षणाची तेजस्विता आणि उपयुक्तता राष्ट्रीय दृष्टीने कमी होईल असे लोकमान्यांचे स्पष्ट मत मला त्या वेळी कळले. कारण जेव्हा पंडितजी फंड जमाविण्याकरिता मुंबईकडे आले त्यावेळी मी लोकमान्यांना विचारले की, आम्ही कशी मदत करावी. तेव्हा लोकमान्यांनी स्वच्छ सांगितले की, पंडित मालवीय यांचे ध्येय वरील बाबतीत बदलले आहे. तेव्हा आपणास त्यांना मदत करता येणार नाही.

(३) 'मध्ययुगीन भारता' चा पहिला भाग लिहून इंग्रजी हस्तलिखित त्यांस मी एकदा दाखविले. त्यांत कोठेसे असे वाक्य आले होते की, 'हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य, पानिपतच्या संग्रामांत पृथ्वीराजाच्या वेळी पुनः परत मिळणे अशक्य आहे अशा रीतीने नष्ट झाले.' हे वाक्य वाचते असता लोकमान्यांच्या चेहऱ्यावर उद्देश स्पष्ट दिसू लागला आणि ते मला म्हणाले, "Never to regain it. हे कशाला लिहिता ?" लोकमान्यांचे भरतभूमीवरील निःसीम प्रेम आणि हिंदुस्थानच्या भावी स्वातंत्र्यप्राप्तीचा दृढ विश्वास यांचे स्पष्ट चित्र त्यांच्या चेहऱ्यावर आणि त्यांच्या या लहानशा प्रश्नांत दृग्गोचर होत होते. मी लागलीच ते वाक्य खोहून टाकले हे सांगायचास नको.

अनुमति व सहा घेण्याकरिता मी व रा. कशाळकर एके दिवशी त्याचेकडे गेलों. त्या वेळीं ते नुसता एक सदरा अगात घालून आरामखुर्चीवर बसले होते. मी आमची ठरलेली योजना त्यांना सांगितली व ती ऐकून घेतल्यावर पत्राचा विस्तार व व्यापकपणा यास अनुलक्षून ते म्हणाले की, 'प्रत्येक जिल्हास अशा प्रकारचे एक तरी चांगल्या सन्हेने व उत्साहाने चालणारे पत्र आवश्यक आहे. सातारा जिल्हा मोठा आहे, तेव्हा सद्य जिल्हाची सघटना करून लोकमत तयार करण्याची तुमची कल्पना चांगली आहे व त्या दृष्टीने तुम्ही आपल्या पत्राचा व्याप वाढविल्यास चांगले होईल.' हें ऐकताच मी म्हणालों, 'पण आपली सहानुभूति पाहिजे' तेव्हा एकदम मोठ्या व खड्या आवाजात ते म्हणाले, 'तुमच्या पत्रासबधानें माझी सहानुभूति नव्हती कधी?' हे शब्द त्यांनी इतक्या परिणामकारक रीतीने उच्चारले की, त्यापुढें त्यासबधानें जास्त बोलण्याचें घाडस मला करवेना. तथापि काहीं मिनिटे थाबून मी म्हटलें, 'पूर्वपार आपली सहानुभूति आहेच, परंतु आम्ही नवीन व तरुण माणसें आहों व प्रसिद्ध परंतु काहीं दिवस बंद पडलेल्या एका तालुका पेपरचें पुनरुज्जावन करण्याची ही बाब असल्यामुळे आपणासारख्याची सहानुभूति व सहाय्यसल्लत घ्यावी असे वाटलें' तेव्हा ते म्हणाले, "ठीक आहे. तुम्ही बेलाशक कामाला लागो व काम करून दाखवा" इतक बोलणें झाल्यावर आम्ही त्याचा निरोप घेऊन त्याच्या तडफदार बोलण्याचें कौतुक करित घरी गेलों. त्याच्या बोलण्याने आमचा उत्साह द्विगुणित झाला व आम्ही योजिलेल्या कार्यास लवकरच सुरुवात केली.

(२) यानंतर लोकमान्याकडे जाऊन त्याची सहाय्यसल्लत घेण्याचा दुसरा प्रसंग आमचेवर (मी व रा. कशाळकर) १९०६-७ सालच्या दरम्यान लॉर्ड लॉर्मिंग्टन मुंबईचे गव्हर्नर असताना आला होता. हे एटसाहेब एका दुष्काळ च्या साली महाडास गेले असतांना तेथील लोकांनी त्यास मानपत्र दिलें. त्यास उत्तर देताना त्यांनी काहीं अप्रशुद्ध प्रकारची भाषा वापरून मानपत्र देणाऱ्या लोकांचा उपहास करून त्यांच्या (दुष्काळजन्य) दुःखावर हागण्या दिल्या होत्या. त्या प्रसंगास अनुलक्षून 'प्रतोदा' मध्ये सणसणीत टीका आली होती. तिने त्या वेळचे कलेक्टर व डि. मॅजिस्ट्रेट मि. चक्रवर्ती याची तन्वेत गरम होऊन त्यांनी ' १२४ अ कलमाखाली तुमचेवर खटला का करू नये याचे कारण दाखवा ' म्हणून नोटीस काढली. तेव्हा त्यासबधाने पुढें काय करावयाचें हें ठरविण्याचे बाबतीत सहा घेण्याचे हेतूने मी व रा. कशाळकर बळचतरावाकडे गेलों. त्या वेळीं ते दोन प्रहरचा उपहार करित होते. म्हणून आम्ही त्यांच्या बसावयाच्या खोलीच्या शेजारच्या दालनात बसलों. तेथें त्याचे एक मदतनीस बसले होते त्याच्याशी आम्ही सदर विषयासबधानें वाटाघाट सुरू केली. त्यात असा एक प्रश्न उपस्थित झाला की, सदर बाब सुलोक असल्यामुळे खेद प्रदर्शित करून

मोकळे व्हावे की काय ? याविषयी तुमचें मत काय, म्हणून मी त्यांस विचारलें तेव्हां ते म्हणाले, ' यासंबंधानें मत देणें घोक्याचें आहे, हें ज्याचें त्यानें ठरविलें पाहिजे. खेद प्रदर्शित न करतां काम चालवा म्हणून जर मी सांगितलें तर मी मर दिल्यासारखें होईल. तेव्हां मी तसें कसें सांगूं ? याप्रमाणें बोलणें होतें न होतें तोंच बळवंतराव तेथें आले व त्यांनीं ' काय करणार ? ' म्हणून पृच्छा केली. तेव्हां मी म्हटलें, ' आपण सुचवाल तें करू ' तेव्हां ते ठासून म्हणाले, " त्यांत काय विशेष आहे ? कोणी तरी वकील अलियागोस पाठवा व त्याच्या-मार्फत आपलें म्हणणें डि. मॅजिस्ट्रेटपुढें मांडा म्हणजे झालें. नोटीस बेकायदेशीर आहे व ज्या मजकुरावरून ती काढली आहे तो खटला करण्यासारखा किंतपत आहे याची शंकाच आहे. तथापि आपली बाजू पद्धतशीर रीतीने डि. मॅ. पुढें मांडणें जरूर असल्यामुळे वकीलामार्फत तसें करा, स्वतः जाऊ नका; कारण न जाणो त्याच्या हद्दीत गेल्यास अरेस्ट करण्याची त्याची इच्छा असल्यास आयतेंच त्याच्या हातीं लागाल व अडकून पडाल." इतकें बोलल्यावर आमच्या विनंती-रून त्यांनीं एकदोन वकिलांचीं नांवां सुचविलीं व त्यांपैकीं एकास पुढें आम्ही कुलाब्याच्या डि. मॅजिस्ट्रेटकडे पाठविलें व रा. बळवंतरावांच्या अपेक्षेप्रमाणें तें प्रकरण उभयतांची मुलाखत झाल्यावर आपोआप मिटलें. या बाबतींत अचूक व निश्चित प्रकारचा सल्ला चटकन् त्यांनीं दिल्याबद्दल आम्हांस त्यांचें कौतुक वाटलें व त्यांच्याविषयीची आदरभावना जास्त दृढ झाली.

(२) १९०८ साली नाट्यकलावस्तुदार म्हणून विनोदी पुस्तक मी प्रसिद्ध केले. ते वाचवें म्हणून लोकमान्यास विनति केली तेव्हा 'वेळ होत नाही' म्हणून ते म्हणाले त्यावर मी म्हणालों की 'कटाळा आला असता लाइट रीडिंग (मिडूस शीण न देणारे) म्हणून वाचवें' त्यावर लोकमान्य म्हणाले की, "मी लाइट रीडिंग म्हणून जे वाचतां ते इतराच्या मानाने किती भारी असतें हे तुम्हीं पाहिले म्हणजे तुम्हास माझे म्हणजे पटेल !"

(३) सुबईस दैनिक राष्ट्रमत पत्र निघाले, तेव्हा त्यातील व्यवस्थेसंबंधाने तक्रार करण्याकरिता काही तक्रार मंडळा त्याजकडे गेली होती तेव्हा मी तेथे होतो. गोष्टी होताना एकाने त्यास प्रश्न केला की, "तुमच्या मागे तुमचे कार्य सभाळणारे इसम कोणी तयार करीत आहे काय ?" त्यावर ते म्हणाले "अर्शा माणसच मिळत नाहीत * * * हे एल्एन् वी गृहस्थ मजजवळ काही महिने होते परंतु पुढे ते येथून जाऊन वाकिली करू लागले दुसरे एका ग्रॅजुएटस मी ३० रुपये दरमहा देऊन ठेविले आहे त्यास मा एक पुस्तक वाचण्यास सांगितले परंतु दोन महिने झाले तरी त्या पुस्तकासंबंधाने मजजवळ त्यांनी गोष्ट काढली नाही की दुसरे काही विचारले नाही. अर्शा कोणी येतच नाही व आले तरी त्यांना अभ्यास करावयाला नको एकदम सणसणीत लेख लिहावयास पाहिजे "

(४) इल्ली पूर्ण अनत्याचारसाप्रदायात असलेले एक गृहस्थ पूर्वी गुप्त सस्थाप्रिय लोकांचे आदरस्थान म्हणून समजले जात असत हे गृहस्थ व इतर काही मंडळी लोकमान्याच्या येथे चर्चा करीत बसली असता निरनिराळ्या चळवळी व त्यांचे यशापयश याच्या गोष्टी चालल्या होत्या त्या वेळी हे गृहस्थ एकदम म्हणाले, "ते काही नाही असल्या ह्या चळवळींनी काही व्हावयाचे नाही" त्यावर लोकमान्य त्याचा रोख थोडखून म्हणाले 'मला सगळे ठाऊक आहे पण माणसे तयार कोठे आहेत ? हातावर शार घेऊन तयार असलेली मला ५०० माणसे दाखवा म्हणजे मी वाटेल त्याला तयार आहे '

(५) लंडॉनचे सुखवर्तीस माझे एक बंधु जर्मनीत होत, तेथून मुद्दम ते येथे आले, तेव्हा त्याचा सहाय घेऊन काही महिने सरकारने त्यांना डिफेस ऑफ इंडिया ऑफिसरची तुरुंगात ठेविले होते त्यासंबंधी मी लोकमान्यास सहज विचारण्यास गलों होतो बालता बोलता ते म्हणाले, 'कांही क्रान्तिकारक हिंदी लोक परदेशात राहून चळवळी करतात, त्यामुळे सरकारास सहाय घेतो' असे म्हणून एका बंगाली मनुष्यासंबंधाने सरकारद्वारां असलेल्या माहितीच्या टिपणाची एक अस्सल प्रत त्यांनी मला काढून दाखविली (त्या टिपणातील माहिती आता माझ्या लक्षात नाही, परंतु सदरहू बंगाली गृहस्थ श्री सरोजिनी नायडू याचे बंधु होते असे वाटते) हे टिपण सरकारातील अगदी गुप्त ठिकाणच्या

टिपणापैकीं होतें लोकमान्याचें बातमीरातें किती खोलपर्यंत पसरलें होतें हें ह्यावरून दिसून येतें व हिंदुस्थानातील उघड किंवा गुप्त रीतीनें कार्य करणाऱ्या सर्व शक्तीचा यथायोग्य अदमास त्या वेळीं लोकमान्याशिवाय दुसऱ्या कोणा हिंदी इसमास असेलसं मला वाटत नाही.

(६) मिसेस अॅनी बेन्ट ह्या रोज १६ ते २० तास काम करितात असें एकदा कोणी लोकमान्याच्या समोर म्हटलें, तेव्हा लोकमान्य म्हणाले, “ ज्याला मोठा मनुष्य व्हावयाचें असेल त्यानें काम संपादन केलें पाहिजे पुष्कळ काम केल्याशिवाय मोठेपणा येत नाही व आलेला टिकत नाही ”

महादेवशास्त्री दिवेकर

[प्रबुद्ध विद्यार्थी जुनें श्रीसमर्थ विद्यालय व प्रचारक प्राज्ञपाठशाळा, वाई]

(१) १९१६ सालीं बेळगावास प्रातिक परिषदेस जाताना कुडची स्टेशनवर मी त्याच्या डब्यात शिरलों पुढें चिकोडीपासून प्रत्येक स्टेशनावर त्याच्या स्वागताची अतिशय गर्दी हाऊ लागली प्रत्येक स्टेशनवर खाली उतरण, पानसुपारीचा स्वािकार करणें आणि घड्याबुकींत जाणें येणें यामुळें त्यांना त्रास होऊ लागला. मी म्हटलें, दादा ! आता गाडींत बसूनच आपण पानसुपारी घ्यावी कारण जाण्यायेण्यापासून आपणास त्रास फार होतो ” तेव्हा ते म्हणाले, “ लोकांचा विरस करण्यापेक्षा आपणाला याडासा त्रास झालेला पत्करला ”

(२) १९१७ सालच्या कलकत्ता काँग्रेसकरिता “ होमरूल ” स्पेशल निघाली होती मनमाड स्टेशनवर मी त्याच्या डब्यात शिरलों काँग्रेसहून परत येतांना मलाही नागपुरास कीर्तनसमेलनास जावयाचें होतें व काँर्तनसमेलनाच अध्येक्ष लोकमान्य असल्यामुळें मला त्यांच्याशीं पुष्कळ वावयाचें होतें कीर्तनसत्ये सवर्षीं व समेलनात ठराव केणते कराययाचे याजबद्दल त्याची माझी पुष्कळ चर्चा झाली प्राज्ञपाठशाळेंत आम्ही केलेल्या विनाराधें व अभ्यासाचें टाचणहि त्यानीं काळजीपूर्वक वाचल यानंतर अनेक गोष्टी निघाल्या, त्यात नुकत्याच निघालेल्या एका सत्येसवर्षी, विशेषत उत्पादक व्यक्तीविषयी आणि लोकमान्यानीं त्यांना दिलेल्या सर्टिफिकीटाविषयी आरदोन गोष्टी विचारल्या लोकमान्य जरा उतापानें म्हणाले, “ अहो ! मला कोण मनुष्य वसा आहे हें ठाऊक नाही असें समजता काय ! मी प्रत्येक मनुष्याच्या गुणावगुणाची पारख करून आहे आहे

त्या शिस्तित त्याचा काय उपयोग करून घेता येईल हेंच पहात असाचें आणि तुम्हालाहि सस्येचें काम चागलें करावयाचें असेल तर हेंच केलें पाहिजे.”

(३) नागपूरच्या कीर्तनसमेलनास लोकमान्य टिळक आले, त्या वेळीं स्वराज्य-शिष्टाईच्या दौऱ्यात आगगाडीत त्यांच्या पायास दुःसापत झाली. घनतोळीत समेलनाचा मडप होता. लोकमान्य हें लाब बुट्टीच्या बगल्यात उतरले होते. समेलनाच्या पहिल्या दिवशीं अध्यक्षचें भाषण केल्यावर लोकमान्य गेले. दुसरे दिवशीं विषयनियामक कमिटीस पायामुळें व गावात सकाळीं मिरवणूक निघाली त्या वेळीं मानगड झाल्यामुळें लोकमान्य येऊ शकले नाहींत. समेलनाचे ठराव करावयाचे होते यात एकवाक्यता काहीं केल्या होईना. कृष्णशास्त्री तेलगानीं, हरिदासाना ‘तुमच्यावरही आपत्ति आहे बरें !’ असा डेंजर सिग्नल दाखविला. सगळाच विचार गोत्यात येणार म्हणून दुपारीं मी लोकमान्याकडे बुट्टीच्या बगल्याकडे गेलों. दादाशास्त्री कायरकर वाट पाहतच होते. आम्ही जाऊन लोकमान्याना सगळा प्रकार निवेदन केला व ‘आपण नाहीं आला तर हें सगळें आगारीं येतें’ असें सांगितलें. लोकमान्य झणाले, ‘माझा पाय कितीही दुखत असो, मी समेलनाकरिता आलों आहे. आणखी दान दिवस समेलन लायलें तरी चालेल. तुमचीं कीर्तनें चालू घात. उद्या सध्याकाळीं मी रास येतो व समेलनाचें काम पूर्ण करितों दिवसाचा किंवा वेळाचा प्रश्न माझ्यापुढें नसतो फक्त कार्याचा असतो. तेव्हा तुमचें काम केल्याशिवाय मी काहीं जात नाहीं.’ दुसरे दिवशीं सायकाळीं लोकमान्य सभेच्यापूर्वीं एक तास आले. विषयनियामक मंडळात चर्चा केली व “न वदेत् यावनी भाषा” असें म्हणणाराचें समाधान केलें, व शिफारसीच्या ठरावास अनुकूलता घेतली.

(४) चिकोडी येथें पाहली वेळगाव जिल्हा परिषद झाली. वैष्णवस्वामी त्या वेळीं तेथें होते गीतारहस्यासमर्थां वाद करण्याचाच त्याचा हेतु होता. स्वामींच्या मुक्कामीं २।३ तास वाद झाला, त्यात काहींच निष्पन्न अस झाल नाहीं धरिं आल्यावर मी लो० टिळकाना विचारिलें कीं, ‘या वादातून काहीं निष्पन्न झालें नाहींच, पण उलट आपणाला त्रास झाला.’ लोकमान्य म्हणाले, “आम्हा नवीन सुशिक्षिताची विचारसरणी, विषय मांडण्याची शास्त्रीय पद्धति आणि अर्वाचीन एकदर जग काय आहे याची कल्पना, जरी एवढ्या वादावरून स्वामींना व त्यांच्या आश्रित शास्त्र्यांना आली तरी मी माझ्या अमाचें सार्थक झालें असें समजेन.”

(५) वेळगाव जिल्हाची दुसरी परिषद अथणी येथें झाली. गणेशवाडीच्या मंडळींचा लोकमान्याना आपल्या गावीं नण्याचा फार आग्रह होता. लोकमान्याच्या भोंवतालचे कोणतेही गण हजर नसताना मी त्याची भेट घेतली. त्यांनीं गणेशवाडीस वेण्याचें कबूल केलें. अथणीहुन गणेशवाडीस जाऊन शेडबाळ स्टेशनवर रात्री

८ वाजतां Poona Mail गांठावयाची होती. संभेचें काम दोनप्रहरीं १ वाजेपर्यंत लांबलें. बराच उशीर झाल्यामुळें माझी फार त्रेधा उडाली. समा संपून लोकमान्य विन्हाडीं जातात तोंच मी त्यांना भेटलों. लोकमान्य म्हणाले, 'आतां मी माझ्या स्वाधीन आहे. शौच, ज्ञान, जेवण सर्व अर्घ्यां तासांत आटपतो; मोटार घेऊन या.' आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, लोकमान्य अवघ्या २० मिनिटांत बरील सर्व गोष्टी आंवरून माझीच वाट पहात होते. अंतुकाका फडणिसांनाच येण्यास उशीर लागला. तात्पर्य इतकेंच, एकदां अमुक एक कार्यक्रम करावयाचा म्हणजे लोकमान्य त्यांत निरलस व दक्ष असत.

(६) मोटारचा रस्ता फक्त कागवाडपर्यंत होता. तेथून पुढें सारवट गाडींतून जाऊ लागलों. रस्ता खराब असल्यामुळें गाडींत फार हिंसके बसू लागले. मी म्हटलें, 'आपल्याला आज बराच त्रास होतो आहे;' लोकमान्य म्हणाले, 'अहो आगगाडीचे उबेसुद्धां यापेक्षां जास्त हलत असतात. त्रास हा सर्वत्र आहेच. आयडीचें काम असलें म्हणजे त्रास वाटत नाही इतकेंच.'

(७) गणेशवाडीस गेल्यावर लोकमान्य आधीं गणपतीचें दर्शन घेऊन नंतर व्याख्यानास आलें. दर्शनास जातांना द्रुतफां आरत्या घेऊन स्त्रिया उभ्या होत्या. तो दिवस दिवाळीचाच होता. लोकमान्य प्रत्येक आरतीत रुपरुपाया टाकित चालले होते. २०।२५ आरत्यांत ओवाळणी टाकल्यावर तेथील व्यवस्थापकांचें नजरेस ही गोष्ट आली. ते लगेच लोकमान्यांकडे आले व 'आपणास जावयास उशीर होईल' असें सांगून त्यांनीं ओवाळण्या पुढें बंद केल्या.

(८) देशभक्त गंगाधरराव देशपांडे यांच्या अध्यक्षतेखालीं चांदा येथें जिल्हा-परिषद होती. वर्षां येथून चांद्याला येण्याची Railway line ही यथातथाच आहे. लोकमान्य सकाळीं निघाले ते सायंकाळीं ४ वाजतां चांदा स्टेशनवर आले. वाटेंत बरोडा स्टेशनवर इतर सर्व मंडळींचें जेवणें खाणें झालें. लोकमान्यांचें मात्र खानदेखील झाले नव्हतें. चांदा स्टेशनवर अतिशय गर्दी स्वागतार्थ जमली होती. स्टेशनवर चमत्कार असा झाला कीं, जे स्वयंसेवक लोकमान्यांच्या भोंवतीं गर्दी भोडण्याकरितां होते, तेच त्यांच्या अंगावर पडूं लागले. पर उन्हांत निघालेली मिरवणूक ५ वाजतां वायासाहेब देगमुखांच्या घरीं आली. लोकमान्य घर गेले व जरा स्वस्थ बसले. अंतुकाका जखम धुवूं लागले. इतक्यांत खानास खायून पाणी आलें. लोकमान्यांना त्या दिवशीं अतिशयच त्रास झालेला दिसला. मी म्हटलें, 'आतां या मिरवणुकी बगैरे बंद केल्या पाहिजेत.' लोकमान्य म्हणाले "अहो, अजून आमच्या लोकांत तारतम्यच नाही. आज सकाळीं नागपूरची सर्व मंडळी माझ्या दृष्ट्यांतच शिरली. बरें, एकदां भेट झाल्यावर दुसऱ्या दृष्ट्यांत यसावें तर सपेंही बरेच नाही. माझा पाय अंधू. मला खंयच गाडींत पाय लांब करून

बसण्यासही जागा नव्हती. स्टेशनवर आलों तो स्वयंसेवकांनीच माहा कुस्करा केला. अत्राप लोकांना साधा व्यवहारमुद्धा कळत नाही अशी स्थिति आहे पण यातच काम करावयाच आहे. '

(९) लोकमान्य स्वराज्यशिष्टाईकरिता कोलबोला मुबईहून मद्रास मेलने निघाले तळेगाव स्टेशनवर ह म प पटवर्धनमुवा व मी पुणे स्टेशनवर गर्दी होईल म्हणून भेटण्याकरिता त्याच्या डब्यात गेलों लोकमान्य जागेच होते. नमस्कार केल्यावर लोकमान्य म्हणाले, "आम्ही लकादहनाला निघालों आहोत आम्ही तेवढे करून येतो तुम्ही मात्र आता वानरगण जमवा ' पटवर्धनमुवा म्हणाले 'आपली चळवळ फक्त शहरातच आहे ' लोकमान्य म्हणाले, अहो खेड्यापाड्यात चळवळ करण्याकरिताच मला हरिदास पाहिजेत, पुराणीक पाहिजेत फार काय पण यांत्रिकहि पाहिजेत खेड्यापाड्यातील अज्ञ समाजात हा वर्ग जसे काम करील तसे आमच्याने होणार नाही मला प्राज्ञपाठशाळेची उपयुक्तता याच दृष्टीने वाटते समर्थ्यांच्या महत्ताचे कामच या लोकांनी आता करावयास लागले पाहिजे '

चित्तरंजनदास

[वॉरिस्टर, देशबधु, अखिल भारतीय स्वराज्यपक्षाचे अध्यक्ष, कलकत्ता]

लो टिळकांचें राजकारण व्यावहारिक होत आणि तें दूरवर नंतर पोचविणारें ध्येयनिष्ठ नव्हतें असें वारवार म्हणण्यात येतें त्याच्या धुद्धीचे वर्गीकरण करण्यास माझी साहजिकच छाती होत नाही कारण जीं माणसं खरोखर मोठी असतात त्यांच्या स्वभावाचें पृथक्करण करणें कठीण असतें मी त्यांच्या आयुष्यातील एकच गोष्ट सांगतो व पुढील निर्णय ठरविण्याचें काम वाचकावरच सापवितों. १९०६ साली कलकत्यास राष्ट्रीय समाजाली. तेव्हा लोकमान्य व माझे महाराष्ट्रीय मित्र मजकडे पाहुणे म्हणून राहिले होते एके दिवशीं लग्नाहून एक गृहस्थ त्यास भेटावयास आला. मीहि तेथेंच होतो हा गृहस्थ नेमस्त असून जरा रागावून बोलत होता राष्ट्रीय समेत फूट पाडीत असल्याबद्दल त्यानें लोकमान्यास दोष दिला तो म्हणाला 'मुसलमान काय करीत आहेत हें तुम्हास माहित आहे ? हिंदूविषुद्ध जूट घेवून पेंन इस्लामिझमची चळवळ काढण्याच्या वेतात आहेत.' टिळक म्हणाले, 'खरे कीं काय ?' सदर गृहस्थ अधिकच रागावून म्हणतो, 'खरें म्हणजे ? मी तुमच्याशीं बोलत आहे ही गोष्ट जितकी खरी आहे तितकीच हीहि हकीकत खरी आहे. मी त्याची पत्रे पाहिलीं आहेत. तुम्ही हिंदूत फूट पाडीत

आहा आणि मुसलमान तुम्हास विरडून टाकण्यास एक होत आहेत ' या वेळी लोकमान्यांनी असें हास्य केलें कीं, त्याचें वर्णन करणें अशक्य आहे. ते म्हणाले, " मग आमची बघमोचनाची वेळ जवळ आली म्हणावयाची मुसलमान एक झाले कीं, सरकार त्यांच्या राशीस लागणार. सरकार त्यांच्या राशीस लागलें कीं, मुसलमान आम्हास येऊन मिळणार. "

यानंतर लवकरच राष्ट्रीय समेस विरोध करण्यास मुस्लीम लीग स्थापन झाली. यानंतर लवकरच मुस्लीम लीग राष्ट्रीय समेसी मिळून वाणू लागली. यानंतर लवकरच पजावात हिंदु मुसलमानांचें ऐक्य हा गुन्हा ठरला. आता फाय चालू आहे तें आपणास माहीतच आहे मग लोकमान्यांचें राजकारण व्यावहारिक होतें कीं तें दूरदृष्टीचे ध्येयवादी होतें.

सीताराम केशव दामले

[वी ए एल्एल् वी, माजी संपादक राष्ट्रमत व राष्ट्रोदय, लोकमान्यांचे एक सेही, पुणे]

(१) १९०७ सालीं गणपतीच्या उत्सवामध्यें पुण्यास शुक्रवार पेठेंत नायकांच्या गणपतीपुढें लो टिळकांनीं जें व्याख्यान दिलें, त्यात राष्ट्रीय प्रगतीकरिता जाति भेदाच्या काहीं खुळचट कल्पनांना फाटा दिला पाहिजे आणि 'वेदोक्ता'सारखीं प्रकरणें माजवून जातिजातींमध्य दुही माजविता कामा नये असें त्यांनीं आपल्या अधिकारयुक्त वाणीनें लोकांस बजावून सांगितलें राष्ट्रपुरुष हा जर पुरुषसूक्तात वर्णन केल्याप्रमाणें एक देवधारी पुरुष आहे तर अत्यज म्हणजे पायाचा आगठा हा एकाद्या वरील मागाला म्हणजे हाताला किंवा तोंडाला शिवला तर वरच्या मागाला षटाळ झाला असें कोणाला म्हणता याबद्दलचें नाहीं. सामाजिक सुधारणेच्या कल्पना अशा प्रकारें आपल्याच शास्त्रांतल आधारांनीं लोकांस लो टिळक पटवीत असत.

(२) लो टिळक हे सामाजिक सुधारणेचे द्देष्टे आहेत अशी एोटीच हूल काहीं लोक उडवितात, म्हणून कित्येक ठिकाणीं त्यांच्याबद्दल व्यर्थ गैरसमज झालेला आहे १९०८ सालीं मे महिन्यात ते बन्हाडमध्ये फिरत असता जो एक प्रकार घडला तो वाचस्यावर पुष्कळांचा गैरसमज दूर होईल अकोला येथें लो टिळकांचा मुकाम असता तेथील महार लोकांच्या मनामध्ये त्यास पानमुपारीस बोलवाचें असें आलें अकोल्याच्या महारसमाजांनीं त्या सुमारास आपल्या

शर्तीमध्यें कट करून दारू पिण्याचें दोन महिने अजीनात बंद केलें होतें. तेव्हा महाराच्या वतीने पानमुपारीस निमंत्रण करण्यास तेथील सुधारक म्हणून गाजत असलेल्या घराभ्यार्ताळ एक वी. ए, एल्एल्. बी वकील टिळकाच्याकडे आले. टिळक यानीं काहींएक काकू न करता महाराची पानमुपारी स्वीकारण्याचें कबूल केलें व जाहीर रीतीने त्यानीं खुद्द महारघ्याख्यात जाऊन सायकाळीं व्याख्यानांतर पानमुपारीचा स्वीकार केला.

(३) लो० टिळकाचे इतर अध्ययनावरोबर राजनीतिशास्त्राचें अध्ययनहि चालू असेच. राजनीतिशास्त्रावर (Politics) एक विस्तीर्ण ग्रंथ लिहिण्याचे त्याचे मनात बरेच दिवस होतें. सन १९०८ सालीं हा विचार त्याचे मनात घोळत असता अरिस्टॉटल, प्लेटो, मनु, फ्रीमन सीली, ब्लटइली इत्यादि विख्यात राजनीतिशास्त्राच्या ग्रंथांचें निरीक्षण करून व प्राचीन आणि अर्वाचीन अशा सर्व साम्राज्याच्या इतिहासाचें आलोडन करून त्रिकाश्याधित अशीं राजनीतिशास्त्रविषयक सूत्रें ज्याच्यामध्यें सांगितलेली आहेत असा एक विस्तृत ग्रंथ लिहिण्याची त्यानीं तयारी केली होती व ग्रंथातील निरनिराळ्या अध्यायाचें व भागाचें एक Syllabus किंवा अनुक्रमणिकापत्र त्यानीं तयार केलेलें प्रस्तुत लेखकाच्या पाहण्यात आलेलें आहे या भावी ग्रंथातील निवेचनाबद्दल मुबईच्या गजबजलेल्या रस्त्यातून चालतानाहि ते पुष्कळ वेळा चर्चा करीत असत. या ग्रंथाच्या तयारीकरिता त्यानीं २५०।३०० ग्रंथ काळजीपूर्वक वाचून ठेविले होते व आणखी २५०।३०० ग्रंथ वाचल्यावर पुढल्या वर्षीच्या उन्हाळ्यामध्यें सिद्दगडावर महिना दोन महिने राहून हा ग्रंथ लिहून काढावयाचा त्याचा विचार होता. पण 'मन एक चिंतितें व दैव दुसरेच चिंतितें' या म्हणीप्रमाणें पुढला उन्हाळा सिद्दगडावर न जाता मडालेच्या तुरुंगात जावयाचा आहे याचें कोणाला स्वप्न पडलें होतें !

(४) 'केसरी' पत्र लो० टिळक यानीं स्वतः अगावर घेतलें, तेव्हा त्या पत्राची साप्ताहिक स्थिति फारच शोचनीय होती. त्या प्रसर्गा लो० टिळक यानीं कोणत्या स्थितीत दिवस काढले याची कल्पना त्यानींच सांगितलेल्या एका गोष्टीवरून करता येईल १९०८ च्या उन्हाळ्यात वन्हाडात अकोला येथें त्याचा रा देसाई वकील याच्या घरीं मुक्काम असता काहीं गप्पागोष्टी चालल्या होत्या. 'राष्ट्रमत' दैनिक मुबईस चालविण्यास स्वर्च वगैरे काय येईल याबद्दल वाटाघाट चालली असता ते म्हणाले " हल्लींच्या नवीन एडिटराना खुर्च्या, टेबल व कपाटें मिळाल्याशिवाय काम करिता येत नाहीं. मी केसरी पत्र प्रथम हातीं घेतलें तेव्हा घादीचें टेबल करून सतरजीवर बसून लेख लिहावयाचे असा आमचा क्रम असे. शिवाय छापखान्यातील केशी इकडून तिकडे उचलण्यास देखील आम्ही लागत असु "

(५) एकदा एकाद्या मनुष्याची, एकाद्या पयाची किंवा एकाद्या सस्थेची वाजू उचलून घरण्याचें त्यांनीं ठरविलें म्हणजे हरप्रयत्न करून थाकावपाताळ घुडाळून त्याचे मदतीस घावावयाचें अशा प्रकारची लो टिळकाना सवयच पडून गेली होती दे शिवरामपत पराजपे याना पकडल्याची मातमी समजल्यावर नाशिकास नातवाच्या मुजीकरिता गेले असताही एक मिनिटाचा अवधि न लावता त्याची स्वारी मुमद्दस येऊन घडकली व शिवरामपत यास पोलिसाच्या चौकात ठेवतात तोंच त्यास भेटण्याकरिता वळवतराव हजर !

(६) लो टिळकाना स्वतः व्याकर्तवगारीची फाजील घमंठ कर्घाच नस त्यांनीं म्हटलें कीं, आम्ह ला ही गोष्ट करता येण शक्य नाहीं तर ते म्हणत कीं तुमच्या वयाचा असताना मीं तीं केलीं, मग तुम्हाला काय झालें ? तुमचा दृढनिश्चय असेल तर तुम्हालाहि तीं करिता येईल आपल्याप्रमाणें सव लोक धरारीपणानें व दृढनिश्चयानें वागतील तर सर्वांना आपल्यासारखी कृति करिता येईल असें त्यांचें म्हणणें असे प्रस्तुत लखकानें एकदा त्यास म्हटलें कीं, How do you expect us to be all Cæsears आम्ही सर्वांनाच टिळक व्हाव अशी तुम्ही अपेक्षा कशी करिता ? यावर ते म्हणाल कीं, ' मीं काही सीसरसा सा अद्वितीय पुरुष नाहीं ' नर करणी करे ता नरवा नारायण हे ' असा सिद्धांत असता दृढनिश्चयानें सावजनिक काम करावयास काय लागते ? अशा दृष्टीन पाहिलें तर वळवतरावा । फाजील अभिमान नव्हता ह स्पष्ट आहे तथापि रूपण काहींतरी अचाट कर्तृत्व करण्याकरिता जमास याग आहों असा विचार त्याचे मनात येत

चळवळीच्या घुमश्चक्रीमध्ये कदाचित् पडलों नसतों. स्वस्थ वाचीत पडावे व लोकामध्ये फारसे मिसत्रू नये असा माझा स्वभाव तरुणपणी असे व टेवलाशी बसून लाबलचक लेख लिहिण्याचा तर मला मनापासून कटाळा आहे असे उद्गार ते काढीत. स्वाभाविक आवर्डीविरुद्ध सार्वजनिक चळवळीच्या एटाटोपामध्ये मी पडलों, परंतु एकदा पडल्यावर येईल ती कामगिरी नेटानें व निश्चयानें करित गेलों म्हणून थोडेसे यश मिळालें.

एस् सत्यमूर्ति

[वी. ए वी एल् हायकोर्ट वकील, मद्रास, विलायतसे १९१९ साली गेलेल्या काँग्रेस डेप्युटेशनचे एक प्रमुख मद्रासी सभासद व स्वराज्यपक्षाचे मद्रासचे एक आमदार सभासद.]

(१) मी कै. लोकमान्य टिळकास प्रथम कलकत्याच्या राष्ट्रीय समेत पाहिलें. टिळक हे काँग्रेसच्या फ्रंटफॉर्मवरच एक लोकसत्तेचे भोक्ते होते असें नव्हे, तर ते व्रत दिवसाचे चौवीस तासहि ते पाळीत असत ही गोष्ट माझ्या विशेष डोक्यात भरली. राष्ट्रीय समेचें काम संपलें की, इतर प्रांताचे पुढारी आपल्या खास बगल्यात जाऊन राहत व इतर प्रतिनिधींची काळजीहि करीत नसत. पण टिळकाचें तसें नव्हतें. हा पुढान्याचा पुढारी महाराष्ट्र प्रतिनिधीतच राही व त्यांचे बरोबरच खेवणखाण करी. टिळकाची अनुयायांवर एवढी विलक्षण छाप का पडते याचा उलगडा मी या उदाहरणावरून केला.

(२) टिळक विलायतसे जावयास प्रथम मद्रासेवरून कोल्बोस आले, तेव्हा मद्रासच्या स्वागतकमिटीचा मी चिटणीस होतों. तेव्हा त्याचा साधा, मनमिळाऊ आणि प्रेमळ स्वभाव माझ्या प्रत्ययास आला. दिवाणबहादुर एस. मवानदम् पिले हे मद्रासचे डेप्युटी कमिशनर ऑफ पोलीस होते. ते टिळक कोल्बोस जावयाच्या वेळी एगमोर रेल्वेस्टेशनावर सी. आय. डी. चे स्पेशल अधिकारी म्हणून आले होते. त्याची व टिळकाची ओळख करून देण्यात आली. तेव्हा टिळक मजेनें हसले आणि म्हणाले 'स्वराज्य मिळाल्यावर आम्ही तुम्हांस नोकरी-वरून कमी करणार नाही. पण डेप्युटी कमिशनरच्या जागेवर रखडत न ठेवता पोलीस कमिशनराच्या जागेवर तुमची नेमणूक करू.'

(३) राष्ट्रकार्यात टिळक यासगी यरे वार्डट संबंध विसरून जाण्यास तयार असत. डॉ. बेझंट यांनी १९१९ साली टिळकांविरुद्ध हिंदुस्थानांत दांडगी चळवळ सुरू केली होती. मी व टिळक राष्ट्रीय समेच्या शिष्टमंडळाचे समासद या नात्याने विलायतेस असतां वार्डचे इंग्लंडांत येण्याचे ठरले. तेव्हां स्टेशनावर जाऊन वार्डचे स्वागत करण्यास टिळक तयार झाले, या त्यांच्या कृतीने टिळकाच्या तत्त्वास वाघ येईल अशी आम्हाला शका आली. तेव्हां ते म्हणाले 'डॉ. बेझंट असो किंवा दुसरे कोणी असो, त्यांच्या मदतीने राष्ट्रकार्य साधणार असल्यास मी आपला यासगी बरा वार्डट संबंध त्याच्या आड येऊ देणार नाही.'

(४) लंडनहून हिंदुस्थानास येण्यास टिळक व मी एस्. एस्. ईजित बोटीवरून एकदम निघालो. आम्ही तीन आठवडे एकर होतो. मी त्यांना विचारले 'आपण परत गेल्यावर समुद्रोल्लंघनावद्दल प्रायश्चित्त घ्यावे काय?' ते म्हणाले 'आपण इंग्लंडांत स्वार्थासाठी गेलो असतो तर प्रायश्चित्त घेणे जरूर होतें; पण राष्ट्रकार्यासाठी गेलो असल्यामुळे प्रायश्चिताचे कारण नाही.'

(५) आगवोटीवर पुष्कळ युरोपियन प्रवाश्यांनी 'आर्यांची उत्तर ध्रुवाकडील भूमि' या विषयावर व्याख्यान देण्यास टिळकास विनति केली. त्या विनतिस मान देऊन त्यांनी एक तासभर भाषण केले. त्या भाषणांत विद्वत्ता, चिकित्सकपणा, आणि साधी, विनोदी पण परिणामकारक भाषणी पाहून युरोपियन श्रोतृसमाज चिन्तासारखा तटस्थ राहिला.

(६) आम्ही मुंबईस उत्तरण्यापूर्वीच मॉंटॅग्यू-चेम्सफर्ड सुधारणेवरील जाँइट कमिटीचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला व आम्ही मुंबईस उतरतो तों विलहि प्रसिद्ध झाले. मद्रासेस जाण्यापूर्वी मी सरदारगृहांत त्यांच्या आवडत्या सोलींत जाऊन त्यांची भेट घेतली. 'विलायद्दल आपले मत काय?' असे मी त्यांस विचारले. त्यांनी अर्धपूर्ण हास्य करून भर्तृहरीचा पुढील श्लोक सावकाश व तालावर म्हणालाः—

रत्नैर्महाहैस्तुतुपुन देवा
न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
सुर्घा विना न प्रययुर्विरामम्
न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥

(७) मूल्यापूर्वी या थोर व देशभक्त पुरुषाची कार्यास गांठ पडली. ते व मी काशीस डॉ. इ. कॉ. कमिटीकरितां गेलो होतो. खिलाफत-प्रश्नाचा विचार करण्यास अल्लखिंधूनी त्यास अलहाबादेस येण्याचे निमंत्रण दिले होते. तेव्हां राष्ट्रीय समेत राष्ट्रीय धोरण ठरत असल्यामुळे राष्ट्रीय समेधियाय दुसऱ्या अशा प्रकारच्या समेत आपण हजर राहणार नाही, असे त्यांनी अल्लखिंधूस पांगितले

मद्रासेस त्यानीं यावें अशी आमची इच्छा होती व त्यानीं आपल्या दौन्याची तयारी करण्यासाठीं मला सांगितलें होतें, पण त्याच्या मृत्यूमुळें तो सक्कल जागच्या जागचि राहिला.

वामन मोरेश्वर पोतदार

[श्री ए एलएल श्री लोकमान्याचे एक शिष्य, सार्वजनिक सभेचे कार्याध्यक्ष, स्वराज्य पक्षाचे एक प्रमुख सभासद, पुणे]

(१) लोकमान्यांशी प्रत्यक्ष सवध येण्यापूर्वी लोकमान्यांच्या सवधाची एक आठवण अशी आहे की, शास्त्रीबुवा हे सन १८७९ चे मे महिन्यात जे रत्नागिरीहून पुण्यास आले ते परत गेले नाहीं त्यानीं नोकरी सोडून १८८० पासून न्यू इंग्लिश स्कूल काढलें शास्त्रीबुवाच्या वैयक्तिक आकर्षणानें व पुण्याच्या या 'ग्रॅजुएट पचायतनाच्या' कीर्तीमुळें रत्नागिरीचे पुष्कळ विद्यार्थी पुण्यास येण्यास उद्युक्त झाले व आलेहि. पचायतनात टिळक याचा उल्लेख प्रामुख्याने होत असे ते एक गणित विषयात 'वाघ' व आहेत अशा प्रकारानें त्याचा नामनिर्देश होत असे.

(२) याच तेजस्वितेचा पगडा त्याचे सहाध्यापकावर थोडा फार असे सन १८८४ च्या 'स्थानिक स्वराज्याच्या' नवीन कायद्याप्रमाणें येथील म्युनिसिपल्लीटींत लोकनियुक्त सभासद निवडावयाचे होते. लोकमान्याचे परमज्येही माधवराव नामजोशी हे वेताळ पेठेतर्फे उमेदवार होते त्यावेळीं 'निवडणूक' ही चीज नवीनवाळीचीच होती. त्यामुळें मतदारास हा नवा कायदा समजावून देण्याकरिता वगैरे सटपटी करान्या लागत व त्या करताना लोकमान्याकडून त्यांच्या शाळेच्या कापात केव्हा केव्हा अनियमितपणा घडे. म्हणजे वेळेवर तास न घेणें वगैरे हा प्रकार शाळेचे त्या वेळेचे प्रमुख (प्रिन्सिपल) कै. वामन शिवराम आपटे यास खपत नसे. परंतु टिळकाच्या आगच्या तेजस्विता, विद्वत्ता वगैरे गुणसमुच्चयामुळें ह्या अनियमितपणाची जाणीव टिळकास ते स्वतः करून देत नसत टिळकहि एखादा तास अगर त्यातील अश बुडाला तर तो पुढें केव्हा तरी जास्त तास घेऊन मरून काढीत असत.

(३) सन १८८३-८४ सालीं टिळक, गोपाळराव आगरकर व वामनराव आपटे हे त्रिवर्ग शासवार पेठेंत तावे याचे वाड्यात राहत असत. बरेप्रकरणात

पडलेले होंगरीतील १०१ दिवस उपल्यावर, सन १८८२-८४ साली टिळक व आगरकर यांचे धार्मिक व सामाजिक ग्राहीसुधर्मी फार कडाक्याचे वाद होत मी १८८३ मध्ये इंग्रजी सहावे इयत्तत व १८८४ मध्ये सातव्या इयत्तत (म्याट्रिकचे वर्गात) होतो व घर्मातील ' सेक्रेटरी ' या नात्याने मला त्यांच्याचे वाड्यात जावे लागे, बहुतकरून रविवारीच मी जात अस. एकादे रविवारी फारच मोठा मौजेचा वाद ऐकावयास सापडे तो वाद मुख्यत टिळक व आगरकर या दोघां ज्ञेयातच चाले. आपल्याचें त्यात फारस लक्ष नसे ते आपल्या शाळेच्या कामातच गुतलेले असत मात्र वाद अगदीं मराठ येऊन उभयता यादी अगदीं निकरावर आल्यावर आपटे एखाद वाक्य बोलत वाद फार कडाक्याचे होत वादात आगरकर पाश्चात्य ' तार्किकाचा ' विशेषकरून मिल'चा उल्लेख पार करीत, व मिलचें तर्कज्ञान त्यास फार पसत असे आमचीं गान्धे, पुराणे वगैरे हीं अगदीं माकडक्याच नसलीं तरी निरुपयोगी आहेत व त्यामुळे त्यामच्या समाजाच फार नुकसान झालें आहे व होत आहे, अर्थात् त्या शाखाची काँडी फोडून गेहेर पडल्याशिवाय आपला समाज सुधारणार नाही वगैरे याच आगरकर माडीत व टिळक हे त्यास उत्तरें देताना उलट गजू माडीत. टिळकहि वादात पाश्चात्य भौतिकशास्त्रवादी ह्यांच्या मताचा उल्लेख चारवार करीत प्रा. हक्सले याचा उल्लेख फार होई शिवाय टिंडाल, फॅरॅडे व स्पेन्सर यांचाहि नामनिर्देश अनेक वेळा होई या वादात आगरकरांच्या मताचा झोक नास्तिकपणाकडे स्पष्ट दिसे, पण टिळकाचा तसा दिसत नसे त्या वादावरून मला वाट की, त्याचीं मत तेव्हां दृढश्रद्धेचीं नव्हतीं, तीं काहींशीं अश्रयवादाचे स्वरूपाचीं होती, म्हणजे त्याला इंग्रजीत Agnosticism म्हणतात, तसे दोघेही जाडे विद्वान् व विवादपट्ट. त्यातल्यात्यात टिळकाच्या बुद्धीची कुशाग्रता व अष्टर्पलपणा याचा त्यास फारच उपयोग होई टिळक हे तेव्हा 'मराठ्या'चे सपादक होते व आगरकर हे 'केसरी'चे सपादक होते परंतु दोही पत्रातील स्पुटे वगैरे मजकूर बहुतेक एकाच घोरणाचा असे व 'केसरी'चे मजकुरात 'मराठ्या'तील मजकुराचा उल्लेख करताना 'आमचे दादा असें म्हणतात' अशा शब्दांनीं तो होत असे परंतु या एक घोरणास सोडून काहीं मजकूर लिहिणें झाल्यास सपादक अशाच पत्रात आपल्या सहीनें पत्रादाखल तो प्रसिद्ध करीत असे याप्रमाणें 'केसरी'त आगर करानीं आपल्या सहीनें अशा प्रकारचीं काहीं पत्रें प्रसिद्ध केलीं आहेत

(४) सन १९०५ सालीं अक्षिेत्र वारी येथें राष्ट्रीय सभेचें २१ वें अधिवेशन होतें, तेव्हा टिळक हे तेथील श्रीकाशाविश्वेश्वराच्या दर्शनारा गेले होते परंतु त्या सभेचे अध्यक्ष गोपाळराव गोखले हे देवदर्शनास गेले नाहींत याविषयीं त्यावेळीं काशीकरात बरीच चर्चा झाली तराच ते पदरपुरास गेले तेव्हा श्रीविठ्ठलाचें दर्शन त्यांनीं घेतलें व १८९७ सालीं त्यास शिक्षा साली ती एक वर्ष भोगून

ते परत आल्यावर प्रथम कसब्याचे श्रीगणपतीचें दर्शन घेऊन मग ते परमपूज्य अण्णासाहेब पटवर्धन यास भेटण्यास आले व अगोदर घरीं जाऊन आल्या का असा प्रश्न तेथें निघताच टिळक म्हणाले कीं 'प्रथम श्रीगणपति नंतर तुम्ही,' इतकी त्याची अण्णासाहेबाविषयी पूज्यगुदि होती. आगरकराची मातोश्री वारली तेव्हा त्यांनीं घर्मशास्त्राप्रमाणें अत्याविधि केला नाहीं, परंतु टिळकांनीं पंच हौदमिशनचें '४२ चें चहाप्रकरण' सपल्यावर प्रायश्चित्त घेतलें. तत्पूर्वीं त्यांनीं स्मृतिग्रथ चाळून आपल्या कुशाम बुद्धीनें 'चहावाल्या'ची बाजू उचलून घरण्याचा प्रयत्न केला होता, परंतु शेवटीं बहुजनसमाजाचे मतास मान देऊन त्यांनीं प्रायश्चित्त घेतलें. तसेंच त्यांनीं व्रतग्रथ, विवाह वगैरे आपल्या मुलामुलींचे यथाशास्त्र केलें.

(५) सुमारे ५१६ वर्षांपूर्वीं सकेश्वरमठाचे गुरुस्वामी (वाईचे शेंडे) व शिष्य स्वामी (वाडीकर) हे येथें आले होते, त्यावेळीं शिष्यस्वामीचें लक्ष व्यावहारिक गोष्टींकडे फारसें नसल्यामुळें कोणी माहितगार गृहस्थ श्रीचा सर्वाधिकारी म्हणून नेमावा अशी कित्येकांची इच्छा होती व त्याप्रमाणे के नांना ओक, अप्पाराव वैद्य वगैरे वरीच मडळी गायकनाड्याड्यात जमली व श्रीचा विचार घेऊन सर्वाधिकारित्वाचें आज्ञापत्रहि माझे नावें काढलें परंतु मीं तें स्वीकारण्यापूर्वीं लोकमान्यांनीं मला माझा विचार काय आहे तें पुसलें मीं सांगितलें कीं, सव्या महाराष्ट्रात घर्मशास्त्रां फार दिसत आहे, घर्मस राजनियंत्रण नाहीं त्यामुळें समान विस्कळित झाला आहे करिता श्रीच्या पीडाचे मदतीनें यास काहीं उपाय झाल्यास पाहावा अशा हेतूनें मीं हें काम करण्यास तयार आहे. यावर लोकमान्यांनीं आपण स्वतः याच दिशेनें वसकसे प्रयत्न केले व ते वसे व्यर्थ गेले हें मला सांगून म्हटलें कीं 'पहा हें असें आहे. यात तुम्हास यश येईल असें वाटत असल्यास काम पत्करा' इतकें झाल्यावर तें काम मीं पत्करलें नाहीं हें सांगें नकोच

(६) सन १९१४ सालीं जून महिन्यात लोकमान्य मडालेहून पुण्यास आले. त्यास भेटण्यास सर्व शहर लोटलें पहिली गर्दी मोडल्यावर मींहि भेटण्यास गेलों. तों घाड्यात थोरल्या दरवाजापासून तों आत सर्व माणसांचा समुद्रच पसरला होता लोकमान्य घरात हांपाळ्यावर विश्रांति घेत बसले होते मलाहि त्यांनीं तेथेंच बसून घेतलें नंतर काहीं कुशल प्रश्न वगैरे झाल्यावर मीं म्हणालों कीं, 'आजपर्यंत दोनतीन तुरुगवासांचे प्रसंग झाले. ईश्वराची कृपा व आपली प्रकृति निकोप म्हणून त्या प्रसंगातून आपण पार पडला आता वयमानाप्रमाणें आपण ही दगदग न करिता विश्रांति घ्यावी' अशा अर्थाचें माझें मापण ऐकून किंचित् आश्चर्यचकित व किंचित् रागीट अशा मुद्रेनें मजकडे घळून ते म्हणाले "अहो, मी करित आहे हें काम कोणी तरी केलेंच पाहिजे आमच्या कृत्याचा परिणाम सरकारचे स्थैर वर्तनास थोडा तरी आळा घालण्याकडे होत आहे. परंतु आपण

स्वस्थ वसल्यास हे इमज लोक आपली मुळीच पर्वा करणार नाहीत." सहा वर्षांचा कारागृहवास भोगून आलेल्या व वयाची साठ वर्षे भरत आलेल्या एका गृहस्थाचे हे उद्गार आहेत, हे पाहून मी विस्मित झालों.

(७) १९१४ चे सुमारास लोकमान्य, मी व आणखी एकदोन गृहस्थ काहीं बोलत असता सरकारवर टीका करताना 'केसरीत फार कडक भाषा वापरण्यात येते व त्यामुळे प्रतिपक्षी चिडून जातो व टीकेचा व्हावा तितका उपयोग होत नाही,' अशाप्रदल बोलणे चालले असता टिळक एकदम मध्येच म्हणाले, "अहो, हे पहा घाब म्हटला तरी खातो व वाघोवा म्हटले तरी खातो, अशी म्हण आहे. आमची भाषा कडक असते म्हणता परंतु मवाळाची थगडी मऊ भाषा असते ना? मग त्याच्या टीकेचा काय उपयोग झाला आहे व सरकारने काय दिले आहे? मग मनातील भावना स्पष्टपणे बोलणे काय वाईट?"

(८) खासगी भाषणामध्ये बळवतरावजी एखादे वेळी थोडा विनोदादि करीत हे प्रसिद्धच आहे. तळेगाव येथील जुने समर्थ विद्यालय स्थापण्याचे कामी बळवतरावजींनी फार मेहनत घेतली होती. ते विद्यालय पुढे सरकारने बंद केले. त्यानंतर त्या विद्यालयाची जागाहि नवीन समर्थ विद्यालयास देण्याकरिता त्या जागेचे खरेदीसत १९२० साली तयार करण्याचे काम बरेचसे मजकडे आले होते. ते तयार करून टिळकाकडे त्याच्या सहीकरिता नेले व सही झाल्यावर त्याजवर साक्ष घालण्यास मला अतुकाका फडणीसानी सांगितले. परंतु लोकमान्य हसून म्हणाले, "अहो त्याची साक्ष घालू नका. ते आता म्हातारे झाले आहेत. म्हातान्याची साक्ष घालू नये. पुढे कागद शाबीद करण्यास अडचण पडते!" असे विनोदाने म्हणून त्यांनी अतुकाकास आपली साक्ष घालण्यास सांगितले.

(९) जुने समर्थ विद्यालय मोडल्यावर ती जागा, इमारती व इतर सामान तसेच कायम होतें. त्या ठिकाणी पुनः राष्ट्रीय शाळा सुरू करण्याकरिता प्रो. विजापूरकर यांनी खटपट चालविली. ती टिळकाच्या मार्फत चालविणे अर्थात् शक्यच नसल्यामुळे प्रो. गोसले याचे मार्फत चालविली. परंतु त्या खटपटीस मूर्त स्वरूप येण्यापूर्वीच गोसले दिवगत झाले. नंतर भाववरावजी ऊर्फ बाळासाहेब चौधळ यांच्या परिश्रमासुळे व सहानुभूतीने नवीन समर्थ विद्यालय निघाले, परंतु ही खटपट चालली असताना टिळक व विजापूरकर यांच्या पूर्वीच्या स्नेहसंबंधात बराच विघाड झाला होता, व जुने समर्थ विद्यालय मोडल्यावर बरेच वर्षेपर्यंत ती जागा, इमारती वगैरे रिकाम्या पडल्या होत्या. त्या पैसाफड कायदारान्यास याच्या असा विचार त्या जागेच्या द्रुष्टीचा होता. द्रुष्टीत टिळक हे एक होतेच. परंतु हा विचार फलरूप होण्यापूर्वीच 'नवीन समर्थ विद्यालय' निघाले. तेव्हा ती जागा व इमारती वगैरे त्यांनीच व्यापिल्या. पैसाफड कारखानामुळे हे

रुचले नाही. ती जागा वगैरे आपणास मिळावी असे त्यास साहजिकच वाटत होते, त्याप्रमाणे त्यांनी त्या जागेपैकी बराच भाग कारखान्यास मिळावा म्हणून प्रयत्न चालविले. नानासाहेब देशमुख हे कारखान्यामंडळाचे अध्यक्ष असल्यामुळे त्याचा काही उपयोग आपणास होईल असे त्या मंडळापैकी काहींस वाटले असते. परंतु या गोष्टीचा अखेर निकाल करण्याकरिता मंडळी जमली, तेव्हा लोकमान्यांनी निश्चून सांगितले की, 'तळेगावची जागा वगैरे ही मूळ राष्ट्रीय शिक्षणाचे कार्याकरिता घेतलेली आहे. ती दुसऱ्या कामास देण्यास मी तयार नाही तिचा उपयोग शिक्षणाकडेच होत आहे. सवच मूळ हेतूच्या विरुद्ध त्यातली वाटेल तितकी जागा इतरास देणे योग्य नाही, व याविषयी कोर्टात जवानी देण्याचा प्रसंग आला तरी मी असेच सांगेन' अशा अर्थाचे सुमारे एक तासभर सधेतोडपणाचे भाषण त्यांनी केले. तेव्हा नानासाहेब कारखान्यातील मंडळीस म्हणाले की, 'लोकमान्यांनी जर असे निर्वाणीचे उद्गार काढले तर आता मी कारखान्याची तरफदारी करणार नाही व तुम्हीहि तो नाद सोडून द्या.'

(१०) सन १९२० साली बेझवाडा येथे स्पेशल कॉमिस भरविण्याचे ठरले होते. एक लहानशी 'आठवण' अशी आहे की, ज्या रात्री लोकमान्य पुण्याहून मुंबईस गेले व गेले ते पुन पुण्यास परत आले नाहीत-त्या रात्रीपूर्वी दिवस सकाळी मी त्याजकडे गेलो असता ज्या कामाकरिता गेलो होतो ते झाल्यावर मी सहज विचारले की, 'कॉमिस बेझवाड्यास होणार होती, पण आता असे प्रसिद्ध झाले आहे की, ती जागा बदलून कलकत्यास समा भरणार. हे असे का झाले?' यावर लोकमान्यांनी साश्चर्य मुद्रेने उत्तर दिले की, 'अहो हे सर्व त्या नेहरूंनी केले आहे. त्यास नवीन असहकारिता पुढे आणावयाची आहे व बेझवाड्यास बहुमत मिळणार नाही, याकरिता कलकत्यास कॉमिस त्यांनी नेली तेथे मुसलमानांची मते पुष्कळ असून तीं सर्व गार्धीना मिळतील असा त्याचा मरवसा होता.'

(११) टिळकाचे विचारात कोणत्याहि गोष्टीची 'व्यवहार्यता', 'सुसाध्यता' व 'विमृश्यकारिता' या गुणांचे प्राबल्य असे. कोणतीहि गोष्ट करण्यापूर्वी ती व्यवहारदृष्ट्या शक्य आहे काय? ती करण सोपे आहे काय? वगैरे विचार ते फार करीत व नंतर काय करावयाचे ते ठरवीत व एकदा तसे ठरल्यावर मग 'न प्राणान्ते प्रकृतिविकृतिर्जायते चोत्तमानाम्' या न्यायाने ते आपण आसलेल्या मार्गापासून परावृत्त होत नसत. याविषयी एक गोष्ट सुमारे ४५ वर्षापूर्वीची मला आठवते. एकदा लोकमान्य व दत्तोपत बेहरे बोलत बसले असता मी गेलो. दत्तोपत हसत हसत अर्थात् विनोदानेच लोकमान्यास म्हणाले, 'बळवतराव, तुम्ही अगदी आताशा मवाळ झालात बुवा! आम्हाला तुमचे हल्लीचे घोरण अगदी आवडत नाही.' अशा अर्थाचे बेहरे याचे उद्गार ऐवून लोकमान्य जरा

रागावून म्हणाले, 'दत्तोपंत बोलणें सोपें, पण करणें फार कठीण आहे. येथें घडून नुसत्या शिलोप्याच्या गप्पा मारण्यास काय लागतें ? हा पहा, मी आतांच बाहेर पडतो मात्र. भाड्यामार्गे निदान २५००० तरी माणसें आली पाहिजेत ! काय ! आहे कां तयारी ? का आपलें उगाच 'मवाळ शालां, मवाळ शालां,' म्हणून धोकीत वसावयाचें ? मीं आजपर्यंत सनदशरि मार्गानेंच खळबळ घालविली पण कित्येकांनीं त्याचा विपर्यास केला. आपण करतो त्याची शक्याशक्यता, जनतेची तयारी वगैरे पाहूनच कोणीहि पाऊल टाकलें पाहिजे.' अशा अर्थाचें तें मापण घेवून दत्तोपंत गप्पच घसले.

रामकृष्ण दत्तात्रय पंत पराडकर

[मोरोपंत काव्यग्रंथाचे प्रकाशक, माजी संपादक 'लोकसंग्रह', सु. किन्हेई, जि. सातारा.]

मोरोपताच्या हस्तलेखाच्या छायाचित्रातहि पोकळ व मरीव दोहों तन्हें दिलेले अनुस्वार मोरोपताच्या हजारों आहकवाचकाच्या नजरेस पडले होते. असें असता वरीलप्रमाणें सूक्ष्म दृष्टिचा ग्रन्थ करणारे एकटे टिळकच व तेहि मडाले सोडून आल्याबरोबर मला भेटावे याचें मला आश्चर्य वाटलें. मी दिलेलें उत्तर लोकमान्याना पटलें म्हणून येथेंहि नमूद करवों. मी म्हणालों, "राजवाड्याच्या या विधानाशीं माझा मतभेद आहे. लिहिता लिहिता हात न उचलतां जेथें अनुस्वार देता आला किंवा द्यावासा वाटला तेथें पोकळ दिला गेला आहे, व जेथें हात उचलून अनुस्वार दिला आहे तेथें तो मरीव पडला आहे, हीच पोकळ व मरीव अनुस्वाराची मला योग्य उपपत्ति वाटते." हें उत्तर पटल्यामुळें समाधान होऊन लोकमान्य काहीं वेळ बोलत उभे राहिले. ते म्हणाले, "मोरोपत कवींनीं मराठी भाषेला अभियुक्त भाषेचा दर्जा प्राप्त करून दिला असें माझे मत असल्यामुळें मला मोरोपताबद्दल फार पूज्यभाव वाटतो. मार्गे पागारकराकडून जेव्हा मोरोपताचे सर्व स्वलिखित ग्रंथभांडार शाबूत आहे असें मला कळलें, तेव्हा तें कायमचें शाबूत ठेवण्याकरिता, पताचे बशज हजार दोन हजार रुपये घेऊन देण्यास तयार असतील तर स्पष्ट करण्यासहि मी त्यांना बोललों होतो." मी

आल्याबरोबर त्यांनी पहिल्याने जर कशाचा कवजा घेतला असेल तर आपल्या लायब्ररीचाच. हा देखावा माझे नजरेस पडून, पूर्वीइतकें लायब्ररीचें रान आतां मोकळें राहिल्लें नाहीं, किल्ल्या लोकमान्यांजवळ असतात, कोणास कांहीं पुस्तक लागल्यास त्याची घर्दी खुद्दांपर्यंत पांचवावी लागते, हा अनुभव मलाहि आला होता. तथापि गीतारहस्य पहिल्याने छापण्याचे वेळी लोकमान्यांनी बोलावलेल्या स्वयंसेवकांत मला गणलें होतें, इतकेंच नव्हे तर, दुसऱ्या आवृत्तीचा योग माझ्या आग्रहानेंच लवकर आणून एक महिन्यांत एकहाती सर्व पुस्तकें तपासून छापून देण्याची जबाबदारीहि माझेवर सोपविल्यामुळें परस्परांना परस्परांच्या स्वभावाची वागणुकीची ओळख पटली होती. आपल्या शानानें वा अज्ञानानेंहि पण कोठेंहि कांहीं शंका आली कीं, थेट लोकमान्यांना जाऊन भिडावयाचें व शंकानिवृत्ति होईपर्यंत चिकाटीनें व घीटपणानें वाद घालावयाचा हा माझा स्वभाव त्यांना उमगला होता. मी मोरोपतांच्या अष्टोत्तरशारामायणाच्या छपाईच्या कामांत व्यग्र असतां, साररामायणांतील कित्येक प्रस्तारवृत्तें अडलीं, म्हणून सुप्रसिद्ध वृत्तशास्त्री वे. शा. सं. रंगाचार्य रड्डी यांचेकडे मी गेलों. त्यांनी सांगितलें, हीं वृत्तें छापतां येण्यासाठीं, टिळकाच्या लायब्ररींत वृत्तालंकारांची एक बंगालकडील प्रत आहे ती आणा. मी तरी तहान लागल्यावरच आड खणणारा आळशी मनुष्य असल्यामुळें छापसान्यानें अगदीं गळा धरल्यानंतर रड्डीशास्त्रीबोवांकडे गेलों होतो. त्यांत त्यांनी टिळकांच्या लायब्ररीतील सदभ्रमंथाचा हवाला दिल्यामुळें तसाच दोन प्रहरीं २-२॥ चे सुमारास घाईघाईनें वाड्यांत गेलों. पाहतों तों टिळक व मद्रास-कडील सुत्राय हे एकांतांत काँग्रेससबर्धी मवाळ-जहाल तडजोडीच्या वाटाघाटींत गुतले असून, त्याचे चिरजीव श्रीधरपत नाकेवंदीचें काम करीत होते. मी दार उघडून आंत पाऊल टाकतों न टाकतों तोंच टिळकांनी "काय हो ? कां आलां ?" असा प्रश्न केला; मीहि ती वेळ ओळखून " मला अमुक जमुक पुस्तक पाहिजे आहे. जरा किल्ल्या पाहिजेत " असें आटपतें उत्तर दिलें. पण टिळकांनी प्रश्न केला " तें वृत्तालंकाराचें बुक तुम्हाला कशाला पाहिजे ? " मी उत्तर दिलें,

टीपा तोंडीच साणून लगेच ' झालें तुमचें आता काम ? ' असें मला विचारलें. पुनः मी पुस्तकाचें नाव काढताच, ' मी चुकलों असेन असें तुम्हास वाटतें कीं काय ? ' असें मला दरडावलें. पण लोकमान्य चुकले म्हणून मला पुस्तक नको असून, एकवार अशा पुस्तकावर नजर टाकलेली असावी, म्हणून मी ' पुस्तक ' किह्या असें पुटपुटत उभा राहिलों. हें पाहून टिळक म्हणाले, "आता तुमचें काम अडलें आहे म्हणालात, तें अगोदर करा उद्या परवा पुन केव्हां तरी भेटा मग मी तुम्हाला पुस्तक देईन. शिवाय मी डेक्कन कॉलेजात विद्यार्थी असताना या सर्व प्रस्तारवृत्ताची चटकन् समजूत पटण्याकरिता सहज एका कागदावर शिसपेन्सिलीनें एक कोष्टक रचून ठेवलें आहे तोहि कागद शोधून तुम्हाला देईन त्याचा तुम्हाला उपयोग आहे, तो तुम्हीच ठेवून द्या. ' लोकमान्यानीं अशा रीतीनें भाशें तोंड गप्प केल्यामुळें मी आपल्या कामास निघून गेलों व नंतर दोन दिवसांनी टिळकाना भेटलों, तव्हा त्यानीं तें वृत्तालकाराचें पुस्तक घ तो आपल्या घयाच्या विरीच्या आत लिहून साठीपर्यंत जपून ठेवलेला प्रस्तार—कोष्टकाचा कागद माझे हवाली केला

(३) मी पुण्यात टिळकपक्षाचें दैनिक पत्र आढण्याच्या कल्पनेनें मारून गेलों, तेव्हा टिळक विलायतेंत असल्यामुळें ते या कल्पनेनें स्पष्ट कौतुक करतात किंवा मूक समतीच दर्शवितात अथवा हा डोईजड बोजा शिरावर घेऊ नये असें सुचवितात यापैकीं काहींच तर्क करता येत नव्हता किंवा सर्वच तर्क सारखे सभवत होते, असें म्हटलें तरी थालेल. टिळकाचा केसरीविपर्यांचा जाज्वल्य अभिमान मला शात होता. किंवाहना असा नमुनेदार अभिमान असल्यावाचून केसरीनें ' सर्व मराठी वर्तमानपत्राचा शिरोमणि ' हें पद मिळविल्लच नसतें टिळक आपल्या कोणत्याही विचाराचा वा लेखाचा फायदा केसरीशिवाय दुसऱ्या नियतकालिकास देण्याचे कामीं फारच कज्ज होते व केसरी ऑफिसातील इतर संपादक मंडळीनीं

त्यातहि खुल्या दिलाऐवजीं जुलमाचा रामराम मला अनुभवावा लागल्यामुळे माझा उत्साहभंग होऊन मनाला खेद होई व टिळकाच्या या अतिरिक्त केसरी-प्रेमाबद्दल थोडा रागहि येई. ज्या वातम्या केसरीच्या साप्ताहिकत्वामुळे पडून राहून इतरत्र आगाऊ जाहीर होण्याच्याच स्वरूपाच्या असतात, तेवढ्या तरी लोकसंग्रहानें ताजेपणीं प्रसिद्ध केल्याचें श्रेय मिळवावें अशा तडजोडीच्या विचारसरणीनें मी वागत असे. विलायतेहून आल्यानंतर उपस्थित झालेल्या वादविवादात रंगलर पराजप्यांना लोकमान्यांनीं मुबईच्या फ्रॉनिकलमधून दिलेलें उत्तर मुबईस फ्रॉनिकलमध्ये व पुण्यास लोकसंग्रहामध्ये एकदम प्रसिद्ध करण्याचें श्रेय मिळविताना मला लोकमान्यांनीं वन्याच फटकळपणानें बोलून कार्यभाग साधणें भाग झालें होतें. एके वेळीं लोकमान्यांचा एक खुलासा अगदीं तावडतोव प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजे होता; अशा कार्णीत सापडल्यामुळे नाइलाजास्तव लोकमान्यांनीं लोकसंग्रहाला स्वदस्तरचें आपलेपणाचें सर्टिफिकेट एकदाचें दिलें. पण तें देतानाहि केसरी साप्ताहिक असल्यामुळे गैररामज चटकन दूर होण्याकरिता हा खुलासा तुमचेकडे पाठविला आहे असे उद्गार काढल्यावाचून त्याच्याने राहवले नाहीं, हे त्याच्या केसरीविषयक अव्यभिचारी निष्ठेचें द्योतक आहे.

(४) लोकसंग्रहाचे बाबतीत माझ्या स्वार्थाच्या भरतीकरिता टिळकांनीं जितका स्वार्थत्याग करावयाला पाहिजे असें वेढ माझ्या मनानें घेतलें होतें तितका स्वार्थत्याग टिळकांकडून न घडल्यामुळे माझे मन एडू झालें होतें. एका मोठ्या शहरस्थानें मध्यरात्री थाणून दिलेला मजकूर छापण्यालायक आहे किंवा नाहीं याविषयी संपादकीय ऐटिनें विचार करण्याचे मरीस न पडता, मजकूर थाणून देणारे टिळकसंप्रदायाचे आहेत म्हणून जेवावयास घसल्याबसल्याच, तो मजकूर नीट कपोज करून इहवृत्तात वरच्या भाजूस घाला असा हुकूम फर्मावून मी झोंपी गेलों. सकाळीं उठतां न उठतां तोंच तुम्हाला दादांनीं (टिळकाना, त्याचे कारसान्यातील लोक बहुधा दादा म्हणत) आताच्या आता बोलवले आहे असें एकजण बजावून गेला. इहवृत्तातील मानपत्रवादाच्या वेळचा तो मजकूर टिळकाना रुचला नाहीं व त्याबद्दल त्यांनीं माझी व या लेखकाची अशी खरड काढली कीं, इस्तकमहाशयाच्या नेत्रावाटे गगायमुनाच वाह लागल्या. माझा खुलासा व समर्थन ऐकून टिळक बोलले कीं, "तुम्ही विनयानें आपणाकडे लहानपणा घेत असला तरी तो इतर व्यवहारात शोभेल, पण वर्तमानपत्राचा व्यवहार असा शोभणार नाहीं. आपण आपल्या वर्तमानपत्रापुरते सर्व जनापेक्षा शहाणे आहों असा अहमाव नव्हे, पण आत्मविश्वास धरल्यावाचून कोणत्याहि वर्तमानपत्राला तेंज चढत नाहीं. तुम्ही तुमच्या कार्यक्षेत्तात असताना, एरवीं कोण काय पण मी स्वतः येऊनहि, हा मजकूर छापू असें म्हटलें तरी पूज्यमायांनीं किंवा आपलेपणानें तुम्हीं तो छापता कामा नये. मी माझ्या घरीं शहाणा, तसे तुम्ही

तुमच्या घरी शहाणे राहिले पाहिजे हा वर्तमानपत्राचा घदा ज्याने त्याने आपल्या मनगटाच्या जोरावरच करावा तेव्हा तो उर्जितदशला यतो हें लक्षात ठेवा. वादात तुम्हाला माहीन असलेल्या कागदाचाहि तुम्ही नीटसा फायदा घेतला नाही कागदपत्र येथे माझ्या द्वावरमध्ये आहेत हें देखील तुम्हाला माहित हात असें मला वाटतें मग ते कागद घेऊन प्रतिपक्षाच्या वर्तमानपत्र कराला साजेसा वेळीच प्रतिकार तुम्हीं का केला नाही ? ' थोडेसे विषयांतर करूनहि टिळक माझेवरच घसरत आहेत अस पाहून मी म्हणें, ' आपलें द्वावरमधील कागदपत्र आपल्या गैरहजेरेंत मला बाबानी घऊ दिले असते काय ? ' मी इतकें बोललों मग, लगेच टिळक चवताळून म्हणाले, ' टाकेवर उत्तर देण्याची जबाबदारी तुमचेवर होती, बाबावर नव्हता तुम्ही तुमच्या कार्याकरिता त्या वेळी त्या कागदपत्राची माझे येथे चोरी केली असती तरी मी घाडसी वर्तमानपत्रकार म्हणून तुमचें कौतुक केल असतें ' या चौथ्या परिघ्राफातील आठवणीतील शब्द विसरून रहस्यबाधक आठवणीचीच तेवढा आठवण ठवण्या बद्दल वाचकाना विनति करण्याची आठवण कायम ठेवण मला जरूर वाटतें !

(५) उपरिनिर्दिष्ट प्रसंगामुळे मला फायदा मात्र नि सदाय झाला व तो असा की, आपण आपली लायकी पटविल्यावाचून लोकमान्य लाकसग्रहाला जरूर तितकें नवळ लेखणार नाहीत याकी त्यांच्या मनात काणताहि शुद्र मनोविकार नाही हें मला कळून चुकलें व पुढें लवकरच प्रत्ययासहि आल लोकसग्रहाचा कारभार एकरावी इमारतीसारखा असतानाच सिलाफतीच्या धारणानें तुर्की राजकारणावर मी लिहिलेली लेखमाला प्रसिद्ध करित हाता लेखमात्रा तत्पाचे हातची आहे हे तज्ज्ञ सरकारच्या ध्यानात दर्शपर्यंत बरेच लेखाक प्रसिद्धि झाले होते एके दिवशी माझे कानावर माझ्या गुप्त हेराकडून अशी बातमी आली की या लेखमालेंतील कित्येक लेखाक आक्षपाहें ठरवून सरकार लाकसग्रहावर सटला भरणार आहे व त्यासाठी भाषातरे तयार करण्याचेंही काम अमुक ठिकाणी चाललें आहे व उपजत शौर्याने नसलें तरी परिस्थितिप्राप्त घेयान मला या प्रसंगाला तोंड देणें भाग होतें व तेवढी मनाची तयारीहि त्या वेळी मी राखून होतों पण सटला हरून आपण तुरुंगात गेल्यास आपल्या मार्गे लोकसग्रह कोण चालविणार ? या

तुम्हाला कोणीकडून तरी गोत्यात आणावयाचें ठरलें असलें तर तुम्ही मवाळ लिहिलें काय, आणि जहाल लिहिलें काय, सरकारला सारखेंच. सरकार म्हणेल तेथे त्याला राजद्रोहाचें भूत दिसत असतें ” मी म्हटलें, “ तें सर्व खरें, पण मी तुरुंगात गेल्यावर माझे मागें लोकसंग्रह चालविण्याची व्यवस्था व्हावी ” टिळक म्हणाले “ तुम्ही एवढेंच लक्षात ठेवा की, टिळक पुण्यात मोकळा असून तुमचेंच काय पण कोणाहि व्यवसायधूर्चें वर्तमानपत्र त्याला सरकारच्या रोपाला बळी पडावें लागलें म्हणून बंद पडलेलें पाहणार नाहीं. ज्याचा तो परत आपले जागेवर आल्यावर मुखत्यार आहे ” याला म्हणावें पुढारी ! पण वैयक्तिक मोठेपणात टिळक डोंगरासारखे मोठे असूनहि सहृदयपणा, कळकळ वगैरे गुणात दुरून-जवळून कोठूनहि पाहिलें तरी सारखेच साजरे आहेत असें कोणाहि रहस्योद्ग्राही प्रवृत्तीच्या माणसास दिसत असे.

चरण्याचा मला हुरूप आहे पण शास्त्रीगोया तो चरकातला चरण शोधून देत आहेत तो हार्ती आला की माझी पुके तयार आहेत ” या उत्तराने टिळकाचा मोर्चा शास्त्रीगोवाकडे वळला “ काय हो, शास्त्रीगोया ! इतका वेळ कसला चरण शोधित बसला आहे ? ” असे टिळकांनी म्हणताच “ नाही, झालेच ” असे घाबऱ्याघाबऱ्याच शास्त्रीगोवांनी उत्तर दिले “ झालेच काय ? आणि ह्या इतक्या प्रती पुढे माडूनहि तो चरण तुम्हाला अजून सापडत नाही ! थावा, मी पाहतो ” असे म्हणून टिळकांनी तेथे पडलेल्या अनेक प्रतीतून त्याच्या वाचनात आलेली म्हणून नेमकी एक प्रत उचलून घेतली व एक-दोन मिनिटे चाळल्यासारखे करून तो चरण शोधून काढला !

(७) प्राय लोकविस्मृतीत पडलेल्या, स्वतः टिळकाजवळ नसलेल्या पण त्याच्या वाचनात येऊन गेलेल्या एका प्राकृत पंचरत्नी गीतेच्या पुस्तकातील वामनाच्या नागावाली मोडणान्या एका श्लोकात मूळ गीततील त्या श्लोकाचा भाव नीट उतरला आहे असे वाटून टिळकांनी त्या पुस्तकाचा शोध करावयाची मला आशा केली सुदैवाने ते जीर्ण पुस्तक माझे परमार्थगुरु विष्णुबोवा जोशी वार्डकर यांच्या संप्रदात आहे हे माझ्या लक्षात होते, त्यामुळे मी वार्डहूनबोवासाहेबाकडून सदर पुस्तक आणून लोकमान्यास दिले पण ते दुसऱ्या आहे, परत केले पाहिजे वगैरे काहीच मी आत्मप्रीतीकरिता न बोलल्यामुळे, “ हे पुस्तक माझेजवळच असू दे, तुम्हाला काय करावयाचे आहे ? ” असे म्हणून लोकमान्यांनी आपल्या रहस्य-सदर्मप्रथसंप्रदात ते ठेवून दिले व मी पुण्यात आलो त्याच साली महाराष्ट्र विद्यालयातील का कोठल्याशा विद्यार्थीपुढे टिळकांनी दिलेल्या एका व्याख्यानात “ सदर्मप्रथसंप्रदाकरिता ह्यापून थोडे पाप करावे लागते तरी विद्यार्थी पेशाच्या माणसाने मार्गेंपुढे पाहू नये ” हा त्यांनी केलेला उपदेश “ आर्षी केले मग सांगितले ” या खास आत्मप्रत्ययाच्या कोटीतील आहे, अशी खूणगाठ पडून मला मोठी गमत वाटली

नारायण सदाशिव मराठे

[बी. ए. बी. एस. सी. हे जर्मनीत विद्याभ्यासाकरिता गेले असता महायुद्धाचे धारणी याना सरकारने हिंदुस्थानात आणून कैदेत ठेविले होते धर्म आणि राजकारण याचा मेळ घालू इच्छिणारे हे ब्रह्मचारी उदड सचार करीत असतात]

राजकारणी पुरुषाचे आर्गी काय काय गुण लागतात याविषयी निरनिराळ्या प्रसर्गी लोकमान्याचे तोंडून जो उपदेश ऐकावयास मिळाला त्यापैकी काहीं खाली देत आहे —

(१) राजकारणी पुढाऱ्याचे आगात दोन गुण असावे लागतात एक तर त्याच्या हृदयात प्रपर आग पेटलेली पाहिजे, व दुसरा म्हणजे त्या हृदयाच्या वरच्या बानूस डोकें बर्फासारखें थंड असलें पाहिजे हे दोनही गुण एकसमया वळधेदेकरून नेहमी ज्या पुरुषाजवळ उत्कटतेनें वास करीत असतील तो पुढारी होण्यास योग्य होय.

(२) राजकारण हा विषय विकाराच्या तीव्रतेनें मनाला भ्रष्ट करणारा आहे तें मन समतोल व शांत राखण्याकरिता दररोज किंवा वेळ न मिळाल्यास निदान दर तीन चार दिवसांनी तरी घटका दोन घटका नेहमीच्या सर्वव्यापारापासून मन अगदीं अलग करून शक्य तितकें एकाग्र व शांत ठेवण्याचा परिपाठ असावा या योगें अनेक प्रमादापासून बचाव होऊन चित्तशुद्धि राहते.

(३) आपण जी राजकीय चळवळ करू तीत अपयश आलें असता ती सहज क्रमप्राप्त गोष्ट आहे अशी मनाची वृत्ति राहिली पाहिजे, यश येणार नाही असें धरूनच चालल पाहिजे माझ्या २५-३० वर्षांच्या अनुभवात अपयश इतकें आगवळणीं पडून गेल आहे कीं, यापुढें जर काहीं चमत्कार होऊन सरकारनें माझ्या एटपटीस यश देण्याचें घोरण सुरू वेलें तर मला अगदीं चुकल्याचुकल्या धारसें वाटेल

(४) लोकमान्याचे मृत्यूचे आधीं काहीं महिने लोकमान्याचे घोरणानें सार्व-जनिक काम धरणारी, सर्व्हिसेस ऑफ इण्डिया सोसायटीचे धर्तार, एक सस्या स्थापन करावी अशाचदल त्याच्या काहीं प्रमुख अनुयायांनीं विचार काढला होता. त्यासबधीं त्यास भेटण्यास भी गेलों असता लोकमान्य म्हणाले “मला अशी सस्या काढणें हें व्यक्तिशः सुळींच पसत नाही कारण ज्याप्रमाणें एका मोठ्या वृक्षाचे टायेंत दुसरा मोठा पृष्ठ वाढू शकत नाही, त्याप्रमाणें पहिल्या दर्जाचे पुढाऱ्याचे शिक्वणीत त्याच दर्जाची माणसें उत्पन्न हात नाहीत. तीं स्वतंत्रच आपल्या पायावर उभी राहतात.

आता 'असा पुढारी कोणी पुढे आलाच नाही तर,' असे म्हणाल तर माझा दृढ विश्वास आहे की, हिंदुस्थानचा ऊर्जित काल आता समीप आला आहे. अर्थात् उत्तम पुढार्याची याण ह्यापुढे परमेश्वर मुळांच पडू देणार नाही माझे काम शक्य त्या प्रमाणात मी केले. पुढील मार्गाबद्दल माझा परमेश्वरावर विश्वास आहे "

व्यंकटेश भीमराव अलूर

[बी ए एल्एल् बी वकील, लोकमान्याच अनुयायी, गीतारहस्याचे कानडी भाषांतरकर्ते, धारवाड]

(१) महान् तपस्वी अरविदवावू असे प्रतिपादन करितात की, सर्व आयुष्य-क्रमच एक प्रकारचा पूर्ण योग आहे या प्रतिपादनाची सत्यता लोकमान्याच्या प्रत्येक कृतीत, त्याच्या प्रत्येक आचारविचारात पूर्णपणे व्यक्त झाली आहे ज्या गोष्टींना आम्ही मोठ्या व्यक्तींच्या आयुष्यातील ठळक गोष्टी समजतो, त्या खरोखरी त्यांना सहज स्वभावासिद्ध असतात त्यांच्या हातून घडणाऱ्या नैसर्गिक गोष्टींवर आम्ही आमच्या बुद्धीने कृत्रिम ठळकपणाचा आध्यारोप करतो के लोकमान्य टिळकाचा मुरत कॅंग्रेसपासूनच मी जरी अनुयायी होतो, तरी पुढे लवकरच मढालेस सहा वर्षे राहण्याचा त्यांना प्रसंग आल्यामुळे त्यांच्याशी माझा दृढ परिचय झाला नव्हता गीतारहस्याचे कानडी भाषांतर संपर्यंत त्यांच्याशी माझा केवळ पत्रोपत्रींच परिचय तदनंतर थोड्या दिवसात त्यांच्याशी दृढ परिचय होऊन त्यांच्या साक्षिण्यात व साहचर्यात असताना माझ्या माविक हृदयपटलावर ज्या काही दोनचार गोष्टींचा ठसा उमटला आहे, त्यापैकी काही लोकापुढे मी थोडक्यात दिग्दर्शित केल्या आहेत

(२) लोकमान्याशी माझा प्रथम परिचय पत्रोपत्री गीतारहस्याच्या कानडी भाषांतरासंबंधी झाला तत्संबंधी आमच्यात जो पत्रव्यवहार झाला आहे तो आजच संपूर्णपणे प्रसिद्ध करणे शक्य व युक्त नसले तरी त्यावरून त्यांच्या स्वभावानुसार काही अनुमाने काढल्यास मुळांच अन्यथा होणार नाहीत वारीक सारीक गोष्टींकडे दुर्लक्ष असणे हे सामान्यतः मोठ्या व्यक्तींचे लक्षण मानण्यात येते, परंतु मोठ्या व्यक्तींच्या हातून घेणतंही कार्य मूर्त स्वरूपात देण्यास व ते विचारसृष्टीमध्यें विचाराच्याच उष्णतेने वाळून न जप्यास वारकिसारिक गोष्टींकडे लक्ष देण्याचा

गुण त्याच्यात असणें हें अत्यन्त आवश्यक आहे हा गुण लोकमान्यामध्ये होता म्हणून त्याच्या हातून किती तरी महत्कार्ये मूर्त स्वरूपास आली आहेत गीता रहस्याचें भाषांतर करण्याचें काम मजकडे सोंपविलें तेव्हां त्याच्याशी झालेल्या व्यवहारावरून मला त्याच्यातील हा गुण विशेष प्रामुख्याने दिसला. भाषांतर करताना हातीं धरण्यास सोंपविलें जावें म्हणून त्यानीं गीतारहस्याचे तीन निराळे भाग करून मजकडे पाठविले होते. युद्धमूलक महर्घता वाढण्याच्या अगोदरच छपाईकरिता उत्तम कागद आणवून ठेविले होते, पुढें वेळेवर येऊन तीं योग्य रीतिनें वेळेवर दोनतीनदा तपासलीं जातात कीं नाहीं, यावरसुद्धा त्याची बारीक नजर होती व यासबर्धी सर्व पत्रव्यवहार ते स्वदस्तुर चालवीत, हें पाहून मला सादर आश्चर्य घाटे.

(३) नोकरशाहीशीं भाडून हायकोर्टांमध्ये होमरूलची चळवळ कायदेशीर ठरवून घेतल्यावर लोकमान्य कर्नाटकाची भेट घेण्यास आले होते. कर्नाटकातील त्याच्या प्रवासात मलाहि त्यानीं आपल्याबरोबर नेले होते. या प्रवासात गद्दग येथें घडलेल्या टिळक टर्नरप्रकारणाची लक्षांना सामान्य माहिती आहेच. लोकमान्याची राजकीय चळवळ, आमच्या उदारमतवादी यष्टीच्या चळवळीप्रमाणें कायदेशीरच होती. परंतु दोघांच्या कायदेशीरपणात एक प्रकारचें विलक्षण वैषम्य दिसून येतें उदारमतवादी कायदा दाखवील त्या मार्गानें जातात, तर लोकमान्य कायद्याच्या शब्दान बंद केलेले काही मार्ग सोडून इतर असख्यात वाटांनीं जात कायदा म्हणजे निर्जीव शब्दजाल, सजीव चैतन्याला अदृषिण्याचें सामर्थ्य त्याच्यात कोडून यगार ! कायदा म्हणजे निर्जीव अर्थबद्ध शब्दांनीं बनविलेला एक साचा त्या साच्यात हरघडीं स्वरूप बदलणाऱ्या व विकास पावणाऱ्या जिवंत बुद्धीला तो कसा बद्ध करू शकणार ! लोकमान्य म्हणतात “चळवळीचे कायदेशीर मार्ग अजून सपले नाहींत, तेव्हा वकायदेशीर चळवळ करण्याचे हूर्त कारण नाहीं” लोकमान्याचें धारण कायदेबाजीचें होतें लोकमान्य स्वतः एक कायदेबाज होते व या कायदेबाजीचा त्यानीं जित हिंदुस्थानचें हा उच्च प्रस्थापित करण्याकरिता उपयोग केला लोकमान्य कायदेशीर असल्यामुळे सरकारलाच त्याची चळवळ मोडण्याकरिता वकायदेशीर बनायें लागे, अथवा नवीन जास्त जास्त जुलमी कायदे तरी करणें भाग पडे. लोकमान्याची कायदेबाजी गद्दगमध्ये घडलेल्या प्रसंगावरून सहज व्यक्त होण्यासारखी आहे. तो प्रसंग असा —

लोकमान्य गद्दगला आल्याबळीं तेथील मंडळींनीं अथाप्रधानें त्याच्या व्याख्यानाची तयारी केली. टर्नरसाहेब त्या वेळीं धारवाड जिल्ह्याचे कलेक्टर होते, त्या वेळीं त्याचा सुफाम गद्दगला होता त्याच्या मनात तें व्याख्यान कसेंहि करून बंद पाडाययाचें होतें आणि त्यानीं लोकमान्याच्या व्याख्यानाला बंदी करणारा हुसूमहि पोलिसादेखांच्या हातीं दिला होता प्रत्यक्ष हुकुमाची अम्मल

बजावणी न करता व्याख्यान मोडण्याचे व लोकांना उठवून लावण्याचे, घफाबुकी मामुल्याचे व मुन्धापत्ति पोलिसी सर्व प्रयत्न फसले, व उरल्याप्रमाणे लोकमान्य व्याख्यानाला उठल्यावर पोलिससाहेबानीं Harangue (प्रशुब्ध भाषण) बंदीचा हुकूम त्याच्या हातात दिला. लोकमान्यानीं हुकूम हातामध्ये घेतला. सूक्ष्म दृष्टिने तो वाचून पाहिल्यावर म्हटले, 'Yes, I shall obey the order and yet make speech (होय ! मी हुकूम पाळीन व पाळूनसुद्धा भाषण करीन) व त्यानीं पोलिससाहेबास असे म्हटले की, "गद्गचे लोक माझे अभिनदन करणार आहेत, त्याला उत्तरादाखल भाषण (Harangue नव्हे) करण्याची बंदी आहे काय ! या हुकुमावरून तशी बंदी करता येत नाही, तेव्हा मी भाषण करणार. तुम्हास मला दस्तगीर करायचाचें असल्यास तसें खुशाल करा " नंतर लोकमान्यानीं मला एककडे बोलावून सांगितले की, "तुम्ही अभिनदनपर भाषण करून त्यात मी ज्या मुद्याचा विचार माझ्या भाषणात करणार आहे त्या मुद्याचा उल्लेख करा. मी उत्तरादाखल केलेलें भाषण प्रशुब्ध भाषण (Harangue) होणार नाही. " इतकें झाल्यावर पोलिससाहेब क्रिकर्तव्यमूढ झाले व त्यानीं टिळकाना तसल्या भाषणबंदीचाहि हुकूम आणीपर्यंत भाषण न करणारिपर्यीं विनति केली. मी सुचिले "पोलिस जाऊ देत. ते परत येईपर्यंत आपले भाषण सहज सवेल " मला ते म्हणाले, "तुम्ही चुकता ! असल्या प्रसर्गा आमचें घोरण सरकारच्या हलगर्जीपणाचा क्षुद्र फायदा घेऊन लोकांपुढें फक्त भाषण करावयाचें नसावें. जनतेच्या नजरेपुढें सरकारच्या अन्यायाची मजल कोटापर्यंत जाते हें आपण्याचें असवें " त्यानीं पोलिस साहेबाच्या म्हणण्यास रुकार दिला. पोलिससाहेब तास दोड तास बंदीचा हुकूम आणण्यास गेले. टर्नरसाहेबाना अभिनदनास उत्तरादाखल दिले जाणारें भाषण बंद करण्यास हुकूम देण्याचें घैर्य होईना, व समारंभ यथास्थित पार पडला. नंतर ते मला म्हणाले, 'मगळ पक्ष' 'आम्हाला तुरुंगात जाण्याची हीट आहे' असा आमच्यावर आरोप करतो. पोलिसाना कायदेशीर तात्पुरता दस्तगीर करण्याचा अधिकार असल्यामुळे कायद्यानें निकाल मिळेपर्यंत छातीठोकपणा दाखवावा लागतो. भाषण केल्यास दस्तगीर होण्याचा प्रसंग अगावर ओढून घ्यावा लागतो, भाषण न केल्यास जनतेच्या हक्काची पायमल्ली होते. आम्ही छातीठोकपणाने जनतेचें आचारविचारस्वातंत्र्य कायद्याच्या निस्सोम टोंकापर्यंत नेऊन भिडविलें पाहिजे "

(४) लोकमान्य धारवाडास आल्यावेळीं त्याच्या दर्शनास आतुर होऊन किती तरी मोठा जनसमूह रस्त्यारस्त्यानीं उभा होता. लोकमान्य टांग्यामध्ये होते, मी जवळच होतो. रागा जेव्हा हालगेरीसमोरील (आताच्या गांधी) चौकात आला तेव्हा तेथें जमलेला जनसमूह " टिळकमहाराजकी जय " " लोकमान्य

टिळकमहाराजकी जय ” असा लोकमान्याचा जयघोष करू लागला. तो जयघोष ऐकून जनतेच्या सरलतेबद्दल कौतुकाने त्याच्या डोक्यातून अश्रुवाले. मीत्याच्या कडे टक लावून पाहू लागलो. ते मला म्हणाले, “ अल्हा, जनता आज कार्यक्षेत्राव्यतिरिक्त पूजेला महत्त्व देत आहे. व्यक्तिमहात्म्य कमी होऊन व कार्याचा गौरव वाढून राष्ट्रनिशाणाचा जयघोष करीत ही जनता इतरांचा उत्साहाने नाचू लागेल तर मला अत्यंत आनंद होईल. गुरुपूजा, प्रतिमापूजा या पायरीने निर्गुण उपासना करण्याचे सामर्थ्य व्यक्तीला येते. याच हिंदु सस्कृतीतील सत्याचा अखिल राष्ट्राला देशकार्य करण्यास प्रवृत्त करण्यास उपयोग केला पाहिजे ” तेव्हा माझ्या मनात लोकमान्य व्यक्तीच्या गिरवणुकीला व उत्सवाना का महत्त्व देत याचा चटकन प्रकाश पडला.

ताणि म्हणून तर त्यांना ' कर्मवीर ' ' कर्मयोगी ' असे संबोधिले तर ते एरोसरीच पायांशुर होईल.

(७) ' भाषावार प्रातरचनेला भावी स्वराज्यव्यवस्थेत प्रधानपद मिळाले हिजे ' ही कल्पना पसत पडून त्याप्रमाणे प्रयत्न करणाऱ्या व्यक्तींमध्ये किमान्याना अपस्थान धारें लागेल जोसेफ बॅप्टिस्टा याच्या अघ्यक्षतेखाली गे यथे भरलेल्या मुसई प्रातिक परिषदेत लोकमान्यानी आणिलेल्या कै ना. खल्याविषयीच्या दुसऱ्याच्या ठरावास अनुमोदन देण्याकरिता मी उभा राहिलों. हा " कर्नाटक भाषेचा हक्क प्रस्थापित करण्याकरिता तुम्ही कानडीतच भाषण रा " असे लोकमान्यमला म्हणाले त्याप्रमाणे मी तेथे कानडीतच भाषण केले. जोसेफ बॅप्टिस्टा यानीहि आपल्या भाषणात भाषावार प्रातरचना आवश्यक सत्याचे प्रतिपादिले होते परिषदेनंतर काही दिवसांनी विने दाने मी लोकमान्याना टले " आपल्या उपदेशाच फल म्हणजे कर्नाटक महाराष्ट्रापासून विभक्त प्याचे आहे " न्यार त गमीरतेने म्हणाले " एरोसरीच तुमच्या चळवळी तत्रण चालविण्यास तुम्ही शिकले पाहिजे हा पहिला घडा गिरविल्याशिवाय राज्यास तुम्ही कसे पात्र व्हाल ? " या उपदेशाला अनुसरून जव्हा स्वराज्य याची कर्नाटकाकरिता निराळी शाखा मागतली तेव्हा त्यानी ती दिली, तदनंतर नाटकायथे स्वतंत्र प्रातिक परिषद भरविण्याच्या आमच्या कल्पनेला त्यानी सपूर्ण म्मति दिली होती. यावरून लोकमान्याचे हृदय किती उदात्त होते, त्याची शि महाराष्ट्रापेक्षा किती विशाल व भविष्यत्कालात किती दूरवर प्रवेश करणारी होती आणि त्याची बुद्धि किती निर्मल व क्षुद्र अभिमानाने दूषित न झालेली होती, हे सहज व्यक्त होणार आहे. लोकमान्यानी महाराष्ट्रातच विशेष कामगिरी जली असे जरी बाह्यत दिसले तरी त्याची कामगिरी सन्या राष्ट्रीयत्वाला ऐकच होती

नरहर गोपाळ सरदेसाई

[एल् एम् अँड एस् डॉक्टर, प्राच्य विद्याभ्यासी, व्हाइस प्रे भाडारकर रिवर्स
इं०, पुणे]

(१) गीतारहस्याच्या टीपेंत लोकमान्यांनी एका छुप्त साख्यकारिकेचा ओस्तरत उल्लेख केला आहे, त्याचें स्पष्टीकरण करण्यासाठी त्यांनी 'सकृत्त रिवर्स' व्हा १ अक २ मध्ये एक लेख लिहिला होता त्यात इ स ४०० पासून आजपर्यंत छुप्त असलेली साख्यकारिका टीकेंतील प्रतीकाच्या आधारावर जुळविता येते असे त्यांनी दाखवून दिले होते. त्या लेखाविषयी बोलत असता "हा शोध लागला तेव्हा आपल्या मनास काय वाटलें " असा प्रश्न मी लोकमान्यांना केला तेव्हा ते म्हणाले, " प्रतकिं जमवून कागदावर लिहून काढलीं व सर्त्री तीं वाचून विचार करीत असता या शोधाच्या सरपणाबद्दल मनास खानी पटली, तेव्हा अत्यंत समाधान वाटलें व त्या आनदामुळे रात्रभर झोंप आला नाहीं "

(२) लोकमान्यांनी डॉ भाडारकर यांच्यासबधीं राजकीय बाबतींत अनेक वेळा कडक टीकात्मक लेख लिहिले होते. त्यावरून दोघात फार वाकडें जालें असेल असा आमचा समज झाला होता परंतु भाडारकर इन्स्टिट्यूटची उभारणी करताना लोकमान्यांची सह्यामसलत घेण्याची सधी सस्थेच्या उत्पादकांनी अनेक वेळा साधली. त्यात एकदा एका प्रश्नासबधीं डॉ भाडारकराची समति मिळविणें अवश्यक असून ती कशी मिळावी याबद्दल वाटाघाट सुरू होती तेव्हा लोकमान्य म्हणाले, ' त्याची तुम्ही काळजी करू नका डॉ भाडारकराची समति आपण्याचें काम माझ्याकडे लागलें माझी त्यांच्या जवळ इतकी भीड आहे ! "

(३) एकदा लोकमान्यांचे घरीं गणपत्युत्सवाबद्दल व्याख्यात्याची यादी घालली होती लोकमान्य सिंहगडास जाण्याचे तयारींत होते मी सहजां त्या वेळीं तेथें होते ८।१० व्याख्यात्याचीं नावें जाणव्यावर लोकमान्यांनीं मजकडे बोट करून ' याचें नाव घाला ' म्हणून सांगिलें पण माझी तयारी नाहीं, याबधीं मला बगळावा अशी माझी निमति ऐकून ते मला म्हणाले की, "अहो, तयारी कसली ? बोलावयाला उभे राहा म्हणजे झालें," व रा कषडशास्त्रीबुवाना म्हणाले की, " मी यांच्या लेक्चरचा अध्यक्ष होतों नाव घाला " लोकमान्य अध्यक्ष असल्यावर विषयहि नवीन पण धार्मिक असला पाहिजे, राबव " Religion as a social force ' हा विषय घऊन व्याख्यानाचे मुद्दे टाचून रोमार्केटचे गणपतीसमोर व्याख्यानास मुहवात झाली लोकमान्य अध्यक्ष, अर्थात् मी व्याख्याता म्हणून नहेच-लोकाची गर्दी अतिशय झाली टाचण माझे व्याख्यान पाहू असताना लोकमान्यांनीं नजेरेखालीं घातलेंच अतिशय गर्दी झाली होती.

ही लोकमान्याची अमृततुल्य वाणी ऐकण्यासाठीच आहे, ही जाणीव मला पूर्ण असल्याने, लोकांकडून 'पुरे' शब्द व टाळ्या धारे हिस् फिस् होण्यापूर्वीच अर्धा तास व्याख्यान दिल्यावर "पुढील अर्धा विषय लोकमान्य आपणास सांगतील" असे सांगून मी व्याख्यान पुरे केले एकदम व्याख्यान बंद झाल्यावर लोकमान्य मला म्हणाले, "अहो, हँ काय ! तयारी चांगली केली असून मध्येंच का थायलात ?" पुढे अर्थात् लोकमान्यांनी तोच उरलेला विषय सांगताना टावण चांगले केले आहे असे श्रोतृवर्गास मुद्दाम सांगितले.

(४) वसतो-सगत मी एकदा "सुप्रजाजनन" या विषयावर व्याख्यान दिले. त्याचा गोपवारा 'केसरी'त प्रसिद्ध झालाच होता, पण शेवटीं समारोप करताना लोकमान्यांनी त्या व्याख्याचा मुद्दाम निर्देश करून सांगितले की, "ज्यात आमची स्थिति कशी आहे व ती सुधारण्यास काय उपाय केले पाहिजेत याचा विचार केलेला असतो अर्थांच व्याख्यान देणाला पाहिजेत '

वासुदेव कृष्ण भावे

[बी ए तिसपादक केसरी, पुणे]

(१) सन १९०८ सालाचें पिकेटिंग या चळवळीत लो टिळकाशी माझा अल्पकाळ अल्पसा निकट संबंध आला पुणे जिल्ह्याच्या कलेक्टराचे पर्सनल असिस्टंट मि अँडरसन याजकडे पिकेटिंगच्या चळवळीमुळे ज्याचें नुकसान झाले त्या दारुमत्तेदारानीं चळवळीविरुद्ध कागाळ्या नल्या अँडरसनसाहेबाचा पुणे शहराशी अधिकारी या नात्यानें काडीचाहि संबंध नव्हता तरीपण अधिकारी गौरा असला म्हणजे त्यास कायदकानू कसे गुदाळून ठवता येतात याचा अनुभव सर्वास आहेच त्याप्रमाणें साहेबवाहादुराची स्वारी लष्करातून पुणे शहरात लढण्यासारखी घुसली आणि त्यानें प्रथेक गुऱ्यावर उभ्या असल्या स्वयसेवकाची शेळ्यामॅढ्याप्रमाणें अवस्था करून सोडली गणेश पेठच्या गुऱ्यापरीठ स्वयसवकास साहेबांनीं हुसकून लावल्याचें वृत्त मला शनिवारच्या गुऱ्यावर समजलें व मा आणि माझे मित्र देशपांडे सदर गुऱ्यावर राखवालीच काम करण्यास गलों तों साहेब शहरातील सव स्वयसवकास पळवून लावून लष्करात जाताना गणेश पेठच्या गुऱ्यावर पुन आले त्यावेळीं माझी व साहेबाचा एक पार्शी हस्तक आर्देंडर यार्शी नाइलानानें मारामारा हाऊन मला व माझ मित्र देशपांडे याना गुऱ्यावर पोलिसानीं बसवून ठेवले लो टिळक यानीं पिकेटिंगच्या चळवळीचें अप्वयुत्व

घोडून आपली सर्व शक्ति या स्वराज्याच्या चळवळीमध्ये एकवटली पाहिजे. दुसऱ्या गोष्टीकडे लोकांची मने ओडून घेणे कधीही इष्ट नाही. सरकारला आमची मने निरनिराळ्या चळवळीत गुतली जावी व सर्वांची शक्ति स्वराज्याच्या चळवळीत एकवटू नये, असे मनापासून घाटत आहे. कारण सगळ्या लोकांनी मनापासून स्वराज्याची चळवळ केली तर त्यास स्वराज्य देणे अपरिहार्य आहे. म्हणून सरकार आमच्या लोकांची मने विविध चळवळीत अनेक युक्त्याप्रयुक्त्या करून खेचत असते. ही गोष्ट पाहून आपल्या लोकांनी इतर गोष्टीतून आपली मने काढून एकाच स्वराज्याच्या चळवळीत घातली पाहिजेत तरच आज आपल्यापुढे असलेले कार्य होईल

अशा प्रकारे असेच बोलणे झाले. त्या सर्व भाषणाचा रोल 'केवळ स्वराज्याच्या चळवळीसाठीच सर्वांनी आपणास वाहून घेतले पाहिजे,' हा होता मला वाटते जर असे घडले तर स्वराज्य आपल्या हातातच आहे. पण हिंदुस्थानातील लोकमत आवळ्या-मोवळ्याच्या गाठोळ्यासारखे आहे. त्याचे ऐकमत्य घेव्हा होईल तो सुदिनच होय !

(२) माझा धडा चित्रकाराचा होता व त्यामुळे माझ्या मनात लोकमान्याचे चित्र तेलाच्या रंगात काढायचे, असे पुष्कळ दिवसांपासून होते. पण चित्र फोटोवरून काढण्यापेक्षा तें जर त्यांना समोर बसवून काढले, तर त्यात सादर्य अधिक चांगले घडते, यासाठी फोटोवरून तें न काढता, त्यांना समोर बसवून काढण्याचा वेत निश्चित केला पण हे घडायचे कसे ? कारण मी महाराष्ट्राच्या बाहेर रहात असे, त्यामुळे जेव्हा मी पुण्यात येई, तेव्हा लोकमान्यास सवड नसे व जेव्हा त्यास फुरसत असे, तेव्हा माझा मुकाम पुण्यास होत नसे. अशा कारणामुळे पुष्कळच वर्षे माझा वेत माझ्याच मनात राहिला !

वेळ सध्या नाही, जो वेळ तूर्त मजकडे आहे तो राजकीय चळवळीसाठीच आहे, चित्राची सध्या आवश्यकता नाही. ”

अशा प्रकारे चित्रासाठी समोर बसण्याची गोष्ट त्यांनी टाळली. त्यावर मी म्हटलें की “तास दोन तासापेक्षा मला अधिक वेळ लागणार नाही, तेव्हा जापण एवढी विनंति अवश्य मानावी.” तेव्हा बरेच आढेवेढे घेऊन त्यांनी दुसरे दिवशीं चित्र काढण्यासाठी दोन तास बसण्याचें कबूल केलें. या वेळीं माझ्या-बरोबर कै० मनोहरपत अभ्यंकर होते त्यांनाहि बरील मतानुकूल्य मिळविण्यास बरीच मदत केली. पण त्याच दिवशीं त्यांना दुसरीकडे जरूरीच्या कामासाठी जावें लागल्यामुळें मिळालेल्या परवानगीचा काहीं एक उपयोग झाला नाही व तसा योग पुन वेव्हाहि जुजून आलाच नाही

(३) अथर्ववेदाच्या काहीं सूक्तांच्या अर्थाची वाटाघाट करण्यासबधानें मी पुन्हा एकदा लोकमान्याची गाठ घेतली, बरील गोष्टींनंतर सुमारे दोन महिन्यांनी हा भेटाचा योग आला असावा यावेळा काहीं महत्त्वाचें कागदपत्र पाहून व हाई लेख तयार करण्याच्या कामामध्यें लोकमान्य गुतले होते व तेथें आणखीहि काहीं सदृश्य त्यांच्याशीं त्याच कामानिमित्त आलेले होते या महत्त्वाच्या कामामध्यें ते गुतले असल्यामुळें अर्थात्च त्यावेळीं मला अथर्वसूक्ताची वाटाघाट करता आलीं नाहीं पण तें काम संपल्यावर त्यांनीं सुमारे अर्धा तास या विषयावर बोलण्यासाठीं दिला त्यावेळीं मी त्या सूक्तासबधान जें काय मला म्हणावयाचें होतें तें म्हटलें तेव्हा तें ऐकून घेऊन त्यांनीं मला त्यासबधानें इतकी माहिती दिली की, एरोपर त्यामुळें लोकमान्याच्या अलौकिक बुद्धिसत्तेचें अत्यंत आश्चर्य वाटलें.

(४) वरील गोष्टी घडल्यानंतर लोकमान्यावर खटला होऊन त्यास सरकारने “गीतारहस्य” लिहिण्यासाठी मंडालेश नेऊन ठेवले ! तेथे सुमारे अर्धे तप काढून जेव्हा लोकमान्य परत आले, व राजकारणामध्ये भाग घेऊ लागले तेव्हा लखनौच्या काँग्रेसच्या वेळी माझी व लोकमान्याची गाठ पडली. लखनौला लोकमान्य ज्या बगल्यात रहात होते त्याच बगल्याच्या दुसऱ्या भागामध्ये मला जागा मिळाली होती. सकाळच्या वेळी मी महाराष्ट्रीय प्रतिनिधींची भेट घेण्यासाठी म्हणून निराळी व आपल्या खोलीच्या बाहेर पडलो, तों समोरून लोकमान्यहि तेथे आले मी त्यास नमस्कार केला व स्तब्ध राहिलो त्यानी मला एक दोन सेकंद निरखून पाहिले व चटकन् ओळखले. ते मला ओळखतीलसे वाटले नव्हते. कारण मी यावेळी लाहोरस रहात असल्यामुळे माझा पोशाख कोट, बूट, पाटलोन, असा असून डोक्यावर केंसहि वाढलेले होत. अशा पोशाखास मला त्यानी कधीहि पाहिले नव्हते, म्हणून मला वाटले होते की, ते मला ओळखणार नाहीत, पण पहातां तों त्यानी ओळखले व ते म्हणाले की— “अहो ! हा घाट कधीपासून केलात ? तुमची भेट अमूक वेळेस अमूक कारणासाठी पुण्यास झाली होती, त्यावेळी तुमचा हा पोशाख नव्हता ! ” असे म्हणून पूर्वीच्या भेटीतील सर्व वृत्तात त्यानी सांगितला केवढा प्रिलक्षण स्मरणशक्ती ही ! पाचसहा वर्षांपूर्वी झालेल्या भेटीतील लहानसहान गोष्टी इतक्या बिनचूकपणाने लक्षात ठेवणे, हे लोकमान्याशिवाय दुसऱ्यास शक्य नाही शिवाय या गोष्टी म्हणजे काही महत्त्वाच्या बाबीहि नव्हत. पण घडलेली गोष्ट म्हणजे लोकमान्याच्या मंदूमध्ये अगदी वज्रलेप होऊन बसे, असे दिसते असो, याप्रमाणे त्याचे भाषण झाल्यानंतर पंजाबी लोकांचा निरोप लोकमान्यास पांचवण्याचे काम मजकडे होत म्हणून ते काम याच वेळेस केले. त्यात विशेष, महत्त्वाची बाब म्हणजे “लोकमान्यानी पंजाबात एकदा दौरा करावा” ही होय त्यावर लोकमान्य म्हणाले “मी केव्हा तरी तिकडे येणार आहे, पण मला हिंदी भाषेचा थोडासा अभ्यास करून तिकडे याययाचे आहे !”

हिंदी भाषेचा अभ्यास करून हिंदीमध्ये आपले विचार व्याख्यानांच्या रूपाने सांगता यावे ही इच्छा या वेळी लोकमान्यानी प्रागट केली व हे साध्य होण्यासाठी एक हिंदी जाणणारा मनुष्य सहा महिने यरोधर ठेऊन त्याच्याशी कवळ हिंदीच बोलून हिंदी भाषा त शिकणार होते व त्यानंतर मग पंजाबचा दौरा ते करणार

बाबू—काय हो, लोकमान्य ! प मालवीयाचें आमार्प्रदर्शक भाषण कसें काय झालें !

लोकमान्य—अहो पाल्बाबू ! मी काहीं वक्ता नाहीं, तुम्हीं आहानावाजलेले वक्ते ! तेव्हा वक्तृत्वाबद्दलची परीक्षा तुम्हींच करू शकाल ती मला कशी करता येईल ?

बाबू—तुम्हीं वक्ते नसाल, पण तुमच्या पाठीमागें असा काहीं ' जोर आहे की, त्यायोगानें तुम्हाला नुसतें लोकापुढें उभे वेलें, तरी तुमचें काम होऊ शकतें, तें दोन दोन तास घसा फोडफोडून आमच्याकडून हाऊ शकत नाहीं ! काय तुमच्याजवळ अशी जादू आहे, काहीं समजत नाहीं !

अशा प्रकारें बाल पालाचें चागलें तासमर भाषण होत होतें. विषय निरनिराळे निघाले होते, पण एवढ्याशा वेळामध्यें पाल्बाबूंनी लोकमान्याच्या मागें असलेल्या विलक्षण जोराचा उद्धार अनेक वेळा केला, ही गोष्ट विशेष सांगवयाची आहे. लोकमान्याचें " लोकमान्यत्व " याच पाठीमागें असणाऱ्या विलक्षण जोरामध्यें आहे, हे येथें स्पष्ट हात आहे

(५) काँग्रेसच्या पूर्वीच दोन चार दिवस मी अमृतसरला पोचलों व श्रीस्वामी श्रद्धानंदजींच्या आश्रमामध्येंच राहिलों या वेळीं श्री स्वामी श्रद्धानंदजींच्या देखरेखीखाली काँग्रेसच्या तयारीच सर्व काम चाललेलें होतें, कारण स्वागतसभेचे अध्यक्ष श्री श्रद्धानंदच होते सन्याशानें राष्ट्रीय चभेचें काम आपल्या शिरावर घेऊन इतक्या उत्साहानें पार पाडल्याचें हें राष्ट्रीय सभेच्या इतिहासामध्यें पहिलेंच उदाहरण हाय

एक सभाशी स्वागतसभेचे अध्यक्ष, राष्ट्रीय सभेपूर्वी सरकारानें केलेले पजा वातील अत्याचार, नवीन झालेल्या राज्यशासनव्यवस्थेंतील सुधारणा, लोकमान्याची स्टेट सेक्रेटरीला गेलेली तार, राजकीय कैदी आयत्या वेळीं सरकारनें सोडल्यामुळें त्याचें चहूकडे होत असलेलें अपूर्व स्वागत इत्यादि अनेक महत्त्वाच्या बाबी एकसमयापच्छेदेंकरून घडून आल्यामुळें अमृतसरची काँग्रेस म्हणजे क्रांतिकारक काँग्रेस होती यात शका नाहीं, व याच कारणासा रें ठिकाठिकाणचे नेते व इतर जनसुद्धा अमृतसरला काहीं दिवस आर्घी येऊन पोचले होते !

या सगळ्या गर्दीमध्ये पायसाचीही गर्दी तयार होतीच अशा काँग्रेसला पर्जन्यराजाची स्वारी न आली असती, तर जनतेच्या अत करणाची परीक्षाच साजो नसती पाऊस पडून जेव्हा काँग्रेसच्या मंडपामध्ये व तबूमध्ये गुडघामर पाणी झालें, तेव्हा अमृतसरच्या उदार रहिवाशांनी आपली राहती घरें राष्ट्रीय सभेच्या प्रतिनिधींसाठीं व पाहुण्यासाठीं गोकळी केली हलवायानी आपल्या पुरि कचोरीचे दर पाऊणपट केले या वेळीं किरयेकानी असें बोलून दाखविलें कीं,

नव्हती ! बरील प्रकारचें बोलणें चाललें असतांना एक पंजाबी रहस्य मजकडे वळून म्हणाला—

“ क्यो पंडितजी ! अब आपके तिलक महाराज सहकारितावादी बनगये, और कांग्रेसमें श्रीयुत दास चाबू उनका विरोध करेंगे ! समझे ! ”

मी म्हटलें—“ लालाजी ! वह लोकमान्य तिलक है और दुसरे कोई नहीं है, जो प्रारंभसे इस समयतक सब नेताओंसे दस कदम हमेशा आगे रहे है, और मुझे पूर्ण उमेद है, कि इस समय भी वह कभी पीछे हटनेवाले नहीं है ! ”

सगळ्या प्रांतांच्या केंपामध्ये अशाच प्रकारची भवतिनभवति चाललेली होती. इकडे एक एक पुढारी येत होते व त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें लहान मोठी याटाची स्वागतें होत होती ! स्वगतासाठीं स्टेशनवर व रस्त्यांवर जेथें जेथें माणसें जमत तेथे तेथे विषय हाच होता.

या वेळीं टिळकाचें राजकारणपटुत्व हिंदुस्थानच्या सर्व नेत्यांच्या नजरेस पूर्णपणानें आलें व त्यांच्या बुद्धीची छाप सर्वांवर या वेळीं बसली.

वास्तविक पाहिलें असतां हें एक आश्चर्यच आहे कीं, दासबाबूसारख्या बऱ्या बॅरिस्टरच्या लक्षांतही “प्रतियोगी सहकारितेचा” आशय येऊ नये! पुष्कळ लोक प्रतियोगी सहकारिता म्हणजे शुद्ध सहकारिताच आहे, असें समजले व “प्रतियोगी” शब्दातील मेरु कोणाच्या लक्षांत आली नाहीं. प्रतियोगी सहकारिता ही शब्दयोजना लोकमान्याच्या राजकीय बुद्धिचातुर्याची उत्तम साक्ष देत आहे यात शंका नाहीं.

(६) इच्छाशक्तीचा किंवा मनःशक्तीचा परिणाम शरीरावर होतो व त्यामुळे शीत उष्ण आदि द्वंद्वहि शरीरावर परिणाम करू शकत नाहींत, असे मानसशास्त्राचें मत आहे. ही गोष्ट लोकमान्यासवधानें मीं प्रत्यक्ष पाहिली.

अमृतसर व लखनौच्या काँग्रेसच्या वेळीं किती थडी होती व सर्व लोक ओव्हरकोट घालूनहि वसे कुडकुडत असत, हें पुष्कळांस माहीत आहे. पण अशा कडक थडीमध्येहि केव्हा केव्हा लोकमान्य नुसता पाढरा सफेत सदरा घालून उघड्या पायांनीं राहत्या बगल्याच्या गच्चीवरून शतपावली करीत असलेले मीं पाहिले आहे. या वेळीं काँग्रेसच्या ठरावासवधानें किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी राजकीय विचारानीं लोकमान्याचें डोकें इतकें भरलेलें असावें कीं त्या योगाने त्यास बाहेरील सर्दीचें भानहि होत नव्हतें ! मनाचा ओघ एका बाजूला पूर्णपणे वाहत असला म्हणजे शरीराच्या स्थितीची त्यास कल्पनाहि होत नसे. असें यावरून उघड होतें.

परंतु ही काँग्रेसची थडी पुढें लोकमान्यास जाचली असेंहि कित्येकाचें मत आहे त्यावेळीं मनःशक्तीमुळे त्यास थडीचें भान झालें नाहीं खरें, पण शरीरावर त्याचा परिणाम अनिष्ट झाला असे कित्येकाचें म्हणणें आहे. कारण लोकमान्य हे पुढें बरेच आजारी झाले होते हें खरें !

वामनशास्त्री किंजवडेकर

[प्रसिद्ध मीमांसापंडित, संस्कृत विषयाचे प्रोफेसर, न्यू पूना कॉलेज, पुणे.]

(१) श्रीमंत नामदार दादासाहेब खापर्डे यांनी पहिल्यानदा लोकमान्यचा परिचय ग्रंथलेखनाच्या निमित्ताने करून दिला. संस्कारमीमांसा हा आमचा पहिला ग्रंथ तयार होत असतांना लोकमान्यांच्या संग्रही असलेल्या ग्रंथसंग्रहाल्याचा उपयोग करावा म्हणून त्यांच्या वाड्यांत दोनतीन वर्षे राहण्याचा योग आला.

लोकमान्यांचा संबंध दिवस राजकारणाच्या विचारांत जात असल्यामुळे धार्मिक चर्चा करण्याचा प्रसंग रात्रिविरच अवलंबून असे. आठवड्यांतून दोनचार दिवस तरी रात्री नऊ वाजल्यापासून एकदोन वाजेपर्यंत चर्चा होई. चर्चेला बसले नाहीत असे दिवस वर्षांतून शंभरएक जात असवेत. संस्कारासंबंधी बोलतांना दृष्टादृष्ट संस्कारफलांविषयी ते नेहमी चर्चा करीत असत. त्यांत कांहीं संस्कारांची दृष्टफले ते सांगत असत, तीं सहज विनोदादाखळ सांगत असत. जसे, नामकरण हा संस्कार हांक मारल्यानंतर 'ओ' म्हणण्याकरितां आहे, घील हा संस्कार नसता तर शाड जसे घेलींनीं बांधिले जाते तसा मनुष्य संबंध केशांनीं व्याप्त झाला असता, इत्यादि. या संस्काराच्या पद्धति आपल्याच वैदिक समाजांत आहेत असे नव्हे तर त्या आमच्या समजुतीप्रमाणें अत्यंत नास्तिक असलेल्या दुसऱ्या देशांत कांहीं कांहीं प्रमाणानें प्रचलित आहेत. पाश्चात्य ग्रंथांवरून झालेला विचार ते सांगत असत कीं, शरीर, मन, बुद्धि हीं सर्व देशांत योज्यावहुत प्रमाणांत संस्कृत फेलीं जातात; त्यात वैदिक समाजांत मन व बुद्धि हीं संस्कृत करण्याकडे जितकें लक्ष पुरविलें जातें तितकें इतर कोणत्याहि समाजांत पुरविलें जात नाहीं. इतर देशांत म्हणजे अवैदिक समाजांत स्थूल शरीर संस्कृत करण्याकडे लक्ष जास्त दिलें जातें. अद्यापि त्यांत मुद्दां एकादा सूक्ष्म बुद्धीचा मनुष्य संस्कारांविषयी विचार करूं लागला म्हणजे आमच्या अदृष्टफल म्हणून सांगितलेल्या संस्कारावर येऊन पोचतो, असें म्हणून त्यांनीं लगेच आपल्या ग्रंथसंग्रहाल्यांतून आगस्टस कॉम्ट (Augustus Comte) याचें पुस्तक काढून त्यानें मुद्दां सांगितलेल्या संस्कारांत अदृष्टफलाच्या संस्काराबद्दल पराच वेळ चर्चा केली. या दिवशीं रात्रीचे दोनतीन वाजले होते. तरी पुनः दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं उठल्याबरोबर हाच विषय घेऊन बसले होते. त्यांत विशेष चर्चेचा संस्कार म्हणजे त्यानें (Augustus Comte) सांगितलेल्या संस्कारांपैकीं सपिटीकरण संस्कार हा होय. हा सर्व प्रकार सांगून ते असें म्हणाले कीं, ज्या संस्कारांविषयीं सूत्रकालाच्या वेळेपासून आतांपर्यंत आपल्या वैदिक समाजांत भवति-न-भवति झाली आहे तीं संस्कार पाश्चात्य देशांतही अत्यंत नास्तिक म्हणविणाऱ्या तत्त्ववेत्त्यानें अत्यंत

आवश्यक संस्कारांपैकी म्हणून ग्रथित केला आहे. असेच त्यानें आणखीहि काहीं संस्कार सांगितले आहेत. म्हणून त्यांनीं त्याच्या संस्काराची यादी वाचून दाखविली होती. ते संस्कार येणेंप्रमाणें —

(1) Presentation (2) Initiation (3) Admission (4) Destination (5) Marriage (6) Maturity (7) Retirement (8) Transformation (9) Incorporation यातील Incorporation म्हणजे सर्पिंडीकरण हा संस्कार होय हा अदृष्टफलक असला तरी परपरेनें दृष्टफलक संस्कारावर त्याचा परिणाम होतो अस त्याचे मत त्यांनीं प्रतिपादिलें होतें अनेक रगाच्या संस्काराना जसें एक चित्र उत्तम कारागीर प्रेक्षणीय करून दाखवितो तस शरीर, मन व बुद्ध हीं अनेक संस्कारांनीं संस्कृत करून प्राणिमात्राचें अमिष्टसाधन करून देण्याकरिता आश्वलायनप्रभृति सूत्रकारांनीं संस्कार वेदोदधि मयन करून आपल्या श्रौत व गृह्यसूत्रात एकाग्रिसाध्य व अग्नित्रयसाध्य संस्कार सूत्रित केले आहेत हे सूत्रकारांनीं सांगितलेले संस्कार नातरीयक आहेत असें समजल्यानंतर पुढच्या ग्रंथकारांनीं यात काहीं संस्काराची भर घातली हे संस्कार काहीं एका विशिष्ट समाजात देण्याकरिता असावेत असें ते म्हणत असत. त्याला ते हल्लींची उपमाहि देत असत. कोणत्या तरी एका ऋचात सामील होणें असल्यास त्या ऋचाचे नियम पाळून त्या ऋचाचा आषण असें म्हणावें लागतें हाहि एक संस्काराचा उपयोग आहे असें म्हटल्यास अन्यथोक्ति होणार नाहीं. अग्नित्रयसाध्य संस्कारहि उत्तरघुवाकडे आपले लोक असल्यामुळें तिकडे अत्यंत आवश्यक होते सम्य व आवसथ्य ह्या दोन अर्गांवरून त्यांनीं ही कल्पना केली होती सम्य म्हणजे सभा वसण्याच्या जागी ठेवलेला अग्नि व आवसथ्य म्हणजे मोनन गृहात असलेला आग्र यात सम्य व आवसथ्य हे वैदिक लोकांचे लौकिक अग्नि असून वैदिक लोक त्याची रात्रादवस स्तुति करीत असत व याशिवाय गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि व आहवनीयाग्नि हे तीन अग्नि धार्मिक संस्काराचे असून त्यात होम-हवनाद करीत असत अशी श्रौत व गृह्य संस्काराची व्यवस्था त्यांच्या बोलण्यात

श्री. अण्णासाहेब पटवर्धनजी बोलतांना असे ठरलें गेलें आहे कीं, मीमांसकांच्या वेळीं आर्य व अनार्य असा जो विचार त्यांनीं आपल्या शास्त्रांत दाखविला आहे तो यापुढें वैदिक व अवैदिक अशा भाषेत असावा. तेव्हां मी माझ्या हिंदूंच्या लक्षणांत आर्य अनार्य, वैदिक अवैदिक या सर्वांचा समावेश ज्यांत होईल अशीच शब्दयोजना 'हिंदुः सनातनः' या शब्दांत केली आहे. हे सर्व गृह्यसंस्कार सर्वांनीं आश्वलायन सूत्राप्रमाणें करावेत. सर्व शाखांचीं सूत्रें एकत्र करून कांहीं कमी जास्त असेल त्यांची गुणोपसंहार न्यायाने एकत्रयता करून संस्कारानुष्ठान करावें." व तसा ग्रंथ करण्याचें त्यांच्या मनांत बरेच घोळत होतें; परंतु त्यांच्या विद्वत्तेच्या आवडीचा विषय म्हणजे वैदिक ज्ञानावर ग्रंथ लिहिणें हा होता.

(२) एकदां त्यांनीं ब्रह्मदेशांत असतांना गीतारहस्य लिहिण्याच्या वेळीं ब्रह्मसूत्रभाष्यावर विद्यारण्यासारख्या थोड्याशा कारिका केल्या होत्या, त्या त्यांनीं सांगितल्यांततर त्यांना आम्ही असें विचारलें कीं, अद्ये बरेच आपले विषय अपुरे होऊन पडले आहेत. त्यावर ते म्हणाले कीं, "परिस्थिति राजकारणांत मन वेधून घेत आहे व ज्ञानाची हीस ज्ञानांत ओढून नेत आहे; त्यांत जिचा जास्त जोर तिकडे मला जाणें प्राप्त आहे. तथापि वेव्हां वेव्हां ज्ञानाची हीस ही परिस्थितीलाहि मार्गें टाकते यानें चिन्ह हें आहे कीं, माझे ग्रंथांना आरंभ होणें. दुसरा फायदा म्हणजे मी दाक्षिणात्य असल्यामुळें 'आरंभशूराः खलु दाक्षिणात्याः' हें वचन सार्थकीं लागलें तरी कांहीं हें थोडे नव्हे असें ते विनोदानें म्हणत असत.

(३) सांख्य व न्याय इत्यादि दर्शनांपेक्षां पूर्वमीमांसाशास्त्रावर त्यांचें प्रेम जास्त होतें. त्याचें कारण ते असें सांगत असत कीं, "कायद्याच्या अभ्यासापासून लोकांसपर्यंत व पुढेहि जनता व सरकार यांच्याशीं व्यावहारिक अडचणी सप्रमाण पुढें मांडतांना या शास्त्राचा उपयोग मला विशेष झाला. त्या वेळीं इतर दर्शनांपेक्षां या शास्त्रांत व्यावहारिक अडचणी (कायद्याच्या) दूर करण्याचा मार्ग बराच आहे असें दिसून आलें. त्या शास्त्रांतील नयर्थ-वादावर माझे प्रेम फार आहे. ज्या युक्तीनें कायद्यांत हायकोर्टांला सुधारणा करावी लागली ती याच शास्त्राच्या आधारें होय. वेदांवर कोणत्याहि रीतीनें विचार करून लिहिणाऱांना या शास्त्राकडे दुर्लक्ष करून चाळणार नाही असें माझे निश्चित मत आहे. 'आर्तिक होम' व 'ओरायन' हे दोनहि ग्रंथ लिहितांना त्या शास्त्राचा वाचनिकांपेक्षां आर्थिक उपयोग बराच झालेला आहे व त्या शास्त्रानें ठराविलेल्या अर्थ लावण्याच्या पद्धती-प्रमाणेंच बरीच दोनहि ग्रंथ लिहिले आहेत. या वैदिक वाङ्मयांत ज्या वेळींवेळीं अडचणी (ग्रंथ लावण्याविषयी) भासतात त्या निवारण करतांना निबंध ग्रंथकार याच शास्त्राचा आधार घेतात. जरी वेदांतील मंत्रभागाचा अर्थ करण्याच्या प्रसंगीं या शास्त्राचा फारसा उपयोग भासत नसला तरी, 'ब्राह्मण' ग्रंथ लावण्याच्या प्रसंगीं या शास्त्राचाचून एक वाक्यहि लागण्याचा संभव नाही अशी माझी खात्री

‘ गीतारहस्य ’ लिहिताना झाली आहे अनेक ग्रंथांची प्रमाणे एकाच विषयात अहमहमिकेनें आली अद्यता त्याचें बलाबल ठरविण्याविषयी या शास्त्रात ६ नियम दिले आहेत. तेच नियम कोणत्याहि भाषेच्या विस्तीर्ण व प्रामाणिक वाङ्मयाचा विचार करिताना सर्व ठिकाणीं थोड्याबहुत प्रमाणानें अमलात आणतात पूर्वमीमांसेचीं सूत्रे हीं सूत्रासारखीं नसून तीं वाक्यार्थप्रतिपादन व्याकरणादि करण्याच्या उपयोगाचीं असल्यामुळे, सूत्राच्या व्यक्षरार्थाकडे विशेष लक्ष न देता त्या सूत्राचीं जीं विषयवाक्ये मंत्रब्राह्मणादि ग्रंथादिकाचीं असतील त्याच्या अनुरोधानेंच सूत्राचा अर्थ करावा लागतो. व्यवहितपणानें वाङ्मयाची अर्थ लावण्याची पद्धति जर कोणी माडली असेल तर ती या शास्त्रानेंच होय. मनु, याज्ञवल्क्यप्रभृतीनां धार्मिक व राजकीय व्यवहाराची योग्य १२शा दाखविण्याकरिता जे नियम बांधले ते या शास्त्राच्या आधारेच होय पाणिनीय व व काणाद हीं दोनहि शास्त्रे या शास्त्राच्या उपकारक असल्याचेंच एका अभियुक्तोक्तीत म्हटल आहे ती उक्ति अशी—“ पाणिनीय च काणाद सर्वशास्त्रोपकारकम्. ’ शिवाय धर्मशास्त्रात या शास्त्राचाच आधार घेऊन निरनिराळे निर्णयसिंधुप्रभृति निबंधग्रंथ निर्माण झाले आहेत ज्योतिष, धर्माचार व वैद्यशास्त्र हीं तीनहि थोडींमहुत वेळोवेळीं समाजाच्या उपयोगी पडतील अशींच होणारी आहेत. धर्मशास्त्रात आपत्पर्यां सांगितलेल्या धर्माची निवडानिवड करून तें शक्य तितकें आचरणात ठेवणें हें शंकराचार्यप्रभृति याच शास्त्राच्या आधारे करू शकले. अत्यंत निग्रहानें व केवळ बुद्धीच्या जोरावर वादविवाद करणारे असे जे योगाचार सौत्रातिक, माध्यमिक, चार्वाकप्रभृति लोक त्याच्याशीं वाद करून वैदिक धर्माचें पुनरुज्जीवन करण्याकरिता कुमारिलभट्ट व शंकराचार्यप्रभृतींना जर अत्यंत उपयोगी व शत्रूला अभेद्य असें काहीं उपयोगी पडले असल तर तें मीमांसाशास्त्रच होय. या मीमांसाशास्त्राच्याच आधारे निरनिराळे वेदांतशास्त्रावर ग्रंथ लिहिणारे पुरुष निर्माण होऊन गेले द्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत, भागवतधर्म, पाचरात्राद्यागमन ग्रंथ व अद्वैत हे सर्व ग्रंथ व हीं सर्व मते या शास्त्रानें निर्माण केली आहेत असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होईल असें वाटत नाही त्या शास्त्राचा आग्रह वर्णाश्रम धर्म हे अधिकारानुसार ज्यानें त्यानें अवश्य पाळले पाहिजेत असा आहे व तो वेदांतशास्त्राशीं विसंगत नसल्यामुळे ‘ व्यवहारे मदनय ’ अशी म्हण सगळ्या वेदांच्याच्या तोंडों वसली. या शास्त्राचीं व पुष्कळ उदाहरण देऊन आपले मत स्थापित केलेले असे ग्रंथ द्वैत, विशिष्टाद्वैतादि होत. एतावता हें शास्त्र राजकीय व धार्मिक व्यवहार यांच्या उपयोगी पडणारे असल्यामुळे प्रत्येकानें ह सगळ नाही तर नाही, परंतु निदान तें थोडेंस तरी परिचित करून घेणें हें अत्यंत आवश्यक आहे कायत्राचें नियमन सूत्ररूपानें करण्याची पद्धति जशी आपल्या हाकडे आहे तशी पाश्चात्य देशात पूर्वी लॅटिन भाषेमध्ये होती आज चालू असलेला इंग्रजी

फायदा (प्रिन्सिपल्स ऑफ लॉ) हा सगळा लॅटिन भाषेत स्वरूपाने असलेल्या कायद्यावरून घेतला आहे. आज जो 'हिंदु लॉ' म्हणून प्रचलित आहे तो व्यवस्थित स्वरूपाचा नसून केवळ आपला व्यवहारात आपआपसात तात्कातिक म्हणून स्वीकारलेल्या ज्या रुढी दृढमूल मानण्यात येतात त्यावर तो घसविला आहे त्याप्रमाणेच एतल्याचे निकाल देण्यात येतात 'हिंदु लॉ' म्हणून शिकविताना व शिकतानासुद्धा ज्यांना पूर्वमीमासाशास्त्राचा गंधहि नाही अशा पाश्चात्य विद्वानांनी 'हिंदु लॉ'वर लिहिलेले ग्रंथ व मनुस्मृत्यादि ग्रंथांची केलेली भाषांतरे शिकविण्याचा प्रसंग येतो त्यामुळे बऱ्याच वेळा हिंदु-लॉ'च्या विरुद्धहि गोष्टी असल्यात येऊ शकतात या सर्व अडचणी दूर होण्यास पूर्वमीमासेच्या सुत्रात जी विषयवाक्ये वेदातील घेतली आहेत त्या स्थानी स्मृतीतील वाक्ये दाखवून त्याच्यावर अधि-करणरचना करून निराळा ग्रंथ तयार करवा, व तो लॉ चा अभ्यास करणाराच्या शिष्यात असावा तसे सास्यास पराच उपयोग व विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाची वाढ खात्रीने होईल "

त्याची पूर्वमीमासेतील इतर भागापेक्षा तर्कपादावर फार आसक्ति असे व त्यातील पाद पुन पुन ते वाचीत असत व त्या तर्कपादाप्रमाणच इर्हाच्या पद्धतीने तर्कपादावर टीका लिहिण्याचा त्याचा विचार होता, व त्यातील मट्ट कुमारिल याची विषय मांडण्याची पद्धति त्यांना अतिशय प्रिय वाटत होती

एतद्देवानी पूर्वमीमासेवर लिहिलेल्या ग्रंथापेक्षा मिथानी लिहिलेल्या ग्रंथावर त्याचा आदर फार असे पूर्वमीमासेतील शंकरस्वामीकृत तर्कपादावर त्याचा भिस्त फार असून त्या तर्कपादाची त्यांनी बरीच पारखणे केली होती व तर्कपद्धतीला अत्यंत अनुकूल असा तो ग्रंथ आहे असे त्यांना वाटत असे इतर मीमासेतील महत्त्वाचा काही काही भाग त्याच्या परिशीलनात होता एतावता पूर्वमीमासाशास्त्र हे त्याच्या विशेष आवडीचे होते असे त्या वेळी निदर्शनास आले असो तेवढ्या वरून मी अस समजतो की, कुमारिलभट्टाने बुद्धाशी वाद करून जो वेदाच्या अपौरुषेयत्वाचा विषय पुढे मांडला व सिद्ध केला तोच ज्योति शास्त्राच्या आधारे पुने की नवे या भाषेत लोकमान्यांनी मांडला व वेद हे सर्वांत पुन उगविले हे कुमारीलभट्टाइतर्कच महत्त्वाचे काम झाल आहे कुमारिलभट्टावरसुद्धा बुद्धाशी वाद करण्याचा प्रसंग पाली भाषेतच आला होता तसा यानाहि वेदाचे प्राचीन व परकीय भाषेतच सिद्ध करण्याचा प्रसंग आला यात काही नवल नाही 'आर्किटक होम' व 'ओरायन' हे दानहि ग्रंथ लिहून वैदिक लोकांस त्यांनी आपले ऋणी करून ठेविले आहे अस म्हटल्यास अतिगयोक्ति हाणार नाही इतर कोणताहि सिद्धांत सिद्ध करण्याकरिता ते ग्रंथ लिहिले असले तरी त्या ग्रंथात वेद अति प्राचीन आहेत हा पूर्वमीमासाप्रणीत सिद्धांत निर्विवाद सिद्ध झाला आहे. या एकाच उदाहरणावरून त्याचे पूर्वमीमासेवरील प्रेम किती होते हे व्यक्त होण्यास

पुरेसं आहे. गृहसूत्राची एकवाक्यता करून मीमांसेच्या आधारें सत्काराचें स्वरूप सार्वत्रिक निश्चित करण्याचाहि त्याचा विचार होता कोठें लॉच्या दृष्टीनें तर कोठें आचारदृष्टीनें पूर्वमीमांसाशास्त्र सार्वकालिक कसें आहे हें जनतेस समजावून देण्याचा प्रयत्न करावा, असें ते निरंतर म्हणत असत, व त्या शास्त्रातील अर्घा करण्याचा प्रसंग त्यांनीं केव्हाहि टाळला नाहीं चिक्कोडी येथें झालेल्या वादत्यांनीं याच शास्त्राच्या आधारें पुढें माडला होता ते विनोदानें बोलतानाहि त्या पूर्व मीमांसापद्धतीप्रमाणें बोलत व विनोदपूर्वक मुलानाहि त्या शास्त्रपद्धतीप्रमाणें प्रश्न करीत असो, त्याची पूर्वमीमांसाशास्त्रावरील मते सूत्ररूपानें अशीं होती—

१ पूर्वमीमांसा ' लॉ ' च्या उपयोगी पडणारी आहे

२ धार्मिक आचारात वेळोवेळीं बोलणें झाल्यास अगर् त्यात फरक करणें झाल्यास तो या शास्त्राच्या आधारेंच करता येईल.

३ मनुस्मृत्यादि प्रयातील वाद समजण्यास हें शास्त्र अत्यंत उपयोगी आहे

४ वेदातील कोणतेहि अधिकरण या शास्त्रज्ञानाशिवाय यथार्थ कळणें शक्य नाहीं, म्हणून हें शास्त्र त्या शास्त्राला अत्यंत उपयुक्त आहे.

हरी गणेश फाटक

[लोकमान्याचे भक्त, अप्रगट रीतीनें अखंड सावजनिक कार्यकर्ते, महात्मा गांधींच्या प्रेमातील पुण्याचे एक असहयोगी]

(१) सुरतेच्या राष्ट्रीय समेत बऱ्यादिवस एक प्रतिनिधि या नावान मी हजार हातां लो टिळक व राष्ट्रीय पक्षाची मंडळी प्रतिनिधाकारिता उभारल्या वपात न उतरता गावात एकदोन वाडे पाहून त्या ठिकाणीं उतरली होती डॉ. वागासाहेब पराजपे, कै शंभराव देशपांडे व यवतमाळचे आम्ही दाघतिधेजण प्रतिनिधाकारिता उभारिलेल्या मध्यप्रान्त कॅंपामध्य उतरला हातां हा कॅंप जवळ जवळ रिकामाच हाता आमचेपासून थाड्या अतरावर मद्रास कॅंप पडला होता. राष्ट्रीय समा भरण्याचे पूर्वी एक दिवस ला टिळक आपल्या काहीं लक्षासह- वतमान मद्रास कॅंपमधील पुढारी मंडळींनीं सभापण करण्याकरिता म्हणून आले. कलकत्ता येथें पास झालेल्या ठरावात काहीं फेरबदल होणार आहे अशी त्यांना यातमा लागली असल्यामुळे हे फरकार जेणेकरून टाळता येतील व मूळ ठरावाच्या मागे काँग्रेसचा पाय रोचला जाणार नाहीं अशाविषया त्याची जोरानें खटपट चालू होती ही खटपट करीत असतानाच मद्रास कॅंपमधील काण काण पुढारी

मडळी आपल्या प्रयत्नास अनुकूल आहेत हे पाहण्याच्या इराद्यानें ते मद्रास कॅम्पला भेट देण्याला आले होते. कॅम्पमध्ये शिरताच थोड्याच वेळानें मद्रास इलाख्यातील प्रसिद्ध वर्तमानपत्रकार व राजकीय पुढारी कै. जी. सुब्रह्मण्यम् अय्यर यांची व लोकमान्याची गाठ पडली मि अय्यर व लो. टिळक बोलत बोलत थोड्याच अंतरावर असलेल्या एका निवान्याकरिता उभारिलेल्या छावणीजवळ आले. या ठिकाणी मि. अय्यर व लो. टिळक यांचें बरेच वेळ सातगी सभाषण चालू होतें.

मि. अय्यर हे त्या वेळीं महारोगानें फुललेले होते. पण लोकमान्य तोंडाशी तोंड नेऊन अनेक वेळा कुजबुजत, कित्येक वेळा कानगोष्टी करित केव्हा केव्हा मि. अय्यर हे लोकमान्याचे कानाशीं लागत असा प्रकार चालू होता. हा र्व प्रकार पाहून जवळ असलेलीं माणसे थोडीं कचरलीं, पण आपण एका स्पर्शजन्य अशा मयकर व्याधीनें ग्रस्त झालेल्या एका गृहस्थार्थी बोलत आहोंत हें लोकमान्याचे घ्यानींहि आहे असें दिसलें नाहीं. एकाद्या कामाचा लोकमान्यानीं घ्यास घेतला म्हणजे त्यामध्ये ते फिती गर्क होऊन जात हें यावरून उघड होतें.

(२) सुगतेस राष्ट्रीय सभा मोडल्यावर राष्ट्रीय सभेच्या मंडपाभावती प्रतिनिधींची व इतर लोकांची फार मोठी चिकार गर्दी जमली होती राष्ट्रीय सभेच्या मंडपातून नेमस्त पुढारी अगोदरच निघून गेले होते मंडपात लो. टिळक व त्यांना इजा पोचू नये म्हणून पाचपचवीस बहाड-नागपुराकडील जवान मडळी प्लॅटफॉर्मवर खडक राहिली होती. नाहीं म्हणावयास दे लाला लजपतराय हे लोकमान्यापासून काहीं अंतरावर एका खुर्चीवर सर्चित बसले होते बाहेर जमलेल्या गर्दीतून लोकमान्यांना मध्यप्रात कॅम्पकडे नेण्यासाठीं राष्ट्रीय पथकाच्या स्वयंसेवकांनी हातात हात घालून राष्ट्रीय सभेच्या मंडपापासून तहत मध्यप्रात कॅम्पपर्यंत हुतफा उभे राहून रस्ता केल्या होता रस्ता निवेंध आहे अशी खानी झाल्यावर राष्ट्रीय सभेच्या मंडपातून लो. टिळकाना घेऊन काहीं प्रतिनिधा मध्यप्रात कॅम्पकडे जाण्यास निघाले लो. टिळक थोडे अंतर चालून गेले नाहींत तोंच एका सुरती गृहस्थानें त्याचे अगावर शेणगोळ फेंकण्याकरिता हात उचलल्या हा गृहस्थ आता लोकमान्याच्या अगावर गाळा टाकणार इतक्यात कै. नारायण शिवराम बरवे ह्या प्रसिद्ध गोभक्तानें झटदिशीं ह्या माणसाचा हात धरून लोकमान्याचे अगावर व सुरतकराचे अगूवर शेणाचे शितोटे उडू दिले नाहींत.

(३) मध्यप्रात बन्हाड या कॅम्पात आल्यावर त्या ठिकाणी कै. चितोपत पारपुर, भी. देशपांडे व इतर काहीं राष्ट्रीय पक्षाचे गृहस्थ गुडाचे बटगे मस्तकावर बसून जखमी होऊन विवळत पडलेले त्याचे दृष्टीस पडले. प्रथम त्याचा समाचार घेऊन लोकमान्यानीं त्याच्याशीं चार दोन गाष्टी केल्या. नंतर भी दादासाहेब सापटें यांची व लोकमान्याची गाठ तथ पडली. लोकमान्यांना पाहून दादासाहेब म्हणाले, "काय बळवतराव, तुम्हास काहीं इजा वगैरे झाली नाहींना?" यावर

लोकमान्य म्हणाले " मला काही एक इना झाली नाही मी असा कागावा पुष्कळ पाहिला आहे." लोकमान्याचे हे शब्द ऐकून मी फार अश्चर्यचकित झालो राष्ट्रीय सभा मोडली, तिचे काम बंद झाले व अनेक वर्षांची ही पवित्र सस्था उधळून गेली हा सव कागावाच काय ? असा मला प्रश्न पडला पण त्याच बळी मोले मिटो सुधारणा शिक्त हात्या या नवीन सुधारणांचे माप नवीन उत्पन्न झालेला राष्ट्रीय पक्ष काँग्रेसमध्ये कमजोर कल्याणियाय आपल्या पदरात पूर्णपणे पडणार नाही, अशी त्या वेळच्या मोठमोट्या नेमस्ताप्रणीची समजूत असल्यामुळे सुरतेस काँग्रेस माडली तरी बहत्तर पण राष्ट्रीय पक्षाचा हट्ट चालू द्यावयाचा नाही असा त्या वेळच्या नेमस्ताचा निर्धार झालला होत व याकगिता राष्ट्रीय सभा वरपास्त करण्याच त्यांनी दोंग कल असाव असे वाटून लोकमान्य टिळक मी असे कागावे पुष्कळ पाहिले आहेत' अस उद्गारल असवेत अस दिसत

(४) सुरतेचा राष्ट्रीय सभा माडल्यावर आपल्या उसाहाचा व आपल्या या सव समारमाचा माड करणार गृहस्थ ला टिळक आहेत अशी समजूत होऊन सुरती लाक त्याजवर दातआठ खाऊन जळफळत हात लो टिळकांनी त्या वेळस जितक्या दिव्या खाल्या, तितका दूपण सासरा व जवढा अपमान सहन केला तितका अपमान त्याच्यापूर्वी कधीहि व त्यानंतर कधीहि सव आयुष्य त झाला नसल राष्ट्रीय सभेच्या आवारातून सुरत शहरताल आपल्या कॅपकडे लो टिळक एका बसतून जात असताना हंगरा लागाना घिंकार घिंकार असा शब्द करून त्याचा माठा अपमान कला खवळल्या हा जन्समूलातून लोकमान्य सुरत शहरात सुखरूपण कसे पक्षाचर्तील थार्चीहि मोठा निता टिळकाच्या अनक अनुयायास वाटत हाली प्रभूच्या कृपन त सुरत शहरात सुखरूप पाहोचले यानंतर काही दिवसांना लागून य सरत शहर साडून मुंबईस परत जाण्यास निघण्यावृत्ती त्यास एक थड गृहस्थ खासगी रीतीन भटानयास गले मट्टीत या गृहस्थाना ल कमान्यास अशा विनति कली की 'मला कळत की, काही सुरती लोकानीं राष्ट्रीय सभा मट्ट्या हल आपल्या मनात डाव घरून आपण मुंबईस जाण्यासाठी सुरत स्टेशनकडे जात असताना आपणावर हल्ला करावा व आपणास चांगला खरपूस चोप द्यावा असा बत कला आहे आपल्या साररणा विद्वान् लाकनायकाचा असा उपमद हाण माठ लाडनास्पद आहे यासाठी मी आपणास सरकारी पालिसाची मदत देऊन स्टेशनपर्यंत सुरक्षित पोहावविण्याची व्यवस्था करतो हे ऐकून गे टिळकांनी या गृहस्थाच्या सहानुभूतीरदल त्याचे आमर मानून त्यास कळविल की माझ्या दशवाघवाच्या हाताने सुरत स्टेशनकडे जात असताना खरपूस मार खाऊन मी घायाळ हाऊन पडला तरी चालेल, पण मला सरकारच्या शिपायाची मदत घेऊन सुरतच्या स्टेशनवर जावयाचे नाही "

(५) यवतमाळास लोकमान्य प्रथमतः आले, त्या वेळीं ते कॅ. अण्णासाहेब बापट याचे घरी उतरले होते. अण्णासाहेब बापट हे लोकमान्याचे फार जुनेपुराणे मित्र. लो. टिळक हेकन कॉलेजमध्ये असताना अण्णासाहेब बापट हे त्याचे सहाय्याची होते. त्यावेळीं यवतमाळास कॅप्टन मोडवी हे डेप्युटी कमिशनरचे काम चालवीत असत. कॅ. मोडवी यानीं लोकमान्याच्या स्वागताची एवढी जय्यत तयारी चाललेली पाहून अण्णासाहेब बापट यास प्रश्न केला की, “टिळक यवतमाळास का म्हणून येत आहेत?” जणू काय यवतमाळ हा आपला रास जहागिरीचा मुलूख आहे, व या जहागिरीत टिळक पाय ठेवणार! अण्णासाहेब बापट यानीं कॅप्टनसाहेबास रोपठोक जबाब दिला की, टिळक हे माझे फारा दिवसाचे मित्र आहेत व मी त्यास यवतमाळास बोलावून त्याचे स्वागत करण्याचे ठरविले आहे. साहेब लोकात नेहमी बसणारे उठणारे अण्णासाहेब बापट अशा रीतीने फिरलेले पाहून कॅप्टनसाहेब आश्चर्यचकित झाले. लोकमान्याच्या या भेटीत अण्णासाहेब बापट यानीं लोकमान्यास बघी मेजवानी दिली. या मेजवानीस तेथील बहुतेक प्रमुख वकील, शेटसावकार व प्रतिष्ठित नागरिक हजर होते. एवढेच नव्हे तर काहीं बडे बडे सरकारी अधिकारीहि हजर होते. त्या वेळच्या यवतमाळची सुधारकीपणादल मोठी ल्याति असे व लोकमान्याचे मेजवानीचे प्रसंगी तेथाल सर्व सुधारक मडळी सपत्नीक हजर होती. एका मोठ्या दालनात हा मेजवानीचा प्रसंग साजरा करण्यात आला. मधोमध लोकमान्याचे पान व आसपास मोठमोठे सुधारक जेवावयास बसलेले असा हा अपूर्व योग होता. सुधारक मडळी शर्ट घालून, स्वच्छ घोतर नेसून पानावर बसली होती लोकमान्य मात्र पिवळा कद नेसून, गध लावून भोजन करीत होते. या प्रसंगावरून आपली जुनी परंपरा रक्षण करण्यासवर्षी लोकमान्याचा किती आग्रह होता हे सदज कळून येईल.

(६) अण्णासाहेब बापट याचे घरी लोकमान्य असताना एका गृहस्थाने त्यांना राहज प्रश्न विचारला की, “माझे एक मित्र मुंबई विधविद्यालयाचे पदवीधर आहेत गणित विषय घेऊन बी. ए. च्या परीक्षेत ते दुसऱ्या वर्गात पास झाले आहेत. ज्योतिषशास्त्राचा त्यांनी चांगला अभ्यास केलेला आहे व आपल्या हातून काहीं देशसेवा व्हावी अशी त्यांना प्रबल इच्छा आहे. सर्व्हिस ऑफ इंडिया सोसायटीमध्ये सभासद होऊन जावे अशी त्यांची इच्छा आहे तर या गार्तीत आपण काय सहा देता?” यावर लोकमान्य म्हणाले, “माझी एक सर्व्हिस ऑफ इंडिया सोसायटी आहे या सोसायटीच साडिलकर, केळकर, लिमये व मी स्वतः असे चौघे सभासद आहोत. माझ्या या सोसायटीकरिता मला तरुण भाणसे पाहिजे आहेत. पण ही भाणसे आपआपल्या वेळीं कॉलेजात परीक्षेत पहिल्या वर्गात पहिलीं आलेलीं अशीं असावीत.” यावरून लोकमान्याच्या

मनात सर्व्हिट्स ऑफ इंडिया सोसायटीसारखी देशकार्यास वाहून घेणारी, राष्ट्रीय पक्षाची, अत्यंत बुद्धिमान् लोकाची अशी एकादी सोसायटी असावी असें त्यावेळीं वागत होतें असें दिसतें.

रामचंद्र वासुदेव दाते

[कवि, पुण्यातील श्रीगणपत्युत्सवातील मेळ्यांची पदे करणारे, पुणे]

(१) १९०६ सालीं गायकवाड बाळ्यात श्रीगणपत्युत्सवात एके दिवशीं रात्री श्रीगजाननापुढें मेळ्याची हजेरी चालू होती लोकमान्याची स्वारी अगात एक सट्टा व डोक्यावर एक साधी टोपी ठेवून समोर बसलेली होती. श्रोत्याची मारे गर्दी उडून गेली होती. अगदीं रेंचारेच झालेली होती भोरकराचा मेळा उभा राहिला त्यात काय व्यग पडलें कळत नाहीं एकाएकी श्रोत्याकडून हु शहु शला सुरूवात झाली एवढ्यानेच थाबलें नाहीं तर कोणा एकानें दोन दगडाहि मेळ्यातील मडळीवर फेंकले पण चमत्कार असा कीं घाटीच्या दृष्टीप्रमाणें लोकमान्याच्या दृष्टीच्या टापूत ती व्यक्ती येऊन या प्रचंड लोकसमुदायातील त्या दगड फेंकणाराचा हात लोकमान्यानीं अचानक जाऊन एकदम जाऊन घरला. तेव्हा तो गोंधळून जाऊन त्यानें तो अपराध कबूल केला ! टाळ्याचा कडकडाट झाला. त्यानें क्षमा मागितली व क्षमाशील लोकमान्यानीं त्यास सोडून दिलें !

(२) १९०८ मधील पुण्यातील पिकेटिंगच्या चळवळीत एके दिवशीं शनिवार पेठच्या गुत्यापुढें मी पिकेटिंग करीत होतों स्वयसेवक ओळखण्याची खूण म्हणून स्वयसेवकाच्या दडास काळें फडकें बांधलेलें असे. माझे पिकेटिंगचें काम चालू असता, रोज सायकाळीं सर्व गुत्याची तपासणी करण्याचा लोकमान्याचा परिपाठ असे. त्याप्रमाणें ते गाडीतून तेंथें येतात तों एका दारुड्याच्या वाया पडून तू गुत्यात जाऊ नकोस असें हात जोडून मी त्यास विनवीत असता त्यानें एकदम फाडून माझ्या कानशिलात मारलेली त्यानीं पाहिली चटकन् एकदम गाडीतून उतरून स्वतःच्या मुलाप्रमाणें त्यानीं मला जवळ घेऊन माझ्या अगाराच्यादरून हात फिरवून ते मला म्हणाले, 'अरे, हें दासेच जावयाचें आपल्या भावास दुर्वर्तनापासून निवृत्त करीत असता येईल तें सकट सोसणें हें आपणा ब्राह्मणाचें व तुम्हा तरुणाचें कर्तव्यकर्मच आहे आणि म्हणूनच तुम्हा तरुणांवर आमची भिरत आहे सर्व दृष्टींनीं अनिष्ट अशा परकीय रासत्तेंत स्वजनाचें मन निरुपायास्तव कित्यक वेळा निवळ गोडीगुलाफीनेच वळवावें लागतें. पण लक्षात ठेवा कीं, दारुचा एक गुत्ता बंद केल्यानें त्यास स्वर्गाचें दार खुलें होत असतें !'

लक्ष्मण वळवत भोपटकर

[एम् ए एल्एल् वी, हायकोर्ट वकील, उपाध्यक्ष पुणे सार्वजनिक सभा, महाराष्ट्रातील स्वराज्यपक्षाचे एक पुढारी, आमदार पुणे शहर म्युनिसिपॅलिटीचे एक सभासद]

(१) राष्ट्रीय वाचर्तीत निरनिराळ्या धर्मांच्या, पथांच्या व परपरेच्या लोकांनी एकजूट व एकजीव हाणे आवश्यक असल तरी इतर वाचर्तीत त्यांनी आपले विशष्ट व सोडून देण्याची जरूरी नाहीं इतकच नव्हे तर तसें करणे इष्टहि नाहीं, असें लोकमान्याचें निश्चित मत हात १९०६।१९०७ सालची ती गोष्ट असावी "पूना यग क्रिकेटियस क्लब" व "डेक्न जिमखाना" ह्या दोन्हीहि सस्था माडून त्यांची एक सर्वधर्मीय व सर्वपथीय (Cosmopolitan) अशी सेळाडू सस्था उद्विण्यात यावी, अशी त्या वेळेस एक चळवळ चाललेली होती या चळवळीच पुरस्कर्ते विशेषतः रा. रा. वडोपत भाजेकर हे होते "पूना यग क्रिकेटियस" या सस्थेच्या चालकांनी लोकमान्याचा सल्ला या वाचर्तीत विचारण्याचें ठरविल्यावरून, श्रीमंत सरदार बाळासाहेब विंचूरकर यांच्या बाळ्याच्या तिसऱ्या भजल्यावर बैठक भरावण्यात आली होती याबैठकीस कै. भाऊसाहेब विंचूरकर, कै. तात्यासाहेब आगाशे, ना. काळे इत्यादि वीसपचवीस मंडळी हजर होती तेव्हा लोकमान्यांनी रा. वडोपत भाजेकर यांच्या सर्व मुद्याचें खटन करून आपले असें स्पष्ट मत सांगितलें की, "पूना यग क्रिकेटियस" ही हिंदु समाजाची म्हणून स्वतंत्र सस्था ठेवण्यात यावी, मात्र तिच्या चालकांनी तिचें जिमखाना या व्यापक स्वरूपात रूपांतर करारें कै. भाऊसाहेब विंचूरकर याना उद्देशून लोकमान्य म्हणाले "भाऊसाहेब, तुम्हाला कोणी कितीहि गळ घातली तरी तुम्ही आपली सस्था माडून टाकू नका पार्शी, मुसलमान व युरापिय यांच्या मात्र असल्या स्वतंत्र सस्था असल्यान, आणि हिंदूंची मात्र तशी नसावी, असें काय मोठें हिंदूंनीं राष कलें आहे ? पुणे शहरात गळ्याच्या वाचतात निदान एक तरी अशी सस्था असू या का 'य हिंदु लोकांना दधानें इतर लोकांना ना म्हणना येईल" लोकमान्यांच्या उपदेशाप्रमाणें 'पूना यग क्रिकेटियस क्लब' या सस्थेचें रूपांतर "पी गग री हिंदु जिमखाना" या सस्थेत ठरव्यात आलेलें असून ही सस्था फक्त हिंदु गैरकारिताच चालविण्यात येत आहे

(२) अगदा गाइ जि असल तरच एखादी निराळी सस्था स्थापन करावयाची नाहीं तर आद्येत त्याच सस्था हस्तगत करून घेऊन त्याच्या द्वारे आपल्या मना व धारणाचा प्रसार करावयाचा अशा प्रकारें लोकमान्यांच्या मनाचा विशेष फल असें यास अनुसरूनच पूर्वी त्यांनी पुणे सार्वजनिक सभा आपल्या ताब्यात

घेतली व पुढे राष्ट्रीय सभा काबीज केली आपला सहा वर्षांचा तुरुगवास संपवून लोकमान्य मडालेहून परत आल्यानंतर राष्ट्रीय सभेत पुन आपल्या पक्षाचा प्रवेश करून घेण्याबद्दल त्याच्या मनाने घेतले, व त्यासंबंधाने आपल्या अनुयायांशी विचारविनिमय करण्यासाठी त्यांनी नागपूर ते धारवाडपर्यंतच्या सर्व ठळक ठळक राष्ट्रीय सभा बोलाविली होती त्या सभेत या प्रश्नाबद्दल बरीच भवति न भवति हाऊन अखेरीस बहुमताने राष्ट्रीय सभेत घुसण्याचे ठरले, व बेळगावास प्रातिक परिषद भरविण्याचेहि निश्चित करण्यात आले या परिषदेत जरी दुसरे अनेक ठराव पसार करण्यात आले, तथापि सर्वांचे लक्ष राष्ट्रीय सभेत पुन शिरकाव करून घेण्याबद्दलच्या ठरावाकडच वेधून गेलेले होते लोकमान्याच्या या धारणासंबंधाने अरेच राष्ट्रीय नाखुप झालेले होते वरील ठराव परिषदेपुढे माडण्याची वेळ आलेली असताना नाखुप झालेल्या राष्ट्रीयचा धाडका मडपा बाहेर उभा होता, व त्याच पुढारी कै अप्पाराव वैद्य यांनी लोकमान्याना बाहेर बोलावून घेतले, व सांगितले की, राष्ट्रीय सभेत जाण्याबद्दलचा ठराव परिषदेपुढे माडण्यात यऊ नये माडल्यास त्यास विरोध करण्यात येईल, व जगाच्या दृष्टीने ही काही चांगलीशी गोष्ट होणार नाही ही विचारसरणी प्रति पादन करणारामध्ये लोकमान्याच्या अनुयायांपैकी पुष्कळशी ठळक मडळा होती. लोकमान्यांनी त्याची समजूत घालण्याचा आपल्याकडून शक्य तितका प्रयत्न केला परंतु तो व्यर्थ गलासा पाहिल्यावर ते आवेशाने म्हणाले, 'निराळी राष्ट्रीय सभा आस्तत्वात आणून सभता सुभा स्थापन करण्याचे तुमचे धोरण साफ चुकीचे आहे. रुसता कय ? आहे त्याच राष्ट्रीय सभेत घुसून ती काबीज करा व आपल्या कार्याला लागू याउपराहि जर तुम्हास ठरावाला विरोध करावयाचाच असल तर बेलाशक करा परिषदला तो ठराव योग्य वाटल्यास ती त्याचा स्वीकार करील नाही तर तो फेकून देईल " इतके बालून ते मडपात निघून गेले लोकमान्यांचे हे ठाम मत पाहून नाखुपाचा विरोध जागच्या जागी मादळला व घादग्रस्त ठराव विन बोभाट परिषदेने मान्य केला.

(३) लोकमान्य सामाजिक सुधारणेविरुद्ध हाते, याच्यासारखी चुकीची दुसरी कोणतीहि कल्पना नसेल ते आपल्या वैयक्तिक ससारात योग्य अशा सामाजिक सुधारणांचा अवलंब करीत असत, हे सर्वश्रुतच आहे. तसच, अस्पृश्यतानिवारणा संधानेहि त्याची पूर्ण सहानुभूति असे व त्याबद्दल त्यांनी आपले मत अनेकदा जाहीर केलेले होते अस्पृश्यता निवारणाबद्दलच्या एका जाहीर पत्रकावर त्यांनी सही करण्याचे नाकारल्यावरून त्यांच्याविरुद्ध बराच गिह्ता घेतल्याचे लोकाना स्मरत असेलच. यासंबंधाने त्यांना एकदा मुद्दाम विचारल्यावरून त्यांनी असा खुलासा केला की, सही मागण्यापूर्वी त्यांना जे जाहिरपत्रक दाखविण्यात आले होते त्यात आणि सही मागण्याच्या वेळच्या जाहीर पत्रकात फारच तफावत

होती व तिजमुळें या प्रश्नाद्वल एकाग्रतेनें चळवळ करण्याची जबाबदारी सही करणारावर पडत होती. अर्थात्, राजकीय चळवळीला वाच येईल अशा रीतीनें सामाजिक चळवळ करण्याची जोशीम घेण्याची त्याची इच्छा व परपरा नसल्या कारणानें त्यानीं सही करण्याचें नाकारलें, ते म्हणाले, " हें पहा, सर्वच चळवळी जोखमीनें करण्याचा मक्ता मी उचलला आहे की काय ? त्या एकट्या माणसाला करता येणें शक्य तरी आहे ? सामाजिक चळवळी करणारांनीं त्या कराव्यात, त्यास मी यथाशक्ति हातभार लावीन, मी राजकीय चळवळी करतो, त्यानीं मला यथाशक्ति साहाय्य करावें सर्वच चळवळी एकठा करू लागल्यास त्या व्यवस्थितपणें पार पडणार नाहीत, व त्यांच्यापासून विशेष कार्यनिष्पत्तीहि होणार नाही. "

(४) " पुणें सार्वजनिक सभा " या सस्थेद्वल लोकमान्याना विशेष आदर व अभिमान वाटत असे या सस्थेने प्रचलित चळवळीपैकीं जुजवी स्वरूपाच्या व तात्पुरत्या महत्त्वाच्या चळवळींत सहसा पडू नये, असा त्याचा साधारण कटाक्ष असे. या सस्थेनें ठराविक राजकारणाचीं दळणें दळीत वसण्यापेक्षा आपल्या परपरेला अनुसरून इतर सस्थाना राजकारणाचे नवीन घडे शिकवावेत असें त्याचें नेहमींचें म्हणणें असे हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी मि मॅटिग्यू येथें आले असताना, इतर सस्थाप्रमाणें सार्वजनिक सभेनेंही त्याच्याकडे हिंदुस्थानच्या स्थितीसंबंधानें एक मेमोरियल (विनति अर्ज) पाठविण्याचें ठरविलें. साहजिकपणें त्याचा मसुदा करण्याचें काम सभेच्या चिटणिसाकडे सोंपविण्यात आलें. सदर मेमोरियलचा मसुदा कोणत्या घर्तीवर तयार करण्यात याया याविषयी लोकमान्याचा राडा घेण्यासाठीं सभेचे चिटणीस त्याच्याकडे गेले असताना त्यानीं त्यांना असे स्पष्टपणें सांगितलें कीं ब्रिटिश सरकारानें आपल्या वचनाचा वेळावेळीं करा भग केला आहे याचा पाडा वाचण्याऐवजीं लोकांनीं धाता यापुढें काय करू पाहिजे, यावर विशेष भर देण्यात आला पाहिजे सार्वजनिक सभेचे मेमोरियल लहानसच असावें, पण त्यात पुढील दहा वर्षांत होणाऱ्या चळवळीचें स्पष्ट निदर्शन झालें पाहिजे सार्वजनिक सभेची दृष्टि भूतकालापेक्षा भविष्यकालावरच जास्त अगली पाहिजे पुढील चळवळीची आगाऊ सूचना जर सार्वजनिक सभेस देता येत नसल तर मेमोरियल न घाडलेलें असें लोकमान्याच्या या सस्थाप्रमाणें मसुदा तयार करण्यात येऊन तो त्याच्याकडे सादर करण्यात आला, व त्यात त्यानीं योग्य त्या दुरुस्त्या करून एक मुटमुटीत मेमोरियल मॅटिग्यू साहयाकडे पाठविण्यात आलें.

(५) लोकमान्याच्या उद्दिष्ट कार्यामध्ये जो जो योणी भग तो पोर असे वा पोर अतो-त्यांना हातभार लावित असेल, त्याचा गौरव ते त्याच्या योग्यतपेक्षाहि अधिक करण्यास शुकत नसत स्वतःच्या बडेनावापेक्षा कार्याच्या पूर्ततेवर त्यांची दृष्टि नेहमीं स्थिरलेली असे याप्रमाणेंच, त्यांच्या कार्याच्या आड येणारांवर-भग

त्याचे जिवलग लोही का वसेनात-कठोर प्रहार करण्यासहि ते कमी करीत नसत. लोकमान्याच्या स्वभावाचा हा विशेष अवलोकन करण्याची सुसंधि मला अनायासच एकदा प्राप्त झाली. एकदा मी काही कामासाठी केसरी ऑफिसात गेलो असताना तीनचार मडळी बाहेरच्या दालनात बसली होती व लोकमान्य येगझारा घालीत त्याच्याशी बोलत होते बोलण्याचा विषय मिसिस अॅनी विझाट व त्याची बरी हा होता. बोलण्याच्या भरात एकजण सहज विनोदाने 'अलीकडे विझाटबाईची फारच स्तुति करण्यात येत आहे' असे म्हणाल्यावर लोकमान्य त्याला उद्देशून म्हणाले 'माझ्या कार्यात मला सहाय्य करणाऱ्या विझाटबाईची स्तुति मी करीत राहीन, इतकच काय तर एखाद्या पोरासोरालासुद्धा मी डोक्यावर घेऊन नाचेन पण बाई जर का उद्या माझ्या कार्याविरुद्ध येऊ लागल्या, तर मी त्याच्यावर तडाखेहि उडवू लागेन मी बाईची स्तुति करीत नाही, तर मी माझ्या कार्याची महति गात आहे '

महादेव धोंडो विद्वास

[एम ए , लोकमान्याचे माचे रा धोंडोपत विद्वास याचे चिरंजीव, पुणे]

माझी माहिती अर्थात् ऐकीव पण विश्वसनीय, पण ती मला मनोरंजक वाटली म्हणून देत आहे

(१) लोकमान्य टिळक मडालेस तुरुंगात असताना केसरीचे म्यानेजर रा धोंडोपत विद्वास हे त्यास सहा-सहा महिन्यांनी भेटावयास जात असत मुलाखतीत खाजगी विषयाखेरीज इतर विषयावर बोलण्याची मनाई अस व खासगी विषयावरहि जेल सुपरिटेन्डन्ट याचे समोर ते पास करतील ती प्रश्नोत्तरे द्यावयाची प्रेस अॅकटापार्ली केसरीचा जामीन घेतला गेल्यावर पहिल्याच भेटीत जमाखर्चाचा तक्ता सादर करावयाचा प्रसंग आला त्याप्रमाणे जमाखर्चांमध्ये पाच हजार रुपये सरकारकडे केसरीचे जामिनकीबद्दल भरले असा उल्लेख होता. जेल सुपरिटेन्डन्ट यांनी त्याला हरकत घेतली. शेवटी ही रक्कम जमाखर्चात दाखविणे अवश्य असल्यामुळे कोणा मित्राकडे अनामत दाखवावी अशी भेटावयास गेलेले गृहस्थ व जेल सुपरिटेन्डन्ट यांनी तोड काढली दुसरे दिवशी जेल सुपरिटेन्डन्ट याचे समोर रा धोंडोपत यांनी लोकमान्याची भेट घेतली जमाखर्चाचा तक्ता वाचता वाचता 'पाच हजार रुपये रा. वामुदेराव जोशी याचेकडे अनामत ठेव ' असे वाचताच लोकमान्य धोंडोपताचे चेहऱ्याकडे निरखून पाहू लागले व म्हणाले

'काय रे, तुजजवळ पैसे जास्त शाले वाहेत वाटलें !' धोंडोपताना गरी गोष्ट घोलता येईना. त्यांनी उत्तर दिलें 'तुम्हा काय घाटेत तें समजा.' लोफमान्य हसून म्हणाले 'मी यमाघर समजलों. मागू काय एरी गोष्ट आहे ती !' धोंडोपताना काय, या व्यपयावर अितके जास्त घोलणे दोईल तितके हेंच होतें. मध्येंच वेध्दा तरी सूक्ष्म उत्तर त्याग देण्याची सधि मिळाली असती, म्हणून त्यांनी लोकमान्यास त्याचा काय तर्क आहे तो मोडून दाखविण्याचा आग्रह घालू वेला. यात धोंडोपत स्पष्ट शब्दांनी लोफमान्याना माहिती सागत नसल्यामुळे त्यांना बद्दीहि करता येईना. शेथटी सुपरिन्टेन्डेंटहि विधारा सिद्धमाधनाच्या जाळ्यात सापडला. त्यालाहि घाटलें की, पाछाचें तर गरें, टिळक बरोबर क्यास वाघतात की नाही तें. टिळकाचे सोंदून सत्य संच घाटेर आल्याग वाटेरून कोणीहि घातमी सांगितली नसल्यावारणानें जेलचे नियमाचें उाडघन टोण्याचा दोष येत नव्हता म्हणून ताहि 'सागा, भागा' म्हणून टिळकाना आग्रह करू लागला मी जर बरोबर सांगितलें तर माझा क्यास बरोबर आहे असें सांगणार असाल तर सागतों, अशी लोफमान्यांनी अट घातली व त्या भरात एक वेळ जेलच्या नियमाचें अतिक्रमण शालें तरी हरकत नाहा असे ठरवून जेल सुपरिन्टेन्डेंट यानें तसें कबूल केलें. लोकमान्यांनी एका शणाचारि विचार न करता सांगितलें की, 'भरकारनें ना पाच हजारचा जागोन घेतला आहे कंसरीकडून.' लोकमान्याचा सर्क याप्रमाणें बरोबर ठरताच सगळ्यांनी हसून तो बराबर आहे, असें जेल नियमाचें अतिक्रमण न करताच नुचयिलें.

(२) लोकमान्य मंडालेंस तुडगात अमता त्याचेजवळ वासुदेव कुलकर्णी रा. कलेढोण, सातारा, हा पैदा सरकारनें स्वयंपायी म्हणून ठेविला होता. त्याची अडीच वर्षांची वैद रूपताच तो परत यावयास निघाला. 'आपलेविषयी परत गेल्यावर आपले मडळीस काय सागू' असें त्यान विचारताच 'येथील सर्व व्यवस्था कशी काय आहे, तें साग' अस लोफमान्यांनी सांगितलें. 'पण माझ्याविषयी खातरजमा होऊन मडळी माझ्यावर विश्वास घसा ठेवणार !' असा त्यानें प्रथ विचारताच लोफमान्यांनी आपला एक पडलेला दात सूण म्हणून त्याचेजवळ दिला व म्हणाले, 'हा दात त्याचेजवळ दे म्हणजे तुझ्याविषयी एात्री पटेल व तुलाहि तो जेलचे सदतीत न सापडता नेता देईल.' घात पाठवून त्या मनु ष्याची एात्री पटाविण्याचा व आपण आता बृद्ध शालों, जेलमधून जिवत बाहेर पडतों की नाही, वगैरे अनेक हेतु व भावना व्यक्त करण्याचा लोकमान्याचा हेतु नव्हता असें कोण म्हणेल ?

(३) लोकमान्याचे दिवसाकरिता लाला लजपतराय आले तेव्हा त्यांनी एक गोष्ट सांगितली. लाहोरास कॅाग्रेस असता लोकमान्य त्याचेकडे उतरले होते. एक दिवस रात्री दहा वाजेपर्यंत जेवणाची वाट पहाययास सागून टिळक निरानिराळे

प्राताचे कॅपामध्ये त्या त्या प्रातातील मडळीशी वादाविवाद करून आपली बाजू समजावून देण्याकरिता गेले. दहा वाजून गेले तरी टिळक परत आले नाहीत तेव्हा ते बाहेर कोठे जेवले असे समजून लजपतरायाकडील मडळीने जेऊन घेतले मात्र डाळरोटी टिळकाकरिता झाकून ठेविली यारा वाजता स्वारी परत आली व ती निघालेली डाळरोटी खाऊन कोणी आपल्याकरिता थावले नाही याचा राग न मानता झोंबी गेली

(४) रवीन्द्रनाथ टागोर, बंगालचे कविसम्राट, यांनी लोकमान्याविषयी एक गोष्ट सांगून पुण्याचे लोकमान्याचे निष्कटवर्ती लोकांस आश्चर्यचकित केले. रवीन्द्रनाथांनी सांगितले की " लोकमान्यांनी माझ्याकडे पन्नास हजाराचा चेक पाठवून अमेरिकेंत जाऊन, हिंदुस्थानाविषयी स्वतःचे समजुतीप्रमाणे जे काही करता येईल ते करा असे मला सांगितले " राष्ट्रकार्यात ज्याला जे शक्य असेल ते त्याचे करून घेण्याचा सम्राटक गुण रवीन्द्रनाथांस यात दिसून आला. याविषयी चौकशी करता अशी माहिती मिळाली की, लोकमान्य विलायतेस जाण्याकरिता मुयईस गेले असता, आपण ज्याप्रमाणे विलायतेत चळवळ करणार त्याच वेळी जर अमेरिकेंतहि कोणी चळवळ केली तर बरे असे समजून बरोबर असलेल्या पुण्यातील एका व्यक्तीला बरोबर चेक व पत्ता देऊन रवाना केले. त्याने रवीन्द्रनाथाची खासगी भेट घेऊन तो त्याचे स्वाधीन केला. रवीन्द्राना जाता आले नाही हा माग निराळा पण रवीन्द्र जर गेले असते तर ते स्वतंत्रपणे जावे व एकाद्या राजकीय चळवळीचा पुरस्कार करून ते गेले असा समज न व्हावा, हाच गुप्तपणा राखण्याचा लोकमान्याचा हेतु असावा हे उघड आहे.

(५) १९०८ साली शिक्षेच्या दिवशी आता आपल्याला कडक शिक्षा होणार तर त्या प्रसर्गा कोणताहि मनान्या कमकुवतपणाचा प्रसंग हायकोर्टात होऊ नये व शिक्षा मोठ्या चाणेदारपणाने स्वीकारावी हा लोकमान्याचा हेतु होता. रा. घोंडोपत यास त्यांनी 'तु तेथे राहशील, तू आज हजार राहूनकोस' असे परोपरीने सांगितले. पण घोंडोपताचा निश्चय दळत नाही असे पाहिल्यावर, 'मी काही झाले तरी रटणार नाही' असे बचन घेऊन, त्या दिवशी हायकोर्टात हजार राहण्याची परवानगी लोकमान्यांनी दिली.

(६) हायकोर्टात टॉवरमध्ये लोकमान्यांना ठेविले होते. त्यांनी एका कारकुनास खोर्लात बैठकीकरिता सतराज्या आणण्याकरिता सांगितले. दुसरे दिवशी तो आल्यावर त्यास विचारता 'सरकारी रीतीने बैठकीची व्यवस्था होणार आहे; सबब मी व्यवस्था केली नाही' असे त्याने म्हणताच 'तू आताचे आता सतराजी घेऊन ये, सरकारचे पाहुणचारावर माझी राहण्याची इच्छा नाही. सांगितले काम करावे आपली अकल लढवू नये, असे रागाने घोलले.

(७) जगन्नाथमहाराजांचे दत्तविधान झाल्यावर बाळामहाराजांस दत्तक घेण्याचा प्रतिपत्ताने घाट घातला. तेव्हां छत्रपति शाहूमहाराज यास सर्व परिस्थिति नीट समजावून देण्याकरिता टिळक कोल्हापुरास गेले. परिस्थिति नीट समजल्यावर महाराज दरबार दुसऱ्या दत्त विधानाला मान्यता देणार नाही असा टिळकांचा समज होता. त्याप्रमाणे टिळक भेटावयास गेले असता तोंड देऊन "आपले आमच्यावर इतके उपकार आहेत की, आंगचे कातड्याचे जोडे करून आपले पायांत घातले तरी ते फिटणार नाहीत" असे टिळकांना बोलण्यांत बळकटून त्याच घटकेस बाळामहाराजांचे दत्तविधान महाराजांनी उरकून घेतले. इतःपर ही व्यक्ति विश्वसनीय नाही असे मनाशी ठरवून त्याच दिवशी लो. टिळक परत फिरले.

(८) पुण्यातील एक विद्वान् प्रोफेसर दिवसां १२-१२॥ वाजतां गीतारहस्यावर बोलण्याकरिता नेमल्या वेळीं आले. टिळकांचे स्नान व जेवण कांहीं कारणाने झाले नव्हते. त्या विद्वानास तिष्ठत ठेवण्यापेक्षा दोन-अडीच वाजेपर्यंत त्याच्याशी समापण करून ते गेल्यावर मगच त्यांनी मोजन केले.

(९) लोकमान्य कधी नाटकें काढवण्या वाचीत नसत, तरी त्यांना light literature ची जरूर नसे असे नाही. त्याकरिता त्यांनी महाभारताची योजना केली होती. महाभारत फक्त शोधक बुद्धीनें अभ्यास करण्याकरिताच ते वाचीत असें नसून वाङ्मयाची त्याची तहान मागविण्याचाहि त्याचा हेतु असे, असें ते बोलत.

(१०) ज्याप्रमाणें राजकीय बाबतींत त्यांनी पुढाकार घेतला त्याचप्रमाणें त्यांची तशीं मते असता सामाजिक सुधारणेंतहि पुढाकार का घेतला नाही असा प्रश्न विचारला असता ते म्हणाले, "राजकीय बाबतींत आम्हाला बहुमताचा जोर पाहिजे असल्याकारणानें सामाजिक बाबतींत बहुमताप्रमाणें चालणें भाग होतें. तसें केलें नसतें तर राजकीय कार्य करता आलें नसतें. ही व्यावहारिक नड आहे. सरकारचे विरुद्ध ज्याप्रमाणें आम्हाला लोकांच्या मदतीची अपेक्षा त्याचप्रमाणें सुधारकाना समाजाविरुद्ध सरकारचे मदतीची जरूरि म्हणून ह राजकारणांत मवाळ होतास."

(११) तीर्थविधि झाल्याशिवाय दत्तक घेतां येत नाही हा आजपर्यंत चालत आलेला निकाल फिरवून वपन न केलेल्या विधवेलाहि दत्तक घेता येतो असा नवा निकाल न्या. रानडे यांनी हायकोर्टांत दिलेला वाचताच 'अरे, ही सर्व स्वतःचे बाबतींत पुढची तरतूद दिवते,' असे टिळक उद्गारले व कर्मधर्मसयोगानें हे भाकीतहि पुढें खरें ठरलें.

गजानन नारायण कानिटकर

[पी. ए., लोकमान्याचे सेही, कै नारायण बापूजी कानिटकर यांचे चिरंजीव, चिचवड स्वावलंबनपाठशाळेचे संस्थापक, असहयोगी, पुणे.]

(१) सन १८९७ सालची गोष्ट. लोकमान्यावर राजद्रोहाचा खटला होऊन ते जामिनावर मोकळे होते. त्याच सुमारास माझे वडील कै. ती. नारायण बापूजी कानिटकर हे महामारीचा रोग होऊन एकाएकी अवघ्या बारा तासांत कालवश झाले ते लोकमान्याचे जिवलग सेही व चहाते. लोकमान्याचाहि त्याचेवर मोठा लोभ. साहजिकच और्ध्वदेहिकाचे वेळी लोकमान्य हजर होते. प्रेतयात्रेची तयारी चालू होती. बाहेरच्या बाजूस गॅलरीत कठड्याला टेंकून लोकमान्य उभे होते. शेजारी इतर काही मंडळी उभ्या होत्या. बोलता बोलता सहज खटल्याचा विषय निघाला. लोकमान्य हसत हसत म्हणाले “पाहारे बोकानो! नानासाहेब तर जाम्हाला सोडून एकाएकी निघून गेले, आम्हीहि सरकाराचा पाहुणचार घ्यावयाला लवकरच जाणार! एखादे वेळी काय होईल काय नाही याचा नियम नाही वेळ आहे प्रसंग आहे, कदाचित् जीवतपर्णी आम्ही तुम्हाला दिसणारहि नाही. नीट पाहून घ्या जाम्हाला!” हे उद्गार ऐकून मोंवतालचे लोक आश्चर्यानि यक्ष्च झाले. मृत्यु पुरवला पण सरकारी तुडगरूपी यमयातना नकोत, ही कारागृहवासाबद्दलची त्या वेळची भावना! त्याबद्दल हा गृहस्थ इतक्या बेफिकिरीने बोलत आहे! घन्य त्याची! असे उद्गार प्रत्येकाने मनामर्घ्ये काढले असल्यास नवल नाही. मोठ्याचें सर्वच अधटित!

(२) दुसरा प्रसंग १९१७ मधला. लोकमान्याचें चिचवड-स्वावलंबन-राष्ट्रीय पाठशाळेवर अत्यंत प्रेम! कारण काय तर खेडेगावाची सघटना हे तिचें अतिम ध्येय! मुबईस दाजीसाहेब खरे यांचे बगल्यावर त्याच्या भेटीस गेलो असता ते मला म्हणाले, “मला यापुढे खेडेगावाचेकडे लक्ष पुरवल्याखेरीज गत्यंतर दिसत नाही. ख्रिस्ती मिशनरी ज्याप्रमाणे आपल्या धर्मासाठी अहोरात्र अटोकाट मेहनत करतात त्याप्रमाणे आपल्या देशबाघवाच्या गदारासाठी खेडेगावात रात्रदिवस झटून कार्य करणारी तरुण माणसे मला पाहिजे आहेत. यासाठीच आम्ही ‘समर्थ विद्यालय’ काढणे होतें. तुम्ही तेंच कार्य करावे अशी माझी इच्छा आहे. तुम्हाला माझी पूर्ण सहानुभूति आहे.”

(३) १९१८ च्या प्रारंभी सर जगदीश चंद्र बोस यासह सस्थेस भेट देण्याबद्दल बम्बनजीशेट याना विनानि करण्यासाठी मी मुबईस गेलो होतो. शेटजीसारखा रात्रदिवस सपत्तीत लोळणारा लक्ष्मीचा पुत्र आमच्यासारख्या व कश्चित् माणसाशी नुसता घडपर्णी बोलेल की नाही ही जाम्हाला शका!

कारण मजजवळ नाही कलेक्टरसाहेबांची शिफारस किंवा गव्हर्नरसाहेबांची चिठी ! तराहि कसा तरी मनाचा घडा करून गेलो. शेटर्जांनी आम्हाला इतक्या प्रेमाने वागविले की, जणुं काय त्यांची आमची १०।२० वर्षांची जुनी ओळख ! आम्ही मनांतल्या मनांत आश्चर्याने चूरच होऊन गेलो. हा काय प्रकार आहे तेंच कळेना. पुढे याचा उलगडा झाला. याचें सर्व श्रेय लोकमान्यांस आहे असें मला समजलें, संस्थेची आठवण ठेवून त्यांनी तिजबद्दल विनंति केली होती. व्यवहाराचे दृष्टीने संस्थेची प्रत्यक्ष कांहींएक संबंध नसतां केवळ तिचे ध्येय पसंत म्हणून तिजविषयी एवढा आपलेपणा वाढणून या गृहस्थाने तिच्या कार्यास हातभार लावला. 'घन्य त्या महात्म्याची' अशी आमची भावना झाल्यास आश्चर्य ते काय ?

(४) पुढे तर त्यांनी वेळ नसतां, वेळांत वेळ काढून, झोन वेळां संस्थेस भेट दिली व आम्हास श्री. मनमोहनदास रामजी, श्री. जगन्नादास द्वारकादास वगैरे मंडळींकडे स्वतःचे खर्चाने घेऊन जाऊन आमचे तर्फे त्यांचेजवळ मदतीची याचना केली ! लोकमान्यांनीच अशा तऱ्हेने आमच्या संस्थेच्या आर्थिक भरभराटीचा पाया घातला म्हणून संस्थेंतल शिक्षक व विद्यार्थी यांस रात्री आरतीचे वेळी 'जय जय बाल तिलक घन्या । जय जय घन्य लोकमान्या ॥' असा त्यांच्या नांवाने गजर केल्याशिवाय चैन पडत नाही.

प्रभाकर वासुदेव वापट

[श्री. ए. लोकमान्यांचे जेव्हा कै. वासुदेवराव वापट (बडोदा-वापट) यांचे चिरंजीव, पुणे.]

(१) माझे बहील वारले, तेव्हां दादा माझ्या नातलग मंडळींना म्हणाले, "तुम्ही प्रभाकराची काळजी करूं नका. रावसाहेब जिवंत आहेत व बळवंतराव वारले असें तुम्ही समजा, व आशा तऱ्हेनेच मी त्यास वागवीन;" व खरोखरच दादांनी मला बडिलांची उणीव कर्घाहि भासू दिली नाही. पुढे सुद्धा माझी संभाळणारी बाई जाण्याचा घाफ घालीत असतां त्यांनी "मी असेपर्यंत प्रभाकर कोणावरच अवलंबून नाही. मी त्याचें सर्व करीन. तिला वाटलें तर खुशाल जाऊं दे," असें उत्तर दिलें.

(२) मी दादांकडे एकदां एका ठिकाणी जेवावयाला जाण्याबद्दल विचारण्याकरितां गेलों होतां. सुद्धाम विचारावयाला जाण्याचें कारण, बोलावणें एका हिंदुस्थानांत फकी दजाव्या मानलेल्या माणसाकडून थालें होतें व माझ्या घरची

मडळी दादाच्या समतीशिवाय मला काहीं करू दईनात मी दादाना सर्व हकीकत सांगितल्यावर त्यांनी मला माझी इच्छा विचारली मी जाण्याची इच्छा दाखविल्यावर ते म्हणाले, "तरी सुद्धा तू जाऊ नकोस तुझ्या घरच्या मडळींची अडचण नसती तर मी तुला जा म्हणून सांगितलें असतें मला जाण्याला हरकत दिसत नाही, परंतु उद्या समाजाचा तुझ्यावर रोष झाला तर त्याची जबाबदारी सासण्यास तू समय आहेस का ? मी आज आहे अन् उद्या नाही तेव्हा वयात आल्यावर तू योग्य वाटेल तें कर व मी त्याला अनुमति देईन "

(३) दादा समाजसुधारणला प्रतिकूल नव्हते पण ते स्वतः कोणत्याहि चळवळीत भाग घेत नसत ते नेहमी म्हणत "मी राजकीय कार्याला स्वतः ला घाहून घेतलें आहे व त्यातच मी माझ शक्तिसर्वस्व खर्च करीन मी समाजसुधारणची चळवळ करू लागलों तर चित्त व शक्ति द्विधा होऊन माझे हातून एकहि कार्य येऊन अशांनी सुद्धा पूर्ण हाणार नाही " ह्यासबर्षीच पुढील प्रसंग घडला एकदा पुण्यातील एक पुढारी त्याच्याकडे काहीं सामाजिक व शिक्षणविषयक चळवळीकरिता आले होते त्यांनी दादाना आपली कल्पना समाजावून सांगी तल्यावर त्याला त्यांनी अनुकूलता दाखविली व प्रोत्साहन दिले त्या गृहस्थानी प्रसिद्धिपत्रकावर सही मागितल्यावर त्यांनी ती दण्याचें नाकारलें, तेव्हा त गृहस्थ रागावून गेले ते गेल्यावर दादा घरात घेऊन म्हणतात "मी सही केली की तें कार्य करण्यास मी बाधला गलों व मग मला त्याच्या मार्गें लागलें पाहिजे मला सध्या तसें करण्यास वेळ नाही " दादांनी कोणताहि कार्य हातीं घेतलें की त्यात त किती मन पूर्वक पडत याची ज्याना थोडी कल्पना आहे त्याना वरील गोष्टीचें मर्म कळेल ते गृहस्थ रागावण्याचें कारण तरी हेंच होत "

(४) एकदा एक गृहस्थ दादाना भेटायला आले असता त्यांनी पुण्या जवळील एका प्रसिद्ध सामाजिक संस्थेमध्ये झालेला काहीं घोटाळा व तेथ घडलेल्या काहीं वाईट गोष्टी सांगून 'तुम्ही याबद्दल केसरीमधून खरमरीत टीका का करीत नाही ?' म्हणून विचारलें दादा म्हणाले, "माझा केसरी वाटेल त्यावर टीका करण्याकरिता नाही त्या संस्थेच्या चालकास मी ओळखतो ते फार चांगले गृहस्थ आहेत व ती संस्था आज पुष्कळ चांगलें काम करीत आहे संस्थेमध्ये पुष्कळ माणसें मिळवावीं लागतात व तीं सर्व सारखाच मिळतात असें नाही काहीं घरेवाईट प्रकारहि घडतात परंतु त्यावर पाधरुण घातलें पाहिजे नाही तर संस्थेसबर्षी वाईट ग्रह उत्पन्न होऊन तिच्या हातून काहींच कार्य घडणार नाही संस्था उभारण्यास किती व कसे कष्ट पडतात ह्याचा मला अनुभव आहे "

(५) एकदा मी बोलता बोलता त्याना विचारलें, तुम्ही इंग्लंडहून आल्यावर प्रायश्चित्त का घेतलें ? त्या वेळेला ते म्हणाले "मला विलायतेला जाणें म्हणजे

पाप वाटते म्हणून मी प्रायश्चित्त घेतलं असं नाही. समुद्रगमनावर हिंदुधर्मशास्त्राने प्रायश्चित्त घ्यावं, म्हणून सांगितलं आहे. म्हणून ज्याप्रमाणे आपण हिंदुधर्माचे इतर संस्कार पाळतो त्याप्रमाणे ही आशाही पाळली. हिंदुधर्माने इतर धर्मांप्रमाणे कांहीं आचार सांगितले आहेत व नुकसान नसेल तर ते पाळले पाहिजेत. संस्कार किंवा प्रायश्चित्त यांनी आपल्या हिंदुत्वाची जाणीव मनात उत्पन्न होते. ”

(६) दादाकडे पुष्कळ लोक मदत मागावयाला येत व त्यांना ते योग्यता पाहून मदत करीत. त्यांच्याकडे ओळखीचे व ओळख नसलेले पुष्कळच पाहुणे येत व त्यांची सर्व व्यवस्था गायकवाडवाड्यात होई. हे लोक पुष्कळ वेळां दादांशी बोलून त्यांचा वेळ घेत. दादाचे स्नेही गायकवाडवाड्यास विनोदाने अन्नछत्राहि म्हणत. पैसा ही एक शक्ति आहे व तिचा इतक्या निःस्वार्थतेने उपयोग करणारा विरळा.

(७) मी गेलो की, दादा बहुतेक नेहमी मला माझे बजत विचारीत व केले नसल्यास करावयाला सांगत. व्यायाम करण्याबद्दल तर त्यांचा नेहमी उपदेश. एकदां सकाळीं मी डोक्याला सफलर बांधून गेलो होतो. मला पाहिल्याबरोबर दादा एकदम म्हणतात “हे रे काय सांग ! अरे, अंगांत कणखरपणा पाहिजे, मी लहानपणी उन्हाळ्यांत गरम कपडे घाली व हिवाळ्यात उघडा बसण्याचा प्रयत्न करीत असे ”

(८) माझ्या परीक्षेचा निकाल नुकताच लागला होता. अदाजापेक्षां मार्क कमी मिळाले होते. दादांकडे गेल्यावर त्यांनी त्याबद्दल विचारलं. मी कारणे सांगितल्याबद्दल दादा रागावून म्हणाले, “सबकी सांगू नकोस, चक्र फजिती झाली म्हण. अडचणी, सकटे हीं यावयाचीं व तीं आलीं असतांना त्यांतून मार्ग काढून यश मिळविणें यालाच पुढ्यार्थ म्हणतात. इतरांना अडचणी आल्या नाहींत असे तुला वाटतें ? ”

(९) दादा बाह्यतः पाहणाराला कठोर वारत व त्याचेजवळ हृदयाच्या ओलाव्यापेक्षा बुद्धीचे तीव्रत्व जास्त आहे असे वाटे त्यांच्या पहिल्या भेटीच्या वेळीं त्यांच्याविषयी आदरयुक्त भीतीच उत्पन्न होई. पुष्कळनीं मला असाच स्वतःचा अनुभव सांगितला आहे. त्यांचा धादविवाद करताना प्रतिपक्षाची बिलकुल दया न करिता त्याला फजित करण्याचा दाडगा प्रयत्न पाहून हाच ग्रह चळावे पण जास्त परिचय झाल्यावर हृदयाची क्षिप्रताहि त्यांच्याजवळ बरीच आहे अशी माझी खात्री पटली. ते आमच्याशी अति प्रेमाने वागत व त्यांच्याकडे कोठेंहि जाण्यास आम्हाला सुभा असे. पुष्कळ वेळां मुलें खाली जेवत असतां ते खाली येऊन स्वतः आमचा परामर्थ घेत व दिवसातल्या एकाद्या गोष्टीबद्दल विनोदपूर्ण बोलत. त्यांना येथेवाकडे प्रश्न विचारण्यास आम्हास सुभा असे व ते

आमच्या वारीक गोष्टीकडे सुद्धा लक्ष पुरवीत. आम्ही आमच्या हाताची नव्हे काढली आहेत की नाही हे सुद्धा ते बघत व नसल्यास रागें भरत. आमच्या पुष्कळ लहान लहान इच्छा त्यांनीं मन घालून पुरवल्या

(१०) त्याचा स्वभाव प्रेमळ असे. माझे वडील वारल्यावर, पाचसहा महिने जरूर नसताना, मला परिस्थितीत एकदम बदल वाटू नये म्हणून, त्यांनीं जुनी नोकरमाणस तशीं उगाच ठेवली होती, तसेंच उन्हाचा, तीन वाजता, ते निजले होते म्हणून त्याची वाट पहात मी बाहेर उभा होतो ते बाहेर आल्यावर मी तेथे बसलेला पाहून मला “आत का आला नाहीस” म्हणून विचारलें. मी साहजिक ‘तुम्ही निजला होता, झोंपमोड होईल’ असें म्हणत आहे ताच “त्यात काय झालें! ही काही राधांची झोंप नव्हे, असें पुन करू नकोस मला वाईट वाटेल” असें म्हणाले राजकारणाच्या ‘चकमकीच्या’ आखाड्यात उतरल्यावर त्यांना पुष्कळाचीं मनें दुखवाचीं लागलीं व प्रतिपक्षाशीं वागताना त्यांनीं कठोर व तीक्ष्ण वृत्ति धारण केली, परंतु खाजगी व्यवहारात ते दुसऱ्याच्या मनोभावना लक्षात घेत असें माझ्या व इतरांच्या अनुभवास आलें आहे. ते एकदा म्हणाले, “मी राजकारणात पडलों नसतो तर मला कधींच दुसऱ्याचें मन दुखविण्याचा प्रसंग आला नसता मला त्याबद्दल नेहमीं वाईट वाटतें. मी अजातशत्रूच झालों असतो ’

(११) दादा खुर्चीवर बसले होते मी शेजारी इकडे तिकडे हिंडत होतो इतक्यात दादा म्हणाले, “रावसाहेब वारले दाजीसाहेब वारले माझे सर्व मित्र गेले. मी एकटाच राहिलों माझाही वळ जवळ आली आहे” हें बोलताना त्याचा कण्ठ गहिवरून आला होता. एवढ्या मोठ्या माणसाला दुःख करिताना पाहून मलाहि कसेसेंच झालें

(१२) पुन्हा एकदा बोलताना म्हणाले, “मी दोन दोन तास एक एक विषय करतो एक विषय करून कटाळल्यावर दुसरा विषयाची आलटापालट ही मला विश्रान्तीसारखी होते” राजकारणात यकलेल्या मनाला विश्रान्ति म्हणून ते तत्त्वज्ञानाचा विचार करीत

(१३) दादा मृत च्या कपड्यांच्या बाबतीत अति निष्काळजी असत त्याची व्यवस्था त्याच्या घरची मडळी, विशेषत घोंडापत विद्वांस, ठेवीत एकदा लष्म्याच्या पानसुपारीला जावयाला निघाले तों कपडे सापडेनात, जुनेच कपडे घालून जाऊ लागले तेव्हा घोंडोपत घाबत आले व त्यांनीं जुन कपडे काढून नवे चढवले तेव्हा दादा म्हणतात, “मला हें कपड्यांचें जमत नाही कोणतोहि कपडे असले म्हणून काय झालें!”

(१४) सोन्यापूरच्या Conference ची तयारी चालू होती सादाना घमकी-वजा पत्रे येत होती मी भेटावयाला गेलों तेव्हा दादा म्हणाले, “ही पाहिलीस

सदाशिव गोपाळ गोगटे

[' ज्ञानप्रकाश 'चे एक माजी उपसपादक व लोकमान्याचे चहाते, पुणे.]

(१) लोकमान्य १९१४ साली मडालेहून परत आल्यावर त्याच्यापुढे पुष्कळ दिवस मनाला घास देणारा काँग्रेसच्या फुटीचा विषय माडण्याचा मी निश्चय केला. लोकमान्यांच्या विरोधी पक्षाशी १९१४ पूर्वी माझा सवघ होता. (अजूनही अगदीच अल्पांशाने का होईना, आहे) यामुळे माझे म्हणणे लोकमान्य शातपणे ऐकून घेऊन चर्चा करण्यास तयार होतोल की नाही याविषयी शका वाटत होती. परंतु समाधानाची गोष्ट ही की, प्रत्यक्ष भेटीअती माझी शका सर्वस्वी निराधार ठरली. गायकवाडवाड्यातील त्याच्या बैठकीच्या जागी कोणताहि आडफाटा न येता माझा प्रवेश तर झालाच, नमस्कारचमत्कार झाल्यावर मनात योजलेल्या विषयाचा उपक्रम मी केला. तो असा, काँग्रेस अगदी निमाल्यवत् होऊन राहिली आहे ही गोष्ट आपल्या निदर्शनास आलीच असेल. काँग्रेसची ही मुमूर्षावस्था आपणास पाहवते काय? त्या सत्येचे अवतारकार्य सपले अशी आपली समजूत आहे काय? वगैरे माझे बोलणे सपल्यावर लोकमान्य म्हणाले, "तुमचे म्हणणे मला मान्य आहे. यदा नाही तर पुढील साली कलकत्यास काँग्रेस भरेल तेव्हा काँग्रेसमध्ये शिरावयाचे कार्य आम्ही साधून घेऊ. गावसभा वगैरे स्थापण्याची तुमची कल्पना ठीक आहे, पण आणखी पचवीस वर्षे चालू घोरणानेच काँग्रेस चालविली पाहिजे असे मेथार्जीचे मत आहे उठावाची चळवळ केल्यास सरकार जोराचा विरोध करील असे त्यांना भय वाटते. मेथार्जीच्या पक्षाचे घोरण सरकारला काडीइतका विरोध न करता जी चालविता येईल ती चळवळ चालवावयाचे आहे. त्याचा पक्ष सरकारला जाचक वाटणारी कोणतीहि चळवळ करावयास तयार नसतो. साधी मद्यपानप्रतिबन्धाची गोष्ट घ्या. ह्यात तर काही राजकारणाचा भाग नाहीना? पण असल्या प्रकारची देखील सरकारला अप्रिय वाटणारी चळवळ त्या पक्षाचे लोक करित आहेत काय? मेथा पक्षाच्या घोरणाची उभारणी *Line of least resistance* च्या तत्वावर आहे!" येणेप्रमाणे भाषण झाल्यावर लोकमान्य थोडेसे थांबले. मुख्य मुद्दा म्हणजे काँग्रेसमधील दुही मोडण्याचा मुद्दा, त्याच्याकडून स्पष्टपणे कबूल करून घेण्याच्या निश्चयाने मी त्याच्याकडे गेलो होतो. त्याच्या मापणातील शेवटच्या उद्गारावरून गाडी रुळ सोडून काहीशी साइडिंगवर चालल्याचा मला भास झाला. मला ते मुळांच नको होतं, म्हणून मी चटकनू म्हटलं, 'हा प्रश्न स्वभाव-भेदाचा आहे त्याबद्दल कुकुर करण्यात फारसे हशील नाही. काँग्रेसचे काम अधिकारसूत्रे हाती असणाऱ्या पक्षाच्या हातून जोमाने होत नाही, म्हणूनच तर राष्ट्रीय पक्षाने काँग्रेसमध्ये शिरले पाहिजे असा आग्रह घरण्यास मी आलो आहे.

तवटें घडवून आणण्याचें आपण कबूल केलें म्हणजे आपल्या आजच्या भेटीचें शायक झालें असें मला वाटेला. ' लोकमान्यांनीं जरूर तें आश्वासन दिलें व हें प्रकरण संपलें

(२) लोकमान्य स्वर्गवासी होण्यापूर्वीं सुमारे तीन महिने आर्घी सिंगडावर त्याची व माझी गाठ पडली. त्या प्रसर्गी इकडच्या तिकडच्या गप्पा होता होता मंटिंग्यूसाहेब व सुधारलेलीं कौन्सिलें यासबर्धी बोलणें निघालें मंटिंग्यू साहेबाचे सुधारणाबद्दल आभार मानण्याच्या ठरावाला लोकमान्यांनीं कॉंग्रेसमध्ये प्रथम विरोध केला होता त्या विरोधास अनुत्क्षुन मी लोकमान्यांना विचारलें, मंटिंग्यू साहेब मनाचे थोर गृहस्थ असून सुधारणाचा कायदा घडवून आणण्याचे कामी त्यांनीं शक्य ते प्रयत्न केले, ही गोष्ट आपणास मान्य नाही काय? यावर लोकमान्य म्हणाले— 'मंटिंग्यूसाहेबांच्या मनाचा थोरपणा व त्याचे सुधारणा विषयक प्रयत्न याची मला योग्य जाणीव आहे आभाराच्या ठरावाला मी जो प्रथम विरोध केला त्याचें कारण निराळ होतें. सुधारणा समाधानकारक आहेत, अशा आशयाचा दुसरा ठराव कॉंग्रेसपुढें होता. तो अर्थातच मला मान्य नव्हता. सुधारणा असमाधानकारक आहेत असा ठराव करण्यास दुसरा पक्ष तयार झाला म्हणजे आभाराच्या ठरावाचा विरोध मागे घ्यावयाचा असें मी मनाशीं ठरविलें होतें. माझ्याच म्हणण्याप्रमाणें अखेर घडून आलें, शिवाय या प्रश्नाकडे पाहण्याची दुसरी एक दृष्टि आहे मंटिंग्यूसाहेब थोर असतील, त्यांनीं शिकस्तीचे प्रयत्न केले असतील, पण त्यांच्या थोरपणाचें व प्रयत्नाचें फळ म्हणून आमच्या पदरात काय पडलें हें पाहिलें पाहिजे योग्य तितकी खबरदारी घेऊन अगदीं माफक शब्दात आम्ही आभार न मानले तर आमच्या गोलण्याचा विपर्यास होऊन आम्हाला भरपूर सुधारणा मिळाल्या आहेत असें जगाला भासविण्याचा प्रयत्न आमच्या हितशत्रूकडून केला जाईल हें विसरून चालावयाचें नाही " वरील उत्तरात लोकमान्यांचें विलक्षण दूरदर्शित्व दिसून आलें व त्यामुळें मला फार आनंद झाला आभाराच्या ठरावास प्रथम करणारा आलेला विरोध मला फार विचित्र वाटत होता पण तो अत्यंत सद्बेतुप्रेरित होता अशी माझी खात्री झाली

(३) वरील चर्चेनंतर कौन्सिलनिवडणुकीसंबंधानें बोलणें सुरू झालें व ब्राह्मण आणि ब्राह्मणेतर यांमधील चुरशमुळें कौन्सिलात नालायकांची भरती होण्याचें भय आहे असें मीं प्रतिपादिलें त्यावर लोकमान्य म्हणाले, "याबद्दल मला तितकेंच भय वाटत नाही प्रतिगामी ब्राह्मणेतराविरुद्ध आम्ही पुरोगामी ब्राह्मणेतर उभे करू. लायक ब्राह्मणेतर न मिळाले तरी चालेल. कौन्सिलात जोरकस विरोधी पक्ष उत्पन्न करण्यास त्या पक्षातील सारेच लोक शहाणे आणण्याची काही गरज नाही. चार दोन धोरणी व कर्त्या पुढाऱ्यांच्या धोरणास

सदैव पाठिंबा देणारे लोक असले म्हणजे झाले " प्रत्येकजण स्वतःच्या शहाणपणाचे स्वतःच प्रदर्शन करू लागला म्हणजे काय प्रकार होतो याचा अनुभव सध्या आहे. गेल्या तीन वर्षातील कायदेकौन्सिलच्या कामाचे बरबर निरीक्षण करणारास लोकमान्याचे बरील विवेचन किती अर्थपूर्ण होते हे सहज घ्यानात येण्यासारखे आहे.

(४) १९०७ साली लोकमान्याचे नाइकाच्या गणपतीपुढे व्याख्यान झाले प्रसिद्ध समाजसुधारक जातिभेदाच्या अनिष्टतेसंबंधाने ज्या प्रकारे बोलले त्याच प्रकारे लोकमान्य बोलले या विषयासंबंधाने लोकमान्य इतक्या स्पष्टपणे बोलतिले अशी माझी मुळाची कल्पना नव्हती यामुळे त्या वेळचे त्याचे भाषण माझ्या चांगलेच घ्यानात राहिले आहे त्या भाषणाचा सविस्तर रिपोर्ट मी त्या वेळी शानप्रकाशात दिला व त्या भाषणाचे अगदीं मन पूर्वक अभिनंदन करणारे एक स्फुटाहे मी शानप्रकाशात लिहिले त्या वेळी ह्यात असलेल्या 'सुधारक' पत्रातहि लोकमान्याचे त्या भाषणाबद्दल अभिनंदन करणारा लेख आला बरील भाषणातील मुद्याचे वाक्य पुढील आशयाचे होते— "ब्राम्हणादि चार वर्ण हे एकाच विराट पुष्पाची चार अंगे आहेत ही गोष्ट सर्वांस मान्य आहे असें असूनहि पायाचा विटाळ डोक्यास हातो असें मानणे असमजसपणाचे आहे या बाबतीतील लोकांच्या वेढ्या समजुती नाहीशा कल्याण पाहिजेत लोकाना या गोष्टी समजावून देणे धर्मगुरूच कर्तव्य आहे ते त्यांनी बजाविल्यास, उच्चनीचपणाच्या कल्पनांच्या पार्यां माजणार बरेडे मिटतील धर्मगुरू हे कर्तव्य न बजावतील किंवा उलट कृति करू लागतील, तर त्यांना प्रसर्गी बाजूस सारून समाजाने लोकांच्या सम बुतीत जरूर तो फरक घडवून आणला पाहिजे 'हे उद्गार कड्या समाजसुधारकास शोभण्यासारखे नाहीत असें कोण म्हणल ?

(५) भाषणातील टिपणे घेऊन मी शानप्रकाशात आम्हां व या वेळचे मुख्य संपादक रा. नटेशराव द्रवीड यांना मी त्या अपूर्व वाटणाऱ्या भाषणातील मजकूर सांगितला त्या भाषणाबद्दल त्यांना आश्चर्य व कौतुक वाटले, पण सामाजिक प्रभाबद्दल लोकमान्य इतक्या खुल्या दिलाने बोलताले हे शक्य वाटेना भाषणाचे मास रिपोर्ट नेहमी यथार्थ असत हे त्यांना ठाऊक होते, म्हणून मी काही तरी सांगत आहे, असेंहि त्यांना म्हणवेना अशा स्थितीत नटेशराव म्हणाले— "तुम्ही भाळे आहात तुम्हाला पुणकराचे पाचपच अद्याप माहीत नाहीत टिळकांनी सुधारकी भाषण करताना अगलट हाऊ लागलेच तर निसटून जाण्यासारख्या अनक पळवाटा ठेवल्या असतील व त्या तुमच्या सरळ नजरेला दिसल्या नसतील." हे उद्गार ऐकून मी म्हटले— "मी जी हकीकत सांगितली ती सांगोवागी नसून स्वतःच्या कानांनी ऐकलेली आहे स्वतः ऐकलेल्या गोष्टींवर विश्वास ठेवू नका असें आपण मला सांगत असाल तर ते मला मान्य होणे नाही" असें मी

निखून बोलल्यावर नटेशराव म्हणाले, ठीक आहे. भाषणाचा समग्र रिपोर्ट जशाचा तसा द्या व तुम्ही आपल्या समजुतीप्रमाणे अभिनंदनपर स्फुटहि लिहा.

(६) मी लोकमान्यांच्या भाषणाचा विपर्यास केला अशी कित्येकांनी मजवर टीका केली. विपर्यास काय केला म्हणून समस्त विचारतां त्यांनी उडवाउडवीची कांहीं तरी उत्तरे देऊन वेळ मारून नेली. खुद्द लोकमान्यांचे भाषण वरील प्रसंगानंतर त्यांच्या स्वतःच्याच वाङ्मयांत झाले. त्या भाषणांत त्यांनी ज्ञानप्रकाशांत व सुधारकांत नाइकांच्या गणपतीपुढे झालेल्या व्याख्यानासंबंधाने आलेल्या अभिनंदनपर स्फुटांचा उल्लेख केला. भाषणाच्या रिपोर्टांत किंवा स्फुट लेखांत कांहीं विपर्यास मजकूर आहे असा एकहि शब्द त्यांनी तोंडावाटे काढिला नाही. तसें करणे कदाचित् शक्यहि नव्हतें; कारण ह्या भाषणाच्या वेळींही मी अगदी लोकमान्यांच्या जवळच रिपोर्ट घेण्यास बसलों होतो. विपर्यासाचा आरोप केला असता तर तेथल्या तेथेच जाव देण्याची माझी तयारी होती. अशा स्थितींत लोकमान्यांनी अशी कांहीं खुबीदार शब्दयोजना अभिनंदनपर स्फुटांचा उल्लेख करतांना केली व अशा कांहीं विशिष्ट स्वरांत ते बोलले की, अभिनंदन करणारे दोघेहि लेखक बाबळट आहेत अशी, तथा प्रकारचा एकहि स्पष्ट शब्द न बोलतां श्रोत्यांची समजूत व्हावी !

ज्येष्ठ हरि आवटे

[आर्यभूषण छापखान्यांत केसरी निघत असतांना तेथे काम केलेले पहिले कंपोजिटर, मालक इंदिरा प्रेस, सार्वजनिक सभेचे एक सभासद व वारकरी पंथार्थ एक मराठे पुढारी, पुणे.]

(१) कै. गणपतराव सोहोनी यांनी आर्यभूषण व केसरी संस्थांचे मॅनेजरचे काम सोडल्यावर कै. हरि नारायण गोखले हे मॅनेजरचे काम करू लागले. तेव्हां या संस्थांची लो. टिळक, कै. वासुदेव बाळकृष्ण केळकर आणि कै. हरि नारायण गोखले या त्रिवर्गाचा कांहीं विशेष हक्काने मालकी संबंध होता. लो. टिळक व केळकर हे केसरी व मराठा पत्र चालविण्यांत त्या काली इतकी मेहनत घेत असत की, केसरी छापून निघाला की, पासेलाचे कागद स्वतः मोडण्यापर्यंत काळजी घेत असत. पुढे कांहीं कालाने आर्यभूषण छापखान्याची मालकी कै. केळकर व गोखले यांजकडे आली व केसरी मराठ्याची मालकी लो. टिळकांकडे आली. असें जरी झाले होते, तरी केसरी व मराठ्याकरितांच आर्यभूषण छापखाना असल्यामुळे

लो. टिळकानीं केसरी व मराठा त्याच छापखान्यात छापण्याचें कायम केलें. लो. टिळक व केळकर यांना कामगारांची परीक्षा चांगली असे. त्यांच्याजवळ त्या वेळीं आर्यभूषणमध्ये इमानी, मर्यादशील, निर्व्यसनी व कारखान्याचे अभिमानी कामगार असत. त्या वेळीं मी तेथें कपोक्षिटारचें काम करीत असता मला असे वाटलें कीं, खरोखर असे इमानी कामगार एकत्र होऊन केवळ कामगाराचें काम करण्याचें इमान, व भाडवल्याच्या कामगारावर विश्वास हेंच उभयतांचे भाडवळ घेऊन " कामगार लोकांच्या मालकीचा कारखाना " उभारल्यास देशात इमान आणि विश्वास वाढून देशाचा फायदा होईल. अशा आशयाचे ज्ञानप्रकाशात दोन लेख लिहिले, व तसा एखादा छापखाना हलक्या प्रमाणावर उभारण्याचा प्रयत्न केला. त्या वेळच्या कारखान्याचे सर्व हेड कपोक्षिटारचें साह्य घेऊन, अकरा मडळीचा कारखाना उभारण्याचें एक भागीपत्र रजिष्टर करून भाडवळ उभारून, छापखान्याचें सामान खरेदी करण्यास मुंबईस निघून गेलों. मुंबई प्रथमच दृष्टीस पडल्यामुळें तेथील त्या वेळच्या स्थितीचें एक पत्र ज्ञानप्रकाशात मी छापिलें, तें कै. ह. ना. गोखले यांच्या लक्षात ज्ञानप्रकाश वाचीत असता आलें. मी पुण्यातील सर्व छापखान्याचे हेड कपोक्षिटारस जमवून त्यांच्या भागीचा कारखाना काढण्याचा उपक्रम करीत आहे याबद्दल, मी आर्यभूषणमध्ये नोकरी करीत असल्यामुळें कै. गोखले यास माझ्याविषयीं विषाद उत्पन्न झाला. त्यांनीं मला कारखान्यातून ऑफिसात बोलाविलें, व कै. केळकर व लो. टिळक यांच्या समक्ष कै. गाखले यांनीं मला मॅनेजर या नात्यानें चापलें परंतु टिळक व कै. केळकर यांनीं माझा उद्योग स्तुत्य आहे, अशा होतकरूस साह्य मिळाल्यास कारखान्याची कामगार बढती करतील, करिता अशा मनुष्यास उत्तेजन द्यावें, असें कै. गोखले यास सांगितले. त्यावरून कै. गोखले यांचा मजबुरीत राग शात झाला.

(२) आर्यभूषण छापखान्यात कै. सहदेवराव पिंपळे टाईप पंचमेकर या पोक्त अनुभवशीर इमानी कामगारास ठेवून त्यास वेळोवेळीं टाईपसवर्धी व फौंडरीसवर्धी माहिती देऊन लो. टिळकानीं आर्यभूषणाची फौंडरी चांगली नावारूपास आणली. हें कार्य आर्यभूषणाच्या भरभराटीस कारणीभूत झालें. एकदरीत आर्यभूषण छापखान्याशीं त्याचा प्रयमपाखूनच विशेष संबंध होता, परंतु पुढें पुढें त्याचा हितसंबंध तुटला असताहि केवळ आर्यभूषण छापखान्याच्या अभिमानानें आर्यभूषणाचीं अनेक कार्यां त्यांनीं सुधारणा केली. काहीं कालानें कै. केळकर यांचाहि आर्यभूषणाशीं असलेला संबंध तुटला. शेवटीं कै. ह. ना. गोखले यांच्याकडे मालकी आली. काहीं काल लो. टिळक यांचा केसरी व मराठा हरी नारायण गोखले यांनीं आपल्या आर्यभूषण छापखान्यात छापला. परंतु ज्या कार्यां केसरीच्या मावी उदयाची वेळ आली, त्या कार्यां प्लेगचें घनघोर युद्ध, गणेश खिंडीत गव्हर्नरच्या बंगल्यावर महाराणी व्हिक्टोरिया यांचा जुबिली समारंभ, प्लेग-

अधिकारी रँड-आयस्ट याचा जनतेच्या तळतळाटानें झालेला खून, त्यामुळें पुण्याच्या श्रीमंत लोकांच्या घराची व छापखान्याची सरकारी पलटणीचा चोहों-कडून गराडा घालून घेतलेली झडती, यावर केसरीची लेपणी ! यामुळें आर्य-भूषणचे मॅनेजर असलेले, परंतु पुढें मालक बनलेले कै. गोखले याची त्या वेळीं गाळण उडाली. तिचा परिणाम लो. टिळकाच्या केसरीवर झाला तो असा कीं, कै. गोखले हे लो. टिळकाचा केसरी व मराठा आपल्या आर्य-भूषण छापखान्यात छापण्यास एकाएकी नाकबूल झाले. ज्या अन्नावर आर्यभूषण वाढला त्या अन्नास आर्यभूषणनें केवळ त्या वेळच्या आकाडताडवी सरकारच्या चळवळीला भिऊन झोवून दिलें केसरी व मराठा छापण्यास पुण्यास जागा नाही केसरी व मराठा तर जन्मल्यापासून कधींहि अवेळीं बाहेर पडला नाही तेव्हा आता काय करावें ? लो. टिळक याचें केसरी अभिमानी छापखान्याचे कामगार यास, रा. रा. घोंडो वासुदेव विद्वास केसरी म्यानेजर याच्या हस्तें निरोप कीं, काय वाटेल तें करा, परंतु केसरी व मराठा वेळेवर बाहेर पाडा ! ! या वेळीं रा. रा. घोंडोपत विद्वास यानीं जी मेहेनत घेतली, त्याचें वर्णन करणें अशक्य आहे. त्यांनीं मराठ्यांची व्यवस्था इदिरा छापखान्यात लावली. केसरीचीहि व्यवस्था तेथेंच लावण्यात आली असती, परंतु तेथील मशीन लहान असल्यामुळें केसरी रविवारातील फडक्याचे वाड्यात असलेल्या विठ्ठल प्रेसात छापण्यास दिला त्याहि वाड्यास रात्री आग लागली. मग केसरीची घादल, अर्थात् घोंडोपत विद्वास व केसरीकामगार यांची स्थिति कशी झाली असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी इतकी विकट स्थिति प्राप्त झाली तरी केसरी-कामगारांनीं मगळवारी केसरी काढलाच !

दामोदर विश्वनाथ गोखले

[पी. ए. एल्झल् बी, चिटणीस, टिळक स्वराज्य संघ, संपादक, 'मराठा' पुणे, म्युनिसिपॅलिटीचे एक सभासद, पुणे सार्वजनिक समेचे चिटणीस]

चरित्र व आठवणी याचें क्षेत्र व याच्या मर्यादा अगदीं निरनिराळ्या आहेत एकादा महनीय विमूतीच्या चरित्राची इमारत निरनिराळ्या ठळक व मजबूत अशा मजबूत पायावर उठवली जाते आठवणी म्हणजे अशा या इमारतीतील केवळ साध जोडणारा असा चारीरमा भाग आहे. हा मागहि अर्थात् महत्त्वाचा असतो, अनेक कारणानीं चरित्रात विस्मृति राहिलेले साधे या आठवणींनीं साधले जातात.

आठवर्णीचे हें मर्यादित क्षेत्र लक्षात घेऊनच पुढील काही थोड्या आठवणी लिहिल्या आहेत.

(१) मी कोल्हापूर येथील प्रायव्हेट इंग्लिश हायस्कूलमध्ये शिकत असताना १९००-०१ या साली टिळक कोल्हापुरास आले होते व त्या वेळी त्यांनी आमच्या शाळेला भेट दिली होती. शाळेतफें पानसुपारी झाल्यावर विद्यार्थ्यांना चार उपदेशपर गोष्टी सांगताना त्यांनी पुढील अर्थाचा तेजस्वी उपदेश केला. ते म्हणाले की, " विद्यार्थ्यांदेशंतून निघाल्यानंतर तुम्ही कोणताहि पेशा पत्करला अगर् कोणत्याहि परिस्थितीत असला तरा राष्ट्राकरिता स्वतःच्या बौद्धिक व सापत्तिक सामर्थ्याचा थोडाप्रहुत तरी विनियोग करा. उत्तम गोष्ट म्हणजे तुम्हापैकी उत्तम मुलांनी राष्ट्रकार्यात उडी घेतली पाहिजे. सैन्यातील अत्यंत घाबरी शिपायानें रणागणाच्या अग्रमार्गाच चमकलें पाहिजे." या उपदेशाचा ऐकणाऱ्या विद्यार्थ्यांवर काय परिणाम झाला असेल याची कल्पनाच केली पाहिजे. विद्यार्थ्यांतफें आभार मानण्याचें काम माझ्याकडे होतें. त्याच्या सांगण्याला होकार देण्यापलीकडे अधिक आभार मानणें शक्य झालें नाहीं.

(२) १९०५ सालची गोष्ट. ताई महागजाच्या सटल्याच्या निमित्तानें टिळक पुनः कोल्हापुरास आले होते. त्या वेळी त्यांचें चोफाळ्याच्या माळावर जाहीर व्याख्यान झालें होतें. व्याख्यानात कोल्हापुरास स्वराज्य आहे वगैरे गोष्टी सांगितल्यावर ब्रिटिश मुलुखातील राज्यव्यवस्थेशी त्यांनी तुलना केली व ते म्हणाले " लोकांचें हित ह्च राजाचें हित असलें पाहिजे, लोकांचें हित पायाखालीं तुडवाल तो राजाहि नव्हे व जे तसे तुडवू देतील ती प्रजाहि नव्हे. लोकहिताच्या कामी कोणीहि आड येता उपयोगी नाहीं. आडवें आलें म्हणजे कापून काढावें लागतें." लोकमान्याच्या राजकीय तत्त्वाचा सद्याईसोटा सर्वत्र कसा फिरत होता याचें हें एक उदाहरण आहे.

(३) १९०८ साली पुण्यास दारूच्या दुकानावरील पिकेटिंग अगदीं मराठ होतें. माझे स्नेही रा. श्री. द. नागपूरकर, रा. बा. मट्टे, ग. वि. गोखले, वि. रा. काटदरे या मंडळींनी मगळवार पेठेचा गुत्ता समाळला होता. टिळक गुत्त्याची तपासणी करित करित तेथें आले, त्या वेळी मी तेथें होतों स्वयसेवकाना उत्तेजनपर दोन शब्द सांगून त्यांनी आश्वासन दिलें की, " सर्व अडचणीत मी तुम्हाला मदत करीन." कर्मधर्मसंयोग असा की, त्याच गुत्त्यावरील एका स्वयसेवकास फरासखान्यात नेण्यात आलें. सायकाळी टिळक ताबडतोब फरासखान्यात गेले व स्वयसेवकाला सोडवून आणण्याची त्यांनी खटपट केली. या खटपटीमध्ये एका लहानशा शिपायानें पोलीसी अरेरावीने टिळकाचा अपमान केला टिळकाना अपमान झालला, पण त्यांनी तो निमूटपणें गिळला हें मी पाहिलें. स्वयसेवकाला

घेऊन बाड्यात परत आल्यावर वरील गोष्टीची चर्चा चालली असताना टिळक म्हणाले की, "अगीकृत कार्यात यश मिळविणे हेंच जरूरीचें असतें, असल्या मसर्गी अपमानाचे तडाखे सोसण्यातच भूषण आहे." अत्यंत मानी अशी टिळकाची ख्याती आहे. परंतु राष्ट्रदेवतेच्या पार्शी हें मानघनसुद्धा त्यांनी अर्पण केले होते. अत्यंत मोलाची गोष्ट सर्वां घाल्णें याचेंच नाव स्वार्थत्याग !

(४) टिळक मडालेहून १९१४ साली सुटून परत आले त्यावेळी वेळगावास गगाधरराव देशपांडे याचेवर खटला चालू होता. मी त्यात गुतलों होतो. एक दिवस सुटी मिळताच मी लोकमान्यांना भेटण्यासाठी पुण्यास आलों. दरम्यान त्यांनी देशातील राजकीय परिस्थिती समजावून घेतली होती. गगाधररावाच्या खटल्याची हकीगत विचारून घेतल्यावर राजकारणाचा विषय निघाला. जवळ नेहेमीची मडळी होती. नवीन घोरणासवर्धी बोलताना ते म्हणाले की, "आता पूर्वाचे पक्षभेद मोडून टाकले पाहिजेत पत्त्याची नवी गळत करून यापुढें नवा डाव माडणेंच जरूर आहे. मुसलमानांचा पक्ष, वेदव्यवहारेचे अनुयायी व आपला राष्ट्रीयपक्ष यांची एक गट्टी करून सरकारशी केवळ स्वराज्याच्याच बाबतीत भाडण भाडणें श्रेयस्कर आहे. असें केले तरच यशप्राप्ति होईल," चौदा साला नंतरच्या लोकमान्यांच्या राजकीय घोरणाचें बीज त्यांच्या वरील दूरदर्शी वाक्यात आहे. पुढचा व्यूह त्यांनी याच तत्त्वावर उभारला हें सांगणें नकोच !

(५) राष्ट्रीय सभेंत शिरण्यासवर्धी मवाळ पक्षाच्या पुढान्याशी झालेला वाद सुप्रसिद्धच आहे. १९१५ च्या प्रारंभीच सभेत अशक्य ठरल्यामुळे लो. टिळकांनी आपल्या पक्षाची स्वतंत्र सघटना करण्याचें योजिलें व पुणें येथें महाराष्ट्र प्रांतिक परिषद व. वॅप्टिस्टा याचे अध्यक्षतेखाली भरविली. परिषदेच्या प्रारंभी स्वागतपर पद्ये म्हणार्वीत असा वूट निघाला. प. विष्णु दिगंबर पलूसकर व ह. म. प. डॉ. पटवर्धन हे पद्ये म्हणणार होते. या दोघांनी पद्यासवर्धी आपल्या गायन शास्त्राच्या कल्पना सांगितल्यावर लोकमान्य म्हणाले की, 'या परिषदेच्या प्रारंभी म्हटली जाणारी पद्ये मला रडवीं नको आहेत. पद्ये अशीं असावीत कीं, तीं ऐकताच ऐकणाऱ्यांच्या मनात उत्साह संचारून आपण काहीं तरी मोठे कार्य करण्यास उत्तुक झालों आहोंत अशी भावना आपोआप उत्पन्न व्हावी. युद्धाच्या प्रारंभी ज्याप्रमाणें धीरश्र्मायुक्त असे रणगीत म्हटले जातें, तद्वत याहि प्रसर्गी तसल्या जातीचीं पद्ये म्हणार्वीत. इमजारीं झगडणें ही एक लढाईच आहे ही गोष्ट दृष्टीआड करता येत नाही.'

(६) महाराष्ट्र प्रांतिक परिषदेचें अधिवेशन आटोपल्यावर आपल्या पक्षाचें सघटन करण्यावरिता सर्व प्रातमर, राष्ट्रीय पक्षाच्या सस्थाचें जाळें पसरण्याचा त्यांनी उद्योग आरंभिला. एके वेळी या कार्याच्या उपयुक्ततेसंबंधानें लोकमान्य

म्हणाले की, “मुळाना शाळेंत घालून ज्याप्रमाणें इयत्तावार शिक्षण घावें लागतें तद्वतच सार्वजनिक कामें करण्याचे घडे आस्ते आस्ते लोकाना घावे लागतात फरक इतकाच की, शाळेंत मास्तर घडे देतात, येथे आपले आपणच शिकावे लागतात. लोकाना काहींना काहीं कार्यांत गुंतवून ठेवणें हीच यशाची किस्ती आहे. पाणी जमिनीवर साडण्याप्ररोधर तें जशी आपोआप वाट काढतें त्याप्रमाणें प्रत्यक्ष कामात पडल्यावर पुढील मार्ग व घोरण हीं आपोआप सुचू लागतात काम करीत राहणें एवढेंच आपलें कर्तव्य आहे ” ठिकठिकाणीं लोकाना गुंतवून त्यांना कार्यप्रवण करण्याचा लोकमान्याचा उद्योग केवढा होता हें वरील त्याच्या सूत्रावरून समजून येईल.

(७) स्वराज्यसंघ स्थापन करण्याचा उद्योग लोकमान्यांनीं कसा सुरू केला ही एक मोजेची इकीगत आहे. राष्ट्रीय संभेची बैठक १९१५ सालीं मुंबईस भरली मुंबईच्या स्थानिक राष्ट्रीय पक्षाच्या अनुयायांपैकीं काहींना सदर संभेस जाण्याचा मोह आवरेना त्यापैकीं काहींनीं लोकमान्यांना कळविलें की, राष्ट्रीय संभेस प्रतिनिधी म्हणून आम्ही जात नाहीं तथापि प्रेक्षक म्हणून आम्ही संभेस हजर राहू इच्छितों अशा अर्थानें पत्र दान माणसाकडून का होईना आलेलें पाहून राष्ट्रीय पक्षाची एकादी स्वतंत्र संस्था राष्ट्रीय संभेच्या तोलाची असल्या- शिवाय पुढें पाऊल टाकणें इष्ट नाहीं असें त्यांनीं ठरविलें व तावडतोव राष्ट्रीय संभेच्या अधिवेशनाच्या दिवसातच पुण्यास राष्ट्रीय पक्षाच्या पुढान्याची स्वराज्य संघ स्थापन करण्याचा विचार करण्याकरिता परिषद भरविण्याचें त्यांनीं ठरविलें. वेळ तर अगदीं थोडा होता. त्याच दिवशीं सायकाळीं त्याच्या सहीनें जवळजवळ दोनशें राष्ट्रीय पक्षातील पुढान्यांना पुण्यास येण्यासवर्षीं तारेनें निमंत्रणें गेलीं. दुसरें दिवशीं पत्रेहि खाना झालीं राष्ट्रीय संभेच्या दिवसातच मुंबई, महाराष्ट्र, कर्नाटक, बम्बई, नागपूर, मद्रास येथील चारपाचशें ठळक माणसें पुण्यास जमा झालीं व या खासगी संभेचें रूपांतर राष्ट्रीय पक्षाच्या परिषदेत झालें. ना दादासाहेब खापर्डे यांच्या अध्यक्षतेखालीं स्वराज्यसंघ स्थापन करण्याची योजना करण्यासाठीं एक कमिटी नेमण्यात आली या कमिटीच्या रिपोर्टावरच पुढें बेळगावास स्वराज्य- संघ स्थापन झाला, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे ही परिषद मात्र त्या काळच्या राष्ट्रीय संभेच्या तोलाची नसली तरी तितकी महत्त्वाची मात्र झाली एकाद्या लहानशा त्रिदूपासून कार्याचा सिंधु कसा उत्पन्न करावा ही कला लोकमान्यांना

असावा एवढाच लोकमान्याचा आग्रह होता व राष्ट्रीय समेते हा अधिकार सदर सस्थाना दिला. अर्थात् त्या बाबतीतलि वाद सपळा व लोकमान्यानीं राष्ट्रीय समेते शिरण्याचे ठराविले, कोणतीहि गोष्ट आपण मनार्थी ठराविली तरी एकदम अमलात न आणता आपल्या पक्षाच्या सर्व लोकांचे मत घेण्याचा त्याचा परिपाठ होता. या परिपाठाप्रमाणे त्यानीं फेब्रुवारी १९१६ साली पुनः एकवार आपल्या पक्षातील सर्व प्रमुख गृहस्थाना पुण्यात बोलाविले व सर्वांची खात्री करून देऊन त्यानीं राष्ट्रीय समेते शिरण्यास त्याची समति घेतली काहीं चारदोन मडळींना सदर कल्पना पसत पडली नाहीं, पण पुढे अनुभवातीं लोकमान्याचाच डाव बरोबर होता, अशी सशयनिवृत्ति झाली. सात-आठ महिन्यांच्या अवधीत लोकमान्यानीं तीन-चार वेळा आपल्या पक्षातील प्रमुख लोकांना बोलावून त्याचा सल्ला त्यानीं घेतला आपला कार्यक्रम लोकांना पटवून मग सर्वांनी बरोबर घेऊन पुढे पाऊल टाकावयाचे अशी लोकमान्याची रीत असे व त्यातच त्याच्या यशाची गुरुकिल्ली आहे.

(९) वेळगावास मुबई प्रातिक परिषदेची बैठक १९१६ च्या एप्रिल अखेर झाली. राष्ट्रीय समेते शिरण्याचा ठराव अर्थात् पसार झाला. तेथे असलेल्या सर्व मडळींच्या शकाचा परिहार त्यानीं केला सदर बाबतीत खासगी चर्चा चालली असताना लोकमान्य म्हणाले की "क्रीडबीडचे बुजगावणे आता लक्षात घेता उपयोगी नाहीं. आम्ही मडळी पूर्वी क्रीडवर सहा करीत नव्हतो व आता करणार असले आलेप हे यावयाचेच कार्याच्या दृष्टीने पुष्कळ वेळा आपले हायपेच बदलावे लागतात. राष्ट्रीय समेते आपण शिरून त्या द्वारे राष्ट्रार्थी स्वराज्याच्या ध्येयाकडे एक दोन पावले अधिक पडतील व तीं आपल्या प्रयत्नाने पडतील तर तुम्ही पूर्वी सहा केल्या नाहींत व आता करता या गोष्टीकडे कोणीहि लक्ष देणार नाहीं. भविष्यकाळाने भूतकाळ पुसला जातो. कार्याची महति अत्यत आहे, साधने क्षुद्र होत." लोकमान्याना त्या वेळी सदर बाबतीत त्यानीं करून विरोध केला त्यापैकी बहुतेकांनी लोकमान्य बरोबर होते व आपण चूक होतो अशी कबुली दिली आहे!

(१०) स्वराज्यसंघाची संस्थापना मे १९१६ च्या प्रारंभी झाली. त्याच वेळी वेळगावास लोकमान्यानीं सदर विषयावर एक एणररणीत व्याख्यान दिले व मेअखेर अहमदनगरास दोन व्याख्याने दिली. संघाच्या संस्थापनेपासून संघाची घडना वाढविण्याकरिता त्यानीं अतोनात श्रम केले, व दुसऱ्या कोणालाहि कामाशिवाय स्वस्थ वसू दिले नाहीं. त्याच्या चळवळीच्या धूमघडाक्याची आप नोकरशाहीस लागल्यामुळेच घरील तीन व्याख्यानायदरुध त्याच्यावर जामीनकीचा खटला भरला गेला. लोकमान्यांच्या कामाचा घटाका केवढा दाडगा होता याची कल्पना वरील गोष्टीवरून घेण्यासारखी आहे.

दत्तात्रय व्यंकटेश वेळवी

[वी. ए. एल्. एल्. बी. हायकोर्ट वकील, टिळक स्वराज्यसंघ-स्मारकाचे एक स्तूटी, खासदार, वेळगांव.]

(१) टिळक-स्वराज्य-संघाची स्थापना वेळगांव मुफ्तार्मी सन १९१६ सालांत एप्रिल अखेरीस झाली ही गोष्ट महेश्वर आहे. या संघाची स्थापना झाल्यानंतर लो. टिळकांची वेळगांव जिल्ह्यांत चिकोडी, अथणी, निपाणी वगैरे ठिकाणी वरींच व्याख्याने व पानसुपारीच्या निमित्तानें खासगी संभाषणें झालीं. त्या प्रत्येक जाहीर व्याख्यानांत आणि प्रत्येक खासगी संभाषणांत लो. टिळक स्वराज्य मागण्याकरितां शेवटीं लोकांना आग्रहांनें सांगत असत. या विषयासंबंधानें एक मोठी गमतीची गोष्ट सन १९१७ सालीं चिकोडीस वेळगांव जिल्हापरिषद भरली होती त्यावेळीं घडून आली. ती गोष्ट थोडक्यांत अशी आहे. सुमारे ६०।७५ वर्षांपूर्वी वेळगांव जिल्ह्यांत एक साधु पुरुष होऊन गेला. तो साधु आपल्याकडे जे कोणी स्त्री अगर पुरुष भाविकपणाने येऊन आपली अडवण सांगत त्यांना एकच तोडगा सांगत असे. एकाद्या कर्जवाजारी मनुष्याने येऊन आपणांस कर्जातून लौकर मुक्त व्हावें असा अशीर्वाद मिळावा अशी विनंति केली; किंवा एकाद्या इसमाने येऊन आपल्या घरी चोरी होऊन आपला सर्व माल गेला तो परत मिळावा असा अशीर्वाद द्यावा अशी विनंति केली, किंवा एकाद्या इसमाने आपल्यास द्रव्यप्राप्ति व्हावी किंवा आपल्या घद्यांत आपली भरभराट व्हावी असा अशीर्वाद मिळावा म्हणून विनंति केली, अगर एकाद्या रोग्याने साधुमहाराजांकडे येऊन आपला रोग नाहीसा व्हावा आणि आपण सुदृढ व्हावें अशी विनंति केली; किंवा एकाद्या अपुत्रवती बाईने येऊन आपणास पुत्रलाभ व्हावा अशी प्रार्थना केली, तर या सर्व लोकांचें समाधान करण्याची त्या साधुपुरुषाची एकच ठराविक रीति होती. साधुमहाराजांनी आपल्याजवळ एका भांड्यांत वरेंचसें विव्याचें तेल ठेवलेलें होतें, व प्रत्येक भक्ताच्या तळहातावर तो त्या तेलानें एक फुली आपल्या हातानें काढीत असे. या फुलींत अजब जादु भरली आहे आणि या फुलीमुळे आपलें श्रेकार्य खात्रीनें होईल असा त्या साधुमहाराजांकडे येणाऱ्या प्रत्येक स्त्रीपुरुषांचा समज असे. कानडी भाषेत विव्याला "केरु" म्हणतात आणि विव्याचें तेल वापरलें म्हणून साधुमहाराज यांना कर्नाटकांतील बहुजनसमाज "केरप्पा" (विव्याचें तेल वापरणारे बुवा) असे म्हणत असत. चिकोडी मुफ्तार्मी मी व माझे मित्र दे. भ. गंगाधरराव देशपांडे या उभयतांनी लो. टिळकांच्या संबंधानें खासगी रीतिने बोलत असतांना आम्हीं नामदार दादासाहेब करंदीकर यांना विनोदानें ही गोष्ट सांगितली, आणि त्या दिवसापासून लोकमान्यांना आम्ही सांकेतिक रीतिने खासगी भाषणांत 'केरप्पा' असें म्हणावें असें ठरविलें. पुढें चिकोडीहून

निपाणीस लो. टिळक, ना करदीकर, दे. भ. गगाधरराव व स्वतः मी एका मोटारीनून रात्रीच्या वेळीं जात असताना ना. करदीकर यांनी लोकमान्यांना ही गोष्ट सांगितली आणि तुम्हाला आम्ही 'वेरप्पा' म्हणणार असं सांगितलं. त्या वेळीं लोकमान्यांना मोठा आनंद झाला आणि ते मोठ्याने हसले व म्हणाले, "उपमा अगदीं यथार्थ आहे. त्या साधूच्या विन्याच्या फुलीप्रमाणे माझ्या स्वरायानेहि देशाची सर्व द लें खचित जातील" यानंतर निपाणी मुकामी त्यांचे सार्वजनिक व्याख्यान झाले व तेथील जैन लोकांच्या वस्तीत पानसुपारीचे वेळीं निपाणीतील व्यापारी मडळींना उद्देशून १०।१५ मिनिटे भाषण झाले. पुढे सन १९२० सालीं सकेश्वर मुकामी लो. टिळकाची एकदोन सार्वजनिक व्याख्याने आणि चार-पाच खासगी सभापणे झाली या वेळीं प्रत्येक ठिकाणी मी लोकमान्यांरोबर हजार हातों व्याख्यान किंवा सभापण पुरे झाल्याबरोबर लोकमान्य मजकडे पाहत असत आणि मला जवळ बोलावून हळूच माझे कानात "का, बरोबर फुली उठली कीं नाही ?" असं यद्दन विचारीत असत या लहानशा गोष्टीवरून लोकमान्यांना विनोद आवडत असे हें स्पष्ट होतें

(२) सन १९१७ सालात चिकोडी मुकामी भरविण्यात आलेली वेळगाव जिल्हा परिषद सपल्यानंतर एके दिवशीं राता सुमारे १० वाजता लो. टिळक आपल्या मित्र-मडळीबरोबर निपाणीस जाण्याकरिता निघाले ती रात्र काळोखाची होती, आणि रात्रहि बरीच झाला होती. तथापि चिकोडी सोडल्यानंतर वाटेत लोकमान्यांना ठिकठिकाणी रस्त्यावरच त्या त्या गावच्या शेतकरी लोकांनी आपल्या साध्या रीताने पानसुपारी करावी असं ठरवून वाटत सडकेच्या बाजूला १०।२० शेतकरी आणि १०।२० मुल एक कात्रळें पसरून आपणाजवळ एका ताभनात आरती, घोडासा गूळ, व १०।१२ विड्याचीं पाने आणि काही सुपान्या इतकी सामुग्री तयार ठेवून वाट पाहत बसलेले दिसले मोटार जवळ आल्याबरोबर त्या शेतकरी लोकांनी 'टिळकमहाराजकी जय' अशी गर्जना केली. तेव्हा त्या प्रत्येक ठिकाणी लोकमान्यांनी आपली मोटार उभी करून राली उतरून त्या गरीब लोकांचा पाहुणचार घेतला आणि त्यांना चार उपदेशांच्या गोष्टी सांगून दुसऱ्या दिवशीं निपाणीस व्याख्यानाकरिता येण्यास सांगून पुढे निपाणीस गेले. तेव्हाहि गरीब मनुष्य असला तरी त्यांचें मन मोडावयाचें नाहीं, हें लोकमान्यांचें ब्रीद प्रसिद्धच आहे.

(३) सन १९२० सालीं मार्च महिन्यात वेळगाव जिल्हा परिषद सकेश्वर मुकामी भरविण्यात आली होती त्या परिषदेकरिता लोकमान्यांची स्वारी सुण्याहून सकेश्वरास सवाळीं दहाचे सुमारास आली, तेव्हा सकेश्वर यथे जमलेल्या हजारो लोकांनी घोड्याचे गाडीतून त्यांची मिरवणूक काढली. त्या मिरवणुकीचें काम

दुपारी सुमारे एक वाजता सपलें, त्या वेळीं जन फार होतें व लोकमान्याचें ज्ञान वगैरे व्हावयाचें होतें, तथापि आपलें विन्हाडाजवळ मिरवणूक घेताच लोकमान्य आपले विन्हाडी न जाता, तथाउन्हात श्रीजगद्गुरूच्या मठात जाऊन श्रीगुरुमहाराजापुढें पृजाद्रव्य व नारळ ठेवून त्यांनीं गुरुमहाराजांना साष्टांग नमस्कार घातला आणि त्यांच्याजवळ सुमारे पंधरा मिनिटें बसून त्यांना कुशलप्रश्न विचारून आणि त्याची परवानगी घेऊन आपल्या विन्हाडी गेले, तसेंच परिषदेचें काम दुसऱ्या दिवशीं सध्याकाळीं सपताच पुनः हुकेरीरोड स्टेशनावर जाण्यापूर्वी गाडीची वेळ होत आली होती असें असताहि परिषदेच्या मंडपापासून सुमारे दोन मैल अंतरावर असलेल्या श्रीजगद्गुरूच्या मठात जाऊन त्यांना प्रणिपात करून त्यांचा निरोप घेतला, त्यावेळीं श्रीमत्जगद्गुरुमहाराजांनीं लोकमान्यांना एक जरीकाठी शालजोडी आणि प्रसाद अर्पण करून मोठ्या प्रेमानें त्यांना निरोप दिला, कसलीहि पाई असली तरी लोकमान्यांना आपल्या पूर्वापार चालींचा आणि शिष्टाप्रदायाचा विसर पडत नसे

(४) सन १९२० सालीं एप्रिल महिन्यात सोलापूर मुक्कामी मुबई प्रातिक परिषद भरली होती, त्या वेळीं लोकमान्याची स्वारी होमरूल झीगच्या चळवळी-प्रबधानें सिंध प्रांतात दौऱ्यावर गेली होती, सिंध प्रांतातून थेट सोलापुरापर्यंत सारखा प्रवास करून परिषदेच्या पहिल्या दिवशीं लोकमान्य सोलापुरास आग गाडीनें आले तीन चार दिवस सारखा प्रवास केल्यामुळें ते साहजिकच अगदीं थकून गेले होते, तथापि सोलापूर स्टेशनवर आगगाडीतून उतरल्याबरोबर तेथें जमलेल्या हजारों लोकांनीं त्यांचें स्वागत करून त्यांना स्टेशनवर वेटिंग रूममध्ये नेऊन बसविले तेथें हारतुरे, पानमुपारी वगैरे झाल्यानंतर जमलेल्या मंडळीपैकी एका गृहस्थान त्यांना असें सांगितलें कीं, नामदार पराजपे, ना. कामत, रा गोविंदराव गाडगीळ वॅरिस्टर, रा कोठारी वगैरे मवाळ लोक आपण येथें येण्यापूर्वीच येऊन काँग्रेस पक्षाच्या काँग्रेसलच्या उमेदवारांना मतें न देता तीं मवाळ उमेदवारांनाच धावीं म्हणून लोकांचीं मनें वळविण्याकरिता येथें दररोज जाहीर व्याख्यानें दत आहेत. हा मजकूर ऐकून लोकमान्यांनीं आपल्या अस्तन्या वर सारून त्या गृहस्थास जोरानें वसें सांगितलें कीं, “बरें, असें काय ? आज सायकाळीं माझे व्याख्यान ठेवा.” त्याप्रमाणें त्या दिवशीं व दुसरे दिवशीं लोकमान्यांची जाहीर व्याख्यान झालीं व्याख्यानास अतिशय गर्दी नेहमीप्रमाणें होतीच या दोन व्याख्यानामुळ मवाळानीं केलेली खटपट पुकट गली आणि सोलापुरास जमलेला बहुजनसमाज लोकमान्य टिळकाचे पक्षास वळला पुढें परिषदेंत आयल्या वेळीं पदरची फी भरून मवाळानीं जे हजार प्रतिनिधि आणले होते त्यांनीं बुद्धा लोकमान्याचे वाजूनेंच आपलीं मते दिल्यामुळें, मवाळ पुढाऱ्यांचा पराभव झाला, हें महेश्वर आहे सार्वजनिक कामात लोकमान्यांना

आपल्या शरीरसुराची पर्या वाटत नव्हती आणि शरीरास थकवा आला असला तरी त्याच्या मनास वेव्हाहि थकवा येत नसे. सार्वजनिक काम करण्यास त्यांना नेहमीं हुरूप येत असे.

सदाशिव लक्ष्मण सोमण

[वी ए एल्एल् वी, लोकमान्याचे शिष्य, माजी 'काळ' पत्राचे कांहीं काळ संपादक, राष्ट्रीय शाळेचे मुख्याध्यापक—वेळगाव.]

(१) मी पुणे येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये ६ व्या इयत्तेत शिकत होतो. इ. स. १८९० साली लोकमान्य कॉलेजमध्ये दोन्ही वर्गांवर व शाळेतील ७ व्या इयत्तेच्या चारी तुकड्यांना शिकवित. एक दिवस माझ्या वर्गाचे गणिताचे शिक्षक आजारी असल्यामुळे ते शाळेस आले नव्हते, व त्याचा तास घेण्यास लोकमान्याची स्वारी आली. युक्तीद्वया भूमितीच्या ४ व्या पुस्तकातील ३ रा सिद्धांत व्हावयाचा होता. लोकमान्यांनी प्रारंभीच त्रिकोणादि आवृत्तीमौवर्ती वर्तुळ काढताना आवृत्तीच्या बाजूच्या मध्यापासून बाजूवर काढलेले एव एकाच बिंदूत मिळतात व त्या बिंदूपासून कोनबिंदूपर्यंत काढलेल्या रेषा सर्व एकसारख्या असल्यामुळे तो मध्यबिंदु व कोनबिंदूपर्यंतची रेषा त्रिज्या वल्पून इष्ट वर्तुळ कसे काढावे व कोणत्याहि आवृत्तीत वर्तुळ काढावयाचे असल्यास कोन दुभागणा-या रेषाच्या मिलन बिंदूपासून निरनिराळ्या बाजूवर काढलेले एव सारखे असल्यामुळे तो बिंदु केंद्र समजून एव ही त्रिज्या समजून इष्ट वर्तुळ कसे काढावे हे सामान्यतः सागून तसले दोन्ही सिद्धांत आमच्याकडूनच वर्गात त्याच एक तासात करून घेतले. या प्रसर्गां लोकमान्य खुर्चीवर एकदा जे बसले होते ते तसेच बसून होते. फळ्यावर आवृत्ति काढताना, नावे देताना त्यांनी एकदासुद्धा फळ्याकडे वळून पाहिले नाही व कोणीहि कोन बाजू वगैरेचीं नावे चुकून घेतलीं असता ताबडतोब दुरुस्त करीत.

(२) १८९१-९२ साली पुण्यातील शनिवार पेठेतील सागलीकराच्या वाड्यात पचहौदमिशनमध्ये जाऊन चहा घेतल्याबद्दल लोकमान्यादिकांवर बहिष्कार टाकण्या-सर्घां श्री. जगद्गुरु सक्केश्वर मठ यानीं नेमलेल्या प्रतिनेर्घासमोर चौकशीचे काम चालू होतं. त्या वेळीं पुण्यातील पक्ष म्हणजे सुधारक किंवा वाटगळ व दुर्धारक किंवा पुराणमताभिमानी. सामान्य जनतेचा ओढा व त्याबरोबरच आम्हां विद्यार्थ्यांचा ओढा या दुसऱ्या पक्षाकडे; पण या वेळींहि या चहाच्या प्रकरणात

सामान्य जनतेपैकीं अर्ध्या पाऊण भागाचा थोडा व विद्यार्थ्यांपैकीं सर्वांचाच थोडा टिळकपक्षाकडे असे. विशेषतः संमति विलाच्या वादाच्या वेळीं लोकमान्यांनीं जी खळवळ उडवून दिली, तेव्हांपासून सामान्य जनतेचीं विशेषतः तहणांचीं व विद्यार्थ्यांचीं मतें टिळकांच्या मतानुसारच असत. असो; एक दिवस श्रीमत बाळासाहेब नातू-लोकमान्यांचे प्रतिपक्षी-हे वादी होण्यास नालायक आहेत; कारण ते देशद्रोह करून मिळविलेलें अजूनहि खात आहेत असा आक्षेप लोकमान्यांनीं उधडपणें घेतला. त्या वेळीं श्री. नातूंच्या शुक्लपक्षीय कट्टरांनीं खालीं माना घातल्या व बरीचशी मंडळी संतापानें चिडून गेली. उलट सामान्य जनतेच्या विशेषतः विद्यार्थ्यांच्या घोळक्यानें टाळ्या वाजून लोकमान्यांचें जणूं काय अभिनंदनच केलें.

(३) १९०५ सालीं वेळगांवचे श्रीयुत गंगाधर बाळकृष्ण देशपांडे यांजबरोबर मीहि लोकमान्यांच्या दर्शनासाठीं वेळगांवाहून आलों होतो. कांहीं तरी काम करीत राहावें ही श्री. गंगाधररावजींची इच्छा; ती लोकमान्यांना कळवून काय काम करावें, तें कसें करावें वगैरे प्रश्न त्यांनीं लोकमान्यांना अत्यंत आदरानें विचारिलें. लोकमान्यांनीं त्यांना कोण, कोठील, घरची स्थिति वगैरेंबद्दल विचारून नानाप्रकारचीं कामे करणें किती अवश्य आहे, त्याला मागसेच मिळण्याची अडचण कशी पडते वगैरे सांगितलें. त्याच वेळीं पुण्यांतील दुसऱ्या म्हणजे कै. गोखले यांच्या पक्षाचें आपल्या मतें कोठें चुकतें तेंहि सांगून नामदार गोखले यांनाहि अवश्य भेटा व त्यांनाहि यासंबंधानें विचार असत त्यांनीं सांगितलें. त्याप्रमाणें श्रीयुत गंगाधरराव कै. गोखले यांच्याकडे गेले होते; मीहि त्यांच्याबरोबर होतोच. लोकमान्यांच्या या भेटीनंतर परत गेल्यापासूनच श्रीयुत गंगाधररावांच्या राष्ट्रसेवेस या स्वरूपानें प्रारंभ झाला.

(४) १९०६।७ सालीं श्री. गंगाधरराव यांचे वडील यांस खालील इकीगत कळली. ते आज ह्यात नाहींत म्हणून ती इकीकत मी देत आहे. श्री. गंगाधरराव यांच्या वडिलांस हे एकच पुत्र. आंगले चिरंजीव नवीन चळवळीत पडले आहेत, बोलतांना मडकून जातात, कदाचित् घोड्याच दिवसांत त्यांना तुळंग पहावा लागेल असें वाटून त्यांना लोकमान्यांच्या कडून कांहीं सांगवावें म्हणून एकादा लोकमान्यांना मुद्दाम भेटून त्यांनीं आपल्या चिरंजीवांस कांहीं तरी उपदेश करावा अशी विनंती केली. त्यांना लोकमान्यांनीं विचारलें "लोकांमध्ये मिसळून ही चळवळ करावयास पाहिजे असें वाटतें कीं नाहीं?" चळवळ करणें अवश्य आहे अशी कबुली घेतल्यावर लोकमान्य म्हणाले, "तर मग या कामाला तुमच्या चिरंजीवापेक्षां अधिक योग्य कोण आहे बरें? घरी उत्पन्न आहे, तुळंगांत गेला तरी पाठीमागे कुटुंबपोपणाची काळजी नाहीं, घाणी चांगली आहे, बुद्धि-मत्ता आहे, उर्याद आहे, स्फूर्ति आहे; अशा स्थितीत त्यांनीं असलीं कामें करूं नयेत तर कोणीं करावीत?" श्री. गंगाधररावांचे वटील परत आले तेव्हां

त्यानीं श्री गगाधररावाना सांगितलें “या मार्गांत शिरणारानें नीट विचार करून पुढील सर्व परिणाम लक्षात घेऊन मग शिरावें व एकदा हा मार्ग स्वीकारल्यावर एक पाऊलहि माघार घ्याय्याची नाही, हा लोकमान्याचा याणा अराड चालवावा. असें करावयाचें असेल तर यात पड, मला आनंद आहे ” लोकमान्याचें सांगणें आपल्यास पूर्णपण पटल्याचेंहि त्यानीं सांगितलें व मरेपर्यंत श्री गगाधरराव यांना त्याच पूर्ण प्रोत्साहन होतें व १९०९।१० सालीं श्री. गगाधरराव यांना सन्याखोट्या वाटेल त्या मार्गांन अराजकाच्या दावणींत गाठून तुरुंगात पाठविण्याचे प्रयत्न जारीन चालू असताहि त्याच्या वडिलानीं न दगमगता त्याला तोंड दिलें, तेंहि लोकमान्याच्या या भाषणामुळें होय असें ते सांगत

(५) सुरतेच्या काँग्रेसच्या वेळीं वेळगावाहून सुमारे ४०-४२ प्रतिनिधि गेले होते. मीहि गेलों होतो राष्ट्रीय पक्षाच्या कन्व्हेन्शनच्या सभा रोज एकदोन वेळा होत असत काँग्रेसच्या बैठकीपूर्वीच्या शेवटच्या सभेत काँग्रेसच्या अध्यक्षापदालच्या सूचनेस उपसूचना आणावी अस ठरलें त्यानंतर तें काम कोणी करावें याबद्दल अर्धवट अपापसात या कन्व्हेन्शनच्या भरसमतच चर्चा चालू झाली त्यावेळीं लोकमान्यानीं असें ठासून सांगितल्याचें मला अजून चांगल स्मरतें की, तें काम आपल्याकडेच सोपवावें दुसऱ्याच्या हातून तितक्या नेटानें तें काम संपणार नाही असा त्याच्या बोलण्याचा स्पष्ट झोंक होता पुढें काँग्रेसच्या बैठकींत ही उपसूचना आणण्यासाठीं ते इतक्या जल्दीनें व्यासपीठावर चालून गेले की, तें पाहून एखाद्या चलास तडणाना सुद्धा त्याच्या त्या चपळपणाचा हेवाच वाटावा ! इतक्या गडबडींत पुढील प्रसंग काय ओढवणार याची पूर्ण जाणीव त्याच्या दूर दृष्टीस असल्यामुळें ते बसल्या जागींच आपली लट्ट काठी ठेवून तसेच रिकाभ्या हातानें व्यासपीठावर गेले पुढें मला येथून हातानीं उचलून नेईपर्यंत मी माझे भाषण ऐकविणार असें जाहीर करताना लोकमान्याचा उजवा अग्रहस्त डाव्या कांपराच्या आतील बाजूस व डावा उजव्याच्या आतील बाजूस होता ती त्याची घेर्याची मूर्ति पाहताच हें काम एरोएरच दुसऱ्याच्या हातून निभलें नसत अशी खानी मला तरी तत्क्षणीं पटली.

(६) सुरतची काँग्रेस मोडताच त्या दिवशीं तिसरे प्रहरीं पुन राष्ट्रीय पक्षाची सभा भरली होती त्या वेळीं पुढें काय करावें यासयधानें विचार चालू असताना लोकमान्याचें भाषण झालें ते इतक्या शांतपणें बोलत होते की, नेमस्त पक्षाचे सर्व लोक व राष्ट्रीय पक्षातीलहि काहीं लोक काँग्रेस मोडल्याचें पाप ज्या लोकमान्याच्या मार्गी मारून गडजब करीत होते तेच हे लोकमान्य कीं काय अशी भूल धणमर सर्वांच्या मनाला पडली असावी मी तरी आश्चर्यचकित झालों. पुढें मजप्रमाणेंच आश्चर्यस्तिमित झालेले काहीं लोक मला भेटले व शेवटीं दूरदृष्टी बुद्धिमान् मनुष्य भावी परिणाम समग्र जाणूनच आजचे कार्य करीत असतो,

त्यामुळे भावी परिणाम कितीही विलक्षण असले तरी ते घडून आल्याबद्दल त्याला आश्चर्यही वाटत नाही, तो चकितही होत नाही किंवा गागरूनही जात नाही, ही गोष्ट आम्हास प्रतीत झाली.

(७) १९१४।१५ साली सहा वर्षे तुरुंगात काढून लोकमान्य परत आले. त्यावेळी मी वेळगावात होतो श्री गंगाधररावांच्या एका स्नेहाच्या आतावर एक खुनाचा सटला पोलिसानी घातला होता त्यात श्री गंगाधरराव प्रथम वकील होते. पुढे पोलिसानी त्यांना आरोपी केले व मॅजिस्ट्रेटनी त्यांना सेशन कमिटि केले होते सेशनात सटला सुरु होताच श्री. गंगाधररावावरिल आरोप काढून घेण्यात आला आरोपी श्री. गंगाधरराव याची मदत वकील म्हणून अगर इतर कोणत्याही प्रकारे मिळू नये हा पोलिसाचा हेतु स्पष्ट होता, हे सर्व लोकमान्य सुद्धे पुण्यास येताच त्यांना समजले हे समजताच म्हणजे सुद्धे आल्यावर ४।५ तासांच्या आतच लोकमान्याकडून श्री गंगाधररावाना या सटल्यासवधाने वार आली ती घाचून लोकमान्यानी ज्याला एखादा आपला म्हटले त्याच्याबद्दल ते किती काळजी वाहत असतात हे वेळगावच्या श्री गंगाधररावांच्या सर्व स्नेहाच्या व शिष्याच्या पूर्ण प्रत्ययास आले.

(८) १९१६ साली आपल्या पत्नीचे एक दैनिक काढावे असे श्री रामभाऊ मडलीक वगैरे मडलीनी योनून आपली योजना लोकमान्याच्यापुढे मांडावी असे ठरविले. मजसवधाने आपलेपणा वाग्त असल्यामुळे श्री रामभाऊ यांनी मलाहि त्यासाठी पुण्यास इतर राहण्याबद्दल आमंत्रण केले. त्याप्रमाणे मी आलों. लोकमान्यानी दिवसभर आपसात वाटाघाट करून, यात काम करण्यास कोणकोण तयार आहेत त्याची शहानिशा करून, सध्याकाळी व रात्री या कामी आपला उपदेश सांगितला त्याचा मथितार्थ संक्षेपान मी एतली देत आहे.

(१) एक वर्षपर्यंत काही मिळणार नाही असे समजूत काम करणारी माणसे असार्थित.

(२) एक तरी लेखक असा असावा की तो दर म्या बँठकीस १२ रकाने मनकूर मिळून टाकील

(३) दातो घतलेल्या कामासवधाने चांगली चिकागी असली पाहिजे

(४) काणत्याही गोष्टीसवधाने अगर व्यक्तीसवधाने टीका करावयाची असेल तेव्हा आपण जी विधाने करतो त्यासवधाने पुराच्याचे भरपूर माप आपल्याकड पाळणून नंतर टीका करण्याच्या मानगदोत पहावे

(५) आपण केलेले विधान परत घेण्याचा प्रसंग येऊ नये

(६) आपल्या पत्रासवधाने घातलेले काम करण्याची तयारी मनाची व शरीराची असली पाहिजे

या प्रसंगी त्यांनी स्वानुभवाचे अनेक प्रसंग सांगितले चिमणी हा "टेबल लॅप" व वळकटी हे "टेबल" अशा साहित्यावर किती तरी दिवस आपण काढल्याचे त्यांनी वर्णन केले. कोल्हापूर प्रकरणी बरे अद्भुतनुषंगानीच्या एटल्याच्या वेळी आपल्या हाती पुराव्यास उपयोगी पडण्याजोगी बड्या बड्या लोकांची पत्रे असून, त्या लोकांच्या धाररटपणामुळे, त्यांना वाचविण्यासाठी आपण ती हजार न करिता शिक्षा सोसण्याचे कसे पत्करले हेहि त्यांनी सांगितले. मद्रास येथे १९१४ साली मराठ्यांच्या काँग्रेसमध्ये आपल्याला व आपल्या पक्षाला येण्याची मोकळीक ठेवण्यासर्घी नामदार गोखले यांनी त्या सभेचे अध्यक्ष श्री. भूपेंद्रनाथ बसू याच्याकडे जे पत्र पाठविले होते, ते प्रथम एक पाठवून ते श्रीयुत बसूकडून परत आल्यावर त्या ऐवजी दुसरें किंचित नरमाईचें पत्र कसे पाठविले व या दोन्ही पत्रांच्या नकला आपल्या हाती कशा आल्या व ही शेवटची गोष्ट नामदार-साह्याना माहीत नसल्यामुळे ते कसे पेंचात पडले ही गोष्टहि त्यांनी सांगितली. "सर व सासर" हा लेख लिहिताना आपल्याकडे सामुग्री कोणकोणती होती हीहि हकीकत त्यांनी सांगितली.

मागी सनादक व मालक मडळीस अशा प्रकार वरच मनोरंजक उपदेशामृत पाजवून त्यांनी आकण्ठ तृप्त केले. पण पुढे ते दैनिक त्या वेळी वाहेर आले नाही.

(९) १९१५।१६ साली काँग्रेसमध्ये आपण मिळाल त्या मार्गाने शिरकाव करून घ्यावा व नंतर काँग्रेसच कात्रीज करावी अस लोकमान्याचें मत, पण लोकमान्याची पद्धति अशी की, अशा नवीन उपक्रमाला स्वपक्षीयाची समति मिळवून तो उपक्रम करावा. त्याप्रमाणे त्यांनी बन्हाड, महाराष्ट्र व कर्नाटक यातील स्वपक्षीयाना पुण्यास येण्याप्रदल निमंत्रण केले त्याच्या आशेस अनुसरून बरीच मडळी पाह्यात जमली होती. सर्वांची लोकमान्यासंग्रधाने अपूर्व भक्ति काही मत्त लोकमान्याचें मत तीच आशा समजून त्याप्रमाणे वागणारे तर काहींना त्या वायतीत नेमस्त पक्षाकडून केला जाणारा लोकमान्याचा उपमर्द असह्य वाटत असल्यामुळे अशा अपमानास्पद स्वतःला नव्हे तर लोकमान्यांना अपमानास्पद-असलेल्या शर्तीवर काँग्रेसमध्ये प्रवेश करण्याची त्यांची इच्छा नव्हती बरीच चर्चा झाल्यावर लोकमान्यांनी आपले मत पुनः एकवार सकारण व स्पष्ट सांगून टाकले व "आता पुढे चर्चा करून काय ठरवावयाचें तें ठरवा, व मला कळवा, म्हणजे मग तदनुसार पुढे काय करावयाचें तें ठरवू" असे सांगून आपल्या चातील खोर्लित निघून गेले. पुढे त्याचें मतच सर्वांना ग्राह्य झाले हे वेगळें. पण जर अमान्य होऊन काँग्रेसपासून अलग रहावयाचें असेच त्यांच्या पक्षीयांनी ठरविले असतें तरी त्यांनी काही नवीन कार्यक्रम आखून देऊन तो नेटान सुरू केला असता. मला या प्रसंगाने त्यांच्या लोकसत्तापक्षीयत्वाची प्रतीति पटली. ते खरे Democrat आहेत ही खात्री मनाला पटली.

आपलासा करून टाकलें याच त्याच्या प्रेमाच्या जोरावर श्री सी अवतिकाबाई गोसले याना त्याच्याकडे घेऊन जाण्याचें मी न कचरता कबूल केलें एकदा ज्याला आपला म्हटलें त्याच्या अगदीं क्षुद्र अशा कामाबद्दलहि विचारपूस करून त्याला अशा कामीं प्रोत्साहन द्यावें व कार्यान्मुख करावें हा नेत्याचा मोठा गुण, मनप्रमाणेंच त्याच्या अनेक अनुयायाच्याहि अनुभवास बळोवेळीं आल्याचें मला माहीत आहे

(१३) याच वर्षी तेथे हिंदी भाषा राष्ट्रभाषा करण्यासंबंधानें एक संमेलन झालें. त्या संमेलनाचे अध्यक्ष लोकमान्य होते पण त्याचें भाषण इंग्रजीत झाले महात्मा गार्धीनी त्या संमेलत भाषण करताना अशा टीका केली की, त्या संमेलत जमलेल्या पुष्कळाना, इंग्रजी अवगत नसल्यामुळे, लोकमान्याच्या भाषणातील विचारामृताला मुकावें लागलें यानंतर दोनच दिवसांनीं झालेल्या एका जाहीर संमेलत लोकमान्यांनीं १५/२० मिनिटांपर्यंत हिंदीत एक भाषण केलें तें हिंदी भाषाच्या दृष्टीनें उच्च नसलें तरी लोकमान्याचे विचार जनतेला नीट समजतील असे सावें व स्पष्ट होते

(१४) गेली लढाई चालू असता १९१८ सालीं लॉर्ड विल्किन्सन यांनीं लोकांच्या पुढाऱ्यांना एका संमेलत विचारविनिमयास बोलाविलें होत ला टिळकानाहि आमंत्रण होतें व त्या संमेलतून ते तबासार्डी उठून आल्याचेंहि सर्वांना माहीत असेल त्या संमेलच्या पूर्वदिवशीं सरदारगृहातील आपल्या बिऱ्हाडीं लोकमान्यांनीं काहीं मडळींना बोगवून दुसरे दिवशीं काय करावयाच तें अगोदर ठरविण्याचें योजिलें महात्मा गार्धीनाहि लोकमान्यांनीं बोलाविलें होतें दुसरे दिवशींच्या संमेलत त्यांनीं काहीं तरी बोलावें अशी लोकमान्यांची इच्छा महात्मा गार्धीनीं लोकमान्यांना "तुमचे भाग Devilish दुष्टपणाचे आहेत" वगैरे पुष्कळ कठोर वाकप्रहार केले लोकमान्यांनींहि त्यांना "आमची बोटें या कामीं जितकीं जळलीं आहेत त्याच्या शतांश जर तुमचीं जळलीं असतीं तर तुम्ही आमच्यापुढें चाळीस हात उढीं माराल अशी माहीती खात्री आहे" वगैरे गोष्टी तितक्याच स्पष्टपणें पण मृदु शब्दांनीं सांगून सरतेशेवटीं दुसऱ्या दिवशींच्या संमेलत काहीं तरी बोलावयाचें वचन म गार्धीकडून मिळविलेच सव मडळी परत जाताना लोकमान्य फक्त म गार्धीनाच लिफ्टपर्यंत पांचवावयास गेले होते व मोठा माऊ लहान भावाच्या पाठीवर प्रमानें हात फिरवून पाठ थोपटतो त्याप्रमाणें ते महात्मा गार्धीच्या पाठीवरून हात फिरवून पाठ थोपटीत त्याच्याशीं काहीं बोलत होते आपल्यास तोंडावर शिब्या देणाऱ्याशीं इतक्या प्रेमान व मृदुपणानें बोलणाऱ्या लोकमान्याच्या मनाचा मोठेपणा अन्यत्र कोठें सापडणार ?

वाळकृष्ण गणेश खापर्डे

[वी. ए. बी. एल्. हायकोर्ट वकील, कै. बाबामहाराज (लोकमान्याचे परम स्नेही) याचे नामात, आमदार व उमरावतीचे स्वराज्यपक्षाचे पुढारी.]

(१) १९०२ साली पुण्यास डेक्कन कॉलेजमध्ये अभ्यास करीत असताना मला फोटोग्राफीचा बराच नाद होता. प्रसिद्ध व्यक्तींचे फोटो स्वतः घेऊन ते जवळ ठेवण्याची अर्थात् फार हौस होती; व फार प्रसिद्ध व फार जवळचा प्रसिद्ध पुरुष म्हणजे लोकमान्य टिळक, म्हणून मी फोटो घेण्याची त्याची आगाऊ परवानगी मिळवून एके दिवशी ठरल्याप्रमाणे कॅमेरा वगैरे साहित्य घेऊन त्याच्या वाड्यात दाखल झालो. पाहुण्याच्यासाठी पाणी तापविण्याकरिता बघात स्वतः वरून लाकडाच्या ढळप्या टाकण्याचा लोकमान्याचा उद्योग चालू होता ! तो सोडून ते बाहेर आले, व आगररा पगडी तेंचच आणवून ती चढवून फोटो, घेण्याकरिता जवळच भितीजवळ खुर्ची ठेविली होती, तीवर बसले. पण त्याच्या अत्यंत चळवळ्या स्वभावामुळे त्याचा फोटो घेणे किती कठिण काम होतें तें त्या दिवशी माझ्या प्रत्ययास आलें ! मागच्या पडद्यास व पुढच्या गालिच्यास रजा देणे भागच पडलें ! एकदा त्यास खुर्चीवर सरळ बसवून पाय, हात, मान, जागच्या जागी करून कॅमेऱ्यापर्यंत परत यावे व पुनः त्याच्याकडे पाहवें तों नेमके कसे तरी वाकडे बसलेले ! अखेर "अहो, कवाईत शिकविता की फोटो घेता" असे जेव्हा ते आपल्या नेहमींच्या खड्या स्वरात म्हणाले, तेव्हा मलाच ओशाळल्यासारखें झालें, व असेल तसे असो, निघेल तसाच फोटो घ्यावयाचा, असा निर्धार करून एकामागून एक सहा काचा घेतल्या ! तरी शेवटी मनास समाधान वाटलें नाहीं पण इतक्या काचा घेण्याचें कारण असें की, प्रत्येक वेळी लेन्स उघडलें की, हटवून ते हलत ! व "आपण हललात" असें मी त्यास म्हटलें असता तें ते कबूल करीत नसत ! एके दिवशी लहान मुलाप्रमाणे हट्ट करून त्यास विनशाळेच्या 'स्टूडिओ' मध्ये घेऊन गेलों व पूर्वीच्या अनुभवानें शहाणा बनून $\frac{1}{2}$ सेकंदात त्याचा स्वहस्ते फोटो घेतला. तो फोटो मात्र अत्युत्तम असा आहे. ज्यानी ज्यानी तो पाहिला आहे त्यानी सर्वांनी हें त्याचें अत्युत्तम छायाचित्र असल्याचें कबूल केलें आहे. ह्या फोटोच्या एका प्रतिवर लोकमान्याची स्वतःची सही असावी असें मला वाटलें. म्हणून त्याचेकडे एक प्रत नोकराचे हाती पाठविली. फोटोवर सही मागितली आहे, असें घागण्यापेधर्जी नोकरानें फक्त "आपली सही पाहिजे" एवढेंच माझ्या तर्फे लोकमान्यास जाऊन सांगितलें ! आणि ज्याला आपलें म्हटलें त्याच्यावर त्या महापुरुषाचाहि विश्वास असा की, मला काय पाहिजे हें न कळल्यामुळे, त्यानी एका फोन्या कागदावरच सही करून माझ्याकडे तो पाठवून दिला !! तो कागद मजकडे जेव्हा चाकरानें

आणला तेव्हा मला धन्य वाटलें ! एवढ्या मोठ्या मनुष्यानें कोऱ्या कागदावर सही पाठतावी, यांत त्याच्या अंत करणाचा जो सरळपणा, निर्भयपणा, उदारपणा व भोक्केपणा दिसतो तो, मला वाटतें, दुसरीकडे सापडणार नाहीं. हा कागद मी पुष्कळ दिवस जपून ठेविला होता, परंतु काहीं विशिष्ट परिस्थितीत, तो सरकारच्या हातीं जाऊ नये म्हणून तो मला जाळून टाकावा लागला

(२) श्रीमंत सरदार श्री याशामहाराज ह्याच्या सर्वांत घाकट्या कन्येच्या विवाहाकरिता मी व लोकमान्य असे कोल्हापूर नजीक मल्कापूर गावीं गेलों होतो. या प्रसर्गा त्याचा व माझा सतत १५-२० दिवस अहोरात्र सहवास होता एके दिवशी जेवीत असताना अनेक विषयावर चर्चा होता होता वर्तमानपत्रासर्घी गोष्टी निघाल्या व "तुम्हा एक वर्तमानपत्र का काढीत नाहीं" असा लोकमान्यानीं मला प्रश्न केला. मी ह्या अनपेक्षित प्रश्नामुळे फार बुचकळ्यात पडलों व म्हणालों, "मला ही कल्पना मुळांच सुचली नव्हती, आणि वर्तमानपत्र मला चालयिता येईल असें मला वाटत नाहीं कारण लिहिण्याची मुळांच सवय नाहीं " तेव्हा लोकमान्य म्हणाले, "आम्हीं केसरी हातीं घेतला तेव्हा पूर्वी काय लिहिण्याची सवय होती?" हें ऐकून मला याडेसें हसू आलें, व मी म्हणालों "दादा, आपली गोष्ट कोणीकडे व आमची कोणाकडे ? आपली घरोबरी दुसरा कोण करील ? आपल्या केसरीनें मराठी भाषेस नवीन वळण लाविलें " ह्यावर लोकमान्यानीं दिलेलें उत्तर मला अत्यंत महत्त्वाचें वाटतें ते म्हणाले, "लोक म्हणतात माझी लिहिण्याची स्टाइल फार जोरदार आहे, आणि माझी भाषा कडक असते, पण त्यातलें खरें असं आहे कीं, 'स्टाईल' काहीं आणावी लागत नाहीं, व आपून येत नाहीं आपलें जें असेल तें खरें खरोखर अंत करणास पीळ पडला म्हणजे भाषा शिकावी लागत नाहीं अंत करणाला चटका लागतो कीं नाहीं, एवढाच खरा प्रश्न आहे मी असं लिहितों, कारण मला तसें वाटतें मी काहीं कोठें शिकलों नाहीं. मनाला आनून वाटलें पाहिजे, आणि त्याचाचून निणें व्यर्थ वाटलें पाहिजे, मग त्यासाठीं मनुष्य सर्व सोडतो " यावर त्यानीं एक सुंदर संस्कृत मुमाधितही त्या वेळीं म्हणून दाखविलें तें काहीं दिवस माझ्या स्मरणात होतें पण आता विसरलों. लोकमान्याचें हें बोलणें माझ्या मनावर इतकें त्रिबलें कीं, तें मी आज्ञम विसरणार नाहीं 'करावयास पाहिजे, पण आमच्याच्यानें होत नाहीं, हा आमचा दुबळेपणा असला म्हणून ध्येय कसें वाईट ठरतें ?' अशा प्रकारचा कोटिक्रम मी जेव्हा जेव्हा ऐकला आणि लोकमान्याच्या निघनापासून पुढें ऐकला, तेव्हा तेव्हा लोकमान्याच्या ह्या उक्तीचें स्मरण झाल्यावाचून राहिलें नाहीं

(३) लोकमान्यानीं वन्हाड व मध्यप्रांतातून जो दौरा केला त्या वेळीं मी त्याचेबरोबर असल्यामुळे त्यातील चित्ताकर्षक भाग देतो. वन्हाडात दौरा चालू

असतां रात्रीचा (११ नंतरचा) झोंपेचा काळ व दोनप्रहरचे विभ्रांतीचे दोनतीन तास एवढा वेळ खेरीज करून बाकीचा सर्व वेळ मोटारमध्ये अथवा व्याख्यान-पीठावर गेला असल्यामुळे व दोन्ही ठिकाणी सतत चरोवर असण्याचे मला सद्भाग्य लाभल्यामुळे या प्रवासांत माझ्या दृष्टीसमोरून ज्या गोष्टी गेल्या त्या इतरांस फळणें शक्य नव्हतें. 'रस्त्याच्या एक वाजूस धुळीत बसून मी तुझी आतुरतेनें वाट पहात आहे. तुझ्या कनकमय रथाचा यशोध्वज फडकतांना अद्याप मला दिसत नाही, असें श्री. कविमुमुक्षुमणी रविंद्रनाथानी लिहिलें आहे, त्याचें मला स्मरण होत असे.'

दर्शन चालूं असतानांच त्या गर्दीतून " लक्ष्मी " (बन्हाडांत शेतकरी व कामकरी वर्ग स्त्रीस " लक्ष्मी " म्हणतात) येत असत. मोठ्या भावानें त्या प्रेमपुरस्कार तुपाच्या दिव्यानें ओवाळीत. 'लोकमान्य टिळक महाराज की जय' अशी गर्जना झाली म्हणजे मोटार चालू होत असे. एकाद्या खेड्यास मोटार जर सूर्यास्तानंतर पांचली तर तेथील लोकांनी रस्त्याच्या जवळच एक दोन गवतांचे ढीग करून ठेविलेले असत आणि मोटार आल्याचरोवर ते पेटवीत आणि त्या उजेडांत हा सर्व समारंभ चालत असे. लो. टिळक म्हणाले:— " मला लोकांची अंतःकरणे पाहिले; पैसे नकोत. " असे ते वारंवार म्हणत आणि ' आमच्या गांवाची चला, आम्ही अमुक रक्कम देतो ' असें निरनिराळ्या गांवाचे लोक म्हणत तेव्हां " मी पैशाकरितां फिरत नाही; मी पैशाचा भुकेला नाही ' असा ते रोकडा जवाब देत.

(४) लो. टिळक म्हणाले:— " एक तास व्याख्यानानंतर मला एक तास झोंप घ्यावी लागते. एरव्ही मागत नाही. देहांत सामर्थ्य आहे म्हणून बोलत नाही. एवढे बोलायचे म्हणून उठतो आणि बोलतो, नंतर ' एवझोशन ' येतें. ' धुईल ' (इच्छाशक्ती) वर खटलें चालविलें आहे. " या लोकमान्यांच्या बोलांची कितीदां तरी साक्ष पटली. शेवटी ' वीस हजार लोक जमला आहे ' या वाक्यानें गोदनी पडली. लोकमान्य लोकांची कधीहि निराश होऊं देणार नाहींत अशी पक्की खात्री होती. " मी जेव्हां गीतारहस्यांतला अद्देयराल Emotional chapter लिहिला तेव्हां फाय तो Emotion वांचून लिहिला ? " असें ते म्हणाले.

(५) नांदुण्याच्या नदीवर फारच मीजेचा प्रकार घडून आला. नदीवर एका चांभारानें लोकमान्यांच्या मोटारीस अडविलें व लोकमान्यांच्या पवित्र चरणस्पर्शानें पुनीत होताता तो गृहस्थ राहिले वंठानें व आनंदानें लोकमान्यांस म्हणाला:— " महाराज, आपलें मागें स्वराज्यावर जें व्याख्यान शालें तें ऐकून मनावर विलक्षण परिणाम शाला व तेव्हांपासून आपल्या कार्याला मदत म्हणून हे दोन व.

कनवटीचे काढून लोकमान्याच्या हाती देतो) आपल्याच हाती घावें असें माझ्या मनात होतें. पण मला गरिबाला आपलें दर्शन कसें होणार ? शेवटीं आज मला कळल कीं, आपली स्वारी या रस्त्यानें जाणार आहे. म्हणून मी ' दोनपार ' पासून यथे आपली वाट पहात बसला आहे. आपलें दर्शन झाल्यामुळें मला किती आनंद झाला आहे म्हणून सांगू ? ”

(६) मूर्तिजापूर येथें ११ वानण्याच्या सुमारास लोकमान्याना लोकानीं गोरक्षणासमर्थी चार शब्द बोलवें अशी विनंति केल्यावरून त्यानीं आपल्या भाषणास सुरवात केली व उन्हामध्य तापत असलेल्या श्रोतृसमूहाकडे सप्रेम पाहून लोकमान्य म्हणाले — “ पण आता हें नवें गोरक्षण निघालें आहे मुक्या जनावराच्या ऐवजी चालत्या बोलत्या तीस कोटी जनावरांचें रक्षण कस करता येईल ही काळजी येऊन पडली आहे आता मुक्या जनावरांचें रक्षण करणार का लाकाचें रक्षण करणार ? हा तुमच्यापुढें प्रश्न आहे. लोकाचे हक्क बुडाले व लोक मुके बनले. अशा दुबळ्या जनतला सोडविणें हें काय गोरक्षण नव्हे ? आम्ही आज हिंदुस्थान देशात ३० कोटी गाई बनलों आहों श्रीशिवाजी महाराजाची ' गोब्राम्हण प्रतिपालक ' म्हणून ख्याती आहे. पण विचार करा कीं, त्यानीं काय गोशाळा स्थापन केल्या होत्या कीं, ब्राम्हणभोननें सुरू केली होती ? यापैकी काणतीहि गोष्ट न करिताहि शिवाजी महाराजास ' गोब्राम्हणप्रतिपालक ' असें म्हणतात, यातील मर्म काय ? देशाची उन्नति करणें यासारखें दुसरें कोणतेंहि गोरक्षण नाहीं हें त्यातील मर्म होय देशमाता ही मोठी कामधेनु होय या कामधेनुला चारा घालण्याचा अधिकार आपल्या हातीं घ्या. ही कामधेनु प्रसन्न होईल तर तुम्हालाच काय, पण तुमच्या पुढच्या अनेक पिढ्यांना दूध देऊन पुष्ट करील. या कामधेनुला विसरू नका हेंच मी तुमच्याजवळ पदर पसरून मागत आहे. ”

असा प्रोग्रॅम होता. आणि प्रोग्रॅम तसूभरसुद्धां चुकूं यावयाचा नाहीं, असा लोकमान्यांचा निश्चय होता ! पुसदहून कारंजा म्हणजे सरासरी १२५ मैल अंतर जावयाचें होतें, व लोकमान्यांच्या तब्येतीस हें कसें काय मानवेल याची आम्हां सर्वांसच चिंता हांती पुसदहून आम्ही ठरल्यावेळीं स्वाना तर झालों; पण वसतांना लोकमान्य मोटारमध्ये माझ्या जागी वसलें, म्हणून निघण्याच्या त्या वेसुमार घांदर्लीत मी गुपचुप त्यांच्या जागी वसलों. व पुढें जागा बदलूं असें मी मनाशी ठरविलें. लोकमान्यांच्या एका पायास लहानशी जखम झाली होती व त्यांस मधुमेहाचा विकार असल्यामुळे त्या जखमेची अत्यंत चिंता करावी लागे, नमस्कारांच्या प्रलयांत ती पाव जेणेंकरून बचाविले अशा जागी, मोटार हाकळणाराच्या भरोसर मार्गें त्यांची नेहमीची वसावयाची जागा असे पुसदहून निघाल्यावर कांहींना कांहीं बोलणें काढून प्रवासाचा बळ कमी कंटाळवाणा कसा होईल, याची मी खटपट करीत होतो. शेवटीं पाणो घालण्याकरितां मोटार, मध्यें एका जागी उभी झाली. तेव्हां “ आपण ह्या जागी वसा, मी पलीकडे वसतो, ” असें मी लोकमान्यांस सुचविलें. पण “ मी बरा आहे, आतां हलत नाहीं, ” असें ते म्हणाले. येथें नमस्कारांचा सौया उडण्याचाटि संभव नव्हता; कारण घाटेंत कोठें तरीच पाण्याकरितां म्हणून आम्ही उभे राहिलों होतो; तेव्हां मीहि जास्त बोललों नाहीं. त्यांच्या नेहमींच्या घृत्तींत कांहीं तरी बदल झाला आहे असें वाटण्यासही कारण दिसलें नाहीं; परंतु पुढें आम्ही एका गांवाजवळ गेलों, तेव्हां मी त्यांस पूर्वप्रमाणेंच म्हटलें. पण त्यांनीं तिकडे दुर्लक्ष केलें, व नमस्कारांचा लोंढा दुसऱ्या पायावरूनच बाहून गेला. ह्या घांदर्लीत चुकून अधिक दुखापत झाल्यास कसें होईल ह्याची मला चिंता घाटत होती, म्हणून कांहीं वेळानें पुढेंच खेडें लागण्यापूर्वी थोडा वेळ मोटार मुद्दाम उभी केली तें त्यांच्या लक्षांत आलें, व जागा बदलण्याविषयी मी जेव्हां पुन्हां म्हटलें तेव्हां ते चिडले. सकाळीं पुसद येथें उन्हांतच दीड तास व्याख्यान दिलें होतें; पोटांत कांहीं नाहीं; प्रवासाची दगदग; व त्यांत माझी पिरपिर ! ह्याने ते बरेच आसले असावेत व आतांपर्यंतचा मनःसंयमन त्यांस बराच जाणवला असावा. त्यांच्या मोठ्या आवाजांत बरेच चिडून ते म्हणाले, “ मी नाहीं सरकत, मी कोठें बसावयाचे तें तुम्ही कां ठरवितां ? मी येथेंच बसणार आहे. ” हा अनपेक्षित प्रकार पाहून मी थोडा थंडच झालों. “ आपल्या पायास गर्दीत अधिक इजा होऊं नये म्हणून मी म्हणतो, ” वगैरे मी माझ्यापरी वेतावातानें हळूच सर्व सांगून पाहिलें. पण त्यामुळे त्याच जागी वसण्याचा त्यांचा निश्चय मात्र अधिक ठाम ठरला ! जागेच्या दृष्टीने पाहिलें असतां शुद्धक परंतु त्यांच्या जखमेच्या दृष्टीने पाहिलें असतां कांहीं महत्वाच्या, अशा ह्या गोष्टीसंबंधानें लोकमान्यांनीं असा कां हट्ट केला, हें मला समजलें नाहीं. थोड्या वेळानें मी स्वस्थ बसलों असें पाहून ते आपण होऊन मला म्हणाले, “ लोक कांहीं वेडे नसतात. त्यांना समजावून

सांगितलें म्हणजे ते ऐकतात ” आणि ह्या आपल्या बोलण्याचें प्रत्यंतर मला
 आगून देण्याचा त्यानीं निश्चय केला पुढल्या एका खेड्यास आम्ही दर्शनास गेलों
 तेथें नेहमीं प्रमाणें दर्शनाची गर्दी अर्थात् होतीच वसंतसे करून लोकमान्याच्या
 देहास कोठें तरी हात लावून बदन केल्यापेरीज खरें पुण्य पदरात पडत नाहीं अशी
 जणू आयालवृद्धाची समजूत ! नाइत्याज झाला म्हणजे कित्येक लोक त्याच्या
 आंगरख्याच्या पदरासच हात लावून बदन करीत व कित्येक तर मोटारीस
 कोठें लागेल तेथें हात लावून समाधान करून घेत ! लोक फार, वेळ
 थोडा आणि दर्शनाचा प्रकार हा असा ! त्यामुळें कमालीचा घास
 होत असे आम्ही जेहा ह्या खेड्यास येऊन पोहोंचलों व मोटार उभी
 राहून भावतीं लोकाचा गराडा पडला, तेहा लोकमान्यानीं त्या लोकास
 समजावून सांगण्यास मुखात केली “ मला मधुमह आहे हा रोग फार वाईट
 अ तो जखम लवकर बरी होत नाहीं, व घाटली तर फार वाईट परिणाम होतो
 तेव्हा माझ्या पायाल, जखम असल्यामुळें पायाला हात लावू नका त्यानें कदाचित्
 अधिक इजा होईल, ” असे त्यानीं लोकास सांगितलें सर्वांनीं तें भाविकपणें
 ऐकून घेतलें व त्यातून एका पोक्त गृहस्थानें विचारलें, “ जखम कोठे आहे ? ”
 तेव्हा लोकमान्यानीं पाय वर करून जखम कोठें होती ती दाखविली तेव्हा
 अत्यंत कळकळानें “ अरे, अरे ! ” असे उद्गार काढून त्या गृहस्थानें तोच पाय
 तसाच हातात धरून ठगिला व इतर सर्वांनीं त्याच पायाचें गर्दी करून दर्शन
 घेतलें ! ! मी पहातच होतो मोटार चालू झाल्यावर मी शेवटीं असें सुचविलें
 कीं, ‘ जागा न सोडण्याचा व पायहि न बचावण्याचा लोकमान्याचा तसाच आग्रह
 असल्यास हरकत नाहीं, पण दर्शनाचे वेळीं लोकमान्याच पाय जेथें असतात

“ लोकमान्याची प्रकृति अस्वस्थ आहे ” असे कोणी तरी सांगवें, व लोकमान्यांनीं न बोलता मुकामास यावें असे ठरलें. आम्ही मडपात जाऊन पोहोचलों, तों सर्व तयारी होती. हातपाय धुवून लोकमान्यांनीं थोडा चहा घेतला व त्यास थोडी हुपारी वाटली. सभेस १५ ते २० हजार लोक जमलेले पाहून त्यास फार समाधान वाटलें. त्यास थोडी हुपारी वाटत आहे व आनंद झालेला आहे हें त्याच्या चेहऱ्यावरून दिसू लागले. चहा सपल्यावर मी भोंवतालच्या मडळांस म्हणालों, “ व्याख्यानाची काहीं दादाना तसदी देऊ नका. एवढ्या मोठ्या समाजाचा विरस होईल परंतु प्रकृतीषुद्ध इलाज नाही ” तेव्हा खाडिलकर म्हणाले, “ सुरुवात मी करितों, मागाहून वाटल्यास चार शब्द बोलतील, नाही तर राहिलें ” तेव्हा, सभेंत शेवटपर्यंत नुसतें बसावयाचें व असेर वाटल्यास २-४ मिनिटें बोलण्याचें, असे लोकमान्यास मोठ्या कष्टानें मजूर झालें. कारजाची समा फार मोठी, अत्यंत शोभिवंत व फारच सुंदर शिरतीची होती ती घाट व ती शिस्त पाहून लोकमान्यास फार आनंद वाटला, व गार चान्यानें समाधान वाटलें. खाडिलकरांनीं व्याख्यानाला सुरुवात केली, पण व्याख्यान अवघ्या २५ मिनिटांत किंवा अर्ध्या तासांत सनविलें, व शेवटीं “ आता लोकमान्य तुम्हास उपदेश करतील ” असे सांगून ते खाली बसले. मडपात न येणारे, सभेस बसण्यास नाराज असले व शेवटीं ३-४ मिनिटें बोलण्यास गष्टानें तयार झालेले लोकमान्य बोलण्यास उठले, तेव्हा टाळ्याचा गजर सारला किती तरी वेळ चालला होता ! त्या दिवशीं लोकमान्याची मुद्रा जितकी गर्भार व करारी दिसली तितकी मी ती आजन्म कधी पाहिली नाही. लोकमान्य ५५ मिनिटें बोलले ! व १५-२० हजार धोते इतके स्तब्ध होते की, स्वतःच्या आसोच्याघाचा देखाल आवाज त्यांना ऐकू यावा ! त्या दिवशींच्या इतकें लोकमान्याचें सरस व्याख्यान कधीहि कोणी ऐकलें नसेल व व्याख्यानांतरची त्याची उल्लसित वृत्ति ज्या कोणी पाहिली, त्यास त्या दिवशीं त्या महापुरुषास सर्व दिवसभर इतके कष्ट झाले होते हें खरेसुद्धा वाटणें फटीण होतें. कालांतरानें या प्रसंगाची मी लोकमान्यांना थोडा थोडानें सद्गज दोनतीन वेळा आठवण दिली. तेव्हा ते एकदा मन मोकळ घरून म्हणाले, “ थो, एवढे सर्व धम लोकाशीं बोलण्याकरिता १५-२० हजार लोक जमावयाचे, आणि आपण बसण्याचें नाही, याचा अर्थ काय ! लोक माझे व्याख्यान ऐकावयाला तमले, आणि मीच नाही बोलण्याचें ! हाकाची निराशा करावयाची आणि आपण बसली आशा घेण्याची ! ”

(१०) लोकमान्यांच्या यन्त्रादृष्या दोन्यात कारजास मुकाम असता भीमंत कायवाण्या मध्य वाटपात त्यांनीं राखणारी घाटाची व्यवस्था ठेवण्यात खाली होती. मसमलीच्या गाद्या, जरीचे कपडयोप, गालिचाची पिछाईत व दान्दी

साज वेळेवर रुचिकर भोजन असा थाट होता. लोकमान्याच्या बरोबरची मडळी सारखा प्रवास पडल्याने कटाळलेलीच होती. तेव्हा पुढचे ' प्रोग्रॅम ' सर्व एक एक दिवस लावून येथेच एक दिवस मुकाम वाढवावा अशी मडळींनी बैठकीत सूचना केली ! ती बहुतेकास मानवली, पण ही सूचना लोकमान्याच्यापुढे कोणी ठेवावी ? हा प्रश्न पडला शेवटी त्याचा पत्कर मी घेतला, व ओघाओघाने लोकमान्याच्या जवळ ही गोष्ट काढली. तेव्हा ते हसत म्हणाले, " तुम्ही सुराला इतक्या लवकर भाटलान ? का मिष्टानाला सोकावलात ? ' प्रोग्रॅम ' बदलल्यामुळे तुमच्या एक दिवसाच्या आरामाकरिता हजारों लोकास हेलपाटे आणि कष्ट पडतील त्याची वाट काय ? ' प्रोग्रॅम ' बदलायचा नाही. " केवळ त्याच्या प्रवृत्तीकरिता ही सूचना होती अस माझ्याकडून मी सांगितले, पण ते म्हणाले, " अहो, इंग्रजांची परोपकाराची भाषा माझ्या उत्तम परिचयाची आहे. " याचा परिणाम एवढाच झाला की, " नेमल्या वेळी निघण्याचा आमचा बेत कायम आहे " असे दोनदा तिनदा त्यांनी यजमानास स्वतःच बोलावून आणून बजावले व नेमल्या वेळी सर्वास खाद्यावर पडशी घालून मार्गस्थ व्हावे लागले !

(११) याच दौऱ्यात अकोट मुकामी व्याख्यान देत असताना लोकमान्यास बोलता बोलता " व्युराकसी " ह्या शब्दाला बरोबर तोलाचा " नोकरशाही " हा शब्द सुचला बरीच वर्षे ते ' व्युराकसी ' ला योग्य मराठी शब्द शोधित होते. त्या दिवशी गगनात माघेना असा आनंद त्यांना वाटला, व जा भेटे त्यास तो शब्द ते समजावून सांगत असत, व प्रवासाच्या श्रमाने त्यास कष्ट झाले असताहि त्या दिवशी रात्री त्या आनंदात ते बराच वेळपर्यंत जागले

(१२) लोकमान्य इण्डियन घेऊन विलायतेस जाण्याकरिता सीलोनला गेले तेव्हा सीलोनला मी बरोबर होतो आम्ही रेल्वेच्या एकाच डब्यात होतो व पहाटे ४ वाजण्याच्या सुमारास कोठेस एका स्टेशनावर आम्हाला उतरावयाचे होते, आणि नेमका त्याच वेळी जाग कशी येईल, ह्याची आम्ही आपसात चर्चा करित होतो एवढ्यात लोकमान्य म्हणाले, " अहो, अस काय करिता ? कोठे तरी स्टेशनवर गाडी उभी राहणार आहे ना ? ' टिळक महाराज की जय ' होईलच की नाही ? जाग न येऊन जाते कोठे ? " डब्यातील सर्वजण हसले व ते स्वतः हि मोकळ्या मनाने हसले. अगदी तिन्हाइत मनुष्यासवधाने बोलावे त्याप्रमाणे ते एकादे वेळ स्वतः विषयी अत्यंत निरभिमान वृत्तीने मतीदाखल बोलत असत, व अशापैकीच हाहि एक सुंदर प्रसंग होता.

(१३) १९०६ साली लोकमान्य सिंहगडावर उन्हाळ्यात राहावयास गेले होते, व आम्हीहि सर्वजण एक निराळा बंगला घेऊन तेथेच होतो. सकाळ

सध्याकाळ लोकमान्यांच्या वंगल्यावर एकदा जाऊन थांबायचेंच असा माझा क्रम असे. एके दिवशां मी व तीर्थरूप दादासाहेब असें दोघेहि अगदीं सकाळींच त्यांच्या येथे गेलों तों एका समोरच्या एकीत टेबलाजवळ ते चहा पीत होते, व टेबलावर एक साधारण जाडीशी हस्तलिखित वही ठेवली होती. तिच्याकडे मधून मधून ते पाहत असत. आम्ही वसल्यावर सहज म्हणून ती वही मी उचलून घेतली व पाहू लागलों. माझ्याकडे पाहून लोकमान्यांस बरीच करमणूक वाटली असावी. थोड्या वेळानें मोठ्यानें ओरडून ते म्हणाले “कसें काय आहे ? तुम्हाला पटतें कीं नाहीं ? ” मी ती वही एकीत ठेवली व “पटतें कीं नाहीं तें काय सांगणार ? ” मी सरळ उत्तर दिलें, “समजतच नाहीं, तें पटावयाचें काय ? ” तेव्हा ते तीर्थरूप दादासाहेबांकडे घळून म्हणाले, “मी हा वेदाग ज्योतिषावर लहानसा निबंध लिहिला आहे. ” नंतर त्यांनीं आम्हांस जवळ जवळ त्यासवर्धी एक तासभर माहिती सांगितली. पूर्वी यासवर्धी कोणी ग्रंथ लिहिले, त्यांपैकी एक श्लोक काहीं केल्या कोणाला लागत नसे व आपण तो कसा लाविला, त्यानें पूर्वं ग्रंथाचा सवध कसा लागतो व अर्थ कसा सुसगत होतो वगैरे रिती तरी ते सागत होते. तें सर्व येथें अप्रस्तुत आहे शेवटीं ते म्हणाले, “या विषयावर माझा हा निबंध शेवटचा आहे. मी हा विषयावरचे सर्व ग्रंथ पाहून त्याचा सर्वांचा विचार करून, माझ्या समजाप्रमाणें त्याचें कसें चुकतें तें ठरवून, हा लिहिला आहे. मी तो प्रसिद्ध करणार होतो. परंतु राहिलें झालें. ” “ग्रंथ जरूर व लवकर प्रसिद्ध करावा, ” असें मी म्हटलें, तेव्हा ते मला म्हणाले, “माझा सिद्धांत कोणी “अँटिसिपेट ” करील अगर माझ्या पद्धतीनें कोणी अर्थ लावील असें मला वाटत नाहीं. यासवर्धी आणखी कोणी काहीं लिहितो काय त मला पाहणें आहे. ” मी म्हणालों, “असें कोणी ना काणी लिहिणारच. आपला ग्रंथ तेवढ्याकरिता का थांबवावा ? ” त्यावर ते म्हणाले, “अहो, आपल्या मरणापूर्वीच पटावयाचें, मी काहीं एवढ्यात सरत नाहीं मरणापूर्वी प्रसिद्ध करितों, त्यात आहे काय ? आतां पुस्तक लिहून रापलेंच आहे. कोण काय अधिक लिहितो एवढेच बघत बसान्याचें आणि नीटस् ठेवावयाच्या. तेवढ्यापुरतें कमीजास्त वेलें म्हणजे झालें. तुम्ही काळजी करू नका. मी मरण्यापूर्वी हें प्रसिद्ध करितों. ” लोकमान्यांचा आत्मविश्वास पार जबर हें खरें; परंतु या काळीं त्याचें धोरण फसलें असें खेदानें म्हणावें लागतें.

(१४) लोकमान्यांच्या टेबलावर मला एके दिवशीं एक लहानगी मुद्रक म्हायलोभेफिक पेन दिसली. तीवर इंग्रजीत “TILAK ” अशी सोनेरी अक्षरें कोरलेली होती. ती पेन हातीं घेऊन दृकडून तिकडून परतून मी तिच्याकडे थोड्या थोड्यानें व थोड्या थोड्यानें पाहत होतो. इतक्याच लोकमान्य आतल्या एकीतून बाहेर टेबलाजवळ आले, व माझ्या हातीं पेन पाहून मला

म्हणाले, “मी काहीं यानें लिहीत नाहीं तुम्हाला हवी तर घेऊन जा ” मी एवढ्याचीच वाट पहात होतो ! ‘ आधळा मागतो एक डोळा व देव देतो दोन ” कोण नको म्हणेल ? तेव्हा मी म्हणालों, “तसें काहीं नाहीं पण अनायासें यावर आपलें नाव आहे ” यावर लोकमान्य मध्यें म्हणाले, “अहो असे लबाड आहेत हे लोक ! ‘मॅयुफॅक्चर’ न नाव घाललेलें आहे तें माझ्या नावानें खप अधिक होईल म्हणून नाव घातलें आहे हें त्यानें ! त्याचा माझा काहीं लोभ नाहीं ” हें ऐकून मलाहि गमत वाटली मला वाटलें होतें कोणी तरी मुद्दाम नाव घालून ही पेन त्यास नजर केली असावी, आणि त्यास त्याची वस्तु म्हणून जो त्या पेनचा प्रथम लोभ वाटला होता, तो गला व साधारण बाजारात मिळणारी वस्तु आहे असें कळलें तेव्हा त्या पेनविषयी थोडा अनादरहि वाटू लागला तेव्हा मी सहज म्हणालों, “ ही पेन बाजारात विकावयाला आहे का ? ” तेव्हा लोकमान्य म्हणाले, “ नाहीं माझे नाव घालून ‘मेकर नें ही पेन माझ्याकडे पाठविली आणि सावत एक पत्र पाठविलें कीं, तुमचें नाव घालून वाम्ही ही पेन तयार केली आहे, तेव्हा तुमच्या नावासुद्धा ती बाजारात विकावयाला तुमची हरकत नसेलच तेव्हा परवानगीदाखल एक पत्र यावे ! पण मी त्यास साफ लिहून पाठविल कीं, माझ्या नावावर परदारी माल खपविण्याची माझी इच्छा नाहीं व तुम्ही माझे नाव घालू नये नावासुद्धा अशी पेन बाजारात मिळत नाहीं ” इतकें वाटून त्यानीं ती माझ्या हातून घेतली आणि माझ्याकडे पाहत म्हणाले, “ इयजी कंपनी आहे ही ! ” त्याच्या ह्या वाक्यात मला फार माठी खोंच आहे अम वाटल “ज्यानीं जन्मभर माझा द्वेष केला, व मला कधीं बरें पाहिलें नाहीं, त्यांना माझ्या नावान पैसे मिळविण्याची लाज वाटत नाहीं, ” असा त्याचा अर्थ होता मी ह्यावर गप्प बसलों

लोकमान्यहि ह्यावर थोडा वेळ अगदीं गप्प राहिले, व त्याच्या सवयीप्रमाणें खोलींत येरझारा मुरू झाल्या त्याच्या मनश्चक्षुपुढून त्या दीड-दोन मिनिटात किती तरा गतकालाचीं व स्वतःच्या तुरुगवाचीं चित्रें गलीं असतील, व किती तरी त्याच्या आठवणी जाग्या झाल्या असतील ! दिव्याच्या (हजीच्या) शात प्रकाशात रात्रीं सरासरी ११ वाजता स्वतःच्या बैठकींत त्या दिवशींचे लोकमान्य येरझारा घालताना आन डोळ्यासमोर प्रत्यक्ष दिसल्यासारख वाटतात त्याचा आमा हें जग सोडून नावो पण तो हिंदुस्थान सोडून गेला हें अद्यापि खर वाटत नाहीं असो थोड्या वेळानें त्यानीं आपण होऊन बोलण्यास सुरुवात केली त्याचे विचार त्यासच दु सड झाले असावे मला त्यांना त्या स्नायलापनची सर्व माहिती समजून सांगण्यास सुरुवात केली शई करी घालावयाची, कोठ घालावयाची, ती का व कशी उतरते, हवेचा दाब वरच्या एका छिद्रामुळें कसा कमी पवतो वगैरे गोष्टी जवळ जवळ पाऊण तास तें मला सांगत हाते ! त्यानीं तीं सर्व

पेन मला उकलून दाखविली. त्यानंतर आपण जें जें तोंडानें सांगितलें तें तें सप्रमाण व सप्रयोग सिद्ध करून दाखविण्याचें त्यांनीं ठराविलें. मी नको नको म्हटलें, पण ऐकतो कोण ? “ आपण सकाळीं लिहून पाहू ” असें मी म्हणालों. “ पण शाईची वाटली सापडली नाहींच तर तसेंच करू ” हें त्यावर उत्तर आलें ! व शाईचा सर्व घरभर शोध चालला ! लोकमान्य शाई शोधत हिंढत असताना आपण उगाच उभें राहणें बरें दिसत नाहीं, म्हणून मीहि त्यांच्या मागोमाग घरभर हिंढलों शेवटीं शाईची वाटली छापल्यान्यात आहे असें त्यास स्मरण झालें. तितक्या रात्री यशवतराशस जागें केल, छापल्याना उघडून ती शाई आणविली आणि विधिपूर्वक ती त्या पेनमध्ये घालून सशास्त्र ती पेन बंद केली, आणि ही इतकी शास्त्रोक्त “ Scientific ” पेन कसें सुंदर लिहिते, हें सप्रयोग दाखविण्यास सुरवात झाली ! पण शाई उतरनेा ! पेन लिहीचना आता काय करावें ? इतकें होईपर्यंत १२॥-१ वाजावयाला आला पेन चागली आहे अशी मी एव्हाना दहा-पाच वेळा कबुली दिली. पण पेन लिहीचना, तेंथें कबुलीचा काय उपयोग ? उद्योग सर्व स्वतः चालला होता शेवटीं बराच प्रयत्न केल्यावर त्यांनीं स्वतः च असा निर्णय केला की, शास्त्रत लेखणीत कोठेंहि दोष नाहीं, आणि ‘पेशटली’ लिहिण्याचा हट्ट धरून शाई उतरो वा न उतरो, पण कागदावरून ती पेन सारखी जर फिरवीत ठेविली, तर तास अर्घ्या तासानें ती आपोआप लिहू लागेल आणि अत्यंत आश्चर्याची गोष्ट अशी की, लोकमान्य मला म्हणाले, “ तुम्ही उद्या कोल्हापुराहून जाऊन या (मी कोल्हापुरास जाणार होतो) तोंडर्यंत तास अर्घ्या तास लिहून लिहून मी ही पेन तुमच्याकरिता चालू करून ठेवितों ! ! ”

ही गोष्ट माझ्या मनात इतकी बसली की, मी आजन्म ती विसरणार न हीं. कोणतीहि गोष्ट तडास लावून निकालात काढीपर्यंत दीर्घोद्योग करण्याचा त्यांच्या आर्गा जो करारी वाणा असे, आणि परोपकाराकरिता कोठवरहि क्षीज सोसण्याची त्यांची जी सदा निस्सीम तत्परता असे, ती जगाच्या आखाड्यात झुजत असताना आणि साध्या घरगुती कामात सारखीच दिसे केवळ मित्रकार्य म्हणून स्वतःचे हजारों रुपये खर्च करून मित्रांच्या दत्तक मुलांचे एवढे प्रिव्हा काँसिल्पयंत मांडण्यात आणि दुसऱ्याकरिता प्रेमास्तव तुटक्या लेखणीस लिहावयास त्यांच्या-करिता तास अर्घ्या तास कोन्या कागदावर शाईचाचून चिरखळ्या घोट्यात घसण्यात मला महापुरुषास शोभेसें एकाच परोपकारी व वाणेदार धृतीचें भिन्न दिसतें.

(१५) लोकमान्यांच्या स्वागतासाठीं काढलेली मिरवणूक म्हणजे त्यांच्यावर आणि त्यांच्या जगदीं जवळच्या मंडळींवर हृदयाहृदयानें थोढणारें एक प्राणसकट वागत असे एका मिरवणुकीमधून परत आलें, म्हणजे दुसऱ्या मिरवणुकीपर्यंत मित्राविपर्यां निष्काळजी राहण्यास हरकत नव्हती मध्यप्रातांमध्ये दैन्याच्या वेळीं एका मुझामी पेन ११ वाजता दुपारीं मिरवणुकीचें सुख भोगीत असता लोकमान्यांच्या

शेजारी उभे राहून त्याच्यावर येणारी घड्याची परपरा अडवून घरून कानाने लोकांची बोलणी, तोंडाने धूळ व अगान घेऊन रात असता कोणी तरी माझ्या हाती एक तारेचे पिंपळ पाकीट दिले " मिळक ' एवढेच पाकिटावर लिहिले होते तेव्हा ते मी लोकमान्याजवळ दिले. त्यांनी ते उघडून वाचले त्याच्या शात वृत्तीत रतिमरहि फरक झाला नाही त्यांनी ते प कीट परत मला दिले, व विनोदाच्या स्वराने म्हणाले, " वाचा, तुम्हाला आहेर आला आहे इग्लडातून " आणि एवढे बोलून त्यांनी आपले नेहमीप्रमाणे भोंवतालच्या लोकांची बोलणे चालू केले. त्या गर्दीत ते काय म्हणाले ह्याचा नाटसा अर्थ उमगला नाही मी पाकीट तसेच खिशात ठेविले व मुक्कामावर जाऊन वाचून पाहिले त्यात ६०,००० रुपये (साठ हजार) ताबडतार पाठवाव, असा इग्लडमधून सॉलिसिटरसचा सदेश आला होता ! त्या वेळी लोकमान्याच्या जवळ नगद द्रव्य नव्हते हे मला माहीत होते व अशा परिस्थितीत एवढी मागणी आली असताना इतके मन शात ठेवणे मला कमालीच्या धैर्याच काम वाटले

(१६) त्याची हीच वृत्ति मी आपली एकदा पाहिली लोकमान्य डेप्युटेशन घेऊन इग्लडला जाण्याकरिता सीलोनमध्य गेले होते हे सर्वांस विदित आहे. सीलोनमधून पोटीवर बसून जाण्यास पारंपार्य मिळत नाही असे जव्हा आकरिमक कळले, तेव्हा आमच्या विन्हाडी फार मोठी खळबळ उडाली जो तो कसे झाले म्हणून नवल करू लागला व सगळीकडे गाघळ उडाला लोकमान्याच्या खोर्लीत जाऊन ते काय म्हणतात ते पहावे अस सहज माझ्या मनात आले, व मी त्याच्या खोर्लीत गेलो, अत्यंत शात वृत्तीने ते एका खुर्चीवर बसले होते अगदी साध्या गोष्टीसबधाने आपण बोलतो तस ते शिष्टाचरने मन झालेल्या पगवान्यासबधी

बुद्धिमत्तेची पुनः एकदां पुरी साक्ष पटल्यावांचून राहत नाहीं. पण हें पुस्तक लिहिण्यास त्यांस वेळच झाला नाहीं, ही देशाच्या अत्यंत दुर्दैवाची गोष्ट होय. तसेंच गणितशास्त्रांतील 'इक्वेशन' च्या 'थिथरी' संवधानेंहि मीं कांहीं नवीन विचार केला आहे' असेंहि ते म्हणत असत. पण दुर्दैवानें तेहि त्यांचें पुस्तक लिहून झालें नाहीं.

वाग्भट नारायण देशपांडे

[वी. ए. एल्एल्. वी. वकील, लिवरल पक्षाचे एक अधिकारी, सातारा]

(१) लो. टिळकांची राष्ट्रीय कार्यांत झालेली तन्मयता, आणि राष्ट्रकार्यांत चित्त एकदां गुंतलें असतां त्यापुढे शारीरिक दुःखाची आणि वेदनांची होणारी विस्मृति यांचद्वल पुष्कळ गोष्टी सांगतात पण याचें प्रत्यक्ष उदाहरण कलकत्यास १९१७ च्या डिसेंबरांत मला पहावयास मिळालें. त्या प्रसंगाचा त्या वेळीं माझ्या मनावर इतका परिणाम झाला कीं, त्याचें स्मरण होतांच तो सर्व प्रसंग माझ्या लोळ्यापुढे अजून जशाचा तसा उभा राहतो आणि टिळकांची त्या वेळची अर्धी हंसगी आणि अर्धी गंभीर चर्चा, व त्यांचा तो आवाज, अगदीं काल पाहिल्या आंग ऐकल्याप्रमाणें वाटतो.

१९१७ च्या कॉमिससाठीं कलकत्यास गेलों असतां, वासंतोळ रस्त्यावरील खुद्द लोकमान्यांच्या केंपात त्यांच्या सहवासांत ५-६ दिवस राहण्याचा योग सुदैवानें मला मिळाला होता. त्यावेळीं लोकमान्यांच्या पायाच्या नदधीस कांहीं दुख्खपत होऊन, त्यांना मधुमेहाचा विकार असल्यामुळे त्यांचें काळपुढींत रूपांतर होतें कीं काय अशी त्यांच्या खेही मंडळीस आणि डाक्टरांस भीति वाटत होती. जखमंत रोज वराच पू होऊन घोट्यापासून गुड्यापर्यंत पायान्नि दराच सुजला होता; त्याच्या वेदना दिवसभर तर होत असतीलच पण रोज सकाळीं पाय धुवून मलमपट्टी करतवेळेस, जखम दावून आंतून पू काढतांना तर फारच वेदना होत. सर्वांची सकाळीं तोंड धुण्याची, स्नानाची, चहापाण्याची सोय वर गधीवर असल्यामुळे आम्हास हें सर्व सहाजिकच पहावयास सापडलें. वास्तविक म्हटलें तर टिळकांना पायामुळें काठीशिवाय उभें राहण्यास व साफ चालण्यासहि श्रास पडत असे. पण त्यामुळें त्यांच्या कॉमिसांधींच्या कामांत, आणि इतर उद्योगांत अंतर पडलें नाहीं. हिंदुस्थानचे त्यावेळचे स्टेट सेक्रेटरी मि. मॅटिग्यु यांचा मुकाम त्या वेळीं हिंदुस्थानांत असून नवीन सुधारणांची वाटाघाट चालली असल्यामुळें, डॉ. येनी वेशंट

यांच्या अध्यक्षतेखालची ती कॉग्रेसची बैठक विशेष महत्त्वाची होती. अशा वेळीं लो. टिळकांसारख्या लोकनायकावर किती जबाबदारी असेल, आणि त्यांना किती काम एकसारखे पडत असेल, हे काय सांगावयास पाहिजे? सकाळीं कॉग्रेसच्या इतर पुढाऱ्यांच्या भेटी आणि खळ, दुपारी कॉग्रेस, संध्याकाळीं इतर सभा आणि रात्री सर्व्हेक्ट्स कमिटी, असा कामाचा सारखा घडाका चाललेला असे. पाय रोज खूप दुखत असतां इतके काम व धांवाधांव होते तरी कशी याचे मला राहून राहून नवल वाटे. पुढे एके दिवशी संध्याकाळीं वाडन स्केअरमध्ये खुद्द लोकमान्यांचेच मोठे जाहीर व्याख्यान झाले; त्या दिवशीं तर मला विशेषच आश्चर्य घाटले. कारण त्या दिवशीं सकाळीं जखम वाढली असून वेदनाहि जास्ती झाल्या होत्या. दुसरे दिवशीं सकाळीं लोकमान्य गच्चीवर नित्याप्रमाणे आले. त्यावेळीं आम्ही सर्व मडळी तेथे चहा घेत बसलो होतो. पायाची पट्टी सोडून जायम धुव्यास लागले त्यावेळीं आम्ही सर्वजण साहाजिकच जिज्ञासेनें जवळ गेलो; आणि पाहतो तो पायाची सूज कागच्यापेशांही थोडी अविक आणि वेदनाहि अधिक. तेव्हां मात्र अश्चर्यानें मला राहवेना ! आणि मी म्हटले “ पायाची एवढी जखम आणि वेदना असतां आपल्याला एवढी दगदग होते तरी कशी ? ”

मलमपट्टी करणारा माणूस यावेळीं जखमेतून दाबून पु. काढीत होता; आणि त्यामुळे एकादी कळ असल्या झाली म्हणजे टिळक तोंडाने नुसता ‘मू’ असा अवाज मात्र काढीत; पण माझे हे शब्द ऐकून त्यांनी माझ्याकडे वळून पाहिले; आणि माझ्यावर क्षणमात्र आपली दृष्टि रोखून असून ते म्हणाले,

“ My young man, it is the mind, and not the body which works ! ”

(२) न्या. मू. रानडे आणि लो. टिळक यांच्या संवधाची पुढील गोष्ट मी कांहीं वर्षांपूर्वी प्रथम प. वा. हरिभाऊ अपटे यांच्या तोंडून ऐकिली, व त्यानंतर रानड्यांच्या सहवासांत असलेल्या दोघां गृहस्थांकडून पुनः ऐकिली. त्याला आतां अरेच दिवस झाले असल्यामुळे ती आतां इतक्या वारकाईनें लक्षांत नाहीं. तथापि थोडीबहुत लक्षांत आहे तशी येथे देतां. न्या. मू. रानडे आणि त्यांचे अनुयायी यांनीं सार्वजनिक सभेचीं असलेल्या आरंभ सवध तोंडून नवी डेक्कन सभा काढली त्या वेळीं टिळकांनीं केसरींत रानड्यांच्या विरुद्ध ‘महातारचळ का पोरखेळ’ म्हणून एक अतिशय तीक्ष्ण लेख लिहिला. रानड्यांसारख्या सन्मान्य आणि त्यांच्या देशभक्तावर व पुढाऱ्यांवर टिळकांनीं इतका वाईट आणि विधारी लेख लिहिण्यांत चूक केली असे टिळकांच्या अनुयायांपैकीं पुष्कळ समजस लोकांस वाटतें; तेव्हां खुद्द रानड्यांच्या स्नेह्यांस आणि अनुयायांस तर त्यामुळे किती उद्वेग आणि संताप आला असेल हे सांगावयास नकोच. पण आपली भिन्नमडळी

त्या लेखामुळे इतकी सतापली तरी रानड्याची चित्तवृत्ति मुळीच डगमगली नाही. पुढे त्याच्या काही मित्रमंडळींनी त्यांना सांगितले की, या लेखाबद्दल टिळकावर अब्रनुकसानीची फिर्याद केली पाहिजे. पण रानड्यांनी या सूचनेकडे अल्पमुद्रा लक्ष दिले नाही, इतकेच नाही तर मंडळीत बसून याबद्दल कोणी विषय वाहून "फिर्याद लावाच हो एकदा" असा आग्रह केला, म्हणजे यानी "तुम्ही वेढे आहा, तुम्हास काही समजत नाही" असें हसून म्हणून मोडून काढावे. पण रानड्याची स्थितप्रज्ञता त्यांच्या अनुयायांपैकी ज्या कित्येकात नव्हती, त्यांना रानड्याची ही सहनशील दृष्टि कशी पटावी ? तेव्हा त्यांनी विचार केला की, आपले काही याच्यावर वजन पडत नाही, तेव्हा ज्याचे याच्यावर वजन आहे, आणि ज्याच्या म्हणण्याचा हे काही थोडा विचार तरी करताल अशा एकाद्या मित्राकडून याच्याजवळ ही गोष्ट काढवावी. म्हणून त्यांनी रानड्याच्या एका मोठ्या वजनदार आणि आदरणीय अशा सैद्याकडून त्यांना पत्र लिहविले की, 'टिळक आपल्या उलट पक्षाच्या पुढान्यावर हवे तसे लेख लिहून विनाकारण मतभेद माजवून कार्यात विघ्न मात्र आणतात, तर त्यांना याबद्दल एकदा चांगली अदल घडविली पाहिजे. आपल्याविरुद्ध त्यांनी हवे तसे निरर्गल आरोप केले आहेत तेव्हा ही सधि हातची जाऊ देऊ नये स्वतःचे हिताकरिता जरी नाही, तरी समाजाचे हितासाठी तरी टिळकाना याचे प्रायश्चित्त भोगावयास लावलेच पाहिजे. तरी टिळकावर अब्रनुकसानीची फिर्याद करावी की काय याचा विचार आपण अवश्य करावा."

या पत्रास न्याय मू रानड्यांनी पुढील आशयाचे उत्तर दिले "टिळका विरुद्ध फिर्याद करण्याच्या बाबतीत पहिला विचार असा आहे की, टिळकांनी माझ्याविरुद्ध लेख लिहून माझ्यात आणि आपल्या पक्षात जे दोष काढले ते दोष आमच्यात नाहीत अशी प्रथम आपणास खात्री असली पाहिजे. माझ्या कार्याची दिशा मी स्वतः जरी पूर्ण विचार करून ठरविली असली आणि ती तुमच्या व आमच्या दृष्टीला जरी योग्य वाटली तरी ती व्यगदी निदोष आहे अशी मी खात्री देऊ शकणार नाही. टिळकाची देशभक्ति आणि स्वार्थत्याग निर्निवाद आहे त्याची बुद्धिमत्ता आणि विद्वत्ता माझ्यापेक्षा रतिभरहि कमी नाही. तेव्हा अशा मनुष्याला माझ्यात आणि आपल्या पक्षात जर काही दोष दिसत असतील तर, ते तसे नाहीत, टिळक चुकत असून मीच काय तो शहाणा, असें म्हणण्याच घाडस माझ्या हातून होणार नाही. टिळकाच्या लेखाचा योग्य उपयोग असा की, आपण आत्मनिरीक्षण करून एरोसरीच आपल्यात असे दोष आहेत की काय हे पाहिले पाहिजे, आणि ते तसे असतील तर घालपण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. तसे झाल तर टिळकांनी आपल्यावर अपकार करण्याऐवजी उपकारच केला असें होईल. दुसरे असें की,

टिळक आपल्यातलेच असून ते आपल्या मार्गाने देशसेवा करित आहेत. अशा माणसावर त्याच्या हातून एकादे वेळेस चूक झाली म्हणून आपण फिर्याद करणे योग्य होईल काय ? शिवाय समाजातलीं दोन शिकलेलीं शहाणीं, पुढारी म्हटलीं जाणारीं, आणि एकाच कार्यासाठीं झटणारीं माणसे जर अशा रीतीने आपापसात भांडून कोर्टात जाऊ लागलीं तर सरकार आपली काय किंमत करील ? आपापसातले मतभेद जर आपण असे कोर्टात नेऊ लागलों तर आपल्या शब्दास सरकारान आणि लोकांतहि काहींच किंमत उरणार नाहीं. ज्याना आपापसात एकी राखता येत नाहीं त्याच्या हातून देशात एकी कसली होणार ? या सर्व गोष्टींचा विचार करता टिळकावर फिर्याद करण्याची कल्पना मला मुळींच पटत नाहीं. ”

याप्रमाणें नुसतें लिहूनच न्या. मू. रानडे राहिले नाहींत. टिळकाच्या आणि आपल्याच तीव्र मतभेद असताहि त्याच्याबद्दल स्वतः स वाटत असलेला आदर प्रत्यक्ष श्रुतीने दाखविण्याची सधी लवकरच आली ती अशी की, प्रॅज्युएटारफे युनिव्हर्सिटीच्या फेलोची निवडणूक होत असते, त्यासाठी उमेदवार म्हणून टिळकाचें नाव स्वतः रानड्यानीं होऊन सुचविलें आणि त्यामुळे पुष्कळांस कसें आश्चर्य वाटलें ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे.

नारायण जगन्नाथ दातार

[केसरीचे एजंट, मुंबई.]

(१) कै. प्रो. टेकणे व लोकमान्य हे दोघे गणित विषय घेऊन एम. ए. चे परीक्षेकरिता मुंबईस आले. तेव्हा ते गिरगावात दामुलजीचे वाडींत कै. बापूसाहेब आठल्ये, हायकोर्ट वकील, याचे बगल्यात उतरले होते. त्यावेळीं (सुमारें १८८४) केसरी एजंटचे ऑफिस ह्याच वाडींत होतें व तेव्हा त्याची आमची प्रथम ओळख झाली. प्रो. टेकणे हे काहीं दिवस लोकमान्याचे शिष्य होते. त्या वर्षीच्या परीक्षेंत शिष्य पास व गुरु नापास झाला. तेव्हा त्याचें कारण त्या वेळच्या परीक्षकाचा खुनशीपणाच असावा असें पुष्कळाना वाटलें. कारण कॉलेजातील गणिताचे प्रोफेसर हेच त्यावेळीं परीक्षक असत आणि त्याचें व लोकमान्याचें सूत कर्घांचें झुळत नसे.

(२) कै. अगरकर व टिळक यामध्ये सुधारक व केसरी यातून एका वादतीत कडाक्याचा वादविवाद चालला असता सुधारक वाचला म्हणजे अगरकर

लिहितात तें बरोबर व केसरी वाचला म्हणजे टिळक लिहितात तें बरोबर असें वाटे म्हणून उभयतांच्या एका ख्हाने टिळकास विचारलें कीं, यात खरा प्रकार काय आहे? तेव्हा टिळक यानीं सांगितलें कीं, निव्वळ सत्य काय तें दोघाराहि ठाऊक आहे परंतु दोघानीं दोन पक्ष घेतल्यामुळ दोघाचेहि लेख वाचून त्यापासून वाचणाराचे मनावर शकटी जो ग्रह होईल तेंच खर अस समजावें

(३) कसरी एजटाच ह्मास कादघाईत खऱ्याचे चाळीत आल्यावर तेथ टिळक प्रथम आले तेव्हा त्यास फार आनंद झाला कारण त्याच चाळीत, त्याच खोलीत त व नामदार उपासनी व आणखी काहीं त्याचे सहाध्यायी एल्एल् बी च अम्यासाकरिता काहा दिवस राहिलेले होते

(४) कै नामदार खरे व लाकमान्य याची वाळपणची मैत्री अखरपर्यंत टिकली व दोघाचे राजकीय मतात पुढ थोडा फरक पडला तरी मैत्री कायम होती. ते एकमेकांस शेवटपर्यंत अर, तुरे पण मोठ्या प्रेमानें सनाधीत असत त्यांच्यामध्ये दिसाऊ शिष्टाचार नव्हता व एकमेकाकडे गेले असता पाहुण्याप्रमाणें न वागता घराच्या माणसाप्रमाण आपल्या सायी करून ध्याव्या असें जणू काय दोघाचें ठरलें असल्यामुळें अपमानाचा किंवा रुसण्यारागाधण्याचा प्रसंग कधीच केणावर आला नाहीं टिळक मुबईस आले असता प्रथम पुष्कळ वर्षे नामदार खर याचेकडच उतरत व हा सहस्रघ खर यास अखरपर्यंत नडणार, म्हणजे सरकार त्यास हायकोर्ट जज्ज नेमणार नाहीं असा टिळक यानीं स्पष्ट सांगितलेलें होतें, तरी पण ती जागा मिळच नवी खरे यास आशा आहे अस जेव्हा टिळकास वाटलें तेव्हा त्यानीं आपण होऊन मुबईस असता काहीं दिवस सरदारगृहात उतरण्यास सुरुवात केली खरे याची या वात्रतीत निराश झाल्यानंतर त खरे याच्या बगल्यावर पुन उतरू लागले, पण होमरूलच्या चळवळीपासून मुबईस असताना त्याच्या मटीस येणाऱ्या लाकाची सख्या फार वाढली व खर याचा बगल गावाबाहेर एकीकडे असल्यामुळ खरे याच्या कामास त्रास होऊ नये व लोकांसहि घटण्यास सोपाच व्हाव, म्हणून ते सरदारगृहात पुन उतरू लागले. सरदारगृहाचे मालकही सरकारचे रोपाची पर्वा न करता स्वसत्तापानें त्याची उर म बरदास्त ठवति

(५) सहा वर्षांचा तुसगवास भोगून आल्यानंतर वृद्धपणा व त्यात मधुमेहाचे विकाराची भर पडून बराच अशक्तपणा आल्यामुळ प्रवासात ते आपल्याग्रामर एक मनुष्य नेहमी ठेवू लागले, तोंपर्यंत त्याचें वाटाळ्याचें काम व त्याचें तिकीट काढून त्यास परत गाहींत असवून देण्याच काम त्यामधेचडे अस त्याचे बरोबर मुबईत नामानामत्त फिरताना वाटेंत घरगुती व राजकीय गोष्टीसंगघानें ते नेहमी गेलेत असत

(६) गेल्या मुबईच्या राष्ट्रीय सभेच्या वेळीं 'बेक्षटवाईशी सामना करून सरशी करण्याकरिता दासयात्रुची मदत मिळाली म्हणून आज निभावलें' असें

सबजेक्ट कमिटीची समा आटपूा परत आल्यापरोबर त्यांनी सांगितलें, व अमृत सरच्या कॉंग्रेसच वेळीं महात्मा गांधींचीं मते मोडून काडून रिफॉर्मच्या बाबतींतला ठराव पास करून घेण्यास रात १८ तास प्रमाणें चार दिवस काम वेळें म्हणून प्रकृतीत दिसणारा थक्का जालेच आहे, अस परत मुंबईस आल्यावर त्यांनी सांगितलें कलकत्ता कॉंग्रेसचे अध्यक्ष त्यास करून तेथें त्याच्या पक्षाचा पाडाव करण्याचा डाव ओळखून अध्यक्षपद नको अशी त्यांनी मुंबईहून तार दिली होती व तुर्कानें त्या कॉंग्रेसपूर्वी त्याचा अत झाला

(७) महात्मा गांधींचीं मते आहेत तीं वाईट आहेत असें म्हणता येणार नाहीं पण मनुष्यस्वभावाचा व जगाचे राहटीचा विचार करता तीं चालू राजकारणात अव्यवहार्य सगळें निरुपयोगी आहेत असें त्यांचें ठाम मत होतें शत्रूंनीं किंवा इंग्रजांनीं मैत्री करा व त्यांच्या मानसिक स्वास्थ्याचा भंग करू नका, हा वेदात ठीक आहे, पण मुल नें रडून आईची झोंपमोड केली नाही तर प्रत्यक्ष आईहि सबध रात्रीत मुलास पातणार नाही तर आईची ती काय कथा असें त म्हणत असत. कर न दणें हीच खरी असहकारिता, पण कर न दिला म्हणजे जवळची आवडती चीजवस्त सरकारचे नोकर जबरदस्तीन नऊ लागतील त्या वेळीं स्वस्थ वसून व शांत राहून तें पहाव अस म्हणणें सोपें आहे, पण तसे घडणें अशक्य आहे असें त्यांचें मत होतें व त त्यांना महा मार्जीस कळविल्लेंहि हातें

(८) लढाईच्या वेळीं सैन्यभरती व पैसे जमा करण्याकरिता मुंबईचे टाऊन हॉलत गव्हर्नरसाहेबाचे अध्यक्षतेखाली जी मोठी सभा झाली व जीमधून लोकमान्य उठून गेले त्या सभेच्या दिवशीं दुपारी सरदारगृहात प्रत्यक्ष पाहिल्ली एक गोष्ट सांगतो लोकमान्य त्या सभेंत काय भाषण करणार ते त्यांनी सरकारास आगाऊ कळविलें होतें त्यासबधीं महात्माजींचा विचार घेण्यास त्यास सरदार गृहात बोलाविलें महात्माजी सरदारगृहात आल्यावर असें म्हणाले कीं, "सभेंत काहीं विरुद्ध भाषण करणार नाही अस गव्हर्नरसाहेबास आताच वचन दऊन मी आलों आहे " त्या वेळीं लोकमान्यांनीं त्यास सांगितल कीं, "वचन दिलें आहे तर सरकारचे विरुद्ध बोलू नका व आमचे बाजूनें हि बालू नका पण सभेस जरूर या व स्वस्थ वसून रहा, व तुमच्या मुघपणाचा जो काय फायदा आम्हास घेता घईल तो आम्ही घेऊ " त्या वेळीं शेट बमनजी, विठ्ठलभाई पटेल, जमनादास द्वारकादास वगैरे बरीच मडळी तेथें होती सर्व मंडळींनीं परोपरीनें महात्माजींस सभेस येण्यास सांगितलें पण ते काहीं सभेस गेले नाहींत !!

(१०) सध्याच्या हिंदुस्थानच्या राजकीय स्थितीविषयी व उन्नतीविषयी निर निराळ्या पन्नातील हिंदी लोकांचीं मते एकच असावयाचा ती निराळीं असणें शक्य नाही त्याच्यात फरक दिसतो तो तीं मते उघड बालून दाखविण्याचें धैर्य

कमीजास्त असतं त्यामुळें दिसतों हिंदुस्थानातील राजकीय चळवळीचा गेल्या ४० वर्षांचा इतिहास पाहिल्यास आजची जहाल समजलेलीं मते ७।८ वर्षांनीं मवाळास मान्य होतात जहालानीं कष्ट सोसून रस्ता साफ वेल्यावर मवाळ त्यावरून जातात व त्यापासून होणारे फायदे घेतात पण असें हें चालाययाचेंच असें लोकमान्य समजून हाते व त्याबद्दल त्यास वैषम्य वाटत नस. सरकारची आपलेवर मर्जी आहे असें मवाळ समजतात त्याबद्दल मात्र त्यास खेद वाटे. कारण "Scratch a moderate and you will find an Extremist and ' The so called moderate is one, who is willing to wound but afraid to strike असें सरकारचें मत असून वेळ आली म्हणजे दोषाचीहि किंमत सरकार सारखीच करतें असें लोकमान्य म्हणत.

(१०) हिंदु मुसलमानात ऐक्य घडवून आणण्याकरिता हल्लीं काँग्रेसमधील व दोही जातींचे पुढान्याच्या सभा भरतात तेव्हा त्याबद्दलचें लोकमान्याचे मताची वारवार आठवण होतें " हिंदू व मुसलमान या दोघात जर सल्लोखा व ऐक्य राहावयाचें असल तर दोन जाती एकमेकाचा प्रतिकार करण्यास समर्थ आहेत अशी त्याची समजूत हाणें अगदीं अवश्य आहे हिंदू व मुसलमान जातींच पुढारी लोक एकत्र करून त्यांच्या सहाचे जाहीरनामे प्रसिद्ध करण्यात काहींएक अर्थ नाही " अस लोकमान्य म्हणत

(११) " सध्या मिळाला तेवढाच लाभ समजून पुढील उद्योगास लागलें पाहिजे " असें ता २६।४।१८९२ चे केसरीत लोकमान्यानीं लिहिलेलें आहे व त्याचप्रमाणें शेवटपर्यंत त्यानीं राजकीय चळवळ सुरू ठविली होती इंग्लंड सरकार "कावेधाज व शहाणें" असल्यामुळ त्यांच्याकडून सहा महिन्यात किंवा एक वर्षात स्वराज्य मिळविण्याची कल्पना त्यानीं कधीच केली नाही दोन मोटारी सरदी करून सर्व मुबई इलाखाभर स्वतः फिरून १९२१ सालच्या कौन्सिल-निवडणुकीत त्यांच्या पक्षातील लोकांनीं लोकनियुक्त सभासदांच्या कौन्सिलातील सर्व जागा भरून टाकावयाच्या व एकाहि मवाळ निवडून येणार नाही, अशी खबरदारी तें घेणार होते नवटून आलेल्या लोकांतूनच दोन मिनिस्टर नेमावयाचे असल्यामुळें शिक्षण, जगल, अन्नकारी, स्थानिक स्वराज्य वगैरे सारखी लोकांच्या प्रत्यक्ष सुसभोर्षींची सोंपीव खाती आपल्या पक्षाच्या लोकांच्या हातात आली म्हणजे लोकांस पुष्कळसें सुख होईल व तें जर मिनिस्टरास करून देता आलें नाही तर सुधारणांचा पाकळपणा आपोआपच सिद्ध होऊन त्या भरीव करण्या बद्दलची मागणी जास्त जोरानें करता येईल असें त्याचें मत होतें

(१२) लोकमान्यास ६० वर्षे झाली, त्या जुविलीसमारमाचे दिवशीच १४४ कलमासारखी त्यास भाषणयदीची नोटीस लागली तेव्हा " नवें वर्ष नवें सकट "

असे शब्द उच्चारून ते म्हणाले की, “महत्तास जशी रोज आप्ताड्यात मेहनत केल्याशिवाय बरे वाटत नाही, तसे तार्किकमहाराजाची वेस नुकतीच सपल्यामुळे आमच्या मेंदूस पुरेसे काम नव्हते ते पुरविण्याची काळजी सरकार घेत म्हणूनच बरे.”

(१३) लोकमान्य मुंबईत १९०४-०५ सालात काही महिने स्वतंत्र विन्हाड करून राहिले असता रा XXXX हे त्यास भेटण्यास आले होते. ते नुकतच एम्. ए. झाले होते. तेव्हा पुढे काय करणार ? असे लोकमान्यांनी त्यास विचारिले. तेव्हा ‘सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीत जाणार’ असे त्यांनी सांगितले. सोसायटीत राहून काय काम करण्याचे मनात योजिले आहे, असे पुढे विचारिले. तेव्हा ‘गोखले सांगतील ते काम करणार’ असे उत्तर येताच “एकूण तुम्ही सागकामे होणार” असे म्हणून पुढे आणखी विचारण्याचे त्यांनी सोडून दिले.

(१४) त्याच्या एका जिवलग स्नेह्याचा मुलगा चांगला शिकलेला असून बापाचा घदा पुढे चालवीत नाही किंवा दुसरे काही एक काम करीत नाही, हे पाहून ते म्हणत की, “व्याजातून मुलाचा दरमहाचा खर्च मागेल एवढी मोठी शिष्टक त्याच्या स्नेह्याने मुलाकरिता ठेवली, ही मोठी चूक केली, म्हणून मुलगा रिकामा राहून काळ काढतो.”

(१५) लोकमान्याच्या दुसऱ्या एका स्नेह्याच्या मुलाचे वरिष्ठार्थी न जुळल्यामुळे वरचेवर त्याची चाकरी सुटे व दुसरी मिळेपर्यंत काळजीत रहावे लागे. तेव्हा त्यास ते एकदा म्हणाले की, चाकरी ती चाकरी असे समजून केली तर वरचेवर सुटणार नाही चाकरीचा अर्धा पगार वरिष्ठाचे बोलणे सोसण्याबद्दल व अर्धा पगार कामाबद्दल अस समजले पाहिजे

(१६) बाळपणची जेव्हापासूनची लोकमान्यास आठवण होती, तेव्हापासून शेवटपर्यंत त्यांनी कधी डोक्यास, शेंडीस किंवा आगास तेल लावून घेतले नाही किंवा स्वतः लावले नाही व कधीहि हातपाय व आग चेपून घेतले नाही, असे त्याच्या शेवटच्या आजारात त्यांनी सांगितले

(१७) वकिलाचे काम लोकास वाटते तसे सोपे नसून ते नीट साधत नाही, याचे कारण एकदा त्यांनी सांगितले ते अस की, इतर घद्यात फक्त शिकार्वे लागते, पण वकिलास शिकून ते पुनः लागलेच विसरावे कसे, हे शिकार्वे लागते. ज्याची पुढे कधी जरूर लागायची नाही, अशा गोष्टी लवकर विसरण्याची कला ज्यास साधली तोच वकील आपल्या घद्यात पुढे येतो

(१८) चिरोल्केसला अदाजापेक्षा फारच जास्त खर्च येणार असे समजले तेव्हा लाख दीड लाख रुपये कर्जाऊ देईल असा व्याजवट्याचा घदा करणारा

कोणी दक्षिणी सावकार मिळाला तर पहा, असें लोकमान्यांनी आम्हास सांगितलें व तपास करता तसा एक सावकार त्यास कळविला, तेव्हा त्यास समाधान वाटलें. त्या वेळीं मुबईचे बरेच भाटे व पारशी लक्षाधीश त्याचे चांगले परिचयाचे होते व त्यापैकी कोणीतरी त्यांना कर्जाऊ पैसे देता परंतु त्याजकडे मागावयाचे नाही, व त्यांनी दिले तरी ते ध्यावयाचें नाहींत, असें त्यांनी ठरविलेले होतें कारण सावकाराच्या भिडेस्तव किंवा अडवणुकामिळें त्यांच्या राजकीय मतस्वातंत्र्यावर मुळीं व दाव येता कामा नये अशी त्याची इच्छा होती. विचार करून ठेवलेल्या विषयावर तीन नवीनच पुस्तकें लिहून हें धर्जे सहज फेडू अशी त्यांना खात्री होती पुढें पर्सफड काढून त्यातून त्या केसचा खर्च लोकांनी दिल्यामुळें पुस्तकाचा फेलेला विचार त्यांच्या डोक्यातच राहिला.

नीळकंठ महादेव केळकर

[बहुश्रुत विद्यार्थी, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणे.]

मी ऐकलेल्या काहीं विश्वसनीय आख्यायिका खाली देत आहे.

(१) ताईमहाराज—केस चालू होण्याचे सुमारास पुण्यास एक सयज्ज पेशान घेण्याच्या तयारीत होतें. त्याची, एका वर्गांत शिकल्यामुळें, विष्णुदास्त्री विपलुणकर याची चांगली मैत्री अखून, सामाजिक सुधारणेसवर्धी पुराणमतानुवाद करण्यामुळें 'शानप्रकाश' व टिळक याचा संबंध होता. हे सयज्ज नि स्पृहपणाबद्दल चांगले नाणानलेले होते. त्यामुळें लो. टिळक व प्रतिवादीचे मुबईचे धकील (पुढें नामदार) महादेवराव चौधळ या दोघाचीदि इच्छा त्याजपुढें केस चालावी अशी होती तसा अर्जादि दोघांनी फला होता दोनदि पछातील मडळी सयज्ज यांच्या परिचयाची होती. परंतु थय आर्थाच कित्येक धर्षे मरून गेल्यामुळें त्यास आणखी मुदत सरकारानें दिली नसती ह्या गोणीची जाणीव असल्यामुळें केस अर्षमट घेऊन पुढें ती नवीन येणाऱ्या माणसाचें हातीं देण्यापेशा ती सगळीच केस त्यांनी पुढें टकलली. यानंतर थोडेच दिवसांनी टिळक मदर सयज्ज याचे दारावरून जात अथता त्यांच हाका मारून पेशानर न्यायाधीशांनी त्याची चौकशी घेनी. टिळक प्रथम तो राटला स्वतःच चालयणार होते व काहीं कागदपत्र त्याचे हातात होते सें पाहून सयज्ज मिथ्यांनी तुम्ही घेण स्पत शास्त्रावयाचा वेत का पण ? अश विचारलें. " धकील फार वेधे मागतात. राजीमाहेबाय मुयर्हून अथवा दादासाहेब करडीकर यास घातान्याहून आणण्यास

फार पैसे पडतील " असे त्यांनी उत्तर दिले. "पुण्यास या दोन दादाच्या तोंडीचे वकील मिळणार नाहीत का ?" असे विचारताच "मित्र जितक्या काळजीने केस चालवील तरी इतर वकील कसे चालवतील ! इतर वकील नीट वेस वाचीत देखील नाहीत," असे टिळकांनी उत्तर दिले. आणि पुढे सबज्ज मडळीसहि दोष दिला की, ते वकिलांची हलगर्जीपणाबद्दल हजेरी घेत नाहीत. यावर ते मित्र म्हणाले "का ? इल्लीं केसरी लिहिण्यास न्यायाधीशाची अरेरावी हा एक विषय कमी आहेस आपणास वाटते काय ?" पुढे टिळकास स्वतः केस चालविण्याचे विचारापासून त्यांनी परावृत्त केले. टिळकाची जवानी हा केस मधील महत्त्वाचा भाग असल्यामुळे त्यांनी स्वतःचे तोंडाचे स्वतःच्या माहितीची कशीहि तरफदारी केली तरी मनुष्यस्वभावानुसार त्याचा परिणाम न्यायाधीशाचे मनापर कमीच होईल; व साक्षीदार म्हणूनच टिळकांनी पुरावा देणे जास्त परिणामकारक होईल, असे सागून सदर सबज्ज मित्रांनी दाजीसहेब खरे याचे हातात केस देविली. त्यात टिळकास यशाहि आले.

सदर सबज्ज नाशीक येथे मदत—जज्ज असता डिस्ट्रिक्ट जज्ज सिव्हॅन्स म्हणून होते. रॅडसाहेबाचा नुकताच खून झाला होता साहेब आणि मदत-जज्ज यांचे सडज योळणे निघाले. साहेब म्हणाले "पुण्यास लवकरच बड होणार आहे असे ऐकतो." मदत जज्जः— कोण बड करणार ? "टिळक" असे साहेबांनी उत्तर दिले. मदतजज्ज हसून विचारतात, "मग आपण लवकरच आपल्या शाळा व कॉलेजे बंद करून युनिव्हर्सिटी बंद केलीत तर बरे होईल !"

'कॉलेज व बड याचा काय संबंध ?' असे साहेबांनी विचारले. 'टिळक वी ए. एल्.एल् वी. आहेत. त्यांना जर वासुदेव बळवताइतके देखील कळत नसेल तर कॉलेजात ते शिकले तरी कशाळा ? अहो, मुन्या-कान्यांनी साहेबास कापून टाकू असे टिळकामे वाटत असेल असे मला वाटत नाही. बरे, असे वाटण्याइतका जर तो खुळा असेल तर, वेड्यांचे भय साम्राज्यास वाटण्याचेहि कारण नाही. चाकी हें खरे की, पोलिसातून मात्र टिळकाची प्रख्याति करण्यास टपलेले आहे असे दिसते. त्याच्या नावाचा फुकट वाऊ करून जे टिळक मुंबई इलाख्यातील लोकांस ठाऊक झाले नसते त्याचे नाव सर्व हिंदुस्थानास कळले.' असे मदत जज्जानी उत्तर दिले.

(२) आर्यभूषण छाप्यान्याबद्दल काही उरावात वाघे पडून टिळक, भानू वगैरे मडळींची एक केस उपरिनिर्दिष्ट सबज्ज याजपुढे आली येथील सुप्रसिद्ध वकील गोपाळराव पटवर्धन टिळकाची उलट तपासणी करू लागले. सुरुवाती-नंतर योड्या वेळाने सबज्ज यानी गोपाळराव पटवर्धन यास विचारले "गोपाळराव ! तुमचा व टिळक याचा खासगी खेड आहे. वादी व प्रतिवादी हे सगळे लोक चांगले एका बैडकीतील मित्र आहेत. टिळकाची उलट तपासणी

करून त्यांच्या अर्गी लोटेपणा लावण्यात तुम्हास यश येईल काय ? दुसरें असें कीं, आम्हीं कायद्यातील बारकाया पाहून काहीं तरी निवाडा करणार त्यापेक्षा, टिळकास कायद्याचें उत्तम ज्ञान आहे, तुम्ही आपापसात या केसचा निकाल अधिक समाधानकारक लावू शकाल असें आपणास वाटत नाहीं काय ? ”

सबजजाचा रोल पाहून दोनही पक्षांनीं आपापसात बसून केस तोडली. दोघांच्या मते जी तक्रार उपस्थित झाली होती, तेवढ्या किरकोळ यावतीं कोर्टांनीं निवाडा दिला केस चालवण्याचें प्रयोजन पडलें नाहीं

(३) रा ब वासुदेव वापूजी कानिटकर यांची सव मडळी, टिळक वगैरे जूनचे सुमारास सिंहगडावर रहात होते. टिळक नुकतेच रायगडावर शिवजयंति उत्सवाकरिता जाऊन आले होते तेथे व्याख्यानात ‘ शिवाजी हा परमेश्वरी अवतार होता ’ असें टिळक म्हणाले होते स नप्रकाशात व्याख्यानाचा आलेला रिपोर्ट व टीका वाचून माधवरावाचे आज्ञे वासुदेव वापूजी कानिटकर (लायब्ररी, रेमार्केट वगैरे इमारतीचा प्लॅन करणारे प्रख्यात इंजिनियर) यांनीं टिळकास विचारलें, “शिवाजीरा अवतार म्हटलेलें सुशिक्षितास कस पटावें ? ” “जीवात्मा आणि परमात्मा यात आपला धर्म फार फरक मानित नाहीं करणी करून नराचा नारायण होतो, हा आपल्या धर्माचा सिद्धांत आहे,” असें टिळकांनीं उत्तर दिलें हा टिळकाचा अभिप्रेत अर्थ होता असें जाणणारा शानी धोता तेथील समाजात एक तरी होता किंवा नाहीं याबद्दल शक्य वाटून वासुदेवराव कानिटकर व सगळें कुटुंब हसू लागलें टिळकाचे तोंडावरहि स्मित दिसू लागलें

(४) प्रो माधवराव कानिटकराचे एक मित्र रा पटवर्धन हे टिळकाचे तैनातीत शेवटच्या दुखण्याचे वेळीं अगदीं मृत्यूचे आदले दिवसापर्यंत होते शेवटीं दुखण्यास उतार पडणार असें वाटून पटवर्धन काहीं कामानिमित्त बनारसला कानिटकराकडे निघाले आगगाडीत दुसरे दिवशीं लोकमायाच्या पिघनाची वाता त्यास वर्तमानपत्रद्वारे वाचावयास मिळाली त्याचे मनास विलक्षण चटका लागून राहिला की, इतके दिवस सुबईत राहून ऐन शेवटच्या प्रसंगीं आपण परगावीं आला यासअर्घीं बोलताना टिळकाच्या आज्ञे व वर्णन त्यांनीं कानिटकर मडळीत करून सांगतात टिळकाचे आजारात देहात लक्ष राजकारणात वरें गुप्त राहिलें होतें त्याचें वर्णन केलें टिळकाचे तेव्हाचे उद्गार त्यांनीं यास्वार उच्चारवे ‘Let me feel better; I will send x x x beyond x x x’ वरील उद्गारात, आमविश्वास आणि एकनिष्ठ राजकारणीपणा हे गुण दिसत असून वाक्यांत च्वनित होणारा याणा लक्षात घेण्यायोग्य आहे.

यादव माधव फाळे

[वी ए वी एल् वकील, वाढ्यसेवक, स्वराज्य पक्षाचे पुढारी, म प्रा कौन्सिलचे सभासद व वन्हाडच्या इतिहासाचे कर्ते, बुलढाणा, वन्हाड]

(१) माझ्या स्वतःच्या टिळकासंबंधी आठवणी विशेष अशा काही नाहीत. माझा लोकमान्यार्थी सवध आला तो एतस तन्हेचा असा कधाच आला नाही तरी ज्याच्याशी त्याचा विशेष सवध हाता अशा काही मित्राकडून खालील माहिती काढून पाठविली आहे त्यापैकी आकाल्याचे रा व दत्तोपत मागवत यानी पुढील माहिती सांगितली आहे टिळकाचा कॉलेजातील अनियमितपणा प्रसिद्धच आहे ना उभासनी व टिळक यांच्या खोल्या शेजारी शेजारी असत व दोन खोल्या सोडून दत्तोपनाची खोली असे रात्री दहा वाजेपर्यंत टिळकांनी यांच्या खोलीत जा, त्यांच्या खोलीत जा, याप्रमाणे करून वेळ घालवावा व नंतर रात्री आकरावारावाजेपासून वाचनास सुरवात करावी त्याची वाचण्याची रीत अथरुणावर पडल्या पडल्या असे त्या वेळेपर्यंत इतर सर्व विद्यार्थी निजलेले असत त्यामुळे वेळ शात असल्यामुळे एकाग्रता होई व ते तासचे तास वाचीत पडत याप्रमाणे रात्री फार वेळ जाग्रण झाल्यामुळे सकाळी अर्थातच उठण्यास उशार होत असे

(२) यांच्या उलट प्रकार वामनराव आगटे याचा ते अस्यत व्यवस्थित, त्याचे वेळापरक बाधलेले सस्कृत व गणित या दोन विषयावर त्याचा विशेष अभ्यास टिळकांचे गणित विषयावर प्रभुत्व सर्वश्रुत असे व एसादा गणिताचा विकट प्रश्न आला की टिळक त्यांच्यामागे लागून त्याचा पिच्छा पुरवीत व तो प्रश्न सुटल्याशिवाय त्यांना चैन पडत नसे, मग दुसरा अभ्यास बुडला तरी पर्वी नाही उलटपर्वी आरम्याचा काल बाधलेला गणिताचा कठीण प्रश्न लौकर न सुटला तर वेलातिक्रमण न करता त्यांनी तो सोडून देऊन टिळकांच्या आगावर टाकून द्यावा त्यांना पक्की खात्री की, टिळक त्याचा पिच्छा पुरवून तो सोडूनल्याशिवाय राहणार नाहीत मग आयताच त्याचा आपणास फायदा मिळेल टिळकांनी तो सोडविला की, आपट्यांनी तो समजून घ्यावा व नोट बुकावर टिपून ठेवावा.

(३) टिळकाचे दुसरे सहाय्यायी आगरकर याचा तिसराच प्रकार सापत्तिक गरिबी व मानीपणा याचा अतिरेक त्याच ठिकाणी असे आपला एकच सदरा पण चोरून रोज धुवून वाळवून नेहमी स्वच्छ ठेवून ते राहात एवढा त्याचा नियमितपणा व व्यवस्थितपणा होता त्याचे मामा दत्तोपत मागवत व ते वयाने सारखेच व त्याचे शिक्षणक्रमापर्यंत सर्व आयुष्य एकत्रच गले तेहि साधारण गरीब स्थितीतच तेव्हा आगरकराचा गरिबीशी अखेरपर्यंत मूर्तिमत्त झगडा, पण

त्यामुळे ते कोणास हार जात नवत. पुढील काळाची त्यांची एक गोष्ट अशी आहे की, एकदा ते गोखल्याच्या बरोबर क्यापातून ताग्यात बसून घरी आले व ताग्यामार्फत गोखल्यानी दिले. आगरकरानी गुपचूप तागेवाल्यास माझे विचारले व गोखल्याच्या टेबलावर निम्मे माद ठेवून ते निघून गेले. त्याच्या पेट्याच्या एका खणात १५ रु. कायमचे ठेवलेले होते. भरत्या वेळी मेल्यास और्ध्वदेहिका करिता दुसऱ्याकडून मागण्याची वेळ पाठासागच्या माणसास न यावी, एवढी त्याची वारफाई !

(४) टिळकाचे बरोबरच्या मडळीत चांगले बुद्धिमान् विद्यार्थी असत, परंतु त्यांच्यावर छाप पडेल असे विद्वान् प्रोफेसर मात्र अगदी कमी. ऑक्सेनहॅम प्रिन्सिपाल असताना लार्किन म्हणून एक आय. सी. एस् प्रोफेसर होते. त्यांना दुसरीकडे कोठे जागा रिकामी नव्हती म्हणून फी काय प्रोफेसरच्या जागेवर नेमले कारण आय. सी. एस्. ला येत नाही असे काहीच नाही हे गृहस्थ साधारणच होते पण विशेष महत्त्वाची गोष्ट संस्कृत विषयाचे प्रोफेसर पीटरसन याची. साहेबांचे संस्कृताचे ज्ञान वेताचे व इकडे मडळीत टिळक, आपटे यांचे सारखे जाडे संस्कृतज्ञ. शेवटी मडळीने सप केला व पीटरसनचे ज्ञासात जायचे नाही असे ठरविले. सर्व ज्ञास रिकामा पाहताना पीटरसन रागावले. प्रि. ऑक्सेनहॅम विद्यार्थ्यांचे वसतिगृहात प्रत्येक खोलीत गेले दारें आतून बंद. विद्यार्थी मोठ्या प्रयासाने दारें उघडीत व सागत की, पीटरसनपेक्षा आम्हालाच संस्कृत जास्त येते, मग ज्ञासात जाऊन काय करावयाचे !

या सपामुळे पुष्कळशा मडळीस शिक्षा म्हणून फॉर्म दिला नाही, पण त्यामुळे उपद्रव दुप्पट झाला मागे भक्कून राहिल्ली मडळी व खालून वर आलेली मडळी याची एकच गर्दी झाली व त्यातहि हुशार विद्यार्थ्यांची संख्या वाढून त्यांचे बळ दुणावले व प्रोफेसरांची जास्तच फजीती होऊ लागली

प्रि. ऑक्सेनहॅमची सुद्धा तऱ्हा अशी होती की, कोणी काही अवघड शका विचारली की, आपले अज्ञान क्षाकून ठेवण्याकरिता त्या विद्यार्थ्यांस प्रश्न विचारून फजीत करावे. पण टिळक, आगरकर, आपटे वगैरे मडळी खमग ! त्यांनी आपसात ठरवून प्रोफेसरसाहेबानी प्रश्नांचे उत्तर देण्याची टाळाटाळ केली की, प्रत्येकाने तोच प्रश्न विचारून प्रोफेसराची फजीती करावी. तेव्हा प्रोफेसर साहेबानी ती रीत सोडली

(५) टिळकाच्या एकदर मतावरून त्यावेळी अशी समजूत होती की, ते ईश्वरवादी (Deist) तरी होते की नाही याची वानवा ! पुढे टिळक आको ल्यास आले असता दत्तोपताच घरी उतरले, तेव्हा त्यांनी पाहिले की, माविक लोक त्याची पूजा व आरती करीत व एरव्ही हा प्रकार कधी न सासणारे टिळक

हा प्रकार चान्द्र देव तेव्हा त्यांनी टिळकास विचारलं की, 'तुम्ही हें कसे चालू देता ?' टिळकांनी हासून उत्तर दिलें की " हा प्रकार मला अगदी आवड नाही, पण लोक ऐकत नाहीत शिवाय मला यात एकच समाधान आहे, तें की, या नोकरशाहीनें माझा विनाकारण फार छळ केला, तेव्हा ही माझी लोकप्रियत पाहून त्याचे अगाचा तिळपापड होतो त्यातच मला आनंद वाटतो "

(६) याच वेळेची टिळकांच्या साधेपणाची गोष्ट दत्तोपत सांगतात ती अशी की, ते व टिळक याच वेळीं बरेच वर्षांनीं प्रथम भेटले व त्यावेच घरी उतरले तेव्हा प्रथम घरी येताच कुशळ प्रश्न वगैरे विचारावयाचे, पण स्वतःचा काहींच विचार न करिता सर्व तद्दी देशकडे लावलेल्या टिळकाना कुशळ प्रश्न वगैरे काहीं सुचले न हीत तर प्रथम त्यांनीं दत्तोपताना सांगितलें की, " व्युराक्रसील योग्य समानार्थक शब्द नाकरशाही हा प्रथम आन मला सापडला व आकोटास भाषण करताना तो अगदीं अकल्पिक व स्वाभाविक रीतीनें माझे तोंडातून निघाला " प्राचीन सूत्रकाराना एक काना किंवा मात्रा कर्मा झाली की पुत्र लक्ष्माच्या आनदाप्रमाणें आनंद होत असे, अशी जी आख्यायिका आहे तिची आठवण या वेळीं झाली

(७) भाषा मुटमुटात, स्वाभाविक व जोरदार कशी करावी याबद्दलचा टिळक व त्याचे स्नेही याचा प्रयत्न फार जुना सार्वजनिक आयुष्याच्या आरम्भी व वर्तमानपत्रातून भाषा जोरदार यावी म्हणून चिपळूणकर, आगरकर, टिळक वगैरे मडळी त्यांच्या बैठकीच्या अड्ड्यात नहमीं वादविवाद करीत व हा शब्द चागला, का तो चागला याचा खळ करीत त्याची प्रथमची बैठक मोरोवा दादाच्या वाड्यात असे जुने, अकृत्रिम, स्वाभाविक, व साधे पण जोरदार शब्द ध्यानात यावेत म्हणून विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे तर गोंधळी लोकांचे गोंधळास न बोलावता जात व लक्षपूर्वक पोवाड व लावण्या याची भाषा एकत

वासुदेव गोविंद आपटे

[वी ए, वाङ्मयसेवक, संपादक 'आनंद,' प्रोफेसर टिळक महाविद्यालय, पुणे.]

(१) मी सन १८९४ साली प्रथम पुण्यास राहण्यास आलों, तेव्हां मी लोकमान्याचा एक श्रद्धाशील भक्त होतो. समति विलावरच्या वादविवादाच्या वेळी व त्यानंतर पंडिता रमायार्ईच्या शारदासदनाच्या सन्या स्वरूपाच्या आविष्कारणाच्या सवधात केसरीने जी कामगिरी बजाविली होती तिचा माझ्या मनावर फार परिणाम झाला होता, आणि यद्यपि केसरीची विचारसरणी व त्या पत्राचे धोरण ही मला सर्वस्वी मान्य नव्हती, तथापि लो. टिळकाची सन्या देश-हिताविषयीची कळकळ, त्याचा जळजळीत देशाभिमान, अलौकिक बुद्धिमत्ता आणि जोरदार लेखनशक्ति याचा प्रभाव माझ्या मनावर अतिशय पडला होता. पुढे पुण्यास आल्यावर माझे परम स्नेही कै. हरि नारायण आपटे याच्या निकट सह-वासात कित्येक महिने राहिल्यावर आणि सुधारक पक्षाच्या अध्वर्यूशी विचार-विनिमय केल्यानंतर माझ्या मनातल्या वादराला यत्किंचित्हि ओहोट लागली नव्हती. पण सार्वजनिक सभेत जेव्हा तुंबळ रणसप्राम सुरू झाला, आणि त्या सप्रामाचे वेळी लोकमान्यांनी आपल्या पक्षाच्या हाती त्या सभेची सूत्रे यावी म्हणून ज्या युक्त्याचा अजल्य केला, त्याच्या प्रत्यक्ष दर्शनाने लोकमान्याविषयी माझे मन बदलले आणि तत्काळ त्या सभेच्या बैठकीच्या वेळी मी लोकमान्याचा पक्ष घेऊन गोखले पक्षाला जाऊन मिळालों. इतकेच नाही, तर त्या सभेवरून 'केसरीशी' 'ज्ञानप्रकाशात' झालेला सडाजगी सामना करण्यात मी पुढाकार घेतला होता, ही गोष्ट त्या वेळच्या माहितगार माणसास अवगत आहेच. वाद-विवादाच्या भरात शिष्टाचाराचाहि मग उभय पक्षाकडून कित्येक वेळा झाला होता. तथापि लोकमान्यांच्या मनाच्या औदार्याची साक्ष म्हणून एक गोष्ट येथे सागावीशी

बळवंत गणेश खापर्डे

[काव्यसूचण, 'उदय' पत्राचे संपादक, अमरावती.]

(१) राष्ट्रीय पक्षाने काँग्रेसमध्ये शिरून ती पुनः काबीज करण्याचा ठराव प्रख्यात वेळगांव परिषदेच्या वेळीं झाला, त्या वेळची म्हणजे १९१६ सालची ही गोष्ट आहे. वेळगांवला जाण्याकरितां लोकमान्य, लोकमान्यांचे विरंजीव श्री. रामभाऊ; आमचे घडील ती. दादासाहेब व मी असे आम्ही चौघेच S. M. R. च्या एका फर्टे क्लासच्या किंवा सेकंड क्लासच्या डब्यांत बसलेले होतो. लोकमान्य प्रवासाला निघाले म्हणजे दर स्टेशनवर लोकांनी फळफळावळ, फराळाचे इतर कांहीं पदार्थ, चहा अथवा दूध, सुपारी, हारतुरे व इतर अनेक नजरणे आणावयाचेच. लोकमान्यांनी त्यांतील थोडे तरी दूध अगर चहा प्यावा, व आपल्या फराळाच्या पदार्थांपैकी कांहीं तरी थोडे खावे म्हणून त्यांस थाग्रह करावा, हा हिंदुस्थानांतील कोणत्याही भागांतील लोकांचा नित्याचा क्रम असे. पण लोकमान्यांनी असें स्वादुयाचे किंवा प्यावयाचे तरी किती ? अशाने त्यांची प्रकृति तरी कशी बरी राहिली असती ? पण इतक्या प्रेमभावाने व आस्थेने आणिलेले पदार्थ व लोकांनी केलेला थाग्रह, नाकारावयाचा तरी कसा ? ही लोकमान्यांना नेहमीं अडचण पडत असे व त्यांस फार त्रास होत असे. आम्ही पुण्यास गाडीत बसल्यावर लोकमान्यांना ह्या भावी प्रसंगाची आठवण झाली. डब्यांत सगोर उभे असलेल्या मला व रामभाऊंना उद्देशून लोकमान्य म्हणाले, "आज लोकांनी किती चहा किंवा दूध आणले तरी हरकत नाही. मी ह्यावेळीं बरोबर एक पिशवी घेतला आहे. मी त्यांना सांगत जाईन की, ह्या पिशवीत तुम्ही खुशाल लागेल तितका तुमचा चहा किंवा तुमचे दूध टाका, म्हणजे मला ते पावले. तेव्हां जवळच्या एका मिशाने घाईघाईने व जिज्ञासेने लोकमान्यांना विचारले, 'दादा कोठे आहे ती पिशवी ?' लोकमान्यांनीं हंसत, "ही बघ !" म्हणून उत्तर दिले, व आपला उजवा हात पुढे करून रामभाऊंच्या पोटावर बोट ठेवले !

राशीं गोष्टींच्या ओघात बराच वेळपर्यंत बोलत बसले होते लोकमान्य, ती दादासाहेब व मी असे आम्ही तिघेच तेथे होतो लोकमान्य मन मोकळे करून बोलत होते बालता बोलता दत्तकावर व त्यागाच्या कठिणपणावर विषय आला. ह्यासबर्षी आपल्या माहितीची अनेक उदाहरणे सांगून शेवटी लोकमान्य म्हणाले, “ रावसाहेब XXX एवढे समजूतदार असून, व एवढे सार्वजनिक काम करणारे असून, त्यांना सुद्धा अखेरीला काही राहिले नाही त्यांनी दत्तक घेतला ! इस्टट काही सत्कार्याला देऊन टाकली नाही आम्ही त्यांना म्हणत हातो, पण ते काही झाले नाही ” किंचित् यावून लोकमान्य पुढे म्हणाले, “ जग हे असं (इतकें स्वार्थी) आहे, व ह्या जगाकरिता आपण आणले सर्वस्य सोडून देऊन आत्म यज्ञ करावयाचा ! पण तो कर्तव्य म्हणून कला पाहिजे, व करावयाचा ! एवढेच काय ते ! ”

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर

[बी ए एलएल बी वकाल वाच्यसेवक, विनोदी लेखक, प्रसिद्ध नाटककार, सांगलीच्या ज्योतिषसंमेलनाचे अध्यक्ष, खामगाव, बऱ्हाड]

(१) ‘ कसरी ’ पत्र निघाले तेहा मी प्राथमिक शाळेत शिकत होतो त्या पत्राने आरम्भच अत्यंत लोकप्रियता संपादल्याचे व त्याजवर वाचकांच्या उड्या पडत असल्याचे मला अजून आठवते यानंतर आगरकराचे ‘ डोंगरीच्या तुरुंगातील आमजे एकाच दिवस ’ हे पुस्तक वाचण्यात येऊन त्याजबद्दल व टिळकाबद्दल मला अत्यंत आदरभाव वाटावयास लागला त्या प्रसंगी ‘ टिळका मध्ये काही निराळेच तेज आहे, ’ असे एका प्रौढ गृहस्थाच्या तोंडून ऐकल्या मुळे मला त्याजबद्दल वाटणारा आदर आगरकराविषयी आदरपेशा किंचित् अधिकच होता असे म्हटले तरी चालेल

(२) यानंतर सन १८९१ साली मा दक्षिण विद्यालयात शिकत असता लोकमान्याच्या प्रथम दर्शनाचा योग आला हलाच प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक र. विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे हे त्या सुमारास एम् ए च्या परीक्षेचा अभ्यास करत त्या विद्यालयाच्या बसतिगृहात काही महिने राहिले होते त्यांनी एके दिवशी रात्री लोकमान्यांना विद्यार्थ्यांपुढे स्वदेशीवर व्याख्यान देण्याकरिता

आणले. पण त्यावेळीं कांहीं कारणामुळे तें व्याख्यान झालें नाहीं. त्यानंतर मात्र लवकरच त्यांचें वेदकालावर मि. सेल्वी यांच्या अध्यक्षतेखालीं व्याख्यान होण्याचा सुयोग आला. तें व्याख्यान १८९१ सालचे उन्हाळ्यात झालें असावें. व्याख्यान अर्थात्च उत्कृष्ट वठलें. त्याच विषयावर पुढें लोकमान्यांनीं 'Orion' नावाचें जें पुस्तक लिहिलें त्यातील बहुतेक सर्व मुद्दे त्या व्याख्यानात आले होते. विषय माझ्या आवडीचा होताच; पण त्यापेक्षांहि लो. टिळकांबद्दल मला कुतूहल वाटत होतें. लहानपणापासून आपण ज्याचें नाव ऐकत होतो ते टिळक हेच, ही भावना व्याख्यान चालू असता माझ्या मनात सारखी जागृत होती. पुढें त्याच सालचे नाताळात राष्ट्रीय समेच्या नागपूर येथील अधिवेशनाची गडबड चालू असता एका लहानशा मंडपात एका घर्मपर व्याख्याचे प्रसंगी महादेव गोविंद रानड्याचें अध्यक्ष या नात्यानें झालेलें विस्मयकारक भाषण पहिल्यानेच ऐकून किंवा त्यानंतर बऱ्याच वर्षांनीं हिमालयाचें व ताजमहालचें प्रथम दर्शन घडून जें सानदाश्चर्य वाटलें, त्याशीं सदृश अशीच ही भावना होती. रानडे व टिळक यांची आपसापल्या विषयातील योग्यता हिमालय व ताजमहाल यांच्या इतकीच होती यात शका नाहीं.

(३) लोकमान्याकडून माघवराव रानड्यास व आगरकरास अनेक प्रसंगी जो कसून विरोध झाला त्यामुळे माझे मन त्याजविषयीं काहींसें कलुषित झालें होतें. माघवरावाचा व त्याचा सामना प्रत्यक्ष पाहण्याचा योग मला नागपूर येथील सामाजिक परिषदेच्या प्रसंगी आला त्या समेचें अध्यक्षस्थान श्री. गणेश श्रीकृष्ण खापरें याजकडे गेलें त्याचें भाषण झाल्यावर लोकमान्यांनीं परिषदेवर लागोपाठ चारपाच आक्षेप घेतले, व त्याचें माघवराव रानड्यांनीं तेथल्या तेथें ताबड तोव राडन केलें. लोकमान्यांनीं आक्षेप घ्यावा, त्याचें माघवरावांनीं राडन करावें, असा प्रकार सुमारे दहा मिनिटें चालला होता. त्यावेळीं माघवरावाची जी समयसूचकता व शांत वृत्ति दिसून आली ती अवर्णनीय होती. पर्वतास मुळासकट उपटू पाहणारा एवढेलेला समुद्र व त्याच्या पर्वतप्राय लाटाना दाद न देणारा पर्वत यामधील सामान्याचीच कल्पना त्या दोन थोर पुरुषांच्या झटापटीनें त्यावेळीं प्रत्येक श्रोत्यास सुचली असेल. अत्येरीस माघवरावांनीं शिमतपूर्वक लोकमान्यास 'आणखी कांहीं आक्षेप आहेत !' असा प्रश्न करून त्यावर लोकमान्यांनीं 'काहीं नाहीं' असें उत्तर दिलें; तेव्हा सर्व समादांनीं उभें राहून माघवरावाचा जयजयकारानें जो बहुमान केला त्याचें केव्हाहि विस्मरण पडणें शक्य नाहीं.

(४) यानंतर १९०३ सालीं पुणे येथें माझे पुनर्विवाहित सुरते वामनराव फोरेस्टकर याजकडे जो विवाहसमारम झाला, त्या प्रसंगी त्यांच्या निमंत्रणावरून

लोकमान्य विवाहाच्या दुसऱ्या दिवशी पानसुपारीला आले होते. हे त्यांचे सौजन्य पाहून माझा त्याजवद्दचा आदर जागृत झाला.

(५) हा वेळपर्यंत लोकमान्यांशी माझे प्रत्यक्ष भाषण होण्याचा योग आला नव्हता. तो योग येण्यास माझा ' भारतीय ज्योतिर्गणित ' हा निबंध कारणीभूत झाला. तो लिहीत असता मला एक गणितविषयक व एक ज्योतिषविषयक अशा दोन शका आल्या होत्या, त्यांचे समाधान करून घेण्याकरिता मी आपले स्नेही श्री. न. वि. केळकर यांच्यामार्फत लोकमान्याकडे गेलो. आपण गणिताच्या शून्यलब्धि इत्यादि शाखांचा अभ्यास केला नसल्यामुळे पहिल्या शकेचे समाधान आपणाकडून होण्यासारखे नाही असे त्यांनी मला प्राजल्पणे सांगितले. दुसऱ्या शकेची निवृत्ति करण्यास गोलाध्यायाचे अध्ययन आवश्यक होतं. कै. वे. शा. स. खानापूरकर यांनी त्या वेळी गोलाध्यायाचे मराठी भाषांतर केले असून त्याची हस्तलिखित प्रत मुंबई येथे लक्ष्मण गोपाळ ऊर्फ अप्पासाहेब देशमुख (डॉ. नानासाहेब देशमुखाचे वधु) याजकड आहे अशी माहिती टिळकांनी मला दिली व खानापूरकर शास्त्रीधुवास तारेने बोलावून आणण्याची तत्परता दाखविली. ' मी मुंबईस देशमुखाची गाठ घेऊन ती हस्तलिखित प्रत पाहीन. आपण तसदी घेऊ नये. ' असे मी त्यास सांगितले तेव्हा त्यांनी तो विचार रहित केला. या भेटीत लोकमान्याची जी निरभिमानता दिसून आली तिचा माझ्या मनावर कायमचा ठसा उमटला.

(६) सन १९०८ साली लोकमान्याचा व्याख्यानोत्सव निघाला होता त्यात ते स्वामगाव मुक्कामी आले त्यांचे व्याख्यान एका मोठ्या पटागणात झाले. श्रोत्यांची संख्या चारपाच हजार तरी असावी प्रास्ताविक भाषण करण्याचे काम मजकडे आले होते. ' देशाच्या प्रगतीस सामाजिक सुधारणेप्रमाणे राजकीय सुधारणेचीहि जरूर आहे. महाराष्ट्रात दोन्ही सुधारणांच्या उगमस्थानी कै. माधवराव रानडे होते. त्याजकडून आगरकर यास समाजसुधारणेच्या बाबतीत जशी प्रेरणा मिळाली, तशी लोकमान्यास राजकीय सुधारणेच्या बाबतीत मिळाली. ' अशा आशयाचे माझे भाषण झाले. लोकमान्यांनी आपल्या भाषणास सुरवात ' देशास द्विविध सुधारणेची सारस्त्रीच जरूर आहे ' या माझ्या विधानाच्या सडनापासून केली. सांप्रत काळी राजकीय सुधारणेची किती आवश्यकता आहे याचे प्रतिपादन करताना त्यांनी राज्यकर्त्यांचे दोष इतक्या सढेतोडरीतीने सभेपुढे मांडिले की, त्यांच्या घेयांचे कौतुकच वाटले. ' राजा जर प्रजाद्रोह करित असेल तर त्यास राजद्रोहायदल बुरकुर करण्याचा काही अधिकार नाही, ' या मासल्याची जहाल वाक्ये त्यांच्या भाषणात किती तरी होती. वन्हाडातील अकोला वगैरे इतर ठिकाणीहि त्यांची अशीच जळजळीत भाषणे झाली. त्या साली त्याजवर जो राजद्रोहाचा सटला झाला त्याला निमित्त जरी दुसरे दाखविण्यात आले

असले तरी हा व्याख्यानांचा दौराच त्यांस मुख्यत्वेकरून भोंवला असावा असा तर्क आहे.

(७) सहा वर्षांची शिक्षेची मुदत पुरी झाल्यावर इलंडच्या प्रयाणाची पूर्व-तयारी करण्याकरितां त्यांनी पुनः १९१८ साली वऱ्हाडांत दौरा काढला. त्या दौऱ्यात ते फेब्रुवारी महिन्यांत खामगांव मुक्कामी आले असतां मी त्यांस भेटावयास गेलों. त्यापूर्वी नुकताच माझा उपर्युक्त निबंध प्रसिद्ध झाला असून मी त्याची प्रत त्यांजकडे आदरपूर्वक पाठविली होती. पण त्यांजकडून तिची पोंच न आल्यामुळे 'ती आपणांस पोंचलीना ?' असा मी त्यांस प्रश्न केला. त्यांनीं होकारार्थी उत्तर देऊन "तुम्हास आपला घदा समाळून हीं इतर कामें उरकतात कशीं ?" असें मला विचारलें. मी त्यांस म्हटलें, 'हा प्रश्न दुसऱ्या कोणी केला असता तर तें शोभलें असतें, पण तो आपणच केल्यामुळे स्वतःच्या निष्क्रियतेची जाणीव मात्र तीव्रतेनें मला वाटावयास लागते.' यानंतर त्यांच्या अत्यंत विद्वत्ताप्रचुर सुंदर गीतारहस्य या ग्रथांत मला जे विचार अभिनव वाटले त्यांचा मी निर्देश केला. लोकमान्य युद्धप्रिय असताहि त्यांनीं तें पुस्तक लिहितांना जी निर्विकारवृत्ति ठेविलेली दिसते, ती निःसंशय आश्चर्यकारक आहे व ती गोष्टहि मी त्यांजपाशीं बोलून दाखविली. त्याचें या खेपेचेंहि व्याख्यान जळजळीत व परिणामकारक झालें.

(८) लोकमान्यांच्या या सर्व प्रसंगापेक्षा अधिक दीर्घ व निकटचा सहवास मला सन १९२० सालीं सांगलीच्या ज्योतिषसंमेलनांनै घडवून आणला. वास्तविक पाहता ज्योतिषसंमेलन हें सांगलीकरांनीं लोकमान्यांच्या आगमनाकरितां एक निमित्त शोधून काढलें होतें. ते आले नसते तर संमेलन कोणत्या कोणत्यांत भरलें आहे, याची त्यांना वर्दी तरी लागली असती कीं नाहीं याचा संशयच आहे. ते आल्यामुळे संमेलनास राष्ट्रीय सभेच्या बैठकीचें महत्त्व येऊन त्याचा विस्तृत मंडप प्रेक्षकांनीं गजबजवून सोडिला. मिरवणुकीचे प्रसंगीं लोकमान्यांचें दर्शन घेण्यासाठीं व त्यांच्या पायास स्पर्श करण्यासाठीं ग्रामस्थांत विलक्षण

सबघ मिरवणुकीभर तीं दोन प्रहसनें माझ्या डोक्यात घोळत होती. माझी अडचणीची स्थिति मी मधून मधून लोकमान्याच्या नजरेस आणीत होतो व तेही त्या स्थितीपासून उद्भवणाऱ्या हास्यरसाचा आस्वाद घेत होते. स्वतःचें दर्शन प्रेक्षकाना स्पष्टपणें घडावें म्हणून लोकमान्याना त्याच्या विनतीवरून अनेकदा रथात उभें रहावें लागलें. त्या वेळीं लोकमान्याची प्रकृति मधुमेहाच्या विकारामुळें अत्यंत क्षीण झालेली असल्यामुळें उभें राहताना त्याचे पाय लटलट कापत, पण लोकाप्रहापुढें त्याचा उपाय चालण्यासारखा नव्हता आमच्या गळ्यात हार पडण्याचा वेग इतका शीघ्र होता कीं, प्रत्येक दहा पधरा मिनिटाच्या अंतरानें आम्हास आपल्या गळ्यातील हाराचा भार जवळ बसलेल्या अतूकाकावर टाकावा लागे. अजपती पुष्पमालेच्या ओझ्यानें मृत झाली ही गोष्ट आजपर्यंत कविकल्पना वाटत होती पण आजच्या अनुभवावरून ती खरी असावीशी वाटत आहे असें मी लोकमान्यास म्हटलें मिरवणूक हलवायाच्या मोहोल्यातून जात असता आम्हावर साखरफुटाण्याची वृष्टि झाली, पण ती आम्हास फारशी मधुर वाटली नाहीं. साखरफुटाणा झाला तरी तोंडात शिरला तरच गोड वाटायचा, नाहीं तर तोंड फोडून टाकायचा. त्या वृष्टीचा आम्हास शिरें नमवूनच स्वीकार करावा लागला. मध्यतरी मिरच्याचा बाजार लागला. त्यातून मिरवणूक जाताना मिरच्या उघडून व त्याचे कण नाकातोंडात जाऊन तिच्यात सामील झालेल्या सर्वांचे जीव धारें झाले फुलाच्या मुवासास सोकावलेल्या नाकास व साखरफुटाण्यास चटावलेल्या घशास त कण शेंधू लागल्यामुळें ती आपला असतोष शिकाच्या व ठसक्याच्या रूपानें व्यक्त करू लागली. जे लोक मिरवणुकीबरोबर चालत होते त्यास पाय लवकर लवकर उचलून त्या यातनातून आपली सोडवणूक करून घेण कठिण नव्हतें. पण मोटारीतून मिरवणारास मद गतीनें जाणें माग असल्यामुळें त्याची अवस्था खरोखरीच अनुक्रमणीय झाली. लोकमान्य १९०८ सालीं रामगावास आले असता त्याची जी मिरवणूक निघाली होती तिच्यात मी पादचारी या नात्यानें माग घेतला होता पण त्याच्याबरोबर मिरवण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसंग होता मिरवणें व मिरवणें याजमध्यें, स्वातंत्र्य व पारतंत्र्य यांच्या मध्याइतकेंच, अंतर असतें असा मला या खेपेस अनुभव आला.

सध्याकाळीं समेलनाच्या सर्व पाहुण्यानीं श्री. जोगाच्या बगल्यावर भेटण्याचें ठरलें होतें. त्याप्रमाणें तेथें इतराबरोबर लोकमान्य व श्री. व्य. बा. केतकर हेहि आले. त्याजमध्यें पुणें येथील समेलनाचे प्रसर्ग ज्या अटीवर अयनाशाच्या प्रभावर सहा घेण्यात आल्या होत्या तिच्या सबधानें जरा शटापट झाली. श्री. केतकर बरेच शुब्ध झाल्यासारखे दिसले, पण लोकमान्य त्यास शातपणें उत्तर देत होते. दुसऱ्या दिवशीं दुपारीं तीन वाजता समेलनास प्रारंभ झाला.

समेलनास स्वागतमळाच्या विनतीवरून श्रीमच्छकराचार्य (डॉ. कुर्तकोटी) आले होते. अध्यक्षस्थानाच्या डाव्या बाजूस श्रीकरिता एक मारी किंमतीची खुर्ची मुद्दाम राखून ठेविली होती, तिवर ते विराजमान झाले

अध्यक्षाची निवड होण्यापूर्वी लोकमान्य व मी त्या खुर्चीच्या डाव्या बाजूस असलेल्या एका कोचावर बसलो होतो. तेथून अध्यक्षाच्या खुर्चीपर्यंत कोणत्या मार्गाने जावयाचे हा प्रश्न मला पडला श्रीच्या खुर्चीच्या मागून जावे तर ग्राम्य दिसेल, त्याच्या समोरील टेबलापुढून जावे तर त्याचा उपमर्द होईल व त्या टेबला मागून जावे तर त्यास खेदून जावे लागेल, अशा अडचणीत मी पडलो त्या अडचणीतून सोडवणूक करून घेण्याचा एक मार्ग मी मनात योजून ठेविला, पण त्या बाबतीत लोकमान्याचा सल्ला काय पडतो हे पाहण्याकरिता मी त्यास आपली अडचण कळविली तिच्या निवारणार्थ त्यांनी जो मार्ग सुचविला तो मी योजिलेल्या मार्गाशी ततोतत जुळला. अध्यक्षस्थानाकरिता माझी निवड होताच मी श्रीच्या पायास वंदन करून त्याचा आशीर्वाद मागितला व त्यांनी तो दिल्यावर मी त्याच्या व टेबलाच्या मधूनच आपली खुर्ची गाठली

समेलन ता. १५, १६ व १७ फेब्रुवारी असे तीन दिवस चालले होते पण लोकमान्याच्या सांगली येथील कार्यक्रमात पानसुपारीचे व मानपत्ताचे समारंभ वगैरेची इतकी गर्दी होती की, त्यास समेलनास तीनचार वेळाच कायते येता आले ता १६ रोजी पंचांगशोधनाच्या बाबतीत धर्मशास्त्रास किती महत्त्व द्यावयाचे या प्रश्नाची चर्चा चालली असता लोकमान्य म्हणाले, "ज्योतिर्गणित हे शास्त्र अनुभव सिद्ध आहे महाच्या गतिस्थितीबद्दल जे नियम हजारों वर्षांच्या सूक्ष्म अवलोकनाने ठरविले आहेत त्याशी धर्मशास्त्राचे नियम जर विसगत असतील तर उत्तरोक्त नियमाच्या अनुरोधाने पूर्वोक्त नियम बदलण्यापेक्षा पूर्वोक्त नियमाच्या धोरणाने उत्तरोक्त नियम बदलणेच श्रेयस्कर आहे. धर्मशास्त्राचे नियम तत्कालीन ज्योतिष शास्त्राच्या साहाय्याने तयार करण्यात आले त्या ज्योतिषशास्त्रावरून निघणारी अनुमाने सांप्रतच्या पूर्णवस्थेस पांचलेल्या ज्योतिषशास्त्राच्या दृष्टीने चुकीची ठरतील तर त्या अनुमानात व धर्मशास्त्राच्या नियमात जरूर तो फरक करण्याला आपली तयारी पाहिजे." यावर वे शा स धोंडशास्त्री म्हणाले, "मग यापेक्षा आम्हास किरिस्ताच होण्यालाच का सागत नाही ? "

समेलनाच्या एका दिवशी रात्री समेलनाच्या मंडपाच्या जवळील एका विस्तीर्ण पटागणात लोकमान्याचे श्रीच्या अध्यक्षत्वासाठी गीतेवर व्याख्यान झाले. श्रीची अध्यक्षस्थानी योजना करण्याचा ठराव पुढे आला तेव्हा लोकमान्यांनी " शकराचार्य ज्या सभेत हजर असतात, त्या सभेचे ते अध्यक्ष असतातच त्याची अध्यक्षस्थानी नेमणूक करणे जरूर नवून उलट अप्रशस्त असते." असे सांगितले. नंतर त्यांचे व्याख्यान झाले. दात पटल्यामुळे खासगी

समापणात त्याचे बोलणे काहोंसे अस्पष्ट होत असे, पण जाहीर व्याख्यानात ते स्पष्ट व संपूर्ण होई, तसें या प्रसंगीहि झालें. त्याच्या भाषणानंतर श्रींचें भाषण झालें तें चालू असताच जो एक विलक्षण प्रकार घडला त्यामुळे लोकमान्याचें स्वभाववैशिष्ट्य विशेष उठावानें दिसून आलें. तो प्रकार असा श्रोत्यांच्या रागापैकीं मागील काहीं रागा एकदम उठल्या व काहीं गडबड न करता ओठ्याकडे धूम पळत सुटल्या. त्याच्या पावलांमुळे जी धूळ उडाली ती धुरासारखी दिसू लागली. लागलीच मडपास आग लागली अशी ओरड सुरू झाली. पण ती पुढें निराधार ठरली. श्रोत्यांचें पळणें चालू होतेंच. त्याचें पाहून पुढील रागातील श्रोतेहि ओठ्याकडे पळत सुटले मी ओठ्यावर बसलों होतो. श्रोत्यांच्या विलक्षण कृत्याचा उमज आम्हापैकीं एकासहि पडेना हे हजारों लोक ओठ्यावर डोकीं आपटून कपाळमोक्ष करून घेणार कीं काय ? बरें, असा कपाळमोक्ष करून घेण्याचें कारण तरी काय ? याजवर कोणी हिंस्र पशू तर सोडले नाहींत ? मागाहून कोणी गोळीबार केला म्हणावें, तर चोहोंकडे सामसूम आहे. अशा विचाराचे काहूर प्रत्येकाच्या चित्तात उठलें. पटागणातील श्रोते पळत पळत ओठ्याजवळ आले तेव्हा ओठ्यावरील मडळीहि उठली व चोहोंकडे एकच गोंधळ सुरू झाला. श्री. छापखाने यांनीं स्थिरस्थावर करण्याचा बराच प्रयत्न केला, पण त्यास बराच वेळ पावेतो यश आलें नाहीं. श्रोत्यापैकीं बरेचजण घरोघर निघून गेले. बाकीच्या श्रोत्यांना श्री. छापखान्यांनीं 'तुमचा धि कार असो, आपले सन्मान्य पाहुणे येथें बसले असता तुम्ही पळून जाणें लाजिरवाणें आहे. आपल्या गावची अन्न वचावावयाची असेल तर येथेंच बसून रहा. ' असें आरडून परापरीनें सांगितलें. असेरीस अर्ध्या पाऊण तासानें सर्भेंत पुन्हा शांतता झाली. या प्रकाराच्या मुळगर्शीं गावातील विरुद्धपक्षीय मडळी असली पाहिजे, असा श्री छापखान्यास संशय आला होता. पण आगीच्या हुलीप्रमाणे तोहि निराधार ठरला चौकशीअर्ती असें बाहेर आलें कीं, एका मुसलमान श्रोत्यास आपल्या कपड्यात सात असल्याचा भास झाल्यावरून त्यानें 'सात ! सात !' अशी ओरड केली व तिचें पर्यवसान श्रोत्यांच्या पळापळींत झालें.

श्रींप्रमाणें लोकमान्यहि आपल्या स्थानावर बसून राहिले होते त्यानीं घडलेल्या प्रकारानर जें भाषण केलें तें अत्यंत समयोचित व हृदयस्पर्शी झालें. ते म्हणाले, "आजच्या माझ्या व्याख्यानाचा विषय कर्मयोग हा होता. परिणामाकडे लक्ष न देता स्वतःचें कर्तव्य केलें पाहिजे हें माझ्या उपदेशाचें सार होतें. पण त्याचा श्रोत्यावर मुर्तीच परिणाम झालेला दिसत नाहीं. तुम्ही सख्येनें इतके लोक असता य कश्चित् सर्पाचीं हूल उठताच जीव बचावण्याकरिता वाट मिळेल तिकडे पळत सुटलांत. तुम्हासारखे सामान्य लोक मोहामुळे रज्जूलाच सर्प मानितात. तो मोह घालविण्याकरिताच वेदान्ताचा अवतार आहे, वेदान्ताचें तत्त्व ज्याच्या

मनावर विवले आहे त्याच्या ठायी इतका आत्मविश्वास उत्पन्न होतो की, तो सर्गाच्च खजप्रमाणे पिरगळून टाकतो. तरा आत्मविश्वास व पराक्रम तुम्हां-मध्ये उत्पन्न झाला पाहिजे. '

इतके सांगून लोकमान्य इंग्लंड देशातील अनुकरणीय शिस्तीकडे वळले. त्या देशांत राजमार्गांने जाणारे लोक कथायतंतित्याप्रमाणे शिस्तीने एकामागून एक चालतात. तिकीट ऑफिसजवळ असलेले लोक एकामागे एक उभे राहून आपली पाळी येण्याची वाट पहात असतात. काणत्याहि ठिकाणी पाहिले तरी गडबड, गांधळ, गैरशिस्तपणा यांचा गंधहि दिसत नाही. त्याच्या उलट प्रकार आपल्याकडे दिसून येतो. आजचा प्रकार हा बेशिस्तपणाचा एक मारलाच होता. आपण या बाबतीत इमजांचे अवश्य अनुकरण केले पाहिजे, असे त्यांच्या उपदेशाचे तात्पर्य होते. त्यांच्या या प्रसर्गांच्या व्याख्यानास याप्रमाणे एका अकालिक प्रकारामुळे वस्तुपाठाचे स्वरूप आले.

शेवटच्या दिवशी म्हणजे ता. १७ रोजी लोकमान्य मंडपांत ११ वाजण्याचे सुमारास आले. त्यापूर्वी नुकतेच सभासदांचे बहुमत विनापक्षास अनकूल दिसून आले होते. ती गोष्ट मी आनदाने लोकमान्यांस कळविली. त्यांना ते ऐकून विशेष समाधान झाल्याचे दिसले नाही. तथापि ते समेष उद्देशून म्हणाले, "आपणास यराच दूरचा मुकाम गांठावयाचा आहे. आम्ही पुण्याच्या संमेलनांत २३ अय-नांश ठराविले तुम्ही त्याहून अर्धा अंश पीछेहाट केली, हे अंतिम साध्याच्या दृष्टीने अभिनदनीय आहे. अखेरची मजल गांठण्याला अर्शा पांच दहा संमेलने भरली पाहिजेत. "

विजय झाल्याचें दिसून आलें. सभेनें अयनाशाचा महत्त्वाचा प्रश्न निकालात काढला हीच गोष्ट मला आनंद मानाययास पुरेशी होती. पण जेथें अर्घ्या अशाची लहानशी पीछेहाट करण्याचे मार्गांत दुर्लभ अडचणी उपस्थित झाल्या होत्या, तेथें ५॥ अशाची पीछेहाट करण्याइतकें प्रगतिपरत्व दिसून यावें ही परोखर अभिमान वाटण्यासारखी गोष्ट होती. लष्करी डावपेंचात ज्याप्रमाणें पुष्कळदा यशस्वी पीछे-हाटीवरच मोहिमेचें यश अवलंबून असतें, तसें पचागसुधारणेच्या बाबतीत अयनाशाच्या पीछेहाटीच्या प्रमाणावरूनच त्या सुधारणेची प्रगति ठरविण्यात येत असते. सागलीच्या संमेलनानें घडवून आणिलेली प्रगति क्रांतिकारक स्वरूपाची होती हें कोणीहि तज्ज्ञ कबूल करील.

सभेचा निर्णय जाहीर होतो न होतो तोंच लोकमान्याची स्वारी मडपात येऊन दाखल झाली व त्यास मीं तो निर्णय कळविला तो ऐकून त्यांना साहजिकच आश्चर्य वाटलें. पण त्यांना लवकरच पुण्यास जाण्याकरिता निघावयाचें असल्यानें त्यास रधानें बुलासेदार विचारण्यास किंवा ऐकण्यास वेळ नव्हता. संमेलनाचा समारोपहि मला थोडक्यातच आटपावा लागला पहिल्या दान संमेलनाचें अर्घ्य धत्व अनुक्रमेण धार्मिक व राजकीय क्षेत्रातील धुरीणाकडे होतें, संमेलनाच्या अर्घ्यशाची सामाजिक सुधारक म्हणून कीर्ति नसली तरी त्यानें आजपर्यंत सामाजिक सुधारणेची त्याच्या सामर्थ्याप्रमाणें मनोभावे सेवा केली आहे, याप्रमाणें पचागशोधनास देशातील सर्व वर्गांची सहानुभूति आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. या संमेलनास जें अपूर्व यश आलें त्याचें सर्व श्रेय श्रीच्या आशीर्वादास व लोकमान्याच्या लोकप्रियतेस आहे अस सांगून मला सागलीच्या मुक्कामात त्या लोकप्रियतेचा जो अनुभव आला त्याचें मीं काहींसें विस्तारानें वर्णन केलें. लोकमान्यांनीं स्वतःच्या चरणास स्पर्श करण्याचा एक देण्यापूर्वीं या संमेलनानें मान्य केलेल्या अयनाशाच्या स्वीकाराची अट ठेविली तर त्या अयनाशाचा महाराष्ट्रात प्रचार होण्यास उशीर लागणार नाही हें काहींसें अत्युक्तिरूप वाटणारें पण येंच वस्तुस्थितिनिर्देक वाक्य त्या वर्णनाच्या भरात मीं काढल्याचें मला आठवतें. समारोपानंतर श्रींचे व लोकमान्याचें रीतसर आभार मानण्यात आले, पण टाप्या-क्षाचे आभार मानण्याचें राहून गेलें हें पाहून लोकमान्य स्वतः उठले व त्यांनी शिष्टाचारात झालेली ती चूक सभेच्या नजरेस आणिली. अशा प्रसर्गा अर्घ्यशाचे आभार मानण्याचा स्वतंत्र ठराव आणण्याचा शिरस्ता आहे असें सांगून त्यांनीं तो ठराव स्वतःच सभेपुढें मांडला व आगगाडीतील प्रवासात माझ्या विनंती घरून मला सहाय्य करण्याचें त्यांनीं जें अभिवचन दिलें होतें तें याप्रमाणें अव्वल-पासून अखेरपर्यंत शब्दशः पाळून त्यांनीं माझ्या शिरावर कधीहि न फिटण्या-सारखें उपकाराचें योजें ठेवून दिलें ज्यास एकदा आवला म्हणविलें त्यास पाठीशीं घालण्याचें लोकमान्याचें मत या संमेलनात माझ्या चांगलेंच प्रत्ययास आलें.

(९) त्यानंतर त्याच सालचे जून महिन्याचे आरंभी मी पुणे मुकामी असता श्री. आगाशे, प्रो नाईक, श्री रा वि. पटवर्धन, पंडित रघुनाथशास्त्री यांसह लोकमान्यास भेटण्याकरिता त्यांच्या घरी गेलों. त्या वेळींही लोकमान्य माझ्याशी अत्यंत मोकळेपणानें वागले त्या वेळीं त्याचें मन एका क्षोभजनक प्रकारानें बरेंच अस्वस्थ झालें होतें त्याची हकीकत त्यांनीं मला सांगितली नंतर करण ग्रथाचा विषय निघाला. मुंबई येथील समेलनापासून नवीन करणग्रथ तयार करविण्यासंबंधानें प्रत्येक समेलनात ठराव पास होत गेला हाता. परंतु तसा ग्रथ रचण्यास श्री ड्य वा केतकर यांच्या इतका समर्थ एकहि महाराष्ट्रीय ज्योतिषी पुढें आलेला नसल्यामुळें व त्याची २३ व १८॥ अयनाशास सारखीच प्रतिकूलता असल्यामुळें तो ठराव अजून अमलात आलेला नव्हता. केतकरांनीं आपल्या ज्योतिर्गणित या विद्वन्मान्य ग्रथात चैत्र व रैवत या दोन्ही पक्षास उपयोगी पडण्यासारखी ग्रहसाधनाची कौष्टिकें पृथक् पृथक् दिलीं होती. त्या ग्रथाच्या रचनाकारांनीं त्याचा रैवत पक्षाबद्दल विशेष पक्षपात होता. पण पुढें तो पक्ष सर्वमान्य होण्यासंबंधानें त्याची जसजशी निराशा होत गेली व चैत्र पक्षाचा प्रचार करण्यासंबंधानें त्यास जसजसें यश येत गेलें तसतसा तो पक्षपात बर्मी कमी होत जाऊन त्याचें चित्रापक्षावरील प्रेम वाढत गेलें त्यांना अशक्य वाटणारी गोष्ट सागळी समेलनानें घडवून आणिली होती परंतु त्याचें रैवत पक्षावरील प्रेम मात्रावून चैत्र पक्षावरील प्रेम हट्टमूल झालें असल्यामुळें त्याची नवीन करणग्रथाच्या रचनेस अनुकूलता मिळण्यासारखी नव्हती, ही गोष्ट मला सागळी यथेच माहीत झाली होती त्याची प्रतिकूलता लोकमान्यास या वेळीं तीव्रपणें जाणवत होती ते मला म्हणाले, “केतकरच आम्हास आपल्या ज्योतिर्गणित्याच्या आधारें नवीन करणग्रथ तयार करून देतील तर त्याकरिता ठेवण्यात येणारें बक्षीस आम्ही त्यासच देऊ ” केतकर आपला आग्रह सोडण्यास तयार नाहींत हें मीं लोकमान्यास सांगितलें परंतु केतकरांच्या प्रतिकूलतामुळें उपस्थित झालेली अहचण दर करण्याचा एक उपायहि मला माहीत होना व ताहि त्याबगबरच

अथ न आल्यास तो दतरी याजकून लिहून घ्यावा, अशी मी सूचना केली ती लोकमान्यास पसत पडली.

केसरीच्या पुढीठ अकांतच जाहिरात प्रसिद्ध झाली. तिच्यात अथ पाठविण्या करिता एक महिन्याची मुदत दिली असून हजार रुपयांचे बंधीस जाहीर केले होते ते बंधीस खुद्द लोकमान्य आपल्या पदरचे देणार होते मुदतीत अथ येण्याची आशा नष्ट होताच लोकमान्यांनी श्री दतरी याजकडे करणग्रथाचे काम सोपविले व त्यांना मदत करण्याकरिता वे शा स मोघे व वाघोलीकर यांना नागपुरास रवाना केल, पण करणग्रथ पुरा होण्यापूर्वीच लोकमान्यांचे निधन होऊन रैवत पक्षाची कधीह मरून न निघणारी हानि झाला त्याच्या इच्छेप्रमाणे करणग्रथ तयार झाला, पण द्रव्याभावी त्याचे अन्न प्रकाशन झाले नाही रैवत पक्षास लोकमान्यांच्या नावाचा पाठिंबा असल्यामुळे त्याची लोकप्रियता उत्तरोत्तर वाढत्या प्रमाणावर आहे. पण ते आन असते तर त्यांनी यापूर्वीच आपल्या दीर्घयोगाने व चिकीत्सेने त्यास बहुजनसमाजाची अनुकूलता मिळविली असती यात संशय वाटत नाही तो पण त्याच्या सहाय्यास मुकला हे त्याचे दुर्दैव होय

आठवणी देताना थोडेसहुत आत्मचरित्रकथनहि अपरिहार्य असते. माझ्या आठवणींतहि आत्मचरित्राचा भाग बराच आलेला आहे. तो अनिच्छापूर्वक आलेला आहे हे सांगितले, म्हणून त्याबद्दल क्षमायाचना करण्याचे कारण नाही.

नरसिंह चिंतामण केळकर

[वी ए एल्एल मी संपादक दतरी, ट्रस्टी केसरी-मराठा सत्या अध्यक्ष पुणे शहर म्युनिसिपालिटी, उपाध्यक्ष सार्वजनिक सभा व टिळक-स्वराज्यसंघ, टिळक-स्वराज्य-स्मारक ट्रस्टचे एक ट्रस्टी व चिन्गीस, १९१९ मधील विल्यायततील काग्रस डप्युन्शनचे एक सभासद, स्वराज्यपक्षाच पुढारी, खासदार, पुणे]

(१) सन १८०६ पूर्वी टिळकाना मी फक्त एकदाच पाहिले होते. त्यांच्याशी प्रत्यक्ष भाषणाचा प्रसंग मला १८९६ च्या फेब्रुवारी महिन्यात प्रथम आला या वेळी ते सातान्यास काही कामानिमित्त श्री सात्यासाहेब मुतालीच याजकडे आले होते तेव्हा सातारचे कै आबासाहेब कान्हेर यांनी त्यांना कान्हेरआकले येथे (सातार-वहून ७ मैलावर) आपल्या बागेत मजवानी दिला सुमारे अर्धा अधिक

दिवस तेथे घालविण्याचा होता जेवण झाल्यावर करमणुकीकरिता दोन गोष्टींची योजना केली होती एक गायन व दुसरें सभापण. गाण्याकरिता स्वदेशांतितचितक नाटक मंडळीतील रा लळीत यास नल होतें व सभापणाकरिता अल्पवयी मम वयस्क मंडळीनीं आपल्यातला प्रमुख म्हणून मला नेलें होतें मी त्यावेळीं वकीली करण्यास नुकताच प्रारंभ केला होता अर्थात् कोर्ट सोडून बाहेर एक दिवस घालविणें मला मुळींच अडचणीचें नव्हतें, व प्रवेशाच्या मंडळात मी अल्पवयी एल्एच्. ना. परीक्षा पास झालेला असल्यामुळे मला सहजच त थाडेसे मानीत. असो, जेवणप्राण झाल्यावर प्रथम गवईनुवानीं तनारा सोडला, पण टिळकाना गाण्याचा कटाळा आहे, हें तव्हाच निर्दर्शनास आलें व गाण्याची करमणुकीचा त्याजवर आमचा जुलूम होऊ नये म्हणून तावडतोव याविषयात आली नंतर गप्पागोष्टी सुरू झाल्या त्यात मात्र ते आनदानें व मोकळ्या मनानें भाग घेत, होणे अनेक विषयावर सुमारें दान-तीन तास सभापण सुरू हात तरुण सुशिक्षितांची गाठ पडल्यावर त्यांना त्याची शिकवण काय असे, याचा मला तेव्हाच प्रथम अनुभव आला पुण्याच्या काँग्रेससमर्धी झालेल्या प्रत्येक्यासमर्धी वर्तमानपत्रातील हकीगती वाचून सर्वसाधारणरी या टिळकाशीं माझी सहानुभूति तर होतीच, पण काहीं नावर्तीत त्याचें करणें बरोबर नव्हतें अस माझ मत होतें, व याविषयी मी त्यांना विचारलें असता त्यांनीं मनमोकळपणानें चर्चा करून आपलीं कारणें सांगितलीं असें मला पक्कें स्मरते असा, सायबाळच्या सुमारास आम्ही घरोघर परत आला या वेळीं आपल्यास कोणी आसस्ट पाहिज, वगैर काहीं गोष्टी त्याच्या गोलण्यात आल्या नव्हत्या, पण पुढें पधरा दिवसांनीं सातारच वकील कै गोविंद रावजी रानडे याचा व टिळकाची आकाशमक रीतीन आग गाडीत गाठ पडली त्याच्या भाषणात, लॉ-व्हॉस शिकवून 'मराठा' वर्तमानपत्रात लिहील असा कोणी मनुष्य टिळकाना द्या, अस आर रानडे यानीं दुसरें दिवशीं तें मला सांगितलें, तुम्हीं जाता का म्हणून विचारल व माहि होय म्हणलें कर्म धर्मसयोगान हेंच बोलणें फळास यऊन पुढें सुमारें दिवसांच आत मी पुण्यास टिळकाना भेटून त्यांना येऊन मिळण्याचें कवूल लें, व मार्चच्या अखेरेच्या आठवड्यात पुण्यास येऊन दोन्ही कामे करण्यास सुरुवात केली तेव्हा मी जो पुण्यास आला, तो अजून पुण्यासच आहे

(२) १८९८ सालीं टिळक व पुण्याचे आम्ही काहा प्रतिनिधी मद्रास येथील राष्ट्रीय सभेस चालला होता निताम सरकारची हद्द संपून मद्रास इलाक्याची हद्द त्या स्टेशनावर सुरू होते तेथे टिळकाना पाहण्याकरिता वार्ही लोक आले होते त्यात दोन तीन तरुण मद्रासी पदवीधर होते त्यांनी टिळकाना अत्यंत लजून नमस्कार केला व त्याच्या स्तुतीदाखल इतर अनेक गोष्टी बोलून झाल्यावर ते म्हणाले, 'आम्ही युनिव्हर्सिटीचे प्रॅज्युएट आहों.' ते इतर गोष्टी बोलत

असता िळक हू हू म्हणत होते व या मद्रासी तरुणांनी आपण ग्रॅज्युएट आहो असे सांगितले तरीही त्यांनी आपली सभ्यतेची वृत्ति कायच्याही प्रकारे बदलली नाही पण त्या मुलांपैकी एकजण फारच कविलवण्या आदरबुद्धीन पुन पुन हात जाडून म्हणाला “ Respected Sir, as your feet are now going to touch the land of my province the plague which has broken out there will, I am sure, now disappear by the grace of your feet ! ” हे शब्द कानी पडताच मात्र टिळकांनी किंचित् कशळाला आठी चढवून वर तुच्छतादर्शक चहरा करून त्याजकडे पाहिले, व औपचारिकरीत्या वरील स्तुतीच्या अहवाला नाइलाजाने एकाद्या शब्दाची उलट देणगी ते दणार इतक्यात गाडी चारू झाली ती मद्रासी मुलें दृष्टीआड हाताच िळक मला व इतर आमच्या मडळींना उद्देशून म्हणाले, “ हाच ता फरक ! ” परंतु उमज न पडल्यामुळे मा म्हणाला, ‘ म्हणजे काय ? ’ तेव्हा िळक म्हणाले “ फरक म्हणजे महाराष्ट्रीय तरुण मुलें व मद्रासी तरुण मुलें यातील फरक ता असा की, एक तर महाराष्ट्राय मुलगा दुसऱ्या कोणाला मो ग्रॅज्युएट आहे असें विनाकारण आपण होऊन सांगणार नाही. दुसरे अस का, महाराष्ट्रीय तरुण मुलाच्या मनात माझ्यासारख्याविषयी आदरबुद्धि असला तरी तो अस ताड वगवेंगाडून हात जोडजोडून आदरबुद्धीचें प्रदर्शन करणार नाही व सधात मुख्य गोष्ट ही का, काणी मितीही मोठा ज्ञाना तरी ‘ तुमचे पाय महाराष्ट्रातील भूमीला लागल्याने तेथील प्लेग नाहीसा होईल ’

मुद्दाम जात आहेत यावरून त्यांनी हेच टिळक असा मनार्थी तर्क केला व आपापसांत खुणा करू लागले. पण एकदम पुढे होऊन त्याच्यान बोलवेना. अशा रीतीने तुमार अर्धा फर्लिंग चालल्यावर ते दोघे मजजवळ येऊन हळूच म्हणाले, “ काहो दादा, टिळक महाराज म्हणतात ते यातच आहेत का ? ते कोणत ? ” मग मी त्यांना टिळकाकडे बाट दाखवून दिल्यावर ते थोड घिटाईने पुढे गेल व त्यांनी टिळकाच पाय धरले. टिळकाच्या ध्यानात हा मजकुर कव्हाच आला, कारण दिवसभर त्यांनी येऊन पाय धरण्याचा प्रकार सुरूच होता. तेव्हा टिळकांनी त्यांना सहज एक दोन प्रश्न केले, तेव्हा ते म्हणाले की ‘ आम्ही तुमच्याच भेगीला मुद्दाम भगमनरला चाललो हातो पण आम्ही माठ्या माग्याचे म्हणून मध्येच ही निवात गाठ पडली ’ अशा रीतीने बोलत चालत सर्व मडळी चालली असता अधार पडला म्हणून मोटारीतच सप्याकरिता टिळक परत फिरणार असे पाहून त्या दोघातील एकजण जीवाचा धडा करून प्रथम गुळमुळत पण स्पष्ट शब्दांनी टिळकाना म्हणाला, ‘ महाराज, आपली सेवा आमच्या हातून कसली हाणार म्हणा पण आम्हाहि इमानी बरेच आहो. आपण एकादें मोठें काम हातो धतलें तर आमची आठवण ठवा आम्हीहि पण आम्हाला हाईल ती कामगिरी करून तुम्हाला दाखवू ’ असे बोलून आणखी एकवार टिळकाचे पाय धरून ते विचार बाजूला वळून निघून गेले तेव्हा टिळकाना खराखरच एक सुस्कारा टाकला व म्हणाल, ‘ गरीब विचारे ! त्याच्या मनातलें मोठें काम काय तें मी समजलों पण तें हल्लींच्या काळी कित्ती दुरापास्त झालें आहे हें त्यांना आमच्याहतकें कळत नाहीं, पण याचा अर्थ हा की, परिणामी काहीं हापो वा न होपो, आज कोणी पुढारी या राज्याविरुद्ध उघड बड करावयास निघाला तरी त्याला विश्वासू अनुयायी मिळणार नाहींतच असे नाहीं या विचाराची आठवण मला आता जन्मभर राहिल पण त्यांना सांगण्यासारलें काम आजच मजजवळ नाहीं याचें मात्र वाइट वाटत. ”

(५) १९१७ किंवा १८ साली लो टिळक दिर्घाच चालले हाते आगगाडी मरलेली हाती पण स्टेशनावरूनहि टिळकाना साहण्याकरिता पुष्कळ गर्दी जमे याच गाडीत सर बेंजामिन रॉबर्टसन व व्ही मुन्नाळकर इहि होते रॉबर्टसन यांनी टिळकाना समक्ष पाहिलें नव्हतें म्हणून टिळक याच गाडीत आहेत असे कळल्यावर त्यांना टिळकाना पाहण्याची इच्छा सहजच अनावर झाली, व मघल्या एकदोन स्टेशनावर गाडी पुष्कळ वेळ थांबली तेथे टिळक कोणचे हें दाखविण्याकरिता मुघाळकराना घेऊन त्यांनी टिळकाच्या डब्यावरून पण दुरून दोन तान फेऱ्या केल्या पुढे खुद्द दिल्ली (मेन) स्टेशनावर गर्दी इतकी झाली की, सर्व प्रॅटफॉर्मभर माणसाला माणूस ठेचून मरल्यामुळ डब्याची दारें उघडून उतारून घामान बाहेर उतरून ठपण्याला किंवा स्वत उतरून उभें राहण्याला

गरोखरच फिती तरी वेळ जागाच होईना. युरोपियन उतारू तर रागाळून सतापून ओरडून शिव्याह देऊ लागल. रेल्वे अधिकारी शिऱ्या फुकू लागले व गोरे व काळे पोलीस गर्दीच्या अगावर छड्याहि चालवू लागले, परतु गर्दी काहीं केल्या इटेना अशी कर्मांत कमी १०। १५ मिनिटें गेली व टिळक एकदाचे उतरून आपल्या मागच्या लडाबरासक तिकिटें घेण्याच्या दरवाज्यापर्यंत पांच ल्यार मग थोडी रौर झाली मी एका स्नेह्यास म्हणाला, 'इच्छाविरुद्ध मर्यादित जागत डावून वसावयास लागण, ही जर कैदेची व्याख्या म्हटली तर आज टिळकानीं इतक्या लहान माळ्या साहेब लोकाना याव तासाची साथी कैद भोगावयास लावून आपण आन्धर भोगल्या बदिवासाचें उद्दे काढलें खरें !' घरीं गेल्यावर गर्दीची ही गोष्ट आम्ही विसरून गेला पण दिल्लीतील एका गृहस्थाला दुसऱ्या एका रात्री या गर्दीच्या चिंतेनें झोंप आला नसावी तो गृहस्थ म्हणजे दिल्लीचा कमिश्नर टिळक दिल्लीहून परत निघण्याचे आदले दिवशीं या चीफ कमिश्नर साहेबानीं टिळकाना स्वदस्तरचें पत्र लिहिलें त्यात ते लिहितात, "आपण दिल्लीस्टेशनावर परवा उतरल्यावेळीं अतिशय गर्दी छोटली व प्रवासी लोकाना बराच वेळपर्यंत गाडीतून उतरणेहि अशक्य झालें. ही गोष्ट अर्थात् आपल्या हातची नाही व मला माहीत आहे, पण मला येवढीच विनति करावयाची कीं, आपण परत जातेवळीं दिल्ली मेन स्टेशनावर गाडीत न बसता दिल्ली सदर स्टेशनावर गाडीत बसण्याची तसदी घ्याल तर फार उपकार होतील. आपणास हें पसत असल्याच कळविल्यास तेथे आपली सर्व प्रकारें सोय होईल अशाविषयीं मा रेल्वे अधिकार्याकडून आपली सर्व तजवीज करवीन. अशी अकल्पित विनति केल्याबद्दल रागावणार नाही अशी आशा आहे " चिडी वाचून टिळक म्हणाले, "मला काय दिल्ली मेन आणि दिल्ली सदर दोन्हां सारखाच कोठें तरी गाडीत बसल म्हणजे झालें " पण अधिकार्याना तें सारखेंच वाटलें नाही हें खास टिळकानीं सौजन्य दाखावलें असें वाटून त्यानीं सर्व व्यवस्था दिहता सदर स्टेशनावर उत्तम ठावला होती शिवाय टिळकाना निरोप देण्यास आलेल्या गर्दीचें समाधान हाइपर्यंत गाडी सोडण्यात आली नाही त्या दिवसाच्या खात्यात दहावास मिनिटाचा उशीर टिळकाकरिता अन्ही नोंद रेल्वे कपनाच्या बुकात झाला असली पाहिजे

श्रीनिवास विश्वनाथ पराजपे.

[लातूर जिनिंग फ्याक्टरीचे एक भागीदार, लोकमान्याचे एक स्नेही, मोगलाई]

गोरक्षण व टिळक — लोकमान्य व परिचर पराजपे यांनी लातूर येथे ' वि लातूर जिनिंग फॅक्टरी ' या नावाचा चाळीस जिनचा कारखाना रेल्वे स्टेशनपासून ८५ मैल दूर कापसाचा प्रात पाहून सन १८९१ मध्ये स्थापन केला. त्या वेळेपासून मी त्याची सेवा केली आहे. कारखाना स्थापला गेला त्या वेळेस आणखी एका मोठ्याच बीजारोपण लोकमान्यांनी करून ठेविल ती गोष्ट म्हटली म्हणजे गोरक्षण फड ही होय. कारखान्याचे एकदर उत्पन्नापैकी दर रुपयास पाच आण्याप्रमाणे (दर पल्ल्यास दीड आण्याप्रमाणे) त्यावेळेपासून गोरक्षणाकरिता घर्मादाय रकम वाजूस काढून गोरक्षणाकडे त्याचा उपयोग करण्यात येत असे. याच बीजारोपणाचा वाढ होत जाऊन त्यास दृश्य असून फळ प्राप्त झाले. कारण शके १८२६ ज्येष्ठ शु। ६ या रोजी या सस्थेस सार्वजनिक स्वरूप प्राप्त झाले. तेव्हापासून या सस्थेची एकान्या फाफावत जाणाऱ्या वृक्षाप्रमाणे, जास्त जास्त भरभराटच होत आहे आजमितीस या सस्थेत जनारो सुमारे २५० असून इमारत २५ हजाराची झाली आहे. इमारतीस जागेची पचार्हत होती, पण लोकमान्य व पराजपे यांनी आपले कारखान्याचे जमिनीपैकी ३००X३०० फूट जागेचे सस्थेस वर्धासपत्र सन १९१२ साली करून दिले, व याच जागेवर हल्लीची इमारत आहे याशिवाय आजमितीस गोरक्षणफड सुमार २५ हजार शेतक आहे तो निराळाच ! लोकमान्यांनी इकडील प्रातात प्रथमच गोरक्षण सस्थेचा पाया घातला, ती गोरक्षण सस्था आज इतक्या उत्तम दृष्टेने चालत आहे की असल्या प्रकारच्या इतर सस्थाना ही सस्था मणजे एक अनुकरणीय जिवंत उदाहरण आहे, यात शक्य नाही ह्या सस्थेमुळे ह्या प्रातात ४५० गोरक्षण सस्था स्थापन झाल्या असून त्यांचीहि स्थिति समाधानकारक आहे. अशा रीतीने लोकमान्यांनी गोरक्षण कार्य केलेले आहे.

करिता कां होईना परंतु जर येथील मडळी पक्षभेद विसरून कार्याला हात घालतील तर हे हिंदुस्थानच्या इतर कोणत्याही प्रांतापेक्षा येथे अधिक काम होईल.” पण हे व्हाव फस हाच प्रश्न होता. जेथे मतभेद नाही तेथे पक्षभेद विसरण्याला मागील पढीतील माणस तयार असत व त्याप्रमाणे बळवतरावजी हे विरद्ध समजल्या जाणाऱ्या पक्षापैकी वाटेल त्या माणसांपरोबर झटून काम करीत हा त्यांचा गुण हल्लींच्या स्थितीत अवश्य घण्यासारखा नाही असे कोण म्हणेल ?

मद्यपाननिषेधाचा प्रश्न अशा तऱ्हेचा होता. त्याजमदल सर्व पक्षात सारखीच आल्या होती. करिता पक्षभेद विसरून या प्रश्नाचे मार्ग एकजुटीने लागल्यास त्यात यश यद्द असे काहीजणांनी बळवतरावजींस सुचविले व त्यांना ही गोष्ट तातडतोच पसंत पडली. सन १९०७ साली ह्याप्रमाणे एक मडळ स्थापिले व त्याची कार्यकारी मडळी नेमिली. त्या मडळाचे अध्यक्ष रा. गोपाळराव गोखले हे निवडले व कार्यकारी सभासदात बळवतराव टिळक हाते चिटणीस रा. नरसोपत केळकर व प्रस्तुतचा लेखक असे असून इतर सभासदात सर्व पक्षाचे व विचाराच लोक होते, व विशेष हे की, या सभेत सर्वांनी अत्यंत मनापासून एकमेकाशी एक विचाराने व नेटाने पक्षभेद बाजूस ठेऊन काम केले.

या सस्थेचे बळवतराव व गोपाळराव गोखले असे दोघे आधारस्तंभ असून दोघांनीही पक्षभेद बाजूस ठेऊन झटून वेळोवेळी एकत्र काम केले. हा यागीयोग खरोखर अपूर्व होता, व ह्या अपूर्वतेतच त्यांचे यश साठविलेले होते या मडळाने जाहीर सभा, डेप्युटेशन इत्यादि साधनांच्या योगाने मुंबई सरकारवर व (च शह बसविला होता, आणि माझे असे स्पष्ट मत आहे की, बळवतराव व गोपाळराव गोखले या सर्वांनी मिळून सहकार्य न केल्याने जे काम होण्यास कित्येक वर्षे पुरली नसती ते काम थोडक्याच अर्थात पार पडले, किंवा मुंबई इलाख्याची हल्लीची अकारणी राल्यातील सुधारलेली स्थिती ही बहुतेक अशी त्या मडळीच्या एकजुटीच्या श्रमांचेच फीज आहे

अनंत वामुदेव ऊर्फ अतूकाका फडणिस.

[सातारा येथील सरदार घराण्यापैकी एक मुखवस्तु गृहस्थ व अरोरच्या दिवसातील लोकमान्याचे प्रायव्हट सकेटरी, पुणे]

(१) मी सन १९२० मध्ये लोकम यांच्या बरोबर असताना त्यांच्या झोंपेच्या सवधाने जी गोष्ट नजरेस आली ती अशी की रोनचे नित्याचे व आगतुक नानातरेचे व्यग्रचार चालू असताना अलीकडील त्यांच्या प्रकृतीच्या मानाने त्यास विश्रांतीदि अवश्य लागे बहुतेक दिवसा थोडा वेळ, व रात्री ते झोंप घेत असत “आता झोंप येत आहे, निजतो,” असे म्हणून भोंवताली जमलेल्या समुदायातून उठून ते विछाऱ्यावर जाऊन निजत त्या वेळी त्यास झोंप २।३ मिनिटात, बाहेर सभोंवती कितीही गोंगाट असला तरी, लागत अस त्यांच्या विछान्या शेजारी २।३ मिनिटांनी झोंप लागली काय हे पहावयास जावे तों याचे घोरणे ऐकू येत असे शेवटच्या दुसऱ्यात मात्र हा निद्राभंग झाला व दुसरे विकोपास जाण्यास ते एक मुख्य कारण होते

(२) सिंध प्रांतात तीन दिवस दौरा चालू असता, त्या प्रांतातील ज्या भागात यावे त्राणे त्यावेळी शक्य नव्हते त्या प्रांतातील लोकांपेढून त्याजकडे डेप्युटेशनने, परे व तारा रान अतोनात येत शेवटी शिकारपूरहून परत सोला पुराकडे येण्याचे नक्की ठरले तेव्हा त्यापैकी एका गावच्या लोकांनी अ यत मीड घातली परंतु त्या दिवशीचे गाडीन न निशाल्यास सालापूर कॅ फरन्सचे रदवर्गी पोर्चणे इ त नाही, व ते लोक तर एकेनात, ते हा माठी पचाईत आली आग गाडी ज्या गावावरून जावयाची तेथाल मडळींनी आगगाडापुढे पडून सत्याग्रह करावयाचा असा निश्चय ठरविला होता ही सर्व कुणकुण लोकमान्याचे कानी आली होती, तेव्हा सव सतोषाने निभावून त्या गावचे स्टेशनवरून सुटका होण्याची कल्पना याचे मनात घोळू लागली त्यावेळी आमचे परावर स्वामा X X X हे (सिंध भाषा जाणणारे व त्या भाषेत उत्तम वक्तृ व करणारे) त्या डब्यात असत त्यास दिल्लीपासून मुद्दाम लोकमान्य नी बरोबर घेतल हात त्याजकडूनहि त्या लोकांचा समजूत घालण्याचा फार प्रयत्न केला शेवटी गाडी सुरु होताच जी आमरण करण्यास तेथील मडळी आली त्यास आपल्या डब्यात घेऊन, त्यांना आपले सोलापुरास न जाण्याने काय काय हाईल वगैरे सांगून व पुढा एकदा एकडे येऊन त्याचे गावी यण्याचे आश्वासन देऊन त्याची मने वळविली थोड्या वेळात ते स्टेशन आले त्या ठिकाणी हजारो लोक स्वागताथ जमले त्या लोकांनी ठरविल्याप्रमाणे काही आगगाडीचे इंजिनपुढे येऊन वसले. लोकमान्याची मिरवणूक हत्तीवरून काढावयाची यासाठी हत्ती घेऊन करून आणिला होता परंतु स्टेशन येताच स्वत गाडीखाला उतरून, डेप्युटेशनमधून

आलेल्या गृहस्थांकडून योग्य प्रकारे जमलेल्या मंडळीस सांगवून व स्वतः दोन गोष्टी सांगून आणि प्लॅटफॉर्मवर थोडेसे हिंदीत व्याख्यान देऊन मोठ्या शिताफीने तो सत्याग्रहाचा प्रसंग त्या जमलेल्या मंडळीस संतोषित ठेवून टाळला व कॉन्फरन्सचे दिवशी सकाळी थेट सोलापुरास येऊन पोहोचले.

(३) लोकमान्यांना कोणी भीड घातली म्हणजे त्यांचे हातून ती त्याचा योग्यायोग्य विचार केल्याशिवाय मोडत नसे. त्याचा एक अनुभव आला तो असाः--सिंध प्रांतात जाण्यापूर्वी दिल्ली येथे थॉल इं. कॉंग्रेस कमिटी करून पुढे निघायचे; त्याप्रमाणे पुढे हैद्राबाद, कराची वगैरे ठिकाणी केव्हां पोहोचायचे वगैरे नेहमीप्रमाणे तारा गेल्या होत्या. इतक्यांत दुपारी भोजनाचे वेळीं दे. अर्जुन-लाल शेटी हे कांहीं अजमीरचे गृहस्थास येऊन लोकमान्यांस अजमीरास येण्या-बद्दल आमह करूं लागले. लोकमान्यांनीं ताना प्रकारें शेटजींस " पुढील कार्यक्रम अगाऊ ठरवून तारा वगैरे सर्व हालें आहे, तिकडे लोक तिष्ठत बसतात तें माझे मनाला बरें घाबत नाही. तेव्हां या लेपेस आपण माफी करा " असे सांगून पाहिले, परंतु ते ऐकेनात. खानास दटेलीनें उठू देईनात. तेव्हां अशा प्रसंगी त्यांनीं कांहीं तास उतरून तेथे व्याख्यान देईन असे कबूल केले व त्याप्रमाणे अजमीरास उतरून शेटजींच्या इच्छेप्रमाणे केले. सुमारे २५ हजार जनसमुदाया-पुढे व्याख्यान दिले. याप्रमाणे

काँग्रेसचे मंडपातून निघण्यापूर्वी मला अगोदर वानू मोतीलाल घोस याचेकडे जावयाचें आहे असें म्हणाले. तेथें उभयतांची गाठ पडताच एकमेकांस अत्यानंद झाला व ते कडकडून भेटले. नंतर काहीं सुखासमाधानाच्या उभयतांच्या गोष्टी झाल्या. ते एकमेकांस यधूपमाणें समजत व कलकत्याहून निघण्यापूर्वी त्यांनीं मुद्दाम मुंबईचें प्रसिद्ध फोटोग्राफर वीरकर याजकडून मोतीलाल बाबूचे कुटुंबातील मडळीबरोबर बसून फोटो काढविला यावरून मोतीलाल याचेवर त्याचें कसें प्रेम होतें हें व्यक्त होतें.

(६) लोकमान्य आगगाडींतून प्रवास अलीकडे बहुतेक फर्स्ट क्लासनें करित असत कित्येकांनीं त्यांना आपण या क्लासनें वा प्रवास करिता हें विचारलें असता ते म्हणत कीं, “ वेकड क्लासपेक्षा या क्लासात बसल्यापासून निरर्थक प्रश्न उत्तराची उपाधि कमी होते व थोडी विश्रांति मिळते गाडात बसल्याबरोबर ज्या रेल्वेनें प्रवास करित त्याचें टाईमटेबल मागून घेत. वरचेवर जागपणीं ज्या स्टेशनवर, गाडी उभी राहिल तेथें ती गाडी वेळेवर आली किंवा नाहीं अगूर उशार झाला हें घड्याळ पाहून टाईम टबलशीं तपासून पहात असत गाडीत बहुतेक ते विश्रांति घेत कधीं कधीं झोंप न आली तरी ते पडून रहात. एखाटे वेळीं

काढण्याचें त्यांनीं निश्चित केलें होतें. पुढें लोकमान्याची स्वारी जॉल इडिया काँग्रेस कमिटीचे सभेसाठीं गेली त्यावेळीं तेथील पुढारी मंडळींनीं अजमासें ४ तास चादणी चौकातून मिरवणूक काढून मार्गिल उद्दें फेडून घेतलें. मिरवणुकी नंतर लोकमान्यांनींहि अजमासें वीस हजार जनसमूहापुढें व्याख्यान देऊन मार्गीठ शिळक बाकी पूज्य केल्यामुळें लोकांस फार सतोष वाटला.

नारायण श्रीपाद राजहंस

[वाल्मघर्व, सुप्रसिद्ध नट, मालक गर्भव नाटक मंडळी]

(१) सुमारे २४-२५ वर्षापूर्वीची गोष्ट. मी त्या वेळीं ११-१२ वर्षांचा असून. माझे परमपूज्य मातामह कै. वे. शा. स. अप्पाशास्त्री वेलेंकर हे पुराणिक म्हणून प. वा. बाबामहाराज यांच्या आश्रयाला असून, त्यांच्यावर त्याची विशेष कृपादाष्टि होती यामुळें आम्हा शास्त्रीबुवांच्या नातवडाचें महाराजांच्या वाड्यात जाणेंयेणें बरेंच अस. लोकमान्याचा आणि बाबामहाराजाचा स्नेहसंबध आणि घरोघा प्रसिद्धच आहे. वाड्यात त्याची जा-ये नेहमींच असे. यामुळें 'हा अप्पाशास्त्रीबुवांच्या कृष्णाधार्ज्वा मुलगा' म्हणून लोकमान्य मला ओळखीत होते मी या वेळीं पुण्यास शिकत असून गाण्याचा नाद मला बराच हाता. वाड्यातील कारभारी रा यशवतराव कुळकर्णी हे माझे आस असून त्याचाहि मजवर विशेष लाभ असे व आहे. या सर्व कारणामुळें, वाड्यातील मंडळीं मजकडून चिजा, पदें बगेरे नेहमीं म्हणवून घेत असत.

त्या घडीं प्रगध दिवस असून लोकमान्य शहरातून बाहेर राहायवास गेले होते एके दिवशीं लोकमान्याच्या निकटच्या स्नेही मंडळींच्या (विवा कसरी ऑफिसच्या मंडळींच्या असेल) मनात माझें गाणें लोकमान्यासमोर धावें असें जाल आण लयकरच त्यांनीं तसा योगहि मुद्दाम जळवून आणला. मला लोकमान्याच्या 'पेंपात' नेण्यात आलें त्या वेळीं रूप थडी पडली असून मी घडीनं अगदीं गारतून गेलों होतों. माता आवाजहि गारठला होता. हें पाहून लोकमान्यांनीं मुद्दाम शगळ्याची बगेरे व्यवस्था करदिली. नंतर लोकमान्यासमोर माझें गाणें झालें. त्या घडीं ते येडकीवर यत्तले नसून खोलींत एकडून विफडे घेरशारा घालीत होते. लोकमान्यांना गायनकलेची विशेष आवड नसताहि, माझें गाणें

ऐकून त्यांनी मला फार उत्तेजन दिले आणि माझी कौतुकाने व प्रेमने विचार-पूस केली. “तू येथे काय करीत असतोस ?” या त्यांच्या प्रश्नाला, ‘मी शाळेत शिकतो व गाण्याचाहि अभ्यास करीत आहे,’ असे मी उत्तर देताच, “गायनाच्या व्यासगात्र मर देऊन तोच तू पुढे चालव.” असा लोकमान्यांनी त्या वेळी मला उपदेश केला. त्यांचा हा सल्ला अत्यंत दूरदर्शपणाचा व योग्य होता असाच पुढे मला अनुभव आला. यानंतर थोड्याच दिवसांनी ‘केसरीत’ ‘बालगधर्व’ या नावाने लोकमान्यांनी माझा उल्लेख केल्याचे माझ्या ऐकिसात आहे.

(२) यानंतर बऱ्याच वर्षांनी किलोस्कर संगीत मंडळीत मी प्रविष्ट झाल्यावर, मिरज येथे मंडळीचा मुकाम असता, काही कामानिमित्त लोकमान्य तेथे आले होते. भेटात, जवळच्या मंडळींनी माझा निर्देश करून ‘हा कोण माहीत आहे का ?’ असे त्यांना विचारताच, लोकमान्यांनी चटकन् “हा आपला बाल गधर्व !” असे उत्तर दिले. लोकमान्यांच्या या उत्तराने त्यांच्या प्रखर स्मरण शक्तीचा प्रत्यय पटून मी तर आश्चर्याने अगदी थक्क झालो ! लोकमान्यांच्या दिव्य व प्रासादिक वाणीतून निघालेल्या ‘बालगधर्व’ ह्या साशीर्वाद पदवीदानाने माझे कल्याण होऊन मी कृतार्थ झालो अशी माझी समजूत आहे

काशिनाथ नरसिंह केळकर

[वाङ्मय विशारद (टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ), पुणे]

मिरजेचे कै वासुदेवशास्त्री खरे हे टिळकाचे सहशिक्षक व शंकरराव उर्फ माऊसाहेब लवाटे हे टिळकाच्या वर्गातील विद्यार्थी, या दोघांची संभाषण करण्याचा प्रसंग आला असता जी तत्कालीन माहिती मिळाली ती मनोरंजक वाटल्यावरून एकत्र करून येथे देत आहे.

(१) न्यू इंग्लिश स्कूल काढण्यापूर्वी किंवा त्या वेळेसहि, न्यू इंग्लिश स्कूलच्या स्वतः बद्दल कल्पना अर्थात्च निरपेक्ष होत्या. पण त्यात अननुभवि स्वाची शाक असल्याकारणाने एक प्रकारची रम्यता असे स्वतःची किंवा स्वतःच्या ससाराची फोणी फिक्कीर बाळगू नये, पैशाचा संग्रह तरी करून काय करावयाचा, वेगळे राहून प्रत्येकास जास्त स्वर्ग यतो, म्हणून सध्यातील कार्यकर्त्या मंडळींनी सर्वोत्तम एकत्र करून घ्यावे, अशा त्यांच्या त्यावेळी कल्पना असत.

याप्रमाणे प्रथमतः अगारकर, नामजोशी, टिळक वगैरे अकारेश्वराचे जवळ तांबे याचे वाळ्यात सहकुटुंब रहात. त्या वेळेस त्यांनी सर्व बस्तान साऱ्या तीनचार खोल्यांमध्येच बसविले होते. एका वाजूच्या हॉलमध्ये पुरुष मडळी बसत मध्ये जेवणाखाणाकरिता व उठण्याबसण्याकरिता माजघर व त्यापलीकडे त्रायकाची खोली. काही दिवस हा समार्कक हल्ले टिकला. पण असले देवदूताचे चरित्र अनेक वर्षे चालणे अशक्य म्हणून अखेर हा हल्ले मोडला ! यादक्या माडवलात एकत्र राहण्याचा हा प्रयोग याप्रमाणे फुकट गेल्यानंतर, प्रत्येकाने आपले जेवण-खाण दुसरकिडे करावे, पण सर्वांनी न्यू स्कूलमध्ये निजावयास एकत्र यावे असे ठरले.

शाळा उघडणार त्याच्या आदले दिवशी, असे सांगतात की, नामजोशी व टिळक यांनी स्वतः आपल्या हाताने ती खोली सारविली. रात्री दोघे तेथेच फळ्यावर निजले, व सकाळी उठल्यावर उपरण्याने बाके वगैरे शटकूत टाकून, दहा वाजता जेवणखाण करून पुनः अकरा वाजता शाळा उघडण्याचे वेळेस हजर झाले !

न्यू स्कूल सुरू झाले, तेव्हाच त्याला मोरोनादादाचा वाडा मिळाला होता. दुसऱ्या मजल्यावर शाळा उघडली. तेव्हा पाच, सहा व सात अशा तीन हयत्ता तीन प्रशस्त जागेत बसविल्या होत्या. त्या दिवशी शाळेत नावे घालण्याची छाती एकोणीस किंवा तेवीस मुलासच झाली हे खरे, परंतु शिकविणे कसे काय चालते हे पाहण्याच्या उत्कठने हायस्कूलातून वगैरे आलेल्या शेंदोनशे मुलांचा घोळका जमलेला होता.

या पहिल्या एकोणीसातच कै० हरिभाऊ आपटे व प्रो. ई. का. राजवाडे वगैरे मडळी होती

ज्या चालक मडळींनी हे काम अगाधर घेतले त्यांचा स्वार्थत्यागाबद्दल लौकिक धागला असल्यामुळे त्याच महिन्याचे अखेर शाळेत ३५० मुले झाली. त्या वेळी या शाळेचा मुख्य रोल हायस्कूलावर होता. सध्याचे प्रो. राजवाडे हे त्या वेळी हायस्कूलात स्कॉलर होते. त्यांना घळवून शिक्षकी स्कॉलरशिप देऊन आपटे वगैरेनी मुद्दाम न्यू स्कूलमध्ये ओढले. हेराबा हुबेहुब बरहुकूम उठण्या करिताच की काय, या वेळी हायस्कूलातील पहिल्या शिपाईचे नोकरी सोडून न्यू स्कूलात आला !

शाळा सुरू झाल्यानंतर थोडक्याच दिवसांनी छापखाना व वर्तमानपत्रे काढण्याचा घुट निघाला. त्यांत नामजोशी याचाच पुढाकार होता. त्याचवेळी पुढील वेळ उघडण्याकरिता नामजोशी, टिळक, शाळेचा कारून शिबकराच व आगती कोणी तरी एकदोन असामी रात्रीचे जेवण ठरवून निजावयास शाळेत येत व रात्रीचे दोन दोन घाजेरयंत घोलत असत, आणि तेथेच ग्लासांतले फळे व त्यांवर घट्या पसरून उपरणी पावून निजत. हा प्रथम महिना-मध्य दिवस

चालला होता. एके दिवशी टिळक व नामजोशी यांनी शास्त्रीबुवा तेथे आले असता त्यांना ही कल्पना सांगितली, तेव्हा शास्त्रीबुवांनी 'ठीक आहे' म्हणून समति दिली. 'केसरी' हे नाव शास्त्रीबुवांनी दिले व त्यावर खरेशास्त्री यांनी सुचविलेला 'स्थिति नो रे दध्या.' हा श्लोक घालण्याचे सर्वानुमते ठरले.

नंतर माझे याचे माफत एक प्रेस विकत घेतला, प्रेसचे सामान माझे याच्या शिवाजी छापखान्यात ठेवलेले होते. मोरोबा दादांच्या वाड्याला ती जागा जवळ आहे. एके दिवशी त्या वाड्याला आग लागली असे कळले. तेव्हा रातारात जाऊन टिळक, नामजोशी, त्रिकरराव जोशी, कारकून गणपतराव सोवनी व बाळा शिपाई वगैरे महर्षींनी टाडपाच्या वेसी मखुधवारातून आपल्या डोक्या साधावर वाहून आणल्या !

शाळेत शिकविण्यासयर्घी प्रथम तरी कोणाची एकमेकाबद्दल तक्रार नसे. इतर बाबतीत नंतर मतभेद उत्पन्न झाले म्हणून तीच करकुर शिकविण्यासबधाने होऊ लागली. त्या वेळी बहुधा सर्वजण आपला विषय हासेने शिकवीत व वेळप्रसर्गी दुसऱ्याचेहि तास घेत बाहेर सर्वजण पागोटी घालीत परंतु टिळक आगरकरादि बहुतेक सर्व शाळेत टोप्याच घालून मुलास शिकवीत

टिळक केव्हा केव्हा संस्कृतहि शिकवीत असत. न्यू स्कूलच्या पहिल्या वर्षी वासुदेवशास्त्री खरे व टिळक हे एकाच वर्ळी शिक्षक होते एके दिवशी टिळक हे वर्गावरून आले व खरे वर्गावर जाण्याच्या गडबडीत होते. तेव्हा टिळक खरे याना याबवून म्हणाले, 'कर्मणा यमभिप्रैति स सप्रदान' हे सूत्र, त्याची वृत्ति व उदाहरण यासह मला बसवून या 'आता मला वेळ नाही' असे खरेशास्त्री यांनी म्हटल्यावर 'तुमची प्रतिष्ठा नको, सहा महिन्यात कौमुदी तयार करीन' असे टिळकांनी उत्तर दिले. टिळकाचा तापट स्वभाव खरे याना माहीत. त्यांनी लगेच वर्गावर जाण्याचे याबवून तेथेच टिळकांना रूपे समजावून दिली टिळक बोलल्याप्रमाणे खरोखरच स्वतः कौमुदी शिकून दुसऱ्यास शिकवतील अशी खरे याना तेव्हाहि खात्री होती, म्हणून या मानी पुरुषाचा त्यांनी विल्व न लावता सतोष केला.

टिळक हे संस्कृत शास्त्रपद्धतीप्रमाणे इमजी टीकापद्धतीहि चांगली जाणत, त्यामुळे त्याचे शिकवणेहि मार्मिक होई कालिदासाच्या मेघदूतामध्ये हा अमका श्लोक, या अमक्या श्लोकापुढे का आला याचे कारण संस्कृत पद्धतीप्रमाणे शिकलेल्यापैकी फारच थोडेजण सांगू शकतील पण त्याचा सूक्ष्म अभ्यास केल्यामुळे प्रत्येक शब्द योजताना किंवा अमक्या श्लोकाचा एकापुढे एक असा क्रम लावताना कधीना दृष्टीपुढे काय काय दिसत असेल, त्याच्या मनात क्रमाने कोणते विचार येत असतील वगैरे गोष्टी स्वतःप्रणाने मनात ठरवून त्यांनी त्याची एक साखळी बनविली होती व सातव्या इयत्तेस व दुसऱ्यादा कॉलजमध्ये पी ई. च्या वर्गात

त्यांनीं मेघदूत शिकविलें त्या वेळीं असेंच विवरण करून एका श्लोकातून दुसरा का व कसा निघाला तें विशद करून सांगितलें.

सरतेशेवटीं, आगरकर व टिळक यांच्या भाडणाचें मूळ बीज न्यू स्कूलमध्ये असतानाच कसें पेरलें गेलें होतें याबद्दल टिळकांनीं स्वतः एके दिवशीं खरे याज-जवळ सांगितलेली एक गोष्ट सांगून कै. एरेशास्त्री यांच्या आठवणी संपवितों.

श्री. बाळासाहेबमहाराज होळकर पुण्यास आले होते, तेव्हा टिळक व आगरकर यास भेटण्याची आपली इच्छा आहे असें त्यांनीं बरोबर रा. व. भाईसाहेब गुप्ते आले होते त्यास कळविलें. त्याप्रमाणें गुप्ते याची चिठी आल्यावरून टिळक व आगरकर महाराजांच्या भेटीस गेले. कोल्हापूर-प्रकरणाबद्दल तुम्हास हाल-अपेष्टा सोसावी लागली असें म्हणून महाराजांनीं मडळीच्या स्वार्थत्यागाबद्दल व सार्वजनिक कळकळीबद्दल फार तारीफ केली; आणि निघताना टिळकांच्या हातात नोट्याचें पाकीट दिलें. बाहेर येताच टिळकांनीं गुप्ते यास म्हटलें कीं, आम्ही भेटीस आलों त्यात काहीं मागाचें असा आमचा हेतु नसता महाराजांनीं हें द्रव्य दिलें आहे, सवय तें परत घ्या. गुप्ते यांनीं उत्तर दिलें कीं, महाराजांनीं दिलेली देणगी परत करणें हें शिष्टाचाराला अत्यंत विरुद्ध आहे, सवय हें द्रव्य तुम्ही निमुटपणें पेटलेंच पाहिजे.

“रकम उभयतास खासगी रीतीनें दिली आहे ” अशा अर्थाचे उद्गार दिवाण भाईमिया याचेहि तोंडून निघाल्यामुळे ही रकम दोषांनीं वाटून घ्यावी असें वाटेंत आगरकर टिळक यांच्याजवळ म्हणाले. त्या वेळीं टिळक काहीं एक बोलले नाहींत, व वाटेंत आगरकर यास टाग्यातून घरीं सोडून तसेंच न्यूस्कूलमध्ये जाऊन त्यांनीं दोषांचीं सवय सातधें रुपयाची रकम, स्वतःच्या सेक्रेटरीचे अधिकारात, शाळकडे जमा केली. काय असेल तें असो, पण सर्व जन्म दारिद्र्यात व स्वार्थ-त्यागात फाडूनहि या कामात, हेतुपूर्वक वा अहेतुपूर्वक, आपण स्वार्थी असल्याचा जो वाईट ध्याने उमटला तो मानी आगरकरास सहन शाला नाहीं व एवादी नागूरु गोष्ट घडूनहि मर्मभेद होण्यासारखा घाब वरू ना, तशी स्थिति होऊन ‘यामुळे आगरकर व मी’

खाली दिवणाच्या वेळवड खोऱ्यात सुमारे अठरावीस वर्षांपूर्वी टिळक काही कामानेमित्त गेले होते व उघड्यावरच सतरजीवर बैठक टाकून त्याच्याबरोबर काही मडळी बोलत बसली होती इतक्यात जवळच तिकडून या किल्लदाराला जाताना पाहून मडळीपैकी कोणी एकाने सहज, हे राजगडज किल्लेदार, अशी त्याची ओळख टिळकाना करून दिली टिळकानाही त्याला या बसा म्हटले व राजकीय विषयाबद्दल इतराशी बोलणे झाल्यावर किल्लेदाराशीही एकाद दुसरा शब्द बोलवा म्हणून त्याला ते म्हणाले, “आमच्या या कार्याला तुमचीही सशानु-भूति असू द्या, म्हणजे तुमच्या किल्लदारीच सार्थक होईल !”

यानंतर प्रसंगोपात म्हणून टिळक ता किल्ला पाहून गेले पण त्यानंतर माजी भोरकराकडून टिळकाना किल्ल्यावर येऊ दिल्याबद्दल सदरहू किल्लेदाराला चांगलीच समज मिळाली व “तुला तेथे पाहण्यावर नेमला असता टिळक वर आला कसा !” असाहि प्रश्न साहाजिकच आला त्यावर त्या किल्लदाराने बाव चळून उत्तर केले—“महाराज, आपल्या किल्ल्याला घड दरवाजेसुद्धा नाहीत, म्हणून टिळक वर आला !”

याहूनहि जास्त विचारता, सध्याची दरवाज्याची दुरुस्ती त्यानंतरची आहे असे त्या किल्लेदाराने आम्हास सांगितले

(३) कै ना. गोखल्याच्या स्मशानयात्रेच्या प्रसंगी टिळकाना केलेले वर्तन व आकारेश्वरावर केलेले भाषण अनेकाना ऐकलेले असेल, पण त्याची इत्यमूत व व साधार इकीगत कोठेहि प्रसिद्ध झालेली पाहण्यात आली नाही. स्मशानभूमी वरच्या दुखवट्याच्या प्रसंगी सुद्धा टिळक भाषण करण्यास उभे राहताच काही मूर्ख प्रेक्षकांनी टाळ्या वाजविल्या, त्याचा निषेध करून “हा प्रसंग आनंदाचा नाही, हा प्रसंग दुःखाचा आहे” असे त्यांना प्रेक्षक वर्गास वजावले परंतु याहीपेक्षा लक्षात राहण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, टिळकाना म्हटले “या प्रसंगा-वरून पेशवाईत पूर्वी घडलेल्या एका प्रसंगाची आठवण हाते आताचा प्रसंग तसाच आहे त्या बळेप्रमाणे आताहि यथे धरमाईप्रमाणे सकल्प झाले पाहिजेत. नुसत्या टाळ्या वाजविण्याचा उपयोग काय ! येथे टाळ्या वाजवाल आणि घरी परत जाल, गोखल्याप्रमाणे होण्याचा निश्चय करण्यास तुमच्यापैकी कोणी तयार

कांचे घरी नेहमीच खुला दरवार असल्याने कधीच कोणास मज्जाव नसे. अर्थात् खासगी किंवा राजकीय गोताबरोबर क्वचित् सरकारी दूतांनाहि तेथे प्रवेश होण्याचा संभव फार. टिळकांचे घरी पूर्वी असेच केव्हां एकदां लक्ष्मंजीचे कार्य असतां, अनेक पोलिसचे लोक आंत आले होते. त्यांत सदर पोलिस रिपोर्टरहि होता. टिळक स्वतः आदरातिथ्याचे कामांत असून ज्या त्या माणसांचे दर्जा-प्रमाणें त्यास पंगडीमध्ये स्थान देण्यामध्ये गुंतले होते. त्यांनी न बोलतां इतर मंडळीमध्ये मिसळलेल्या सर्व पोलिसच्या लोकांस नेमके निवडून काढून एका पंक्तिसि आणून बसविलें ! दाच गोष्टीस उद्देगून सदर रिपोर्टर म्हणाला, 'टिळकांच्या' शोधक दृष्टीपुढे आम्ही लपणार किती ?

कितीयेंक सरकारचे लोक वरून आपलें स्वरूप न दाखवितां त्यांजकडे जेवूनहि जात असें म्हणतात. टिळक त्यांस ओळखीत, पण तशी ओळख कधी देत नसत.

(५) १९२० सालीं "लो. टिळक यांचे" चरित्राबद्दल चार गुणवर्णनपर शब्द" या विषयावर न. चिं. केळकर यांचे फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये व्याख्यान झालें. त्या प्रसंगी प्रो. काळे यांनी अध्यक्ष या नात्याने भाषण करतांना न्याय-मूर्ति रानडेहि टिळकांच्या गुणांची प्रशंसा करीत असें सांगितलें. 'ग्लोब' पत्रावर विलायतेंत फिर्याद दाखल करून टिळकांनी 'ग्लोब' पत्रास माफी मागण्यास लाविलें. या टिळकांच्या दृढनिश्चयाचे रानड्यांनी आपल्या मंडळीत उघड कौतुक केलें ! एखाद्या गोष्टीवर मत प्रदर्शित करण्यापूर्वी किंवा लिहिण्यापूर्वी टिळक त्या गोष्टीचा सांगोपांग विचार करून त्याचा पूर्ण अभ्यास करीत. या दर्मिल गुणाची रानड्यांनी तारीफ करून आपल्या

दत्तात्रय वळवंत पारसनास

[रावबहादूर, ग्रंथकार, इतिहाससंशोधक व ऐतिहासिक वस्तुसंग्रहकार, सातारा.]

(रा. रा. घानट ह्यांनी मला कै. लोकमान्य टिळक ह्यांच्या सवर्षींच्या आठवणी लिहिण्याबद्दल अतिशय आग्रहपूर्वक पत्रे लिहिली शिष्टसंप्रदायाप्रमाणे त्यांचा अनादर करणे मला इष्ट वाटेना परंतु वेळेचा अभाव व ज्या यार पुरुषांच्या आठवणी लिहावयाच्या त्यात स्वतःचा काही तरी सबंध येणार व स्वतः बद्दल कधीहि न लिहिणे किंवा बोलणे असें माझे नित्य व्रत तेव्हा त्याविरुद्ध जाण्याची माझी प्रथम मनीषा होईना परंतु थोरल्या आठवणी किंवा आख्यायिका ह्या मोठ्या दोषप्रद व मनोरंजक असतात, आणि केव्हा केव्हा त्यांचे महत्त्व एका इंग्रज ग्रंथकाराने म्हटल्याप्रमाणे " one anecdote is worth a volume of biography " अशा दृष्टाने एक स्वतंत्र आठवण चरित्र ग्रंथ व्या किंमतीची असते. तेव्हा त्या प्रसिद्ध करून एका लोकमान्य व थोर विभूतीबद्दल आपली आदरबुद्धि कृतशतापूर्वक व्यक्त करावी असाहि एक निवार मनात आला त्याप्रमाणे पुढील काही आठवणी येथे सादर केल्या आहेत त्यात माझा स्वतःचा सबंध आला आहे, त्यामुळे आत्मश्लाघेचा थोडासा दोष येण्याचा संभव आहे. परंतु सरी हकीकत सांगायची म्हणजे आत्मश्लाघेचा दोष पदरी घेतला पाहिजे त्यास उपाय नाही ! एका कविमित्राने म्हटलेच आहे.—“ आत्मस्तौत्य असेल गौण परि तें वस्तुस्थिती दाविने. ”)

(१) रा. रा. टिळक यांचा व माझा प्रत्यक्ष परिचय इ. स. १८९१ च्या डिसेंबर महिन्यात नागपूर येथे झाला. कै. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, प्रो. अंगरकर व प्रो. बाळ गंगाधर टिळक यांची नाव इ. स. १८८१ पासून माझ्या कर्णपयावरून गेली होती व त्यांच्याविषयी व त्यांच्या लेखन कौशल्याविषयी मला नेहमी फार आदरबुद्धि व कौतुक वाटत असे सुप्रसिद्ध महाराष्ट्र कादंबरीकार रा. रा. हरि नारायण आपटे ह्यांचा व माझा परिचय नागपूर येथे दोन दिवसच अगोदर झाला होता त्यांना मी सहज म्हटले “ टिळक ह्यांची व माझी ओळख होऊ शकेल काय ? ” त्यांनी नागपूरच्या राष्ट्रीय सभेच्या मंडपात शेवटच्या दिवशी सर्व प्रतिनिधींस जी एक टपहाराची टोलेजग मेजवानी झाली, त्या वेळी माझी व टिळकाची ओळख करून दिली त्या वेळी मी घ्याने लहान असल्यामुळे व अल्पवयान “ महाराष्ट्र कोफिळ ” मासिक पुस्तक चालवीत असल्यामुळे टिळकास मजकडे पाहून क्षणभर अचंबा वाटला त्यांनी मला विचारिले, “ काय महाराष्ट्र कोफिळ तुम्ही लिहित असता ? इतक्या लहान वयात तुम्ही चांगले मराठी लिहिता ! ” वगैरे अभिनंदनपर उद्गार काढिले. त्या योगाने माझ्या

कोमल मनावर केवढा परिणाम झाला व मला किती प्रोत्साहन मिळाले, त्याचे नुसते स्मरण देखील मला अद्यापि स्फूर्तिदायक वाटते. असो, त्या वेळी टिळकांनी मराठीमध्ये राष्ट्रीय सभेच्या इकीकतीची साराशरूप वर्णने प्रसिद्ध करण्याबद्दल मला सूचना केली, आणि सांगितले की, "इंग्रजी न जाणणाऱ्या लोक-समाजाकरिता राष्ट्रीय सभेची माहिती प्रत्येक प्रांतातल्या वेगवेगळ्या भाषेत प्रसिद्ध झाली पाहिजे. तुम्ही जर असा काही प्रयत्न मराठीत कराल तर लोक-शिक्षणाचे कामी त्याचा फार उपयोग होईल." ही सूचना मला फार आवडली माझ्याहि मनात राष्ट्रीय सभेचे वर्णन लिहिण्याची इच्छा धोळत होती तिला आपोआप उत्तेजन मिळाले आणि त्याचा परिणाम "भारतमाग्योदय," "भारतराष्ट्रमहो सव" वगैरे नागपूर, अलाहाबाद वगैरे ठिकाणच्या राष्ट्रीय सभेची वर्णने प्रकाशित करण्यात झाला, ह्याचे मुख्य श्रेय टिळक ह्यांच्या प्रोत्साहनास आहे नागपूराहून परत जाताना त्यांनी मला मुद्दाम पुण्यास बोलाविले आणि मजाविषयी फार आदर दाखवून, मला चरित्ते, इतिहास व प्रवासवर्णने मराठी भाषेमध्ये कामी आहेत, तर त्याबद्दल जरूर प्रयत्न करावा, मी तुम्हास प्रकाशनाचे कामी मदत करीन, असे आश्वासन दिले. ज्या दिवशी मी पुण्यास त्याचा प्रथम निरोप घेतला त्या वेळी त्यांनी मला सांगितले, "तुमची माझी ओळख एकाच भेटात विसरून जाऊ देऊ नका. लेखकाची ओळख अथरूपाने पुढे कायम टिकली पाहिजे." खरोखर माझ्या अर्गो कसलीहि विद्वत्ता नसताना त्यांनी मजाविषयी इतकं प्रेम दाखविले व मला मजकूर उत्तेजन घाबरे ह्यांचे मला फार आश्चर्य वाटले. ;

तेहा त्यानीं मला मेटण्याची इच्छा थक करून महाम निराप पाठविला त्याप्रमाणे माझा व त्याचा फग्युसन कॉलेजच्या एका शोपटीमध्ये भट झाला त्यांना माझ्या प्रवासलखाबद्दल फार प्रशंसा केली व मला सांगतले की, 'कसरीन उत्तर हिंदुस्थान घेतले, तर सुधारक दक्षिण हिंदुस्थान घेण्यास तयार आहे' त्यांच्या ह्या विशय आमहावरून मा सुधारकामध्य "दक्षिण हिंदुस्थानातील प्रवास" म्हणून लखमण लालियास सुरवात केली परंतु पुढे आगरकर वारल व मलाह इतर काहा अडचणा आल्या, त्यामुळे ही लखमणाला लवकरच बदल झाला आगरकराच्या भटाचा हाककत मा टिळकास धुत केली व त्याच्या इच्छेवरून दक्षिण हिंदुस्थानचा प्रवास 'सुधारकात' लालियाच मी कबूल केले अस कळावेल त्यानीं याकचित्हाह म-संगृह्यत न दाखविला, उलट हार्यमुद्रेने उद्गार काढल - "एकदरात तुम्हा साताशाहा मुत्सद्दागरी लढविली म्हणाव याचा ! नानासाहय पश्य व रघोना मसले ह्याच माहण झाल त्यावळा शाहूराजाने नानासाहयास उत्तर हिंदुस्थान दिले व रघाजा मासल्यास घनाटक दिले, त्याप्रमाणे तुम्ही वाटणा केली का माय ! पण लक्षात ठेवा आम्ही दोघाह पुणकर आहोत साताराच काबीज करून टाकू" मला हें विनादी उत्तर ऐकून फार मोज वाटला व क्षणभर हसू आले

(३) टिळकाचा व माझा परिचय सात्यानंतर त्याचें माझे दळणवळण यादत चालल त्याच्या भटामध्य मराठ्यांच्या हातहासाबद्दल वारवार गोष्टी नघू लागल्या आपल्या दशाचा सरा हातहास लालियासाठी अक्षल फागदपत्ताचा शाय लावण्या पाहजे वण्णुशास्त्रा विपळ्णकर व सान ह्यानीं 'का यातहास सग्रह' द्वार कलला प्रयत्न पुन चालावला पाहजे आमच्या दगाताल हातहास प्राप्तद यार पुरुषाचा चरित्रे स्वतंत्र रीताने लाहला गली पाहूनत अस त्याच वारवार उद्गार एरू यत त्याचा माझ्या मनारर बराच पारणाम झाला माणे ह्या मागान प्रयत्न करण्यास मा सुरवात केली प्रथम मी झागाच्या राणीचें चारय हाता घेतले व त ह स १८९३ मध्य पुर कल ह्या अलीकक शूर ह्याचें सर चरित्र उपरब्ध नसल्यामुळे उत्तर हिंदुस्थानातले पुन लाक घाटल त्या गणा सागत असत व त्याचा पारणाम एकदा टिळकास मागाका लागल एकदा काणा पाहत वसतराव नावाच्या गृहस्थानीं पुण्याच्या वसतव्यारदानमाल मध्य ह स १८५७ च्या बहावद्दल व्याख्यान दिले, माण झाशीच्या राणी बद्दल घाटल तशा रसभारत कादवरावजा गोष्टी सांगतल्या त्यामुळे आतृष्टाचें पुष्कळ मनारजन झाल परंतु त्याताल पुष्कळ विधान असथ असल्यामुळे झाशीच्या राणाचे दत्तकपुत्र-जे त्या बळी इदूर छावणामध्ये इंग्रज सरकारचें पेशान घऊन राहत असत त्यांना फार वाइट वाटलें, व त्यांना टिळकास पत्र लिहून पदित वसतराव ह्याची विधाने परत घ्यावीत व तीं प्रसिद्ध कल्यावद्दल

माफी मागावी अशी नोटीस दिली. टिळक यावेजवळ ऐतिहासिक पुरावा नसल्यामुळे त्यांनी प्राजलपणाने श्री. दामोदरराव ह्यांची माफी मागितली, परंतु तेव्हापासून त्यांना शाशीच्या राणीचा खरा इतिहास साधार प्रसिद्ध व्हावा अशी फार उत्कट इच्छा वाटू लागली. मी महाराष्ट्र कोकिल्हात शाशी संस्थानचा सभित इतिहास प्रसिद्ध केला होता, म्हणून त्यांनी मलाच ह्या चरित्राची माहिती शोधून काढून ते साधार व स्वतंत्र रीतीने प्रसिद्ध करारें असा तगादा लाविला. पुढे सुदैवाने त्याचदरची समग्र माहिती मिळवून मी ते चरित्र तयार करून त्यास दाखविलें त पाहून त्यांना अत्यंत समाधान वाटलें, आणि त्यांनीं ते छापण्या पूर्वीच "केसरी"च्या ता. ३ ऑक्टोबर इ. स. १८९३ च्या अकामध्ये त्याचदर एक अभिनदनपर स्फुट लेख लिहिला व त्याचा फार गौरव केला. ह्या वेळीं त्यांनीं मला मोठ्या कळकळीनें सांगितलें कीं, तो लेख फार वाचनीय आहे त्यावरून टिळकाची ऐतिहासिक वाचनयावदरची कळकळ व्यक्त होते, "इतिहासातल्या गोष्ट्या गप्पा प्रसिद्ध केल्याबद्दल मला एवढा माफी मागावी लागली. एका माफीबद्दल जर एक चरित्र बाहेर येऊ लागलें तर अशा माफीचे अनेक प्रसंग मी मोठ्या आनंदान स्वीकारीन, पण ऐतिहासिक गप्पा साणून मला माफी मागण्यास लावणारे पंडित वसंतराव तरी पुष्कळ फोठे आहेत ? इतिहासाच्या खऱ्या तोंड्या निदान गप्पा तरी मारणारे व त्याचदर लोकांस अभिरुचि लावणारे अनेक लोक नघाले, तरी देखील पुष्कळ खरा इतिहास प्रकाशात येईल !"

(५) “ झांशीच्या राणीचे चरित्र ” इ. स. १८९४ मध्ये प्रसिद्ध झाल्यानंतर कॅ. न्यायमूर्ति रानडे ह्यांचा माझा परिचय झाला. हे पुस्तक वाचून झाल्यावर त्यांनी अभिनंदनपर पत्र लिहिले व इतिहाससंशोधनाचे कामी मी मदत करावी अशी इच्छा प्रदर्शित केली. टिळक, हरिभाऊ आपटे व सातारचे माझे दोन मित्र ह्यांना मी ह्या कामी सहा विचारिली. त्यांनी मोठ्या आनंदाने सांगितले की, ग. सा. रानडे ह्यांना मराठ्यांच्या इतिहासाची फार अभिरुचि व अभिमान आहे, परंतु त्यांना सरकारी नोकरीमुळे फुरसत मिळत नाही. तुम्ही त्यांच्या रुचनेस मान देऊन इतिहासाचे काही विशेष काम होत असेल तर अवश्य करावे. पुढे माझे व न्या. रानडे ह्यांचा प्रत्यक्ष भेट झाली. त्यांनीहि मजविषयी चांगली कृपादोष्ट दाखविली. पुढे त्यांचा माझा इतिहाससंशोधनानिमित्त पुष्कळ समागम झाला. त्यांच्याच प्रयत्नाने मला पेशव्यांचे दत्त राहण्याची परधानगी मिळाली, व तत्प्रीत्यर्थ मला पुण्यांत राहण्याचा प्रसंग आला. माझे मित्र रा. हरि नारायण आपटे ह्यांनी आनंदाधर्मांतच माझे राहण्याची तजवीज केली. इ. स. १८९४ पासून माझे पुण्यांत पुष्कळ राहणे होई. परंतु माझे सर्व लक्ष इतिहाससंशोधनाकडे असल्यामुळे माझ्या नित्य व्यवसायाखेरीज दुसरीकडे कोठेहि मी जात नसे. टिळक व आपटे दोन्ही माझे खेरी, परंतु त्यांची राजकीय मते व पक्ष पुढे वेगवेगळाले झाले, तथापि उभयतांसहि माझे ध्येय पूर्ण माहित असल्यामुळे त्यांचा मजविषयी कधीहि गैरसमज झाला नाही. एवढेच नव्हे तर त्यांची मजवर सदैव मेहेरवानी असे. न्यायमूर्ति रानडे व आपटे ह्यांची राजकीय मते वेगळी होती, परंतु त्यांचे टिळकाविषयीचे खाजगी मत फार चांगले असून खासगी मेलीत ते नेहमी परस्पराविषयी आदरबुद्धि दाखवीत असत व टिळकांचेहि वर्तन पण तसेच सोज्वळ होते; सार्वजनिक कामाची दिशा व मते भिन्न असूनहि व्यक्तिविषयक प्रेमादर ह्या थोर पुरुषांच्या चारित्र्यांत मला विलक्षण दिसून येत असे. न्या. रानडे ह्यांनी मला इतिहासविषयाशिवाय दुसऱ्या कसल्याहि चळवळींत पडू नये असा एका प्रसंगी जोरदार उपदेश केला होता. त्यास अनुसरून वागण्याचा माझा नेहमी परिपाठ आहे; व टिळक व्यवहारस्वरुप असल्यामुळे त्यांना माझे वर्तन पूर्ण संमत असे. एके दिवशी टिळकांची व माझे भेट झाली. त्यांच्या बरोबर त्यांच्या सहचरांपैकी एक गृहस्थ होते. माझे फार दिवसांनी भेट झाल्याचे पाहून त्यांनी सहज टोला मारिला:—“ काय ? आनंदाधर्मांत राहू लागल्यापासून प्रतिपक्षास मिळालां घाटत ? ” ह्या प्रश्नाचे उत्तर मला देण्याचे कारण पडलेच नाही. टिळक लगेच म्हणाले, “ अहो, इतिहासास पक्ष नाही. सत्य हाच त्याचा पक्ष !! ” हे उत्तर ऐकून टिळकांच्या थोर मनाची कोणास कल्पना होणार नाही !

(६) टिळक इ स १८९८ साली लखनौच्या राष्ट्रीय संमेलन होतं. त्या वर्षी न्यायमूर्ति रानडे यांच्या बरोबर मलाहि लखनौस जाण्याचा प्रसंग आला रानडे, टिळक, गोखले, दाजीसाहेब खरे व दुसरी बरीच पुणेकर मंडळी एकाच गाडीने लखनौस गेली. आगगाडीमध्ये रात्री फराळ वगैरे होऊन मंडळी गप्पा गोष्टी सांगत बसली होती. रात्री सुमारे ८।९ वाजता बीना जंक्शन स्टेशनवर पंजाबमल आर्ली टिळकाना पाहण्यास स्टेशनवर पुं फळच गर्दी साली होती तशात एक युरोपियन गृहस्थ काही पोलिस शिपाई बरोबर घेऊन फिरत होता सज्जनवर गाडी थांबताच "Where is Mr Tilak?" म्हणून तो युरोपियन गृहस्थ प्रत्येक सेकड झाडच्या दब्याजवळ चौकशी करू लागला हा दृष्णवस्त्र धारण केलेला युरोपियन अधिकारी पाहताच टिळकावर काही तरी नवीन सकट आले की काय असे मनात येऊन त्याची मित्र मंडळी अणभर मीतिप्रस्त झाली इतक्यात तो गृहस्थ टिळकाजवळ गला आणि त्याने 'Are you Mr Tilak?' असा प्रश्न केला. टिळक उघडे घोडके एकदम पुढे आला व थोड्या गभीरपणाने 'होय, मीच टिळक' असे म्हणाले, हे उत्तर मिळताच त्या गृहस्थाने माट्या प्रेमभरण त्यास आलिंगन दिले व सांगितले 'I have come to congratulate you and to pay you my respect' हे ऐकून सर्वांस फारच चमत्कार वाटला टिळकानी या गृहस्थाचे आभार मानिले व सानद अत करणाने उद्गार काढले - "युरोपियन लोक गुणग्राही व देशाभिमानी खरे आणि सध्या देशाभिमानीचे चहातेहि तेच!"

गोपाळ सदाशिव पळसुले

[एल् एम् अँड एस् (नॅ) डॉक्टर, लोकमान्याच भक्त, सार्वजनिक चळवळींत उस्ताहानें काम करणारे, सस्थापक भारत-स्वयंसेवकमंडळ, पुणे]

मंगळवार (तारीख २७ आगष्ट १९२०) सध्याकाळपासून लोकमान्याची प्रकृति जास्त विघडली व मडळीस काळजी वाटू लागली. बुधवारी सकाळीं काहीं मडळी त्याचजवळ खिन्न अत करणान व म्लान बदनान बसली होती त्या वळीं त्यास उद्देशून लोकमान्य म्हणाले, "तुम्ही अशी काळजी का करता ? I will not succumb (मी या दुखण्यास बळी पडत नाहीं) माझा हानवप्यराचा ताप आहे. Crisis (धोक्याचा दिवस) निघून गेला. मला आता उद्यापासून बरें वाटू लागेल." परंतु यानंतर दान प्रहरापासून त्याची प्रकृति ज्यास्त विघडू लागली व त्यास अम पडून ते बेशुद्ध हाऊ लागले. बुधवारी रात्री व गुरुवारी सकाळीं तर जास्तच काळजी वाटू लागली. गुरुवारी सकाळीं ब्राह्मणांना बालावून त्याचेकडून गीता-पठणादि धार्मिक कृत्य करवून घेतलीं लोकमान्य बेशुद्ध स्थितीच होते परंतु हाक मारली तर विचारलेल्या प्रश्नास उत्तर म्हणून एकाद-दुसरें धाक्य मोठ्या कष्टान बोलत असत तयें जवळच श्रीमद्भवद्गीतेची पोथी होती. त्यातील मगवान् श्रीकृष्णाचें चित्र लोकमान्याच्या समार धरून एका गृहस्थानीं 'हें काय आहे ?' म्हणून लोकमान्यास विचारलें. त्यानीं त्या चित्रा कडे बराच वेळ पाहिल्यानंतर ते म्हणाले, "ह श्रीकृष्णाचें चित्र आहे याच्या चरित्राचें सर्वांनीं अनुकरण करावें ' नंतर "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अम्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् " हा सपूर्ण श्लोक तोंडानें म्हणून त्या चित्रास त्यानीं नमस्कार केला नंतर लागलीच डोळे झाकले गेले व हात खाली पडले. यानंतर दोन दिवस ते काहींच बोलले नाहींत. कर्मवीर अशा या योर विभूतीच अर्थात् हेच शेवटचे शब्द हात ! यावरून लोकमान्याचा सर्व राष्ट्रास शेवटचा निरोप काय होता याचा स्पष्ट बोध होण्यासारखा आहे

Swami Shraddhanand.

[Prominent Arya Samajist, Founder of the Gurukula at Haridwar,
Leader and Sanyasi]

ON

(1) I met Lokamanya Balwantrao Gangadhar Tilak for the first time in December 1899 at Lucknow, during the National Congress session. I was an admirer of the great Indian Patriot through his research work. His *Orion* or the Antiquity of the Vedas endeared him to me because he had the courage to stand up for the Antiquity of the Vedas as against European Scholars whom no Indian had dared to give lessons in research work before.

It was the first day of the session and I had been given a place on the platform. The Moderates were afraid of being publicly associated with him because he had recently come out of jail. Lokamanya came through a side-door and was proceeding to the Bombay delegates block when the audience saw him and rose up to give him an ovation and pressed him loudly to go to the platform. The moderate leaders remained seated and feared lest the idol of the people might compromise them by ascending the platform. Tilak took a chair in delegates block and quietly sat down. As I found confirmation on his subsequent public appearances he hated dramatic playing with people's feelings.

As a follower of the Vedas I wanted to meet Lokamanya personally. When the audience rose for lunch Lokamanya alone remained sitting and I took advantage of the occasion to go and have a talk with him. I conversed with him on the interpretation of the memorable Vedic Mantra on Varun, Vyavastha and was surprised to find that his views coincided with those of Rishi Dayanand, the founder of the Arya Samaj. I watched him keenly during the half an hour that I talked to him and found that he was always meditating on something very serious in which his soul appeared absorbed. A friend—a moderate leader—speaking of Tilak had told me—Tilak is great in intellect but—ah! his ambition is something terrible. I saw him with another eye and I found that he had no personal ambition but he brooded on the wrongs of his Motherland and his determination to liberate his country appeared to me to be really terrible.

(2) A second time I again met him personally for some five minutes. It was in December 1907 when the split (fortunate or unfortunate who can say?) at Surat occurred. I reached a day after the fight in Congress pandal took place. Lokamanya was putting up in a Wadi with the whole of his contingent. Leaders and followers all slept on the ground and messed together. They appeared in a way, knitted to each other. It was one solid body of stern Puritans. I went to the Moderate Camp and found them seated in a dozen places enjoying every sort of luxury. I told my friends and associates there— the future of the Motherland rests in the palm of the party which has been dubbed extremist.

(3) I saw Pandit Bal Gangadhar Tilak again at Lucknow in December 1916 at the Congress Session. Orator after orator in glowing colours came on the platform and left after declaiming and getting deafening cheers. But when Lokamanya stood up in his simple Dhoti and Maratha shoes after once clapping hands the whole audience hushed up into silence. Simple sentences came out of his mouth slowly in his natural tone and the audience drank every word that was uttered. He said in substance— The British tell us that we decendants of the Aryas are not the original owners of the soil. We Aryas took the country from the Aborigines, the Muslims conquered it from the Aryas and the English conquered it from the Muslims. Hence the English are the guardians of the Aborigines. Well I agree to this and ask the English to go away delivering the possession to Bhils, Gonds and Adi Dravids. We will gladly serve the original owners of the soil. There was laughter and cheers but when after explaining further he said in his natural simple voice— Home Rule is my birth right and I shall have it— the whole pandal resounded with one combined resonant voice and the whole house was brought down. And that day my forecast was realised.

(4) In December 1919 I again met Lokamanya at Amritsar. We had frequent talks during that memorable week. My impression during those days was that there was no Indian who knew how to guide his colleagues and followers as the Lokamanya did. I cannot enter into details because almost all the actors in that memorable drama are living to-day.

(5) For the last time I met Lokamanya at Delhi where it was my privilege to read his innermost thoughts. The estimate

which I then made of his place in Indian politics appeared in the Vernacular Daily on the 1st of August, 1922. There I said— If it is true that the credit of bringing Philosophy from Heaven to earth belongs to Bacon then it is perfectly true that the credit of taking politics out of the cave of theory to the practical platform belongs to Lokamanya Tilak the Avtar of Shivaji Maharaj. Before he brought politics to masses it was confined to drawing rooms. He was not a carpet knight but a champion of his Mother land. If to Gandhi's rule of Indian heart could be joined the rule of Tilak's intellect on their Buddha the means of attainment of Indian Swarajya could be complete.

* * *

I wrote the above exactly twelve months ago and I am even to-day more than ever convinced that Tilak will always loom large before Indian politicians till the goal is reached.

M R Jayakar

[Bar at Law Leader Swaraj party Bombay]

(1) The point that struck me in Lok Tilak's career as evidencing his all absorbing patriotism is the absolute absence of all self-consciousness and egotism. In his enthusiasm for the cause he forget for the moment that he was a great man. In his interest for the cause he would willingly wait upon lesser men for hours and hours. How often have I seen him in the High Court in the Chambers of Nationalists waiting for hours to be able to get a chance to see them. I distinctly remember one occasion when he came to see me about the time he was thinking of arranging for a deputation to go to England in connection with Home Rule. He came to my Chamber shortly after the recess at about 4 o'clock. I was then working in Courts and returned to my chamber at about 6-30 after finishing my conferences. On coming to my Chamber I found him sitting in a low easy-chair almost doubled up with tiresome waiting in the characteristic Deccani fashion with his uparna wound across his legs. I felt ashamed of myself that I had kept him waiting for such a long time and as I was about to reprimand my peon for not having immediately given me intima

tion of his arrival he interferred and said It is not the poor fellow's fault because he did not know who I was and probably mistook me to be one of your mofussil clients That was a fact, for on enquiring of my peon I found that my peon did not realise that my august visitor was Mr Tilak himself He mistook him to be some party having a litigation in the High Court This incident has impressed itself on my memory and when I contrast it with the arrogance of some people who have been shot up by the present movement—the flotsam and jetsam of 1920 politics—I am struck by the deep modesty and humility of Lok Tilak who in that matter stands in such pleasant agreement with Mahatma Gandhi

(2) With all his stern opinions and steadfast behaviour Lok Tilak was often times intensely human He of course had very strong views but there was a way of winning him round by gentle and affectionate persuasion He very rarely yielded to strong antagonisms but I know at least two characteristic incidents where he subordinated his views and conduct to the sentiments of those with whom he was at that moment thrown I remember one occasion of this kind very vividly It was the eve of the holding of the Poona District Conference at Lonavla I had offered him then my hospitality in a place I have there and he was kind enough to agree to stay with me during the session of the Conference To keep him in good and pleasant company I had asked a couple of cheerful friends to join the Party One evening we got news that Lok Tilka would be at Lonavla the next morning at the early hour of 5 o'clock The residents of the small town had made preparations to meet and receive him at the Station and then to start a procession through the frequented part of the town at that early hour I and my friends had not decided whether to join the procession at such an early hour and we were wondering what to do, because two of my friends were averse to my public display of themselves on the principle of the proverb गड्याबराबर नळ्याची यात्रा At the stroke of 4.30 we got up from our beds on a very cold January morning and we got ready to go to the Station to meet Balwantrao By a curious fate however he arrived by an earlier train reaching the Station about half an hour in advance and by the time we were leaving our garden we found in the glimmer of the early dawn a few carriages and people talking at my garden gate On reaching near we discovered to our dismay, that it

was Lok Tilak and as we were digesting our disappointment that we were not able to meet him at the station or in the procession, he happened to divine our thoughts and quietly remarked to me ' Oh do not worry about the procession I cancelled it because I thought it would disturb your sleep and I know you hate all such shows I remonstrated that it was not a case of following my personal wishes but meeting the general desire of the residents of the town to whom the event was of un-common interest But he insisted on adhering to what he had arranged and added I have not ceased to respect the tender delicacies of Hindu domestic life and like to avoid offending my host's prejudices It is an old Hindu sentiment that you have when you are enjoying the hospitality of another so to conduct yourself that you will not jar on your host's nerves or offend his sentiments I was struck at this statement and during the days he stayed with me it was my endeavour to surround him with all the comforts quiet and peace which I could give him and which the turmoil of his busy life so badly needed at that time but he would insist that no extra attention should be given to him and that he should be treated as one of us excepting perhaps in the matter of meals where he had to take a special diet because of his ailment I discovered during the short but intimate contact his excessive fondness for conversation and that on all ordinary occasions when his fire was not up he was a stern yet a gentle and sweet person to deal with so amenable to tenderness and affection During his stay with me there was plenty of excitement and an amount of controversial discussion in which it would be idle to pretend that he did not hold strong views But the way in which he yielded to suavity and decorum especially as the guest of a friend was a great revelation to me Mr V R Shinde of the Depressed Classes Mission happened to be with us for one evening His enthusiasm for his cause provoked a very warm discussion at dinner Balwantraoji took a very prominent part in it and expressed his sentiments with uncompromising vigour and certitude After dinner was over a few of my friends and myself revived the discussion and as we marshalled out our views with great fact affability and persuasion he yielded to our effort, and agreed to give his co-operation in his own way for the cause, which he eventually did These incidents fix him in my mind as a great personality great of course in the vision of his patriotism and sternness of his sacrifice but greater perhaps in the fact that

he was always to me a characteristic specimen of a cultured Hindu with attendant sentiments susceptibilities and delicacy. Tilak, as a patriot was to me a stern unbending and chiding personality but Tilak as a polished cultured and learned Hindu is full of ineffable charm and sweetness the sources of which were apparent only to those who held the key to that store-house. It is for this sweetness and light that I like to remember the great patriot and whenever I do so I feel that his death has created perhaps the greatest void in the domain of Hindu culture.

* * *

Ambica Prasad Wajapeyi

[*Secretary of the Tilak Swarajya Sangha Calcutta Branch*
Editor The Swatantra Calcutta]

(1) To my mind Lokamanya Tilak was the greatest politician of his time. His foresight was unique. It is well known that the *Bande Mataram* school of thought in Bengal led by Messrs Bipin Chandra Pal and Aurovindo Ghose always insisted on full autonomy for India i.e. independence free from British control to use Bipin Babu's phrase. But our Lokamanya never advocated such independence. Why? Because it was unrealisable ideal. I remember to have heard from his mouth in this connection in 1906 probably after the Calcutta session of the Congress was over. Asked about his opinion of the ideal of independence, Lokamanya said: "As an ideal it is all right but you cannot work for it without bringing yourself within the clutches of law. Working it will be waging war against the king." These observations of his hold true even to-day.

(2) Lokamanya loved freedom above every thing. He was prepared to sacrifice every thing for the country's freedom. When he came to Calcutta after the Lucknow Congress in 1916 *en route* to Poona and put up with his friend the late Babu Motilal Ghose of *Patrika* he was asked how an orthodox Brahman like him could make up his mind to sail for England. The great leader first put the questioner in a tight corner by asking him his grounds of objection and then said to him: "We Mahratta Brahmans do not allow

our religion to interfere with our politics ' This shows the greatness and the spirit of sacrifice

(3) I was one of the few men, who were very suspicious regarding Mrs Besant's activities when she began to share the leadership of the Nationalist party with Lokamanya Tilak. I could not conceal my doubts about Mrs Besant's doings and so when I visited Lokamanya Tilak in the summer of 1918 at his house in Poona, I asked him what he thought of Mrs Besant. 'Will she not leave the party some-day?' was my query. But being a practical politician, the great leader replied. 'Never mind. As long as she is with us, she is working for the general good. If she leaves us she cannot undo the work already done. So we must get out of her as much as we can.'

* * *

Joseph Baptista.

[*B A LL B L C E, Bar-at-Law, President Tilak Swarajya Sangha, Member of the Congress Deputation in 1919 M L C Bombay*]

Now I am sure you must be longing to hear something of that peerless Tribune of the people Mr Bal Gangadhar Tilak. Well, he crossed the Kala Pani in safety and appeared in London in the garb of an England returned young man. The first day he woke up at 5 A.M. and went for a constitutional walk in the middle of the road as they do in Bhudwar Peth. The next day he fell from his bed as a sign of his infancy in England. But he soon made himself at home. All who came in contact with him were charmed with him, especially the ladies. They all fell in love with his pugree. It was a nice new pugree with lots of pins in it. The politicians however, were rather disappointed with him. They expected to cross swords with a gigantic pugnacious demagogue stiletto in hand. They found a fragile philosopher appealing to reason and history. Forthwith the walls of prejudice erected by Anglo Indian masons crumbled to pieces. Reflecting men realised that the great movement of Home Rule for India was not founded upon hate of British Rule but love of British self-rule. His pleasant experience were, however marred by the rude shock

he received from the Bar and the Bench of England resulting in a serious miscarriage of justice. But the shock saddened him for a day only. The next morning he was full of life and vivacity and declared in grave tones — British justice is cheap. The verdict of jury costs three lakhs only. But British politics is dear. The verdict of the country costs three crores at least. In his labours for India he was energetic like Radium. He found the British Committee of the Congress in a comatose condition. He infused some elixir of life in it. He found that the Press of England declined to insert even in its advertisement columns some hard facts from Blue Books. So he inundated the country with leaflets. Never before was India so much in evidence in the Party Programmes and orations at a General Election. The country was roused with the valuable help of Mr Lansbury and others of the Home Rule League at London. After mature reflection Mr Tilak bids me convey this message to you. Home Rule is within reach. Ask and it shall be given. Only ask with a united and a resolute voice.”

(Extract from a speech at the Ahmednagar Conference.)

* * *

S Satyamurti

[*M A B L Leader Swarajya Party Madras*]

(1) I gladly avail myself of your kind invitation to write a few reminiscences of the late Lokamanya Tilak. The first time I saw Tilak at close quarters was in the Calcutta Congress. What struck me most about him was that he was a democrat not only on the Congress platform but also all the twenty four hours of the day and for all purposes. While the congress leaders from other provinces stayed in separate houses and went their ways leaving the other delegates to take care of themselves this leader of leaders stayed with all the Maharashtra delegates in their camp and shared their boarding and lodging. I then realised to some extent the secret of the magical hold which Tilak had on his followers.

(2) During his first absortive deputation to England he passed through Madras and it was my privilege as the Secretary of the

Reception Committee to attend on Tilak. His simplicity, easy accessibility and affability of temper impressed me most. Tilak though he was uncompromising in his principles had a keen sense of humour and no personal ill will against anybody. One particular incident stands out in my memory. Diwan Bahadur S Bhavanandam Pillai the then Deputy Commissioner of Police, had evidently been deputed to keep watch over Tilak. He had come to the Egmore Railway station when Tilak was leaving for Colombo. He was introduced to Tilak as the special C I D officer deputed to watch him. Mr Tilak smiled pleasantly and told Mr Pillai. When Swarajya comes we shall not despise your service. We shall keep you. Only we will make you the Commissioner of Police.

(3) Mr Tilak had no personal feelings if by subordinating them he could advance the interests of the country. Dr Besant who had carried on a virulent campaign against him while in India, was arriving in London in 1919 when Tilak and I were in London along with the Congress deputation. Tilak was anxious to go and receive Dr Besant at the station. Some of us felt he would be compromising himself by doing so. But he was adamant and insisted on going and receiving her. He told us that he should not place his personal feelings in the way of securing the services of any one including Dr Besant who would advance the interests of the country.

(4) It was my privilege to travel with Mr Tilak on board the S S Egypt from London to Bombay for more than three weeks. And I had long and intimate talks with him on very many subjects. I found him at home not only in politics but almost in every subject of intellectual interest. I asked him as a Brahmin whether for having crossed the Kalapani we should perform the Prayaschitta. His answer was characteristic. He told me that if we had gone for our own selfish purposes to England we should perform Prayaschitta but that since we had gone on country's behalf we need not perform any Prayaschitta.

(5) On the steamer he was requested by many European passengers to deliver lecture on the Arctic Home in the Vedas. And for nearly an hour he held a largely European audience spell bound by his wealth of learning, his keenness of critical acumen and above all his power of simple, humorous and effective expression. Many

a member of the audience felt and told me what Indian politics has gained in Tilak scholarship and research have lost

(6) While we were on the high seas the Joint Committee's report on the Montague-Chelmsford reforms had been published. As soon as we landed in Bombay we knew the final proposals of the Reform Bill. Before I left Bombay for Madras I went to the Sardar-Griha to take leave of Mr Tilak in his favourite room where he died, and which is even now kept vacant sacred to his memory. I asked him his opinion about the Reforms. He smiled a significant smile and recited in slow and measured accents the following sloka of Bhartuhari

रत्नैर्महाहैस्तुतुपुर्न देवा न भजिरे भीमविषेण भीतिम् ।
सुधा विना न प्रययुर्विराम न निश्चितार्याद्विरमन्ति घीरा ॥

The Gods were not satisfied with the priceless gems nor were they afraid by the Halahal poison they went on churning the ocean till they got the nectar. Brave men do not give up the struggle till they attain they want. This is not only an eloquent commentary on the Reforms but also the master key to the life-work of Lok Tilak.

(7) My last reminiscence of the great man and patriot was when I met him at Benares a few months before his death where he and I had gone to attend the meeting of the All India Congress Committee. The Ali Brothers invited him to Allahabad to attend a special meeting for discussing the Khilafat question. Mr Tilak told them that he would not attend any meeting except that of the Congress to decide questions of national policy. We were anxious that he should visit Madras. He agreed and asked me to make the arrangements for his tour here but he was suddenly called away to a higher sphere of work. To those who are left behind him to carry on this great national struggle the beautiful Sloka of Bhagavadgita which sported on his lips as he was shutting off his mortal coil is at once the hope and the inspiration

यदा यदा हि धर्मस्य ग्गानर्भवति भारत ।
अम्युत्थानमधर्मस्य तदाऽमान सृताम्यहम् ॥

be delayed to the August of 1916, so that the Congress leaders should take the matter up if they were willing to do so. They were not, so the original scheme was carried out, and Mr Tilak presided over one League and I over the other the two working harmoniously, side by side. In the Congress of 1916 Mr Tilak was present and a United India passed the Congress League Scheme.

Then followed the strenuous Home-Rule Agitation sought to be checked by internments which only resulted in the famous Declaration of August 20, 1917, and the visit of Mr Montague to India and the Montague-Chelmsford Reforms.

Mr. Tilak and myself agreed on the unsatisfactory nature of the Reforms and also in the resolution to work them and at the Special Congress of 1918 after long discussion the Moderates and the Home Rulers agreed to a resolution which while declaring the Reforms to be unsatisfactory did not reject them.

At this critical stage, Mr Tilak had to leave for England, and at the Delhi Congress of 1918 in his absence the compromise of the Special Congress was cast aside. The result was that instead of a united Deputation, there were four but in England they co-operated whole heartedly with the others having been elected in his absence on the Congress Deputation.

(4) It was the last time that he and I worked together for in the Congress (1919) I was unable to accept the resolution on the Reform Act, which was open to two interpretations one to work the reforms so as to win more or to work them so as to destroy the Act. Mr. Tilak thought it better to accept the resolution leaving each to interpret it according to his own ideas and in a speech made before he left Amritsar, he declared himself for Responsive Co-operation. As this was the line we had agreed upon before, we should probably have worked together again had it not been for the change in the agitation brought about by Mr Gandhi on behalf, first of the Khulafat and then of the Non Co-operation movement. Serious ill health made it impossible for Mr Tilak to check the ill advised policy which swept over the country, and he passed away on August 1st 1920.

He left his mortal body but his spirit in its subtler vehicles still works for India, and History will record his name among those who won India's freedom, who devoted himself wholly utterly to her service, faithful to Death, and leaving an immortal memory.

George Lansbury.

[M P Editor *Daily Herald*' Leader, Labour Party and friend of Lokamanya in London]

I have been asked to write something about my relationships with the late Lokamanya B G Tilak, one of the greatest of modern Indians

I met him first of all during the strenuous period of the war and was closely associated with him for some considerable time in striving to bring before the British public the claims of Indians to Self government. We spoke together at many huge mass meetings in this country attended conferences of all parties and all the time we were together—he was one of the most clear headed and straightforward of counsellors and friends. No matter what audiences he appeared before he never wavered in his demand for complete Self government.

I do not believe he was an enemy of the British race or indeed of any race. What he asked from us was a perfectly simple just demand which in effect meant that we should do to one another as we would like ourselves to be done unto. His demand was for National self expression. He was under no delusions as to the difficulties which confronted him and his colleagues in the task they had set themselves to accomplish. He understood quite well that the land of India is the home of many different races sects and creeds but he knew also that given willingness to be just to each other, even those holding various religious beliefs could be brought to live together in peace and harmony.

He knew also the history of the British race, he understood the difficulties which confronted those who were anxious to bring about an Irish settlement and it was this knowledge which made him always one of those who while standing for his out and-out programme was willing to work with whoever would work with him, for even a small measure of reform so long as this would carry him along the road towards the complete fulfilment of his desires.

He trusted the British Labour Movement helped it in all sorts of ways. He was a very good friend to the weekly *Herald* and to the *Daily Herald* subscribing to its various funds when it was in need, thus of course in the days when the paper was the property

of individuals and not as now the property of the Movement when of course it is not in need of subscriptions

I shall always remember him as a true democrat and as one who was ready to sacrifice himself in every sort of way in order to further the interests of the people of India whom he loved so well. He has passed away but the cause he represented still lives on and although at the moment there appears to be a dead lock and apparently little progress is being made I am confident that out of the troubles and difficulties of to-day good will come and that very soon the people of India will receive a much bigger and more substantial instalment of Self government. Indians who may be feeling in despair because of the slow progress should think of Ireland. In two generations that country has won for herself almost if not absolute independence. She would have gained absolute independence but for a split in the ranks of her own people and she would have won this not by violence but by the universal passive resistance which the people of Ireland set up at the close of the late war. The true lesson which Ireland should teach Britain is not to wait too long but to make concessions to reason rather than to force. My friends in India should learn from Ireland to eschew all sectional and religious differences so far as these prevent them acting together. If Irishmen had always remembered first that they were Irishmen and second that they were Protestant and Catholic they would have won Self government long ago. Indians must remember first that they are Indians and afterwards that they are Muslims, Hindus or Brahmans.

There is one other thing which the Indian workers must remember. Mere political change is of no account unless accompanied by economic change. We are learning in Britain that without economic change even political power is not of much effect. An Indian capitalist system would be as baneful to the Indian workers as has been the capitalist system which prevails in the western world. Those of us who stood with Lokamanya B. G. Tilak on Labour platforms always hoped that out of the Indian Self government movement would come a Socialist movement which would unite itself to the Socialist International of the World and build up an International Commonwealth of the Workers of the World. I believe our comrade Tilak had this point of view also and I hope that those who read the story of his life in this book will

are doing it. When you write to Lala and Hardikar tell them I want the work carried as far as possible.

When he asked for details of the methods which had been found most successful in America in attracting people to the cause of India I gave particulars as fully as possible of what had been done in the past and also pointed certain important ways in which the work could be enlarged in the future if only there were more workers and especially if there were more adequate financial support.

I understand, said Mr. Tilak, that in America you always want something new. Yes we do, I replied, but India is so large and rich a subject and there is so much calculated to interest intelligent minds in the story of her long past, in her high civilization in the great place that she has filled in the world and in her present just struggle for freedom that it is not difficult to attract and hold the attention of American audiences when the subject of India is properly presented. Of course a dull or ignorant speaker on India cannot interest us. But when the subject of India and especially her right to be free is presented by a man possessing knowledge and ability like Mr. Lajpat Rai for example the subject never fails to win the interest and sympathy of audiences in all parts of America.

I was greatly embarrassed when Mr. Tilak speaking of the good work for India done in America thanked me for my small contribution to it. My dear young lady, he said, India's cause would be better understood if more women like you would take an interest in it. Will you not consider an invitation to come to India and educate our women? I was overjoyed and thanked him but pointed out that the difficulty of language was a serious one and that the need outside of India was so great that it was necessary for all of us to work just where we were located and make at least our immediate friends understand the truth about the aims and objects of the Indian people.

On two occasions, in speeches which I heard from him he referred to the need of foreign propaganda and spoke with warm approval of the good work being done in both America and England.

As I have already intimated he often expressed a hope that Lajpat Rai would remain in America because of his great success there. Also he spoke of the difficulty of finding another man to fill his place in case he should return to India. Perhaps this

young man, Hardikar, will grow to," he said, "if he is willing to give his life to the work. He has just the spirit that we need in the movement."

There is no doubt that Mr. Tilak firmly believed that India's needs must be brought to the attention of the whole world; and he promised that upon his return to India, if life was spared to him, he would raise money not only to continue the work already begun in America, but to carry on the work in new lines.

* * *

Dr. J. T. Sunderland.

[*Editor 'Young India,' America.*]

The only time I myself ever personally met Mr. Tilak was at the Indian National Congress held in Poona in 1895. He was one of the secretaries of the Reception Committee, and was very active. I was impressed with his personality, and could see at once that he was a born leader. He was one of the founders of the Congress (in 1885), and was active in its work to the end of his life as a representative of its more radical or progressive thought.

Mr. Tilak was compelled to fight so many legal battles with representatives of the Government that he acquired the reputation in some quarters of being hard and embittered. But those who know him best deny the truth of this, and tell us that through all his struggles for justice to India and in spite of his persecutions he remained the courteous, kindly gentleman that he had always been. Mr. H. W. Nevins, in his book "The Spirit in India" says of him: "One of the highest and best of English officials told me he admired Mr. Tilak, and would gladly know him personally, but was afraid of inviting him for fear of a rebuff, so irreconcilable was the man reputed to be. But when the meeting took place, by a kind accident some weeks later, there was no rebuff, but only courtesy and openly expressed esteem."

No doubt, Mr. Tilak was a "thorn in the flesh" to the British bureaucrats in India. But who was to blame? Garrison was a thorn in the flesh to the slaveholders of the South. Lincoln was a thorn in the flesh to the secessionists. Washington was a thorn

in the flesh to King George III. Luther was a thorn in the flesh to the Pope. Jesus was a thorn in the flesh to the Jewish Priests and Pharisees. The only cure for such thorns in the flesh is reform. Why does the British Government in India treat men like Mr Tilak as it does? In the eyes of all right thinking men in the eyes of all men who believe that all just government is based upon the consent of the Government. Mr Tilak was as true a patriot as Washington. certainly he was as true a patriot as General Botha of South Africa. If General Botha could become Premier of South Africa why was not an eminent and honoured Indian leader like Mr Tilak permitted to become Governor of Bombay or Madras or Bengal or the Punjab? These great Presidencies or Provinces never had abler Governors nor Governors more loyal than Mr Bal Gangadhar Tilak would have been if only India like South Africa had been free.

What is Mr Tilak's place in the world? Is it extravagant to say that it is by the side of Mazzini and the leaders of America's struggle for independence. Patrick Henry. Samuel Adams. Jefferson and Washington? Not one of these men whom all the world honours toiled more heroically or more self-sacrificingly for his country's advancement and freedom than did this great son of India.

* * *

Betty Hall.

[Organiser and whip Labour party London]

During Mr Tilak's recent visit to England as a delegate of the Indian National Congress and President of the Indian Home Rule League deputation to attend the discussions of the proposed changes in the Indian government I was privileged to see much of him and learned to appreciate the splendid qualities which justified his followers in their implicit faith in his judgment and statesmanship.

His appearance showed great sufferings. he looked and acted like a man much older than his years would indicate. He was very fragile and his sight and hearing were rapidly failing. Often he

referred to himself as an old man whose activities were nearing an end

He was a keen listener and it often surprised me to learn how much he knew of American life and politics. He appreciated to a marked degree the work of *Young India* in America and of the India Home Rule League. He expressed often a keen desire to visit America but was denied passport privilege.

His task in England was not an easy one. Other Indian delegates representing different views were busy with high British officials and at the India Office but Mr Tilak spent the greatest part of his time spreading India's demands amongst the British. He was to be found at the British Labour Party conferences at the Trade Union Congress and at meetings frequented by workers. He realised that British Labour must be educated regarding the effect of the exploitation of Indian workers by British capitalists and must be made to realise that injuries to the Indian react upon the British worker. On one occasion when speaking before a large Labour assembly he said: 'We have hosts of workers in India who are exploited not for the benefit of India but for other nations. You are exploited perhaps but it is by your own race while we are exploited by a foreign power.'

Early in the Winter he met with an accident which sprained his foot. His faithful secretary was much perturbed and declared that Mr Tilak could not fulfil his speaking engagements. When it was pointed out to Mr Tilak how easily he could be carried to a taxi and then into the Hall he perceived a way to keep his word to the managers of the meetings. At the first meeting following the accident he was received with great applause. When he began his speech he said: 'I thank you sincerely ladies and gentlemen for the reception you have given me but let me tell you that I am not foolish enough to believe that this reception is given to me personally. It is given if I rightly understand for the principles for which I am fighting.' Thus was the only occasion on which I ever heard him refer to his imprisonment and sufferings. Several times I asked him to tell me about these but he seemed to use his growing deafness to advantage.

At a meeting of Hindus, Mohomedans, Parsis and other religious groups to protest against the Rowlatt Act he said: 'It has been declared that we Hindus have yielded too much to our Moham

medan brethren I am sure I represent the sense of the Hindus when I say that we could not yield too much to any subject nation or a section of a subject nation I would not care if the rights of Self government were granted to the Mahammedan community only, or to the Rajputs or to the lower classes or the Indian population provided the British Government considered them more fit than the educated classes of India to exercise those rights

On the platform Mr Tilak showed himself a man of tact dealing with hard facts and overcoming obstacles with shrewd diplomacy He was a fighter In his home he impressed one with his great patience and forbearance He lived a most simple life in fact a very frugal one He was very active mentally and disposed of mountains of work keeping in close touch with affairs at home, at the Paris conference, in America and in England He believed in hard work.

The news of his death did not come as a surprise to those who knew him in England Nevertheless we realise the great gap it makes in the Indian movement He started a great work and his cloak falls upon the shoulders of Young Indians with the stern command to go forward and carry to completion the work which the great man began

* * *

K. V. Rangaswami Aiyangar.

[Land-lord, Member of the Council of State Shrirangam].

I was only 10 or 11 years when Bal Gangadhar Tilak visited Shrirangam. My memory is quite fresh because there was a very great flutter and enthusiasm in the town and there was a swarm of people to welcome him in the Shrirangam Club I quite well remember that he was on his way to Rameshwaram after his release from jail. His visit to Rameshwaram was to purify himself after the lapses that jail life necessitated. Taking food from all unclean hands not dedicated to God with rituals and recitals of mantras and not being allowed to do Sandhya and so many other restrictions in gaol were considered to be loss of Dharma and this sin, though forced upon one by a relentless body, had to be atoned

for and Rameshwaram is the greatest Tirtha to wash away any lapses in Dharma. Tilak was respected and revered for more than one reason. He was very orthodox, a learned Sanskrit scholar, a patriot to the core, very strong willed, very erudite, painstaking, high thinking and sacrificing, and people did not know whether he was right or wrong in not condemning or approving of the murder of Rand but they had such confidence in Mr. Tilak that I remember people congratulating him on the attitude taken in that affair. I do not know even now what attitude he had taken but I record here what took place even in my little village. My father was the spokesman in welcoming him and taking him to the shrine. His times being one generation behind the present day and being a landholder depending on the help of the Government for every thing, he had to be very careful in his actions and he was always very loyal heart and soul. But nothing could prevent his appreciating the gifts of head and heart of Bal Gangadhar Tilak and I remember his giving a royal reception to the leader. This was the turning point in my life. Ever since his departure the history of the Mahratta Wars, the life of such great men as Shivaji and such statesmen as Nana Farnavis attracted my attention and went a great way to shape my thoughts. There was one Mr. Shrinivasa Rao in my birth place Nagai who used to be translating fine articles from *Kesari* and males, females and children from village used to gather round his home to hear the translations which went to hearten an enfeebled heart. For several years I had not heard of any upheavals. In 1907 there was the dawn of national feeling in Bengal and Tilak was again convicted for commenting upon the Bomb Movement in Bengal. Some of my friends condemned the inhuman judgment because they thought Mr. Tilak was right in his remarks on the movement and said the Judge was very wrong in interpreting Tilak's writing in the way he did. The closing appeal that a higher power than the High Court Judges men and things and that he was responsible to that alone touched all of us to the quick. The yearning to visit his place and see the old relics of Mahratta power grew steadily in me and I paid a visit to Poona, Jhansi, Cawnpore, Delhi, Lahore and Bengal in 1913. But at this time when I visited the house of Tilak, Tilak was not there. I remember he was undergoing imprisonment and we trod on the earth he used to walk with reverence and fear and there was an old Mahratta Brahmin at his house to realise my sentiment and give

me another dose of nationalism. It was only in 1917 when all of us were at Delhi in connection with the Home Rule Deputation, that I spent some days intimately with him. I found him and his way of agitation strictly confined to the limits of constitution. It is a wonder how he was prosecuted twice for advocating transgression of constitution. It may be that several of his followers who had witnessed the events of the past in the Mahratta country would have gone to him and he too might not have chucked them out but that never meant that he encouraged the revolutionary elements in his society. This opinion was strengthened by subsequent reports which have discredited for his moderate views by a more advanced party in England. Tilak would not dislike that party but would only try to convert them to his views. His political doxy was always responsive co-operation. He rallied round the Labour party for this purpose which showed he never hated the Englishmen in general. At the same time he never disliked the more extreme party though he did not concur with them. I may state that he did not accept the theory and practice of Non-co-operation movement as it could never succeed in this mundane world though he thought this was better than nothing. Then there was a whirlwind in favour of this Non-co-operation. Tilak would not pronounce that this Ahimsa and Love doctrines would suit a Vedantic India. He expected that India would march along the road of political progress. The first stage of progress was evidenced by the moderation of such men like Ranade, Gokhale, etc. who were greatly enamoured of western civilisation and organisation. To the second set belonged Mr. Tilak and the third sets were two in number — The Gandhian school and the Hasrat Mohan school. From the way of Tilak's likes and dislikes of thought can be gauged. I could gather that he thought the Gandhian school was a set back and not an advanced one on his school of responsive co-operation. Much may be said by others about this and I confine my remarks to my personal association with him alone. At Delhi we began to develop a sort of affection and I do not know why in the short time he began to treat me as a very old acquaintance confiding in me some of the important events of his life. He also used to tell me how he set to work and that nothing would be difficult for any one to master. I provided he sat at it with a will to grasp. I could understand his dogged pertinacity when he told me he had not eaten a grain of rice or an ounce of sugar for twenty five years.

and to get rid of diabetes I should subject myself to a discipline and live on milk alone for a fortnight and think of nothing else and fast one or two days. He had to talk on various subjects, the degeneration of the race physical mental and moral being the chief theme. Several times he visited me at Delhi and I remember during one of the visits my wife insisted on getting a silver fruit dish and requesting me to present it to him with some fruits. I was greatly struck with the respect that one, who was not much conversant with political or public affairs showed to him. When he returned from Colombo to Madras the whole party was my guest at the house of the late Sir Bashyam Aiyangar to whom Tilak expressed to me he had very great regard and the few days he was with us and the meeting he addressed could never be forgotten. Still his place is a place of pilgrimage as he was the father of patriotism and the morning star of Indian thinkers.

* * * * *

Shyama Sunder Chakrabarti

[*Editor 'Servant', Calcutta*]

Bengal began first to be interested in Bal Gangadhar Tilak on the occasion of his historic sedition trial before Justice Strachey who invested it with a special importance by his curious interpretation of the term disaffection as want of affection. Men like Rabindranath Tagore took the initiative in collecting subscription to help the defence of this distinguished patriot. A little after this came his next claim to the esteem of intellectual Bengalees — the publication of his book entitled the *Arctic Home in the Vedas*. These two events at once led our people to believe that here was a man destined to play a great part in the coming national struggle. The late Brahmabandhav Upadhyay of the *Sandya* fame happened to be present at the Beaden Square Session of the Indian National Congress presided over by Dinshaw Edulji Wacha. The proceedings of the great national organisation as they were conducted in those days thoroughly disgusted him but he had his compensation as he gave us to understand not once or twice but several times in his first sight of the plain-dressed unpretentious Mahratta gentleman, who at something like a puppet

show seemed to know and mean what he said. Since then Upadhyaji was full of Bal Gangadhar Tilak and during the early days of Swadeshi movement when he conceived the idea of celebrating the Shivaji Utsav in a genuine manner by the worship of Bhawani the first item in his programme was an invitation to Bal Gangadhar Tilak to come and participate in the ceremonies. Tilak at once responded to this invitation and furnished me the first opportunity to know him as he really was. No man is hero to his valet but here was a man whose unobtrusive greatness struck even those who had the good fortune to attend him while living as a casual guest in our midst. He talked little but heard much. He gave everyone his ears but few his voice. Bepin Chandra Pal, Aurovindo Ghose, Subhodha Chandra Mallick, C. R. Das were all his constant companions during the Shivaji week. A monster meeting was held for his reception in what was then known as Panther Math and Babu Surendranath Banerjee presided over the meeting. The speech of Mr. Tilak on the occasion gave a distinct impetus to the just-started self-relying politics of Bengal. He brought with him a large number of pamphlets containing the history of the Sem-Finn movement and caused them to be distributed among that huge audience. At the end of the ceremony a procession was organised to take the image of Bhawani to the Ganges for immersion and Tilak was asked to lead the procession. It was a unique demonstration all the different communities of Calcutta joined it and when Tilak came to the riverside the rush for his sight was so enormous that his very life was in danger. He had his dip in the Ganges with the rest of that huge assemblage and ensured his place in the hearts of the Hindu community of Calcutta as the only true democratic leader of India. When he next came to Calcutta to attend that famous session of the Congress presided over by Dadabhai Naoroji it was with his help that Aswini Kumar Bepin Chandra Aurovindo and others succeeded in making the Boycott Resolution a principal part of the proceedings of the Congress against enormous odds. The story goes that Sir Pirozeshah Mehta, while congratulating him on his success made the reservation, "Tilak, you couldn't have put such a victory to your credit at Bombay" and drew from Mr. Gokhale the retort, "No, Mr. Mehta, there is no forecasting the capacity of this admirable man." When Tilak saw that he had the co-adjutors after his heart in the extremest school of Bengal he

conceived the idea of keeping in the vanguard of the nationalist movement who had suffered and sacrificed for the country and accordingly when Lala Lajpat Rai was released from deportation on the eve of the Surat Congress he started an agitation for making him the president of that session in preference to Dr Rash Behari Ghose the Moderate nominee. The agitation was continued for a few days but Lalaji himself took the wind out of its sail by writing to the press that in the event of the country's choice falling on him he would not attend that session of the Congress at all. Tilak regretted to us that Lalaji took such a step without consulting him and his colleagues as to the real object of the movement. It was not meant for dishonouring man but for doing away the hitherto observed custom that whoever happened to incur the displeasure of the bureaucracy was *ipso facto* disqualified to guide the deliberation of the National Assembly. The attitude of obstruction he assumed at Surat Congress when all his well meaning attempts hopelessly failed will ever remain engraved in our heart as the attitude of a man with whom no consideration of praise or blame prevails when he finds himself committed to a course after due deliberation. I was near him when the Surat Congress broke up and though pain was unmistakably written on his furrowed brow at that unexpected event the wonderful equanimity he evinced on the occasion gave every one the impression that he alone was the man who could ride that tempest. A violent storm of Moderate indignation broke over him. Police took possession of the House and Mr Gokhale of Nagpur and others were taken into custody. Anguish indecision fear anxiety were the prevailing emotions but Tilak quietly helped himself to an orange offered by a friend and beckoned us to accompany him to the Nationalist Conference which was then holding its sitting every evening under the presidency of Aurobindo Ghose. An irresistible pressure was put on him for joining the Convention decided on by the Moderate Party but he could not find it in his head to desert the Bengal School and participate in an organisation which forfeited its National character by its creed of exclusion. Be it said here to the credit of Mr Khaparde that his uncompromising attitude also proved in his case one of the deciding factor. We were in a hurry to leave Surat the very evening the Congress broke up but Tilak wanted us as we were informed by Aurobindo Babu to wait for him at

Dr Deshmukh's house at Bombay as he wanted to communicate to us some instructions for the future conduct of the *Bandemataram* which then came to be recognised as the chief organ of the Nationalist movement. Tilak had unbounded confidence in Aurobindo Babu's literary ability and when we met him last at Poona a little before his death he pressed us hard to go to Pondicherry to bring Aurobindo back and make him if possible take up propagandist work once again. I went to Bombay for financial help in the matter of starting the *Serant* and was invited to Poona to be one of the Ranade lecturers of the season. I responded to the invitation only with the secret desire of seeing Tilak who was then living at Simhagad for the benefit of his health. Fortunately Tilak came down to Poona the very day I happened to be there on the occasion of one of his son's marriage. When he heard of my coming to Poona all his old affection revived and he sent me words to see him first on my way to the place of the meeting. He requested me to spend the night with him after the lecture was over. This was my last meeting with this great man. We were so wrapped in Tilak and so intimate were our relations because of our close association with him during the prosecution of the national movement in Bengal that I had once a presentiment of danger the last time we were thrown together. The remark spontaneously escaped my lips—

You are not going to be spared to us long Mr Tilak. That cannot be helped. He coolly and philosophically replied. Though he himself went without the night meal in those days he came down to the kitchen, took his seat by me and compelled me to taste all the different items of the dish with the importunity of a mother. This was the lamb at home though a lion in the chase. After meal we talked together on all the important questions of the hour and departed with earnest and affectionate request to bring as many old friends together at the Special Session of the Congress as possible. That wish of his was not to be fulfilled. Another of his request during our last visit was to try to canvas the *Amrita Bazar Patrika* into a public trust as he had done in respect of the *Kesari*. He even offered to come to Calcutta to persuade Moti Babu to that end if necessary. This was Mr Tilak and whose thoughts were for his country even upto the last hour of his life.

V. Venkateswara Sastrulu.

[Proprietor Vavila Press, Madras]

Though I am an ordinary person, my friend Mr Bapat did me the honour of asking me to write my reminiscences of the late Lokamanya Tilak and I gladly undertook the task as it gave me the opportunity of expressing my regard and admiration for him.

While still a student it happened that I accidentally followed Messrs S Dorasawmy Iyer, M.A., B.L., and V Chakkara Chetty to attend the Surat Congress. Every one is aware of the great attempts made by Messrs Mehta and Gokhale just before the Congress sessions to kill the Nationalist aspirations that were then spreading in the country. It is also well known that the Moderates prevented Mr Tilak's occupying the Congress presidential chair at the Calcutta Congress in 1906, that they did not give room for national aspirations, that they shifted the venue of this Congress from Nagpur to Surat lest Mr Tilak should occupy the presidential *gadi*. Owing to the unprecedented activity on both sides the country was ablaze with unprecedented enthusiasm. It is well nigh impossible to describe the pourparlers, the discussions and schemes of the Nationalist leaders like Messrs Khaparde, Aurobindo Ghose Moonjee, and others who established a camp of their own and spent days and nights in an attempt to solve the intricate national problem. Neither it is possible to adequately describe the flurry and the agitation that arose from the audience when Mr Tilak the Mahratta lion, at the behest of his party, ascended the rostrum, cool and serene but nevertheless dignified with his usual subdued smile playing upon his lips, to oppose the election, as president, of the moderate Rash Behari Ghose. It was a sight for the gods to see the thin slim figure stand boldly facing an audience who were come prepared to use all means, fair and foul, to prevent our hero addressing. But what is this to Mr Tilak as his friends and acquaintances full well know, that he is a man endowed with rare and sufficient courage to face not only an audience of a few thousands but even the whole world if it comes to that, firmly and without losing dignity or temper.

The previous night Mr Gokhale came to our Nationalist camp on a canvassing mission and with a great show of dignity requested

us to give votes in his favour. To this Mr Chakkarai firmly replied. Enough of your moderation. This is not the place for the display of your autocracy. Please be off. Some little time later Mr Tilak came to me and asked me as to what happened and I told him the whole story. Pleased with the manner of my tale Mr Tilak took me to Messrs Khaparde and Auravindo made me repeat the story and expressed his joy at it. From that day till the day of his death we continued the best of friends and except during the period of his incarceration I had something to do with him either in his political career or more closely in his literary enterprise of issuing to the public the Telugu edition of his famous Gita Rahasya. Immediately on returning from Surat I published in Telugu for the benefit of the Andhra public the proceedings of the Surat Congress the life of the Lokamanya and Anandamatta. It can be safely asserted that these are the first political publications in the Telugu language.

Again after his release from Mandalay I saw Mr Tilak at the re-united Congress in Lucknow in 1916 that being the first Congress I attended as also the first that Mr Tilak attended after the unfortunate Surat split. Ever since his release Mr Tilak worked vigorously for the solution of the Hindu Moslem problem and the compact arrived at, at Lucknow is due to him in no small degree. Mr Jinnah considerably helped in this. I met the Lokamanya again in December 1917 at Calcutta when we met there to attend the Besant Congress. We met in his camp and discussed cordially and for long on various topics. It was at this time that his idea about the Telugu Gita Rahasya was first mooted to me. Mr Tilak told me that he entrusted the publication of this to Mr Padoibhotla Lakshminarasimham pleader Tenali but as the work did not proceed he wanted me to undertake the task. I took some time to consider and after consulting the said Mr Lakshminarasimham I undertook the responsibility. The work of translation was entrusted to Mr Non Subrahmanya Sastri who though well versed in Marathi was not quite equal in the choice of his Telugu expression. Having provided for this defect I commenced the printing of the book.

During 1918 Mr Tilak wholeheartedly associated himself with Mrs (now Dr) Besant in her Home Rule agitation and while on his way to England in a deputation he halted at Madras for two

days He sent for me during his stay and advised me to take greater interest in politics and introduced me to Messrs Kasturi Ranga Iyengar and the Hon ble Mr K V Rangaswamy Iyengar as one of his best friends The latter have since that day treated me with the utmost love and respect Mr Tilak came back from Ceylon to Madras as the deputation was turned out by the reactionary British Premier After his brilliant address on the Gowri Vilas maidan I and the late Dr Nanjunda Rao went to Mr Tilak's residence to congratulate him on his address and take leave of him Mr Tilak then invited me to Poona for a few days stay and I gladly acceptd the invitation It was then at Poona living with him that I realised the greatness the simplicity of the great Lokamanya I can never forget in my life and shall always recollect with pride the happy days I spent at Poona in the company of undoubtedly the greatest man of his time in many respects

The Montague Chelmsford report came to our country as a veritable apple of discord Though Mrs Besant at first opined that it was unworthy of England to offer and unworthy of India to accept she gradually dwindled to moderation and finally pleaded for its acceptance while the Nationalists headed by the late Lokamanya pleaded for its rejection The warring elements though for a time assumed quietus after the Bomnay Special met in bloody conflict at Delhi the historic capital of India New hope was created in the announcement that the report may be altered by the Parliament when it came before it and the Indians were advised to send their deputations to England to represent their respective view points before the joint parliamentary committee The question as to who should lead the Congress deputation and as to what should be the minimum demand of the Congress came up prominently before the Session The country almost unanimously wanted that the Lokamanya who had already proceedd to England to conduct his case against Sir Valentine Chirol should lead it while the satellites of Mrs Besant whose influence in the Congress was after her Calcutta speech on the wane suggested that she was the proper person Mr Tilak magnanimously wrote to say that he may not be asked to lead the deputation if there was opposition to the idea And so it was, that though he was by common consent best fitted to speak with authority on behalf of his countrymen the choice fell upon the veteran administrator Mr V P.

Madhava Rao of Madras assisted by Mr V J Patel the valiant fighter of Bombay

Mr Tilak before he proceeded to England had great faith in the English administration of Justice Sir Valentine libelled Mr Tilak while the latter was in Jail and Mr Tilak sued him for defamation. The case dragged on for several months lakhs of rupees were spent and in the end Mr Tilak lost heavily. The result of the suit wrought a miracle in Mr Tilak and from that day he lost all faith in an Englishman's sense of fairplay and justice either at home or abroad when it is a question between a white skin and a coloured skin. Mr Tilak's immense popularity is borne out by the fact that when he found out that his funds were insufficient and wired for money munificent donations came pouring forth to the value of nearly a lakh and a half all in the space of 24 hours. Undaunted by his defeat in the case Mr Tilak worked heart and soul to liberalise the provisions of the Government of India Bill but his attempts as those of others who worked with him proved abortive and the Bill with all its defects became an act. Mr Tilak returned to India a few months before the Amritsar Congress stiffened in his extremism and having lost faith in Britain's statesmanship or its sense of fairplay.

During one of my visits to Poona I met several prominent people of the party led by Mr Gokhale and talked with them about Mr. Tilak and I was not surprised to hear them paying glowing tributes to his personal character and lofty patriotism. Mr Tilak always held that the congress should have nothing to do with social questions for however conservative a man may be in social matters he has but to be an extremist in politics as we have to deal with a stubborn foreigner.

The Amritsar Congress was essentially a Tilak Congress. His famous ideas about Responsive Co-operation were first given out to his countrymen and though his sudden and lamented death put off its practice I am glad that the country is veering round to his view after admitting the failure of the Gandhian boycott. Mr Tilak argued with great force that disappointing and unsatisfactory as the Reform Act was he would partake in it and agitate for more in all directions. Mr Gandhi however pleaded for moderation but a workable compromise was arrived at and the Congress dispersed having agreed to contest the next election.

Mr Tilak immediately began his electioneering campaign in Maharashtra and asked me to begin the work in Andhra Statesman as he was Mr Tilak recognised that the councils were a potent force either for good or for evil according as the personel that man is and so desired to capture them to the best advantage of the country He had not much faith in the N C O inaugurated by the Mahatma and the attempts made by Mr Gandhi on the one hand and the Ali Brothers on the other to wriggle out his sick bed consent proved ineffectual There is no doubt in my mind at any rate that had Lokamanya lived at the time of the Calcutta Special the history of the Congress and of our country would have been throughly different But fate willed it otherwise and on the first of August 1920 the fateful day on which the Mahatma inaugurated his N C O movement the Lokamanya passed away leaving millions of his countrymen to mourn his loss at a most critical period in the history of our country

Humble follower as I am of the late Lokamanya it gives me great pleasure to testify to his all too numerous qualities of head and heart He was essentially a democrat He had unbounded faith in democracy However humble an individual may be he would attempt by all legitimate means to carry conviction with him Even in those days when the country and especially his presidency was full of doubting Thomases like Mehta and Gokhale Mr Tilak had proclaimed his faith that his countrymen could rule themselves much better than foreigners Courage he had and had it abundantly Courage to suffer hardships courage to suffer any amount of odium in the discharge of what he considered his duty and courage at all costs was his outstanding virtue He was besides a scholar and a statesman with a wonderful capacity to organise and lead the masses An appeal from his lips brought him lakhs for the national work His popularity was immense as his eloquence was unrivalled Alas Mr Tilak is no more How I wish that he may reincarnate to take the reigns of Politics from the lands of saints and sages and lead us aright into the promised land

*

*

*

C F Andrews

[English Philanthropist and Friend of India]

My personal relation to Lokamanya Tilak was always in connection with Indians abroad. I met him many times. He was very deeply interested in the problems of Indians overseas. When I was going to Africa and to Fiji I had long interviews with him. On my return from Fiji I saw him again and described to him the immoral atmosphere in which our Indian sisters were forced to live. I can never forget how very deeply he was moved to hear my report of our people in the colony. I spent nearly a whole day with him in one way or another. In the evening a very large meeting was held. Lokamanya spoke there. It was that day that I understood the meaning of his name. Lokamanya. I found that he had a very great love for the poor people and understood the poor people far more than most Indian leaders. I saw another thing also that he was truly a great Indian patriot. Any thing that happened to India seemed to happen to him. He felt the sufferings and the sorrows of India as they were his very own. Another thing that was noticeable in him was the extreme simplicity of his life which was of the noblest and purest character. He spent every thing that he had for the country spending almost nothing on himself. Whenever I went to see Lokamanya I noticed the same simplicity. I could also see his power of moving the people by his eloquence. He spoke in Marathi and it was wonderful to see how the people were moved when he described to them the condition of our people in Fiji. He moved them even to tears. Again I found Lokamanya Tilak a great man in his outlook and vision. He did not think merely of Maharashtra though that was dearest of all to him he thought of all India. One day he came to the Poet Rabindra Nath Tagore and said to him— I can manage to put Rs fifty thousand in your hands if you can go to England at this time. The Poet said you know I cannot do any political work. I am only a poet. Lokamanya replied I do not want you to do any political work but simply to be present in England this year because it is necessary that the name of India should stand high in the minds of the English people and your presence will effect this object. The Poet could not go to England that very year

but he was deeply touched at the greatness and generosity of the man who was willing to place such a large sum in his hands unconditionally

Lokamanya was an extraordinarily practical man. He always took the practical view of what could be done and aimed at doing that. In the committee meeting that was held at Poona about Indians abroad I could see that he was eminently practical and in a very short time he won others to his point of view, because it was the most practical one. I have not spoken in this brief memoir about his great scholarship and also about his sufferings for the Motherland. He was a learned Brahmin for his immense knowledge of Arya Dharma, a true Kshatriya for his brave fight for the country, a real Karmayogin. These great qualities of Lokamanya have already been described by people who can speak with knowledge and authority about him. I have simply tried in the midst of a busy life to put on paper a few of the thoughts which came to me after my personal knowledge of Lokamanya. He inspired me with great affection and admiration. What I loved in him above everything else was his love for the poor and his readiness to make any sacrifice for them. The poor gratefully returned the love he gave them and they gave him unbounded devotion. At his death anniversary this devotion was seen in a most wonderful form by the reverence of the great crowds who came to do him their last honour.

Lokamanya will no doubt be remembered in the history as the great statesman of India—the father of Indian Nationalism and India free from foreign domination will be able to truly appreciate the unquestionable greatness of Lokamanya Tilak.

* * *

Sarala Devi Chaudharani.

(D. A., Widow of the late Pandit Rambhuj Dutta Chaudhari
Editor of the *Bharati*, Lahore.)

(1) Tilak's disapprobation of Secret Murder —I did not meet Lokamanya Tilak personally till September 1902. A few months earlier I had observed the Tilak-day in Bengal put on the red

Lok Tilak He walked up with a friend in his long flowing white garments from the Maharashtra Camp and spent more than an hour with us in conversation On leaving us he went round the grounds calling on several other persons Unlike many a National leader filled with overweening egotism and self importance he never felt too proud to show regard and esteem to compatriots of whatever school of thought or following they might be

(3) The breadth of his vision —He had a historical breadth of vision Punjab first betrayed signs of frightened demoralisation in 1907 and the whole of India began to criticise He remarked to us, "I do not give much importance to this phase, it is a passing one, under tyranny such a phase is a sure display itself, but it is bound to pass off and the Punjabees will recover their balance and show themselves no worse or better than most of us of the rest of India or for the matter of that—the rest of humanity"

(4) Tilak's Chivalry —There have been feminine demonstrations against Tilak's so-called unfriendly attitude towards the higher education of women To my thinking he was one of those, who did not make it a part of his business of his life to advocate the cause of female education not because he was opposed to it, but because his attention was engrossed in other matters which in his opinion required more immediate handling Never have I found him wanting in courteousness to me because I happened to be a woman graduate On the contrary I have an interesting incident to relate about his innate chivalry

I was in Bombay in 1917 Mrs Besant and her party, Mr. Jinnah and Mr Bomanji were all Home Rulers then and worked hand in hand with Lok Tilak A big meeting was convened at one of the cawls of Bombay at which Tilak presided Mr Bomanji invited and took me to the meeting as the friends, with whom I was stopping then did not participate in Politics There was a huge crowd With difficulty Bomanji conducted me to the platform and was trying to find a seat for me Mr. Tilak espied me from a distance and sent up volunteers to bring me and have me seated near him After the dispersal of the meeting when the home going audience rushed at the gate almost trampling on each other to be the first to go out, and volunteers called up the names of distinguished men as soon as their cars came up, Mr. Bomanji made for the door, no sooner he heard his name shouted, leaving me with a bow and

a smiling assurance that my friends' car which had to fetch me was sure to follow soon. Next call was for the President himself. To my surprise and to that of the volunteers, I presume to whom I was a stranger then, Mr. Tilak ordered them to move off his car and find out and make room for mine. He said, "I shan't leave this place till I have seen Sarala Devi safely into her car first."

Tilak had not been to England then, so this chivalry was not an article bearing the stamp of "Made in Germany," which he might be said to have imported with him since his visit to the west. It indicated the sturdy quality of manliness in him which gave protection to the weak when needed.

* * *

M. K. Gandhi.

[Bar-at Law, Mahatma, Father of N C O Movement, Apostle of Satyagraha Dharma, Juhu]

(1) I have the most vivid recollection of my very first meeting with the Lokamanya. This was in 1896 when I was almost totally unknown to India. It was in connection with the cause of Indians in South Africa, that I went to Poona to organise a public meeting. I was an utter stranger in Poona. I knew the public men only by name. Mr. Sobani whom I knew as my brother's friend and who had given me shelter, took me to the Lokamanya. After putting me at ease, he asked me the cause of my visit. I at once told him what my mission was. The Lokamanya said, "I see, you are a stranger in Poona. You do not know the public men. Nor do you know anything of local differences. I must, however, tell you that there are two political bodies here. One is the Deccan Sabha, and the other is the Sarvjanik Sabha. Unfortunately the two bodies do not meet on a common platform. If the meeting is organised by any one body, the other would not attend. Everybody must sympathise with your cause. Therefore, it must not be identified with any one political body, it is well that you have seen me. You must also see Mr. Gokhale who belongs to the Deccan Sabha. I am sure he will give you the same advice that I am giving you. You must have a public meeting which is attended by all sections. You may tell Mr. Gokhale that no diff-

culty will be raised from my side. For such a meeting, we must have a neutral chairman, who is also well-known and carries weight. Dr. Bhandarkar is such a man in Poona. If you, therefore, see him too, and invite him to become the president telling him what I have told you, and what Mr. Gokhale tells you, he will consent. He has almost retired from public life. You must press him even if he hesitates. Your cause is very just. It is sure to commend itself to him. If you secure him as chairman, the rest will be easy. Do tell me in good time what happens. You may rely upon full assistance from me. I wish you every success.

I could not conceive any greater encouragement from one occupying the position that the Lokamanya did to a young man whom he had never met. It was a memorable meeting in my life, and the first impression that the Lokamanya gave me of himself persisted throughout the many meetings which I was privileged to have with him.

(2) I had the privilege of meeting the Lokamanya scores of times. The first time I had the honour of making his acquaintance was in 1896 when I went to Poona to pay my respects to the leaders there, and to canvass their assistance in the cause of Indian settlers in South Africa, and the last was in Bombay when with Moulana Shoukat Ali I went to him at Sardar Griha before leaving Bombay with the Moulana for an Upper India tour. When we returned from the tour it was only to hear that the Lokamanya was lying dangerously ill. I went in to pay my respects, but that was all. We had no talk. I propose to give only the last reminiscence as it is appropriate to the season. About Hindus and Mussalmans he said turning to the Moulana "I will sign anything that Gandhi suggests, because I have full faith in him on the question." About Non-co-operation, he significantly repeated to me what he had said to me before, "I like the programme well enough, but I have my doubts as to the country being with us in the self-denying ordinance which Non-co-operation presents to the people. I will do nothing to hinder the progress of the movement. I wish you every success, and if you gain the popular ear, you will find in me an enthusiastic supporter."

By A. Ranga Swami Aiyengar, M.L.A.,

[*Editor Swadeshamitran Madras*]

It is difficult for me to write without being stirred by emotions too deep for tears. I recall the day when as a student in a Government College I stole out during college hours in 1897 to the *Hindu* office and awaited on its spacious verandah along with a huge concourse of my fellows for that fateful telegram that announced the conviction of Lokamanya Tilak by Justice Strachey for that absence of affection to the Government established by law in British India which he defined with startling novelty and sentenced him to 18 months rigorous imprisonment. I was then trying to learn Jurisprudence and the illustration of that Indian Jurisprudence as to the punishment of Indian patriots that then had made an impression upon me has endured to this day.

The present misery and subjection the troubles and difficulties of his countrymen were to him a state of things which compelled his rushing to their rescue despite the fact that he had chalked out for himself a life of scholarship and research a life of contemplation and philosophy essentially human and self-contained. It was this contemplation of the man as I thus knew him that made me feel stung to the quick not merely by the persistent persecutions of the bureaucracy throughout his life but also by the unjust suspicion and distrust with which some of his own contemporary countrymen now and then treated him.

I well remember the day when we boarded together the ill fated *Macedonia* at Tilbury on our return voyage home in November 1919 after a deputation that brought the country not much good and that only nerved us to the struggle that lay before us in our own country. It was a wintry day, but the inclemency of the weather was as nothing compared to the cold and truculent attitude which our European fellow passengers in that man boat—as it was called owing to its not carrying any ladies at all showed at first to our great leader—who with precision and self-restraint which extorted admiration on board the ship assumed his seat on the deck every morning and pursued his slow and stately walks in the course of the day. I here desire to narrate the transformation that took place on board the ship, of the attitude of sullen suspi

cion with which so many European fellow travellers at first regarded him into that disposition of awe and reverence and of an anxiety to get near and know more about the scholar that laughed at their suspicions

It happened in this wise Among the many expedients that the passengers invented particularly in the absence of the womenfolk that would otherwise have absorbed so much of their attentions was a programme of discourses and lectures by some of the passengers who offered to do so—clergymen cranks and others Having regard to the very large number of Indian passengers on board the usefulness of asking some of them to address the goodly company on board the ship—we were some five hundreds of the most select kind—was suggested to the organisers who readily accepted the same Our patriotism of course impelled us to ask them to request Lokamanya Tilak and Mr B C Pal among others but the Lokamanya as is usual at the out-

what

com

one day and the impression induced our European fellow passengers to ask us again that he may be induced to address them We eventually persuaded the Lokamanya but he insisted upon addressing on a non political subject and we of course asked him to tell his audience something of the epoch making researches he had made regarding the Arctic Home in the Vedas He readily agreed and his audience full of Europeans of quality were wondering what they were going to pick up from the abstruse discourse that would be made Nevertheless they gathered in full strength at least to know what the power

to his audience so simple and self-evident. He first of all traced the Greek tradition of Orion and also the Hindu tradition as to *Mriga Shursha*. He demonstrated their identity and referred to the mathematical calculation by which the time when a year began with the Sun in the constellation of Orion must be somewhere before 4000 B.C. Carrying his researches further as he did during the days of his captivity in Burma, he showed how this deductive conclusion was confirmed by the latest discovery in geology and archaeology. The theory of the original ancestral home of the Aryan races being in the North Pole was also confirmed by the astrological phenomenon which he said was recorded in the Vedas and in the Mahabharata and which is distinctly Polar in character. The six months day and six months night spoken of in these sacred books and the continuance of the dawn for two months as described in the Yajurveda pointed clearly to this Asiatic Home and he referred to the evidence of Geologists and Archaeologists on this matter. He also demonstrated by mathematical calculations how the astronomical phenomena thus disclosed should take us to a period at least 4000 years before Christ. The Lokamanya went from point to point from conclusion to conclusion with the precision of the mathematician that he was without notes and without references of any kind he had not brought any with him at all. The audience by this time became intensely interested and spell bound. No wonder at the conclusion thereof the U.P.I.C.S. Commissioner (I forget his name) that presided paid a glowing tribute to the scholar that had enlightened them with such wealth of learning and simplicity of diction. From that day forward Lokamanya Tilak was the cynosure of all thinking Europeans on board the ship and it was not an unfamiliar sight to see him engaged with one or other of them in earnest conversation about many things scientific literary and political.

It was thus with many fond hopes and aspirations as to the future of India under his sage and heroic lead that we who returned disappointed from England alighted in India and pursued our humble tasks in relation to the public work that lay before us. It is unnecessary for me to refer to all that happened subsequently. That the hopes of his followers and his fellow workers were dashed to pieces at a moment's notice by the will of Providence on the 1st day of August in 1920 is an event whose significance the country has not yet fully recognised. It has however been buoyed up

by the hope which the words of the Gita, repeated by the Lokamanya during his illness, have conveyed through all the ages to Bharatvarsha

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

Let us on the day of his emancipation concentrate our thoughts on the best way of achieving that emancipation of the country for which his whole body, life and soul were offered as a sacrifice during nearly half a century of a great life.
